

X 214. 121

Romsics Ignác

CLIO BÜVÖLETÉBEN

Magyar történetírás a 19–20. században
– nemzetközi kitekintéssel

1918.12.12

Osiris Kiadó ■ Budapest
2011

Meg-04-02
SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001114058

Lektorálta
KATUS LÁSZLÓ

A kötet megjelenését a Nemzeti Erőforrás Minisztérium
– Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

X 214 12 1

© Osiris Kiadó, 2011

© Romsics Ignác, 2011

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa

A borítón felhasználtuk

Nikolaos Gyzis *Historia* című képét (1892)

Tördelő Sörfőző Zsuzsa

Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán

Felelős vezető Kovács János ügyvezető igazgató

magyar
nyomdaipari szövetkezet

ISBN 978 963 276 206 7

A történetírás, akárcsak a történelem, kisebb változá-
sokkal ismétli önmagát.

(Peter Burke: *Az eseménytörténet
és az elbeszélés újjászületése*, 1992)

A történettudomány tanulása hosszas küzdelem: való-
ságos szellemi háború önmagunk és a régi történetírók
között.

(Vasvári Pál *válogatott írásai*, 1956, 10.)

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
I. BEVEZETÉS: A TUDOMÁNYOS TÖRTÉNETÍRÁS ALAPJAINAK KIALAKULÁSA A 15–18. SZÁZADBAN	15
1. Európa: a reneszánsztól a felvilágosodásig	15
2. Magyarország: Thuróczytól Virág Benedekig	30
II. AZ EURÓPAI TÖRTÉNETÍRÁS A 19. SZÁZADBAN	46
1. A romantika	47
2. A historizmus	51
3. A pozitívizmus	58
4. A történelmi materializmus	63
5. A tudományos történetírás és kihívói	66
III. A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A 19. SZÁZADBAN	77
1. A reformkor	77
2. A neoabszolútizmus kora	91
3. A kiegyezéstől a századfordulóig	106
a) A történészek nemzedékei és a történetírás intézményei	106
b) Ideológiai és módszertani irányzatok	125
c) Millenniumi kiadványok	152
IV. AZ EURÓPAI TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZADBAN	167
1. Általános tendenciák	167
2. Egyetemes történeti kézikönyvek és szintézisek	176
3. Ismeretelméleti irányzatok	186
4. A szellemtörténet és a német történetírás	198
5. A marxista és a marxizáló történetírás nyugati és keleti változatai	209
6. Az Annales	219
7. A posztmodern és az „új történetírás”	229

V. A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	245
1. Intézményi keretek, forráskiadás, személyi feltételek	245
2. A századelő irányzatai és vitái	260
3. A Horthy-korszak történetírása	284
a) Kézikönyvek és módszertanok	284
b) Szekfű, Hóman és a szellemtörténet	293
c) Domanovszky és a művelődéstörténet	316
d) Mályusz, Hajnal és Szabó: utak a társadalomtörténethez	322
e) Málnási és Baráth: a magyar történelem szélsőjobboldali olvasatai	337
f) Molnár, Révai és Mód: a magyar történelem marxista interpretációi	347
VI. A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN	356
1. A történetírás gleichschaltolása az átmenet éveiben	356
2. A magyar történelem nemzeti kommunista interpretációjának kanonizálása az 1950-es években	377
3. Liberalizálódás és reprofesszionalizálódás a Kádár-korszakban	397
a) Intézményi és ideológiai keretek	397
b) Korszakok és kutatások	422
c) Szintézisek: a „hat”-, a két-, a „tíz”- és a „négy”-kötetes magyar	457
VII. KITEKINTÉS: RENDSZERVÁLTÁS A TÖRTÉNETÍRÁSBAN	481
VIII. FELHASZNÁLT IRODALOM	491

FÜGGELÉK

PROGRAMOK, NYILATKOZATOK, BESZÁMOLÓK 1867–1984	507
1. Gróf Mikó Imre elnöki beszéde a Magyar Történelmi Társulat 1867. július 2-i választmányi ülésén	507
2. Horváth Mihály elnöki beszéde a Magyar Történelmi Társulat Leleszen, 1871. szeptember 12-én tartott záróülésén [részlet]	510
3. Salamon Ferenc: <i>A történelmi vizsgálatról</i> (1873) [részletek]	513
4. Ipolyi Arnold <i>A történelem s a magyar történelmi szellem</i> című elnöki megnyitó előadása a Magyar Történelmi Társulat 1885. július 3–6-i budapesti kongresszusán [részletek]	518
5. Acsády Ignác: <i>A magyar gazdaságtörténet feladatai</i> (1895) [részletek]	525
6. Marczali Henrik: <i>Előszó a világtörténethez</i> (1898)	529
7. Gróf Klebelsberg Kunó elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat 1920. május 14-i közgyűlésén [részlet]	533

8. Hóman Bálint és Szekfű Gyula előszava a <i>Magyar Történethez</i> (1929) [részlet]	536
9. Mályusz Elemér: <i>A népiség története</i> (1931) [részletek]	538
10. Domanovszky Sándor: <i>Előszó a Magyar művelődéstörténethez</i> (1939) [részlet]	541
11. Hajnal István: <i>Történelem és szociológia</i> (1939) [részlet]	543
12. Andics Erzsébet elnöki székfoglaló előadása a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén [részletek]	544
13. Molnár Erik <i>A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben</i> című előadása a Magyar Tudományos Akadémia 1960. április 12-i közgyűlésén [részletek]	551
14. Pach Zsigmond Pál és Ránki György beszámolója a Történettudományi Intézet 25 éves munkájáról (1974) [részletek]	556
15. Kosáry Domokos: <i>A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései</i> (1984) [részlet]	562

KISLEXIKON

Andics Erzsébet	574	Domanovszky Sándor	576	Fejérpataky László	577	Fraknói Vilmos	579	Hajnal István	580	Hanák Péter	582	Hóman Bálint	583	Horváth Mihály	585	Katona István	586	Kosáry Domokos	587	Mályusz Elemér	589	Marczali Henrik	591	Molnár Erik	592	Pach Zsigmond Pál	594	Pray György	595	Ránki György	596	Szabó István	598	Szalay László	600	Szekfű Gyula	601	Szűcs Jenő	603	Thaly Kálmán	604
-----------------	-----	--------------------	-----	--------------------	-----	----------------	-----	---------------	-----	-------------	-----	--------------	-----	----------------	-----	---------------	-----	----------------	-----	----------------	-----	-----------------	-----	-------------	-----	-------------------	-----	-------------	-----	--------------	-----	--------------	-----	---------------	-----	--------------	-----	------------	-----	--------------	-----

NÉVMUTATÓ

607

ELŐSZÓ

A magyar történetírás közel 1000 éves múltra tekinthet vissza. A magyar ősgeszta vagy őskrónika – amely nem maradt fenn – a 11. század második felében, Anonymus *Gesta Hungarorum* című műve pedig a 12. és a 13. század fordulóján keletkezett. Mindkettő latin nyelven készült, ahogy a 16. századig minden más krónikánk, évkönyvünk, gesztánk és legendánk is. Az újkor kezdetétől viszont nemcsak latinul, hanem magyarul és németül is jelentek meg magyar történeti munkák. A háromnyelvűség egészen a 19. századig megmaradt; a magyar nyelvű történetírás csak a 19. század első felében vált kizárólagossá. Röviddel ezután – a 19. század második harmadában – megteremtődtek a szakszerű történelemoktatás feltételei a felsőoktatásban, és kiépült a szaktudományos történetírás intézményi háttere. A múlt különböző fejleményeiről és aspektusairól egyre többen és egyre szakszerűbben számoltak be könyvek, tanulmányok és nem utolsósorban forráskiadványok formájában.

E gazdag hagyomány áttekintésére először Alexander Flegler, a nürnbergi *Germanisches Museum* őre és Szalay László jó ismerőse vállalkozott, akinek magyar nyelven – ifj. Szinnyi József fordításában – 1877-ben jelent meg munkája (*A magyar történetírás történelme*). Az azóta eltelt több mint egy évszázad alatt többen és többféle szempontból foglalkoztak a magyar történetírás egy-egy korszakával, irányzatával vagy jelentős művelőjével. A két világháború közötti historiográfusok közül kiemelkedett Hóman Bálint, aki nemcsak a középkori történetírásról és a szaktudományos történetírás 18. századi megalapozásáról, hanem az európai történetírásról és több kortárs kollégájáról is időtálló tanulmányokat közölt (*Történelem és forráskritika*, 1938; reprint: 2003).

Az 1956 utáni első évtizedekben többek között R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánnal (1961) és a pozitivistá történelemszemlélettel (1973), Gunst Péter Acsády Ignáccal (1961) és Marczali Henrikkel (1983), valamint Mályusz Elemér középkori krónikairódmunkkal (1967, 1971) foglalkozó munkái gazdagították a magyar historiográfiai irodalmat. Ugyanebben az időben Lederer Emma a reformkortól 1945-ig tekintette át, és értékelte az elődök teljesítményét. Mivel e mű az ún. polgári történetírás ellen folytatott ideológia harc jegyében fogant, s ezért nem egyszerűen marxista szemléletű, hanem nagyon egyoldalú és elfo-

gult is, szakmai értéke és használhatósága korlátozott (*A magyar polgári történetírás rövid története*, 1969).

A Kádár-korszak második felének historiográfiai terméséből Glatz Ferenc munkássága emelkedik ki, aki elsősorban a két világháború közötti történetírók (Szekfű, Hóman, Domanovszky, Hajnal stb.) munkásságát tárta fel (1980, 1988). Ugyanez a korszak állt Várdy Béla érdeklődésének homlokterében, aki nek idevágó áttekintése – lévén az egyik pittsburghi egyetem professzora – az Egyesült Államokban jelent meg angolul (*Modern Hungarian Historiography*, 1976). Dénes Iván Zoltán Szekfű életpályájával foglalkozott behatóan (1976, 2001). A fiatalabb nemzedékből Erős Vilmos előbb a Szekfű Gyula és Mályusz Elemér között kibontakozott szakmai és történetpolitikai vitát dolgozta fel (2000), majd Szabó István munkássága felé fordult a figyelme. Kristó Gyula eközben a középkori magyar történetíráshoz kapcsolódó tudásunkat gazdagította (*Magyar historiográfia I.*, 2002). Saját kutatásai mellett Glatz Ferenc elindította és szerkesztette a *Történetírók Tára* című sorozatot, amelynek 1979 és 1986 között nyolc kötete jelent meg.

A magyar történetírás egészének áttekintésére legújabban Gunst Péter vállalkozott a rendszerváltás időszakában. Egyetemi jegyzetnek szánt munkája (*A magyar történetírás története*) először 1995-ben, majd – lényegében változatlan formában – 2000-ben jelent meg. Mivel 1877 óta ilyen teljességre törekvő összefoglalást senki sem írt, a munka hiányt pótol, és a magyar történetírás nagy adósságát törlesztette. Mindez nem feledtetheti azonban a mű rövidségéből és belső aránytalanságaiból adódó hiányosságait. Ez utóbbiakat jól mutatja, hogy az 1867-ig terjedő időszakot, vagyis a magyar történetírás preszcintista korszakait csaknem 200, az azt követő szaktudományos fázisait viszont kevesebb, mint 100 oldalon tárgyalta a szerző. Különösen rövid és ezért felettebb korlátozottan informatív az 1945 utáni korszakot bemutató 30 oldal.

Magunk az ezredforduló táján, tehát mintegy tíz éve kezdtünk érdeklődni a historiográfia iránt. A jelen munka elkészítésébe 2009-ben fogtunk, jelentős részben a szaktudományos magyar történetírás tanítása során tapasztalt nehézségek miatt. Munkánk nagyobb részében az 1867 utáni – és hangsúlyozottan a 20. századi – magyar történetírás áttekintésére és értékelésére vállalkozunk. A középkori történetírással egyáltalán nem, s a tudományos történetírás 15. századig visszanyúló előzményeivel is csak röviden foglalkozunk. Viszonylag összefogott, csupán háttérként szolgál a nemzetközi – hangsúlyosan európai – irányzatok bemutatása is. Azok, akik ezek iránt részletesebben érdeklődnek, a számos részletmunka mellett immár Ernst Breisach kézikönyvének magyar változatát is kézbe vehetik (*Historiográfia*, 2004).

Ahogy a munkánkban tárgyalt korszak kezdetének, úgy végének sincs egyetlen dátumhoz köthető pontos időhatára. Mindenképpen el akartuk kerülni, hogy saját generációnk és a nálunk fiatalabbak teljesítményét is értékelés tár-

gyává tegyük. Ezért az 1945 után született történészeknek legfeljebb a neve fordul elő könyvünkben, életművüknek vagy akár egy-egy munkájuknak az értékelése nem. Ezzel a döntésünkkel is összefüggött, hogy az érdemi kifejtést a rendszerváltás időszakával – kivéve az ezen átnyúló, de már befejezett életművek esetében – lezártuk, és az ezt követő húsz év történetírásával csak rendkívül röviden és személytelenül, az intézményi változásokra koncentrálna foglalkoztunk. Azoknak, akik ezekre a könyvünkben hiányzó újabb fejleményeknek az értékorientáltabb interpretálására kíváncsiak, két fiatal historiográfus – Trencsényi Balázs és Apór Péter – tanulmányát ajánljuk figyelmükbe (*Narratives Unbound*, 2007).

A téma természetéből adódóan munkánk során rendkívül sok forrásra kellett hivatkoznunk. Ha ezekből idéztünk is, akkor a lapalji jegyzetek tájékoztatnak a pontos forráshelyről. Ha idézet nélkül foglalkoztunk velük, akkor szöveg közben, zárójelbe téve található meg az egyszerűsített (cím és első kiadás évszáma) bibliográfiai leírás. Folyóiratcikk esetén a folyóirat nevét, a kiadás évét – esetleg a lapszámot –, valamint az oldalszámot közöljük. Mindazokról a historiográfiai munkákról, amelyeket használtunk, és amelyekből merítettünk, de nem idéztünk belőlük, az utolsó fejezetben található *Felhasznált irodalom* tájékoztat fejezetenkénti bontásban.

A főszöveghez csatlakozó *Függelék* két kiegészítő anyagot tartalmaz. Az 1867 és a rendszerváltás közötti időszakban keletkezett történetírói programok, hitvallások, nyilatkozatok és beszámolók közül – részben vagy egészben – azt a 15-öt, amelyet legfontosabbnak és az adott korra leginkább jellemzőnek ítéltünk. Bár ezekről röviden saját előadásunkban is szó esik, úgy gondoltuk, hogy közlésükkel érdemben segíthetjük és orientálhatjuk az 1867 utáni magyar történetírás iránt érdeklődő olvasót. Hasonló célt szolgál a tudományos történetírás 18. század végi kialakulása óta élt 21 – kutatói munkássága és iskolateremtő tevékenysége, illetve politikai befolyása és pozíciója okán – kiemelkedő magyar történész életrajzának, műveinek és a róla szóló irodalomnak a lexikonszerű közlése.

Bízunk benne, hogy munkánkkal nemcsak a felsőfokú történelemoktatás szakirodalmi feltételeit javítjuk, hanem a magyar történetírás múltja – intézményei és művelői, eredményei és vitái, módszerei és politikai beágyazottsága – iránt érdeklődő olvasó értelmiségiek figyelmét is kiérdemljük.

Göd, 2011. május 8.

Romsics Ignác

I. BEVEZETÉS: A TUDOMÁNYOS TÖRTÉNETÍRÁS ALAPJAINAK KIALAKULÁSA A 15–18. SZÁZADBAN

1. EURÓPA: A RENESZÁNSZTÓL A FELVILÁGOSODÁSIG

A Római Birodalom bukását követően elterjedt keresztény világnézet és történelemszemlélet középpontjában a természeti és társadalmi erőket megtestesítő Isten állt. Az események és a jelenségek oksági összefüggéseinek a kutatása helyett a középkor „történészei” – a krónikák, az annalesek, a geszták és az életrajzok szinte kizárólag klerikus szerzői – mindent az isteni gondviseléssel magyaráztak. Az uralkodók azért kerültek trónra, mert az Isten kiválasztotta őket, s a csatákban azért győztek vagy vesztek, mert a Mindenható úgy akarta. Az emberek tudják, hogy mit akarnak, de nem tudják, hogy miért akarják, amit akarnak. Eszközök az Úr kezében, aki azért teremtette őket, hogy valóra váltsák céljait. Az Ó- és az Újszövetség legendákkal és csodás elemekkel kiszínezett történeteit a középkorban mindenki megkérdőjelezhetetlen igazságtartalmú szövegeknek tartotta, amelyeket csak idézni és magyarázni lehetett, bírálni vagy helyesbíteni nem. A cél sohasem az igazság kiderítése, hanem a Bibliából és az Úr kinyilatkoztatásaiból kiolvasható igazság megismerése és érvényességének a felmutatása volt. Ezeket az elveket Aurelius Augustinus, vagyis Szent Ágoston (354–430) fejtette ki először a *De civitate Dei* (*Az Isten városáról*, 1943; 2005–2009) című munkájában. A keresztény történelemszemlélet megalapozója szerint a történelem két város küzdelme: Isten városáé (*civitas Dei*) és a Sátán városáé (*civitas Diaboli*). Ezek egyetlen konkrét állammal vagy intézménnyel sem azonosíthatók; előbbi az Isten iránti szeretet, az utóbbi az önszeretet megtestesítője. A határ az egyes emberek lelkében húzódik, akik olykor Isten, olykor a Sátán városának a polgárai. Az ember végső célja Isten városa, de ezt nemcsak a pogányok, hanem a keresztények közül sem érheti el mindenki. A Jó és a Rossz, vagyis az Ég és a Föld harca az emberek lelkéért addig tart, amíg Krisztus feltámadásával és a megváltással az igaz keresztények Isten országába, a többiek pedig a pokolba nem kerülnek, vagyis a szekularizált világnak és így a történelemnek is vége nem lesz.

A keresztény elvek alapján írt történetírásban a történelem szükségképpen egyetemes és periodizált jelleget öltött. A görög-római gondolkodás ciklikus történelemfelfogásával szemben, melynek dinamikáját a kezdet és vég nélküli, körforgásszerű mozgás jellemezte, a zsidó hagyományokból merítő keresztény

világsszemlélet egységes és lineáris folyamatként fogta fel az emberiség múltját és jövőjét. A világ története eszerint pontosan meghatározott kezdettel (teremtés) és véggel (utolsó ítélet) rendelkezett. Ezen belül az egyes népek vagy kultúrák felmelkedése és bukása nem rendelkezett kitüntetett jelentőséggel. A kezdet és a vég közötti lineáris folyamatban egyedül Krisztus élete bírt különleges fontossággal. A korábbi események hozzá vezettek, a későbbiek tőle eredtek. Más, kevésbé fontos események tovább tagolták a történelem folyását. A múlt ezáltal sajátos jegyekkel és jellegzetességekkel rendelkező, egymást követő korszakokra oszlott. Az első olyan világkrónikát, amely az Ótestamentum legendás eseményeit és az antik szerzők más szempontok – olimpiák, illetve konzulok sorrendisége – alapján rögzített történeteit szinkronizálni próbálta, Caesarea püspöke, a 3. század második és a 4. század első felében élt Eusebiosz (263–339 körül) állította össze (*Chronikoi kanones, Időrendi táblázatok*). A 7. században ezt Sevillai Isidorus (560–636 körül) tökéletesítette.

A keresztény történelemfelfogás dogmái évszázadokon át a keresztény világértelmezés szilárd alapjait szolgálták. A 13–14. századtól viszont megkezdődött lassú erodálódásuk. A háttérben korszakos változások álltak. A Frankföldön, Angliában és az Ibériai-félszigeten kialakult önálló (protonemzeti) királyságok kihívást jelentettek a keresztény egyház (*civitas Christi*) addigi univerzalizmusával, és azzal a felfogással szemben, hogy a világi állam (*civitas perversa*) a pusztulás felé halad. A szaporodó városi lakosság, amely szakított a falusi népesség alapvetően önellátó életmódjával, s állandó kereskedelmi tevékenységet folytatott, megtanulta a földi javak értékét és a haszonelvű életvitelt. Életszemléletének átalakulása maga után vonta világképének módosulását. A középkori keresztény filozófiai és teológiai rendszerek tekintélye megrendült; az antik gondolkodók emberközpontúbb történelemszemlélete ismét teret nyert. Az isteni gondviselés, mint univerzális magyarázó elv mellett megjelentek olyan – a korábbi, antik történetírásban egyébként már gyakran felbukkanó – „pogány” indítók, mint a végzet vagy a sors (*fatum*), a szerencse (*fortuna*) és az emberi tulajdonságok: a tunyaság és a serénység, a szeretet és a gyűlölet, a féltékenység és a merészség, a részrehajlás és az igazságosság, a képmutatás és az őszinteség. Vagyis az emberek kezdtek saját sorsuk alakítójává és bizonyos korlátok között a történelem formálójává válni. A reneszánsz vagy humanista történetíró mindenre logikus magyarázatot keresett. A középkori krónikák által is ismertettetett tetteket a szereplők jelleméből és erkölcsi elveikből vezette le, s a hiátusokat saját találékonyságával, kombinációival és olykor fantáziájával pótolta. Eközben törekedett a hamis és igaz szövegek megkülönböztetésére, és a hamisítványok leleplezésére. Mindehhez stiláris igényesség, ékes-szólás és nagyfokú meggyőző erő társult.

A reneszánsz életérzés és a humanista gondolkodás első központjai az észak-itáliai városállamok voltak. Bár a „sötét középkort” bíráló és az antikvitást di-

csóító történeti jellegű munkákat már Petrarca, Boccaccio és mások is írtak a 14. század első felében, az itáliai humanista történetírás első kiemelkedő képviselőjének a firenzei Leonardo Bruni, más néven Aretino (1369–1444) tekinthető. Toscana és ezen belül elsősorban Firenze politikai történetéről írott munkája (*Historia florentini populi*) felépítésében, szerkezetében még erősen emlékeztetett a hagyományos krónikák évről évre haladó kronologikus előadásmódjára. Az események magyarázataiban azonban már szinte nyomát sem találja az isteni gondviselésnek és a várostörténetekben addig szokásos alapítási legendáknak. Történetének hősei a firenzei emberek, akiket saját egyéni tulajdonságaik, mindenekelőtt szabadságszeretetük és a városuk iránti odaadás vezérel. Nála jelenik meg először az írásos források összevetésére és ellentmondásaik feloldására való törekvés is.

Bruni örökségét a 15. század második és a 16. század első felében Niccolò Machiavelli (1469–1527), majd Francesco Guicciardini (1483–1540) folytatta. Machiavelli elsősorban a történelmi események oksági összefüggéseiről írott gondolataival járult hozzá a történetírás fejlődéséhez. A történelem – hangoztatta *A fejedelemben* (*De Principatibus*, 1513, illetve *Il Principe*) – az emberi cselekedetek olyan láncolata, amelynek legfontosabb mozgatórugója a haszon, illetve az érdek. A múlt megértése és megmagyarázása tehát sem transzcendens módon, sem erkölcsi alapon – ahogy Bruni is tette – nem lehetséges. Legfontosabb oka mindennek az emberi természet: „igaz, hogy a szerencse felelősségen ura tetteinknek, hanem – írta – a másik felét, vagy majdnem annyit önnön erőnk mozgatja.”¹

Guicciardinin kevésbé érdekelte a teória. Munkái, melyeket Firenze és Itália történetéről írt, elsősorban analitikus jellegük miatt érdemelnek figyelmet. Az emberi cselekvés motívumait a maguk konkrétságában vizsgálta, s megállapításait igyekezett forrásokkal alátámasztani. Az egyik első olyan történész volt, aki levéltári kutatásokat végzett. A történelem – vallotta – nem képes pontosan megtanítani bennünket arra, hogy saját életünkben milyen döntéseket hozunk, mivel minden emberi cselekedet egyedi, és a jelen vagy a jövő körülményei sohasem egyeznek teljesen az elmúlt korok viszonyaival. Bizonyos általános elvek mindazonáltal levonhatók a múlt tanulmányozásából, s ha intelligens módon nyúlunk ezekhez, akkor azok akár hasznosak is lehetnek.

Guicciardini, aki Machiavellihez hasonlóan nemcsak történész, hanem életének jelentős részében politikus – előbb Firenze spanyolországi követe, majd Modena és Reggio kormányzója – is volt, a forráskritika terén is megelőzte korát. Professzionális diplomataként jól tudta, s történetírói gyakorlatában is

¹ Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Sajtó alá rend. Herczeg Gyula. Budapest, 1987, Európa, 136.

hasznosította, hogy a különböző kijelentések, történetek, sőt olykor még az írott kormányzati dokumentumok funkciója sem csak az informálás, hanem olykor a dezinformálás. A forrásokat tehát nemcsak felkutatni és összegyűjteni kell, hanem ellenőrizni is szükséges szavahihetőségüket.

A források kritikájával és a hamisítványok leleplezésével mások is foglalkoztak. Legnagyobb hírnévre közülük Lorenzo Valla (kb. 1406–1457) tett szert, aki Nagy Konstantin adományleveléről bizonyította be, hogy hamisítvány (*De falso credita et ementita Constantini donatione*, 1440). E dokumentum szerint, amit addig mindenki hitelesnek fogadott el, Constantinus (285–337), a Római Birodalom első keresztény uralkodója megtérése emlékére és a leprából való kigyógyulása öröme nemcsak a lateráni palotát, hanem a császári jelvényeket és ezzel a Nyugatrómai Birodalom feletti politikai főhatalmat is I. Szilveszter pápának és utódainak adományozta. Az oklevél tartalmi ellentmondásaira és nyelvi anakronizmusaira hivatkozva, valamint a kor ismert viszonyait mérlegelve Valla meggyőzően mutatta ki, hogy az egyházi törvények közé iktatott dokumentum nem a 4. században, hanem jóval azután – mai tudásunk szerint a 8. század második felében – keletkezett.

Az Alpoktól északra a reneszánsz később kezdődött, és – a könyvnyomtatás rohamos terjedése ellenére – kevésbé rendítette meg a skolasztikus gondolkodás bástyáit. Bár az itáliai humanisták munkáit a kontinentális Európában éppúgy ismerték, mint Angliában, a történetírás fő áramát, amely továbbra is teológiai jellegű maradt, ez alig befolyásolta. Johannes Thurmaier (1477–1534) – akit szülővárosa után és latinosan Johannes Aventinusnak is nevezünk – mesékkel és hősi történetekkel teli bajor krónikájában (*Bayrischer Chronicon*, 1522) éppen úgy Isten akarata igazgatta az emberi történelmet, mint Johannes Carion (1499–1537) 1532-ben megjelent nagy sikerű világkrónikájában. A ritka kivételek közé tartozott a francia Jean Froissart (1337 – kb. 1404/1410), aki monumentális kortársi krónikájában korán eljutott az emberi tulajdonságok, mindenekelőtt a lovagiasság szerepének részleges rehabilitálásához. Angliában Thomas More, vagyis Morus Tamás (1478–1535) III. Richard életéről 1513-ban papírra vetett, de csak 1543-ban kiadott munkája mutatta a humanista gondolkodás egyes jegyeit. Egy évszázaddal később a francia Jean Bodin (1530–1596) már a földrajzi tényezők történelemformáló szerepére is felfigyelt. Emellett különbséget tett elsődleges források és történeti elbeszélések között, s utóbbiak szerzőit szavahihetőségük szerint rangsorolta (*Methodus ad facilem historiarii cognitionem*, 1566). A történetírás történetének és módszereinek áttekintése mellett a szuverenitás és az abszolutizmus elméletének kidolgozásával Bodin az újkori államelmélet megalapozásához is érdemben hozzájárult (*Les six livres de la république*, 1576).

A reformáció ellentmondásosan befolyásolta a történetírás fejlődését. Bár a pápát, a pápaság intézményét és a katolikus egyház múltját Luther Márton

(1483–1546) és társai élesen bírálták, s ezzel bálványokat döntögettek, a reneszánsz által megrendített keresztény ideológiát és történelemfilozófiát nem hitelteleníteni akarták, hanem új alapokra helyezni. A történelem transzcendentális magyarázatát ezért egyáltalán nem vetették el, sőt inkább felújították az isteni gondviselés mindenhatóságának doktrínáját. A Lutherhez közel álló Philipp Melanchton (1497–1560) és mások által kidolgozott protestáns történelemszemlélet dogmája szerint minden Istentől származik: a természet és a társadalmi rend egyaránt. Ez eredendően jó, s az uralkodó, a kormány és általában a befolyással rendelkezők feladata éppen az, hogy – a társadalom egészének javára és az egyes emberek boldogulására – fönntartsák ezt a harmóniát. Az „urak” teendője tehát semmi más, mint az „isteni rend” biztosítása, vagyis a birodalmak helyes kormányzása és az alattvalók felelősségteljes irányítása, míg a „szegényeké” az engedelmesség. Az Isten mellett persze ott van az ördög, amely megfertőzi a világot, kihasználja az emberek alantas ösztöneit, s ily módon zavart, széthúzást és háborút okoz.

A gonosz, vagyis az Antikrisztus megtestesítőjévé a protestáns gondolkodók szemében részben a pápa és a katolikus egyház váltak, amelyek engedtek a bűnöknek. Részben pedig az Oszmán Birodalom, amely a reformáció terjedésével egyidejűleg tűnt fel Európában, s csapást csapásra mért a keresztény országokra. A török – mint Melanchton hirdette – az Antikrisztus teste, a pápa pedig a lelke. A török veszedelem a katolikusok és a reformátusok szemében egyaránt természetfölötti csapásnak tűnt, amelyet Isten büntetésként bocsátott az eltévelyedett emberekre. Az viszont, hogy mi minősült tévelygésnek és bűnnek, erősen függött a szerzők hitétől. A protestánsok általában a „faragott képekhez” imádkozó „pápistákat”, míg a katolikusok az eretnokség „szúférgét” tették felelőssé. Bárki is azonban a gonosz, a Biblia jóslata a világ végéről, vagyis az utolsó ítéletről és Isten országának az eljövételéről előbb vagy utóbb bekövetkezik.

A reformáció nemcsak visszavetette, hanem közvetve elő is segítette a történetírás szakszerűbbé válását. A református prédikátorok és a katolikus papok hitvitái és e hitvitákat kísérő biblia magyarázatok és egyéb szövegeértelmezések új impulzusokat adtak a források felkutatásának és hitelességük bizonyításának. A két egyház küzdelmének ezekből a történetírás területére is átvitt vitáiból nőtt ki a modern értelemben vett, okmányokon alapuló kritikai egyháztörténet, és tökéletesedett a forráselemzés. Sajátos módon ennek első mesterei nem a protestáns lelkészek, hanem az ellenreformáció élvonalában küzdő katolikus szerzetesek közül kerültek ki.

Az a gondolat, hogy a római katolikus egyház maga mutassa be saját, csodás elemektől megtisztított történetét, Herbert Rosweyde (?–1629) antwerpeni jezsuita szerzetestől származott. Vállalkozását, amely a szentek életének legendák nélküli, reális bemutatását tűzte ki célul, rendtársa, Johann Bolland (1596–1665) folytatta. Az általa indított *Acta Sanctorum* első két kötete, amely

a januári szentek életével foglalkozott, 1643-ban jelent meg. Néhány év múlva három újabb kötet a februári szentek életét mutatta be. Ez az új iskola terjesztette el, hogy egyetlen múltbeli tekintély sem garantálja feltétlenül a történelmi hitelességet, s emelte követelménnyé, hogy az ellentmondó állításokat szembe-síteni, az írott források autentikusságát pedig különböző – pecsét- és címertani, paleográfiai stb. – eljárások segítségével ellenőrizni kell. A 17. század közepén elkezdett munka másfél évszázadon át, 1794-ig folyt. Bolland és munkatársai, majd a nyomukba lépő fiatalabb nemzedékek, az ún. bollandisták összesen 53 kötetet adtak ki, amelyhez a 19. és a 20. században még további kiegészítések csatlakoztak. Az 1960-as évek végén 128 kötetet számlált a sorozat.

A forráselemzés és a kritikai egyháztörténet-írás a 17. században nemcsak Hollandiában, hanem más európai országokban is megjelent. Művelői közül kitűntek a párizsi maurinusok, akik a Szent Mór kongregációjához tartozó bencés szerzetesek voltak. A saint-germain-des-près-i apátság, ahol laktak, gazdag és hatalmas könyvtárral rendelkezett, amely jó lehetőséget biztosított a rend, illetve a katolikus egyház korai történetének a kutatásához. A 17. század közepére az apátság így valóságos történetkutatói műhellyé vált. A szerzetesek heti rendszerességgel tartottak megbeszéléseket és tudományos vitákat, ahol ki-ki beszámolt tapasztalatairól. A fiatalokat emellett rendszeres diplomatikai és paleográfiai képzésben részesítették. Egyikük, Jean Mabillon (1632–1707) a középkori oklevelek kutatásának szisztematikus módszertanát is összeállította. Munkája, amely *De re diplomatica* címmel jelent meg 1681-ben, s szövegkritikai, pecsét- és paleográfiai kérdésekkel egyaránt foglalkozott, jól tükrözte Mabillon hitét az empirikus kutatás által elérhető pozitív tudásban. Sikerét jelzi, hogy a következő két évszázadban többször kiadták, és hosszú időn át egész Európában kézikönyvként használták.

Az antwerpeni jezsuiták és a párizsi bencések forráskritikai munkája számos követőre talált úgy Franciaországban, mint más európai országokban. Párizsban az 1635-ben alapított *Académie Française* körül jött létre egy forráskiadás-sal foglalkozó kutatócsoport, Észak-Itáliában pedig Ludovico Antonio Muratori (1672–1750) – különböző könyvtárak és levéltárak vezetője – tűnt ki forráskiadásával. A tudós teológus fő műve a 24 kötetes *Rerum Italicarum Scriptores* (Itáliai történetírók), amely 500 és 1500 között keletkezett krónikákat, okleveleket és életrajzokat tartalmaz. Hasonló kiadványok Spanyolországban, Angliában és német nyelvterületen is megjelentek.

A professzionális német történetírás kialakulásában nagy szerepet játszott Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716), akinek szerteágazó munkássága a történetírás elméleti és módszertani kérdéseire is kiterjedt. Bár konkrét történeti munkát nem írt, elméleti fejtegetéseiben a források pontos és kritikus tanulmányozására szólított fel: „megtanultam – írta –, hogy a dolgoknak a matematikában az éleselméjűségen, a természetben a kísérleteken, az isteni és emberi

törvényekben a bizonyosságon, a történelemben pedig a tanúságtételeken kell nyugodniuk”.² Ő hirdette meg azt a későbbiekben széles körökben elterjedt és elfogadott elvet is, hogy a népek eredetének kérdéseire a nyelvek összehasonlítása és ezáltal rokonsági rendszereik feltárása deríthet fényt.

Az egyházi források összegyűjtése, valamint azok kritikája és kiadása az ellenreformációhoz kapcsolódott, és elsősorban a katolikus országokban vált általánossá. A protestáns világban, például a német tartományok egy részében ezzel szemben a világi források gyűjtése és azok kritikai szempontokat érvényesítő feldolgozása terjedt el. Ez a tevékenység összekapcsolódott más tudományok, a statisztika, a földrajz és a jogtörténet művelésével, amelyet összefoglalóan államtannak vagy államismeretnek (*Staatenkunde*) neveztek. Művelői többnyire polihistorok voltak, műhelyeivé pedig az egyetemek váltak. Bár az államtan nem rendelkezett, és szerteágazó jellege miatt nem is rendelkezhetett olyan szisztematikus módszertannal, mint az oklevéltan, a való világra vonatkozó források gyűjtésével és azok Leibniz útmutatását követő kritikai tanulmányozásával az addigi világkrónikák és világtörténetek presztízsét ásták alá. A történészek közül e téren nagy lépést tett előre Christoph Cellarius (1638–1707), aki a 17. század legvégén publikált egyetemes történetében először osztotta az emberiség történetét ókorra, középkorra és újkorra, s degradálta a bibliai történeteket az ókor részévé. A filozófusok közül pedig – Leibniz mellett – a felvilágosodást előlegező Christian Wolff (1679–1754), aki a hallei, majd a marburgi egyetemen arra oktatta hallgatóit, hogy minden jelenség megismerhető racionálisan, s hogy a világ berendezhető ésszerűen.

1681-ben, amikor Jean Mabillon oklevéltana megjelent, egy másik nagy figyelmet kiváltó és ugyancsak több kiadást megért munka is napvilágot látott Franciaországban. Ennek szerzője Jacques Bénigne Bossuet (1627–1704), Meaux püspöke és a Napkirály idősebb fiának nevelője, tárgya pedig a Teremtés és Nagy Károly uralkodása közötti korok történetének elbeszélése (*Discours sur l'histoire universelle*, 1681 vagyis Értekezés az egyetemes történelemről) volt. Ez a műfajilag a középkori krónikákra emlékeztető, s a barokk ízlés szerinti emelkedett stílusban megírt szintézis azonban sem a humanisták profán világfelfogásáról, sem a forráskutatás formálódó módszertani szabályairól nem vett tudomást. Az emberiség történetének csúcspontjává Szent Ágoston traktátusához hasonlóan ismét Jézus születése vált, a Biblia szövegkritikai értelmezése fel sem merült, s a történelem menetét Isten határozta meg, aki majd az Utolsó Ítélet időpontjáról is dönteni fog.

Mabillon és Bossuet munkájának egyidejű sikere jól mutatja a 17. század ellentmondásos, átmeneti jellegét, s egyben a történetírás két nagy iskolájának

² Idézi Ernst Breisach: *Historiográfia*. Budapest, 2004, Osiris, 211.

a kialakulását. Mabillon módszertana a körültekintő forráskritikán alapuló és résztémákat feldolgozó analitikus történetírást, illetve annak egyre nagyobb technikai tudást feltételező, ám a nagyobb összefüggésekkel nem foglalkozó segédtudományait, Bossuet narrációja pedig a nagy történelmi korszakokon átívelő és a szintetizálás igényével fellépő irodalmias, illetve filozófiai jellegű makrotörténeteket előlegezte.

A reneszánszsal kezdődő három-négy évszázados folyamat, amelynek során a történetírás elvált a teológiától és kezdte kialakítani saját tárgyát és módszereit, a 18. századi felvilágosodással teljeseedett ki. A történelmi változások racionális magyarázatának az igénye, amely a kor nagy gondolkodóit jellemezte, az isteni gondviselés és akarat szerepét tovább csökkentette, sőt egyes esetekben már teljesen ki is iktatta. Megjelent és terjedt a deizmus, amely az isteni kinyilatkoztatással szemben az észre apellált, s a csodáknak semmiféle szerepet nem tulajdonított. Az isteni gondviselés helyébe különböző környezeti (földrajzi, éghajlati), valamint emberi (morális és társadalmi) tényezők kerültek. A felvilágosodás világképének középpontjában a metafizikai kötöttségektől szabaduló ember állt, aki képes megismerni az igazságot, s ennek birtokában képes a helyes cselekvésre is.

A változások e világi tényezőkre való visszavezetése együtt járt a történelmi változások ismétlődéseinek és szabályszerűségeinek a felfedezésével. Ebből többen azt a következtetést vonták le, hogy a történelem menete a természeti világ változásaihoz hasonlóan törvények szerint bonyolódik, s hogy ezek a törvények meg is ismerhetők. A kauzalitás racionalizálása és a változások általános jellegzetességeinek keresése mellett tovább tökéletesedett a források kritikai vizsgálatának módszertana is. E három tényezőnek köszönhetően a század végére körvonalazódtak a mai értelemben vett tudományos történetírás alapjai. E nagy jelentőségű átalakulás hátterében az Európán kívüli világ fokozatos megismerése, a természettudományok fejlődése, valamint a rendiség és a klerikalizmus szellemétől szabadulni akaró polgári törekvések, illetve uralkodói abszolutizmusok álltak.

A szekularizált történelemfelfogás első, bár még korántsem következetes képviselőjének Giambattista Vico (1668–1744), a nápolyi egyetem retorika-tanára tekinthető, akinek *Az új tudomány elvei a nemzetek közös természetéről* (*Principi di Scienza Nuova d'intorno alla Comune Natura delle Nazioni*) című történelemértelmezése először 1725-ben jelent meg. Eltérően a hagyományos keresztény felfogástól az emberiség történetét Vico nem lineáris folyamatként, hanem a görögök körforgáselméletéhez hasonlóan ciklikus mozgásként írta le. Minden ciklus három, illetve négy stádiumból áll. Ezek a barbarizmus, a letelepedéssel és a család kialakulásával kezdődő isteni korszak, az állam létrejöttét követő hősi korszak, s végül az ész és a törvények által dominált emberi korszak. Minden korszaknak megvan a maga tipikus kormányformája, pénze,

vallása, hiedelemvilága, sőt nyelvi eszköztára és jellemző kifejezésformája is. Vagyis minden korszak organikus egész. A ciklusok kimerüléssel és hanyatlással fejeződnek be, amelyeket újabb kezdet követ. A történelemnek tehát csak kezdete van (az özönvíz), vége nincs; a spirálisan felfelé mozgó, vagyis egyre magasabb szinten ismétlődő ciklikusság örökké tart; az Ágoston és követői által prognosztizált utolsó ítéletre sohasem kerül sor. Mivel azt ismerte legjobban, Vico leginkább a római történelemből vette példáit. Hangsúlyozta azonban, hogy lényegében minden más nép (kultúra) történelme ugyanezekben a fejlődési szakaszokon megy keresztül. Ilyen lényegi hasonlóságot látott például a görög történelem homéroszi korszaka és az európai középkor között. Mindkettőt a heroikus korszak fogalma alá sorolta. A különbség köztük csupán annyi, hogy az európai középkor a spirál magasabb fokán helyezkedett el, mint Homérosz kora.

Abból a megállapításból, hogy a különböző népek lényegileg ugyanazt a fejlődési ívet járják be, logikusan következett a történelem törvényszerűségeinek és racionális oksági kapcsolatainak a posztulálása. A történelmi jelenségek törvényszerű rendjének forrását Vico az emberek, illetve az egyes népek alapvetően közös természetében jelölte meg. A történelem tehát az emberek műve, amelyet saját döntéseik alapján és saját cselekedeteik révén hoznak létre. Ugyanakkor – és következtetlensége elsősorban ebben mutatkozott meg – Vico az isteni gondviselés szerepét sem iktatta ki teljesen. A történelem emberi mű, de törvény- és célszerűsége isteni eredetű. Ez az, amely az egyéni érdekektől vezérelt emberi cselekvést a közösség javára fordítja, és az emberiség fenntartása érdekében végső soron megszabja a történelem menetét. Azaz, mint Vico kifejezte: „az emberek maguk teremtették a népek e világát”, ám ennek rendjét végső soron mégis „a gondviselés irányítja”.³

Az ellentmondásosság, illetve kettősség, amely a történelem mozgatórugóinak felfogása szempontjából még Vicót is jellemezte, a felvilágosodás képviselőinek a munkáiban kezdett megszűnni. Ez a 18. századi szellemi forradalom, amely jelentőségében a kereszténység megjelenéséhez mérhető, az addigi vallásos világkép, a görög mitológia és a keresztény teológia helyébe a racionalitás általános magyarázó elvét állította. A természetet és az emberi világot eszerint egyaránt általános törvényszerűségek mozgatják, amelyek – eltérően Isten akaratától – megismerhetők, s ennek alapján nemcsak a múlt folyamatai érthetők és magyarázhatók meg, hanem a jövő is kiszámítható és tervezhető. E törvényszerűségek végső okait illetően azonban maguk a felvilágosult gondolkodók is különböztek.

³ Giambattista Vico: *Az új tudomány*. 2. kiad. Fordította Dienes Gedeon és Szemere Samu. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 616–617.

A felvilágosodás egyik első nagy hatású képviselője, a skót David Hume (1711–1776), aki ateista, illetve agnosztikus álláspontja miatt egyetemi állást egész életében nem kaphatott, minden történelmi változás mögött az emberi természet állandó és egyetemes sajátosságait sejtette. „Általánosan elismert dolog – fejtette ki egyik tanulmányában –, hogy az emberek cselekedeteit minden korban és minden nemzet kebelében nagymérvű egyöntetűség jellemzi, s hogy az emberi természet a maga törvényszerűségeiben és működésében mindig változatlan marad. Azonos indítékok mindig azonos cselekedeteket váltanak ki, azonos történések azonos okokból erednek. Becsvágy, kapzsiság, önzés, hiúság, barátság, nagylelkűség, közösségi érzés – ezek a szenvedélyek különböző fokozatokban egymással elvegyülve és a társadalom egészére kiterjeszkedve a világ kezdetétől fogva mind a mai napig forrásai mindazon cselekedeteknek és vállalkozásoknak, amelyeket az embereknek valaha is megfigyelhettünk. [...] Az emberek mindenkor és mindenütt annyira egyformák, hogy a történelem ezen a téren semmi újat vagy szokatlant nem tud nekünk mondani.”⁴

Hume történelemszemléletének másik fontos jellemzője az isteni gondviselés minden formájának, így például a csodáknak a kategorikus elutasítása volt. Nincs olyan tanúságtétel, érvelt, amely akár egyetlen csodát is szavahihetően bizonyítana. A csodák többsége az emberi történelem hajnalán, a barbár népek között keletkezett. A felvilágosodottabb korok felé közeledve számuk egyre csökkent. Ha rend van a világegyetemben, az magának a világegyetemnek a természetével magyarázható, nem valamely külső okkal, például csodákkal és az isteni beavatkozás más formáival. Descartes-tal (1596–1650) szemben, aki a történetírást nem sorolta a tudományok közé, ő jogosnak ismerte el a történetkutatók ama törekvését, hogy műveik helyet kapjanak az emberi tudás térképén. Úgy vélte, hogy a tanúbizonyságok, amelyeken alapszik, a történeti tudást is ésszerű vélekedések rendszerévé tehetik (*Treatise of Human Nature*, 1739, vagyis *Tanulmány az emberi természetről*).

Hume közel egy generációval idősebb francia kortársa, Charles Louis Secondat de Montesquieu (1689–1755) viszont a természeti környezetet tette meg a történelem általános magyarázó elvévé. A „törvények szelleméről” írott munkája (*De l'esprit des lois*, 1748) szerint az emberi társadalom olyan organikus szervezet, amely minden transzcendentális elemtől mentes objektív törvényszerűségek szerint működik. Ezeket a törvényszerűségeket számos e világi tényező idézi elő, amelyek közül legfontosabb a földrajzi környezet, és ezen belül is az éghajlat. Ehhez képest minden más tényező (vallás, szokások, hagyományok, kormányformák stb.) másodlagos, illetve alapvetően ezek is a termé-

⁴ David Hume: *Tanulmány az emberi értelemről*. Fordította Vámosi Pál. Budapest, 1995, Nippon Kiadó, 79.

szeti környezet által meghatározottak. A különböző népek és kultúrák közötti különbségek ezekre a geográfiai és klimatikus eltérésekre vezethetők vissza. Forró éghajlat alatt például az emberek érzékenyebbek az élvezetekre és a fájdalmakra, ezért érzékibbek, félénkebbek és lustábbak. Együttélésük tartós formái a rabszolgaság és a despotizmus. A mérsékelt égövi embereknek viszont a jellemző kormányzati formája is mérsékeltebb. Az ember, illetve az emberi történelem tehát maga is a természeti világ része, és a különböző társadalmi és politikai intézmények ugyan az emberi értelem és akarat által létrehozott, ám végső soron a természeti tényezők által meghatározott formációk. Hume és Montesquieu nézetei a maguk korában forradalmi jelentőséggel bírtak. A *Törvények szelleméről* jelentőségét az emberi szellem fejlődésében Edmund Burke (1729–1797), a század kiemelkedő konzervatív liberális brit politikai gondolkodója egyenesen a Bibliához hasonlította.

A történelmi változások szabályszerűsége és ennek szekularizált magyarázata mellett a felvilágosodás történetfilozófiájának harmadik meghatározó vonása a fejlődés, illetve a haladás eszméjébe vetett hit volt. Vagyis annak feltevése, hogy az emberiség útja – ha megtorpanásoktól és visszaesésektől nem is mentesen – a tökéletesedés, az egyre nagyobb harmónia felé vezet. Ez a keresztény üdv történet szekularizált változataként felfogható teória jellemezte a francia felvilágosodás másik kiemelkedő képviselőjének, a pályáját matematikusként kezdő, majd 1791-ben a Konvent (Törvényhozó Gyűlés) elnökévé választott Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat de Condorcet márkinak (1743–1794) a történelemértelmezését is. Híres művében, melyet az „emberi szellem fejlődéséről” írt (*Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain*, 1794), tíz szakaszra osztotta a történelmet. Az első a vadászó-gyűjtögető életmódot folytató primitív törzsekkel kezdődött, a tizedik és egyben az utolsó pedig a francia forradalommal, amely minden zsarnokság eltörlésével az elérhető legnagyobb szabadságot és boldogságot – vagyis „Isten városát” – fogja elhozni az emberiség számára.

A történelmi fejlődésnek ezt a Condorcet és mások által felvázolt optimista vízióját nem minden felvilágosult gondolkodó osztotta. Jean Jacques Rousseau (1712–1778) például hitt Istenben és szkeptikusan viszonyult a fejlődés eszméjéhez. Korai munkáiban amellől érvelt, hogy az olyan örök érvényű értékek, mint az erény, a büntelenség, a szabadság és az egyenlőség, melyek kezdetben az embereket jellemezték, s melyeket Isten táplált beléjük, az idők folyamán elsorvadtak. A romlás, illetve hanyatlás okának a magántulajdon megjelenését tartotta. Ez vezetett az emberek közötti egyenlőtlenségek, a gazdagokat védő törvények, s így végső soron a társadalmi kizsákmányolás és a politikai zsarnokság különböző formáihoz. A teendő a harmonikus őállapot újrateremtése a megváltozott körülmények között, melyből az „istenteleneket” mint „társadalomellenes lényeket” el kell távolítani. A Rousseau-i gondolatvilág egyenlő-

ségeszménye a francia forradalom jakobinus szakaszát és a társadalmi radikalizmus számos későbbi formáját inspirálta. Szentimentalizmusával, pesszimizmusával, valamint a primitív vadság állapotának idealizálásával és a középkor iránti rokonszenvével viszont a 19. századi romantikát előlegezte.

A felvilágosodás haladáselvű és antiklerikális szellemét a század számos történésze érvényesítette munkáiban. Francia nyelvterületen François-Marie Arouet, vagyis írói nevén Voltaire (1694–1778) gazdag életműve váltotta ki a legnagyobb hatást. Fő műve, a Napkirály korát bemutató monográfiája (*Le Siècle de Louis XIV*, 1751) több szempontból mérföldkő az európai historiográfiában. Először fordult elő, hogy egy történetíró szakított az események előadásának kronologikus rendjével, amelynek helyébe a tematikus struktúrát állította. A hagyományosan tárgyalni szokott politikai és háborús események mellett külön fejezetek foglalkoztak Lajos és az udvar mindennapaival, a kormányzati rendszerrel, a gazdasággal, a kereskedelemmel, a hadsereggel, a tudományokkal, a művészetekkel és az egyházi ügyekkel. A tárgyalás súlypontja tehát nem az egyház- vagy a politikatörténetre, hanem a művelődés- és kultúrtörténetre helyeződött. Voltaire-t ezért sokan a kultúr-, illetve művelődéstörténet „alapító atyjának” tartják. Historiográfiai jelentőségű a mű a szerző által áttekintett hatalmas és sokrétű forrásanyag, valamint annak kritikus és körültekintő kezelése miatt is. A munka annyira adatgazdag és érvelése annyira racionális, hogy a 17. századi Franciaország iránt érdeklődők gyakran még ma is kézbe veszik.

Voltaire másik nagy történeti munkája (*Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, 1756, vagyis *Tanulmány a nemzetek szelleméről és erkölcséről*) olyan új szellemű világtörténet volt, amely a biblikus eredet hagyományával és az Európa-centrikussággal egyaránt szakított. Az ember keletkezésének keresztény meséje helyett a keleti civilizációk, köztük az emberiség őshazájának tekintett Kína történetével kezdte munkáját, s az arab világ és India mellett – hasznosítva a földrajzi felfedezések óta felhalmozott tudást – az ősi afrikai és amerikai kultúrákra is figyelmet fordított. „Több évszázadon keresztül minden nép ugyanolyan volt, mint ma Afrika több délvidéki partjának és több szigetének a lakosai, valamint az amerikaiak fele” – állapította meg az első között.⁵ A valóságokat a „képtelen mesék” birodalmába utalván az isteni gondviselésnek természetesen semmiféle szerepet nem tulajdonított. A csodákat és a mesés véletleneket tudatos hamisításoknak minősítette, és nem riadt vissza a Biblia számos következtetlenségének és ellentmondásának gúnyos kritizálásától sem. Az emberiség állandó, noha visszaesésektől nem mentes fejlődésében ugyanakkor rendületlenül hitt. E fejlődés kulcsszereplőinek a hatalommal is rendelkező

⁵ Voltaire: A történelem filozófiája. In *A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Válogatás.* Szerk. Ludassy Mária. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó, 161–162.

erős és „felvilágosult” államférfiakat – az ókorból Periklészt és Augustus császárt, a középkorból a Medicieket, az újkorból XIV. Lajost és Nagy Pétert – tartotta, akik nélkül – vélte – nem lenne haladás. Voltaire e munkája is nagy sikert aratott: csupán 1756 és 1768 között tizenhatszor adták ki.

A brit gondolkodás sokat merített a felvilágosodás francia szerzőinek eredményeiből, különösen Voltaire munkásságából. Ugyanakkor magához is idomította azokat. Az absztrakt sémák követése helyett az angol és a skót történészek többre becsülték az empíriát; a forráskritika alkalmazása mellett rajongtak a választékos, szépirodalmi igényű stílusért, és egyesek Istent sem taszították le trónjáról. Utóbbiak közé tartozott a skót William Robertson (1721–1793), aki a történelmi haladás elvét az emberi történelem isteni terveként értelmezte.

Kortársa, Edward Gibbon (1737–1794) viszont a felvilágosodás szekularizált és antiklerikális hagyományát követte. A Római Birodalom hanyatlásáról írott többkötetes magisztrális munkájában (*Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1788) a bukás egyik legfontosabb okát a türelmes, szkeptikus és hedonista pogánysággal szembeforduló türelmetlen, szigorú és aszketikus kereszténység belső bomlasztó erejében jelölte meg. Ezzel az első között fosztotta meg transzcendentális jellegétől a keresztény vallást, és degradálta egész intézményi rendszerét a történelmet mozgóató e világi tényezők egyikévé. Mint már érintettük, hozzá hasonlóan gondolkodott a történelemről Hume is, aki Anglia történetéről írott szintézisében (*History of England*, 1762) a brit történelem számos eseményéről – például a spanyol armada 1588-as pusztulásáról – hánította le a rájuk rakódott mitikus rétegeket, s az Ész nevében minden addig szokásos irracionális és csodás magyarázatot elvetett. Pontos forráshivatkozásokon alapuló idézeteivel Hume módszertani szempontból is példát mutatott kortársainak és a jövő történészeinek.

A felvilágosodás német változata és a hozzá kötődő történetírás a francia és a brit gondolkodás fő irányaitól egyaránt különbözött. Néhány kivételtől eltekintve a német tudósok sem a franciák spekulatív elméleteivel, sem a britek könnyed, elegáns stílusával nem tudtak megbarátkozni. Ehelyett megkülönböztetett figyelemmel fordultak a források felé, és sokan közülük kifejezetten az adatok szerelmeseivé váltak. Az elmúlt korokat nem a haladás egymásra épülő fokozatainak, hanem a múlt egyedi és önmagában vizsgálendő jelenségének tekintették. Elutasították azt a nézetet is, mely szerint a vallás sajnálatos tévedések és babonák tárháza, és ezáltal a fejlődés kerékkötője lett volna. A vallás mindig az emberi élet egyik alapvető aspektusa volt, és az is fog maradni – vélték. Különbséget tettek viszont a keresztény vallás örökkévaló szelleme és történetiségükben értelmezendő külső megjelenési formái között.

A múlt változásait a maguk egyediségében vizsgáló német történetírói attitűdhez már a 18. század második felében a forráskritika és a szövegkiadás kifinomult módszertana társult. Követelménnyé emelték a források szavahi-

hetőségének körültekintő ellenőrzését, az egyetemeken rendszeresítették a kronológiai, numizmatikai, valamint írás-, pecsét- és oklevéltani órákat. Ezzel csökkentették a múlt konkrét bizonyítékaitól elrugaszkodó fantázia szerepét. Az államtan művelői ugyanakkor a statisztika, az etnográfia és a politikai földrajz módszereit tökéletesítették. Mindeme törekvések élvonalában a göttingeni egyetem jogászai, klasszika-filológusai, történészei és statisztikusai jártak, akik közül Johann Christoph Gatterer (1729–1799), August Ludwig von Schlözer (1733–1809) és Arnold H. L. Heeren (1760–1842) emelkedett ki.

Gatterer nemcsak a címertant fejlesztette igen magas szintre, s lett a modern, tudományos heraldika megalapítója, hanem a genealógiát és a diplomatikát is ő vezette be a német egyetemek tantárgyai közé. A középkori források kiadására 1764-ben létrehozta a *Historische Akademie* nevű intézményt, amely 1766-tól az egyetem Történeti Intézeteként (*Historisches Institut*) működött. Ez volt a világ első ilyen intézménye. Gatterer általános történelemszemlélete ugyanakkor még a felvilágosodás előtti eszmeiséget tükrözte. Világtörténete Ádámmal kezdődött, a bibliai történetekkel folytatódott, s az isteni gondviselés a későbbi események magyarázatai között is vissza-visszatért.

Tőle eltérően Schlözer jóval közelebb került a felvilágosodás racionális szemléletéhez. A német államtudományi iskola hagyományait folytatva ő részben statisztikával, részben az északi és keleti népek – köztük az erdélyi szászok – történetével és néprajzával foglalkozott. Eközben hozzálátott egy „tényszerű állítások rendszerezett előadásán” alapuló, szekularizált világtörténet írásához is, amelyből – az elméleti alapok lefektetése mellett – kétkötetes, oktatási segédanyagként használatos összeállítása készült el (*Weltgeschichte nach ihren Haupttheilen im Auszug und Zusammenhänge*, 1792–1801). Ebben számos újítást vezetett be, amelyek közül a középkor 476 és 1492 közé datálása még ma is érvényes. Voltaire-hez hasonlóan ő is szakított az Európa-centrikussággal, s az üveg főnőcs felállításának vagy a burgonya európai megjelenésének nagyobb történelmi jelentőséget tulajdonított, mint a kínai vagy a német uralmók akkurátus felsorolásának.

Az egy generációval fiatalabb Heeren, aki 1801-től tanított a történelmi tanteremben, ugyancsak a felvilágosodás gyermeke volt. Politikai téren Montesquieu, gazdasági téren Adam Smith (1723–1790) tanainak a hatása alatt az antik történelem változásait döntően gazdasági tényezőkre vezette vissza. A századforduló éveiben megjelent munkáiban az ókori népek életfeltételeit, munkaeszközeit, életmódjukat és ruházódásukat mutatta be. Emellett részletekbe menően vizsgálta a kereskedelmi tevékenység döntő tényezőinek alakulását is (*Ideen über Politik, den Verkehr, und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt* I–II. köt. 1793–1796). E munkái alapján a gazdaságtörténet első művelői között tartják számon. Heeren érdeklődésének másik területe az európai államrendszer, illetve az egyes államok történetének (*Staatengeschichte*)

tanulmányozása volt. A földrajzi környezet mellett az elsők között hangsúlyozta a népi jellegzetességek történelemformáló jelentőségét, ami utóbb a 20. századi népiségtörténet (*Volkstumsforschung*) centrális tézise lett. Az államokat nem tértől és időtől független absztrakt létezőknek, hanem a maguk konkrétságában kutatandó történelmi képződményeknek tekintette, és egyediségüket hangoztatta (*Geschichte der Staaten des Altertums*, 1799; *Geschichte des europäischen Statensystems*, 1800).

A különböző korok és kultúrák egyediségének elvét Johann Gottfried Herder (1744–1803) foglalta rendszerbe. Minden nép – fejtette ki az *Eszmék az emberiség történetének filozófiájához* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784–1791) című munkájában – saját kultúrával rendelkezik, a maga külön útját járja, és semmi sem kártékonyabb, mintha az egyik utánózni akarná a másikat. Ennek megfelelően az egyes korok sem rangsorolhatók; a maga módján mindegyik értékes, a „sötét középkor” éppúgy, mint az „antik aranykor” vagy a reneszánsz. A fejlődés nem lineáris és harmonikus evolúció, hanem szakaszos mozgás, amely mindegyik társadalomban saját immanens törvényeit követi. Ennek eltéréseit részben a földrajzi környezet különbségei, részben az „emberi fajok”, a népek genetikusan öröklődő pszichológiai sajátosságai okozzák. E sajátosságok legfőbb hordozója a nyelv, amelyben egy nép minden hagyománya, történelme és vallása lakozik. Fontosak továbbá a mítoszok és az eposzok is, amelyek a népek világfelfogásának, vagyis „szellemének” (*Volksgeist*) érett és esszenciális megnyilvánulásai. A népek, illetve nemzetek természetes törekvése, hogy saját államot hozzanak létre, amely fejlődésük legbiztosabb garanciája. A nemzetek olyanok, mint az egyes személyek: lelkük és élettartamuk van. Nem egyének egyszerű konglomerátumai, hanem szerves egységek.

A Herdernél egy generációval fiatalabb, s legfontosabb műveit már a 19. század elején közlétező Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) a felvilágosodás heterogén hagyományának az összegzésére, s egyben meghaladásra törekedett. Történetfilozófiája és előadásai alapján összeállított világtörténete az általános haladás elvének és a „népszellemek”, vagyis a kultúrák fejlődésének az összeegyeztetésére épült. Az emberi haladás irányítója és motorja eszerint a világszellem, amely a különböző kultúrák (népek, államok) fejlődésén, vagyis dialektikusan egymásra épülő fokozatokon keresztül nyilvánul meg. Világtörténetében Hegel négy ilyen nagy „fokot”, vagyis egymást tagadva és megőrizve meghaladó civilizációs korszakot különböztetett meg: a keleti, a görög, a római és a nyugat-európai germán világot. A germán világ három periódusra oszlott: a keresztény világ Nagy Károlyig tartó kialakulására („kezdet”), az egyházi és a világi hatalom dualizmusán alapuló középkorra, s a reformációval kezdődő újkorra. Az újkor betetőzését, vagyis a modern fejlődés csúcsát eleinte a francia forradalomban, illetve Napóleon császárságában, később

viszont a porosz királyságban ismerte fel. Bár Hegel egyes alkotói korszakaira a vallástalanság volt jellemző, világtörténetének kulcsfogalmát, a világszellemet nem a transzcendencia nélküli emberi ész, hanem az „isten, abszolút ész” megnyilvánulásaként fogta fel. „Csak az a belátás békítheti ki a szellemet a világtörténettel és a valósággal, hogy az, ami történt és mindennap történik, nemcsak istentől jött és nincs isten nélkül, hanem lényegileg magának istennek műve” – hangzik művének zárómondata.⁶

2. MAGYARORSZÁG: THURÓCZYTÓL VIRÁG BENEDEKIG

A magyarországi – a 16. századig kizárólag latin, azt követően pedig latin, magyar és német nyelvű – történetírás a nyugat-európaival azonos utakon haladt, ám jelentős fáziskéséssel. A középkori műtszemlélettől való távolodás jelei először Thuróczy János (1435 körül – 1488/1489) 1488-ban kiadott munkájában (*Chronica Hungarorum*, vagyis *Magyarok krónikája*) jelentek meg. Thuróczy jogot tanult, és előbb jegyzőként, majd bíróként, s végül ítélőmesterként dolgozott Mátyás udvarában. Történetírónak élete végén csapott fel, saját vallomása szerint azért, mert „a magyar nemzet legrégibb történetéről különböző nézeteket vallunk, meg arról is, hogy mely világrész szülte a magyarokat, és hogy honnan özönlöttek erre a vidékre”.⁷ Bár az addigi krónikaírói hagyományt követve a hun–magyar nép őseivé maga is a bibliai Noé fiait tette meg,⁸ hősei már nem egyszerűen Isten akaratának a végrehajtói, hanem olyan dicsvágytól vezérelt emberek voltak, akiknek a sorsát saját egyéni tulajdonságaik mellett a szerencse és a végzet is alakították. Attilára, aki „égett a dicsőség vágyától” és „nagy tetteinél is nagyobbra vágyott” éppúgy ez vonatkozott, mint Mátyásra, akit „minden természeti adottsága méltóvá tett az uralkodásra”. Rendelkezett kritikai érzékkel is, s a különböző adatokat ütköztetve a józan ész alapján igyekezett az ellentmondásokat feloldani. A forráskritika módszerét még nem ismerte, s természetesen forrásaira utaló jegyzetek sem csatlakoztak elbeszéléséhez. Humanista vonásnak tekinthető saját népének, a „katonai kivá-

⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Fordította Szemere Samu. 2. kiad. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 746.

⁷ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Fordította Horváth János. 2. kiad. Budapest, 1980, Európa Könyvkiadó, 7.

⁸ A középkori krónikák egyik családja szerint a hun–magyar nép ősapja Noé egyik fiának, Khámnak a leszármazottja, Némrót–Ménrót–Nimród volt, aki a Teremtés könyvének XI. fejezete szerint a babiloni tornyot építeni kezdte. Más krónikák viszont Noé harmadik fiának (Jáfet) Mágog nevű gyermekét tekintik „ősapának”, aki feleségének, Enéhnek két fiút (Hunor és Magor) nemzett. Thuróczy e két eredetmondát antik történetírók adataival egészítette ki, és megpróbálta összeolvasztani.

lóságban és fegyveres vitézségben a többi nemzeteket messze-messze” felülmúló magyarságnak a szeretete és dicsőítése is.⁹ Forrásaiból ezért mindazt átvette, ami a hunokra és a magyarokra nézve kedvező volt. Azt viszont, ami előnytelen színben tüntette fel őket, kihagyta elbeszéléséből.

Bár Thuróczy Mátyást Attila méltó utódként mutatta be, a krónikája elején tárgyalt szkíta nagyhatalomról pedig egyenesen a reneszánsz uralkodó birodalmának elő-, illetve tükörképeként írt, a nagy király nem tartotta elegendőnek érdemeinek ecsetelését. Ezért udvarába hívta Antonio Bonfini (1427 vagy 1434–1502), a fordítóként és a szónoklástan tanáraként hazájában már hírnevet szerzett itáliai tudóst, akinek tolla alól a magyarországi humanista történetírás legremekebb alkotása került ki. A *Rerum Ungaricum decades*, azaz *A magyar történelem tizedei* címet viselő munkája, melyen tíz évig dolgozott, a kezdetektől az 1490-es évek közepéig követte nyomon a magyarok történetét. A 15. századi itáliai történetírók munkáiban erre az időre hatalmas ismeretanyag halmozódott fel az antik világról és a középkori Európáról. Bonfini mindezt jól ismerte, s mesteri kézzel ötvözte a magyar krónikairódom adataival, melyeket főleg Thuróczy munkájából merített. Történetéhez mintegy 40–50 forrásmunkát használt fel, amelyekre nagy gyakorisággal hivatkozott is. Adatait jó kritikai érzékkel szűrte meg, s elbeszélésébe kitalált történeteket már alig kevert. Eltérő álláspontokba ütközve lehetőleg valamennyit ismertette, s az olvasóra bízta a véleményalkotást.

Az öt tizedre osztott monumentális munka – mellőzve az addig szokásos bibliai eredetet – a „két Szkítia”, vagyis „Magyarország innenső és túlsó részeinek” részletes leírásával kezdődött. Az antik szerzők földrajzi felfogásának megfelelően utóbbi a Dontól nyugatra és a Kaukázustól északra elterülő vidéket, előbbi a Kárpát-medencét jelentette. Ezután a hunok és az avarok ugyancsak részletes története következett. Az avarokat – kitöltve ezzel a hun birodalom bukása és a honfoglalás közötti több évszázados űrt – Bonfini azonosnak tekintette hunokkal és a magyarokkal. A 9. század végén eszerint tehát nem honfoglalás történt, hanem csak annyi, hogy az Attila birodalmának bukása után a régi hazájukba visszavonult hun–magyarok a Kárpát-medencében maradtak (avarok) „levelein meg emlékeiken felbuzdulva elhatározzák, hogy újból kivonulnak a félreeső, kietlen Szkítiából, és fölkeresik a rokonaikat”.¹⁰ A II. tized Géza fejedelem uralkodásától Nagy Lajos haláláig, a III. pedig Mátyás trónra lépéséig mesélte el a magyar történetet. Ezt (a IV. és az V. tizedben) egy igen részletes kortörténeti áttekintés, azaz Mátyás és II. Ulászló uralkodásának az ismertetése zárta. Ez utóbbiakhoz a korabeli levéltári forrásokat, a kortársak beszámolóit és saját

⁹ Thuróczy János: i. m. 21., 65., 415.

¹⁰ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995, Balassi Kiadó, 187.

tapasztalatait egyaránt felhasználta. Nagy anyagismeretén túl Bonfini a stílus mestere is volt. Ma már kissé bőbeszédű, sőt dagályos, ám akkor elegánsnak és korszerűnek számító nyelven fogalmazott elbeszéléseit gyakran szakítják meg érzékletes csata- és ostromleírások, valamint jellemrajzok. Ennek is köszönhető, hogy a Magyarországra vetődött, magyar nemességet szerzett és magyar földön eltemetett „vándorhumanista” (Bonfini Antal) országtörténete – bár nyomtatásban csak később (az első három tized 1543-ban, a teljes anyag pedig 1568-ban) jelent meg – hosszú időre a magyar történelem kézikönyve maradt. A 16–17. század magyar történetírói éppúgy rá támaszkodtak, mint a későbbi nem magyar világtörténetek szerzői.

A Mátyás utáni belviszályok, a mohácsi csatavesztés, majd Buda eleste és az ország három részre szakadása, amelyet a reformáció rohamos térhódítása követett, a történetírást is visszavetette. Bár a 16. és a 17. században is születtek értékes munkák, a Bonfini által elért csúcsra sem tartalmi és szemléleti, sem stilisztikai szempontból sokáig nem jutott fel senki. „A Jagellók és az erdélyi fejedelmek udvarában s a külföldön humanista műveltségre szert tett ifjak lelkében – értékelte e kor teljesítményét Hóman Bálint – tovább él a reneszánsz szelleme, de új és nagy alkotásokra nem volt képes. A 16. század történetírásán világosan felismerhető a klasszikus és humanista történetírás formai hatása, de a külföldi humanisták fejlettebb történeti módszerének, a forráskutatásra való tudatos törekvésnek alig látjuk nyomát. A középkor történetére kizárólagos tekintélyül ismerik el a csodált Bonfini; őt és klasszikus előképeit utánozzák saját koruk történetének feldolgozásában.”¹¹

E kisebb teljesítmények sorát Brodarics István (1470–1539) Mohácsról szóló 1527-es kortársi beszámolója nyitotta meg. A Páduában iskolázott paphoz és diplomatahoz a reneszánsz felfogást követve a vereséget és a király halálát egyaránt a véletlennel, vagyis a „balsors” érvényesülésével magyarázta. E mögött azonban Isten kezét sejtette, akinek „vezetésével Székéiából kijöttünk” és akinek „akaratából magunk súlyosnál súlyosabb polgárháborút és testvérharcot vívtunk”.¹² Őt követte Oláh Miklós (1493–1568) kancellár, majd esztergomi érsek, aki a magyar őstörténettel (*Hungária*) és Attilával (*Attila*) foglalkozó; 1537-re elkészült munkáiban Thuróczy krónikájának első részeit egészítette ki az ország terjedelmes földrajzi leírásával. Még töredékesebbek hivatali utódának, Verancsics Antalnak (1504–1573) a történetírói vállalkozásai. Az érsek forráskutatásokon alapuló „oknyomozó” magyarázatai Brodarics és Oláh interpretációihoz

¹¹ Hóman Bálint: Kishevesi Hevenesi Gábor. In Hóman Bálint: *A történelem útja*. Szerk. Búza János. Budapest, 2002, Osiris, 289–290.

¹² Brodarics István: Igaz története a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütköztéről. In *Humanista történetírók*. Szerk. Kulcsár Péter. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó, 290.

hasonlóan részben humanista hatásokat tükröznek, részben viszont rehabilitálják az Isten mindenhatóságát hirdető középkori álláspontot.

Legtöbb humanista kortársától eltérően Szerémi György (kb. 1490–1548 után) – egy szerémségi jobbágyfiúból lett udvari káplán – ügyetlenül forgatta a pennát, és latinul is rosszul tudott. A történelem mozgatórugóit kutatva viszont kortársai közül talán legtovább jutott az e világi tényezők szerepének fel- és elismerése terén. *Levél Magyarország romlásáról* című, a magyar történetet Mátyás uralkodásától a mohácsi csatáig összefoglaló, 1545–47-ben papírra vetett munkájában a hanyatlást a Mátyás utáni királyok, urak és papok mulasztásaival, gaztetteivel és pártoskodásával magyarázta, miközben az egyszerű népet vétlennek, sőt áldozatkésznek és vitéznek mutatta be. A mohácsi vereség oka sem a „balsors”, mint Brodaricsnál, hanem a feudális anarchia, az állhatatlanság és a pártütések sorozata.

A humanista szellemű katolikus főpapok történeti munkái mellett a 16. század első felében feltűntek a protestáns prédikátorok vitairatai. Ezek egyik központi témája a magyarázatkeresés volt a Magyar Királyság bukására. Magyarországot – hangoztatta a Wittenbergben tanult Farkas András 1538-ban megjelent, latin nyelvű és rigmusokba szedett röpiratában – a „zsidó nemzethez” hasonlóan az elhatalmasodott istentelenség vitte romlásba, amelyből egyedül a megtérés, vagyis a reformált vallás elfogadása vezethet ki. „Nem állottuk meg az Istennel való szövetséget, azért pogány birtokába adott az Isten” – talált magyarázatot a középkori magyar állam felbomlására Károlyi Gáspár az első teljes magyar bibliafordítás szerzője és szervezője is 1563-ban.¹³

A 16. századi református történetírók sora Bencédi Székely István (1500/1510–1563 után), szikszói iskolamesterrel kezdődött, aki 1559-ben Krakóban jelentette meg rövid és az eseményeket időrendben, összefüggéstelenül ismertető, ám magyar nyelvű világkrónikáját (*Chronica ez Világnak jeles dolgairól*). Mint minden más akkori világtörténetben, az emberiség története nála is Ádámmal és Évával kezdődött, amit egészen 1558-ig követett nyomon. Ehhez csatlakozott az utolsó ítélet ugyancsak szokásos prognózisa, amit a keresztény Európa és a török összecsapásával kapcsolt össze.

Nagy részt magyarul írta munkáit Bencédi Székely jóval műveltebb és ismeretesebb kortársa, Heltai (Helth) Gáspár (1490/1510–1574) is. Heltai erdélyi szász családból származott, s a wittenbergi egyetemre járt, ahol Luthert és Melanchtont egyaránt megismerte. Hazatérve megtanult magyarul, s evangélikus lelkész lett Kolozsvárt, ahol nyomdát is működtetett. Később áttért a református, majd utóbb az unitárius hitre. *Chronica az Magyaroknak dolgairól...* (1575)

¹³ Caspar Caroli: *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjöknek okairul*. Sajtó alá rend. Jablonowsky Pirooska. Budapest, 1931, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 53.

című országtörténetében – döntően Thuróczy és Bonfini, valamint egy-két későbbi beszámoló alapján – a mohácsi csatavesztésig ismertette a magyar történelmet. Munkája nem száraz krónika, hanem színes, helyenként szépirodalmi értékű elbeszélés. Szemléletét mélyen áthatotta a protestáns meggyőződés. Ezzel magyarázható, hogy Szent Istvánt megróttá, amiért a pápától kért koronát; a hozzá kötődő csodákról nem írt, s elmarasztalta az egyháznak tett birtokadományaiért. Elítélte a katolikus egyház fényűző gazdagságát és világi törekvéseit, valamint fellépett a pápaság túlzó befolyása ellen is. A tipikus protestáns felfogás szerint a pápa nála is az ördög szolgájaként jelent meg, aki a magyar uralkodókat – például Szent Lászlót, Nagy Lajost és Husz János megégésétől kezdve Zsigmondot is – rossz irányba befolyásolta. Példaképe Mátyás volt, aki a jó fejedelem ideálját testesítette meg szemében. Ám még őt is bírálta a török elleni védekezés elhanyagolásáért és emberi gyarlóságaiért. Elsősorban a nagy király város- és parasztvédő politikájáért lelkesedett, s értékelő megjegyzéseiben markánsan városi, polgári szempontokat érvényesített. Mátyás ellenpontja nála Szapolyai János volt, aki 1514-ben leverte a paraszthadakat, majd Mohács után lepaktált az Antikrisztussal. Az emberi cselekedetek valódi motívumai Heltait nem érdekelték. A történelem számára az isteni gondviselés példatára és a protestáns nézőpont igazolására felhasználható propagandaanyag volt.

A Bencédi Székely és Heltai utáni nemzedékből Szamosközy István (1570–1612) emelkedett ki, aki korának legkiválóbb és történeti kutatásokkal immár „főállásban” foglalkozó történetírója volt. „Ő az első történetírónk – állapította meg róla Szekfű Gyula –, aki ifjúkorától kezdve következetesen készül hivatásához és az első magyar ember, aki csak történettudós akar lenni, semmi más.”¹⁴ Fiatal korában megfordult Heidelbergben, majd – bár protestáns (feltehetően kálvinista) hitelveket vallott – a páduai katolikus egyetemen tanult. Hazatérve a gyulafehérvári káptalan levéltárosa és Bocskai István „udvari történetírója” lett. Nagyrészt latinul írt művei, melyek csak hiányosan maradtak ránk, a három részre szakadt ország, s különösen Erdély 16. század végi történetének nagybecsű forrásai. Szamosközy érett humanista gondolkodó volt, aki rendszeresen használt okleveles forrásokat, és Erdély romlásához oknyomozó történészként közelített. Felismerte az éghajlati viszonyok, a gazdasági tényezők és a társadalmi szervezetek történeti szerepét, s Heltaihoz hasonlóan a városok fejlődésével kapcsolta össze a civilizáció terjedését. Történetírói hitvallását Tacitust parafrázálva úgy foglalta össze, hogy „a történetek okát gyűlölet, rokonszenv, hízelgés nélkül kell bemutatni”. A levéltárosként összegyűjtött, átnézett és részben publikált oklevelek alapján korrigálta Bonfini, és elődei

¹⁴ Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István történeti munkájának kritikájához*. Budapest, 1904. – Szekfű értékelésének egy részét az idézett mondattal együtt közli: *Szekfű Gyula*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2001, Új Mandátum, 37–41.

több tévedésére fényt derített. Ezek közül legfontosabb annak kimutatása volt, hogy a székelyek nem hunok, hanem olyan magyarok, akiket az uralkodók a honfoglalás után telepítettek Erdélybe határőrizet céljából. A fátum és az isteni akarat persze még nála is szerepet játszottak, ám mindig csak áttételesen, az emberi tulajdonságokkal és indítékokkal összekapcsolódva, és azokon keresztül. Így végül Erdély fejedelmei és tanácsnokai lettek a katasztrófák végső felelősei. Mellettük bírálta a pápai és a bécsi politikát, valamint a fosztogató vallon és német zsoldosokat, sőt a magyar hajdúkat is. Az országos magyar összefogásban a vallási és a politikai ellentétek miatt már nem bízott, ehelyett a török orientációt fogadta el. Belpolitikai szempontból – még ha azt javítani is akarta – a rendiség szószólója volt, s a „paraszi sokaságról” azt gondolta, hogy „az eke szarvához és a szántáshoz való, mihelyt fegyvert fog, okos vezető nélkül nem egyéb harciatlan barmok nyájánál”.¹⁵ A nemzetbe mindazonáltal a nemesesség mellett olykor már őket is beleértette, ami a 16. és a 17. század fordulóján még ritkaságnak számított. Legüdvösebb kormányformának a legjobbak uralmát tartotta, amit leginkább a velencei városvezetéssel azonosított.

Magyarország 16. századi romlására Heltai, Szamosközy és más 16–17. századi protestáns literátok markánsan Habsburg- és katolikusellenes magyarázatot kínáltak történeti és politikai munkáikban. A protestáns közösségekben és a Habsburg uralkodók fennhatóságán kívüli magyar országrészekben érveik meggyőzőnek tűntek, s tartósan beépültek a magyar történetpolitikai gondolkodásba. A 17. században ezt az irányvonalat vitte tovább Szalárdi János (1601–1666), aki *Siralmas magyar krónikájában* Erdély 1536 és 1662 közötti történetét írta meg, és különösen Bethlen János (1613–1678), Erdély 1659 utáni kancellárja. Latin nyelvű munkáiban utóbbi nagyrészt saját korával foglalkozott meglehetősen propagandisztikus felhangokkal, a török orientációt egyedül lehetséges politikaként bemutatva és vallási ügyekben rigorózus kálvinistaként. Harmadikként Bethlen János unokaöccse, Bethlen Farkas (1639–1679) említhető, aki Erdély 1526 és 1609 közötti történetével foglalkozó munkájához már kiterjedt levéltári kutatásokat folytatott, s az okok keresésében kortársainál jóval mélyebbre ásott (*Historia de rebus Transylvanicis*, 1684; magyarul: *Erdély története* I–V. köt., 2000–2010).

A protestáns, törökpárti és Habsburg-ellenes történelmi magyarázatokra a 16. század második és a 17. század első felében számos törökellenes és jellemzően katolikus válasz született. Ezek közül különösen Istvánffy Miklós (1538–1615) 1622-ben megjelent *Historium de rebus Ungaricis libri XXXIV* (*A magyarok dolgairól írt históriák 34 könyve*) című műve érdemel figyelmet. Ist-

¹⁵ Szamosközy István *történeti maradványai*. I. köt. Kiadta: Szilágyi Sándor. (Magyar Történelmi Emlékek, II. o. XXI. köt.) Budapest, 1876, 106.

vánffy gazdag nemesi családból származott, és a legjobb humanista nevelésben részesült. Páduából hazatérve a hivatalnoki pályát választotta, s világi főtisztviselőként a báróságig, illetve a nádorhelyetteséig vitte. Művében, melyet 1598 után kezdett írni, Magyarország 1490 és 1606 közötti történetét dolgozta fel főleg hadtörténeti, s csak kisebb mértékben politikatörténeti szempontból. Forráskezelése jellegzetesen humanista szerzőnek mutatja. Információit megrostálta, és egybevetette őket egymással; a leírtakat gondosan ellenőrizte. Ha ellentmondó adatokra bukkan, s nem tudott dönteni, Bonfinihez hasonlóan mindkét változatot közölte, s az olvasóra bízta a választást. Stílusában viszont kevésbé követte a humanista történetírás retorikai hagyományát. Az ékesszólás helyett inkább hitelességre, az események realisztikus leírására, s emellett a hősies helytállás példáinak a felmutatására törekedett. Katolikus hite és Habsburg-párti meggyőződése markánsan átütött művén. A protestánsokkal, Bocskaiával és általában a királyi Magyarország politikájának és/vagy a katolikuság ellenfeleivel szemben elfogult, helyenként igazságtalan minősítésekre ragadtatta magát. És persze kritikusan viszonyult a „rendet” felforgató Dózsához is, akinek – tört pálcat tettei felett – „cselekedetihez illendő kimenetele lőn”.¹⁶ Istvánffy eszményképe az erős abszolút monarchia volt, amely a legnagyobb veszedelmet jelentő törökkel szemben is eredményesebben léphetett volna fel, mint a vallási és politikai szempontból megosztott ország.

Istvánffy Habsburg-párti kortársai közül említhető még még Révay Péter (1568–1622) és Gersei Pethő Gergely (kb. 1570–1629). A bárói rangig és a királyi főasztalnoki méltóságig emelkedett Révay elsősorban a magyar korona történetéről írott munkájával hívta fel magára a figyelmet (*De Sacrae Coronae Regni Hungariae fortuna Commentarius*, 1613). Ez másfél évszázadra a latinul tudó Habsburg-párti nemesség kedvenc olvasmányává vált. Emellett egy vázlatos, de időben teljességre törekvő országtörténetet is írt. Ebben és más munkáiban Isten szerepének fontosságát, valamint a török elleni összefogás szükségességét és a német birodalom segítségének elengedhetetlenségét hangoztatta.

Pethő Gergely munkája (*Rövid Magyar Kronika*), melyet csak jóval halála után, 1660-ban adtak ki először, nem annyira tartalma, mint inkább nyelve miatt érdemel figyelmet. A magyar történelemről ez volt ugyanis az első katolikus személetes magyar nyelvű összefoglalás. Mai fogalmaink szerint – Bencédi Székely világkrónikájához hasonlóan – olyan „népszerűsítő” munkának nevezhetjük, amely röviden és mélyebb összefüggések feltárása vagy valószínűsítése nélkül, évről évre haladva, tehát krónikaszerűen ismertette a magyarok sorsának alakulását. Története a magyarok „első kijövetelével”, vagyis a hunok pannóniai megjelenésével kezdődött, a 744-re datált honfoglalással (a magyarok

„második Ki-jövetelék Pannoniába”) folytatódott, és 1626-ban, Bethlen Gábor királyi Magyarország elleni harmadik hadjáratával fejeződött be. Királypárti és katolikus szerzőként Pethő természetesen elítélte a protestáns egyházak térhódítását, s még inkább a törökkel szövetkező Bocskai és Bethlen Gábor politikáját. Ugyanakkor a királyi hadsereg, elsősorban Basta katonáinak a pusztítását sem hagyta szó nélkül. Egyszerűségének és hazafias szemléletének köszönhetően munkája nagy népszerűsége tette szert a latinul nem vagy csak kevésbé tudó katolikus és királypárti érzelmű olvasók körében. A 18. század közepéig ötször adták ki változatlan kiadásban, s legalább háromszor kiegészítve, az 1730-as évekig terjedő kitekintéssel.

A 16–17. századi nemzeti katasztrófák, a megosztottság és a török elleni összefogás Habsburg-párti és nagyrészt katolikus interpretációi, illetve a református és török párti magyarázatok a 17. század elejére két olyan egymással polemizáló metahistóriává álltak össze, amelyek a magyar történetpolitikai gondolkodás tartós dualizmusának vetették meg az alapját. Bár e két irányzat szoros korrelációt mutatott a szerzők vallásával, a hitelvek és a politikai orientáció korántsem esett mindenkinél egybe. Révay Péter például lutheránus volt, Zrínyi Miklós (1620–1664) pedig, aki Mátyás király életéről írott munkájával (*Mátyás király életéről való elmélkedések*, 1656–1657) a független nemzeti királyság eszméjét kívánta szolgálni, katolikus. Elméleti, történetfilozófiai szempontból Zrínyinek ez a királytűkrökre emlékeztető elmélkedése a 16–17. századi humanista szellemű magyar történetírás betetőzésének tekinthető. Egyik fő forrása Machiavelli *A fejedelem* című műve volt, de ismerte a kortárs francia államelméleti iskola tanait is. Kitüntetett szempontjai a „közjó”, a „haza java” és az „ország érdeke” voltak, melyeket felfogása szerint minden nagy uralkodónak szolgálnia kell. Szemében ezt leginkább Mátyás testesítette meg, akit szabadon cselekvő, hús-vér emberként mutatott be.

A humanista történetíráshoz hasonlóan a módszeres egyháztörténeti kutatás is néhány évtizedes késéssel jelent meg Magyarországon. Kezdeményezője és megindítója Kishevesi Hevenesi Gábor (1656–1715) jezsuita szerzetes, a bécsi felsőfokú papnevelő intézet (Pazmaneum) igazgatója és egyben gróf Kollonich Lipót esztergomi érsek gyóntatója volt. Az ellenreformáció történetíróinak és különösen hollandiai rendtársainak a példáján fellelkesülve Hevenesi a 17. század legvégén – valószínűleg 1695-ben – bocsátotta ki felhívását a magyar egyháztörténet forrásainak felkutatására, lemásolására és beküldésére. Ebben a forrásgyűjtés módszereire is kitért. Megkívánta a források lelőhelyének és egyéb külső körülményeinek pontos feltüntetését, valamint a tulajdonnevek betűhív másolását. Bár a feliratos emlékek és a hiteles szájhagyományok gyűjtését is szorgalmazta, a hangsúlyt az oklevelek felkutatására helyezte.

Hevenesi kezdeményezésére a lehető legalkalmasabb pillanatban került sor. Buda 1686-ban felszabadult, az erdélyi rendek 1691-ben letették a hűségesküt

¹⁶ Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I. köt. Sajtó alá rend. Benits Péter. Budapest, 2001, Balassi Kiadó, 142.

a Habsburgokra, s az 1697-es zentai csatában Savoyai Jenő döntő győzelmet aratott a török felett. A török uralom alól felszabadított ország újjászervezéséhez szükségesnek látszott a múlt megismerése. Így gondolta ezt maga a hercegprímás is, aki nagy lelkesedéssel karolta fel Hevenesi kezdeményezését. Prímási levéltárosát megbízta az esztergomi érseki és a káptalani levéltárak okleveleinek rendezésével és lemásolásukkal; egy másik emberét a johanniták levéltárának másolására utasította, sőt Rómába is küldött egy szerzetest a vatikáni levéltár kiaknázására. Rajtuk kívül a jezsuita atyák egész sora buzgólkodott az ország különböző területein fellelhető források összegyűjtésén és másolásán. Így viszonylag rövid idő alatt 133 vaskos kötetnyi forrásanyag gyűlt össze. Ezek nagy része egyháztörténeti természetű iratokat tartalmazott. A köztörténettel foglalkozó országgyűlési iratok, oklevelek, levelek és történeti munkák – köztük Szamosközy művei – mennyisége azonban ugyancsak jelentős volt.

A jezsuita atyák adatgyűjtő tevékenysége Hevenesi korai halála után is folytatódott, sőt egyre inkább kiterjedt az egyháztörténethez szorosan nem kötődő, köztörténeti jellegű dokumentumokra is. Egyesek a törvényeket és az országgyűlési emlékeket gyűjtötték össze, és akadt, aki a korai magyar történelem bizánci forrásait. Ez a tevékenység Kaprinai István (1714–1786) – eredetileg hitszónok és tanár – munkásságával érte el csúcspontját. Néhány rendtársával több felső-magyarországi városi és családi levéltár anyagait kutatta át, és másolta le vagy kivonatolta a fontosnak ítélt forrásokat. Rendkívüli szorgalmának köszönhetően ebből 102 kötetnyi forrásanyagot állított össze. A mások által gyűjtött dokumentumokkal és a Hevenesi-féle kollekcióval együtt a jezsuiták kéziratos anyaga így már 323, majd a későbbiekben 379 hatalmas kötetre duzadt. A jezsuita rend feloszlását (1773) és a nagyszombati egyetem Budára (1777), a királyi palotába, majd Pestre helyezését (1784) követően a gyűjtemény az ország akkor még egyetlen egyetemének a könyvtárába, a későbbi Egyetemi Könyvtárba került (1789). A 15 ezer darabos könyvállomány mellett ez is jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az addig minden intézményi háttér nélkül bontakozó magyar történetírás első szakmai műhelyévé ez a könyvtár és az egyetem vele szoros kapcsolatban álló két történeti tanszéke vált. E két tanszék egyikének egy vagy két professzora oklevél-, címer- és pecsétant, a másik egyetlen tanára pedig történelmet és szónoklástant tanított. A segédtudományokat oktató professzor egyben a könyvtár igazgatója is volt. Ők és a két „könyvtárőr” széles körű cserekapcsolatokat építettek ki Európa több nagy könyvtárával. Ennek és a hazai könyvkiadás fellendülésének köszönhetően a könyvtár könyvállománya 1845-re csaknem 70 ezerre emelkedett.

A 18. század első felében kibontakozott egyház-, majd köztörténeti forrásgyűjtés jelentős hatást gyakorolt a történetírára. A feltárt oklevelek és elbeszélő források tömege lehetővé és indokolttá tette a humanista történetírók többnyire egymást ismétlő interpretációinak az újragondolását. Nagyrészt eredeti

forrásokon alapuló, új magyar történetet először Timon Sámuel (1675–1736), Hevenesi egyik fiatal munkatársa írt. 1714-ben és 1719-ben megjelent két-kötetes latin nyelvű munkájában Timon Magyarország 1000 és 1662 közötti történetét tekintette át. A későbbiekben felvázolta a hunok, avarok és pogány magyarok történetét, sőt a keresztény Magyarország történeti és politikai földrajzát is. Szakítva az addigi hagyománnyal, ő érvényesítette először az eredeti, döntően okleveles források használatának elvét. Bár forráskritikai szempontokat még alig alkalmazott, tevékenysége mégis előrelépés a magyar történetírás történetében. Az ún. elsődleges források előnyben részesítésével a későbbi, tudós történetírás egyik fontos szempontját érvényesítette.

A Timon által megkezdett úton a 18. században egyik rendtársa, Pray György (1723–1801) jutott a legtovább. Ő tekinthető a forráskritikai szempontokat is alkalmazó szaktudományos történetírás magyarországi megalapítójának és egyben a jezsuita történetírók legnagyobb alakjának. Pray különböző helyeken tanított, majd 1777-ben a budai egyetemen lett az oklevéltan, 1785-től pedig a címer- és pecséttan professzora. 1790-ig, amikor nagyváradi kanonokká nevezték ki, egyben az egyetemi könyvtár igazgatói posztját is betöltötte. Ő hívta fel a figyelmet arra a 12. század legvégén írt latin nyelvű egyházi könyvre, amelyben a legrégebb ismert magyar nyelvű szöveg, a 12. század utolsó negyedében keletkezett Halotti Beszéd és Könyörgés fennmaradt. Ezt azóta Pray-kódexnek nevezzük. A katolikus egyháztörténetet számos forráskiadással és más közleménnyel gazdagította. Egyik fő műve a magyar királyok ötkötetes története (*Annales regum Hungariae*, 1763–1770), amely Szent Istvánnal kezdődik, és 1564-ig, vagyis I. Ferdinánd haláláig tart. Ebben és későbbi munkáiban Pray szabatos módszerességgel törekedett a kútfők egyeztetésére, valamint a velük kapcsolatos forráskritikai, oklevéltani, kronológiai és genealógiai kérdések tisztázására. A szöveg közti hivatkozások helyett ő alkalmazta először a lapalji jegyzetelés módszerét is, ami a későbbiekben általános történetírói követelménnyé vált. A középkori magyar krónikák gyakran több évszázados távlatból visszatekintő állításait a magyarság korai történetére vonatkozólag kritikával illette, s helyettük inkább a kortárs bizánci forrásokra támaszkodott. Mindezek miatt történelmünk régi szintézisei közül ez tekinthető az első olyannak, „amely szakmai igénnyel készült, és amelyet ezért ma is e minőségében idézni szoktunk.”¹⁷ Östörténeti fejtegetései ugyanakkor kevésbé meggyőzőek. Ezzel kapcsolatos munkájában (*Annals veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, 1761) Pray fenntartotta a hun–avar–magyar folytonosság mélyen beidegződött teóriáját, ám a korábbi álláspontoktól némileg eltérően. Miután átvette azt az

¹⁷ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 575.

európai történetírásban terjedő véleményt, hogy a hunok Kína határvidékéről vonultak Európába, a rokonság miatt a régi magyarokat is keletebbre kellett telepíteni. Ezért őket a kínai évkönyvekben szereplő turkokkal azonosította. Élete végén egy háromkötetes új szintézist is írt, amelyben 1780-ig foglalta össze Magyarország történetét (*Historia regum Hungariae*, 1801). Ez a magyar történelem első szakszerű, ámbár korának megfelelően barokkos stílusú és a rendiség alapján álló, szerzőjének státusából és beállítottságából következőleg pedig katolikus és aulikus szellemű összefoglalása.

A Pray körüli fiatalabb jezsuiták közül Katona István (1732–1811), hagyta maga után a legjelentősebb életművet. Katona a nagyszombati egyetem retorika- és történelemtanáraként kezdte pályáját, de 1773-tól Budán már csak történelmet – igaz annak még minden korszakát, s magyart és egyetemeset vegyesen – tanított. Hiányos német tudása miatt II. József 1785-ben nyugdíjazta. Ezután került Kalocsára, ahol könyvtárosként majd kanonokként éveken át dolgozott 1778 és 1817 között megjelent, 42 kötetes országtörténetén (*Historia critica regum Hungariae*). Bár vállalkozása legnagyobb részt a jezsuita iratgyűjteményből merítő okmányközlés, ellátva kritikai bevezetőkkel, monumentális terjedelme így is tiszteletet parancsol. A 19. század első felének immár németül vagy magyarul író történészei szinte kivétel nélkül rá támaszkodtak, s tőle vették adataikat.

A jezsuiták forráskutató tevékenységére válaszul a különböző protestáns felekezetek is hozzáláttak saját egyházuk múltjának szisztematikus feltárásához, valamint köztörténeti interpretációik tökéletesítéséhez. Szilárd anyagi háttér és az államhatalom támogatása nélkül persze jóval több nehézségbe ütköztek, és eredményeik is szerényebbek voltak. A magyar evangélikus egyház és az erdélyi protestantizmus történetének első, vallásügyi törvényekkel és egyéb forrásokkal gazdagon kiegészített feldolgozása 1710-ben jelent meg külföldön két névtelen szerző tollából, miután itthoni megjelenését a cenzúra nem engedélyezte. Ezt az erdélyi unitárius egyház és iskolaügy történetének forrásait tartalmazó hatkötetes nagy gyűjtemény, valamint a felső-magyarországi evangélikus egyház történetére vonatkozó adatok háromkötetes gyűjteményének megjelenése követte. Ezekre is támaszkodva készítette el négykötetes átfogó egyháztörténetét (*Historia Hungarorum ecclesiastica*) Bod Péter (1712–1769), amely a cenzúra miatt ugyancsak külföldön jelent meg 1756 és 1765 között. A felvilágosodás erdélyi előfutárának tekinthető lelkész emellett megírta 24 erdélyi református püspök életrajzát, majd az első magyar nyelvű tudománytörténetet (*Magyar Athénas*, 1766) is.

A katolikus és protestáns egyháztörténeti kutatás és történetírás kibontakozásával egyidejűleg a német gyökerű államtan is feltűnt Magyarországon. Ennek elindítója az apai ágon szlovák származású Bél Mátyás (1684–1749) volt, aki a hallei egyetemen ismerkedett meg a társadalomkutatás ezen irány-

zatával. Hazatérve előbb Besztercebányán, majd a pozsonyi evangélikus líceumban tanított, s mellesleg nyelvtörténettel, majd országismerettel foglalkozott. Nagyon jó szervezőnek bizonyult, úgyhogy az 1720-as évekre az egész országra kiterjedt tanítványából, ismerőseiből és rokonaiból álló kutatói gárdája. Célja az ország viszonyainak egyetemes, vagyis földrajzi, nyelvi, néprajzi, gazdasági szempontokra egyaránt tekintettel lévő, s mindennek a történeti háttérét is felvázoló bemutatása volt. Az összegyűjtött hatalmas anyagnak 1735 és 1742 között négy kötetbe rendezve az északnyugati vármegyékre vonatkozó része (*Notitia Hungariae novae historicogeographica*), majd később a Moson megyével foglalkozó része jelent meg. A többi kéziratban maradt, melyből mind ez ideig csak kisebb részletek láttak napvilágot. Művének teljes kiadása csak 2011-ben kezdődött meg. A *Notitia* mellett Bél kifejezett történeti kutatásokkal is foglalkozott. 1735-ben megkezdte a magyar történelem elbeszélő forrásainak közreadását. Ezzel a modern magyar forráskiadás elindítója lett. Közreműködött a Johann Georg Schwandtner (1716–1791) osztrák történetíró által kiadott háromkötetes válogatás (*Sriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, 1746–1748) kiadásában is. Ebben jelent meg először Anonymus elfeledett műve, a *Gesta Hungarorum*. Szervezőmunkájával, az államismereti iskola megteremtésével és forráskiadó tevékenységével, valamint az iskolai oktatás korszerűsítésével Bél a 18. századi magyar szellemi élet legnagyobbjai közé írta be nevét, s vallási elfogultságoktól mentes szemléletével és plebejus patriotizmusával a felvilágosodás korát előlegezte.

A 18. század második fele nemcsak a történetírás és a hozzá szorosan kötődő államtan, illetve országismeret, hanem a rokon tudományok, így például a nyelvészet terén is jelentős fejlődést hozott. Sajnovics János (1733–1785), maga is jezsuita szerzetes, 1770-ben először hívta fel a figyelmet a magyar és egy északi nyelv, a lapp rokonságára (*Demonstratio Idioma Ungarorum et Laponum idem esse*). A középkori nyelvfelfogásnak megfelelően addig a magyar nyelv eredetére is a Bibliában leírt bábéli zűrzavarban keresték a választ. A tárgyas igeragozás és más hasonlóságok alapján sokan a héber nyelvvel rokonították a magyart, miközben mások némely nyugat-európai nyelvekben találtak szóegyezéseket. Otrókoci Főris Ferenc (1648–1718), előbb protestáns, majd katolikus pap ezeket a nézeteket úgy próbálta összeegyeztetni, hogy az ősmagyarokkal mindhárom földrészt bebarangoltatta. Eközben a magyarok is elszórták nyelvük nyomait, és az ő nyelvükbe is vegyültek más nyelvek szavai (*Origines Hungaricae*, 1693). Mások, például Kalmár György (1726–1781) református teológus és tanár viszont a keleti, elsősorban a török-tatár nyelvekkel rokonította a magyart. Ezek a nézetek jól megfeleltethetők voltak a szkíta származás és a hun-avar rokonság, illetve azonosság mélyen meggyökeresedett dogmájának. Sajnovics, majd a Göttingenben tanult, Schlözer tanítványai közé tartozó és a finn-magyar nyelvrokonság tézisének felállító Gyarmathi Sámuel

(1751–1830) nézetei (*Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae...*, 1799) ezért csak nehezen törtek utat maguknak. A hun–avar–magyar rokonság és a szkítiai közös haza elméletében nemcsak a kor írói, például Dugonics András (1740–1818) (*Etelka*, 1788; *Szittyiai történetek*, 1806) hittek, hanem történet- és tankönyvírói – például Losontzi István (1709–1780) vagy Szekér Joakim (1752–1810) – is. Mint már utaltunk rá, némi eltéréssel ebben a keretben ismertette a magyarok eredetét Pray György is, aki – hogy elmélete a finnugor rokonság nyelvi bizonyítékainak a szempontjából is fenntartható legyen – végül a finneket is besorolta a hunok rokonai közé.

A felvilágosodás történelemszemléletének magyarországi hatása erőtlen és felületes volt. „Az, hogy egykorú historikusaink közül valaki Voltaire szellemében a *Siècle de Louis XIV* (1751) hazai megfelelőjével lepje meg az olvasóit, nemigen tartozott a reális veszélyek közé” – ironizált a 18. század végi tudománytörténeti helyzeten művelődéstörténeti összefoglalásában Kosáry Domokos.¹⁸ Ennek egyik oka nyilvánvalóan a magyar polgárság gyengesége, a másik pedig II. József bukása és I. Ferenc hosszú, 1792-től 1835-ig tartó, a jakobinus mozgalom vezetőinek lefejezésével kezdődő reakciós politikája volt. Úgyhogy a modernitás egyik erdélyi híve, gróf Bethlen Imre (?–1834) az ifjúság lelkesítése céljából kiadott rövid traktátusában még 1829-ben is az iránt sóvárgott, hogy vajha „valahára megszülethetnék a Magyar Gibbon, Hume, Robertsohn vagy Müller János”, hogy „végre megszülessék az egész Magyar Királyságnak történetei való kidolgozása”.¹⁹

A felvilágosodás nyugat-európai történetíróihoz fogható historikusok tehát nem születtek a Duna, a Tisza és a Maros mentén. Néhány olyan történész azonban, akinek a munkásságán kimutathatók a felvilágosodás eszméi, élt az országban. Ezek első képviselője a szlovák származású Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) volt, aki Pray Györggyel együtt a Hevenesi-féle jezsuita iskola tagjaként kezdte pályáját, ám hamar kilépett a rendből, és a magyar nemességgel és a katolikus egyházzal szembekerült bécsi udvar szolgálatába állt. 1748-ban Mária Terézia ezért a császári könyvtár igazgatójává nevezte ki. Ott olyan gazdag anyagot ismerhetett meg, mint addig egyetlen magyar történetíró sem. Ezekből a magyarországi jezsuitákéhoz hasonló másolatgyűjteményt állított össze. 1764-ben könyvet jelentetett meg a magyar királyok kegyúri és egyházszabályozási jogairól. Ebben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a királyi hatalom jogosult az egyház ügyeinek szabályozására, a főpapok kinevezésre, sőt a papság megadóztatására is. Támadta a nemességet is, amelynek kivált-

¹⁸ Kosáry Domokos: i. m. 572.

¹⁹ Idézi Lékai Lajos: *A magyar történetírás 1790–1830*. Budapest, 1942, Ciszterci Rend kiadása, 14.

ságai az állandó hadsereg felállításával jogalapjukat veszítették, valamint Werbőczyt, mert vitatható érveléssel minden terhet a jobbágyokra hárított. Tézisei történetileg illusztrálták és támasztották alá Mária Terézia törekvéseit a királyi hatalom megerősítésére, a kiváltságos osztályok megadóztatására és az egyház befolyásának a korlátozására. Az udvari politika szolgálatába állított, antiklerikális és rendiségellenes történetírással Kollár fehér hollónak számított. Nézetei sem a pápaság és az egyház privilégiumait védő jezsuita történetírók, sem a rendi alkotmányosságban a nemesi előjogok és vallásszabadság garanciáját látó protestáns szerzők körében nem találhattak kedvező fogadtatásra.

Ugyancsak a bécsi udvarban, az erdélyi kancellárián dolgozott Engel János Keresztély (1770–1814), aki egy lőcsei, evangélikus, szász polgári családból származott, és Göttingában tanult. Tanárai közül legnagyobb hatással Schlözer volt rá, akivel később levelezett is. Emellett látogatta Gatterer óráit is. Tőlük tanulta a módszeres kutatás elveit, a kútfők tiszteletét és szakszerű felhasználásukat, valamint a statisztikai adatok kezelésének technikáját. Az első olyan magyar történész volt, aki elvetette a hun–avar elméletet, s a magyarokat finnugor eredetűeknek mutatta be. A magyar nyelv török szavait a kabarok csatkozásával, illetve a kunok későbbi bevándorlásával magyarázta. Engel egyéniségének másik meghatározó vonása az uralkodói családdal szembeni lojalitás volt, amely felvilágosult gondolkodásának és protestantizmusának egyaránt korlátokat szabott. E szempontok keveredésével magyarázható, hogy a jezsuiták szerepét és politikáját éppúgy elítélte, mint a Béccsel szembeni magyar nemesi frondeurködést, beleértve a kurucok mozgalmát és Rákóczi felkelését is. A nem magyar népek törekvéseivel szemben viszont megértést mutatott, ahogy a birodalmi eszme iránt is. Korai halála ellenére két magyar történetet is írt. Az első (*Geschichte des Ungarischen Reichs und Seiner Nebenländer*, 1797–1804) nem egy szokásos értelemben vett összefoglalás, hanem oklevelekből, krónikarészletekből és statisztikai anyagokból összeállított, s azokat általában távolságtartó pártatlansággal kommentáló forrásgyűjtemény volt. Ezzel készült föl fő művére, a magyar történelem háromkötetes és lapalji jegyzetekkel ellátott összefoglalására (*Geschichte des Ungarischen Reichs*, 1813–1814), amelyben már bátrabban kritizálta a Habsburgokat, és jobban érvényesítette protestantizmusát is. A katolikus magyar vezetők portréit János királytól és Fráter Györgytől Pázmány Péteren és Esterházy nádoron át II. Rákóczi Ferencig rendre sötét tónusú színekkel ábrázolta. Bírálatának legfőbb célpontja azonban ebben a munkájában is a jezsuita rend volt. Tárgyilagossága és rideg racionalizmusa lényegében csak az 1526 előtti korokról írva érvényesült.

Német nyelve, darabos, száraz stílusa és olykor logikátlan szerkezeti megoldásai miatt Engel életműve nem váltott ki érdemleges hatást. Annál inkább befolyásolta korának történelemképét Virág Benedek (1754–1830), aki pálos szerzetesként kezdte pályáját, majd rendjének 1786-os feloszlata után pap

tanárként alkalmazták a székesfehérvári gimnáziumban. Hírnevet a felvilágosodás eszméitől és patriotizmustól áthatott verseivel szerzett magának, és történelemmel csak élete utolsó harmadában kezdett foglalkozni. Kisebbségi tanulmányok után a teljes magyar történelem feldolgozásához látott, ám csak a mohácsi csatáig jutott. Ennek első, az Árpád-ház kihalásáig terjedő kötete 1808-ban, a Zsigmond haláláig terjedő második része 1816-ban, a teljes viszont csak halála után, 1862–1863-ban jelent meg *Magyar századok* címmel.

Virág történelemszemléletének középpontjában az egyén állt. A történelmet szerinte már emberi okok és szándékok – nagyság, esendőség stb. – irányították. A kereszténység felvételét, a trónviszályokat, a bukásokat és a felemelkedéseket egyaránt személyes indítékokra vezette vissza. Az emberen kívüli – természeti, földrajzi – tényezőknek viszont nem tulajdonított jelentőséget. És nem tulajdonított az isteni gondviselésnek sem, noha egyébként hívő volt. Példaképe Tacitus, jelszava pedig a *sine ira et studio* volt, amelyet azonban gyakran felülírt a felvilágosodás kritikus szelleme. Bár a felekezeti elfogultság csapdáit többnyire kikerülte, s a közös nemzeti szempontokat hangsúlyozta, a szerzetesség értékeiről meglehetősen szkeptikus hangon írt, a zárandókat és a kereszteteket pedig – dologtalan csavargókként, illetve kalandorokként jellemezve őket – kifejezetten negatív színben tüntette fel. Bírálta a pápaságot is, amiért beavatkozott Magyarország belügyeibe, sőt egynémely királyunkat is „szentességükért”, és mert az egyháznak juttatott adományaikkal saját hatalmukat csökkentették. A katolikus egyház hatalom- és nyereségvágya, s a vakbuzgóság, mely a kereszties háborúk kegyetlenkedéseéhez és a husziták elleni fellépéshez vezetett, valamint a török elleni összefogás megszervezésének elmulasztása a legnagyobb negatívumok voltak szemében. Markáns antiklerikalizmusa mellett felvilágosult gondolkodásra vallott az is, hogy az őstörténetünkre vonatkozó mondákat és legendákat mellőzve Álmossal kezdte elbeszélését, akit ő is Attila leszármazottjának tartott. Önálló forráskutatást nem végzett, Anonymus gesztája és Thuróczy krónikája mellett elsősorban Pray és Katona munkáira, valamint néhány népszerűsítő történelemkönyvre támaszkodott. Formailag a római történetírás annalisztikus szerkesztésmódját követte, vagyis művét századokra tagolta, ezen belül pedig – Pethő Gergely egy évszázaddal korábbi krónikájához hasonlóan – a pontos évrendet követte. Ebbe az elavult keretbe illesztette a Pray és Katona munkáiból átvett törvényeket, leveleket és okleveleket többnyire szabad fordításban és kommentárokat fűzve hozzájuk. Bár a műhöz lapalji jegyzetek is tartoznak, szakszerű, „céhes” történeti szintézisnek a *Magyar századok* mindezek miatt nem tekinthető. Műfaja szerint inkább a szélesebb olvasóközönségnek szóló, irodalmi-olvasmányos stílusban megírt népszerűsítő jellegű történeti munkák közé sorolható. Patriotizmusa mellett valószínűleg éppen ezért Virág munkája nagy sikert aratott. A 19. század utolsó harmadáig háromszor adták ki, s az utolsó, egyben legteljesebb kiadás szerkesztője, Toldy

(Schedel) Ferenc (1805–1875) Virág Benedeket tartotta a nemzeti szellemű magyar történetírás megalapítójának.

A Bél Mátyás és iskolája által megteremtett országismereti kutatásokat többen és több irányban vitték tovább. Közülük Schwartner Márton (1759–1823), a hazai statisztika megalapítója és a felvilágosult abszolutizmus híve emelkedett ki. Felsőbb tanulmányait ő is Göttingában végezte, és a statisztika tudományába Schlözer vezette be. Emellett hatottak rá az angol politikai irodalom szempontjai is. Statisztika alatt ennek megfelelően „az állam legújabb, most folyó történetét, avagy az állam fő jellemzőinek rendszeres elbeszélését” tartotta. Fő művében, melyet a jozefinizmus befolyása alatt ő is németül írt, először ismertette rendszerbe foglalva Magyarország demográfiai és gazdasági helyzetét (*Statistik des Königreichs Ungern*, 1798). Rendszerezettsége és az 1785-ös összeírásokra támaszkodó adatszerűsége okán művét – különösen külföldön – hosszú ideig kézikönyvként használták a Magyarország iránt érdeklődők.

II. AZ EURÓPAI TÖRTÉNETÍRÁS A 19. SZÁZADBAN

A 19. században – még ha a vallásosság és a transzcendencia bizonyos elemei meg is maradtak – befejeződött a történetírás elszakadása a teológiai gondolkodás középkori sémáitól, és meggyökeresedtek metodológiai eljárásai. A történetírás egységesen felfogott és pontosan rögzített elveken és módszereken alapuló szaktudománnyá alakulása mindazonáltal nem következett be. A 18. század filozófiai örökségéből és kutatási eljárásainak a hagyományából többfelé ágaztak utak. A történelem értelmezésének és a történetírás jellegének azonosságai és különbözőségei alapján e sokféleségen belül a 19. század folyamán négy nagy gondolkodói áramlat és négy ezekhez kapcsolódó történetírói irányzat bontakozott ki.

A felvilágosodás rousseau-i és herderi változatának, valamint a német idealizmusnak a tanaiból kiindulva már a század első évtizedeiben kialakult a romantika, míg a felvilágosodás racionális, evolucionista és optimista áramlatainak folytatója a század közepétől jelentkező pozitivizmus lett.

A harmadik nagy iskolát, amelyet általában historizmusnak szokás nevezni, alapvetően ugyancsak a német filozófiai idealizmus ihlette. Módszertani szempontból viszont a Mabillonig visszanyúló és Göttingában tökéletesített forráskritikai szemlélet is erőteljesen inspirálta. A historizmus elsőként a német egyetemeket hódította meg már a 19. század első felében, ám később egész Európában elterjedt.

A negyedik irányzatként azonosítható történelmi materializmus, amely csak a század második felében jelent meg, szintén több forrásból táplálkozott. Nem kétséges azonban, hogy a pozitivizmushoz hasonlóan elsősorban a felvilágosodás racionális és teleologikus hagyományát folytatta. Az irányzat alap gondolata a gazdasági változásokra visszavezethető és a társadalmi osztályok harcán keresztül megvalósuló fejlődésszeme volt.

A sok szempontból különböző és egymással gyakran élesen vitázó irányzatok képviselőinek többsége egy dologban értett egyet: a történetírótól függetlennek tételezett múlt megismerhetőségében és elmondhatóságában.

1. A ROMANTIKA

A romantika a felvilágosodás egyetemességével az egyedit, az általánossal a különöst, az emberiséggel a nemzetit, az ésszel az érzelmet, a valósággal a képzeletet, a világossággal a ködbe vesző misztikumot, az antiklerikalizmussal a vallásos hitet állította szembe. Mindezek egy olyan világkép építőkövei voltak, amely a természeti jelenségek és az emberi társadalom megnyilvánulásainak egyaránt fantasztikus, bizarr és racionálisan csak nehezen megmagyarázható vonásait hangsúlyozta. A romantikus szerzők előszeretettel kalandoztak a világ távoli, egzotikus tájaira, s írtak az ott lakó emberek furcsa szokásairól, viselkedésükről, erkölcsükről. A nagy emberek történelemformáló szerepének elismerése és hangsúlyozása mellett felfedezték a tömegek fontosságát, és előszeretettel foglalkoztak a különböző korok mindennapjaival. Különösen érdeklődtek a középkor iránt, amelyet – szemben a felvilágosodás negatív értékelésével – az emberiség színes és elbűvölő korszakának láttak, és láttattak.

A romantikus életérzés általában összekapcsolódott a szabadságvágygal, a Herder által is helyeselt nemzeti törekvésekkel, a hőskultusszal és a nemzeti múlt dicsőítésével. Az általános értékszempontok közötti választás függvényében mindezek a felvilágosodás és a polgári forradalmak előtti állapotokkal rokonszenvező konzervativizmus és a felvilágosodás eszméit valóra váltó liberalizmus köntösében egyaránt jelentkezhetek. A romantikus történetíráson belül ezen az alapon jól elkülöníthető egy konzervatív vallásos és egy nemzeti liberális, sőt demokratikus áramlat.

A romantikus történetírás konzervatív ágának két jellegzetes képviselője a francia François René de Chateaubriand (1768–1848) és a skót Thomas Carlyle (1795–1881) volt. A forradalmakról és a vallásos szellemről írott esszéiben és emlékirataiban Chateaubriand méltatta a kereszténység erkölcsi erőit és művészi eredményeit, miközben bírálta a francia forradalom során elkövetett kegyetlenkedéseket. A Bourbon-restauráció idején (1814–1830), melyet meggyőződéssel támogatott, fontos diplomáciai és politikai feladatokat is vállalt. Lajos Fülöp 1830 és 1848 közötti konzervatív liberális rendszerét viszont már bírálta, sőt elutasította. A francia prózairodalom egyik csúcsát jelentő életműve – történeti és filozófia esszéi mellett egzotikus és mitikus elemekben gazdag úti beszámolókat és regényes elbeszéléseket is írt – ennek ellenére széles körben vált ismertté, és örövendett népszerűségnek kül- és belföldön egyaránt.

Számos kortársához hasonlóan Carlyle sem csak történeti, hanem emellett irodalmi, esztétikai és filozófiai munkákat is írt. Legfontosabb élményévé a korai angol kapitalizmus vált, amelynek ellentmondásait a német idealizmus és a romantikus antikapitalizmus platformjáról bírálta. Kezdetben közel állt a chartistákhoz és a korai szocializmus más képviselőihez. Ez tükröződött a francia forradalomról írott háromkötetes művében (*The French Revolution*, 1837),

amelyben a forradalmat minden rombolása és iszonyata ellenére az isteni akarral összhangban álló társadalmi igazságosság megnyilvánulásaként mutatta be. „Franciaország, mióta a rémuralom eltisztult – olvasható könyvének utolsó fejezetében –, egy új Franciaország lett, mint egy óriás, úgy ébredt fel a megdermedésből; s benső életében folytonos haladással ment előre. [...] A hazug látszatok el vannak égetve; sőt, ami külön sajátsága Franciaországnak, még azoknak szájjal való emlegetése is elpusztult.”²⁰ Később – többek között az 1848-as forradalmak hatására – elfordult ifjúkori eszményeitől, s a régi értékeken alapuló és a „nagy emberek” által vezetett társadalmi rendszer, illetve utópia hívévé vált. A „tökéletes kormányzat” eszköze – revideálta korábbi nézeteit – nem a liberális parlamentarizmus, s nem is a szabadság és egyenlőség megvalósítására törekvő demokratikus rendszer, amely a csőcselék uralmához vezet, hanem a „legrátermettebb ember” fölemelése „a legmagasabb polczra és híven hódolni előtte”.²¹ Ezzel függött össze, hogy élete második felében Carlyle előszeretettel fordult a történelem nagy alakjainak – Mohamed, Dante, Cromwell, Luther, Rousseau, Schiller, Goethe, Nagy Frigyes, Napóleon – élete felé. „az egyetemes történelem, annak története t. i. a mit az emberek e világon cselekedtek – oktatta hallgatóit a londoni egyetemen – alapjában nem más, mint ama nagy emberek története, a kik itt működtek. [...] Mindaz, a mit e világon megvalósulva látunk, tulajdonképpen nem egyéb, mint külső eredménye, gyakorlati megvalósulása, megtestesülése azoknak a gondolatoknak, a melyek a világba küldött nagy emberekben éltek: az egész világtörténelem lelke, méltán mondhatjuk, az ő történetük.”²² A történelem individuális szemléletéhez és a hőskultuszhoz társult az absztrakciótól, a diagramoktól és statisztikáktól való idegenkedése. Emberek ilyen vagy olyan ruhákban, színnel az arcukon és szenvedélyekkel a szívükben – ezek ábrázolását tartotta feladatának szép, irodalmias stílusban és nem túl sok lábjegyzettel. Élete vége felé szembefordult a választójog kiterjesztésével, és támogatta a rabszolgaság intézményének fenntartását.

A 19. századi brit és francia történetírás a romantika nemzeti liberális változatát is jelentős életművekkel gazdagította. A szigetország történészei közül ezen az úton Thomas Babington Macaulay (1800–1859) jutott legtovább. Jómódú és liberális szellemű családból származott, gondos nevelésben részesült, s az 1830-as években képviselőként és miniszterként is szolgálta hazáját. Meggyőződéssel hitt a fokozatos fejlődés elvében, s ezzel a brit liberális, vagyis az ún. whig történelemszemlélet hagyományát követte. Legnagyobb és legis-

²⁰ Carlyle: *A francia forradalom története*. Fordította Baráth Ferenc. III. köt. Budapest, 1913, Révai, 505.

²¹ Carlyle Tamás: *Hősökről*. Fordította dr. Végh Arthur. Budapest, 1900, MTA, 252, 260.

²² Uo. 1.

mertebb munkáját (*History of England from the Accession of James II*, 1849–1861; magyarul: *Anglia története II. Jakab trónralépte óta* I–VI. köt. 1875–1877), amely monumentalitása ellenére befejezetlen maradt – csak az 1685 és az 1702 közötti időszakot öleli fel – lényegében ennek bizonyítására írta. A szabadság felé vezető út első állomásának a Magna Chartát (1215) és a rendi képviselőt ezt követő intézményesülését, vagyis a király jogainak a korlátozását és a hatalommegosztás elvének érvényesülését tekintette. Úgy értékelte, hogy hat évszázadon át ezt egy olyan fokozatos, ám töretlen jogfejlődés követte, amely páratlan a világ történetében: „nincs társadalom, a melynek így sikerült volna a forradalmat az elévüléssel, a haladást az állandósággal, az ifjúság erélyét az emlékezetet haladó régiség föntségével párosítani” – írta munkája első oldalain. Más szavakkal: „a mi democratiánk, kezdettől fogva, legaristocrataibb, s aristocratiánk viszont a legdemocratább volt a világon.” Ennek köszönhető, hogy „hazánk története, az utolsó százhatvan év alatt, kitűnőleg az anyagi, erkölcsi és értelmi előrehaladás története”.²³ Mint ezek a kiragadott idézetek is mutatják, Macaulay nagy magabiztossággal általánosított, s „talán” vagy „esetleg” kezdetű mondatok ritkán kerültek ki a tolla alól. Számos részletkérdésben is tévedett. Szépirodalmi igényessége, briliáns stílusa – történeti munkái mellett ő is írt esszéket, sőt verseket is – és persze az angol múlt dicsőítése ennek ellenére korának legolvasottabb brit történészévé tették. Sikerére és népszerűségére jellemző, hogy a 19. század utolsó harmadában az angolszász világban művei akkora példányban keltek el, mint Shakespeare drámái és a Biblia.

A romantikus szellemű francia nemzeti liberális iskola reprezentánsai közül Jules Michelet (1798–1874) tett szert a legnagyobb hírnévre. Egyszerű iparoscsaládból származott, akit a felvilágosodás és forradalom radikális eszméinek hatása alatt álló szülei meg sem kereszteltettek. A Bourbon-restauráció 1830-as bukása után a nemzeti levéltár történeti részlegének vezetőjévé, majd a Sorbonne, s végül a Collège de France professzorává nevezték ki. Életművéből Franciaország 17 kötetes története (*Histoire de France*, 1833–1867) és a francia forradalom ugyancsak monumentális, 7 kötetes története (*Histoire de la Révolution française*, 1847–1853) emelkedik ki. A történelem legfőbb mozgatórugójának Michelet a szabadságésszmét tekintette, s a történelemben annak megvalósulását kereste. A feudális intézményeket, s az azok ideológia támaszául is szolgáló egyházakat – különösen a Szent Bertalan éjszakáját szervező katolikust –, ebből következőleg szigorúan bírálta. Herderből és Hegelből kiindulva elfogadta a népszellem fogalmát, s úgy tartotta, hogy a szabadságésszmének a francia nép szellemisége felel meg leginkább. A forradalomról írott művének

²³ Macaulay: *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*. Fordította Csengery Antal. I. köt. Budapest, 1875, MTA, 5., 28., 42.

főszereplője éppen ezért a mitikus magasságokba emelt és idealizált „Francia Nép” volt, amely 1789-es felkelésével nemcsak a maga, hanem az egész emberiség szabadságáért is harcolt. „Eddig – értékelte saját munkájának historiográfiai helyét – a Forradalomnak minden története monarchikus volt. Ez XVI. Lajos szempontjából, az Robbespierre-éből. Ez a legelső köztársasági munka, amely összetörte a bálványokat és isteneket. A legelső laptól fogva a legutolsóig csak egy hőse van: a nép.”²⁴ E népnek – folyatta gondolatmenetét egy másik írásában – nem szabad osztályokra és pártokra bomlani, hanem egyesülnie kell a haza szeretetében és a forradalom ügyének vállalásában. „Egy nép! Egy ország! Egy Franciaország! [...] Egység nélkül elpusztulunk.”²⁵ Brit kortársaihoz, Carlyle-hoz és Macaulay-hoz hasonlóan Michelet is nagy hangsúlyt helyezett műveinek szépirodalmi igényű megformálására, miközben a történetírás egyre inkább kikerülhetetlen módszertani követelményeiről sem feledkezett meg. Tanítani, s egyben lelkesíteni akart, ami sikerült is neki. Plebejus töltető és demokratizmus felé hajló liberalizmusa nemcsak Franciaország, hanem egész Európa ifjú forradalmárait és radikális reformereit magával ragadta.

A német romantikus történetírást Friedrich Christoph Schlosser (1776–1861), a frankfurti, majd a heidelbergi egyetem professzora képviselte a legmagasabb szinten. Tizenkilenc kötetes világtörténete (*Weltgeschichte für das deutsche Volk*, 1843–1857) egész Európában ismertté tette nevét. A múlt szereplőit ebben – brit és francia kollégáihoz hasonlóan – saját korának politikai eszméihez és erkölcsi elveihez mérve ítélte meg, s célja bevallottan a liberális átalakulás és a nemzeti egység dilemmáival küzdő németiség orientálása volt. Akkori olvasóit ez lelkesítette, a későbbiekben inkább megmosolyogtatta. A németiség ügye iránti patrióta lelkesedés, amely Schlossert hevítette, követőinek munkáiban egyre inkább kritikátlan imádattá, sőt az agresszív nemzeti célokat alátámasztó történeti propagandává vált.

A romantikus történetírók egyik legfontosabb közös célja nemzetük történelmi emlékezetének a megteremtése volt. A világ történetének különböző aspektusai helyett legtöbbjük ezért a saját nemzeti múlt dicső és/vagy kritikus szakaszai felé fordult. Az európai szerzők mellett ez jellemezte az amerikai történetírók első generációjához tartozó historikusok – George Bancroft (1800–1891), William H. Prescott (1796–1859) és Francis Parkman (1823–1893) – többségének a felfogását is. Az alig évszázados amerikai történelem, amely tolluk alól kikerekedett, kalandos volt és hősiességű, s szereplőit, az új ország neves és névtelen alapítóit pedig szabadságszeretőket, liberálisokat és demokratákat.

²⁴ Michelet: *A francia forradalom története*. Fordította De Gerando Antonina. XII. köt. Budapest, 1891, Révai Testvérek, 248.

²⁵ Jules Michelet: *Le peuple*. In *Te Varieties of History. From Voltaire to the Present*. Ed. by Fritz Stern. Second edition. London, 1970, Macmillan, 118.

A 19. század első felének romantikus történetírásától elválaszthatatlan az ekkor születő és hódító útjára induló történelmi regény. Bár a kettő közötti műfaji különbségtétel már ekkor is létezett, a határok elmosódottabbak voltak, mint ma. A történészek szépirodalmi igényességre törekedtek, sőt néha maguk is írtak szépirodalmi műveket, a történelmi regények szerzői pedig forráskutásokat végeztek, és olykor történészként is kipróbálták magukat. A történelmi regény első nagy hatású művelője, a skót Walter Scott (1771–1832) például számos történeti munkát írt – többek között Skócia múltjáról és Napóleon életéről. Sőt – ezen túlmenően – még történeti források kiadása is fűződik a nevéhez. Híressé és „iskolateremtővé” azonban nem e munkáival, hanem szépirodalmi alkotásaival vált. Ezek közül legismertebbek az 1745-ös skót felkeléssel foglalkozó *Waverley* (1814) és *Redgauntlet* (1824), valamint a normann és a szász vezetők közötti rivalizálással terhes 12. századi Angliába kalauzoló *Ivanhoe* (1819). A történelem fő jellemzője Scott szerint nem a haladás, hanem a konfliktus, a harc, amely nem annyira az uralkodók, mint inkább társadalmi csoportok között zajlik. Az igazi hősök közöttük, vagyis az egyszerű emberek körében találhatók, míg az ún. nagy emberek legtöbbje nem emelkedik a közép-szer fölé. Történeti regényeinek hitelessége érdekében Scott mindazokat a történeti forrásokat – krónikákat, visszaemlékezéseket, okleveleket stb. – felhasználta, amelyekre a szaktörténészek is alapították elbeszéléseiket. Ezek mellett azonban bátran nyúlt azokhoz a forrásokhoz – balladákhöz, népmesékhez – is, amelyek felhasználásától a történetírók többsége tartózkodott. Az ilyen módon hitelessé varázsolt díszletek között részben valóságos, részben költött alakok mozogtak – olykor a múlt ismert eseményeinek menetét, olykor az írói fantázia logikáját követve. A múlt, amely regényeinek lapjairól az olvasó elé tárult, így ugyan számos ponton eltért attól, amit forrásszerűen dokumentálni lehetett, viszont olyan életszerű volt, hogy azt a szakszerű történetírói rekonstrukciók többsége még csak meg sem közelítette.

Érdekes cselekményeivel, színes táj- és személyleírásaival, eleven párbeszédeivel és a különböző történelmi korok iránti mélyen empátikus ábrázolásával Scott iskolát teremtett. Franciaországban Alexandre Dumas és Victor Hugo, Oroszországban Puskin és Tolsztoj, az Egyesült Államokban James Fenimore Cooper tartozott csodálói és a műfaj művelői közé. A regényírók mellett Scott számos történetírónak is ihletőjévé, sőt példaképévé vált.

2. A HISTORIZMUS

A historizmus a modern historiográfia egyik leggazdagabb jelentéstartománnyal rendelkező fogalma. Eredeti, 19. századi értelemben azonban, ahogyan leggyakrabban még ma is használjuk, egy olyan – alapvetően német – történet-

írói irányzatot jelöl, amely a német filozófiai idealizmus eszméiből kiindulva markáns különbséget tett a természet és a történelem jelenségei között. Míg a természet szüntelenül ismétlődő, ám tudatos célok nélküli jelenségek színhelye, addig a történelem olyan egyszeri és ismétелhetetlen emberi cselekvésekből tevődik össze, amelyek mögött akarat és szándék áll. Ebből következőleg a természet- és a társadalomtudományok metodológiája is különbözik. A természettudományok deduktív, absztrakt és egzakt módszereivel szemben a történettudomány induktív, leíró és részben intuitív módon közelít a múlt minden esetben egyedi jelenségeihez és szereplőihöz. Bár a historizmus felismerte a történetíró helyhez és időhöz kötöttségéből adódó értelmezési problémákat, általában a múlt rekonstruálhatóságát feltételezte.

Az idealista filozófiák egyik legfontosabb kulcsfogalma az isteni eredetű eszme vagy szellem volt, amelyet a historizmus a történelem legfontosabb mozgatórugójaként fogott fel. Eltérően azonban Hegeltől, akinek történetfilozófiai konstrukciója szerint a szellem dialektikus mozgásban, ám egyetemes érvénnyel valósítja meg önmagát a történelemben, a historizmus – Herderhez hasonlóan – az emberi világ és múlt alkotóelemeinek – korszakok, nemzetek, államok, intézmények, személyiségek stb. – az egyediségét, illetve különműködését feltételezte. A történész feladata ebből következőleg nem az eszme absztrakt mozgásának, s nem is az egyetemes érvényű törvényeknek a keresése, hiszen ilyenek nincsenek is, hanem a maga konkrét – állami; nemzeti, nemzedéki és személyi – formájában jelentkező individualitásnak a rekonstruálása. Ezek a történeti individuumok nem ítéltetők meg a jelen perspektívájából; ez anakronizmus lenne. Ehelyett mindent és mindenkit a saját korába és közegébe helyezve kell vizsgálni, és megérteni.

A rekonstrukciós munka elsődleges bázisa – s metodológiai szempontból ez a historizmus legfontosabb jellemzője – a levéltárakban felhalmozott eredeti forrásanyag. Ezeket a forrásokat – ahogyan Lorenzo Valla, a bollandisták, Mabillon és talán legkifinomultabb módon Gatterer és göttingeni társai művelték – a szövegelemzés szigorú módszereit alkalmazva kritikai vizsgálatnak kell alávetni. A források külső, vagyis kontextuális és belső, vagyis filológiai elemzése alapján érthető meg azok pontos tartalma, motivációja és célja. Ha ez a munka szakszerű és alapos, akkor minden olvasójának ugyanazt mondja, vagyis az ismeretelméleti szempontból bizonytalanságra okot adó nézőpontprobléma jelentőségét veszíti.

Tematikai szempontból a historizmus kitüntetett témái az eszmék hordozói, illetve megvalósítói, vagyis az államok, az állami intézmények és egyházak, valamint ezek vezetői, tehát a „nagy emberek”, kedvelt műfajai pedig a politikatörténet és az életrajz voltak. A Voltaire által előnyben részesített, s Schlözer, Heeren és mások által is hangoztatott szociológiai, illetve gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok viszont háttérbe szorultak. Ebből is adódott, hogy a

historizmus stíluseszményévé a romantikus történetíráshoz hasonlóan a szépen megformált elbeszélő próza vált. Ideológiai, politikai szempontból nem volt egységes. A szinte minden irányzatra jellemző nemzeti elkötelezettségen túl korának konzervatív áramlataihoz éppúgy kötődhetett, mint a liberalizmushoz.

A historizmus ősatya Herder és Hegel, elméleti alapjainak lefektetője pedig a berlini egyetem megalapítója (1810), a diplomataként és nyelvészként egyaránt számon tartott Wilhelm von Humboldt (1767–1835) volt. Történetfilozófiai nézeteit három nagy esszében fejtette ki, melyek közül az *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* (1821), azaz *A történetíró feladatáról* a legértekebb. Gondolatai közül különösen három gyakorolt tartós hatást: 1. az eszmék (ideák) szerepének fontossága a történelemben; 2. a történelem egyes eseményeinek, intézményeinek és alakjainak az egyedisége; 3. a történelmi megismerés induktív, az egyedi tények vizsgálatából kiinduló, továbbá empatikus és intuitív, tehát a művészetekéhez is hasonló jellegű. A történetíró feladata Humboldt szerint a „történetek ábrázolása”. Ennek első lépése „a történetek pontos, pártatlan, kritikai felkutatása”, ami megkerülhetetlen. Ám az, ami megtörtént, csak részben fogható fel érzéki úton, a többit hozzá kell éreznie, ki kell találnia a történésznek. „Ha más módon is, mint ahogy a költő teszi, a történetírónak is egyetlen egészre kell dolgoznia azt, amit szétszórva talált s összegyűjtött.”²⁶ Ennek során mindig szem előtt kell tartani, hogy „mindabban, ami történik, egy közvetlenül nem észlelhető eszme érvényesül”, amely magukban az eseményekben ismerhető fel.

Humboldt máig tartó hatásához nem mérhető, ám a maga korában ismert és népszerű munkának számított Wilhelm Wachsmuth (1784–1866) elmélkedése a történetírás természetéről és feladatairól (*Entwurf einer Theorie der Geschichte*, 1820), amely számos elemében Gustav Droysen (1808–1884) szkeptikus történetfilozófiáját és metodológiáját előlegezte. Humboldthoz hasonlóan Wachsmuth is különbséget tett a történetírás tudományos és művészi fázisa, illetve aspektusa között, s mindkettőt egyformán fontosnak tartotta. Az udvari és állami „magas politika” vizsgálata mellett elengedhetetlennek gondolta a „népélet” és a „népszellem” kutatását, mert ezek azok, amelyek „velővel és vérrel” töltik meg a múlt ábrázolásait.

A 19. század első harmadában körvonalazódó historizmus történetfilozófiai megfontolásait és metodológiai szempontjait számos német történész tette magáévá. Ezek közül három berlini professzor emelkedett ki: az ókori történelemmel foglalkozó Barthold Georg Niebuhr, a jogtörténész Friedrich Karl von Savigny és különösen a modern történelmet oktató Leopold von Ranke.

²⁶ Wilhelm von Humboldt válogatott írásai. Fordította Rajnai László, összeállította Telegdi Zsigmond. Budapest, 1985, Európa, 119–150.

Az ókori Róma történetéről írva Barthold Georg Niebuhr (1776–1831) ötle-tesen kapcsolta össze az állami élet fejleményeit a kulturális élet mozgásával. Ezzel a múlt egyes korszakainak szintetikus látásmódjára mutatott példát. Kutatói eljárásának másik fontos elve a levéltárakban őrzött ún. elsődleges és a későbbi korokban papírra vetett, értelmezési elemekkel teli másodlagos források (krónikák, memoárok) megkülönböztetése volt. Hitelesnek, bármily fragmentáltak voltak is, az előzőeket fogadta el, míg a második csoportba tartozókat – Titus Liviustól Machiavelliig – szisztematikusan bírálta és korrigálta. Ő volt az, aki a korai Róma addig igaznak hitt mesés történetéről lehántotta a balladai rétegeket, melyeket a régi római nép nemzeti eposzaként kezelt, s feltárta a prózaibb, ám autentikus forrásokkal igazolható mozzanatokot. A szerkesztés és a stílus viszont nem tartozott az erősségei közé. Munkái, amelyek közül a legismertebb a Római történelem (*Römische Geschichte*, 1811–1812), így nemcsak a körütekintő forráskritikának, hanem az olvashatóságot veszélyeztető túltengő adatszerűségnek is iskolapéldái.

Friedrich Karl von Savigny (1779–1861) a jogtörténet műveléséhez adott máig érvényes szempontokat. A törvények valódi forrásai – hangsúlyozta – nem a törvényalkotók, hanem a történelem mélyén működő erők, köztük a néplelek. A törvényalkotók csupán formába öntik azt, amit a latens tendenciák kifejeznek és kikövetelnek. Másként fogalmazva: a jog minduntalan az élet változó körülményeihez alkalmazkodik. A római jog csak azért maradhatott fenn olyan sokáig, mert megfelelt ennek a követelménynek. Az egyes történelmi korok ezen keresztül is megragadható egységével, illetve a történelem sokféleségével kapcsolatos nézetei számos ponton ütköztek Hegel univerzalizmusával, akivel ezért vitába is keveredett.

A historizmus és egyben az egész 19. századi német történetírás legnagyobb mesterének Leopold von Ranke (1795–1885) tekinthető. Bár a lipcsei egyetemen alapvetően teológiát és klasszika-filológiát tanult, a középkor iránt is érdeklődött. A filozófiai idealizmus és a romantika egyaránt hatott rá. Walter Scott, akit a források önkényes kezelése miatt később bírált, ifjúkorában egyik kedvenc szerzője volt. A felvilágosodás doktrínereként talált racionalizmusa, mechanikus haladásfelfogása és markáns antiklerikalizmusa viszont kezdettől taszította. 1818 és 1825 között a poroszországi Frankfurt egyik gimnáziumában tanított történelmet. Bár több mint heti 30 órát töltött diákjaival, ezen idő alatt írta első munkáját, amelyben a latin és a germán népek 1495 és 1514 közötti történetét tárgyalta (*Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494–1514*, 1824). A munka, amelyben a források igen széles skáláját használta fel, és a forráselemzés módszereit is sikeresen alkalmazta, azonnali elismerést hozott számára. Három hónapon belül az újonnan alapított berlini egyetem adjunktusa lett.

A berlini egyetemen Ranke kiváló szellemi otthonra talált. Az egyetem vezetői lehetővé tették számára, hogy 1827 és 1831, majd 1834 és 1837 között hosszú hónapokat töltsön a bécsi, római és velencei levéltárakban, majd később Párizsban, Londonban és Oxfordban. A külföldi és a német levéltárakban végzett intenzív kutatómunka, valamint a berlini Porosz Királyi Könyvtár szinte napi használata révén Ranke páratlan anyagismeretre tett szert. S persze nemcsak kutatott, folyamatosan írt is. Életműve közel 60 kötetes. Művei közül egyik legismertebb a pápaság, illetve a pápák 16–17. századi története (*Die Römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*, 1834–1836). Ebben megalkotta az ellenreformáció kifejezést, és élethű portrét rajzolt több pápáról, valamint Loyolai Ignácra, a jezsuita rend megalapítójáról. Később Németország történetét írta meg a reformáció korában (*Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, 1839–1847), s élete végén, 83 évesen írni kezdte világtörténetét (*Weltgeschichte*, 1880–1888), amelynek kilenc kötetében a 15. század közepéig tekintette át az emberiség történetét. 1865-ben, amikor nem sokkal nyugalomba vonulása (1871) előtt a porosz király érdemei elismeréseképpen nemességgel jutalmazta, címerébe Ranke ezt a jelmondatot vésette: *Labor ipse voluptas*, vagyis: a munka öröm.

Ranke történetírásának legfőbb ismérve a spekulatív jellegű történetfilozófiai rendszerektől és a romantikus nemzeti interpretációkra jellemző túlzó normativitástól való egyidejű elfordulás, s ezekkel szemben a források minuciózus elemzésén alapuló adatszerűség volt. Az olyan szavakat, mint amilyen az „emelkedés” és „hanyatlás”, „siker” és „bukás” vagy „helyes” és „helytelen”, igyekezett értéktelenleg kifejezésekkel helyettesíteni. Az eredeti források elsődlegességét és ezek körütekintő elemzését (*Quellenkritik*) nem ő hangsúlyozta először, de nála váltak ezek a szakszerűség szigorú mércéjévé. Általános törvények létezését nem, csupán tendenciákét ismerte el, s legvégső magyarázatként rehabilitálta az isteni gondviselést. Feltételezte, hogy a történész szubjektuma zárójelbe tehető, s az adatszerűség és a körütekintő forráskritika révén a múlt megismerhető és rekonstruálható (*wie es eigentlich gewesen*). Az adatszerűséghez és az értéktelenségre való törekvéshez eseményközpontúság és gördülékeny előadásmód párosult, ami a laikusok számára is befogadhatóvá tette munkáit. Az önmaga által felállított követelményeknek Ranke nagymértékben megfelelt. Bár a pápákról írott művét a katolikus egyház elítélte, a protestáns vezetők pedig túlzott semlegességet vetettek a szemére, kortásainak és kollégáinak a többsége – köztük Macaulay is – meghajoltak kiegyensúlyozottsága, elfogulatlansága és objektivitása előtt. Noha elméleti kérdésekkel érdemben egyáltalán nem foglalkozott, a Hegel és von Savigny között kibontakozott vitában egyértelműen az utóbbit támogatta. „Minden korszak közvetlen kapcsolatban van Istennel”, ezért tehát „minden egyes korszakot mint önmagában érvényeset és vizsgálatra a legteljesebb mértékben méltót kell szemlélnünk” – hangoz-

tatta. Mi sem tévesebb, mint azt feltételezni, hogy „mindegyik nemzedék teljes mértékben meghaladja az előzőt, miáltal mindig az utolsó a legtökéletesebb, a megelőzők pedig csak a következő előkészítői”.²⁷

A történelmi események mozgatórugói Ranke szerint is az eszmék, melyek idő- és helybéli felbukkanása és eltűnése egyaránt megmagyarázhatatlan. Az eszmék fölötté állnak a kauzalitás törvényének; lényegében az isteni lélek emanációi. Jönnek, küzdenek egymással, győznek és eltűnnek. Az ellentétes ideák összeütközései a világtörténelem nagy pillanatai. Hordozói az emberek és az emberi alkotások: az intézmények, a tudományos és a művészeti teljesítmények, amelyek a történész kutatásának tárgyai.

Ranke nemcsak írta a történelmet, hanem több mint fél évszázadig tanította is: előbb a frankfurti középiskolában, majd 46 évig a berlini egyetemen. Bár előadásai egyhangúak és színtelenek voltak, szemináriumai, amelyekben legtehetségesebb diákjaival foglalkozott, legendássá váltak. Ez utóbbiak lényege a forráskritikai módszer kreatív elsajátíttatása volt; szinte szóról szóra, majd mondatról mondatra megvizsgálva egy-egy oklevél, naplórészlet vagy követi jelentés igazságtartalmát. Szeminaristáit Ranke partnerként, ifjú kollégaként kezelte, s hétvégeken gyakran hívta meg őket magához teára vagy olykor vacsorára. Tanári módszere idővel olyan ismert és sikeres lett, hogy az 1850-es évektől rendszeresen tanultak nála külföldi diákok is, akik Európába és az Egyesült Államokba egyaránt elvitték hírét, és adaptálták tanítási gyakorlatát. 1885-ben, amikor röviddel halála előtt a frissen alapított Amerikai Történelmi Társulat tiszteletbeli tagjává választotta, George Bancroft, a szervezet vezetője – sokak véleményét kifejezve – „a legnagyobb élő történésznek” nevezte.

Közel fél évszázados egyetemi pályafutása során Ranke számos kitűnő szak-történészt nevelt. Közéjük tartozott Georg Waitz (1813–1886), aki éveken át szerkesztette az 1819-ben kezdeményezett, és 1826-tól megjelenő, a középkori német történelem forrásait közreadó monumentális sorozatot (*Monumenta Germaniae Historica*) és Heinrich von Sybel (1817–1895), aki főleg porosz történelemmel foglalkozott, s szerkesztette az 1859-től megjelenő *Historische Zeitschrift* című híres, ma is megjelenő történész folyóiratot. Talán náluk is nagyobb hírnévre tett szert azonban a svájci Jacob Burckhardt (1818–1897), akit az olasz reneszánszról írott munkája (*Die Kultur der Renaissance in Italien*, 1860) alapján a modern értelemben vett eszme- és kultúrtörténet megalapítójának, s egyben az ún. szellemtörténeti iskola előfutárának tartanak. Ez utóbbi szerint a történelem legfontosabb mozgatórugói az olykor isteni eredetű,

²⁷ Leopold von Ranke: *Über die Epochen der neueren Geschichte. Vorträge dem Könige Maximilian II. von Bayern gehalten*. Stuttgart, 1954, 5–8. Az idézett mondatokat tartalmazó hosszabb részletet magyar fordításban közli: *Rubicon*, 2003. 6. 33–34.

máskor transzcendens jelentésüktől megfosztott eszmék; az előrelépés forrása, ösztönzője pedig az ezeket hordozó kultúra.²⁸

A tanítványok persze nem mindenben követték, s kiváltképp nem másolták mesterüket. A történelmi megismerés objektivitásának lehetőségével kapcsolatban Burckhardt például idővel egyre szkeptikusabb lett, s az 1860-as években tartott előadásaiban már kifejezetten relativista álláspontot fejtett ki. „A források – írta például a történetírás természetével kapcsolatos reflexióiban – [...] kimeríthetetlenek, úgyhogy mindenkinek újra el kell olvasnia a már ezerszer kizsákmányolt könyveket, azok ugyanis minden olvasónak és minden századnak más-más arcukat mutatják – még az egyén különféle életkoraiban is.”²⁹ „A nagy tengeren – olvasható ugyanez a gondolat az itáliai reneszánszról írott jeles művének előszavában is –, amelyre kimerészkedünk, nagy a száma a lehetséges utaknak és irányoknak, s ugyanazok a tanulmányok, amelyeket ennek a munkának az érdekében végeztünk, másvalakinek a kezében nemcsak teljesen más módon volnának felhasználhatók és feldolgozhatók, hanem lényegesen más következtetésekre is adhatnának ösztönzést.”³⁰ Másik tanítványa, Sybel pedig ahhoz a porosz történetírói iskolának nevezett nacionalista csoporthoz csatlakozott, amely az „elfogulatlan kívülálló” rankei ethoszát a porosz állam, illetve a porosz vezetéssel megvalósított német egység elkötelezett szolgálatával váltotta fel.

Az ún. porosz történetírói iskola – vagyis a kisméretű egységet támogató és azt történelmi érvekkel alátámasztó történészek – tagjai közül kimagaslott Johann Gustav Droysen (1808–1884), aki Rankéhoz hasonlóan középiskolai tanárként kezdte, majd 1833-tól különböző német egyetemek professzoraként folytatta pályáját. Első sikerét Nagy Sándorról írott munkájával (*Geschichte Alexanders des Großen*, 1833) aratta, akinek harcait egy világtörténelmi jelentőségű cél, a kereszténység térhódításának perspektívájából ítélte meg. Ezután éveken át foglalkozott a porosz történelemmel és ennek keretében az ún. kisméretű út igazolásával (*Geschichte der preußischen Politik*, 1855–1886). Ebben és más munkáiban Droysen az állam és az államérdek elsőbbségét hangsúlyozta az egyéni érdekekkel és az erkölcsi megfontolásokkal szemben.

A konkrét történelmi témák kutatása mellett Droysen történelemelméleti kérdésekkel is foglalkozott. A történettudomány „alapvetéséről” írt metodológiá-

²⁸ A szellemtörténet fogalmat Friedrich Schlegel használta először 1808-ban, de általánossá csak azután vált, hogy 1883-ban Wilhelm Dilthey (1831–1911) a tudományokat törvényalkotó természettudományokra (*Naturwissenschaften*), és individualizáló szellemtudományokra (*Geisteswissenschaften*) osztotta.

²⁹ Jakob Burckhardt: *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Fordította Báthori Csaba, Hidas Zoltán. Budapest, 2001, Atlantisz, 46.

³⁰ Uő: *Az olasz reneszánsz műveltsége*. Elek Artúr fordítása. Budapest, 1945, Dante, 3.

jában (*Grundriss der Historik*, 1858) Humboldt meglátásait elfogadva, de talán nála is erőteljesebben hangsúlyozta a történeti megismerés természetének abból adódó sajátosságát, hogy a történész nem halott, élettelen tárgyakkal foglalkozik, hanem egyének és közösségek célorientált és szándékvezérelt cselekedeteit vizsgálja. Burckhardthoz hasonlóan Droysen is felismerte, hogy a források értelmezése elkerülhetetlenül a mindenkor jelen nézőpontjából történik, s így a múlt interpretálása folyamatosan módosul. A történész sohasem az elmúltat érti meg és magyarázza, hanem azt, ami abból jelenvaló. Másrészt a történész személyisége, vallása, nemzetisége, szocializációja is korlátozza a megismerés objektivitását. Rankéhoz hasonlóan Droysen mindezek ellenére úgy gondolta, hogy a történész bizonyos mértékben képes saját szubjektuma fölé emelkedni, és ezáltal a múltat hitelesen megjeleníteni. E munka első fázisa a tények számbavétele az akarati tényezők szem előtt tartásával. Ezután meg kell vizsgálni a lejátszódott cselekvések körülményeit (kontextualizálás), s azokat lélektani magyarázatokkal kell ellátni. A végső lépés a belső elhatározások mögött meghúzódó eszmék azonosítása és megértése. A történelmi megismerés jellegéből adódó relativizmusnak tehát határt szab a források ismerete és szakszerű kezelése. Ilyen értelemben a történetírás egyszerre tudomány és művészet. A történelmi megismerés természetének ezzel a szofisztikált és egyes megfogalmazásaiban homályos, illetve ellentmondásos leírásával Droysen a 19. század utolsó harmadától terjedő ismeretelméleti szkepticizmust és relativizmust inspirálta. A társadalmi intézményekben testet öltő és a nagy emberek cselekedeteit vezérlő eszmék szerepének hangsúlyozásával pedig Burckhardthoz hasonlóan az ún. szellemtörténetet előlegezte.

3. A POZITIVIZMUS

A „pozitív”, „pozitivizmus” kifejezések a 19. század első évtizedeiben tűntek fel reális, ésszerű, kézzelfogható jelentéstartalommal. Először Claude Henri de Saint-Simon (1760–1825), a szocialista eszme egyik előfutára használta *Esszé az embertudományokról* című 1813-as írásában. Az irányzat alapítójának mégsem őt, hanem titkárát és tanítványát, Auguste Comte-ot (1798–1857) tartjuk, aki az 1820-as és 1830-as években több munkájában foglalkozott a pozitív vagyis reális és hasznos tudományok rendszerével és azok természetével. Összefoglaló nagy művében (*Cours de philosophie positive*, 1830–1842) a pozitivizmust olyan filozófiai rendszerként mutatta be, amely egységbe foglalja a tudományok minden ágát.

Az emberiség, illetve a történelmet mozgató emberi szellem fejlődését Comte három szakaszra osztotta. Az elsőt, amikor mindent a vallásosság különböző formáinak (fetisizmus, többistenhit, egyistenhit) keretei között értelmezték,

teológiainak; a reformációval kezdődő másodikat, amikor a keresztények megtanultak absztrakt módon gondolkodni és felfedezték a természeti törvényeket, metafizikáinak; s a francia forradalommal kezdődő harmadikat, amikor „végleg uralomra jut az emberi ész”, és az emberi cselekvés közötti összefüggések megismerhetővé, általánosíthatóvá és törvényekbe rendezhetővé válnak, pozitívnak nevezte. Az emberi világ kutatójának – hangoztatta – ugyanúgy kell eljárni, mint a természettudósnak: első lépésként összegyűjteni az adatokat, majd az indukció módszerét alkalmazva általánosítani, és az általánosításokból törvényeket alkotni. Comte szerint a történészek feladata inkább empirikus, vagyis az adatok gyűjtése, míg a törvényszerűségek megállapítása egy új tudomány, a „társadalmi fizikának” nevezett szociológia feladata. Mivel elfogadható módszernek csak a megfigyelést, illetve az érzékelést tartotta, az olyan transzcendens magyarázó elvek, mint az isteni akarat vagy a népszellem, és a megértés olyan formái, mint a historizmus által preferált intuíció, Comte rendszerében semmiféle szerepet nem kaptak. Csak ez utóbbiak kizárásával és a természettudományos módszerek alkalmazásával juthatunk el olyan ismeretekhez – vélte –, amelyek elég megalapozottak ahhoz, hogy a harmonikus, belső konfliktusok nélküli új társadalom felépíthető legyen.

Comte legismertebb franciaországi híve és egyben a pozitivizmus alkalmazója a nemcsak történetíróként, hanem filozófusként és irodalomtörténészként is számon tartott Hippolyte A. Taine (1828–1892) volt. A romantikus történetírókhoz hasonlóan Taine is a hús-vér embert tartotta a történelem főszereplőjének, akinek a megértéséhez elengedhetetlennek vélte az intuíciót. Herderhez, Rankéhoz és a historizmus más képviselőihez hasonlóan belátta azt is, hogy nincsenek helytől és kortól független emberek; minden „nép és kor erkölcsi alkotása éppen olyan sajátos és különös, mint valamely növénycsalád vagy állatfaj természeti alkotása”. Velük ellentétben elutasított viszont mindenféle transzcendenciát, és minden történelmi változást, e világi okokra vezetett vissza. Az adatok összegyűjtése – hangoztatta – csak az első lépés, melyet az okok feltárásának és rendszerezésének kell követni. Minden érzésnek és minden eszmének megvannak az okai és a törvényei, amelyek a történeti és a pszichológiai kutatásokban éppúgy feltárhatók, mint a kémiában és a fizikában. A történelmi jelenségek magyarázatára hivatott általánosításai közül leginkább a Montesquieu, s mellette Herder, Hegel és persze Comte tanaiból kiinduló „három tényező törvénye” terjedt el, melyet maga Taine milieu-elméletnek is nevezett. A társadalmi jelenségek vizsgálatának ez az univerzális magyarázó erővel rendelkező három tényezője: a faj, a környezet és az időpont (*la race, le milieu et le moment*). A „faj” alatt az ember vérmérsékletben és testalkatban jelentkező öröklött tulajdonságainak együttesét értette, amelyek az emberek esetében ugyanúgy különböznek, mint „a bikákban és a lovakban”. A *milieu* fogalmába a természeti környezet (éghajlat, táj stb.) mellett belefoglalta a társadalmi, poli-

tikai és tartósan érvényesülő kulturális viszonyokat (például vallásokat) is. Az időpont fogalmát és jelentőségét a növény fejlődésével magyarázta, amely helyváltoztatás nélkül folyamatosan változik, átalakul. Ugyanez a viszony az egymást követő generációk, művészeti irányzatok és történelmi korszakok között. E három tényező számításba vételével – fejtette ki – „a cselekvő erők egész körén áthaladunk, és ha tekintetbe vettük a fajt, a környezetet és az időpontot, azaz a belső rugót, a külső nyomást és a már megszerzett serkentést, úgy a mozgásnak nem csupán valódi, hanem minden lehetséges okait is kimerítettük.”³¹

Taine számos művében alkalmazta determinisztikus, s nemcsak az isteni, hanem az emberi szabad akarat szerepét is negligáló elméletét. Ezek közül egyik legismertebb a „jelenkori Franciaország gyökereiről” írott (*Les origines de la France contemporaine* I–V. köt., 1875–1893). Ebben olvasható, hogy Franciaország „A múlt század vége felé a vedlő gubóhoz hasonlóan átalakuláson megy keresztül. Régi szervezete felbomlik, maga semmisíti meg legbecesebb intézményeit és halálosnak látszó vonaglásba esik. Azután, sokszoros ingadozások és kínos tetszhalál után ismét magához jő. De szervezete már nem a régi: bizonyos csendes benső munkálkodás után, a réginek helyét egy új lény foglalja el”.³² A detereminisztikus szemlélet és a metaforikus nyelv ellenére az a gazdag tematikai spektrum, amelyet Taine műveiben érvényesített, ma is figyelmet érdemel. A társadalmi viszonyok áttekintése után külön nagy fejezet szolt az „erkölcsökről és jellemekről”, ezen belül a király házáról, udvaroncáról, katonáiról, istállójáról, vadászatairól, konyhájáról, orvosairól, a szalonok világáról, az udvarlásról, a „cselédek és szállítók modoráról”, stb. Ugyanilyen sokrétűek a szellemi irányzatokról, valamint a nép mentalitásáról és kulturális állapotáról írott fejezetek is. Voltaire mellett ezért Taine is méltán sorolható azon nagy történészek közé, akik a politikatörténet szűk keretei közül kilépve az emberi élet totalitásának ábrázolására törekedtek, s ezzel az ún. művelődéstörténeti iskola mintaadói lettek.

Angliában többek között John Stuart Mill (1806–1873) és Henry Thomas Buckle (1821–1862) tartozott a pozitívizmus képviselői közé. Mill filozófus volt, aki Comte-hoz hasonlóan nem konkrét történelmi kutatásokkal, hanem általános társadalomelmélettel foglalkozott. Eleinte a „mester” meggyőződéses hívének vallotta magát, a későbbiekben azonban eltért tanaitól. Elsősorban az emberi pszichológia negligálásáért bírálta, s Hume-hoz hasonlóan egyre inkább úgy vélte, hogy az emberi cselekedetek és szenvedélyek végeredményben az individuális emberi természet törvényeinek engedelmeskednek.

³¹ Taine Hippolit Adolf: *Az angol irodalom története*. Fordította Csiky Gergely. I. köt. Budapest, 1881, MTA, 2–26.

³² Taine Hippolit Adolf: *A jelenkori Franciaország alakulása*. Fordította dr. Toldy László. I. köt. Budapest, 1881, MTA, 4.

Buckle viszont – miután gazdag fiatalemberként beutazta a világot – történeti munkákat írt. A különböző kultúrákkal való találkozás mély benyomást tett rá. Hazatérve és a pozitívista tanokkal közben megismerkedve elhatározta, hogy Európa történetét a természettudományokból ismert általánosítások és törvényalkotások szellemében írja meg. Munkáját 15 kötetre tervezte, amelyből azonban csak kettő jelent meg. Az első, amelyben általános kérdésekkel, valamint az angol és a francia történelem különböző aspektusaival foglalkozott, 1857-ben, a második, amelynek kisebb részben a spanyol, nagyrészt pedig a skót történelem a tárgya, 1861-ben. A historiográfia e két kötetet tartja számon *History of Civilization in England (Anglia művelődésének története)* címmel. „A történészek körében – írta ennek bevezetőjében a szerző – egészen mostanáig egy olyan különös felfogás uralkodott, hogy az ő szakmájuk csak az egyedi eseményekkel való foglalkozást jelenti, amelyet alkalmanként élénkíthetnek csupán olyan erkölcsi és politikai reflexiókkal, amelyek hasznosnak látszanak.” Ezzel szemben „Az emberi faj igazi története az értelem által felfogott tendenciáknak a története, nem pedig azoké az eseményeké, amelyeket érzékeink észlelnek”.³³

A történelmi jelenségek törvény-, illetve szabályszerűségként való értelmezése Taine-hez és a pozitívizmus más képviselőihez hasonlóan Buckle-t is gyakran vezették túlzó vagy téves általánosításokhoz. Az írek magas termékenységi mutatóinak visszavezetése a krumpli túlzott termesztésére és fogyasztására, az olaszok és a spanyolok művészi hajlamainak pedig a gyakori földrengésekkel és vulkáni kitörésekkel való magyarázata már a kortársak közül is sokakat késztetett mosolyra, és ösztönzött vitára. A történetírás leíró jellegével való szakítás és a szociológiai szemlélet érvényesítése, a fizikai és az emberi világ közötti kölcsönhatások keresése, s nem utolsósorban a statisztikáknak, mint történeti forrásoknak a módszeres használata miatt szerepe a történetírás szakszerűsödésének folyamatában mégis jelentős. Túlzásai és tévedései ellenére munkája ma is érdekes és gondolatébresztő olvasmány.

Charles Darwin (1809–1882) nemcsak történeti, hanem történetfilozófiai munkát sem írt. A fajok eredetéről (*On the Origin of the Species*, 1859) és az ember származásáról (*The Descent of Man*, 1871, magyarul 1884) írott értekezéseiben kifejtett evolúciós elméletével azonban az emberiség egész múltjával kapcsolatos felfogás alakulására nagy hatást gyakorolt. Nemcsak az ember és az állati fajok eredetére adott sokakat meggyőző, szekularizált magyarázatot, hanem az általános fejlődésszeme mellett is hatásosan érvelt.

³³ Henry Thomas Buckle: *History of Civilization in England*. Vol I. New York, 1858, 3. és 600. – A mű – kissé szabad fordításban – magyarul is olvasható. Lásd Buckle H. Tamás: *Anglia művelődésének története*. I–V. köt. Magyarul kiadják: Endrődi Sándor, Fendler József, György Aladár, György Endre, Láng Lajos és Márkus Miklós. Pest, 1873–1875, Aigner Lajos.

Darwin meglátásait többek között a pozitivista gondolkodás utolsó nagy 19. századi alakja, Herbert Spencer (1820–1903) gondolta tovább, és fejlesztette általános érvényű elméletté. Életműve, amelyet a darwini evolucionizmus mellett Comte és Taine nézetei is befolyásoltak, kísérlet a természet, a társadalom és a kultúra történetének azonos elvek szerinti értelmezésre. Elméletének és egyben világértelmezésének kulcsfogalma a fejlődés és a felbomlás törvénye, amely „a létezések bármely rendjére érvényes”.³⁴ A fejlődés a természeti világban és az emberi társadalmakban egyaránt az anyagi részek mozgására vezethető vissza. Ez a mozgás a kiegyenlítődé, illetve egyensúlyi állapot felé tart, amelyet mindig a felbomlás, s azt a fejlődés újabb fázisa követi. A világ létezése ennél fogva a fejlődés és a felbomlás ritmikusan váltakozó periódusaiból áll.

Az emberi társadalmak fejlődését Spencer szerint külső és belső tényezők, s ezeken belül elsődleges és másodlagos tényezők határozzák meg. Az elsődleges külső tényezők az éghajlat és a földterület sajátosságai, amelyeket az emberi tevékenységből eredő másodlagos külső tényezők (erdőirtás, mocsarak lecsapolása stb.) módosíthatnak. Az elsődleges belső tényezők az emberek testi, érzelmi és szellemi tulajdonságai, amelyek hatását viszont a társadalmi együttélés formáinak és a kultúráknak a változásai befolyásolnak. Egészében véve a társadalom olyan, mint egy élő organizmus, s úgy is viselkedik. „Midőn bármely növény és bármely állat a kicsiny csírából aránylag nagy térfogatú testté fejlődik, egyszersmind az egyszerű állapotból komplex állapot felé is halad. A számban és megszilárdulásban növekedő társadalomban egyszersmind a politikai és a gazdasági szervezet heterogeneitása is fokozódik. Ugyanez áll az összes szuper-organikus termékekről is: a nyelvről, a tudományról, a művészetekről és az irodalomról”.³⁵

Spencer számos műben fejtette ki nézeteit. Ezek közül alapvetőnek „szintetikus filozófiai rendszerének” szisztematikus bemutatása tekinthető, amelynek az „alapvető elvekkel” foglalkozó első kötete (*First Principles*) 1862-ben, az erkölcs kérdéseivel foglalkozó két utolsó (*Principles of Morality*) pedig 1892–1893-ban jelent meg.

Érintkezett a Darwin által kifejtett biológiai evolúció és természetes szelekció elvével a fajelmélet is, amely szoros összefüggést tételezett fel az emberek antropológiai jellemzői és mentális-kulturális sajátosságai között. Rendszeres formában először a francia Arthur de Gobineau (1816–1882) dolgozta ki *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Értekezés az emberi fajok egyenlőtlenségéről) című 1853–55-ös munkájában, majd a brit Houston Stewart Chamberlain (1855–1927) fejlesztette tovább. Elmélete szerint a fajok közötti keveredés káros és

³⁴ Spencer Herbert: *Alapvető elvek*. Fordította Jónás János. Budapest, 1909, Grill Károly, 655.

³⁵ Uo. 653.

megakadályozandó. Különösképpen nem kívánatos a magasabb rendűnek tartott árjak és az alacsonyabb rendűnek minősített zsidók közötti vegyülés (*Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, 1899).

4. A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS

A történelmi materializmus a pozitívizmushoz hasonlóan feltételezte a feltartóztathatatlan társadalmi fejlődést, és feladatának e fejlődés mozgatóerőinek feltárását, valamint az őket irányító törvények meghatározását tartotta. Első képviselőjének az utópikus szocialistaként számon tartott Saint-Simon gróf (1760–1825) tekinthető, aki a termelés anyagi erői és a tulajdonviszonyok mellett a tudomány szerepét tartotta döntőnek az emberiség előrehaladását biztosító tényezők sorában. Ez az előrehaladás – hangoztatta – szükségszerű és feltartóztathatatlan, amelynek irányát és ütemét érdemben a „nagy emberek” sem befolyásolhatják.

A történelmi fejlődés gazdaságilag meghatározott, determinisztikus felfogása Saint-Simon mellett más 18–19. századi gondolkodók – például a tudományos közgazdaságtan atyjának tekinthető Adam Smith (1723–1790) munkáiban is fellelhető. Ezekből és más forrásokból, mindenekelőtt Hegel dialektikájából merítve alkotta meg történetfilozófiáját Karl Marx (1818–1883) a 19. század második harmadában. Teóriája, melyet neve után marxizmusnak is hívunk, a történelmi materializmus legteljesebb kifejtése.

Marx történelemfilozófiájának központi eleme a felvilágosodás, a pozitívizmus és a Hegel filozófiájában egyaránt fellelhető fejlődéseszmé. Míg azonban a történelem végső mozgatóereje Hegelnél és Rankénál egyaránt a szellem, a pozitivistáknál pedig többnyire a természeti környezet és/vagy az emberi tulajdonságok, ezek helyébe Marxnál a gazdaság lép. A világ értelmezéséhez sem Isten, sem a hegel abszolút szellem, sem más metafizikai entitás nem szolgálhat alapul. Minden történelmi jelenséget a gazdasági alapok, vagyis a termelési eszközök és a termelési viszonyok által meghatározott termelési mód alakít ki. A politikai rendszerek, a művészetek, a vallás, illetve általában a szellemi világ alkotóelemei (*Überbau*, vagyis felépítmény) mind, mind ennek a tükröződései. A gazdasági-társadalmi fejlődés bizonyos szintjén a termelési viszonyok ellentétbe kerülnek a termelőerőkkel, s ezek harcából – csakúgy mint Hegelnél az ellentmondások konfliktusából – új szintézis, vagyis termelési mód születik. Ennek alapján az emberiség „ősközösség” utáni történetét Marx négy nagy korszakra – ázsiai termelési mód, antik rabszolgatartás, középkori feudalizmus és a modern kapitalizmus, vagyis „polgári termelési mód” – osztotta, és úgy gondolta, hogy az ötödik, s egyben az utolsó, a kommunizmus fogja megvalósítani a teljes szabadság és jólét birodalmát. Az egyes korszakok lényegét a tulajdon-

viszonyok mutatják és az, hogy az emberek hogyan teremtik elő, és hogyan osztják el a megtermelt javakat.

A folytonos és mindig előrevivő mozgás – a történelmi haladás – a társadalmi „osztályok” közötti harc formájában megy végbe, amelynek legkiélezettebb változata a fegyveres konfliktus, vagyis a forradalom, illetve a polgárháború. A történelem konfliktusai, akár politikai, akár vallási vagy más ideológiai burokokban jelentkeznek, valójában mindig és mindenkor a társadalmi osztályok érdekellentéteinek kifejeződésai. „Minden eddigi társadalom története – olvasható az 1848-as *Kommunista kiáltványban* – osztályharcok története. Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszerű: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.”³⁶ Marx teóriájában tehát a kereszténység lineáris történelemfelfogása és üdvözléstana teljes mértékben világiasult. A gonosz és a jó harca a mindenkor elnyomók és az elnyomottak harcává változott, a többség „kizsákmányolása” a kisebbség által pedig az eredendő bűn szerepét vette át.

A gazdasági tényezők és az osztályharc szerepének az abszolutizálása kiegészült a nemzeti kötődés erejének és fontosságának a lebecsülésével, valamint a nemzetek gyors elhalásának a feltételezésével. „A munkásoknak – olvasható ugyancsak a *Kommunista kiáltványban* – nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, ami nincs. [...] A népek nemzeti elkölönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek. A proletariátus uralma még inkább eltűnteti majd őket.”³⁷

A marxizmus sok szempontból mechanisztikus és determinisztikus, más szempontból viszont innovatív és konstruktív elemzési sémáit konkrét történeti anyagon először maga Marx és követője, Friedrich Engels (1820–1895) alkalmazta. Marx elsősorban a francia történelem közelmúltja iránt érdeklődött (*Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*, 1852; *A polgárháború Franciaországban*, 1871), míg Engels a német történelem néhány kulcseseményét értelmezte (*A német parasztháború*, 1850; *Forradalom és ellenforradalom Németországban*, 1896). A század utolsó harmadától azonban professzionális történészekről is jelentek meg olyan munkák, amelyeket kisebb vagy nagyobb mértékben a marxizmus ihletett. Ez elsősorban az ekkortájt önállósodni kezdő gazdaságtörténet művelőinek a körében mutatkozott meg. Németországban közéjük tartozott Ranke egyik tanítványa, Wilhelm Rocher (1817–1894), akit

³⁶ Marx–Engels: *A kommunista kiáltvány*. Budapest, 1971, Kossuth Könyvkiadó, 38–39.

³⁷ Uo. 65.

a gazdaságtörténet mellett idővel a történelem különböző törvényszerűségei is foglalkoztattak, valamint Gustav von Schmoller (1838–1917), aki a gazdaságtörténeten túl a társadalom- és intézménytörténet terén is kamatoztatta a marxizmus szempontjait. Marxistává azonban egyikük sem vált, inkább a német historizmus állam- és alkotmányközpontú történelemértelmezéseit színezték, illetve tágtották. Jóval közelebb került a marxizmushoz Werner Sombart (1863–1941), aki a szocializmus és a szociális mozgalmak összefüggéseiről (*Sozialismus und soziale Bewegung*, 1896), valamint a kapitalizmus kialakulásáról és fejlődéséről (*Der moderne Kapitalismus*, 1902) írott munkáival alapozta meg hírnevét. Német nyelvterületen, osztrák, svájci és német tudósok adták ki a világ első gazdaság- és társadalomtörténeti folyóiratát (*Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*) is, amely 1893-tól 1902-ig jelent meg.

Franciorságban elsősorban Jean Jaurès (1859–1914) alkalmazta a történelmi materializmus szempontjait. Jaurès filozófiatanárból lett a Francia Szocialista Párt egyik alapítója (1901), és a „nép”, vagyis a „negyedik „rend” nevelésére hivatott *Szocialista történelem* (*Histoire socialiste, 1789–1900*) című, 1898-ban indult sorozat szerkesztője és részben írója. Jaurès és munkatársai ebben a sorozatban az egész újkori francia történelem szocialista szempontú újraértékelésére vállalkoztak. Elismerték a francia forradalom érdemeit, amelyet a szocializmus felé vezető út fontos állomásaként értékeltek. „Jelenleg azonban – írták – egy új társadalmi válság tanúi vagyunk, amit a gazdasági és a politikai fejlődés, a számban és ambícióiban egyaránt növekvő munkásosztály felemelkedése, a kereskedelmi és az ipari hűbériség által kizsákmányolt és a verseny által tönkretett parasztság elégedetlensége, valamint az üzleti világ brutalitása által érzékenységekben sértett értelmiségi középosztály erkölcsi rossz érzése idézett elő. Az ebből eredő új és mélyrehatóbb forradalomban a proletariátus fogja magához ragadni a hatalmat, és ennek birtokában a tulajdonviszonyokat és az erkölcsöket egyaránt átalakítja.”³⁸

Oroszországban többek között Vlagyimir Iljics Uljanov (1870–1924), mozgalmi nevén Lenin és Georgij V. Plehanov (1856–1918) írt a történelmi materializmus szellemében. Előbbi az oroszországi kapitalizmus sajátosságait elemezte (*A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*, 1899), míg az utóbbi az „egyén”, illetve a „nagy emberek” történelmi szerepét mérlegelte (*A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez*, 1898). Bár a marxisták és a pozitivisták közül sokan negligálták vagy legalábbis jelentéktelennek tartották az egyének szerepét a tömegek, illetve osztályok jelentőségéhez képest, Plehanov elkerülte ezt az egyoldalúságot. Miközben az emberiség történelmi mozgását maga is törvény-

³⁸ Jaurès. *Réformateurs Sociaux*. Ed. par E. Vandervelde. Paris, 1929, 68–69. – A szövegből hosszabb magyar fordítást közöl: *Rubicon*, 2003. 6. 36–37.

szerű folyamatként, a Marx által leírt módon értelmezte, azt sem tévesztette szem elől, hogy „a történelmet emberek csinálják”, és „emiatt lehetetlen, hogy a személyiség tevékenységének ne legyen benne jelentősége”.³⁹

5. A TUDOMÁNYOS TÖRTÉNETÍRÁS ÉS KIHÍVÓI

A saját világképét múltba vetítő, s a szabadságesszmét a nemzeti múlt dicsőítésével összekötő romantikus történetírás a 19. század utolsó harmadára lehangyatlott. A többnyire Ranke történetírásával azonosított historizmus viszont óriási hatást gyakorolt a történeti kutatások további fejlődésére. Elsősorban a források szakszerű vizsgálata és a konklúziók elfogulatlan, objektivitásra törekvő előadásmódja vált követendő mintává. Ennek és a törvények keresése helyett a tények szorgalmas gyűjtögetésére koncentráló empirikus pozitívizmusnak a találkozása teremtette meg azt a mai napig létező történetírói gyakorlatot, amely az egy-egy eseményre, intézményre vagy személy életére vonatkozó adatok lehető legteljesebb összegyűjtését, és ezek aprólékos és szenvtelen előadását tekintette feladatának. Ez a kutatási módszereiben szakszerű, ábrázolásmódját tekintve viszont leíró jellegű és a nagyívű általánosításoktól tartózkodó történetírás a 19. század második felében Európa legtöbb országában a történetírás uralkodó irányzatává, és egyben az egyetemi és akadémiai élet integráns részévé vált. A historizmus és a pozitívizmus hatásához képest a történelmi materializmus befolyása egyelőre korlátozott maradt. Szempontjai, mindenekelőtt a gazdasági tényezők történelemformáló szerepének a felismerése azonban – mint erre már utaltunk – már ekkor többek gondolkodását megtermékenyítették.

A történetírás szakszerűsödését jól jelezte a történeti tanszékek számának növekedése. Az 1764-ben alapított első német történeti tanszékhez, amely Göttingenben jött létre, a 19. század elejéig mintegy tucatnyi új csatlakozott. Száz év múlva, a 20. század hajnalán a német történeti tanszékek száma elérte a 175-öt. A kutatásra felkészítő szemináriumi rendszer az 1830-as évektől terjedt el. Ranke mellett ebben a berlini mester egyik tanítványa, a már említett Heinrich von Sybel játszott nagy szerepet. Előbb Marburgban, majd 1857-től Münchenben intézményesítette a tehetséges diákok aktív közreműködésére építő kiscsoportos oktatási rendszert.

Franciaország néhány évtizedes késéssel követte a német példát. A század elején ott még egyetlen szaktanszék sem működött. Michelet például az 1820-as

években párhuzamosan oktatott filozófiát és antik, illetve európai történelmet. A század végén viszont már több mint 50, 1904–05-ben pedig 74 professzori álláshelyre pályázhattak az érdeklődők. Emellett létrejöttek a történészképzést és a történelemtanítást segítő speciális intézmények. Ilyen volt a segédtudományok oktatására szakosodott és levéltárosokat, valamint könyvtárosokat kibocsátó *École des Chartres*, amelyet 1821-ben alapítottak, valamint az 1868-tól működő *École Pratique des Hautes Études*, amelynek egyik szekciója – a német szemináriumi rendszert alapul véve – a történeti kutatások gyakorlatára oktatta hallgatóit. Ezzel párhuzamosan korszerűsítették a tanárképzést, kidolgozták a doktori disszertációk követelmény- és kritériumrendszerét, s a század első felére még jellemző polihisztorkodást diszciplináris szakszerűséggel és specializációval váltották fel. Az „autodidaktákat”, akik a század első felének francia történetírását fémjelezték, a század második felében így fokozatosan jól képzett szakemberek váltották fel. Más nyugat- és közép-európai államokban hasonló tendenciák bontakoztak ki. Sőt ez jellemezte az Egyesült Államokat is, ahol a történeti tanszékek száma 1884 és 1894 között 20-ról 100-ra emelkedett, s már megkezdődött szakosodásuk is.

A történetírás szakszerűsödésének és intézményesülésének másik eklatáns jele a történeti szakfolyóiratok megjelenése volt. Az első ilyen (*Historische Zeitschrift*) ugyancsak német földön jelent meg 1859-ben. Ezt – mint már utaltunk rá – Heinrich von Sybel, Ranke tanítványa szerkesztette. Franciaországban – több korábbi próbálkozás után – a tanulmányait Göttingenben és Berlinben befejező Gabriel Monod (1844–1912) által szerkesztett *Revue historique* jelentette az igazi áttörést. Ennek első száma 1876-ban hagyta el a nyomdát. Az olasz történészek lapja (*Rivista Storica Italiana*) 1884-től, az angoloké (*English Historical Review*) 1886-tól, s az amerikaié (*The American Historical Review*) 1895-től jelent meg. Ezekhez kapcsolódva vagy tőlük függetlenül a legtöbb országban megszerveződtek a történészek társaságai, illetve különböző szakegyletei is.

Ez a magát tudományosnak nevező szaktörténetírás Európa minden országában számos kiváló képviselővel rendelkezett. Franciaországban közéjük tartozott az antik és francia történelemmel egyaránt foglalkozó Numa Denis Fustel de Coulanges (1830–1889), aki a rankei objektivitás eszményét a pozitívizmus filozófiai előfeltevéseivel és vizsgálati szempontjaival kombinálta. „A történetírás – hangoztatta – tiszta tudomány, olyan, mint a fizika vagy a geológia. Célja egyedül az, hogy tényeket találjon, igazságokat fedezzen fel.” Az erkölcshez, a patriotizmushoz, a szórakoztatáshoz és a művészetekhez semmi köze. A történelmi igazsághoz a történelmi forrásokon át vezet az út, amelyeket aprólékos elemzésnek kell alávetni. A történésznek eközben teljes pártatlanságra, hitének és meggyőződéseinek a kikapcsolására kell törekednie. „Nem azt követeljük tőle, hogy szíve mélyén ne legyen személyes véleménye, vonzalma, kíváncsi

³⁹ Plehanov válogatott filozófiai írásai. Szerk. Sziklai László. Budapest, 1972, Kossuth Könyvkiadó, 339.

nem azt, hogy ne legyen hite és hazaszeretete. De fontos, hogy legyen elég szellemi ereje, és legyen képes függetlenedni önmagától, hogy amikor kutat, amikor a történelmi igazságot keresi, úgy tegye, mintha nem volna politikai véleménye, sem személyes meggyőződése, mégcsak hazaszeretete sem.”⁴⁰

Bár egyes történeti kérdések megítélésében vitatkoztak egymással, pártatlanságra és az ítéletalkotástól való szigorú tartózkodásra, továbbá a források körülményeiről és aprólékos elemzésére szólított fel Gabriel Monod is a *Revue historique* első számának programadó cikkében. „A Szemle – olvashatjuk ebben – csak olyan elsődleges forrásokon alapuló eredeti közleményeket fogad el, amelyek vagy alapkutatásaikkal vagy konklúzióikkal gazdagítják a tudományt. Miközben szerzőinktől megköveteljük a kifejtés szigorúan tudományos mód-szereit, vagyis, hogy minden állítást bizonyítékkal, a forrásra utaló hivatkozásokkal és idézetekkel kell alátámasztani, s szigorúan kizárjuk a nagyvonalú általánosításokat és a retorikát, megőrizzük a *Revue historique*-ban azt az irodalmi minőséget, amelyet a tudósok éppúgy, mint a francia olvasók oly magasra értékelnek. [...] Függetlenek kívánunk maradni minden politikai és vallási nézettől. [...] lehet a történelmet önmagában vizsgálni anélkül, hogy eleve valamely hit javára vagy kárára levonható következtetésekkel foglalkoznánk. A személyes vélemények bizonyos mértékben kétségtelenül befolyásolják, ahogy vizsgáljuk, látjuk és megítéljük a tényeket vagy az embereket. Ám törekednünk kell az elfogultság és a hibák kiküszöbölésére azért, hogy az eseményeket és az embereket önmagukban ítéljük meg.”⁴¹ A *Revue* szerkesztőjeként, valamint az *École Pratique des Hautes Études* és a francia tanárképzés fellelőgárának számító *École Normale Supérieure* professzoraként Monod francia történészek és tanárok egész generációi elé állította követendő mintaként ezt a lényegét tekintve rankeánus történetírói ethoszt.

Nagy-Britanniában többek között a Római Birodalom hanyatlásával és a Bizánci Birodalom történetével foglalkozó John Bagnell Bury (1861–1927) számított a szaktudományos történetírás képviselőjének. 1902-ben, amikor a modern történelem professzora lett Cambridge-ben, székfoglaló előadásában a német kritikai iskola – Niebuhr és Ranke – tudományosságáról és a pozitivisták általánosító törekvéseiről egyaránt elismerően szólt. Azt a Nagy-Britanniában különösen nagy hagyománnyal rendelkező nézetet viszont, mely szerint a történetírás olyan irodalmias műfaj, amely a szórakoztatás mellett morális tanulságok levonására is alkalmas, francia és német kollégáihoz hasonlóan határozottan elvetette. A történelem – zárta előadását – ugyan „anyagot

⁴⁰ Fustel de Coulanges: A történeti módszer: jegyzetek és töredékek. In *A történetírás mint tudomány*. Szerk. Lajtai L. László. Budapest, 2007, Napvilág Kiadó, 288–291.

⁴¹ Uo. 324. és *The Varieties of History*, i. m. 173.

szolgáltathat a szépirodalomnak és a filozófiai spekulációnak, ő maga azonban egyszerűen egy tudomány, sem több, sem kevesebb”.⁴² Azt persze Bury is belátta, hogy a forráskritikai szemlélettel vizsgált és szelektált adatok értelmezése koroktól és egyénektől függően eltérő eredményekre vezethet. Az ebből eredő relativizmust viszont meghaladhatónak vélte a történelmi tudás állandó tökéletesedésének a révén. A különböző korok tudásszintjei idővel ugyan érvényüket veszítik, ám alapul szolgálnak a továbblépéshez, és megmaradnak a tökéletesedő emberi tudás irányadó mérőföldköveinek.

A 19. század utolsó harmadára jellemző szorgalmas adatgyűjtés és forráskiadás sokakban keltette azt a képzetet, hogy belátható időn belül az emberiség múltjának minden lényeges részlete ismertté válik. Ebben az optimista szellemben szerkesztették és írták a kor reprezentatív szintézisét, a *The Cambridge Modern History*t, amelynek 12 kötete 1902 és 1910 között jelent meg. A vállalkozás elindítója, Lord Acton (1834–1902) a sorozat szerzőihez intézett levelében hangsúlyozta: „Korunkban az elmúlt néhány év során Európában a hivatalos okmányok legtöbbjét közreadták, és ma már csaknem az összes olyan tanúságtétel hozzáférhető, amelyet valaha publikálni fognak. Mivel a levéltárak anyagai arra valók, hogy kutassák, nem pedig arra, hogy közvétegyék őket, közeledünk a történelmi tudás állapotának végső stádiumához.” Acton egyik fő szempontja, amit a szerzőktől megkövetelt a „legitim történetírás” jellemzőjeként említett „pártatlanság” követelménye volt. Arról – írta –, hogy „egy szerzőnek mi a pártállása, a vallása vagy a hazája, semminek sem szabad kiderülni”.⁴³

A tudományos történetírás természetesen szülőhazájában, Németországban is erős bástyákkal rendelkezett. „Egyetemeinek köszönhetően – olvasható a századvég egyik legelterjedtebb német módszertani kézikönyvében – a módszeres kutatás terén vitathatatlanul Németország áll az első helyen.”⁴⁴ Gabriel Monod a *Revue historique* első számában és Lord Acton a *The English Historical Review* első számában ugyanígy vélekedett. A sok kismester és „tisztos iparos” közül, akik Georg Heinrich Pertz (1795–1876), majd az 1840-es évektől Waitz és Wilhelm Wattenbach (1819–1897) irányításával a *Monumenta Germaniae Historica* köteteit szerkesztették, és az ezekhez kapcsolódó, részletekben elmerülő szakmonográfiákat írták, az ókortörténész Theodor Mommsen (1817–1903) emelkedett ki. Hírnevét Róma történetének a kezdetektől Julius Caesar fel-

⁴² John Bagnell Bury: The Science of History. In *The Varieties of History*, i. m. 210–223. Idézet az utolsó oldalon.

⁴³ Lord Acton: Letter to the contributors to the Cambridge Modern History. In *The Varieties of History*, i. m. 247–249.

⁴⁴ Ernst Bernheim: *Lehrbuch der Historischen Methode*. Leipzig, 1889, Verlag von Duncker und Humblot, 146.

emelkedéséig terjedő korszakainak aprólékos és szigorúan forrásokra támaszkodó elbeszélésével alapozta meg (*Römische Geschichte* I–III. köt., 1853–1856). Ebben Niebuhr nyomdokain járt. Előadásmódjában viszont egyáltalán nemi őt, inkább Gibbon irodalmias stílusát követte. Munkájának harmadik jellemzője a rankei pártatlanság követelményének negligálása, s a *siné ira et studio* elvének a *cum ira et studio* elvével való helyettesítése volt. Főhőse, a szenátussal és az oligarchákkal szemben a plebsre támaszkodó, erőskezű, ám ugyanakkor demokratikus beállítottságú Julius Caesar volt. Benne látta a hegeli világ-, illetve korszellem megtestesítőjét, akinek a törekvései – mutatis mutandis – az egységesülés felé haladó német tartományok számára is követendő példát jelenthettek. A történelmi és a kortársi perspektívák ilyen egymásra csúsztatásával a nemzeti liberális Mommsen a politikailag elkötelezett történetírás hagyományát követte. Ezért, valamint a szakszerűséget oldott és olvasmányos stílussal párosító előadásmódja miatt munkája német nyelven már életében kilenc kiadást ért meg. A német mellett fél tucat európai nyelven – köztük magyarul is – közölték opusát, s a történetírók közül napjainkig egyedülként 1902-ben irodalmi Nobel-díjban részesítették.

A múlt rekonstruálhatóságában és a történetírás objektivitásában természetesen nem minden századvégi történetíró hitt. A különböző okokból szkeptikusok közül többen kifejezésre is juttatták a „korszellemmel” szembeni fenntartásaikat. Közéjük tartozott Heinrich von Treitschke (1834–1896), a nacionalista porosz történetírói iskola legelfogultabb és egyben legolvasottabb szerzője, aki az objektivitásra törekvő történetírást „vértelennek” minősítette, s azt hangoztatta, hogy a források minuciózus tanulmányozásánál fontosabb a történelmi érzék, amely viszont az elbeszélő szívtől, vagyis érzelmvilágától, nem pedig az iskolapadban töltött évek számától függ. Berlini előadásaiban és műveiben ennek megfelelően a romantikus történetírókra emlékeztető pátosszal és egyoldalúsággal dicsőítette a német múltat, és érvelt az 1871-ben létrejött Német Császárság nagyra hivatottsága mellett.

A brit történészek közül többek között George Trevelyan (1876–1962), Macaulay unokaöccse számított az „irodalmias” történetírói hagyomány folytatójának. Buryvel vitatkozva annyit ismert el, hogy a történész munkájának első fázisa, a források felkutatása és verifikálása „bizonyos értelemben tudományos”. Mindannak azonban, ami ezután következik, az okok és a következmények megállapításának, továbbá ezek koherens egészzé formálásának már kevés köze van a tudományhoz. E munkafázisokban a képzelőerő és a stílus szerepe a meghatározó. Következésképpen a „történelem értéke nem tudományos”, hanem „nevelési”. „A múltból való gondolkodásra ösztönözve csiszolhatja az emberek nézeteit.” E célnak pedig nem az ún. oknyomozó, hanem az elbeszélő történetírás műfaja felel meg leginkább. Követendő példaként Carlyle-ra hivatkozott, aki intellektusának, képzelőerejének és stílusérzékének köszönhetően

a francia forradalom főszereplőiről és a „mob” lelkivilágáról egyaránt mélyebb és hitelesebb képet tudott adni, mint a végtelen számú adatok világát esetleg jobban ismerő „tudományos történészek”.⁴⁵

A romantikus vagy irodalmias történetírás hagyományához kötődő és azt vállaló történészek mellett a század utolsó harmadának számos – elsősorban német – filozófusa is felhívta a figyelmet az ún. tudományos történetírás ismeretelméleti dogmáinak problematikusságára. Közéjük tartozott Wilhelm Dilthey (1831–1911), aki a pozitivistá tudományfelfogással vitázva minden elődjénél markánsabb különbséget tett a természettudományok (*Naturwissenschaften*) és a szellemtudományok (*Geisteswissenschaften*) tárgya és módszerei között. A természettudományokban – fejtette ki 1883-as értekezésében (*Einleitung in die Geisteswissenschaften*) és későbbi munkáiban – a törvények, a szellemi tudományokban a célok és az értékek uralkodnak. Ebből következik, hogy azok a történészek, akik egyszerűen csak megfigyelnek, számolnak, mérnek, és szabályszerűségeket állapítanak meg, szükségszerűen kudarcra vannak ítélve. Az utóbbi módszerek alkalmasak a természet megismerésére, amelyet „magyarázunk”, de nem alkalmasak a lelki élet objektivációinak értelmezésére, amelyet „megértünk”. A megértés az a folyamat, amelynek során érzéki jelekből, vagyis a szellem objektivációiból élményszerűen következtetünk belső tartalmakra, illetve jelentésekre. A katedrálisok, törvénykönyvek, tettek és minden más, amit az ember létrehozott, az élet külső megnyilvánulásai, amelyek azáltal érthetők meg, hogy a bennük megnyilvánuló szellem összeköti őket a megismerővel. A történelmi megismerés lényege tehát nem az érzékelés, hanem a megismerő saját tapasztalatai és lelki élete által meghatározott intuíció, vagyis a beleélés, az újraátélés. A múlt lenyomatai – a különböző tárgyi emlékek és dokumentumok – önmagukban semmit sem árulnak el az elmúlt korokról. Ahhoz, hogy megszólaljanak, a történésznek újra kell élnie azt a folyamatot, amelynek során a vizsgált adatok létrejöttek. Ha viszont ez így van, akkor a történetíró szubjektív meghatározottsága kikapcsolhatatlan a megértés folyamatából, következésképp a történetíró megismerő tevékenysége a legszorosabb rokonságban van a művészi intuícióval, a történelmi interpretáció pedig a szépirodalommal.

A történelmi világ szerkezetének leírása során Dilthey nagy jelentőséget tulajdonított a korszakoknak és a nemzedékeknek. Úgy gondolta, hogy az egyes időszakokat és azok embereit nagy és mindent átható szellemi irányzatok, tendenciák jellemzik. Ezek a tendenciák a különböző korszakok kulturális megnyilvánulásainak olyan koncentrátumai, amelyek mindennek a mértékei. Az egyes ember, valamely mozgalom s a közösség egyaránt a kor szelleméhez való viszonylatában méretődik meg. A meghatározó tendenciákkal szemben mindig

⁴⁵ George Macaulay Trevelyan: *Clio, a muse*. In *The Varieties of History*, i. m. 227–245.

föllépnek olyan ellentétes tendenciák, amelyek a korszellem egyoldalúságait fölismerve azok meghaladására törekszenek. A régi és az új tendencia küzdelméből idővel új korszellem alakul ki. Dilthey felfogásában a korszellem az emberi szándékokhoz és célokhoz hasonlóan minden metafizikai meghatározottságtól mentes volt. Az emberi világ szerinte olyan önmagában zárt rendszert alkotott, amely sem a hagyományos értelemben felfogott Istennel, sem Hegel „világ-szellemével” nem állt kapcsolatban. E nézeteivel Dilthey meghatározó impulzusokat adott ahhoz az eszme- és kultúrtörténeti alapozású történetíráshoz, amelyet szellemtörténetnek is nevezünk.

Dilthey-hez hasonlóan a neokantiánus Wilhelm Windelband (1848–1915) is a tudományok új rendszerének a kidolgozására és ismeretelméleti problémáik tisztázására törekedett. A tudományok felosztását természet- és szellemtudományokra azonban több okból tökéletlennek tartotta. A pszichológia például – mutatott rá – tárgya alapján kétségkívül a szellemi, módszerei alapján azonban a természettudományok körébe tartozik. Ezért új terminológiát javasolt. A törvényalkotással foglalkozó és általános érvényű kijelentésekig eljutó természettudományokat „nomotetikus”, az egyszeri és egyedi események megértésére törekvő, és a művészetekkel rokon „eseménytudományokat” „idiografikus” jelzővel illette. Másik, ennél is fontosabb eltérés Dilthey ismeretelméletétől, hogy módszereik és céljaik különbözősége ellenére Windelband a tudományok két nagy csoportjának lényegi azonosságát feltételezte: „sem az egyik, sem a másik – hangsúlyozta 1894-es, a strasbourgi egyetemen elhangzott székfoglaló rektori beszédében – nem elégedhetik meg azzal, amit a naiv ember úgy rendszeresen tapasztalni vél. Mind a kettőnek tudományosan megtisztított, kritikailag iskolázott és fogalmi munkában megvizsgált tapasztalatra van szüksége, mint alapra. [...] A törvény és az esemény, mint végső, összemérhetetlen mennyiségei világszemléletünknek egymás mellett állanak.”⁴⁶

A természettudományok és az „eseménytudományok” azonosságainak és különbségeinek a vizsgálata szükségszerűen vezetett a tények és az értékek világának a megkülönböztetéséhez. Vagyis a kétféle tudást nemcsak az választja el, hogy az egyik generalizáló, a másik pedig individualizáló, hanem az is, hogy az egyik értékmentes, a másik pedig értéktelített. Bár erre már Windelband is felfigyelt, rendszeresen egy másik neokantiánus filozófus, Heinrich Rickert (1863–1936) gondolta végig. A két szempont kombinálásával ő a tudomány négy típusát különböztette meg. Ezek a következők voltak: 1. értékmentes és általánosító „tisztá” természettudományok; 2. értékmentes és individualizáló (kvázitörténeti) természettudományok (geológia, biológia); 3. az

⁴⁶ Windelband Wilmos: *Preludiumok*. Fordította dr. Szemere Samu. Budapest, é. n. Franklin Társulat, 122–123. és 132.

értékelő és generalizáló kvázitudományos történettudományok (szociológia, közgazdaságtan); s végül 4. az értékelő és individualizáló történetírás. Tekintettel az értékek sokféleségére a történetírás „igazságkeresését” Rickert értelmetlennek és fölöslegesnek tartotta. A történész feladata és módszere ezért – konkludált – nem az értékelés, hanem az értékvonatkoztatás. Az például, hogy a francia forradalom Franciaország számára áldásos vagy végzetes volt-e, objektíve eldönthetetlen; ez személyes értéképzetek függvénye. Objektíve csak az dönthető el, hogy Franciaország és/vagy Európa történelmi fejlődése számára bírt-e valamilyen jelentőséggel. Vagyis a történetíró a történelmi eseményeket és összefüggéseket ne a saját mércéjével mérje, hanem a kor és a hely által meghatározott körülményekhez viszonyítsa.

A Rickert okfejtése mögött meghúzódó értékrelativizmus konzekvenciát az elsők között Max Weber (1864–1920) vont le. A történelemben felismerhető célok és a mögöttük álló értékek – hangzott – elvileg egyformán jogosultak, tudományosan egyik mellett sem lehet érvelni. A társadalomtudós csak arra vállalkozhat, hogy megvilágítja ezen értékeket és célokat, majd összehasonlítja őket, és mérlegeli a megvalósításukhoz szükséges eszközök alkalmasságát. Abban azonban, hogy melyik érték a jó és a követendő, nem foglalhat állást. Ez hit kérdése, s mint ilyen, az ideológiák és a politika világához tartozik. Weberhez kötődik annak tudatosítása is, hogy a történészek által használt elméleti fogalmak, az „ideáltípusok” olyan mentális konstrukciók, amelyek nem utalnak a tudatunkon kívül létező valódi entitásokra. A valóságban csak egyes emberek és azok cselekedetei léteznek, s a történetírónak meg kell elégednie ezek okainak, lefolyásának és következményeinek a kutatásával. Ezért jobban teszik, ha meg sem kísérlik nagy ívű modellek alapján értelmezni a múltat, ami a rendszeralkotó szociológusok és filozófusok dolga.

Gyakorló szociológusként és gazdaságtörténészként maga Weber elsősorban a kapitalizmus okaival, változataival és társadalmi-politikai következményeinek a vizsgálatával foglalkozott. Egyik legismertebb művében (*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, 1904), amelyet sokan a szellemtörténeti módszer mintapéldányának tartanak, a protestáns etika puritán és takarékos jellegzetességeinek a hatását mutatta ki a kapitalista vállalkozói szellemre: „a protestánsok – állította sokakat készítetve vitára – akár uralkodó, akár alávetett rétegeként szerepeltek, akár többségben, akár kisebbségben voltak, mindig mutattak valamilyen sajátos hajlamot a gazdasági racionalizmusra, ami a katolikusokról ilyen mértéken sem az egyik, sem a másik helyzetben nem figyelhető meg.”⁴⁷

Az olasz Benedetto Croce (1866–1952) Weberhez hasonlóan a német neokantiánus gondolkodók ismeretelméleti dilemmáiból indult ki. Konklúziója,

⁴⁷ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1982, Gondolat, 33.

melyet először 1893-as esszéjében (*La Storia ridotta sotto il concetto generale dell'Arte*, vagyis A művészet fogalma alá rendelt történetírás) fejtett ki, mégis alapvetően különbözött Weberétől. Bár a „kultúr- vagy valóságstudományok” törvényalkotó lehetőségeit Weber is tagadta, az elmélet- és modellalkotást, valamint a szabályszerűségek megállapítását nemcsak lehetségesnek tartotta, hanem kifejezetten ajánlotta. Ezzel a historizmus és a pozitívizmus ismeretelméleti dogmái közötti távolságot csökkentette. Croce viszont a művészetekkel rokonította a történetírást. A tudós célja a tények megértése és a bennük rejlő általános törvények felismerése. A történész azonban nem megérti, hanem csak szemléli és elbeszéli tárgyát. Vagyis ugyanazt teszi, mint a művész. Akkor tehát történetírás és irodalom egy és ugyanaz lenne? Nem, azért ezt Croce sem állította. A történetírás ugyan művészet, de – hangsúlyozta 1902-es Esztétikájában is (*Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*) – nagyon különös fajtájú művészet. A történetíró intuíciónak ugyanis valóságos tárgya van, s ilyen módon az, amiről ír, „reálisan elképzelt”. A történész csak azt ábrázolhatja, illetve beszélheti el, ami valóságosan megtörtént. A művészi intuíció viszont fikatív tárgyra is irányulhat, s a művészi produkum így „tisztán elképzelt”, azaz nem valóságos alapokra is épülhet. Vagyis a történetírás megkülönbözteti a valóságot és a valótlan, a művészet viszont nem.

A történeti tudás – sőt általában a tudás – relativizálásának az útján Friedrich Nietzsche (1844–1900) jutott legtovább, aki nemcsak „Isten halálát”, azaz a keresztény értékek hiteltelenné válását hangoztatta, hanem a kereszténység helyébe lépő egyéb „hitek”, például a felvilágosodás, pozitívizmus vagy marxizmus tanainak, illetve a társadalmi és a tudományos fejlődés eszméjének az érvényességét is tagadta. Minden gondolati rendszer mélyén – provokálta tudós olvasóit – olyan ellenőrizhetetlen, illetve bizonyíthatatlan előfeltevés (hit) húzódik meg, amely kizárja a valódi tudást. Az, amit tudásnak vagy igazságnak nevezünk, nem független létező, hanem emberi célokat, illetve érdekeket szolgáló eszköz. Ebből következőleg az emberiség múltjáról is csak tökéletlen értelmezéseket gyárthatunk, örök érvényű igazságokat soha. A különböző korok mindig más-más perspektívában láttatják a múltat, s ezen túlmenően maga az emberi nyelv is képtelen a való világ megjelenítésére. Azok a dolgok, melyeket szavakkal jelölünk, a tudatunkon kívüli világban nem vagy nem úgy léteznek, ahogy elképzeljük őket. A felvilágosodás utáni modernitás szcientizmusa helyett, amely abszolút igazságok feltárhatóságában hitt, Nietzsche ezért – sokban előlegezve ezzel a következő század posztmodern gondolkodóit – a saját elfogultságaira és korlátaira reflektáló, és a biztos tudás lehetőségéről eleve lemondó kutatói magatartást ajánlotta.

A 19. század utolsó harmadától terjedő ismeretelméleti szkepticizmus sem válságot, sem elbizonytalanodást nem okozott a történészek között. Egy részük – talán többségük – valószínűleg nem is követte a filozófusok elvont, és oly-

kor homályos fejtegetéseit. Az elméleti kérdések iránt fogékony történetírók pedig a módszertani alapok kidolgozottságára és a gyakorlat adta „skill”-re hivatkozva érveltek szakmájuk tudományossága és tudásuk megbízhatósága mellett. A kor angol, német és francia metodológiai kézikönyveiből egyaránt ez a szellem sugárzott.

E művek sorát a brit Edward A. Freeman (1823–1892) esszéisztikus reflexióinak a gyűjteménye (*The Methods of Historical Studies*, 1886) nyitotta meg, amelyet néhány évvel megjelenése után magyarul is kiadtak (*A történelem tanulmányozásának módszerei*, 1895). Az oxfordi egyetem modern történeti tanszékének professzora nem tagadta, hogy tárgyak természeténél fogva a történészek messzebb vannak a „feltétlen bizonyosságtól”, mint más tudományok művelői. Ezt a különbséget azonban nem minőségi, csupán mennyiségi jellegűnek gondolta. A természettudósok – érvelt – és „a mi bizonyítékaink közti különbség mindenestre csak fokozati és nem faji. A teljes bizonyosság csak igen kevesek, némelyek azt mondják, senkinek sem birtoka”. „Történelmi tanulmányainkban [...] ugyanazt a bizonyosságot érhetjük el, mint a közönséges emberi ügyekben. Matematikai bizonyosságot nem érhetünk el, még a matematikai bizonyosságnál sokkal alacsonyabb fokú bizonyosságot sem érhetünk el. De elérhetjük a valószínűség azon magas fokát, melyet erkölcsi bizonyosságnak nevezünk, a bizonyosság azon megközelítését, melyre támaszkodva járnak el az okos emberek az élet legfontosabb ügyeiben”.⁴⁸

A német Ernst Bernheim (1850–1942) jóval szisztematikusabb módszertana először 1889-ben, tehát Freeman reflexiói után néhány évvel jelent meg. A Waitz tanítványaként indult göttingeni, majd bonni professzor kézikönyve mindazt tartalmazta, amit a történetírás fogalmáról, feladatairól, metodológiájáról és ismeretelméleti dilemmáiról a korban tudni lehetett. A neokantiánus megközelítésekkel szemben mégis azt az álláspontot képviselte, hogy a történetírás és a többi tudomány között nincs lényegi különbség. Kétségtelen, hogy a történésznek „nem ritkán valószínűségekkel, sőt néha csak lehetőségekkel kell megelégedni”. Ez azonban a többi tudományban is így van. Ezért „a kételkedésnek azokat a támadásait, amelyek a történeti tudás bizonyosságát különböző oldalról érték, vissza kell utasítani azzal, hogy megköszönjük nekik annak tudatosítását bennünk, hogy a tudatos módszertani eljárás a mi tudományunknak is biztosabb alapja kell, legyen”.⁴⁹

A történeti megismerés nehézségeivel és a történelmi tudás ebből következő korlátaival leginkább talán Charles Seignobos (1854–1942) és Charles Victor

⁴⁸ Freeman A. Edward: *A történelem tanulmányozásának módszerei*. Fordította Hegedűs Pál. Budapest, 1895, Franklin Társulat, 155, 162.

⁴⁹ Ernst Bernheim: i. m. 114, 118–119.

Langlois (1863–1929) néztek szembe 1898-ban közzétett kézikönyvükben (*Introduction aux études historiques*, vagyis *Bevezetés a történeti tanulmányokba*). Ám a mű végkicsengése ennek ellenére optimista volt. A „történetírás” – érveltek a szerzők – ugyan valóban „szubjektív tudomány” és a „történész által elképzelt tények szükségszerűen szubjektívek”, ám a „szubjektív” „nem az irreális szinonimája”. A történésznek ugyanis „tudnia kell a forrásokból általa kinyert valóságos elemekre koncentrálni, és csak ezekre építeni konstrukcióját”.⁵⁰

A neokantiánus német filozófusok ismeretelméleti szkepticizmusa és Nietzsche nihilizmusa tehát elgondolkodtatta a történészeket, ám szakmájuk tudományos jellegébe vetett hitüket nem rendítette meg.

III. A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A 19. SZÁZADBAN

Magyarország 19. századi történelmét az 1848-49-es forradalom és szabadságharc, valamint az 1867-es kiegyezés osztják három egymástól különböző korszakra. A reformkor, a Világos utáni neoabszolutizmus kora és a kiegyezés utáni dualizmus időszaka nemcsak az ország általános helyzetének alakulása, hanem a történetírás fejlődése szempontjából is eltérő keretfeltételeket jelentett, és más-más feladatokat adott. A reformkori történészképzés és történeti kutatás intézményrendszere még egyaránt kezdetleges volt, s emellett külön feladatot jelentett a magyar nyelvű értekező próza megújítása. A négy nagy európai történetírói irányzat közül a magyar történetírásban ekkor és még a neoabszolutizmus korában is a romantikus-nemzeti szemlélet dominált. Az 1850-es és 1860-as évek kezdeményezéseinek köszönhetően a század utolsó harmadára viszont Magyarországon is intézményesült a szaktudományos történetírás és a szakszerű történészképzés. A továbbélő romantikus-nemzeti történetírói attitűd ugyanakkor kezdett anakronisztikussá válni. Az 1867 utáni korszak magyar történészeinek többsége a historizmus és/vagy a pozitivizmus szempontjait és kutatási gyakorlatát követte. A történelmi materializmus a század utolsó éveitől hatott, ám befolyása korlátozott volt.

1. A REFORMKOR

A 18. század második felében Magyarországon kiadott könyvek – évi átlagban kevesebb, mint 200 – fele latinul, 17%-a pedig német nyelven íródott. A magyar nyelvű könyvek aránya átlagosan 27, s még az évszázad végén is csak 34%-ot tett ki. A tudományos könyveken belül még magasabb volt a latin és a német nyelvű művek aránya. Tekintve, hogy a pesti egyetem tannyelve csak 1844-ben lett magyar, ez nem is csoda. A reformkori magyar szellemi és politikai élet egyik legfontosabb célkitűzése ezért a magyar nyelv fejlesztése és ismeretének általánossá tétele volt. Számos társadalmi és politikai szervezet, valamint nyelv művelő társaság mellett elsődlegesen a „hazai nyelv művelését” szolgálta az 1825–1827-ben létrehozott Magyar Tudós Társaság (1858-tól Magyar

⁵⁰ Charles Seignobos: *Bevezetés a történeti tanulmányokba*. In *A történetírás mint tudomány*, i. m. 370–372.

Tudományos Akadémia), s az 1837-ben megnyílt Magyar Nemzeti Színház is. Ezek hatása azonban csak lassan és korlátozottan érvényesült. Mi sem mutatja ezt jobban, minthogy a korszak történetírását mintegy bevezető nagy szintézis, Fessler Ignác Aurél (1756–1839) 10 kötetes munkája (*Die Geschichten der Ungern und ihrer Landlassen*, 1815–1825) még nem magyar, hanem Engel és Schwartner fő műveihez hasonlóan német nyelven íródott.

Legtöbb elődjéhez hasonlóan Fessler is szerzetesként kezdte pályáját, ám később meghasonlott rendjével, evangélikus hitre tért át, és szabadkőműves lett. Előbb Berlinben, majd 1810-től Szentpétervárott és más orosz városokban tanárkodott. Munkáját tehát hazájától távol és hiányos könyvészeti anyagokra támaszkodva készítette el. Könyve ennek ellenére nagyobb visszhangot váltott ki, mint Engelé. 1867 után újra kiadták, sőt egyes részei magyarul is megjelentek. Sikerének egyik oka munkájának arányos szerkezete és az európai történelem háttérként való szerepeltetése, a másik és fontosabb pedig szépírói vénája, és a történetírást a regényírás felé közelítő attitűdje volt. Ars poetikája szerint a történelem nemcsak a múlt jelenségeinek forrásokból megismerhető világát kell bemutatni, hanem a történelem szereplőinek, a nagy egyéniségeknek a lelki világát és mozgatórugóit, vagyis a szellemi élet tényeit is. S miután az utóbbiak nem fejthetők fel és válaszolhatók meg a hagyományos forráskritikai módszerekkel, a történelemnek pszichológusi vénával is rendelkezni kell, s fantáziájának használatától, illetve a feltételezésektől sem szabad visszariadni. A „jelenségek, a látszatok és a szellem tényei” együtt adják ki azt, amit történelemnek nevezünk – vallotta. Fessler a felvilágosodás rousseau-i és herderi eszméin nevelkedett, melyhez a német idealizmus – mindenekelőtt Hegel – hatása, valamint a romantika miszticizmusa társult. A vallás iránti megértése és transzcendens vonzódásai ugyanúgy ezzel magyarázhatók, mint a középkor szeretete és a csodás elemeket tartalmazó legendák (például Isten kardja) gyakori szerepeltetése. Érdekes viszont, hogy a hunokat és az avarokat nem sorolta a magyarok elődei közé, hanem Pannónia korábbi lakóiként tárgyalta őket. Ugyanakkor a finn–ugor elméletet sem tette magáévá, hanem a Praynál is meglévő török eredet gondolatát fogadta el.

A reformkori magyar nyelvű történetírás Engel és Fessler német nyelvű munkáihoz hasonló teljesítményt nem tudott felmutatni. Miközben a magyar nyelvű szépirodalom virágzott, a történetírás színvonala hanyatlott. „A Pray–Katona–Cornides triász kritikai munkásságában és Fessler szintézisében kulmináló 18. századi fejlődés holtpontra jutott, kontinuitása megszakadt” – értékelte a századelő történetírói teljesítményét Hóman Bálint.⁵¹ A visszaesést jól mutatja a pesti egyetemen oklevél- és címertant, valamint magyar nyelvet és irodalmat

⁵¹ Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In Hóman Bálint: *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Búza János. Budapest, 2002, Osiris, 332.

tanító, s emellett az 1802-ben alapított, s 1808-tól a Magyar Nemzeti Múzeumon belül működő Széchényi Könyvtár is vezető Horvát István (1784–1846) magyar őstörténeti teóriája, amely a dilettantizmus, a romantikus nemzeti ábrándok és felfuvalkodott nemzeti gőg sajátos vegyülete. Horvát szerint a világot kezdetben a szittyák lakták, akik közé a palócok, jászok és a „lófejűek” mellett a magyarok is tartoztak. A szittyák eleinte Numíbiában és Abesszíniában éltek, és királyaikat „kunhalmokba”, majd piramisokba temették. Később az egész világon szétszóródtak. Az Atlanti-óceán partvidékén ők alapították Cadixot, de eljutottak Arábiába, Perzsiába és Örményországba is. A pártusok éppúgy magyarok voltak, mint Dávid király, Heródes és Szent Pál, és persze magyar tárgyú az Iliász is, melyet Homérosz a jászok között barangolva írt. A Mare Ionium nem más, mint Jász-tenger, a Mare Aegeum pedig Lófejű-tenger. Ilium Ilusvárat jelent, Babel, illetve Babilónia pedig Bábolnát. Az egyiptomi múmiák pólyafeliratait a székely rovásírás alapján lehet megfejteni. „Pözsög a’ Szent Írás mindenfelé a’ régi Magyar nevektől és régi Magyar Írás módtól”, s persze a magyar nyelv sem a zsidóból ered, hanem éppen fordítva: „Tőlünk tsuszott által inkább a Sidó Nyelvbe a’ Magyarság”.⁵²

Horvát István ilyen és ehhez hasonló őstörténeti fantazmagóriáihoz mérsékelt nagybirtok-, arisztokrácia- és markáns Habsburg-ellenesség, valamint a középkori magyar nagyhatalom újrateremtése utáni vágyakozás társult. 1809-ben, amikor Napóleon seregei Győrre jutottak, kismemesi barátaival, köztük Virág Benedekkel, Horvát így ábrándozott: „A legjobban tennénk, ha egy követtség által királyt kérnénk Napoleontól országunknak. [...] Ez által a nagy francia erővel szorosabb egységre lépnénk, és könnyebben megnyerhetnők Szerbia, Bosznia, Dalmácia és Bulgáriának országunkhoz kapcsolását. Így nagy darab termékeny földet és az Adriai, meg a Fekete-tengeren szép kereskedést szerezhethetnénk. Föléledvén bennünk a nemzetiségi érzés, mi dicső polcra nem emelkedhetnék országunk. Arra, kávé vagy kukta volt-e királyunk, nem figyelmezek. Senki a fejedelemséggel elejtenén nem született. Valóságos király előtttem az, ki megérdemli, hogy népeken uralkodjék. Az ausztriaiakkal mi boldogulni soha nem fogunk”.⁵³ Naplójában Horvát megvallotta azt is, hogy jezsuita történetíró elődeire azért neheztelt, mert munkáikban nem érvényesítették a magyar nemzeti szempontot. Katona „egész az unalomig szentes”, Pray ugyancsak, s „mind igen fog a fejedelem mellett akkoris, mikor a nemzetnek tagadhatatlan igazsága vagon”. A még régebbiek pedig „tsupa tsuda tevők”.⁵⁴

⁵² Horvát István: *Rajzolatok a’ magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pesten, 1825, Trattner Mátyas, 18–19.

⁵³ *Mindennapi*. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809. Szerk. Temesi Alfréd, Szauder Józsefné. Budapest, 1967, Tankönyvkiadó, 435.

⁵⁴ Uo. 301, 425.

A felfokozott hazaszeretet, a függetlenség iránti vágy, valamint az „ősi dicsőség” és a népszellem különlegességeinek kutatása a világ más romantikus történészeit is gyakran ragadta kisebb-nagyobb túlzásokra. A valóságtól való olyan mértékű elrugaszkodás azonban, mint amilyen Horvát gondolkodását és műveit jellemezte, páratlan; a reformkor történelmi témákkal foglalkozó romantikus költőinek a fantáziáján is túl tett. S ez nemcsak a ma perspektívájából tűnik így. Vörösmarty, aki kezdetben kapcsolatban állt vele, később eltávolodott tőle; Kölcsey lenézte, Bajza József (1804–1858) pedig, aki a szépirodalom mellett történetírással is foglalkozott, keményen meg is bírálta. A hazaszeretet – figyelmeztette idősebb pályatársát – nem elég a múlt feltárásához: „hidegebb megfontolás és ítélet kezdenek országlani a tudományok világában, nem holmi ál istenek, kiket saját zavaros képzelmeink szültek”. A történelmet „álmokkal, képzelet-szülte regékkel elárasztani nem nagy nyereség”.⁵⁵ Ugyanakkor tény az is, hogy romantikus hazaszeretetével, Habsburg-ellenességével és a feudális viszonyok óvatos kritikájával, amelyekhez jó előadói készség társult, Horvát számos kiváló tanítványára tett mély benyomást, és indította el őket a „haza és haladás” előremutató politikájának az útján. Közéjük tartozott Eötvös József, Horváth Mihály, Szalay László, Toldy Ferenc, Wenzel Gusztáv és Vasvári Pál, akik utólag, az ifjúkor romantikáján túljutva is mindig tisztelettel és elismeréssel emlékeztek meg színesen és hazafias lelkesedéssel előadó öreg tanáraikról. Tudománytalanságairól vagy nem szóltak, vagy tapintattal kezeltek azokat.

Horvát István nagy hatásának másik oka valószínűleg abban keresendő, hogy az egyetem történelmi tanszékein versenytársa sem akadt. A Helytartótanács, amely a professzorok személyéről döntött, ugyanis általában nem az öntörvényű és ezért nehezebben kezelhető tehetséges, hanem a szürke és alkalmazkodóbb, középszerű pályázókat részesítette előnyben. Így esett el például 1840-ben a történelmi katedrától az utóbb jeles jogtörténésszé és középkorász-szá vált fiatal Wenzel Gusztáv (1812–1891) vagy a külföldön tanult, s később neves művészettörténésszé vált Henszlmann Imre (1813–1888) az érem- és régiség-tani tanszéktől. Az egyetlen kivételnek Schwartner Márton tekinthető, aki 1788-tól 1823-ban bekövetkezett haláláig a budapesti bölcsészkar professzori karához tartozott. Azt, amihez értett – statisztikát, illetve államtant vagy országismeretet – azonban ő sem taníthatott, hanem előbb oklevéltant, majd Pray György nagyváradi kanonokká történt 1790-es kinevezésétől kezdve oklevél- és címertant oktatott. Schwartner emellett az egyetemi könyvtár könyvtárosa, illetve 1818-tól megbízott igazgatói posztját is betöltötte.

⁵⁵ Bajza Összegyűjtött Munkái. V. köt. 2., bővített kiadás. Szerk. Toldy Ferenc. Pesten, 1863, Heckenast Gusztáv, 180–207. Idézet a 181. oldalon.

A kordivatot követve kezdetben a magyarok „hajdani lakhelyei” iránt érdeklődött Fejér György (1766–1851) teológus, kanonok, a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) alapítója és első szerkesztője is. Később, miután Schwartner örökébe lépve 1823-ban az egyetemi könyvtár igazgatójává nevezték ki, fő tevékenysége az 1440 előtti magyar történelemre vonatkozó oklevelek, vagyis a Hevénesi–Kaprinai-féle gyűjtemény törzsanyagának a kiadására irányult. Ezt olyan szorgalmasan végezte, hogy 1822 és 1844 között 43 kötetnyi anyagot publikált (*Codex diplomaticus regni Hungariae*). Ennek mintája az 1819-ben kezdeményezett, és 1826-tól megjelenő német *Monumenta Germaniae Historica* volt, amely a középkori német történelem forrásait adta közre a Római Birodalom bukásától 1500-ig. A két vállalkozás anyagi háttere, személyi feltételei és tudományos színvonala között azonban óriási különbség volt. A német sorozatot uralkodók pénzelték, és történészek egész csoportja dolgozott rajta a Gatterer és mások által lefektetett szakszerű forrásközlés elveit szigorúan betartva. A magyar vállalkozás viszont anyagi és szellemi értelemben egyaránt Fejér vállain nyugodott. A sorozat így korántsem lett olyan jó, mint egyébként lehetett volna. Fejér óriási szorgalommal, de korlátozott szakmai hozzáértéssel dolgozott. A kötetekben minden megkülönböztetés nélkül találunk már kiadott és kiadatlan, hiteles és hamisított okleveleket. A másolás során Fejér sokszor ejtett értelemzavaró hibákat, s az egyes oklevelekhez fűzött magyarázatai gyakran elégtelenek a háttér megértéséhez. Mindezek ellenére mint máig legterjedelmesebb középkori oklevélkiadványunk hasznos szolgálatot tett a magyar középkor kutatóinak.

Horvát István kutatásai számára az egyetem és a Széchényi Könyvtár, Fejér számára az Egyetemi Könyvtár biztosított intézményi háttérrel. A Nemzeti Múzeum, az egyetem és annak könyvtára mellett, amelyek a történelmi kutatások egy-két fős addigi műhelyei voltak, a reformkorban új vonzásközpont és koordináló szervezet alakult ki: az 1825-ben kezdeményezett, de ténylegesen csak 1831-től működő Magyar Tudós Társaság, pontosabban annak IV. történettudományi osztálya. (Az összesen hat osztályból négy ekkor még társadalomtudományokkal foglalkozott, s a természettudományokra csak kettő jutott.) A történettudományi osztály négy rendes taggal kezdte meg működését. Közülük kettő – Horvát István és Petrovics Frigyes (1799–1836) számított a történésznek, míg a másik kettő – Kazinczy Ferenc (1759–1831) és Kiss János (1770–1846) – a szépirodalom művelői közé tartozott. Ez azért alakult így, mert akkortájt még sem a köztudat, sem az alapszabályok nem tettek éles különbséget „életírás”, „nyelv története” és „egyéb históriai tárgy” között. A polihisztorkodás és enciklopédizmus abban is megmutatkozott, hogy ekkor még szaklapok sem jelentek meg. Nemcsak a *Tudományos Gyűjtemény*, hanem a Tudós Társaság folyóirataként 1834-ben indított és 1844-ig kiadott *Tudománytár* is minden szakterületet felölelt.

A történettudományi osztály összetétele 1832-ben annyiban változott, hogy a gyorsan megsértődött és ezért akadémiai tagságáról lemondott Horvát István helyébe Bajza József került. A jogi végzettségű, de ismertté költőként, publicistaként és esszéistaként vált Bajza módszeresen törekedett a magyar történetírás fellendítésére és szakszerűbbé tételére. A német *Monumenta Germaniae* példáján fellelkesülve elsősorban a „magyar történeti kútforrások minél teljesebb kritikai kiadását” szorgalmazta. Bár ez a törekvése ekkor még megghiúsult, a forrásfeltáró munkát sikerült kiterjesztenie a külföldi levéltárak magyar anyagaira. 1836-os haláláig elsősorban Petrovics Frigyes, azt követően pedig számos fiatal – eredeti szakmája szerint zömmel jogász – külföldi kutatóútját támogatta. Közéjük tartozott Szalay László (1813–1864), aki jogbölcseleti, büntetőjogi és jogtörténeti írásaiban keményen bírálta a Werbőczy *Hármaskönyvére* épülő feudális jogfelfogást, és akadémiai székfoglalójában (1839) a felvilágosult Kollár Ádám Ferenc életművét méltatta. Szalay elsősorban a párizsi levéltárakkal és könyvtárakkal ismerkedett. Wenzel Gusztáv, aki 1836-ban tett ügyvédi vizsgát, ugyanakkor stájerországi, dalmáciai és itáliai levéltárakban gyűjtötte a magyar vonatkozású dokumentumokat.

Fontos kezdeményezés volt a klasszikus és modern európai történeti irodalom néhány alapvető művének magyar nyelvű közzététele is. A tudós társaság 1832. évi második nagygyűlése a történettudományi osztály javaslata alapján 18 munka lefordíttatásáról és kiadásáról döntött. Ezek részben antik szerzők – Thuküdidész, Plutarkhosz, Tacitus – latinul jól ismert írásai, részben néhány 18–19. századi nyugat-európai történetíró – Gibbon, Robertson, Heeren és mások – alapművei voltak.

Bajza mellett sokat tett a honi történetírás fellendítéséért gróf Teleki József (1790–1855), a Magyar Tudós Társaság első elnöke és könyvtárának alapítója is. Pártfogoltjai közé tartozott a török korról foglalkozó Gévay Antal (1796–1845), aki 1828-tól a bécsi Udvari Könyvtár, majd 1831-től a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* munkatársa volt, valamint Jászay Pál (1809–1852), aki előbb juráusként dolgozott Teleki mellett, majd támogatásával 1832-ben a bécsi kancelláriára került. Jászay éveken át gyűjtötte az anyagot a mohácsi csatavesztés utáni mozgalmas időszak történetéhez. Torzóban maradt munkájának első, az 1526 nyarától 1527 nyaráig terjedő rövid időszakról foglalkozó része (*A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, 1846), az eseménytörténet mellett a kor magyar társadalmáról, az egyes rétegek anyagi viszonyairól, gondolkodásukról és erkölcséről is tudósított. Jászay művelődéstörténeti érdeklődéséhez az igazmondás és a pártatlanság igénye társult. Voltaire hitvallására emlékeztető ars poeticáját munkája előszavában így fogalmazta meg: „Ne álljon a történetírás csupán hadi, vallási és politikai tények száraz elősorolásából, hanem legyen hű tükre a multnak, legyen hiteles emlékkönyve a leélt napoknak; ne mondjon semmit, mi nem igaz, de el se hallgasson semmit, a mi igaz”.⁵⁶ Törté-

neti stúdiumai mellett Jászay behatóan foglalkozott a magyar nyelv történetével. Ő dolgozta fel és látta el magyarázó jegyzetekkel a magyar nyelvű evangéliumfordításokat tartalmazó *Müncheni Kódexet*, amelyet ezért *Jászay-kódex*ként is emlegetünk.

Magas kormányzati feladatainak ellátása és a fiatalok patronálása mellett Teleki maga is foglalkozott történeti kutatásokkal. A nagyívű összegzéseket, melyek az ismert adatokat és összefüggéseket ismételték vagy – jobb esetben – értelmezték újra, nem sokra becsülte. Ehelyett a részkutatásokat, új források feltárását és a régiekkel való összevetésüket, s ezáltal a megbízható tényanyag bővítését tartotta időszerűnek. Kezdetől a Hunyadiak kora érdekelte, amely Magyarország egyik legsikeresebb időszaka, s egyben a középkorból az újkorba átvezető átmeneti periódus volt. Az 1820-as évek közepétől minden szabad idejét kutatásokra fordította. Az 1840-es évekre így hatalmas és részben új forrásanyagot tárt fel. Munkáját lassította, és befejezését késleltette azonban, hogy 1842-ben Erdély kormányzójává nevezték ki. A tudományos munkához így csak 1848 után tudott visszatérni.

A külföldi levéltárakban rejtőző hungarikumok feltárásának megkezdése és fontos történeti munkák magyar nyelvű kiadása mellett a Tudós Társaság pozitív kezdeményezései közé tartozott az is, hogy pályázatokat írt ki különböző történelmi témák feldolgozására. Az 1835-ben meghirdetett pályázatra, melynek témája a Mohács előtti „műipar és kereskedés” állapota volt, 8 pályamű érkezett be. Az egyik díjazott és utóbb meg is jelent dolgozat (*Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejéig*, 1842) szerzőjét a magyar nemzeti liberális történetírói iskola alapítójaként és a 19. századi magyar történetírás egyik legnagyobb formátumú alkotójaként tartja számon a historiográfia. Az ekkor 26 éves fiatalembert, aki a dorozsmai parókia káplánjaként kereste kenyerét, Horváth Mihálynak hívták.

Horváth Mihály (1809–1878) nemesi eredetű, de elszegényedett értelmiségi családból származott. Bár teológiát tanult és papi pályára lépett, 1828-ban a pesti egyetemen bölcsészdoktori oklevelet is szerzett. A történelem iránti érdeklődését a váci egyházmegye papi szemináriumának történelemtanára, Spányik Glycér (1781–1850) keltette fel, majd a pesti egyetemen Horvát István hatott rá. Az 1835-ös akadémiai pályázatra benyújtott pályaműve a fiatal káplán második történelmi tárgyú tanulmánya volt. Az első egy magánalapítvány, az ún. Marczibányi Intézet 1834-es pályázati felhívására írta egy évvel korábban (*Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között*). Ezzel – igaz, az alapítvány megszüntetése, illetve az

⁵⁶ Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*. Első kötet. Pest, 1846, Hartleben Konrád Adolf. Előszó.

akadémiába történő beolvasztása miatt csak 1846-ban – első díjat nyert. Erre az időre Horváth a magyar szellemi élet jól ismert és megbecsült alakjává vált. A *Tudománytárban* és az *Athenaeumban*, melyet Bajza József mellett Vörösmarty és Toldy Ferenc szerkesztett, számos tanulmánya jelent meg a magyar történelem különböző korszakairól és témáiról, sőt a történetírás elméleti kérdéseiről is. Kiemelkedett ezek közül az 1514-es „pórlázadásról” és következményeiről írott tanulmánya (*Az 1514.-i pórlázadás, annak okai s következményei*, 1841), valamint az ipar és kereskedelem történetével foglalkozó pályaművének a folytatása (*Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*, 1840). Ez utóbbi – monografikus méretű és úttörő jelentőségű – művét az akadémia „nagyjutalommal” díjazta, őt magát pedig 1841-ben rendes tagjai sorába emelte.

Az olykor papként, olykor nevelőként dolgozó Horváth ezt követően elsősorban tankönyveket írt. Magyar nyelvű magyar történeti összefoglalása 1841 és 1846 között három különböző terjedelmű és szintű változatban jelent. 1848-ig, és a későbbiekben még inkább, e könyvei számos kiadást értek meg, és egyre több közép- és felsőbb iskolában használták őket tankönyvként. Közben élete is könnyebbé vált. Bár az akadémia jegyzői állására, az egyetemi könyvtári posztra és az egyetem diplomatikai tanszékére hiába pályázott, 1844-ben kinevezték a birodalom elitnevelő középiskolájának, a bécsi Theresianumnak a tanárává. Noha ott sem történelmet, hanem magyar nyelvet és irodalmat tanított, a heti hatórás elfoglaltság mellett bőven jutott ideje történeti kutatásokra.

Horváth Mihály 1848 előtt megjelent munkáit tematikai szempontból újszerűség, tartalmilag a nemzeti önérték önbálványozás nélküli ápolása, valamint a feudalizmus, a rendiség bírálata, illetve a felvilágosodás eszméin alapuló liberális jellegű polgári átalakulás támogatása jellemezte. Mindehhez a nyelvújítási mozgalom normáit követő, prédikációin és iskolai munkája során csiszolódott világosabb és könnyedebb stílus párosult.

A tematikai megújulás az uralkodók cselekedeteire koncentráló egyoldalú politikatörténettől való elfordulásban, s a történelem addig figyelmen kívül hagyott vagy kevés figyelemben részesített dimenzióinak a középpontba állításában mutatkozott meg. Ez nemcsak az ipar és a kereskedelem történetét taglaló munkáit jellemezte, amely témával érdemben korábban senki sem foglalkozott, hanem más írásait is. 1834-es első pályaművében például dominált a honfoglaló magyarok anyagi és szellemi kultúrájának összevetése a korabeli nyugat-európai állapotokkal. Mit ettek, hogyan öltöztek, miben laktak, hogyan és mivel háborúztak, miben hittek és milyen eszméket követtek – ilyen és ehhez hasonló kérdésekre kereste a választ a magyar és európai krónikák, valamint a bizánci források alapján. Az újabb magyar történetírók – Pray, Kollár, Engel, Fessler stb. – munkái mellett felhasználta kora európai – elsősorban német – szerzőinek (Schlözer, Heeren, Wachsmuth, Rotteck) releváns írásait

is. A politikatörténet meghaladását Horváth programszerűen vállalta. Egyik 1839-es cikkében Wachsmuth alapján írta: „a státustörténet a néptörténettel összehasonlítva, körülbelül úgy tűnik elő, mint egy bokros fának lombozata összevetve a rokon földben gyökerező erős, kevély törzsszel, melyből az kisudarlik”.⁵⁷ Mindezek alapján Horváth Jászayval együtt méltán tekinthető a magyar művelődéstörténeti iskola első képviselőjének.

A nemzeti önérték erősítése és a magyar függetlenségi törekvések iránti rokonszenv annak ellenére jellemezte, hogy katolikus nevelésben részesült, s váci tanára, Spányik Glycér híres volt Habsburg-barát és katolikus beállítottságáról. A korszellem azonban, melyet minden országban romantikus nacionalizmus hatott át, s amelyet egyetemi tanára, Horvát István is markánsan képviselt, erősebbnek bizonyult. Első munkájában ezért cáfolni igyekezett azokat a Freisingi Ottónál, Reginónál és őket követően a német történetírók tucatjánál megtalálható túlzásokat, melyek szerint „a magyarok minden más népeknél vadabak, alakjuk utálatos, arcuk majdnem minden emberi formából kivetkezett, szívökben minden emberi érzés el van fojtva; hogy háborúikban isszonyúan kegyetlenek lévén, leölt elleneik testét, különösen szívöket, mint kedves falatokat ették s vérüket itták”.⁵⁸ Anonymus és más magyar krónikaírók azon állításait viszont, melyek szerint a honfoglaló magyarok erkölcsének fő vonásai „az őszinteség, az ígérlet és eskü szilárd megtartása, igazság, hűség és tisztelet az erény, érdem és vénség iránt”,⁵⁹ minden fenntartás és forráskritika nélkül elfogadta. Tankönyveit kifejezetten azzal a céllal írta, hogy „a magyar nép őskori történetét egészen a nemzeti hagyományok szerint adjuk ifjú olvasóink elébe”. „A hagyományokat – hangsúlyozta – [...] ha bár meséseknek látszanának is, nem lehet, nem szabad mindenkor elvetnünk”, s a külföldi források közül csak azok fogadhatók el, melyek „a honi hagyományokkal nem ellenkeznek”. Erről a platformról bírálta Pray módszerét, aki általában a kortárs bizánci szerzőknek adott nagyobb hitelt a későbbi magyar krónikásokkal szemben.⁶⁰ Horváth patriotizmusa és nevelő szándéka mutatkozott meg abban is, ahogyan a végvári harcokat és a Habsburgokkal szembeni rendi-függetlenségi törekvéseket kezelte. Zrínyi Miklós hősie önfeláldozását már-már ódai hangon ábrázolta. A Bocskairól, Bethlenről, Thökölyről és Rákócziáról írottakon is átütött a rokonszenv. Korai művei további, és talán legjellemzőbb tartalmi vonásának a rendiség és a nemesség, sőt alkalmanként az uralkodók bírálata, illetve a „pór nép” hely-

⁵⁷ Horváth Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc. Válogatott írások*. Sajtó alá rend. Pál Lajos. Budapest, 1986, Gondolat, 21.

⁵⁸ Horváth Mihály: *Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között*. Pesten, 1847, Emich Gusztáv, 69–70.

⁵⁹ Uo. 99.

⁶⁰ Horváth Mihály: *A Magyarok története. A bölcsésztanuló ifjuság számára*. Bécsben, 1847, Geibel Károly, III–V.

zete iránti empátia és a törekvései iránti rokonszenv tekinthető. Az egyes korszakokat alapvetően abból a szempontból ítélte meg, hogy a szabadság és az egyenlőség milyen mértékben érvényesült, illetve haladt előre. A történelemben – írta – „legfőbb értékkel az bír, ami legtisztábban, legdúsabban lehel a szabadság szellemét”. Az emberi haladás végcélja a polgári világ kialakulása, amikor az emberiség életét megkeserítő addigi szenvedések véget érnek, s a polgári alkotmányosság keretei között a különböző néposztályok teljes jog-egyenlőségben, valamint „jólétben és gazdagságban” fognak élni. „A jogok és kötelességek aránytalansága, a törvény előtti egyenlőség hiánya [...] egyetemleges jólétünk haladásának akadályai”.⁶¹

A szabadság- és az egyenlőségeszme az uralkodók megítélésekor is Horváth egyik legfontosabb mércéje volt. Nagy Lajos nem azért kapott dicséretet tőle, mert elfoglalta „Nápolyországot”, hanem azért, mert előmozdította az ország belső jólétét, s élete kockáztatása árán kimentett egy ifjút a rohanó árból. Mátyás legfőbb érdemének nem nyugati expanzióját (ezért inkább bírálatot kapott tőle) tartotta, hanem azt, hogy „védte az alacsonyabb osztályokat a nemesség önkénye s elnyomása ellen”, s „szívén feküdt a köznép jóléte”.⁶² Ez az attitűd különösen plasztikusan mutatkozott meg az 1514-es Dózsa-féle felkelés értékelésében: „e lázadást – írta 1839-es tanulmányában (*Vázlatok a magyar népiség történetéből*) – kétségkívül a pórság elnyomása, a rajta uralkodó zsarnoki önkény hozta létre”, s annak „elnyomása után nem egyedül az osztálybeli bűnösökre, hanem az egész néposztályra mondott ítélet hazánk nyomorúságának egyik mélyen, messze és sokáig ható okává lőn, egyebek közt a földművelés virágzatát s evvel együtt a hon gazdagságát és anyagi erejét kiváltképpen meggátolván”.⁶³ Ilyen hangon erről az eseményről magyar krónikás és történész még nem írt, s hasonló tónusban is csak egy: Szerémi György. A fő felelősség addig mindenki szerint a fékevesztett és kegyetlenkedő parasztokra hárult. Eltérés csak annyiban mutatkozott az egyes szerzők között, hogy a parasztsereg felállításáért ki az uralkodót, ki a főnemességet, s ki a főpapságot, élén Bakócz Tamás érsekkel okolta. S olyan sem akadt, aki Werbőczy törvénykezését, vagyis a jobbság többségének gúzsakötését ne helyeselte volna. Horváth Mihály tehát évszázados tabukat döntögetett, s ezzel a magyar történelem egészen új, nemzeti liberális szemléletű interpretációjának az alapjait vetette meg.

1835 és 1848 között írott tanulmányaival és könyveivel Horváth Mihály igen jelentős sikert aratott. Nemcsak az akadémia választotta tagjai közé, hanem a pesti szellemi élet újító szándékú vezetői – Bajza József, Eötvös József, Toldy

⁶¹ Idézi Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. In Pamlényi Ervin: *Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 24–25.

⁶² Horváth Mihály: *A magyarok története Európába költözésektől mostanig*. Pesten, 70.

⁶³ Horváth Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*, i. m. 24.

Ferenc stb. – is pártfogásukba vették. Sikerének legfőbb titka a reformkor törekvéseihez igazodó hazafias, felvilágosult és liberális történelemszemlélete volt. Emellett nagy szerepet játszott azonban az is, hogy Horváth minden művét magyarul írta, s hogy gondolatmenete logikus, nyelvezete pedig – mint már utaltunk rá – világos, gördülékeny és így könnyen olvasható volt. Bár magyar nyelvű történeti munkák már korábban is jelentek meg, a régies formájú ortográfiával, s a hivatali latinból és németből átvett idegenszerű kifejezésekkel megterhelt, bonyolult körmondatokat kedvelő ún. deákos stílussal a történészek közül ő szakított először. A nyelvújítási mozgalom eredményeként korszerűbbé vált magyar nyelv szókincsének és nyelvtanának következetes használatával így egyike lett azoknak, akik a magyar értekező próza nyelvének a megújulásához is érdemben hozzájárultak. Az átalakulás saját életművén belül is nyomon követhető. Az első írásaira még jellemző nehézkességet, barokkos bonyolultságot és latinos szerkezeteket az 1840-es években fokozatosan váltotta fel az a gördülékeny, könnyed és csak kissé szónokias stílus, amelyet 1848 utáni munkáiban fejlesztett tökélyre. „A történetírást – állapította meg róla találóan Marczali Henrik – ő tanította meg érthető, szép magyar nyelven beszélni.”⁶⁴ Azoknak, akik német nyelvű családban nőttek fel, például Széchenyinek, Eötvös Józsefnek vagy Szalay Lászlónak, ez sokkal nehezebben ment.

A szociális érzékenység és plebejus érzület, amely Horváth Mihály legtöbb korai munkáján átütött, demokratikus színt adott egészében polgárius jellegű nemzeti liberalizmusának. Akadémikus- és történésztársainak a többségét ez nem vagy csak jóval kevésbé jellemezte. A legifjabb generációhoz tartozó Vasvári Pál (1826–1849) történelemfelfogását azonban Horváthénál is radikálisabb, kifejezetten demokratikus, sőt egyes elemeiben kommunisztikus szellemiség hatotta át.

Vasvári egy nyírségi görög katolikus lelkész gyermeke volt, s a Károlyi család anyagi támogatásával került a pesti bölcsészkarra. Itt Horvát István tanítványa lett, aki Anonymus gesztájától a kor romantikus történetíróin át Rankéig és az utópikus szocialistákig sokféle olvasnivalót a kezébe adott. Leginkább Michelet antiklerikalizmusa, arisztokrataellenessége és népimádata, valamint Étienne Cabet (1788–1856) utópikus szocializmusa befolyásolta. De hatott rá Rousseau és különösen Hegel is. A „világsszellemet”, amely felfogásának kulcsfogalma volt, a társadalmi igazságosság hordozójaként azonosította, amely felé az emberiség szakadatlanul halad. Nagyon sok liberális és demokratikus kortársához hasonlóan úgy gondolta, hogy a francia forradalommal e folyamat döntő állomásához érkezett. Ez előtt „Európa egy óriási halottasház volt, melynek határai tengertől tengerig terjedtek”, ám amelynek „égi fényénél minden

⁶⁴ Marczali Henrik: Horváth Mihály emlékezete. *Budapesti Szemle*, 1910. 141. 166.

csillagok elhomályosodtak. Voltaire volt a nap, mely a szabad eszmék sugarait a nép minden szegleteibe szétnyilazta”.⁶⁵ Montesquieu földrajzi determinizmusát viszont kárhoztatta, és az emberi döntések fontosságát hangsúlyozta. „Gyűlölője vagyok mindazon eszméknek – írta –, melyek az embertől elrabolják a szabad akaratot. [...] A nemzetek sorsa nincs éghajlathoz csatolva! Nem lehet az emberiség holmi matematikai, lélektelen szabályokhoz láncolva!”⁶⁶

Egyik első nagyobb munkája, a történetfilozófiai kérdésekkel foglalkozó *Történelmi Névtár* 1848-ban jelent meg. Már ez előtt elkészült életrajza a költő Zrínyi Miklósról, amely azonban néhány más kéziratával együtt csak 1945 után látott napvilágot. Írásai egyszerre tükrözték a romantikus nacionalizmus és a forradalmi demokratizmus hatását. A magyarok nála is Attila hunjaitól származtak, s a honfoglaló magyarokról Horváth Mihályhoz hasonlóan idilli képet rajzolt. A középkort azonban teljes egészében, annak kezdetétől végéig olyan „kasztrendszernek” láttatta, amely „örök merevségre kárhoztatja a nemzeteket”. A kasztok ugyanis „az országok átkai. Mert ahol ember ember fölibe van születés által helyezve, ott nincs szabadság, ott az elnyomás rendszere van törvényesítve. A kiváltságos osztály tagjai, kik a nép fölött állnak, mindig hasonlítanak a herékhez, a méhek ezreinek keresményéből ingyen hízlalják magukat”.⁶⁷

A nemességhez, a Habsburgokhoz és különösen a papsághoz Vasvári Horváth Mihálnál is kritikusabban viszonyult. „A ti korotok – írta a papokról – lejárt. [...] Hűtlen kezelői voltatok az emberiség szent érdekeinek, századokkal s évezredekkel sülyesztettétek őket vissza az emberi nemzet bölcsője felé. [...] Emléketek fekete betűkkel lesz bevésve az emberiség történetének örök könyvébe.” Bírálta az elmúlt korok történetíróit is, akik mind arisztokraták vagy az arisztokraták „udvaroncái és cselédjei” voltak. Antiklerikalizmusa annyira elvakulttá tette, hogy a pápai adó fizetésének megtagadása miatt a 13. századi oligarchát, Csák Mátét is a magyar történelem hősei közé emelte. Nagy Lajost viszont megfosztotta állandó jelzőjétől, „mert az utókor tiszteletére csak úgy lenne érdemes, ha népét boldogította volna”. A Mohács előtt pártoskodó és széthúzó nemességről, valamint a „vallásos képmutató” német császárról és a bécsi kabinetről, mely „meg akarja folytatni nemzetünk szabad szellemét” ugyan csak lesújtó véleményt fogalmazott meg. Habsburg-ellenességéhez jól illett Zrínyi meggyilkoltatásának a legendája, amit – történészhez méltatlanul – hitelesnek fogadott el. Legnagyobb hősei a Hunyadiak voltak, akik „mindig a magyar érdekeket pártolták”; aztán a Robespierre-hez hasonlított „Székely Dózsa

⁶⁵ Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”. Válogatott írások, levelek, beszédek. Válogatta Danyi Gábor, Simor András. Budapest, 1988, Zrínyi Kiadó, 285–286.

⁶⁶ Vasvári Pál válogatott írásai. Szerk. Fekete Sándor. Budapest, 1956, Művelt Nép, 190.

⁶⁷ Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”, i. m. 287–288.

György”, aki a nép nyomorán felháborodva az „arisztokrácia hidrafejeit” akarta levágni; s végül Zrínyi Miklós, aki „honfitársai ellen soha gyűlölettel nem viselteték”, s „fő elve volt a nemzet hatalmasbjait egyesíteni, hogy a családi háborúkról lemondva egyesüljenek a hon közös ellenségének megtörésére”.⁶⁸

Vasvári tehát Horváth Mihálnál is markánsabban képviselte a 16–17. századi magyar történelem Szamosközyig visszanyúló, Habsburg-ellenes, kurucos interperitációját. Horváthtól eltérően azonban nála ez nem polgári liberális, hanem forradalmi demokrata és szocialista eszmeiséggel párosult. Mindketten irányadó magyar historikusnak bizonyultak. Horváth szemlélete a 19. század második felének liberális és függetlenségi történetírását termékenyítette meg, Vasvárié a 20. századi szocialista történetírást előlegezte.

A nemzeti múlt iránti érdeklődés Vasvárin, Horváthon, Szalayn, Wenzelen és Henszlmannon kívül más fiatal jogászokat, tanárokat és papokat is Clio szolgálatába csábított. Közéjük tartozott a Bél Mátyás és Schwartner Márton nyomdokain haladó, ám már magyarul író Fényes Elek (1807–1876) aki, hatkötetes országleírásával vált ismertté (*Magyarországnak s' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*, 1836–1841). Továbbá gróf Mikó Imre (1805–1876); az erdélyi reformnemzedék egyik vezetője; Rómer Flóris (1815–1889) győri, majd pozsonyi bencés szerzetes tanár, aki főleg a régészet iránt érdeklődött; s a fiatalabbak közül: Gyárfás István (1822–1883) ügyvéd, a jászkunok leendő történetírója; Ipolyi Arnold (1823–1886) katolikus pap, aki a régi magyar hitvilág emlékeit kezdte gyűjteni; a török kor iránt érdeklődő temesvári Pesty Frigyes (1823–1889); Szabó Károly (1824–1890) ügyvéd, aki Toldy Ferenc irányításával egy magyar írói életrajgyűjteményen dolgozott; Nagy Iván (1824–1898) jogász, a leendő genealogus; az erdélyi Salamon Ferenc (1825–1892) és Szilágyi Sándor (1827–1899), mindketten jogászok; és a győri Ráth Károly (1829–1868), aki még húszéves sem volt, amikor szülővárosának történetével foglalkozó első cikkei 1846–1847-ben megjelentek.

Ez az ország minden nagyobb városában és régiójában érzékelhető érdeklődés állt a háttérben annak a kezdeményezésnek, amely az irodalmárokat összefogó Kisfaludy Társaság (1836) és a természettudósokat tömörítő Királyi Magyar Természettudományi Társulat (1841) mintájára a történetírással foglalkozó literátorok és a történelem iránt érdeklődő közönség számára kívánt egy egyletet létrehozni. Az ötletet báró Mednyánszky Alajos (1784–1844) kormányzati főtisztviselő és művelődéspolitikus vetette fel, aki – még főleg németül – maga is írogatott történelmi tárgyú cikkeket. Váratlan halála után Kubinyi Ágoston (1799–1873), 1843-tól a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója foly-

⁶⁸ Vasvári Pál válogatott írásai, i. m. 34–35., 116., 238–239., 243., 250–251.

tatta a szervezőmunkát. Elnökletével ideiglenes választmány alakult, amely 1845-re elkészítette a leendő társulat alapszabály-tervezetét. Az Érdy (Luczenbacher) János (1796–1871) – a múzeum „régiségtárának” őre, a *Tudománytár* szerkesztője és 1832-től az akadémia rendes tagja – által jegyzett tervezet első pontjai így szóltak: „A társulat” célja Magyarország és Erdél régi, középkori és mostani állapotját megismertetni, mindennemű főleg hazánkat és tartományait illető iratokat és emlékeket kinyomozni, a nemzetnek megmenteni, tudományos vizsgálat által felderíteni, hazánk jelen állásának megismertetésére szükséges adatokat időről időre összegyűjteni, és mind ezeket nyilvánosság elébe hozni.” Tevékenységi köréhez tartozik „a történetvizsgálat minden segéd tudományaival, régiségtan egész terjedelmében és statistica minden ágazataival”.⁶⁹

Az előrehaladt szervezés ellenére a társulat 1848 előtt nem alakult meg. Ennek döntő oka az volt, hogy a régészek és a történészek egy része időközben bekapcsolódott a természettudósok egyleti munkájába. A történettudomány az archeológiával, a földrajzzal és a csillagászzal együtt alkotott egy szakosztályt, amelynek Wenzel Gusztáv lett a titkára. Kubinyi Ágoston, aki elsősorban maga is természettudományokkal foglalkozott, s az archeológia csak mellékesen érdekelte, ezt követően nem szorgalmazta külön történelmi társulat megalkotását. Az igény egy külön történész egyesület iránt ennek ellenére többekben megmaradt, s 1849 után, amikor a viszonyok ezt ismét lehetővé tették, konkrét formát is öltött.

A romantikus történetírással egyidejűleg – ugyanúgy, mint Nyugat-Európában – a romantikus történelmi regény is gyökeret vert a reformkori Magyarországon. Ennek előfutára Dugonics András (1740–1818) volt, akinek *Etelka* című, az Árpádok korában játszódó nagy sikerű regénye 1788-ban jelent meg. Dugonics sok szempontból előlegezte a romantikus magyar történelmi regények jellegzetességeit, például a magyarok idealizálását, és a nem magyarok lebecsülését. Az egyes történelmi korszakok autentikus megjelenítésének szempontját azonban még nem követte. Az Árpád-kori ország társadalma és kultúrája lényegében a szerző korának tükröke volt.

Egészen másként nyúlt a nemzeti múlthoz az erdélyi Jósika Miklós (1794–1865), aki mindenben átvette a műfaj skót alapítójának technikáját. Vagyis a lehető leggondosabban ábrázolta a korabeli külső világot, a házakat, bútorokat és ruhákat, miközben a cselekmény bonyolításában nagy szerepet biztosított a homályos sejtetéseknek, titokzatosságoknak, rejtélyeknek, sőt babonáknak. Vadregényes tájaival, ősi váraival és templomaival, továbbá a történelmét végigkísérő intrikákkal, vallási és egyéb harcokkal, melyeket nem ritkán véres

⁶⁹ A Magyar Történelmi Társulatnak tervezett alapszabályai. Pesten. Trattner Károly, 1845, 4–5. – A tervezetből hosszabban idéz: Dr. Lukinich Imre: *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917*. Budapest, 1918, Magyar Történelmi Társulat, 12–15.

leszámolások kísérték, Erdély kiváló materiát szolgáltatott az ilyen típusú szép-irodalom számára. S Jósika – szinte számolatlanul – élt is ezzel. 1836-tól haláláig összesen 25 történelmi regényt írt 89 kötetben. Egy kivétellel ezek mindegyike az önálló erdélyi fejedelemség korában játszódik. A magyar olvasókat – mint Szerb Antal írja – ő ajándékozta meg először a „nagy regényélménnyel”, illetve „regénymegrázkódtatással”.⁷⁰ Alapos környezettanulmányai és a történelmi források használata miatt ugyanakkor a tudós társaság ítései is méltányolták tevékenységét. Báthory Gáborról írott regényével (*Utolsó Bátor*, 1837) akadémiai nagyjutalmat nyert. A koreszmék és a szereplők lelki életének kifinomult ábrázolása viszont nem tartozott az erősségei közé.

Ha Jósika a magyar történelmi regény első mesterének, báró Kemény Zsigmond (1815–1875) a mestert is felülmúló legtehetségesebb művelőjének tekinthető. Ő is erdélyi volt, s témáit ő is az erdélyi történelemből merítette. A történelmi hitelességet annyira komolyan vette, hogy mielőtt regényírással adta volna a fejét, több évig tanulmányozta a kor forrásait és irodalmát. Ennek lett eredménye *A mohácsi veszedelem okairól* (1838) című történelmi értekezése, amelyet két első történelmi regénye (*Izabella királyné és a remete*, 1838; *Gyulai Pál*, 1847) követett. Kemény mindazt tudta, amit Jósika, s ezen túlmenően a lelki folyamatok ábrázolásában is remekelt. Történelmi esszéivel és újabb történelmi regényeivel (*Férj és nő*, 1852; *Özvegy és leánya*, 1856; *A rajongók*, 1858–1859; *Zord idő*, 1862) életműve 1849 után teljesedett ki. Ugyanez mondható el a történelmi regény harmadik reformkori művelőjéről, báró Eötvös Józseféről (1813–1871), akinek a Dózsa-féle felkelésről írott munkája a korszak legvégén jelent meg (*Magyarország 1514-ben*, 1847). Kiterjedt forrástanulmányok alapján és az emberi sorsok iránti nagy-nagy empátiával ebben mindkét oldal szereplőit realista módon, az érveket és ellenérveket szigorúan mérlegelve, a lehető legtárgyilagosabban ítélte meg. Dózsa diabolizálását és heroizálását éppúgy elkerülte, mint ellenfeleit. Eszével a felkelés leverőinek adott igazat, szíve azonban Dózsaért dobogott.

2. A NEOABSZOLUTIZMUS KORA

Az 1830-as évektől megújuló, markánsan nemzeti és liberális jellegű történetírás továbbfejlődését a szabadságharc 1849-es bukása évekre visszavetette. A reformkor ígéretes történetírói közül Vasvári Pál 1849 júliusában elesett a Gyalui-havasokban, az erdélyi román felkelőkkel vívott harcban. Horváth Mihály, aki miniszterséget vállalt a Szemere-kormányban, álruhában menekült

⁷⁰ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1972, Magvető Könyvkiadó, 318.

külföldre a biztos halál elől. Szalay László, aki Frankfurban, majd Londonban és Párizsban képviselte a forradalmi magyar kormányt, ugyancsak külföldön; Svájcban talált menedéket. Rómer Flórist, aki a szabadságharc alatt kapitányi rangot szerzett, elfogták, és 8 évi várfogságra ítélték. Bajza József elméje elborult, Fejér György 1851-ben, Jászay Pál pedig 1852-ben meghalt. Szétzilódott a történetírás intézményes háttere is. A korábban működő folyóiratok megszűntek; az ismét német nyelven elhangzó egyetemi előadásokat a titkosrendőrség ellenőrizte; az akadémia anyagi alapjai megrendültek; a történettudományi osztály újjászervezésre várt.

A nehézségek ellenére a regenerálódás viszonylag gyorsan megkezdődött. Az újrakezdés egyik kulcsszemélye gróf Teleki József, az akadémia elnöke, a másik Toldy Ferenc kritikus és szerkesztő, 1835-től a tudós társaság titkára és 1843-tól az egyetemi könyvtár igazgatója volt. Mivel 1848-49-ben mindketten távol tartották magukat a forradalmi eseményektől, üldöztetéstől és retorzióktól nekik nem kellett tartaniuk.

Teleki József már fél évvel Világos után, 1850. január 16-án körlevélben szólította fel az akadémia tagjait önzetlen munkálkodásra. A teljhatalmú császári biztos, Karl von Geringer ugyan engedélyezte a testület működését, de csak korlátok között és persze állami támogatás nélkül. Néhány ülés megtartásán és a tervezgetésen túl az akadémia berkeiben egyelőre ezért semmi érdemleges nem történt. Akinek módjában állt, egyedül dolgozott tovább. Maga Teleki is így tett: a Hunyadiak korával foglalkozó nagy anyaggyűjtése a befejezéséhez közeledett, s a fiatal Szabó Károly közreműködésével 1852-ben megjelent feldolgozásának első kötete. A 12 kötetre tervezett munkából 1855-ig összesen 5, s halála után még 4 jelent meg. Ezek közül 6 minősült feldolgozásnak, 3 az Okmánytár részét képezte. Teleki 1437-ben, Zsigmond halálával és Albert trónra lépésével kezdte munkáját, s Mátyás halálával fejezte be. Rendkívül adatgazdag és aprólékos feldolgozásában, melynek jegyzetanyaga már-már felülmúlja a szerző narrációjának terjedelmét, részletesen szólt az ország külkapcsolatairól, a Hunyadi család tagjairól és környezetükben hosszabb-rövidebb időre felbukkanó személyekről. Egész munkáján végigvonult a nemesség és a nép kapcsolatrendszerének vizsgálata, amelyet nemcsak Vasvári, hanem a kiegyensúlyozottabb Horváth Mihály felfogásánál is jóval harmonikusabban ábrázolt. Bár a társadalmi viszonyok bemutatását tervező három kötet nem készült el, a 15. századi Magyarország történetéről így is rendkívül színes és részletes tabló kerekedett ki tolla alól.

Toldy Ferenc nem történész, hanem eredendően orvos, érdeklődését és reformkori működését tekintve pedig irodalomtörténész és kritikus volt. A felvilágosult liberalizmusnak és polgárosodásnak azt a „fontolva haladó” útját, melyet munkáival Széchenyi jelölt ki, Toldy szívvel-lélekkel támogatta. A liberalizmus demokratizmus felé hajló radikális változataitól és a Béccsel szem-

beni frondeurködéstől azonban már a reformkorban is távol tartotta magát. 1843-ban rövid időre még cenzori szerepet is vállalt. A magyar irodalom csúcspontját számára Vörösmarty nemesi-nemzeti liberális szellemben fogant életműve jelentette; Arany és Petőfi demokratikus töltetű népies költészete távol állt ízlésétől. Előéletének köszönhetően az 1849 után kialakult vákuumhelyzetben szinte automatikusan vált a szellemi élet kulcsszereplőjévé, s mint ilyen a történetírás újjászervezésében is jelentős szerepet vállalt. Az *Akadémiai Értesítő* folyamatos megjelenésének biztosítása mellett már 1850-ben új tudományos folyóiratot indított *Új Magyar Múzeum* címmel. Ennek egyik rovatát („Történet s rokon”) a történetírás számára tartotta fenn. Az első számok történész és nyelvész szerzői – Wenzel Gusztáv, Reguly Antal (1819–1858), Szontágh Gusztáv (1793–1858) stb. – szinte kizárólag a magyarok eredetével és őstörténetével foglalkoztak, anélkül azonban, hogy a hun–magyar versus finn–magyar rokonság kérdésében a legcsekélyebb konszenzusra jutottak volna.

Az *Új Magyar Múzeum* második és harmadik évfolyamának számaiban jelent meg Ipolyi Arnold zohori plébánosnak az a két tanulmánya is, amelyekben 1848 előtti gyűjtése alapján a pogány magyarok hiedelemvilágának egy-egy szeletéről számolt be a szerző. A két tanulmány ízelítő volt abból a nagy munkából, amely *Magyar Mythologia* címmel 1854-ben jelent meg. Az írott emlékek és a néphagyományok alapján Ipolyi ebben először vállalkozott az ősi magyar hiedelemvilág rekonstruálására, amivel a magyar összehasonlító mitológiakutatás alapjait vetette meg. Mintája a német Jacob Grimm (1785–1863) *Deutsche Mythologie* című munkája volt, amely 1835-ben jelent meg. A 18 fejezet témái sorrendben a következők voltak: 1. Isten, 2. Istenek, Szellemek, 3. Ördög, 4. Tündérek, 5. Óriás, 6. Hősök, 7. Elemek, 8. Állatok, Növények, 9. Égi testek, természeti tűnemények, 10. Világ, 11. Lélek, Végzet, Átok, Üdv, 12. Halál utáni állapot, 13. Varázs, 14. Boszorkány, 15. Papok, 16. Szent Helyek, Oltárok, Bálványok, 17. Istentisztelet, Áldozat, Ünnepek, Szertartások, 18. Temetés. A hatalmas anyagot a magyarság etnogenezisére vonatkozó fejezet vezette be, amelyben Ipolyi a szkíta eredetű hun–magyar azonosság tézisért próbálta összeegyeztetni a finn–magyar nyelvi rokonság bizonyítékaival. Ezt Pray Györgyhöz hasonlóan úgy oldotta meg, hogy az „ázsiai és európai finn népágakat” is besorolta az urál–altaji, vagyis a közép-ázsiai „népcsalád” tagjai közé.

Ipolyi jelentős sikert aratott művével. Megkapta az akadémia Marczibányi-díját, és 1858-ban a testület levelező tagjai sorába emelte. Ugyanakkor kritikusai is támadtak. 1855-ös akadémiai székfoglalójában Csengery Antal (1822–1880), a kiváló esszéista és közéleti polihisztor éles bírálatban részesítette. Szemére vetette, hogy az élő néphagyományt közvetlen történeti forrásnak tekinti, s hogy minden létező szólásban, babonában és közmondásban a magyarok ősmitológiájára vonatkozó nyomot vélt felfedezni. Pedig valószínű, hogy a „tisztán magyar elemek” mellett néphagyományunk a kereszténységgel

érkezett és az európai népektől kölcsönzött motívumokat is szép számmal őriz. „Ugyanazon mesékkel, csekély változtatással, gyakran a legtávolabbi népek-nél találkozunk” – emlékeztette Ipolyit. A hunokat vezérlő szarvasok mondá-ja például gót eredetű, amint ezt Amédée Thierry (1797–1873) francia törté-
nész kimutatta. Nem fogadta el Ipolyinak azt a feltevését sem, miszerint már az ősmagyarok egyistenhívők lettek volna a sztyeppei népek körében általános sámánizmus helyett.⁷¹

Az Ipolyi és Csengery közötti vita szorosan véve arról szólt, hogy milyen mér-
tékben beszélhetünk autochton népi hagyományról, és milyen mértékben kell
figyelembe venni a külső hatásokat, a kölcsönzést és a vándormotívumokat.
Emögött azonban meghúzódott egy általánosabb dilemma is: a nemzeti törté-
nelem sajátosságának és az emberi történelem egyetemességének egymáshoz
való viszonya. A fiatalabb, alacsonyabb származású és kevésbé tájékozott Ipolyi
inkább a nemzeti romantika hatása alatt állt, és hajlott a magyar egyediség túl-
hangsúlyozására. A magyar középnemesség értelmiségivé és városlakóvá vált
rétegéből érkezett, idősebb és műveltebb Csengery viszont, aki az 1850-es évek
elején Macaulay-t fordította magyarra, úgy gondolta, hogy kisebb-nagyobb idő-
beli eltéréssel minden nemzet ugyanazokat a fejlődési fokokat járja be, még ha
nemzeti jellemvonásaik különböznek is. „Bármilyen meglepőek a különbségek, sőt
ellentétek, melyeket földünk népeinek értelmi fejlettsége és természeti tulaj-
donai mutatnak, a földabroszon kísérhetjük a fokozatos átmeneteket, melyek
összekötik az ellentétes elemeket” – írta 1854-ben, a *Magyar Mythologia* meg-
jelenésének évében. Élenjárónak az atlanti partvidék polgári társadalmait tar-
totta, amelyek az elmaradott Kelet és a „félúton” lévő Magyarország számára
is követendő mintát jelentenek.⁷² A történelem törvényszerű menetének és az
elemzés, a forráskritika fontosságának hangsúlyozásával Csengery lényegében
a pozitívizmus és a historizmus érték kategóriáit közvetítette, míg Ipolyi szorgal-
mas és lelkes, ám szakszerűtlen romantikus nacionalistaként kezelte tárgyát.

Az őt ért bírálat miatt Ipolyi Arnold hosszú időre letette a tollat, és nem
foglalkozott történelmi kutatásokkal. Korosztályából és a nála is fiatalabbak
közül azonban egyre többen szegődtek Clió szolgálatába. Minél jobban érezte
az értelmiség a habsburgianus kormányhatalom represszióit, annál élénkebbé
és tudatosabbá vált érdeklődése mindaz iránt, ami a múltjához fűzte. Szerte
az országban néhány fős történészcsoporthoz jöttek létre, melyek tagjai tehet-
ségük és lehetőségeik függvényében az ország vagy a „szűkebb haza” törté-
netének kisebb-nagyobb korszakaival foglalkoztak. Győrött Ráth Károly és az

⁷¹ Csengery Antal: A Módszer. In uő: *Történelmi tanulmányok és jellemrajzok*. I. köt. Budapest, 1870, Ráth Mór, 3–69. Idézet a 27. oldalon.

⁷² Idézi Szántó György Tibor: *Csengery Antal*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 92–95.

1854-ben szabadult Rómer Flóris 1861-ben megindították a *Győri Történelmi és Régészeti Füzeteket*, amely az első magyar történelmi folyóiratnak tekinthe-
tő. Emellett megszervezték a Dunántúli Történetkedvelők Társaságát. Nagy-
kőrösön a református gimnázium tanárai – Arany János mellett Szabó Károly,
Salamon Ferenc és Szilágyi Sándor – foglalkoztak történelmi kutatásokkal. *Tör-
ténelmi Emlékek a Magyar Nép Községi és Magánéletéből* című sorozatuknak 1856
és 1861 között három kötete jelent meg. Temesvárott Pesty Frigyes, Kolozsvárt
gróf Mikó Imre szervezte a munkát. „Mostanság – adott programot az utób-
bi 1855-ben – a magyar nemzetnek két legfőképpen hasznos munkásosztálya
van. Egyik, mely irodalmát, másik, mely földjét műveli. Amazok által szellemi-
leg, ezek által anyagilag erősödik és áll lábra ismét a megtántorodott nemzet.
Létünk nyelvünkötől, ez irodalmunktól függ. Irodalmunk legjövődűsabb, leg-
termékenyebb része a hazai történet. Tízszer esünk el, s míg történeteink áll-
nak, újra fölkelhetünk.”⁷³ E szellemtől vezérelve kezdte meg Mikó 1855-ben az
Erdélyi Történelmi Adatok kiadását, melynek kötetei az okiratokon kívül jeles
személyiségek műveit és iratait tartalmazták. Az ő kezdeményezésére és anya-
gi támogatásával alakult meg 1859-ben az Erdélyi Múzeum Egylet is, amely
rövidesen az erdélyi tudományos élet, ezen belül a történelmi kutatásoknak is
ösztönző és irányító központja lett.

Az elszigetelten folyó regionális kutatások összefogásának és állandó fóru-
mai megteremtésének céljából az akadémia történettudományi osztálya 1854-
ben nagy jelentőségű határozatokat hozott. Toldy Ferenc kezdeményezésére
január 23-án elfogadták, hogy *Történelmi Kútforrás Tára* címmel kiadványsorozat-
ot indítanak a magyar történelmi emlékek tervszerű gyűjtése és kiadása cél-
jából. Gróf Teleki József elnök ugyanakkor szorgalmazta, hogy kezdjék meg
egy olyan „kritikai hűséggel és pontossággal készítendő nagy Okmánytárnak”
a kiadását is, amely a Fejér-féle *Codex Diplomaticus* anyagát is felölelné, de
annál teljesebb és szakmailag igényesebb lenne. A két javaslat alapján végül
úgy döntöttek, hogy *Magyar Történelmi Tár* néven indítanak egy évente akár
több kötettel jelentkező forrásközlő sorozatot, s emellett egy nagy okmány-
tárat *Monumenta Hungariae Historica*, vagyis *Magyar Történelmi Emlékek*
címmel. Az ekkor már nemzedéknyi ideje megjelenő *Monumenta Germaniae
Historica*, illetve a bécsi akadémia által 1849-től kiadott *Fontes rerum Austria-
carum* mintájára az utóbbin belül három „fő osztályt” vagyis sorozatot vettek
számításba. Ezek a következők voltak: (I.) *Diplomataria*, vagyis *Okmánytárak*,
(II.) *Scriptores*, vagyis *Írók* és végül (III.) *Magyar Történetírók Tára*. Ez a szer-
kezet később annyiban módosult, hogy a magyar és idegen nyelvű történelmi

⁷³ Idézi Lukinich Imre: *A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar történettudomány. In A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada*. Budapest, 1926, Franklin, 132.

munkák számára tervezett két osztályt összevonták, és harmadik osztályként a magyar és az erdélyi országgyűlési emlékek kiadását vették tervbe. A munkálatok koordinálásának céljából Történettudományi Bizottság alakult, amelynek elnöke báró Eötvös József, „előadója”, vagyis operatív irányítója pedig Toldy Ferenc lett. A tagok között többek között Erdy János és Wenzel Gusztáv – 1850-től az egyetem jogi karának európai és magyar jogtörténetet oktató professzora – is helyet kapott.

Az akadémia 1854-es döntései közül először a *Magyar Történelmi Tár* kiadása valósult meg. A többnyire kisebb terjedelmű forrásokat és tanulmányokat közlő periodika első két kötete már 1855-ben megjelent. 1863 és 1867 között a megjelenés anyagi okokból szünetelt, ám ezután újra kezdődött, és évnegyedes kiadványként egészen 1914-ig a magyar történetírás egyik állandó fóruma maradt. A *Magyar Történelmi Emlékek Okmánytárak és Írók* című sorozatának első egy-egy kötete valamivel később, 1857-ben jelent meg. Az *Okmánytárak* 1857 és 1859 között megjelent első négy kötete a brüsszeli Országos Levéltár és a burgundiai könyvtár 1441 és 1652 közötti magyar vonatkozású anyagait tartalmazta. Szerkesztője a Hatvani Mihály álnevet választó Horváth Mihály volt, aki emigrációja alatt is szoros kapcsolatot tartott a hazai szellemi élettel. Wenzel Gusztáv szerkesztésében ugyancsak az első osztályon belül, annak egyik alsorozataként jelent meg 1860 és 1867 között az *Árpád-kori Új Okmánytár* 6 kötete. Az *Írók* sorozat Szerémi György Magyarország romlásáról írott munkájának közlésével indult 1857-ben. Ezt ugyancsak Wenzel Gusztáv adta közre. Szalay László közben megkezdte Verancsics Antal munkáinak a kiadását. Ezek 5 kötetbe rendezve 1857 és 1860 között láttak napvilágot. 1867-ig a két osztályban összesen 29 testes kötet jelent meg. A tervbe vett harmadik osztály, az *Országgyűlési Emlékek* első kötete viszont csak jóval később, 1875-ben látott napvilágot.

A *Monumentáktól* függetlenül, de ugyancsak a Történettudományi Bizottság szervezésében láttak hozzá a magyar levéltárak hódoltsági vonatkozású dokumentumainak gyűjtéséhez, fordításához és kiadásához. Ezt a munkát Repiczky János (1817–1855) levelező tag kezdte még 1852-ben különböző török okmányok fordításával, majd Szabó Károly, Ráth Károly és mások folytatták néhány okmány és kisebb közlemény közzétételével. A szisztematikusabb feltáró és fordító munkára Salamon Ferenc tett javaslatot 1860-ban. Ennek alapján látott munkához Szilády Áron (1837–1922) nagykőrösi segédlelkész, aki göttingai tanulmányai előtt Törökországban járt, s jól megtanult törökül. A *Török-magyarkori Történelmi Emlékek* névre keresztelt sorozaton belül két osztályt (*Okmánytárak* és *Török történetírók*) vettek tervbe. A kolozsvári születésű, de Nagykőrösön tanító Szilágyi Sándor és Szilády Áron szerkesztésben az *Okmánytárak* első két kötete 1863-ban jelent meg. Ezek öt alföldi város levéltárának válogatott dokumentumait tartalmazták. A hódoltsági magyar viszo-

nyokra, a török adózási formákra és a magyar megyerendszer továbbélésére vonatkozó kutatásokat e sorozat első és 1868 után megjelenő további kötetei alapozták meg. Kiaknázásukra elsősorban Salamon Ferenc tett kísérletet először 1864-ben, majd 1886-ban kibővíve újra kiadott munkájában (*Magyarország a török hódítás korában*).

A török kori dokumentumok utáni kutatás fontos és nem várt haszonnal járt. Kubinyi Ferenc, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold a konstantinápolyi szultáni levéltárban 1862-ben megtalálták a *Corvinák* több kötetét. 1869 és 1877 között ezek közül összesen 39 került haza a szultán ajándékaiként.

A török kori emlékeket és egyéb, kevésbé jelentős kiadványokat is beszámítva a Történettudományi Bizottság szervezésében 1867-ig mindösszesen 39 kötet látott napvilágot.

Forráskiadási szempontból a korábbi hasonló típusú kiadványokhoz képest ezek a kötetek magasabb színvonalat képviseltek. Egységes szerkesztési elveket azonban továbbra sem állítottak fel. Így voltak kötetek – például Szerémi Wenzel-féle kiadása –, amelyek hosszabb-rövidebb értelmező bevezetővel kezdődtek, és a közölt szöveg(ek)hez magyarázó és kiegészítő jegyzetek csatlakoztak. És voltak olyanok, mint például a Szalay által kiadott Verancsics-kötetek, amelyekhez sem bevezetés, sem jegyzetanyag nem társult. Az egységes elvek olykor egyetlen alsorozaton belül sem érvényesültek. A brüsszeli és burgundiai anyag első kötetében minden forrást magyar nyelvű összegzés vezetett be. A további kötetekből azonban ez már kimaradt.

Összegezve az 1849 utáni fejleményeket azt mondhatjuk, hogy az 1850-es évek közepére a magyar történetírás nemcsak regenerálódott, hanem a korábinál jóval szélesebb és modernebb intézményi rendszerre támaszkodva folytathatta munkáját. Minden politikai akadály és a kapcsolattartás nehézségei ellenére ebből a munkából az emigránsok sem voltak teljesen kizárva. A négy kötetbe rendezett 15–17. századi brüsszeli és burgundiai hungarológiai gyűjtemény mellett a londoni levéltár magyar vonatkozású 16–17. századi dokumentumait tartalmazó válogatást is emigráns szerző, Simonyi Ernő (1821–1882) rendezte sajtó alá. A harmadik jeles emigráns, Szalay László viszonylag hamar, már 1855-ben hazatérhetett. Az akadémiai sorozat *Scriptores* osztályában közreadott Verancsics-kötetek mellett Szalay, akit 1861-ben az Akadémia főtítkárává választottak, saját forrásközlő sorozatot is indított. Az ugyancsak *Magyar Történelmi Emlékek* címet viselő könyvsorozatának első kötetében Kemény János önéletrajzát (1856), a második-harmadikban gróf Bethlen Miklósét (1858–1860), s a negyedik-ötödikben gróf Károlyi Sándorét (1865) adta közre. Halálával a sorozat megszűnt.

A középkori oklevelek és krónikák, valamint a kora újkori emlékiratok és önéletrajzok szisztematikus kiadása nagyban könnyítette a nemzeti történelem forrásaihoz való hozzáférést. Hasonló funkciót töltött és tölt be azóta is az a 12

kötetes nagy adattár, amely Nagy Iván magyar nemesi családokra vonatkozó kutatásainak az eredményeit adta közre (*Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal* I–XII. köt., 1857–1865). A szerző eredetileg a magyar nemesség társadalomtörténetét kívánta megírni. Bár ezt a modern és előremutató tervét valamilyen oknál fogva feladta, munkája így is alapvető, és még ma is a genealógiai kutatások biztos kiindulópontja.

A forrásfeltárás- és kiadás mellett továbbra is sokakat foglalkoztattak a magyar őstörténet kérdései. 1819-ben ez vitte Kőrösi Csoma Sándort (1784–1842) Tibetbe, ahol bár úttörő jelentőségű nyelvészeti munkákat írt, a „keleti magyarokat” nem találta meg. Reguly Antalt pedig 1839-ben Finnországba, majd onnan az oroszországi finnugor népek közé, ahonnan 1848-ban páratlanul gazdag nyelvészeti anyaggal tért haza. Betegsége miatt gyűjtését egy jogászból lett nyelvész, Hunfalvy Pál (1810–1891) – 1851-től az akadémia főkönyvtárosa – dolgozta fel. Jeles munkája (*A vogul föld és nép*) 1864-ben jelent meg. Hunfalvy ebben meggyőzően mutatta ki, hogy „a’ magyar nyelv az áltaji nyelv-fajhoz, ennek pedig ugor nyelvcsoporthoz tartozik, a’ melly a’ középső helyet foglalja el a’ finn és a’ török nyelvcsoporthoz közt”, s „a’ vogul és osztják nyelvekhez áll legközelebb”. Ebből és a különböző bizánci, nyugat-európai és magyar írott források összevetéséből arra következtetett, hogy „a’ magyar népnek ősi hazáját tehát ott kell keresni, a’ hol egyfelül a’ mai vogulok és osztjakok elődjai neki szomszédjai lehetnek, ’s a’ hol másfelül a’ kazar néppel is érintkezhetik vala. Ez az ősi haza az alsó Irtis és a Tobol mellékein vala, a’ hová a’ magyar krónikák is teszik”. Innen, az Urál túloldaláról vándoroltak tehát eleink dél-nyugati irányba, hosszabb időt töltve Baskíriában, Lebédiában, majd végül Etelközben. Azt, hogy a hunokkal és az avarokkal rokonságban álltunk-e, nyelvészeti alapon – tudatosította olvasóiban – nem lehet eldönteni, mert egyik nép nyelvét sem ismerjük. A magyar krónikairodalom hun–magyar hagyományában mindazonáltal „nincsen lehetetlenség, ámde történelmi bizonyossággá sem lehet tenni”.⁷⁴ A magyarok korai történetével foglalkozó mérvadó kutatók – lett legyen szó régészekről, történészekről vagy nyelvészekről – lényegében, alapjában véve ma is Hunfalvyéhoz hasonló képet festenek a magyarok eredetéről és vándorlásaikról.

A forráskiadások, segédkönyvek és résztanulmányok mellett a neoabszolutizmus időszakában két nagyszabású magyar történeti szintézis is született. Bizonyára nem véletlenül mindkettő emigráns történész – Szalay László és Horváth Mihály – tollából. A vereség és a külföldi elszigeteltség ellenállhatatlanul számvetésre csábította őket, még ha a források csak Magyarországon található

résztől nagyrészt el is voltak zárva. Szalay munkájának első négy kötete még Lipcsében látott napvilágot 1852 és 1854 között, az ötödik már hazatérte után Pesten 1857-ben, s az 1707-ig terjeszkedő hatodik ugyancsak Pesten 1859-ben. Azzal az intenzív forráskiadási munkával, amelyet hazatérte után kifejtett, Szalay lényegében szintézisének befejező köteteit alapozta meg. Horváth Mihály terjedelmesebb, s időben a 19. század elejéig terjedő összegzésének első kötete – még Hatvani Mihály álnéven – 1860-ban Pesten, az utolsó – már valódi nevén – 1863-ban ugyancsak Pesten jelent meg, ám valamenyi külföldön készült. Horváth szintézise szellemében és felépítésében egyaránt 1848 előtti összefoglalásait követte, ám jóval nagyobb ténytanyagot prezentálva.

A két szintézis jellegzetességei jól mutatják Szalay és Horváth egyéniségének különbözőségét, s egyben a magyar nemzeti liberalizmus két változatának történelemszemléleti sajátosságait. Szalay még a deákos, régi magyar nyelven írt, mondatai időnként németesek, stílusa pedig nehézkes volt. Horváth viszont már azt a magyar nyelvet használta, amelyen ma is írunk; stílusa gördülékeny volt, helyenként szépírónak is dicsőségére vált volna. Szalay a rankei objektivitás követelményét követve igyekezett eltávolítani magától tárgyát, kerülte a sarkos állásfoglalásokat, s gyakran csak véleményeket, álláspontokat közölt értékelés nélkül. Horváth megközelítése ezzel szemben a romantikusokhoz hasonlóan érzelmdúsabb és normatívabb volt, s ritkán bízta az olvasóra a konklúzió levonását. Szalay gyakran közölt hosszú forrásrészleteket vagy akár egész forrásokat, Horváth inkább magyarázta, értelmezte őket. Mindketten európai keretek közé illesztették hazájuk történetét, ám történelem alatt nem teljesen ugyanazt értették. Szalay az országos politika alakulását követte nyomon, s ezen belül figyelme elsősorban a külpolitikai vonatkozásokra, az alkotmány- és jogtörténetre, s kissé a hadtörténetre terjedt ki. Ezen belül éles szemmel vette észre az európai jogfejlődés hatását, s a magyarországi jogfejlődés önálló vonásait. Horváth érdeklődésének tengelyében szintén a politika állt, ám ehhez gyakrabban társult a gazdasági állapotok, a társadalmi viszonyok és a szellemi élet leírása.

Szalay a 800-as évek utolsó harmadával indította történetét, amikortól az első írott források rendelkezésére álltak. Horváth a „nemzeti mondák” alapján és „a történelem nyomán” is ismertette a magyarok eredetét, s hitelesebbnek „nemzeti hagyományainkat” fogadta el. Az ősmagyarokról Szalay csak annyit mondott, hogy „A magyar – turk nemzet – társa és rokona volt, úgy látszik a’ khazar népcsaládnak”. Horváth viszont hagyományos módon a Jáfetig visszavezetett „hun-scytha népcsalád” tagjai közé sorolta a magyart, s „vérrokonainak” számította a kunokat, kazárokat, bolgárokat, avarokat és besenyőket egyaránt. István és a pogánysághoz ragaszkodó törzsfők harcáról szólva mindketten méltányolták mindkét fél motívumait. Szalay szerint a „végzet” döntötte el, hogy „mellyik győzzön”, Horváth viszont kiemelte, hogy a lázadó törzsfők azért tartottak a kereszténységtől, mert felvételével „az országot német befo-

⁷⁴ *A’ vogul föld és nép*. Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest, 1864, Eggenberger Ferdinánd. Idézetek a 352. és 354. oldalon.

lyás alá jutandónak, a nemzet szabadságát, függetlenségét veszélyeztetendőnek hitték”.⁷⁵

Az István utáni uralkodók közül mindketten Szent László, Károly Róbert, Nagy Lajos és Mátyás országlását értékelték nagyra, miközben Horváth bírálta is Mátyást a török elleni védelem elhanyagolásáért. Szalaytól eltérően Horváth tolla hegyére tűzte a „kapzsi főpapság” és a „féktelen oligarchia” önző magatartását is. A Mátyás utáni évtizedek története Horváthnál „az oligarchiai féktelenség által okozott nemzeti süllyedés” korszaka, amely mintegy elkerülhetetlenül vezetett Mohácshoz. Szalaynál ez az összefüggés haloványabb, s a külpolitikai komponens fontosabb. Az ország három részre szakadásáért Szalay élesen bírálja Szapolyai Jánost, az „utolsó nemzeti királyt”, aki 1529-ben a mohácsi síkon „kezét csókolta Szolimánnak”.⁷⁶ Horváth a köznemesi felfogásnak megfelelően mentegette Szapolyait, s tagadta, hogy 1529-ben „védenczi kézcsókkal” hódolt volna Szulejmánnak. Ferdinándot viszont „gyámoltalannak” nevezte, és bírálta amiért „több erélyt fejtett ki a megürült trón elfoglalásában, mint elébb megsegítésében”.⁷⁷

A megosztottság 150 éves történetének interpretálásában különösen jól látszik a két szerző szemléletének és egyéniségének különbözősége. Bocskairól, Bethlen Gáborról, Rákócziról Szalay is elismerően írt, sőt megjegyezte, hogy „Caraffa ott is akart árulást kisütni, hol nem volt”.⁷⁸ Elutasította a 17. század végi bécsi beolvasztási kísérletet is. Ugyanakkor a másik fél szempontjait is méltányolta, és a Habsburgok törekvéseit sem tartotta nemzetellenesnek és ördögtől valónak. Lényegében tehát egyik fél oldalára sem állt, hanem mindkét tábor koncepciójának és tetteinek elfogulatlan bemutatására törekedett. Horváth Mihály ezzel szemben a Habsburgokat hibáztatta a megosztottságért és a polgárháborúkért egyaránt. I. Ferdinándot – írta – azért hívta meg a nemzet a megürült trónra, mert azt remélte, hogy „biztosabban meg fog védeni a hódoltató izlam árja ellen. De a nemzet reményei nem teljesedtek; sőt mit üdvére válandónak hitt, veszedelmének lőn forrásává. [...] míg az eléggé nem védett hazának mind nagyobb s nagyobb részét szállja, hódoltatja vala meg a török, a külföldön székelő, német s cseh miniszterektől környezett királyok kormánya az országnak épségben maradt felét is mindinkább megfosztani törekedett nemzeti függetlenségétől, ősi törvényeitől s alkotmányától, hogy igazgatására nézve azt egyenlővé tegye a fejedelmi ház német-cseh tartományaival; mind-

⁷⁵ Szalay László: *Magyarország története*. I. köt. Lipcse, 1852, Geibel Károly, 4. és 67., és Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. I. köt. Újonnan átdolgozta Hatvani Mihály. Pesten, 1860, Heckenast Gusztáv, 16–17. és 111.

⁷⁶ Szalay László: *Magyarország története*. IV. köt. Lipcse, 1854, Geibel Károly, 88.

⁷⁷ Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. III. köt. Pesten, 1861, Heckenast Gusztáv, 709.

⁷⁸ Szalay László: *Magyarország története*. V. köt. Pest, 1857, Lauffer és Stolp, 355.

inkább elfojtani törekedett nálunk is a lelkiösmeret szabadságát, hogy az általa megindított ellenreformációnak itt is diadalt szerezzen, mint szerzett Csehországban s a német örökös tartományokban.”⁷⁹

Noha tervezte, Szalay Lászlónak nem maradt ideje művének befejezésére. Horváth Mihály azonban folytatta országtörténetét. Az 1860-as évek közepére megírta, majd 1864–1865-ben Genfben kiadta Magyarország 1823 és 1848 közötti históriáját (*Huszonöt év Magyarország történetéből. 1823-tól 1848-ig* I–II. köt.), valamint a forradalom és a szabadságharc krónikáját (*Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* I–III. köt.). Eltérően korábbi munkáitól, ezek lapalji jegyzeteket nem tartalmaznak. Ez azonban nem jelenti, hogy kizárólag személyes emlékei alapján írta volna meg kortörténeti munkáit. Ellenkezőleg: a forrásokra – emlékiratokra, újságcikkekre, diétai vitákra – vonatkozó utalásai jelzik, hogy ezúttal is gazdag dokumentumanyagra támaszkodott. Ezt részben még maga gyűjtötte az eseményekkel egyidejűleg, részben könyvtárakban találta, részben kiküldték neki hazai barátai. Horváth tisztában volt a kortörténetírás sajátos nehézségeivel. Ugyanakkor azt is tudta, hogy korábbi korok kutatása és interpretálása sem problémamentes, s hogy egyetlen kor rekonstruálása sem lehet tökéletes. Ezért amikor Toldy Ferenc le akarta beszélni vállalkozásáról, így válaszolt neki: „A politikai történetet, mondd, megírni sem nem lehet, sem nekem nem tanácsos. [...] De melyik epochát vagyunk képesek tökéletesen megírni? [...] A főindokok, irányok ismeretese, ismeretes sok részlet is; és ha ezekből most egynémi elmarad, vajjon ezért az egészet elhagyjuk-e? Pótolják a hiányt utódaink, miként mi pótoljuk elődeinkét.”⁸⁰ Az idő Horváthnak adott igazat. Két kortörténeti munkájával, melyeket hosszú ideig senki sem tudott felülmúlni, elfogultságai ellenére biztos vázát adta a történeseknek, s ugyanakkor plasztikusan, életszerűen közvetítette a kor hangulatát. Szerzőjük ezek által tette vitathatatlanra vezető helyét korának magyar történetészei között.

A *Huszonöt év...* tematikája ugyanolyan komplex, mint a legtöbb korábbi Horváth-műé. Vagyis a politikai események mellett, amelyeknek persze a legnagyobb teret szentelte, helyet kaptak a kereskedelmi viszonyok, a „magánosok pénzviszonyai”, a „jobbágyok helyzete”, a Tisza szabályozásának kérdései, a „vámviszonyok”, sőt a különböző irodalmi, történetírói és filozófiai áramlatok jellegzetességei is, orgánumaik és fő képviselőik bemutatásával. Vezéreszméje a polgári átalakulás helyeslése és támogatása volt, amely minden társadalmi réteg, csoport és egyén megítélésének legfőbb mércéjeként szolgált. Az 1825-ös országgyűlés követéit még megrovásban részesítette, mert a Béccsel szembe-

⁷⁹ Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. V. köt. Pesten, 1863, Heckenast Gusztáv, 1–2.

⁸⁰ Idézi Fraknói Vilmos: *Horváth Mihály emlékezete*. Budapest, 1879, Ráth Mór, 33.

ni „sérelemi politika oly annyira elfoglalta a kedélyeket, [...] hogy a haladási kérdéseknek alig engedett tért”.⁸¹ Széchenyi és az 1830-as évekre kialakuló reformnemesség viszont már nagyon pozitív minősítést kapott. A *Hitelről* és a *Világról* oldalakon keresztül írt elismerően, gróf Dessewffy József és *Taglalata* viszont csak 3-4 sort kapott, s a konzervatív érveket „okoskodásoknak” minősítette. A reformtábor egyetlen lényeges ügyben marasztalta el: a nemzetiségi kérdés kezelésében. A latin nyelv felváltását a magyarral a közigazgatásban nemcsak helyeselte, hanem természetesnek is tartotta, mert hiszen minden – számbeli és kulturális fölény, történelmi jog, hosszú állami múlt stb. – emelt szót. Ugyanakkor leszögezte, hogy „a politikai eszélyesség ellen vétett a magyar nemzet, midőn a maga nyelvét teljes joggal hivatalos, közigazgatási s nevelési nyelvvé emelvén, egyszersmind a más fajbeliek méltányos kielégítéséről is nem gondolkodott, s eképen e nemzetiségi viszályokat, a mennyiben tőle függött, idején megszüntetni elmulasztotta”.⁸²

A *Magyarország függetlenségi harcában* ugyanez a polgári liberális szemlélet érvényült markáns függetlenségi attitűddel és még nyilvánvalóbb részrehajlással párosulva. Akik a forradalom és a szabadságharc ügyét támogatták, azok a haladást, akik ellene léptek fel, azok a reakció ügyét szolgálták. Bécs és a felázadt nemzetiségek mellett az utóbbiak közé tartoztak azok a főurak is, akik az „udvar kegyeit” többre tartották a „nemzet becsülésénél”, valamint a katolikus főpapok többsége, akik vagy „közönyös tétlenséget” tanúsítottak, vagy egyenesen hazaárulást követtek el. A forradalmi tábor különböző irányzatai közül – saját 1849-es Kossuth-párti magatartását mintegy felülbírálván – a békepárti politikát mutatta be reálpolitikaként. „E párt – írta – a dolgokat a kivívott győzelmek után sem akarta oly igen élőkre állítani, mint azt az udvar által már lázadónak kárhoztatott Kossuth által tétetni látá. Ők e győzelmeket mulékonyoknak tekintették, s úgy vélekedtek, hogy a nemzet végre is kénytelen lesz meghajolni az osztrák hatalom előtt: nem akarták tehát lerontani a hidat, mely még kibékülésre vezethetne.” Kossuth arcképét jól érzékelhető ellenszenvvel rajzolta meg. Tetteit, így például a trónfosztás és a függetlenség kikiáltásának kierőszakolását magyarázva kiemelte és kárhoztatta „nagyravágását”, „hiúságát”, „büszkeségét”, „önszeretetét”, „gyarló emberismeretét” és bosszúvágyát.⁸³ Kossuthnál is súlyosabb bírálatban részesítette azonban Görgeyt, akinek magyarságát és hazafiságát egyaránt kétségbe vonta. Görgey – írta a reális katonai helyzet mérlegelése nélkül – „egy közönséges fondorkodónak,

⁸¹ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-tól 1848-ig. 2. kiad. I. köt.* Pesten, 1868, Ráth Mór, 148.

⁸² Uo. II. köt. 327–328.

⁸³ Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. II. köt.* Genfben, 1865, Puky Miklós, 519–523.

egy önző, alacsony lelkű bosszúvágyónak tanúsítá magát”, aki a „hazafias lelkesedéstől csaknem túláradó, nemzeti seregben úgy viselé magát, mint egy condottieri-kapitány”.⁸⁴ Ezzel az első között körvonalazta a gaz áruló gyorsan terjedő és utóbb széles körökben elfogadott kliséjét.

Az 1848-49-es események átértékelésével, a szöveg áthallásaival és nyílt politikai állásfoglalásaival Horváth a kiegyezés előkészítőinek és ellenzőinek egyaránt üzent, amit azok meg is értettek. Kossuthtal, akivel rosszízű nyilvános polémiába keveredett, látványosan megromlott a kapcsolata. Deák viszont bizalmába fogadta. Történelmi mezbe öltöztetett politikai hitvallásának része lehetett abban is, hogy többszöri hiábavaló próbálkozás után 1867-ben végre nemcsak büntetlenül hazatérhetett, hanem Eötvös József szorgalmazására az uralkodó évjáradékot is folyósított számára.

Horváth Mihály 1867. január 19-én érkezett meg Pestre. Néhány nap múlva tartott gyűlésükön az akadémikusok a testület nagyjutalmával tüntették ki a *Magyarország története* 6 kötetéért. Február első napjait ipolysági és szegedi rokonainál töltötte, majd bekapcsolódott a Magyar Történelmi Társulat megalakításával kapcsolatos előkészítő munkába.

A Magyar Történelmi Társulat megalakításának eszméje visszanyúlik 1866 végére. A kezdeményezés Pesty Frigyesztől indult ki, akit Ráth Károly, Győr megye levéltárnoka és dunántúli társai is támogattak. Ráth, noha 1858 óta maga is az akadémia levelező tagja volt, már évek óta neheztelt a „pestiekre”. Kifogásolta, hogy a *Történelmi Tár* késlekedett tanulmányainak a közlésével, s ezért már 1860-ban szemrehányásokat tett Toldy Ferencnek. Az ellentét odáig fajult, hogy az ugyancsak sértett Ipolyi Arnolddal és másokkal együttműködve 1865-ben Ráth az akadémiával szemben egy konkurens okmányközlő sorozatot indított *Hazai okmánytár* címmel. 1867-ig ennek négy kötete jelent meg. Az elégedetlenkedők 1867. február 2-ai első értekezletén, melyen az időközben egri kanonokká előlépett Ipolyi Arnold elnökölt, Ráthon és Pestyn kívül Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Wenzel Gusztáv, Nagy Iván és egy Thaly Kálmán nevű fiatalember (1839–1909) vett részt.

Thaly 1860–1861-ben az egyetemi ifjúság Bécs elleni mozgalmainak a szervezésében tűnt ki, majd hazafias verseket írt, és Szalay Lászlónak segédkezett. Első jelentősebb munkája egy kétkötetes forrásközlés (*Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*, 1864) volt, amelyért – Szalay támogatásától bizonyára nem függetlenül – az Akadémia történelmi osztálya már a megjelenés évében levelező tagjai sorába választotta. Szalay nem sokkal halála előtt jelentős Rákóczi-kori iratanyagra bukkant az Erdődy grófok akkor megnyitott vörösvári levéltárában, amelynek feldolgozását a fiatal jurátusra bízta. Thaly közben

⁸⁴ Horváth Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*, i. m. 401, 414.

Ráth Károllyal is baráti kapcsolatba került, s tagja lett a Dunántúli Történetkedvelők Társaságának. 1865-ben jelent meg Bottyán Jánosról írott életrajza (*Bottyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka*), amely történetírói munkásságának első darabja. Tolla alól a szegénységből saját erejéből és tehetségéből kiemelkedett, hibátlan és rettenthetetlen generális idealizált portréja rajzolódott ki, háttérben a Rákóczi-szabadságharc kapcsolódó epizódjainak nem kevésbé romantikus rajzaival. Ha megéri, Szalay bizonyosan megróttá volna pártfogoltját szakszerűtlenségéért. Így megtette helyette Gyulai Pál, aki kemény szavakkal mutatott rá a fiatal szerző ahistorikus attitűdjére. Thaly – írta róla a kor szigorú kritikusa – „ritkán tekinti a történetíró szemével a múlt eseményeit s nem egyszer úgy szól, mint egy azon korabeli kuruc ifjú, ki híres vitéz, Vak Bottyán táborában szolgált”; „nem a valóban nevezetes dolgok lelkesítik, mint inkább holmi kuruc bravúrok, huszáros tempók s bizarr külsejűek”. Összegezve: „Régóta nem olvastunk oly rosszul írt könyvet, mint a minő e történeti életrajz”.⁸⁵ A szigorú kritika – Ipolyitól eltérően – nem szegte Thaly kedvét, s barátai bizalmát sem veszítette el. Ő lett az 1867. február 2-ai és a 4-ei előkészítő értekezletek „tollvivője”, azaz jegyzője, s ő kapta a megbízást arra is, hogy az elhangzottak figyelembevételével készítse el a társulat alapszabályának a tervezetét.

Pesty és különösen Ráth úgy képzelték, hogy a Kisfaludy Társaság mintájára egy szűk körű, csak történészekből álló egyesületet hoznak létre, melynek tagjait érdemeik alapján maguk az alapítók választják majd meg. Ezzel nem is titkoltan az akadémia történettudományi osztályával – „a pesti tudós vaskalaposokkal” – szemben kívántak egy új szakmai szervezetet létrehozni. Thaly maga is ebben a szellemben fogalmazta meg az alapszabályok tervezetét. A február 7-ei értekező azonban, amelyen az akadémia vezetését képviselő Toldy Ferenc és Csengery Antal kivül Horváth Mihály is megjelent, új szempontok merültek fel. Csengery és Toldy azt javasolták, hogy a tagdíj befizetése esetén bárki a társulat tagja lehessen, s mindenki egyenlő beleszólást nyerjen a szervezet ügyeit illető döntésekbe. Vagyis kutatásokkal foglalkozó szigorúan szakmai és szűk körű testület helyett az érdeklődő nagyközönség irányába is nyitott szervezet jöjjön létre. Az ekkor és a további értekezleteken kibontakozott viták során Ipolyi és Thaly, majd később mások is Toldyék oldalára álltak. Március elejére Pesty és Ráth egyedül maradtak elképzelésükkel. Később Pesty is megbékélt a többségi állásponttal, mire Ráth sértetten visszavonult, s a következő évben meghalt.

Az új alapszabályokat a Társulat első közgyűlése fogadta el 1867. május 15-én. Ekkor elmondott beszédében Horváth Mihály saját korát a „nemzetiség

⁸⁵ Idézi R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó, 86–87.

századának” nevezte, s általános jelenségnek, hogy a népek „függetlenségük által igyekeznek biztosítani szabadságukat”. A küszöbönálló koronázástól és kiegyezéstől bizonyára nem függetlenül ehhez azonban hozzátette: „a külön nemzetiség nem lehet cél önmagában: csak eszköz egy magasabb célra, mely a haladásban, tökélyesülésben, az emberiség eszménye felé való közeledésben keresendő. A fejlődés, a haladás a népek legközelebbi célja; a külön nemzetiség csak ösztön arra, hogy a haladást egyéniségük sajátos zománcában tüntessék fel”. Horváth következő gondolata a Tudományos Akadémia történelmi bizottsága által útjára indított okmányközlő sorozatok, valamint Szalay László és gróf Mikó Imre hasonló kezdeményezései előtti főhajtás volt. Végül arra mutatott rá, hogy az akadémia buzgalma mindaddig nem fog teljesen célba érni, „míg a történelmi tanulmányokat maga a társadalom nem veszi pártolás alá”. „Csak két feltétele alatt lehet virágzó állapotban a nemzet történelmi irodalma: ha ti. a kútfőgyűjtemények gazdagok, a nemzeti élet minden ágazataira kiterjedők és – mi nem kevésbé lényeges –, ha a nagyközönségben érdekltség létezik azok iránt, és élénk a történelmi érzék.” „Évégett a legszélesebb alapokra indítványozzuk fektetni társulatunkat, oly formán, miként három évtized előtt a természetvizsgálók társulata megalakult”.⁸⁶

A közgyűlés által elfogadott alapszabályokat felterjesztették a belügyminiszterhez, aki rövidesen jóváhagyta azokat. Ezután – június 13-án – került sor az alakuló közgyűlésre, amelyen az ekkor már több mint 300 tagból mintegy 40-en vettek részt. Elnökké – sokak várakozásával ellentétben – nem Horváth Mihályt, hanem a tudományszervezőként és mecénásként nagy elismertségnek örvendő, ám történészként nem különösebben jeleskedő erdélyi gróf Mikó Imrét, az új kormány közmunka és közlekedésügyi miniszterét választották meg. Kiválasztásában szerepet játszhatott, hogy az akadémia Deákhoz közel álló csoportjával (Eötvös, Csengery, Toldy) Mikó régebb óta jó kapcsolatokat ápolt, s a nemzeti romantika különböző megnyilvánulásait ostromozó tudományos felfogásukat is osztotta. Székfoglaló beszédében ennek megfelelően mindenekelőtt arra szólított fel, hogy „A nemzeti ábrándokat történetírásunkból zárjuk ki. [...] Míg lepke után szalad a gyermek, senki sem mondja ifjúnak; míg történeteinek mesés hajdanán és mythologiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes címe. [...] A történetírás építsen pozitív alapokon. Kútfőinket szigorúan meg kell bírálunk. A mi írva van, történész előtt nem mind hiteles; hitelességét ki kell mutatni. A történetírók közül meg kell különböztetnünk azokat, a kik hiteles adatokból, törvényekből, oklevelekből – és ismét a kik hallomás után dolgoztak; az előbbieket teljes figyelmet érdemelnek; utóbbiak óvatosan használandók, valamint a compilerok is, kik

⁸⁶ Horváth beszédét közli Horváth Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*, i. m. 427–435.

mesét valóval, igazat regényessel, tényeket koholmánnyal, kútfőidézéssel, bizonyítás, bírálat és meggyőződés nélkül összevegyítettnek.⁸⁷

A szervezet másodelnöke Horváth Mihály, harmadelnöke Ipolyi Arnold, titkára Thaly Kálmán, pénztárnoka Pesty Frigyes lett. Bár a katolikusok vezéralakjaként Ipolyi úgy értékelte, hogy „mindenütt hátraszorítottunk a Calvinisták stb. által”, a választmány összetétele életkor és régiók szerint egyaránt reprezentatívnek tekinthető. Az akadémia vezetése (Eötvös, Toldy, Csengery) és a „pestiek” (Wenzel, Érdy, Henszlmann, Rómer, Thaly stb.) mellett Ráth, Szilágyi Sándor és számos más vidéki „történetbúvár” is helyet kapott benne.

Egy héttel a Magyar Történelmi Társulat megalakulása előtt országos ünnepek közepette Magyarország királyává koronázták I. Ferenc Józsefet, két héttel utána pedig az uralkodó szentesítette a 69 paragrafusból álló kiegészítési alaptörvényt. Vagyis nemcsak a magyar történetírás, hanem Magyarország történetében is új korszak kezdődött.

3. A KIEGYZÉSTŐL A SZÁZADFORDULÓIG

a) A történészek nemzedékei és a történetírás intézményei

A 19. század második felében Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt gyors ütemben korszerűsödött. A kulturális modernizációnak két jellegzetes vonása volt: egyrészt a műveltség fokozatos elterjedése a társadalom egyre nagyobb csoportjainak körében, másrészt a szakmai specializáció, vagyis a hagyományos polihisztorkodás helyébe lépő modern értelemben vett szaktudományok térnyerése.

A 19. század elején a magyar társadalom túlnyomó többsége – a parasztság mellett a kisnemesség jelentős része is – írástudatlan volt. A négy-, illetve hatosztályos kis- és nagygymnáziumokban néhány ezer, az ország egyetlen egyetemén néhány száz – 1777-ben pontosan 423 – diák tanult. A paraszti és kisnemesei családok túlnyomó részében a Biblián és imakönyvön kívül egyetlen könyv sem akadt; a háromnyelvű írásbeli kultúra termékei legfeljebb a lakosság 1-2 százalékához jutottak el. Jellemző adat: Vörösmarty Zalán futása című eposzára 1825-ben összesen 99 előfizető jelentkezett, s a költő összegyűjtött versei 1841-ben 150 példányban sem keltek el.

Az írni-olvasni tudók aránya a 19. század közepére közel egyharmadra (1869: 33%), a gimnazisták száma 1846-ra mintegy 20 ezerre, a pesti egye-

⁸⁷ Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. Századok, 1867. 13–16.

temistaké pedig 1839-re másfél ezerre emelkedett. Az 1868-as népiskolai törvény következtében, amely az addig kétszintű elemi iskolát hat (papíron), illetve négy (a gyakorlatban) osztályossá változtatta, s minden olyan nagyobb helység számára, ahol nem működött felekezeti iskola, községi elemi iskola létesítését írta elő, még jobban felgyorsult az alfabetizáció. Az 1869-ben még 67%-os analfabetizmus a 6 éven felüli lakosság körében 1910-re lecsökkent 31%-ra. Ugyanezen idő alatt a gimnazisták száma 36 ezerrel 80 ezerre emelkedett. Az 1849 után fokozatosan nyolcosztályossá fejlesztett középiskolát végzetek száma 1910-re 250 ezerre, vagyis az összlakosság 1,5%-ára nőtt. A háború előtti években a 10–18 éves korosztálynak 2,5–3%-a járt gimnáziumba vagy reáliskolába. A pesti egyetem hallgatóinak a száma ugyanezen idő alatt kétezerrel nyolcezerre emelkedett. A pesti univerzitás mellett 1872-ben megnyitotta kapuit a kolozsvári, amelyet a korszak végén két és fél ezren látogattak. A fővárosi és a kolozsvári egyetemhez 1912-ben két újabb csatlakozott: a pozsonyi és a debreceni. A jogakadémiákat és a hittudományi főiskolákat is beszámítva az 1913-14-es tanévben összesen csaknem 17 ezren tanultak felsőfokú intézményekben.⁸⁸

A tudás terjedését és az ismeretek iránti igényt az iskolarendszer különböző szintjein tanulók számának növekedése mellett az írott kultúra iránti érdeklődés növekedése is mutatta. Az 1901-től megjelenő *Tolnai Világlapja* című képes hetilap példányszáma minden évben meghaladta a 100 ezret, az 1895-től megjelenő *Új Idők* című irodalmi hetilapé pedig a 30 ezret. A lektűr jellegű szépirodalmi könyveket ugyanezekben az években 30–50 ezres példányban adták el, az 1893 és 1897 között megjelent *Pallas Nagylexikon* 16 kötetére pedig 22 ezren fizettek elő. A tudományos munkákat általában egy-kétezer, a tudományos ismeretterjesztő munkákat – például a *Tudományos Zsebkönyvtár* kötetit – pedig 5-6 ezer példányban nyomták.⁸⁹

A szaktudományos specializáció a század utolsó harmadában vett nagyobb lendületet. Addig – mint már utaltunk rá – nemcsak a szépirodalom és a tudomány, hanem az egyes tudományágak között sem húzódott éles határvonal. Ebből következett, hogy a 19. század utolsó harmadáig szakszerű történészképzés sem folyt Magyarországon. Az ország egyetlen tudományegyeteme a neoabszolutizmus koráig csak három szakirányú – teológiai, jogi és orvosi – karral működött. A bölcsészkar csupán a másik három kar számára nyújtott 2 éves előképzést. Ennek keretében filozófiai tárgyakat, természettudományokat, irodalmat és történelmet tanítottak. Az egyetem 1866-ig egyetlen történészpro-

⁸⁸ Katus László: Magyarország a Habsburg Monarchiában 1711–1918. In *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó, 617–621. és 726–730.

⁸⁹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 45., 88., 96.

fesszora az első évben Magyarország történetét tanította, különös hangsúllyal az alkotmányos változásokra. Tankönyvként többnyire Pray György 1801-es összefoglalását használták. A második évben következett a világtörténelem, melynek tartalmát az 1806-os tanterv (II. Ratio) nem részletezte. A magyar és egyetemes történelem tanulmányozása mellett ajánlotta a tanterv az ún. segédtudományokban való elmélyülést is, amelyek oktatása két vagy három tanszék egy-egy professzorára hárult. 1777-től kisebb megszakításokkal folyamatosan működött egy „érem- és régiségtani” – gyakorlatilag régészeti – tanszék, amelyet 1866-tól Rómer Flóris töltött be. Ugyancsak 1777-től oktatta egy vagy ritkábban két professzor az oklevéltant, valamint a címer- és pecséttant. Ezeket a tanszékeket – mint már utaltunk rá – először Pray György, majd sokáig Schwartner Márton, ő utána pedig 1846-os haláláig Horvát István töltötte be. Horvát örökébe fia, Horvát Árpád (1820–1894) lépett, aki 1848-tól haláláig oktatta az oklevél- és címertant.

A történelemoktatás helyzete érdemben a neoabszolutizmus korában sem változott. A pesti egyetem 1862-ig középiskolai történelemtanári diploma kibocsátására sem volt felhatalmazva. Ilyen képesítéshez csak néhány Lajtnán túli, vagyis Magyarországon kívüli intézmény „tanárvizsgáló bizottsága” előtt letett vizsgával lehetett jutni.

A kultúra terjedése és a nemzeti múlt iránti fokozott érdeklődés következtében 19. század utolsó harmadára jelentősen megnőtt a történetírás iránti érdeklődés. Ezt az érdeklődést a fokozatosan szakszerűsödő és specializálódó történetírók több generációja elégítette ki. A legidősebbek – Mikó Imre (1805), Fényes Elek (1807) és Horváth Mihály (1809) – még a század első, a kicsit fiatalabbak a század második évtizedében születtek. Az utóbbiak közé tartozott a jogtörténész Wenzel Gusztáv (1812), a művészettörténész Henszlmann Imre (1813), a régész és művészettörténész Pulszky Ferenc (1814), az archeológus Rómer Flóris (1815) és a pesti egyetemen magyar történelmet tanító Kerékgyártó Árpád (1818). A 19. század első két évtizedében születettek egyik legkiemelkedőbb képviselője, Szalay László (1813) már 1864-ben elhunyt.

A következő másfél évtizedben közel két tucat olyan leendő historikus született, aki előbb vagy utóbb az Akadémia tagja lett, és akit a mai lexikonok is számon tartanak. Közéjük tartozott a már említett Horvát Árpád (1820); Jakab Elek (1820) kolozsvári, majd fővárosi levéltáros; Gyárfás István (1822), a jász-kunok történetének kutatója; Nagy Imre (1822) kúriai bírósági írástudó, aki főleg középkori okmánykiadással foglalkozott; valamint Ipolyi (Stummer) Arnold (1823); Pesty Frigyes (1823), Szabó Károly (1824); Nagy Iván (1824); Salamon Ferenc (1825), Szilágyi Sándor (1827), Ráth Károly (1829) és Torma Károly (1829). Az 1830-as évek első felében születettek közül közismert a székelyek kutatójának, Orbán Balásznak (1830) és a hazai statisztika megalapítójának, Keleti Károlynak (1830) a neve. Ugyancsak érdemleges teljesítményt hagyott az utó-

korra a kevésbé ismert Knauz Nándor (1831) egyháztörténész, Deák Farkas (1832), a 16–17. század kutatója, Óváry (Altstädter) Lipót (1833) levéltáros és Pór Antal (1834) katolikus pap, pályája végén esztergomi kanonok, az Anjou-kor kutatója.

E származás, vallás és iskolák szempontjából egyaránt heterogén nagy generáció legnagyobb közös élménye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc volt. A felsoroltak közül mindössze hárman – Wenzel, Ipolyi, Knauz – tartották távol magukat az eseményektől. A többiek – polgári beosztásban vagy katonaként – aktívan kivették részüket a küzdelemből. Az idősebbek közül többen – például Horváth, Fényes vagy Pulszky – vezető beosztásokig jutottak, mások – például Rómer és Ráth – honvédtisztek, a legfiatalabbak pedig egyszerű honvédek voltak. Utóbbiak közül többen – Deák Farkas, Keleti Károly, Óváry Lipót és Pór Antal – még a 18 éves kort sem érték el, úgyhogy csak különböző mesterkedések árán vették be őket a seregbe. Szerepvállalásukért 1849 után valamennyüknek bűnhődni kellett. A legexponáltabbak – Horváth, Pulszky, Orbán – hosszú időt töltöttek emigrációban. Az itthon maradók közül néhányat – Rómer, Henszlmann, Jakab, Deák, Pór – bebörtönöztek, mások néhány hónapos bujkálással kerültek el a felelősségre vonást. Óváry Lipót Világos után külföldre szökött, és utóbb egyike lett a Garibaldi seregébe állt magyaroknak. Kerékgyártót elbocsátották állásából, Horvát Árpádnak pedig rendes tanári kinevezését késleltették.

A következő nagy generáció az 1835 és 1870 között születettekből tevődött össze. 1848–49-ről nekik már semmiféle közvetlen élményük nem volt, s a neoabszolutizmus alatti ellenállásból is csak keveseknek. A kiegyezés előkészítésére és magára a kiegyezésre azonban – a legfiatalabbaktól eltekintve – jól emlékeztek. E generáció idősebb korosztályának kulcsfigurái Thaly Kálmán (1839), Pauler Gyula (1841) és Fraknói (Frankl) Vilmos (1843) voltak. Mellettük jelentős teljesítményt nyújtott a kezdetben államtudományokkal, pályája végén pedig az ókori demokráciák történetével foglalkozó Schvarcz Gyula (1838), a régész Hampel József (1849), s a politikatörténet mellett utóbb gazdaság- és társadalomtörténeti témákkal is foglalkozó Acsády (Adler) Ignác (1845).

Az 1850-es évtizedben született fiatalabbak közül közel tucatnyira tehető azoknak a száma, akiknek a teljesítménye figyelmet érdemel. A jogtörténész Timon Ákos (1850), a sémi filológiával foglalkozó és a modern iszlámkutatást megalapító Goldziher Ignác (1850), valamint a magyar és az egyetemes történelem különböző korszakaiban egyaránt otthonosan mozgó Márki Sándor (1853) és Marczali (Morgenstern) Henrik (1856) neve sokak számára ismerősen cseng. Az életük nagy részében egyetemi tanárként működő Láczy (Lazarsfeld) Gyula (1850), Ballagi Aladár (1853), Fejérfataky László (1857), Angyal (Engel) Dávid (1857) és Békefi Remig (1858), valamint a levéltároslétre dolgozó Károlyi Árpád (1853), Thallóczy (Strommer) Lajos (1857), Csánki Dezső

(1857) és Tagányi Károly (1858) nagyívű összegzésekre nem vállalkoztak. Egy-egy szűkebb területen azonban ők is érdemben gazdagították történelmi tudásunkat. A generáció benjáminjai Borovszky Samu (1860), Shönherr Gyula (1864), Hodinka Antal (1864), Erdélyi László (1868) és Áldásy Antal (1869) voltak.

Az életkorból és a generációs élményekből adódó azonosságokat és különbségeket számos más körülmény színezte, sőt az esetek többségében írta felül. Ilyen volt a származás, a vallási hovatartozás és az iskolai végzettség, vagyis a szakmai háttér milyensége.

Az 1867 utáni három évtized több mint félszáz történésze közül 43-nak a családi hátterét sikerült többé-kevésbé rekonstruálni. Közülük nyolcan származtak kormányzati vagy vármegyei tisztviselő apától (Kerékgyártó, Ipolyi, Nagy Iván, Thaly, Pauler, Timon, Károlyi, Shönherr), hatan protestáns lelkészről, görög katolikus paptól és zsidó rabbittól (Gyárfás, Szabó, Salamon, Marczali, Csánki, Hodinka), öten középiskolai vagy egyetemi tanártól (Horvát Árpád, Szilágyi, Torma, Keleti és Ballagi), négyen kereskedőtől (Ráth, Goldziher, Lánczy, Angyal), hárman nemesi középirtokostól (Fényes, Pulszky, Jakab) és hárman kézműves-iparos mestertől (Rómer, Pesty, Békefi). Horváth Mihály és Fraknói Vilmos apja sebész, illetve orvos, Wenzel, Orbáné és Schvarcz katonatiszt, Nagy Imréé és Borovszkyé mérnök, Henszlmanné és Tagányié „polgár”, Acsády földbérlet, illetve földbirtokos, Márki Sándoré pedig gazdatiszt volt.

A többség tehát középosztályi-kispolgári háttérrel rendelkezett; az arisztokráciát egyedül gróf Mikó Imre, a parasztságot pedig senki sem képviselte. Ezen belül a nemesi és polgári származásúak körülbelül egyformán oszlottak meg. Az első generációban jelentős volt a német háttérű, sőt részben még német anyanyelvű személyek reprezentációja. Wenzel, Rómer, Knauz és Henszlmann mellett ide tartozott Ipolyi, Óváry és Keleti Károly. A második generációban számuk és arányuk egyaránt csökkent. Bizonyosra csak Schvarcz, Hampel, Thallóczy, Tagányi és Shönherr német eredete vehető. Ugyanakkor megjelentek a zsidó származású történészek. Az első fecske e téren Fraknói Vilmos volt, akit Acsády Ignác, Lánczy Gyula, Goldziher Ignác, Marczali Henrik és Angyal Dávid követett. Marczali és Goldziher kivételével, akik megtartották izraelita hitüket, a többiek a névváltozás előtt vagy után vallást is váltottak. Többnyire katolizáltak. A professzori állás elnyerése szempontjából ez előnyt, az izraelita vallás megőrzése viszont hátrányt jelentett.

Szakzerű történelmi képzést a felsőoktatás adott szerkezete miatt az első generációból még senki, s a másodikból is csak azok kaptak, akik 1850 után születtek. Az 1850-ig születettek túlnyomó többsége jogot tanult a pesti egyetemen vagy valamelyik vidéki jogakadémián, illetve líceumban, és ügyvédként, bíróként vagy a közigazgatásban helyezkedett el. Néhányan, például Salamon, Szilágyi, Thaly és Acsády hosszabb-rövidebb ideig újságíróskodtak, Pesty Fri-

gyes pedig kezdetben gazdasági tisztviselőként kereste kenyerét. Az egyetemen vagy valamelyik közgyűjteményben csak egy részük talált állást, s gyakran ők is csak sokéves várakozás után. Közéjük tartozott Wenzel Gusztáv, Rómer Flóris, Henszlmann Imre, Kerékgyártó Árpád és Horvát Árpád, akik évtizedeken át a pesti egyetemen oktattak, Schvarcz Gyula, aki 1894-ben lett az ókori történeti tanszék professzora, továbbá Pulszky Ferenc és Szilágyi Sándor, a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve az Egyetemi Könyvtár igazgatója. Hampel József előbb a Nemzeti Múzeum munkatársa, majd 1890-től a pesti egyetem rendes tanára volt. Nagy Iván néhány éves ügyvédkedés után az Egyetemi Könyvtárban talált érdeklődéséhez közelebb álló munkát. A jogot végzetek közül hárman (Pauler, Jakab, Ráth) – kisebb-nagyobb kitérő után – levéltárosok lettek.

A jogászokhoz képest viszonylag kevesen, az 1850-ig születettek közül mindössze hatan (Horváth Mihály, Rómer, Ipolyi, Knauz, Pór és Fraknói) hallgattak teológiát, illetve jártak hittudományi főiskolára. Ők valamennyien papi hivatásuk gyakorlása mellett foglalkoztak tanítással és/vagy történetírással. Életük delelőjén valamennyien kanonokok, azon túl pedig – Pór kivételével – püspökök lettek. Egyedül Horváth Mihály papi karrierje alakult másként. Bár 1848-ban ő is püspöki stallumot kapott, 1864-ben, emigrációjának vége felé családot alapított, és gyermekei is születtek. Az egyház azonban nem ismerte el házasságkötését, s így hazatérte után az uralkodó ismét címzetes püspökké nevezte ki.

Olyan történész, aki a jog, a teológia és a hozzájuk csatlakozó bölcsészeti tárgyak mellett más szakokban is elmélyült volna, kettő akadt: Henszlmann Imre, aki orvosdoktori diplomájának a megszerzése után kezdett művészettörténettel és archeológiával foglalkozni, valamint Salamon Ferenc, aki a jog mellett orvosi tudományokat és matematikát tanult.

Mindazok a jeles és kevésbé jeles történetírók tehát, akik a reformkorban, a neoabszolutizmus korában és az 1867 utáni első egy-két évtizedben a magyar történetírást művelték, autodidaktaként írták műveiket. Szakszerű történészi képzésben egyikük sem részesült. A vidéki katolikus és protestáns főiskolákon, valamint a jogakadémiákon a történelemnek gyakran még külön tanára sem akadt. Az tehát, hogy a 19. század első két harmadának magyar történészei milyen historikussá váltak, nagyrészt rajtuk, s nem tanáraikon és tanulmányaikon múlt. Ipolyi Arnold, aki teológiát tanult, s mint pap nagyváradi püspökként fejezte be pályáját, így vallott erről: „A nemzet történetének legjobb írói is, iskola és mester nélkül, csak mint megannyi naturalisták s autodidacták nőttek föl. Nem volt nekünk a külföld nagy tanintézeteihez hasonló históriai és philológiai seminariumunk, nem palaographiai iskolánk, nem diplomaticai intézetünk, hol történelmünk kútfői ismeretét, azok vizsgálatának módszerét, okmányaink régi írása betűzetét s olvasását, fogalmazása irányát, középkori nyelvét s ítésetét tanulhattuk és gyakorolhattuk volna, – sőt a legtöbben, még legjobban végzett iskoláinkban is vagy csak hírért is hallottuk volna valaha mindennek!

[...] Csak amúgy magunktól, saját szorgalmunkból jöttünk rá, tudás- és tanulásvágyból vagy éppen a véletlenből.”⁹⁰ Az Ipolyinál húsz évvel fiatalabb, s így már a következő nemzedékhez tartozó Fraknói Vilmos, akit 1865-ben szenteltek pappá, Szilágyi Sándorról mondott emlékbeszédében ugyanígy ítélte meg maga és pályatársai felkészültségét. „Amikor arra szánta el magát – utalt Szilágyi újságírói pályakezdésére –, hogy a letűnt századok felderítését tűzi ki életcélul, ennek elérésére határozott terv nélkül indult meg. Ebben a fogyatkozásban osztoztunk vele mindnyájan, kik mint autodidakták léptünk a történetírói pályára. Mesterek útmutatása, kellő előkészület hiányában a tudomány állása iránt kellően nem tájékozva, erőink megítélésére képesek nem lehettünk.”⁹¹

A pesti bölcsészkar a dualizmus első éveiben vált előkészítő és kiegészítő képzést nyújtó oktatási egységből teljes értékű egyetemi karrá. Ennek során a történelem oktatása is magasabb szintre emelkedett, és lépésről lépésre korszerűsödött. Először – 1866-ban – a történelem tanszéket választották szét egy egyetemes és két magyar történeti tanszékre. Az utóbbiak egyikén 1526-ig, a másikon 1526-tól oktatták a magyar történelemet. 1878-ban az egyetemes történeti tanszék is tovább osztozott. Ekkortól létezett külön ókortörténeti, valamint középkori és újkori egyetemes történeti tanszék.

1898-ban hatodik történelmi tanszékként szervezték meg a magyar művelődéstörténelmi tanszéket, amelybe az állam- és alkotmánytörténeten kívül elvileg mindent – a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténetet egyaránt – beleértettek. Ennek élére Békefi Remig (1858–1924) cisztercita szerzetest és földrajz-történelem szakos tanárt nevezték ki. Első, az 1890-es években megjelent munkáiban Békefi a pilisi és a pásztói apátság történetét dolgozta fel, majd a középkori iskolák és iskoláztatás története iránt érdeklődött (*A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, 1906; *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, 1910). Az egyetemre kerülve nagy gondot fordított diákjaira, akik számára fórumot is biztosított. 1901-ben megindította a *Művelődéstörténeti Értekezések* című könyvsorozatot. 1911 végéig, amikor betegsége miatt tanszékétől megvált, a sorozatnak 60 száma jelent meg, amihez utólag még vagy 10 füzet csatlakozott.

A történelemoktatást is segítette az egyetem antropológiai tanszéke, amelyet 1881-ben alapítottak – Európában negyedikként. Professzora Török Aurél (1842–1912) orvos, a darwinizmus híve volt, akinek a nevét az általa szerkesztett koponyamérő (craníometer) alapján külföldön is jól ismerték. Bár óráit sokan hallgatták, 1882-ben indított szakfolyóirata (*Antropológiai Füzetek*) egy-éves megjelenés után érdeklődés hiányában megszűnt.

⁹⁰ Ipolyi Arnold: Emlékbeszéd Ráth Károly fölött. *Századok*, 1869. 367–368.

⁹¹ Fraknói Vilmos: Emlékbeszéd Szilágyi Sándor r. tag felett. Budapest, 1902, MTA, 10.

A tanszéki specializációval párhuzamosan a tanárképzést is korszerűsítették. A budapesti tudományegyetem bölcsészkarához kapcsolódva 1870-ben külön tanítóképző intézetet, majd 1872-ben gyakorló gimnáziumot szerveztek a középiskolai tanárjelöltek számára. Ezeknek az új intézményeknek és szervezeti reformoknak volt köszönhető, hogy a korszak második történész-nemzedékének fiatalabb évfjáraikhoz tartozók többsége már nem jogot vagy teológiát, hanem főszakként történelmet és egy másik tárgyat – általában földrajzt vagy latint – tanult, és tanári diplomát is szerzett. Ezt az utat járta Márki Sándor, Marczali Henrik, Thallóczy Lajos, Csánki Dezső, Angyal Dávid, Tagányi Károly, Borovszky Samu és Áldásy Antal. Jogászként ebből a generációból csak Timon Ákos és Károlyi Árpád végzett. Teológiát ugyan többen – Békefi, Schönherr, Hodinka, Erdélyi – hallgattak, de emellett mindannyian komolyan foglalkoztak a történelemmel is, és abból tanári diplomát és doktori címet is szereztek. A doktori oklevél megszerzésének 1873-tól elengedhetetlen feltétele volt egy nyomtatásban is megjelent tudományos értekezés.

A történetírás szakszerűsödését segítették elő azok a külföldi ösztöndíjak is, amelyeket az 1867 utáni kultuszminiszterek – Eötvös József és Trefort Ágoston – rendszeresítettek különösen tehetséges és már végzett bölcsészek számára az 1870-es évek elejétől kezdve. Az első két történész-ösztöndíjas a csodagyerekként számon tartott Marczali Henrik (1857–1940) volt, aki földrajz-történelem szakon végzett, és már 18 éves korára doktorált, a másik pedig Károlyi Árpád (1853–1940), aki ugyan jogot hallgatott, ám a nagykorúsi gimnáziumban annak idején Szilágyi Sándor tanította történelemre. Mindketten 1875-ben indultak „vándorútra”. Károlyi csak Bécsig jutott, ahol két évig tanult a Theodor Sickel (1826–1908) vezette *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* hallgatójaként. Ez az intézmény 1855-ben alakult, és évfolyamonként 8–10 olyan fiatal szakember továbbképzésével foglalkozott, akik azután egyetemeken, levéltárakban, könyvtárakban és középiskolákban helyezkedtek el. Erőssége a diplomatika, vagyis az oklevéltan volt, amellyel a *Monumenta Germaniae* több kötetének a szerkesztőjeként maga az igazgató is foglalkozott. Károlyi tanulmányainak befejezése után sem tért haza, hanem Bécsben ragadt, s az ottani *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-nak lett a levéltárosa, majd 1909-től az igazgatója.

Marczali megszakításokkal több mint két évet töltött külföldön, és eközben három országban járt. Előbb Berlinben, majd Párizsban és Oxfordban, s végül ismét Berlinben tanult. Berlinben többek között Theodor Mommsennek és Wilhelm Wattenbachnak az előadásait hallgatta. Legnagyobb hatást Georg Waitz, a *Monumenta Germaniae Historica* egyik szerkesztője gyakorolt rá, aki befogadta forráselemző szemináriumába, és idős mesterével, Leopold von Rankéval is megismertette. Párizsban az *Écoles des Hautes Études* és az *Écoles des Chartres* kurzusait látogatta. A középkori francia kútfők ismeretére Gabriel Monod, a

Revue historique alapító szerkesztője oktatta, de találkozott Ernest Renannal és Hippolyte Taine-nel is. Oxfordban többek között Edward A. Freemannel került kapcsolatba, aki utóbb – mint már említettük – a kor egyik legtöbbet forgatott és magyarul is kiadott módszertani kézikönyvét írta (*A történelem tanulmányozásának módszerei*, 1895).

Károlyival és Marczalival nagyjából egy időben tanult külföldön a jogtörténész Timon Ákos, röviddel Károlyi és Marczali után pedig két másik fiatal bölcsész: Fejérpataky László (1857–1923) és Mika Sándor (1859–1919). Fejérpataky két évet Károlyihoz hasonlóan Bécsben töltött Sickel keze alatt, majd néhány hónapig Wattenbach előadásait hallgatta Berlinben, s végül a párizsi *École des Chartres*-ban is megfordult. Mika Sándor az első felévéét Berlinben töltötte, ahol Wattenbach paleográfiai kurzusát látogatta, majd másfél évig Párizsban képezte magát. Elsősorban az *École des Chartres*-ban tanult középkori franciát és segédtudományokat, de foglalkozott összehasonlító politikatörténettel és modern francia történelemmel is. A magyar ókortörténet – elsősorban a sémi filológia és az iszlamlológia – későbbi nagy híré művelője, Goldziher Ignác 1873–1874-ben ugyancsak állami ösztöndíjjal járta be Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot.

A generációváltás mindazonáltal csak lassan következett be. A jogtörténészeket és a segédtudományok tanárait, valamint a helyetteseket is beszámítva az 1880-as évek közepén a pesti bölcsészkaron összesen 18-an hirdettek történeti tárgyú előadásokat. A tanári kar továbbra is vegyes képet mutatott; a professzori stallumok odaítélésénél változatlanul érvényesült a kontraszelekció. Az 1890-es évek elejéig kinevezett professzorok közül sem Horvát Árpád, sem a magyar történelmet tanító Somhegyi (Schröck) Ferenc (1813–1879) és Kerékgyártó Árpád (1818–1902) nem hagyott maga után figyelemre méltó életművet. Az újkori egyetemes történelmet tanító Ballagi Aladár (1853–1928), valamint a középkori magyar és egyetemes történelmet tanító Salamon Ferenc neve már ismerősebben cseng, de ők sem vetekedhetnek néhány nagynevű elődjükkel és több iskolateremtő utódjukkal. Pozitív ellenpéldaként ebből az időből egyedül a régész és ókortörténész Hampel József (1849–1913) említhető, aki tanárként, az *Archeológiai Értesítő* szerkesztőjeként és a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségosztályának őreként, majd igazgatójaként egyaránt beírta nevét a magyarországi régészeti kutatások megszervezésének és a feltárt anyagok tudományos feldolgozásának történetébe.

További problémát jelentett, hogy az egyes órák között semmiféle konkordancia nem állt fenn, s a hallgatók tetszőleges sorrendben vehették fel a történelem szak tárgyait, sőt egyiket-másikat ki is hagyhatták. Így a tanszéki specializáció ellenére sem részesültek kifogástalan szakképzésben. A külföldi ösztöndíjak rendszerének kialakításával egyidejűleg ezért felvetődött a hazai történészképzés intézményi feltételeinek még magasabb szintre emelése.

Ennek hátterében ugyancsak Trefort Ágoston, illetve miniszteri titkára, Szilágyi Sándor állt. Az elképzelések egyik eleme a németországi egyetemekről jól ismert szemináriumi képzés, vagyis gyakorlati foglalkozások rendszeresítése volt. A másik pedig a bécsi intézethez, illetve a párizsi *École des Chartres*-hoz hasonló posztgraduális „tudósképző” létrehozása. Bár az utóbbiból semmi sem lett, az egyetemi képzés struktúrája lépésről lépésre tovább korszerűsödött. Az 1880-as évek első felében a pesti egyetemen kezdték bevezetni a főkéllégiumok és mellékollégiumok, illetve az előadások és a gyakorlati képzést biztosító szemináriumok együttesének rendszerét. Ennek koncepcionális alapjait Hampel József dolgozta ki még 1874-ben. A tanárképzés szakszerűbbé tétele mellett elképzelése szerint a szemináriumi forma a tudósképzés céljait is szolgálta volna. Hasonló célokat és teendőket fogalmazott meg hazatérése után, 1877-ben írott cikkeiben, majd a Magyar Történelmi Társulat 1885-ös kongresszusán tartott előadásában Marczali Henrik is. Az egyetem feladata – hangsúlyozta külföldi, elsősorban német példák alapján – „a fiatal történész irányában két fő részre oszlik. Az egyik: ismeretének körét minden irányban szélesíteni [...]. A másik: beavatni őt a történeti munkásság módszerébe, és kifejteni benne az öntevékenység szellemét. [...] Az első cél elérését az előadások, a másodikét az úgynevezett szemináriumok, tán jobban mondva gyakorlatok tűzték ki.” Javasolta, hogy a gyakorlatok két fő részből álljanak: a tanár vezetése alatt közösen végzett egyetemi munkából és a növendékek önálló dolgozatokban testet öltő otthoni munkájából. Az előadások és a szemináriumok megkülönböztetése és funkcionális szétválasztása mellett Marczali nagyon fontosnak tartotta azt is, hogy a hazai történelmet ne elszigetelten, hanem az általános európai tendenciákba illesztve tárgyalják a tanárok, s hogy a nyelvoktatás a latin és a görög mellett a francia és az angol nyelv tanítására is terjeszkedjék ki. Utóbbiak „ismerete nélkül – hívta fel a figyelmet az új kor új követelményeire – lehetetlen csak egy szót is írni modern történetről”.⁹²

A Hampel, Marczali és mások által körvonalazott, európai mintákat követő, korszerű és jó színvonalú történelemoktatás a pesti egyetemen az 1880-as évek elejétől kezdett meghonosodni. Maga az ún. Történelmi Szeminárium 1887-ben kezdte meg munkáját Salamon Ferenc igazgatósága alatt. Vezető tanárainak egyike és egyben Salamon jobbkeze a fiatal Fejérpataky László volt. Az ő felügyelete és irányítása mellett állították fel a Szeminárium könyvtárát, amely előbb az Egyetemi Könyvtár egyik földszinti termében, majd az egyetem Szerb utcai épületében kapott helyet. Segédtanárként és alkalmi óraadóként, majd később professzorként ebbe a munkába Marczali és más külföldről hazatért

⁹² Marczali Henrik: A történelmi szeminárium az egyetemen. In Marczali Henrik: *Világtörténelem-magyar történelem*. Szerk. Gunst Péter. Budapest, 1982, Gondolat, 492–501.

ösztöndíjasok is bekapcsolódtak. Marczali Henrik 1895-től oktatta professzor-ként az 1526 előtti magyar történelmet, és Fejérfpataky László is ebben az évben lépett Horvát Árpád örökébe. Mika Sándor a francia *École Normale Supérieure* mintájára 1895-ben megszervezett, a magas szintű középiskolai tanárképzést internátusi elhelyezéssel kombináló Eötvös Collegium szakvezető tanára lett. Schvarcz Gyula és Goldziher Ignác velük csaknem egy időben – 1894-ben – lettek a pesti egyetem kinevezett professzorai.

A kolozsvári egyetemen zajló történelemoktatás hasonló elveket követett, ám jóval kisebb létszámmal és – ebből következőleg – alacsonyabb szintű specializációval. Itt előbb négy, majd utóbb öt történelmi tanszék működött egy-egy professzorral. Ezek a következők voltak: római történelem, egyetemes történelem, egyetemes európai és hazai jogtörténelem, magyar történelem és segédtudományai, valamint 1883-tól ezek mellett magyar művelődéstörténelem. Az ismertebb professzorok közül említhető a magyar történelmet és segédtudományokat oktató Szabó Károly (1824–1890), aki bár Toldy Ferenc és gróf Teleki József mellett vált történésszé, Horvát István hatásától teljesen sohasem szabadult meg, és Lánöy Gyula (1850–1911), aki ugyan egyetemes történelmet oktatott, ám mint kutató a magyar történelem különböző korszakaival foglalkozott. Lánöy 1891-ben a pesti egyetemre került Salamon Ferenc helyére, ahol középkori egyetemes történelmet tanított. Kolozsvári tanszékét a Marczalihoz hasonlóan történelem–földrajz szakon végzett és sokáig középiskolákban tanító Márki Sándor (1853–1925) örökölte. A magyar művelődéstörténelmi tanszékét Vajda Gyula (1843–1909) piarista pap tanár töltötte be, aki kutatóként középkori várostörténettel és emellett Erdély történetével foglalkozott.

Az 1867 utáni magyar történetírásnak a budapesti és a kolozsvári egyetem történelmi tanszékei mellett kezdetben két irányító központja és szervezeti bázisa volt: a Magyar Tudományos Akadémia IV., illetve az 1869-es átszervezés után II. (Bölcséleti, Társadalmi és Történelmi) Osztálya, valamint a Magyar Történelmi Társulat. Előbbi elsősorban könyvkiadással, az utóbbi főleg a történész-céh társadalmi kapcsolatainak a kiépítésével foglalkozott. Harmadikként ezekhez csatlakozott a Magyar Országos Levéltár, amely 1875-ben nyitotta meg a kapuit.

A korábbiaknál lényegesen jobb anyagi feltételek közé került Akadémia, illetve annak Történettudományi Bizottsága elsősorban az 1857-ben megindított sorozatok kiadásának a folytatására törekedett. A *Monumenta* addigi két osztályának több új kötete jelent meg. Ezek mellett az 1870-es évek elején két új alsorozat kiadványozási munkái is megindultak. A III. Osztálynak nevezett Magyar Országgyűlési Emlékek (ezen belül magyarországi és erdélyi) és a IV. Osztályként számon tartott Diplomáciai Emlékek első, az Anjou-korral foglalkozó kötete egyaránt 1874-ben látott napvilágot. Folytatódott a Török–magyar-kori Történelmi Emlékek kiadása. E két nagy sorozat mellett Simonyi Ernő és

Thaly Kálmán szerkesztésében 1871-ben megkezdődött az *Archivum Rákóczi-anum* két osztályának (*Diplomácia*, illetve *Had-és belügy*), valamint 1878-ban – Nagy Imre (1822–1894), kúriai bíró szerkesztésében – az *Anjoukori Okmánytár*nak a kiadása.

Az Akadémia okmányközlő sorozatainak keretében az 1867 és 1877 közötti 10 évben összesen 86, a *Történelmi Tár* füzetivel együtt pedig összesen 111 kötet jelent meg. Az 1867 előtti 10 évben megjelent mennyiségnek (39 kötet) ez csaknem háromszorosa volt. 1871-es haláláig mint elnök ezt a hatalmas munkát elvileg továbbra is báró Eötvös József, azután pedig 1878-ig Horváth Mihály, majd Csengery Antal (1878-tól 1880-ig) és Ipolyi Arnold (1880-tól 1886-ig) irányította. A gyakorlati munka dandárja persze nem rájuk, hanem a mindenkori előadóra hárult. Ezt a pozíciót 1875-ig Toldy Ferenc, később Fraknói Vilmos (1875-től 1880-ig), majd ő utána Pesty Frigyes (1880-tól 1889-ig) töltötte be. A Történettudományi Bizottság támogatásával 1873-tól folytatódott a *Hazai Okmánytár* kiadása is, amely befejezéséig, 1891-ig, nyolc kötetig jutott el. Ráth Károly halála után a sorozatot Ipolyi Arnold és Nagy Imre gondozta.

Eötvös halála után a Történettudományi Bizottság költségvetési támogatása csökkent. Az 1870-es évek elején még évi 20 ezer forintos „appanázs” az évtized második felében 15, majd az 1880-as években 12 ezer forintra mérséklődött. A régi sorozatok kiadása mindazonáltal folytatódott, sőt újak is jelentek meg. A római Vatikáni Levéltár magyar vonatkozású anyagainak közzétételére a *Vatikáni Magyar Okmánytár* vállalkozott. Ennek két sorozatában 1887 és 1909 között összesen 9 kötet jelent meg. Ezek közül hat az 1281 és 1490 közötti pápai bullákat, leveleket és a pápai tizedszedők beszámolóit, három pedig a 16. századi pápai követek jelentéseit tartalmazta eredeti, latin nyelven. Viszonylag későn, 1902-ben indult a Szent István Társulat *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* (*Monumenta Ecclesiastica*) című sorozata, amelynek 1912-ig 5 kötete jelent meg. Talán ezeknél is impozánsabb vállalkozás volt azonban A *Pannonhalmi Szent Benedek-rend története* című sorozat, amelynek 1902 és 1913 között megjelent 13 hatalmas kötetét Erdélyi László (1868–1947), az apátság levéltárosa és főkönyvtárosa szerkesztette, és részben írta.

1918-ig, amikor a dualista korszak véget ért, az 1850-es évek közepén kezdődött rendszeres forráskiadási tevékenység igen jelentős eredményeket mutathatott fel. A különböző okmánytárak keretében megjelent kötetek száma jóval meghaladta a 200-at. Ezek többsége az Akadémia égisze alatt jelent meg. A *Monumenták* I. Osztálya (*Okmánytárak*) 40, a II. Osztály (*Írók*) 38, a III. Osztály (*Országgyűlési Emlékek*) 33, a Török–magyar-kori Történelmi Emlékek 14, az *Archivum Rákóczi-anum* 13 kötetig jutott el.

A mennyiségi növekedés azonban továbbra sem mindig járt együtt a minőség érdemi javulásával. A szerkesztési elvek tisztázatlansága és az egyes szer-

kesztők eltérő szempontjai vegyes színvonalú eredménnyel jártak. A *Monumentákon* belül megjelent – Wenzel Gusztáv által gondozott – *Árpádkori Új Okmánytár* például sem tárgy- és névmutatót, sem érdemi jegyzetanyagot nem tartalmazott. Az *Anjou-kori Okmánytár*hoz tárgy- és névmutató ugyan készült, viszont az eligazító bevezetések elmaradtak. Az *Országgyűlési Emlékek* egyes köteteit általában részletes, a közölt okmányok bő kivonatát tartalmazó tanulmányok vezették be. A közölt aktákhoz magyarázó jegyzetek ugyanakkor nem csatlakoztak. Az *Archivum Rákócianum* köteteiben közölt okmányokat Thaly és munkatársai bő magyarázó jegyzetekkel látták el. Név- és tárgymutatót azonban nem készítettek, s mivel teljességre törekedtek, igen sok lényegtelen levelet és egyéb dokumentumot is közöltek. A koncepciótlanság, illetve az egységes szerkesztési elvek alkalmazásának a hiánya már a kortársaknak is feltűnt. Az 1870-es, majd az 1880-as évek közepén a Történettudományi Bizottságot ezért elég sok kritika érte. A kiadványok között – írta az egyik névtelen – homályába burkolózó, de kétségkívül hozzáértő kritikus, talán Marczali Henrik – „Látunk [...] jó, középszerű és még annál is alantabb álló editiókat”. A feladat az lenne, és a Történettudományi Bizottságnak azt kellene elérni, hogy „többé egy kiadás se lásson napvilágot kimerítő bevezetés, tárgyi magyarázat, név- és tárgymutató nélkül”.⁹³ A kritikára a bizottság volt előadója, illetve 1886 és 1895 közötti elnöke, Fraknói Vilmos válaszolt. A bírálát nagyobb részét lényegében indokoltnak tartotta, és azt el is fogadta, a felelősséget azonban az egyes alsorozatok, illetve kötetek szerkesztőire hárította, akik – mint írta – nem követték a bizottság szempontjait. A hiányosságok egy részét a bizottság a későbbiekben annyiban orvosolta, hogy néhány alsorozathoz pótlólag készített mutatókat.

Az okmánykiadási tevékenység szervezése mellett az Akadémia fontos feladatának tartotta az elért kutatási eredmények publikálását is. E célból indította meg már 1867-ben az *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből* című sorozatot, amelyet az 1870-es években Fraknói Vilmos, majd 1880-tól Pesty Frigyes szerkesztett. A sorozatban általában rövidebb – 30 és 200 oldal közötti – tanulmányok, előadások és székfoglalók jelentek meg a legkülönfélébb témakörökben. 1918-ig 24 kötetbe rendezve összesen 231, évi átlagban tehát 4 füzet látott napvilágot. Az első Hunfalvy János (1820–1888) földrajztudós, Hunfaly Pál öccse írta *Hazánk közlekedési eszközeiről* címmel.

A Történelmi Társulat munkáját 1876-os haláláig, tehát közel tíz éven át gróf Mikó Imre irányította. Örökét az addigi első alelnök, Horváth Mihály vette át, aki azonban 1878-ban ugyancsak elhunyt. Ezután Ipolyi Arnoldot választot-

⁹³ -k: Az Akadémia történelmi bizottságának munkásságáról. *Budapesti Szemle*, 1886. 45. 488–496.

ták elnökké, aki közel tíz évig, 1886-ig töltötte be ezt a posztot. Mellettük nagy szerepet játszott a mindenkori titkár, aki 1875-ig Thaly Kálmán, ő utána pedig 1898-ig Szilágyi Sándor volt. A Társulat tagjainak száma közben rohamosan nőtt, és 1881-re 1630 főre emelkedett.

A Társulat társadalmi beágyazottságának növelésében a hosszú időn át majdnem minden évben megrendezett vándorgyűlések játszottak fontos szerepet. A vándorgyűlések ötlete a dunántúli történetkedvelőktől származott, akik a neoabszolutizmus utolsó éveiben maguk is ezzel a módszerrel térképezték fel és tartották össze a régió több tucat történelmekedvelő emberét. A Történelmi Társulat első vándorgyűlését az elnök szűkebb hazájának fővárosában, Kolozsvárott rendezték meg 1868 nyarán, a másodikat pedig Ipolyságon, 1869 szeptemberében. Itt elmondott beszédében Horváth Mihály hármas célt tűzött ki a magyar történetírás elé. Először a „kútfők kritikai megrostálását”, másodsor az „anyag hézagosságainak kiegészítését”, s végül az „élvezhető s tanulságos élvezetet nyújtó, művészies alakú feldolgozást”. Az utóbbit Horváth „egyes kitűnőbb tehetségekkel megáldott tudósok” feladatává tette, s a Társulat teendői közé csak az első kettőt, vagyis a forrásfeltárást és a kiadási munkába való bekapcsolódást sorolta.⁹⁴ Azért, hogy e céloknak meg tudjanak felelni, minden vándorgyűlés 6–12 napig tartott, s néhány előadás meghallgatása mellett az összesereglett tagok legfőbb feladata a helyi levéltár vagy levéltárak elérhető anyagainak az áttanulmányozása, s regeszták, vagyis kivonatok készítése volt. Osztozva külföldi kollégái optimizmusában Horváth úgy gondolta, hogy „Ha mi ezen levéltári kutatásokat számos éven át folytatjuk; ha az ország külön vidékein létező, kisebb-nagyobb levéltárakat szorgalmasan áttanulmányoztuk, s ezekből nagyobb részben összegyűjtöttük azon adatokat, melyek közmívelődési állapotaink történetének egyes jelzői, s nemzeti életünk nagy kertjének mind meg annyi virágszájai: akkor büszke öntudattal fogjuk érezni, hogy Társulatunk megoldotta feladatainak legfáradtságosabbikát, de egyszersmind legszebbikét s leghasznosabbikát is. És akkor, ne kételkedjünk, föl fog tűnni nemzetünk keblében a hivatott művész is, ki ezen virágszálakat, nemzetünk dicsőségére, egy bokrétába fűzve, meg fogja írni nemzeti életünk kimerítő, tanulságos történelmét”.⁹⁵

A vidéki vándorgyűlések sorozata 1889-ig tartott. Kellő érdeklődés hiányában ezután már csak egy vándorgyűlést tartottak, 1909-ben Liptó megyében. A több mint húsz találkozó alkalmával a társulati tagok 134 helyi levéltárat kutattak át. A Horváth Mihály által felvázolt célt – „történelmi anyagunk összes kincsének evidenciába állítását” – természetesen nem érték el, viszont kétség-

⁹⁴ Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde (1869). *Századok*, 1869. 513–529.

⁹⁵ Horváth Mihály elnöki beszéde (1871). *Századok*, 1871. 591.

kívül sok értékes forrásra bukkantak, s ezek közül sokat közzé is tettek, illetve fel is dolgoztak. A Társulat saját kiadványainak sorát a gróf Zichy család egyik ágának Zsélyen őrzött irataiból összeállított válogatás nyitotta meg (*A Zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*). Ennek anyagát az 1869-es Hont megyei vándorgyűlés során tárták fel a tagok, s Nagy Iván, Thaly Kálmán, Kubinyi Ferenc és mások szerkesztésében 1871-től kezdődően adták ki. A sorozat 11. kötete 1915-ben, s a 12., az ún. pótkötet 1931-ben látott napvilágot. Szabó Károly szerkesztésében 1872-től jelent meg a *Székelvél-tár*. Ennek a még 1868-ban Kolozsvárt elhatározott vállalkozásnak 1898-ig hét kötete hagyta el a nyomdát.

Az egyedi forráskiadások mellett a Társulat egyéb módon is kivette részét a történészek rendelkezésére álló fórumok fenntartásában, illetve bővítésében. 1878-ban átvette az Akadémia Történettudományi Bizottságától a *Magyar Történelmi Tár* szerkesztését, melynek 1911-ig felügyelte a kiadását. Az addig elég rendszertelenül publikált kiadvány ezen idő alatt évnegyedes folyóiratként jelent meg, melyet gyakorlatilag a mindenkorai társulati titkár szerkesztett. Jellege nem változott: elsősorban továbbra is kisebb forrásokat, valamint esetenként tanulmányokat és egyéb írásokat adott közre. A *Történelmi Tár* ily módon egyik legfontosabb fóruma lett a vándorgyűlések során feltárt érdekesebb anyagok közlésének. Anyagi nehézségek miatt a sorozat megjelenése 1912-től szünetelt. 1914-ben az Akadémia Történettudományi Osztálya megpróbálta újraéleszteni, ám nem sok sikerrel. 1914-ben egy és 1915-ben is egy kötet jelent meg belőle, majd hosszú szünet után 1936-ban még egy, az utolsó.

1885-től jelent meg a *Magyar Történelmi Életrajzok* című sorozat az Akadémia II. Osztálya és a Társulat közös kiadásában. A szervezők – a két testület vezetői – úgy gondolták, hogy „a biographiai forma legalkalmasabb egyes korszakok történetét úgy mutatni be a közönségnek, hogy az egyszerre ismerkedjék meg a korról és jelentősebb szereplőivel”. Emellett meg van az a haszna is, hogy a történetírókat „lélektani bűvárlatokhoz szoktatja”.⁹⁶ Az első kötet, amely Nagy Lajos leányának, Máriának az életével és uralkodásával (1382–1395) foglalkozott, Márki Sándor (1853–1925), akkor még fiatal aradi történelemtanár tollából jelent meg. Ezt követte az ugyancsak pályája elején álló, s 1884-től Bécsben levéltár-igazgatóként dolgozó Thallóczy Lajos (1857–1916) életrajza a 16. században élt Zay Ferencről. Marczali Henrik nagy sikerű és terjedelmes életrajza Mária Teréziáról 1891-ben hagyta el a nyomdát. A több mint tíz éven át Szilágyi Sándor által szerkesztett sorozat 1916-ig, amikor megszűnt, összesen 62 történelmi életrajzot adott az érdeklődők kezébe.

⁹⁶ Dr. Lukinich Imre: *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917*. Budapest, 1918, Magyar Történelmi Társulat, 65.

A *Történelmi Tár* és a *Magyar Történelmi Életrajzok* megjelenésénél is fontosabb és tartósabb kezdeményezésnek bizonyult a Társulat szakfolyóirata, a *Századok* kiadása. A kezdeményezés visszanyúlik a neobszolutizmus utolsó éveire: Pesty Frigyes 1865-ben ugyanis már kért, és kapott is engedélyt egy ilyen című „szaklap” indítására. Elegendő számú színvonalas tanulmányt azonban nem tudott összegyűjteni. A megjelenést ezért egyre halogatta, és végül az alakulófélben lévő Történelmi Társulat „közönyeként” kívánta megindítani. A Társulat alakulása körüli csetepatékban Pesty némileg háttérbe szorult, s a július 2-ai választmány úgy döntött, hogy egy Horváth Mihályból, Toldy Ferencből, Pesty Frigyesből és Thaly Kálmánból álló albizottságra bízza a folyóirat kiadásának az előkészítését. A gyakorlatban ez Thaly szerkesztővé válását, és Pesty pénztárnokká való lefokozását jelentette.

A *Századok* első száma 1867 augusztusában jelent meg 500 példányban. Bár kezdetben elég nagy nehézséget jelentett az egyes számok színvonalas anyagokkal való megtöltése, a folyamatosságot végül mindig sikerült biztosítani. Éves terjedelme 30 ívről rövidesen 40, majd 50–60 ívre, példányszáma pedig az év végére 800, a későbbiekben pedig több mint 1000-re nőtt. Az 1870-es évek végén már arról döntöttek, hogy a példányszámot 1500-ról 1800-ra emelik. A század végére a lap elérte a 2000-es példányszámot és a 60 íves terjedelmet. Évente általában tízszer jelent meg.

Az egyes számok (füzetek) rendszerint két-három nagyobb tanulmányból, néhány könyvbírálatból, valamint a vegyes tartalmú „Hírek” „Különfélék” és „Tárca” rovatokból álltak. Ez utóbbiakban kaptak helyet a társulati hírek, a rokon tudományok eseményei, a folyóiratok szemléje és a vitacikkek. A tanulmányok, melyeket gyakran ábrák és képek egészítettek ki, szinte kizárólag magyar történelemmel foglalkoztak, s kezdetben a 18., később a 19. század elejéig terjedő korszakokat fogták át. A recenziós rovat nagyjából ugyanilyen megoszlást mutatott. A bemutatott és bírált könyvek több mint kétharmada magyar történelemmel, s ezen belül a középkorral és a kora újkorral foglalkozott. A külföldi munkák között 49%-os aránnyal vezettek a német nyelvű (német és osztrák) könyvek, melyeket a francia és angol nyelvű munkák követek 16, illetve 9%-os reprezentációval. Ez az aránytalanság részben az osztrák-magyar államközösség tényéből, részben pedig a 19. századi német történetírás világszerte respektált szakszerűségéből és persze a rezenzensek nyelvtudásából fakadt. Összevetve a magyar szellemi élet reformkori és 1849 utáni, markánsan nyugat-európai orientációjával, mint tendencia ez a beszűkülés veszélyét hordozta magában.

Mint társulati titkár 1875-ig Thaly Kálmán szerkesztette a lapot. Thaly rendkívül energikus személyiség volt, ám ugyanakkor kiegyensúlyozatlan, elfogult és egyben akarnok is. Elfogultsága és akarnoksága gyakran fajult szerkesztői önkénnyé, ami nemcsak a közölt írások jellegében, hanem az azokhoz fűzött

szerkesztői megjegyzésekben is tükröződött. Fő célpontja ellenlábasa, Szilágyi Sándor volt, akit ő is és a Thalyhoz közelálló Pauler Gyula is keményen bíralt a lap hasábjain. 1875 tavaszán Thaly Fraknoi Vilmostal tűzött össze azon, hogy a jezsuiták vajon tényleg meg akarták-e mérgezni Bercsényi Miklóst vagy sem? Thaly szerint igen, Fraknoi szerint nem. Röviddel ezután Knauz Nándorral akasztott tengelyt forráskiadási ügyben. Mindkét vita mögött mélyen gyökeredző felekezeti ellentétek húzódtak meg. Thaly a függetlenségi-protestáns, Fraknoi és Knauz az aulikus-katolikus irányzat exponensének számított. Az elmérgesedett viták a Társulat többi pap tagját, Horváthot, Ipolyit és Rómert is zavarták. Thaly frusztrációját ugyanakkor az növelte, hogy – Horváth Mihály ajánlása ellenére – három egymást követő alkalommal sem választották akadémiai rendes taggá. Mindezek miatt 1875. szeptember 24-én társulati titkárságáról és a *Századok* szerkesztői posztjáról egyaránt lemondott, és sértődötten néhány évre még Pestről is elköltözött.

Utóda, aki 1899-es haláláig szerkesztette a lapot, egyik legfőbb riválisa, Szilágyi Sándor lett. Thalyval ellentétben Szilágyi mindenkivel jó kapcsolatokra törekedett. Közről ismerte Arany Jánost és Gyulai Pált, s Toldy, majd Horváth Mihály halála után az akadémia Történettudományi Bizottságában is befolyásra tett szert. „Nagy kiegyenlítőként” tartották számon, ami a *Századok*nak kifejezetten előnyére vált. Szélesedett a szerzői kör, megszűntek a rósszízű csipkelődések, nőtt a lap példányszáma, megszilárdultak anyagi alapjai. A szerkesztői aprómunkát viszont gyakran félvállról vette. Ezért többször jelentek meg zavaró sajtóhibákkal teli közlemények. Ezt használta fel Thaly arra, hogy 1878-ban ismét támadásba lendüljön „Szilágyiék cliqueje” ellen. Az összecsapás kompromisszummal zárult. Szilágyi megmaradt szerkesztőnek, viszont fölé helyeztek egy szerkesztőbizottságot. Ennek tagjai egyrészt Thaly és Pauler, a másiktól Fraknoi és báró Nyáry Albert (1828–1886) voltak.

Az 1890-es években az öregedő Szilágyi mellett gyakorlatilag Nagy Gyula (1849–1924) főlevéltárnok szerkesztette a lapot, aki történészként nem hagyott maga után említésre méltó életművet. 1899-ben ennek ellenére ő lépett Szilágyi helyére, s a Társulathoz is ő lett a titkára. Őt néhány év után a hasonlóképpen másodvonalbeli Borovszky Samu (1860–1912) követte, aki 1913-as haláláig szerkesztette a lapot.

Vándorgyűlések szervezése mellett a Történelmi Társulat vidéki történelmi és régészeti egyletek létesítésének a támogatásával is törekedett társadalmi beágyazottságának növelésére. Ezek bázisa a vidéki múzeumok és levéltárak hálózata, tagjai a helytörténet iránt érdeklődő értelmiségiek voltak. Az 1870-es években ilyen egylet szerveződött Vas megyében, Temesvár központtal a Bánságban, Békés megyében, Nagyvárad központtal Bihar megyében, Felső-Magyarországon Pozsony és Kassa központtal, s még egy-két nagyobb városban. Az Erdélyi Múzeum Egylet miéntájára ezek a szervezetek könyvtárat állí-

tottak fel, kéziratokat, érmekeket és különböző régiségeket gyűjtöttek, s emellett helytörténeti munkákat írtak és adtak ki. E kiadványok többsége az adott város vagy megye történetét igyekezett bemutatni monografikus igénnyel.

Az eredmény természetesen vegyes volt. A *Budapesti Szemle* egyik kritikusa 1873-ban több elrettentő példán keresztül ismertette, hogy a lelkes lokálpatriotizmus és/vagy exhibicionizmus milyen nagy mértékű dilettantizmussal képes párosulni. Ugyanakkor akadtak pozitív példák is. Ezek közé tartozott Jakab Elek (1820–1897) kolozsvári levéltár-igazgató munkája a „kincses város” történetéről (*Kolozsvár története*, 1870). A recenziens dicsérte a szerző szorgalmát és nagy tudását, ám a feldolgozás színvonala ez esetben sem elégtette ki. Az „adatokat – írta – inkább összerakva, mint földolgozva találjuk. Nagyrészt az okiratokat veszi föl elbeszélésebe, azokat néha egészen, többnyire töredékesen lefordítja”.⁹⁷

A szakmailag legalábbis kérdéses helytörténeti munkák tucatjainak a megjelenése indította a Társulat vezetését arra, hogy „sorvezetőt” adjon a városi és vármegyei monográfiák szerzői számára. A Pesty Frigyes és Fraknoi Vilmos által elkészített, és 1872-ben publikált ajánlásokat 1894-ig használták, amikor új szabályzat készült (*Századok*, 1872. 412–416. és uo. 1894. 364–371.).

A vidéki szervezeteknél szakszerűbbek voltak azok a szakmai társaságok, amelyek a történetíráshoz kapcsolódó társ- vagy segédtudományok művelőit tömörítették. Ilyen volt az Országos Régészeti Társulat, amely 1878-ban, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, amely 1883-ban, és a Magyar Néprajzi Társaság, amely 1889-ben alakult meg. A hadtörténet és a céh-, illetve ipartörténet művelői megmaradtak a Történelmi Társulaton belül, viszont 1877-ben külön bizottságot, illetve szakosztályt alakítottak. Az egyes részdiszciplínák képviselői hamarosan új szaktudományos folyóiratokat is indítottak. Ilyen volt az *Archaeológiai Értesítő*, amely már 1868-tól megjelent, az 1883-ban útjára indított *Turul*, amely a heraldikai és genealógiai írásokat közölte, a kisebb megszakításokkal 1888-tól megjelenő *Hadtörténeti Közlemények* és az 1890-től kiadott *Ethnographia*.

A vándorgyűlések sorozatával, a különböző helyi és országos kiadványok menedzselésével, a szakosztályok és a vidéki szervezetek hálózatával, s nem utolsósorban a *Századok* rendszeres megjelentetésével a Magyar Történelmi Társulat jelentős társadalmi beágyazottságra tett szert. Sokágú tevékenységével felkeltette a társadalom érdeklődését a történelmi kérdések iránt, és széles körökben tudatosította a történelmi emlékek és hagyományok megőrzésének és tiszteletének a fontosságát. Az analfabétizmus fokozatos visszaszorulásával, valamint a közép- és felsőfokú végzettségűek számának tetemes növekedésével ehhez a társadalmi feltételek is egyre inkább adottak voltak.

⁹⁷ Ferenczy: Helytörténeti monographiák. *Budapesti Szemle*, 1873. 2. 171–182.

Minél inkább fordult a történészek érdeklődése az eredeti források felé, annál inkább vált fontossá azok összegyűjtése, szakszerű tárolása és kutathatóságuk biztosítása. A főurak családi levéltárainak, valamint a megyei és a városi levéltáraknak az anyagait ugyanakkor gyakran nem megfelelő körülmények között – padlásokon, pincékben stb. – tárolták. Szükségesnek látszott az országos hatáskörű kormánysszervek Bécsben, Pozsonyban, Budán és Kolozsvárott őrzött iratainak az egyesítése és rendezése is. Az 1784-ig Pozsonyban, azt követően pedig Budán működő *Archivum Regni* ugyan sok fontos irategyüttest őrzött, ám a királyi kormánysszékek és a kúria dokumentumai nem tartoztak az illetékeségi körébe. A francia *Archives Nationales*-hoz hasonló magyar nemzeti levéltár felállításának a fontosságát a történészek már a reformkorban felismerték. Az Akadémia 1848-ban kezdeményezte is „egy magyar álladalmi közlevéltár” felállítását. A szabadságharc bukása azonban eltemette az ötletet, amely csak az 1860-as években éledt újra.

Az akadémia megbízásából Wenzel Gusztáv 1865 és 1867 között több előterjesztésben foglalkozott a vidéki levéltárak és egy tudományos célok szolgálatába állítandó országos levéltár felállításának az ügyével. Javaslatait nemcsak az Akadémia, hanem az új kormány belügyminisztériuma és a parlament is felkarolta. A megvalósulásra ennek ellenére éveket kellett várni. Nemcsak a Bécsben és másutt tárolt iratok Budára szállítása tartott több évig, hanem az új levéltár gyűjteményi körének pontos meghatározása, elhelyezése és személyi állományának a kiválasztása is elhúzódott. A szervezőmunkából oroszánrész hárult Pauler Gyula ügyvédre (1841–1903), aki 1870-ben lett az MTA tagja, s akit 1874-ben az *Archivum Regni* igazgatójává neveztek ki. Ezzel egyidejűleg őt kérték fel arra is, hogy a külföldi országos levéltárak rendszerének és működésüknek a tanulmányozása alapján vessé meg az alapját egy magyar országos levéltárnak.

Pauler 1875 márciusában számolt be a belügyminiszternek külföldi tapasztalatairól. Konceptióját, melynek lényege egy alapvetően tudományos feladatokat ellátó országos hatáskörű intézmény létrehozása volt, a kormány elfogadta. A következő években Pauler így sikeresen törekedett arra, hogy az egyesített részlevéltáraktól örökölt, csak iratkezelésre alkalmas személyzetet tudományos képzettségű tisztviselői gárdával váltsa fel. 1882-ben 22, 1902-ben 24 fő dolgozott az intézményben. A hierarchia csúcsán főigazgatóként haláláig Pauler Gyula állt. Utána következett 3 osztályfőnök, fél tucat fogalmazó, 1 főtitkár, fél tucat kezelő, s végül 4-5 szolga. Az osztályfőnököknek és a fogalmazóknak „történelmi és diplomáciai” szakképzettséggel vagy jogi- és államtudományi végzettséggel kellett rendelkezniük, s a feltételnek szabott latin mellett kívánatos volt a „házában divatozó különféle nyelvek” ismerete is. A kezelők számára külön szakvizsga letételét írták elő.

Az iratmegőrzés mellett a kutatás szolgálatába állított, sőt saját kutatásokkal is foglalkozó Országos Levéltár több ezer iratfolyóméternyi anyagát kezdetben

az Országház és az Uri utca közötti kormánysszati épületegyüttesben helyezték el. Mai impozáns székházát a Bécsi kapu tér mellett 1913-ban kezdték építeni; amit 1923-ban foglalt el az intézmény. Az őrzött anyag mennyisége erre az időre 15 ezer iratfolyóméter fölé emelkedett. Igazgatója Pauler halála után Nagy Gyula (1909-től 1913-ig) lett, majd 1913-tól 1934-ig Csánki Dezső állt az intézmény élén.

A két tudományegyetem történelmi tanszékei, az Akadémia történelmi osztálya, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Országos Levéltár döntő mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a 19. század utolsó harmadában a magyar történetírás is professzionalizálódott, és elérte, sőt talán meg is haladta az átlagos európai színvonalat. Bár a történetíró képében tetszelgő jóindulatú dilettánsokkal és kevésbé jóindulatú sarlatánokkal továbbra is lehetett találkozni, a szakmaiság követelményei az élenjáró nyugat-európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is egyre általánosabbá és elfogadottabbá váltak.

b) Ideológiai és módszertani irányzatok

A dualizmus kori magyar történészek a nemzedéki hovatartozásukon és szocializációjukon túl három fontos szempont alapján különültek el egymástól, alkotak szorosabb-lazább csoportokat, és képviseltek irányzatokat. Ezek a következők voltak: 1. a Habsburgokhoz, illetve Bécshez és az 1867-es kiegyezéshez való viszony; 2. vallási hovatartozás; 3. történetfilozófia és módszertan. A Bécshez való viszony alapján továbbra is kirajzolódott egy aulikus (labanc) és egy függetlenségi (kuruc) csoportosulás. Ezek mindegyikén belül többféle árnyalat volt kimutatható, sőt körvonalazódott e dichotómiát meghaladni kívánók köre is. A két tábor jellegzetes írásaik tematikája szerint is elkülönült. A „labancok” kedvenc témái a török elleni politika és a 18. századi újjáépítés, valamint a katolikus egyház magyar történelemben játszott szerepe voltak. A „kurucok” viszont a 16–17. századi függetlenségi küzdelmek, az erdélyi fejedelemség és a református egyház. Nem számítva a kivételeket és a két tábor közötti közvetítőket az előbbi képviselői jellemzően katolikus, az utóbbi református vallásúak voltak. A katolikusok és a reformátusok csoportjához – új jelenséggént – társult egy harmadik – részben felekezeti, részben származási – csoport: az izraelitáké, illetve kikeresztelkedett zsidóké, akik viszont – látásmódjuk rokonsága ellenére – sem módszertani, sem ideológiai szempontból nem alkottak önálló irányzatot.

Az 1849 előtti és utáni évtizedek (reformkor és neoabszolutizmus) magyar történetírásának eszmei alapja a nemzeti liberalizmus, módszertani mintája pedig a nyugat-európai romantika és kisebb, de fokozódó mértékben a német historizmus volt. Az 1850 és 1855 között kiadott hatkötetes *Újabbkori ismere-*

tek tára, amely a „tudományos és politikai társas élet encyclopédiája” alcímmel jelent meg, hosszabb-rövidebb életrajzokat és méltatásokat közölt Carlyle-ről, Macaulay-ról, Guizot-ról és Michelet-ről éppúgy, mint Pertzről, Savigny-ról, a Humboldt fivérekről és Leopold von Rankéról. Egy rövid címszó még Karl Marx-nak is jutott. Csengery Antal zömmel ezt követően közzétett történészportréi között (*Történetírók és a történetírás*, 1874) részben ugyanezek az európai historikusok (Macaulay, Ranke) szerepeltek kiegészítve a két Thierryvel és Lamar-tine-nel. Comte, Buckle, Taine és a pozitivizmus más alakjai mindkét műből hiányoztak. Az 1860-as évek végéig velük csak szórványos utalások formájában találkozhatott a magyar olvasó. Az 1870-es években azonban megkezdődött a pozitivizmus, majd röviddel ezután a történelmi materializmus recepciója is.

A magyar múlt romantikus jegyeket mutató nemzeti liberális interpretálásának legnagyobb alakja az 1867 utáni években is Horváth Mihály volt, akinek országtörténete 1871–1873-ban, immár 8 kötetté növelve, ismét megjelent. Korábbi munkáihoz hasonlóan vezérelve ennek is a magyarság „lángoló szabadságszeretetének” a dokumentálása volt, amely az itt talált idegen népekhez való „testvéri” viszonyulásában éppúgy kifejeződött, mint a nemes és a jobbágy egymás kölcsönös megbecsülésén alapuló kooperatív kapcsolatrendszerében, valamint a vallásszabadság érdekében és az elnyomó idegen hatalmak ellen, a függetlenségéért indított harcokban. Fessler Ignác országtörténetének új német kiadásához írott előszavában szövegszervező elveit Horváth sűrítetten is összefoglalta. Ebben olvashatjuk, hogy „A magyar nép legfőbb törekvése Európa közepén lefolyt ezeréves történelme folyamán megszakítás nélkül a szabadság kiépítésére és megőrzésére irányult. Szabadságszerető lévén az újonnan elfoglalt hazájában meghódított idegen nyelvű törzseket nem kényszerítette a szolgaság jármába, hanem testvérnek és fegyvertársnak tekintette őket. Mivel nem mások uralmára, hanem inkább a közös szabadságra törekedtek, a magyarok sohasem estek a nemzeti türelmetlenség hibájába. [...] És mint a nemzeti, úgy a vallási és az állami-politikai életben is állandóan a szabadság volt a magyarok legfőbb célja.”⁹⁸

Horváth romantikus-liberális nemzeti szemléletéhez közel állt Ipolyi Arnold, aki az őt ért támadás miatt 1855 után az aktív történészkedéstől évekre visszavonult, majd döntően a művészettörténet terén jeleskedett, ám történet-politikusként egyre befolyásosabbá vált. 1878-ban ő lépett Horváth örökébe a Történelmi Társulat élén, s ugyanekkor az Országos Közoktatásügyi Tanács

⁹⁸ Michael Horváth: Vorwort. In *Geschichte von Ungarn von Ignaz Aurelius Fessler*. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, bearbeitet von Ernst Klein. Erster Band. Leipzig, 1867, Brockhaus, V–XIV. A szövegből rövidebb részeket közöl magyarul Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931, Magyar Szemle Társaság, 426–427.

elnökévé is kinevezték. Ekkor már évek óta az Akadémiának is rendes tagja, és 1872-től püspök volt.

Ipolyi a Történelmi Társulat 1876-os közgyűlésén tartott előadásában körvonalazta történelemszemléletét. Ez számos ponton egyezett Horváth Mihály felfogásával. A magyarság legfontosabb jellemzője szerinte is a toleranciával párosult szabadságszeretet volt, amely minden más nemzet fölé emelte. „A magyarok – idealizálta a nemzeti múltat – meghódítván az országot, nem állítottak föl különbséget, mint más nemzetek tevék, a hódító és hódított nép között. Nem követeltek az uralkodó nemzetiség számára sem hegemoniát, sem kiváltságot és külön jogokat. Nem emeltek válaszfalat a nemzetiségek közt, nem alkottak kasztokat. Nem voltak rasszátkozottaik, mint a franciáknak, nem elnyomottjaik, mint az angoloknak, nem helotáik, mint Hellasz szabad s művelt népének, vagy rabszolgánépeik, mint a szabad amerikai köztársaság négeri s törvényen kívül álló indiánjai.” Ennek tudható be, hogy „országunk minden népe és nemzetisége, minden jövevénye és polgára lelkesedéssel csüggött a neki édes és nem mostoha anyja, a haza sorsán. Lakói nem kíváncsiak ki belőle. A bevándorlóknak pedig valódi Kánaánja és Eldorádója lőn. Itt mindenki egyaránt használhatta nyelvét, megtarthatta saját nemzetiségét, szokását és vallását. Mindannyinak, aki bejutott, anélkül, hogy nemzetiségét levetkőznie kellett volna, ez ország valódi hazájává lett. Szeretettel és hűséggel viseltetett iránta mindegyik, és csüggött rajta, mint fiú édesanyja emlőin. Gyermekei mint valóságos testvérek összeforrvan szellemben és érzetben, eggyé lőnek a magyar hazában és nemzetben.”⁹⁹

Ipolyi a pozitivizmus tanait is ismerte, de erős fenntartással kezelte őket. Elsősorban a földrajzi meghatározottságok abszolutizálása, illetve az emberi szabad akarat és az erkölcsök szerepének negligálása taszította. Ha ezektől a túlzásaitól megfosztjuk, akkor viszont olyan alapigazságokhoz jutunk, amelyeket a korábbi történetírók is ismertek, és alkalmaztak – indokolta álláspontját. Követendőnek ezért nem a pozitivizmus „experimento stadiumában” álló tanait, hanem a „műveltségtörténeti és nemzeti történeti szempontot”, illetve ezek egyesítését tartotta. Hogy mit értett ezen? Lényegében azt, amivel a *Magyar Mythológiában* megpróbálkozott: a „nemzeti és népelet” mélyrétegeinek, vagyis az erkölcsöknek, szokásoknak, intézményeknek, a nyelvnek és az irodalomnak, a gazdasági és a társadalmi viszonyoknak, egyszóval a múlt minden dimenziójának a kutatását, s ennek alapján „a magyar génus saját jellegének” feltárását. Ez lenne a „nemzeti műveltségtörténet”, amely már eddig is a „a magyar történeti szellem” fontos összetevőit tárta fel. A szabadságszeretet,

⁹⁹ Ipolyi Arnold: A magyar nemzetegység és államnyelv történeti alakulása. In Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos: *Egyház, műveltség, történetírás*. Szerk. Rottler Ferenc. Budapest, 1981, Gondolat, 97–119. Idézetek a 102–104. oldalon.

tolerancia és alkotmányosság mellett ezúttal ilyenként említette a „hősiességet”, az „egyházi mély hitet” és a „józanságot”.

Mindezeket egyik utolsó megnyilatkozásában, a Történelmi Társulat 1885-ös kongresszusának nyitó előadásában mondta el. Ugyanekkor hívta fel a figyelmet „a nemzet érzetét” és „eszméit”, illetve „hagyományos jellemét” veszélyeztető „idegenszerű szellem inváziójára”. „Jelenleg a teljes jogi és polgári egyenlőségnél, a közönségesen valamivel följobb emelkedő intelligenciái, ipari s üzleti ügyesség megadja a legidegenebbnek is az illető befolyást, főképp ha még a nyelvet is jól rosszul sajátjává teszi: nyitva előtte a szabad korlátlan tér, bármily idegen maradt is a nemzet érzetétől s eszméitől” – figyelmeztette hallgatóit.¹⁰⁰ A német származású Ipolyi, aki ekkor már a nagyváradi püspökséget vezette, nem konkretizálta sem az „idegenek”, sem az általuk képviselt „szellemiség” minéműségét. Feltehető azonban, hogy nem a nemzetiségekre, hanem a történetírók között is megjelent zsidókra gondolt. Bárhogy is volt: azzal a toleráns szellemű nemzeti liberalizmussal, amit Horváth Mihály egész pályafutása során képviselt, ez már nem volt összeegyeztethető. A reformkori liberalizmus halványulása, s egyben a nacionalizmus erősödése kortűnet volt, amelyhez Ipolyi és más pap történészek esetében markáns klerikalizmus társult.

A nemzeti-romantikus történelemszemlélet függetlenségi irányzatának idológáé és emblemikus alakjává a század utolsó harmadában egyre inkább Thaly Kálmán vált. 1875-ös Pozsonyba költözése után Thaly eleinte kizárólag a Rákóczi-kor kutatásának élt, ám néhány év múltán a politikai életben is szerepet vállalt. 1878-tól haláláig a Függetlenségi és 48-as Párt képviselője, sőt éveken át a párt másodelnöke volt. Ez sem akadályozta azonban abban, hogy hatalmas forrásanyagot gyűjtsön össze, és jelentős publikációs tevékenységet fejtson ki. 1873 és 1889 között az *Archivum Rákócianum* 9 kötetét szerkesztette, s emellett számos tanulmányt és több monográfiát írt. Utóbbiak sorát Ocskay Lászlóról készített 1880-as munkája nyitotta meg, amelyben Bottyán Jánosnak mintegy a negatív ellenpárját alkotta meg. Thaly ezúttal is bíróként lépett fel, s a kor szereplőit a nemzeti függetlenség ügyében tanúsított hűségük vagy hűtlenségük alapján ítélte meg. Mindenki annyit ért szemében, amennyit a haza függetlenségért áldozott. A csúcson Rákóczi állt, „akinél feláldozóbb, nemesebb, lovagiasabb jellemet [...] nem mutathat fel a magyar történelem”, s mellette: Bercsényi, Vak Bottyán, Esterházy Antal és Balogh Ádám. Utánuk következtek a szerényebb talentummal megáldott, de hűséges kurucok, majd a császáriak, kik „következetességből – rang- és vagyonkórságból! – tették a mit tettek, lehet, hogy meggyőződésük szerint is”. Az erkölcsi mélyponton a kurucok árulói és

¹⁰⁰ Ipolyi Arnold: A történelem s a magyar történeti szellem. In *A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3-6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai*. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1885, Magyar Történelmi Társulat, 1–21. Idézet a 17–18. oldalon.

a „konkolyhintő cselszövők” álltak: gróf Károlyi Sándor, báró Andrássy István, gróf Csáky István, Okolicsányi Pál, Bezerédy Imre és a többiek. Őket is felülmúlta azonban az árulásban Ocskay László „ki az általa többször próbált hit-szegéseket egész a közerkölcsiség elleni orczátlán lázadásig, a jellemtelenség netovábbjáiáig vitte, s számos más gonosztettel: gyilkossággal, erőszakkal, rablással, hamis esküvel, rágalmazásokkal, mások becsületében gázolással, zsarolásokkal stb. tetézté”.¹⁰¹

Thaly Ocskay-könyvének fogadtatása ellentmondásos volt. A szakkritika – például Gyulai Pál, Angyal Dávid és Thallóczy Lajos – bírálta jellemábrázolásának egysíkúságáért, a kontextualizálás nélküli „árulás” erkölcsi elítéléséért és stílusának affektáló archaizmusaiért. A sok „vala” monotonná, különös szóhasználat (,,lött”, „tött” stb.) pedig olykor humorossá tették stílusát. A közönséget azonban, amely Ocskay alakjában – a szerző szándékának egyébként megfelelően – a bihari pontokat szöggré akasztó, vagyis a függetlenségi eszmét eláruló Tisza Kálmán alakját vélte felfedezni, mindez nem zavarta. Az *Ocskay László* népszerű olvasmányá, Thaly pedig széles körökben ünnevelt történetíróvá vált. Szeretve mind a *vérpadig* című regényében legnagyobbreszt Jókai is Thaly adataira és koncepciójára támaszkodott.

Az 1880-as és az 1890-es években Thaly számos hasonló művel ajándékozta meg olvasóit. 1881-ben a fiatal II. Rákóczi Ferencről (*II. Rákóczi Ferenc ifjúsága*), 1885 és 1892 között Bercsényi Miklósról és családjáról jelentetett meg monográfiát (*A székesi gr. Bercsényi-család I–III. köt.*). Romantikus és egysíkú – Rákóczit és Bercsényit idealizáló – ábrázolásmódja megmaradt, ám a kompromisszumok iránti addig markáns ellenszenve mérséklődött. A szatmári békével és a Habsburgokkal szemben egyre megértőbb lett, s az 1711 utáni éveket kezdte a békés és zavartalan fejlődés időszakaként ábrázolni. Szavakban ugyanakkor továbbra a függetlenségi eszme hívének mondta magát. 1890-ben meglátogatta Kossuthot, és egyengette fiának, Kossuth Ferencnek a hazatérését. Közben 1888–1889-ben felkutatta Rákóczi és társai sírját Rodostóban, és szívósan dolgozott hamvaik hazaszállítása érdekében, ami 1906-ban, a Bécs és Budapest közötti obstrukciós válság feloldásának részeként meg is történt. Az akkor már agg történész – „Rákóczi Tacitusa”, mint előszeretettel nevezte magát – kuruc ruhában, oldalán Esterházy Antal kardjával és csákóján Bottyán János forgójával kísérté utolsó útjára a „nagyságos fejedelmet”. Nimbuszát nem csökkentette az sem, hogy a katolikus szellemű történetfelfogással szemben – bár nem volt vallásos – a magyar függetlenségi törekvésekhez közelebb álló református hagyományt vállalta, s István király kultuszával szemben inkább Árpádét, az „országalapítóét” támogatta.

¹⁰¹ Thaly Kálmán: *Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc fejedelem dandárnoka és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710*. Budapest, 1880, MTA, 2–10.

Vaskos kötetei és kisebb-nagyobb cikkeinek százai, politikai szerepvállalásai, népszerűsége és nem utolsósorban a kiegyezés és dualista rendszer iránti növekvő megértése idővel a tudományos elismerést is meghozták Thaly számára. 1880-ban végre az Akadémia rendes tagjává, majd 1889-ben a Történelmi Társulat másodelnökévé, 1898-ban pedig első alelnökévé választották. Szilágyi Sándor örökébe lépve a következő évben az Akadémia Történettudományi Bizottságának élére is ő került, s ezzel az akkori magyar tudománypolitika egyik kulcspozícióját foglalta el. 1904-ben az Akadémia Bölcséleti, Társadalmi és Történeti Osztályának a vezetője lett, és 1908-ban a testület nagyjutalmát kapta annak az Ocskay-életrajzának a második kiadásáért, amelyet több mint negyedszázaddal korábban a szakmai közvélemény még elutasítással, illetve nagy-nagy fenntartásokkal fogadott. Thaly életpályája, szakszerűtlen történetírói teljesítménye és ugyanakkor magas tudományos és tudománypolitikai elismerése a magyar történetírás szakszerűsödésének korlátait jelezte, s mint cseppben a tenger kicsit a dualizmus időszakának közéleti skizofréniáját is tükrözte.

A kurucos, függetlenségi szemlélettel szemben álló aulikus és markánsan katolikus történelemszemlélet leginkább Fraknói Vilmos életművével illusztrálható. Zsidó értelmiségi apától származott, akinek a nevét (Frankl) csak annak halála után, 1874-ben cserélte magyarosabban hangzóra. 1865-ben szentelték pappá, de ekkorra már szárnyait bontogató fiatal történészként is nevet szerzett magának. Fennen hangoztatott konzervativizmusát és forradalomellenességét ezekben az években még sokan rossz néven vették, úgyhogy nemcsak a „dunántúliak” közül szorult ki, hanem a Történelmi Társulat vezetői közé sem került be. Ezért felmerült benne a papi történészek összefogása és ellentársulattá szervezése. Ezt azonban hamarosan feladta, és inkább az Akadémia berkeiben kereste a tudományos érvényesülés lehetőségeit. A tudományos ranglétrán gyorsan emelkedett: 1870-ben a testület levelező, 1873-ban rendes tagjává választották. Ezzel egy időben a II. Osztály titkára, majd 1879-ben – Toldy Ferenc (1835-től 1861-ig), Szalay László (1861-től 1864-ig) és Arany János (1865-től 1879-ig) örökébe lépve – az Akadémia főtitkára lett. Ezt 1889-ben a testület még nagyobb presztízzsel rendelkező másodelnöki posztjára cserélte, amelyet 1892-ig töltött be. Ekkor a múzeumok és a könyvtárak országos felügyelőjévé, az egyházi hierarchiában pedig címzetes püspökké nevezték ki.

Az 1870-es és 1880-as években Fraknói az Akadémia Történettudományi Bizottságának több sorozatát és egyedi kiadványát szerkesztette, miközben legalább fél tucat monográfiát is írt. Első nagy munkájában Pázmány Péterrel foglalkozott, aki egész életében rajongó csodálatának a tárgya volt. A monográfia és a biográfia szempontjait vegyítő munka (*Pázmány Péter és kora*) három kötete 1868 és 1872 között jelent meg. Bár kétségkívül történetíróként, s nem propagandistaként nyúlt tárgyahoz, túlzó és olykor bántó felekezeti elfogultsá-

gai gyengítették munkájának értékállóságát. Különösen a jezsuiták magasztalásával vonta magára kritikusaik dühét. A szerzetesrend megítélése ügyében később nyílt vitába is keveredett Thalyval.

A Pázmány-könyv egyházi és akadémiai körökben egyaránt sikert hozott Fraknóinak. Ez abban is megmutatkozott, hogy a Szent István Társulat katolikus szellemű magyar történeti összefoglalás elkészítésére kérte fel. Az 1872-ben megjelent háromkötetes munka koncepciójának lényege annak kimutatásában állt, hogy „Hazánkban elválaszthatatlanul összeforrott az állam és az egyház”, s hogy „Az egyház emlíni nőtt föl a magyar állam, és nyerte azon erőt, mely által képessé lőn sokféle ellenségeknek s egy ezredév viharainak közepette nemcsak föntartani politikai önállását és nemzeti jellegét, hanem Európa népei között oly helyet és szerepet is elfoglalni, melyre méltán büszkéek lehetünk”.¹⁰² Az egyház és ezen belül a pápák szerepét a nemzeti történelemben később is mindig kritikátlanul dicsérte. „attól kezdve, amikor II. Sylvester a korona adományozásával a független magyar állam megalapítását lehetővé tette – összegezte a pápák és a Vatikán szerepét a Szentszék és Magyarország 1000 és 1689 közötti kapcsolatait áttekintő háromkötetes munkájában – a magyar nemzet vallási, kulturái és állami életének minden nevezetesebb mozzanatában a pápák vezető és támogató, oltalmazó és mentő karjaival találkozott”.¹⁰³ Részrehajlása e téren annyira nyilvánvaló volt, hogy még 1927-es méltatója, az Akadémia akkori elnöke, Berzeviczy Albert is megjegyezte emlékbeszédében: „Fraknói rendesen elsiklik az olyan [...] nagyon gyakori tények fölött, melyekben a vatikáni politikát vezető indítékok nem kifogástalanok. Szinte képtelen valami vitás kérdésben igazat nem adni a pápáknak”.¹⁰⁴

1878–1879-ben Martinovicsról és a Martinovics-féle összeesküvésről közzétett nagy tanulmányt, amit utóbb könyvként is kiadott (*Martinovics és társainak összeesküvése*, 1880). Martinovicsra és társaira Horváth Mihály könyveiben és a közvélemény szemében addig a nemzeti szabadság és a haladás vértanúságának a dicsfénye esett. Még azok is, akik nem rokonszenveztek törekvéseikkel, túlzásnak tartották azt a kegyetlenséget, amellyel a bécsi udvar megtorolta szervezkedésüket. Fraknói viszont, aki a bécsi levéltárban addig ismeretlen iratokra bukkant, leplezetlen ellenszenvvel kezelte az összeesküvőket, s közülük is elsősorban Martinovicsot, akit nemcsak jellemtelenségeiért és emberi gyengeségeiért vetett meg, hanem ateizmusa, materializmusa, szabadkőművessége és a klérus társadalmi szerepét aláaknázó forradalmi tervei miatt is pálcát tört

¹⁰² Frankl Vilmos: *A magyar nemzet története*. I. füzet. Pest, 1872, Szent István Társulat, VII–VIII.

¹⁰³ Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*. III. köt. Budapest, 1903, Szent István Társulat, 492.

¹⁰⁴ Berzeviczy Albert: *Fraknói Vilmos emlékezete*. Budapest, 1917, MTA, 30.

fölötte. A bíróság kétségtől elfogult eljárását viszont lelkiismeretesnek, külbefolyástól mentesnek és az ítéleteket bár szigorúknak, de érthetőknak tartotta. Fraknói adatokkal alátámasztott konzervatív-aulikus nézőpontja jelentős mértékben hozzájárult a jakobinus mozgalom negatív megítélésének terjedéséhez és megerősödéséhez.

Fraknói kedvenc műfaja a történelmi életrajz volt. A fél tucat biográfia közül, amit a későbbiekben írt, kiemelkedik a Werbőczy Istvánnal foglalkozó (*Werbőczy István élete*, 1899). A protestánsok kérlelhetetlen üldözésében vállalt vezérszerepe és a jobbagyság röghöz kötésének jogi kodifikálása miatt Werbőczy a liberális történeti interpretációk mindegyikében a reakció megtestesítőjeként és egyben nagy vagyonszerzőként tűnt fel. Fraknói nem sikertelenül próbálta ezt a képet darabokra törni, s hőstét olyan integer politikai jellemként és buzgó katolikusként bemutatni, aki a fő- és a köznemesség azonos jogállásának hangoztatásával nagy lépést tett a nemzeti egység megteremtése felé, sőt a jogi normák harmonizálásával bizonyos mértékig a szétszakított ország egységét is megóvta.

Konzervatív, Habsburg-barát és katolikus elfogultságai ellenére Fraknói Vilmos az 1867 utáni magyar történetírásnak jeles, és mindenképpen egyik legtermékenyebb alakja volt. Az elmondottakon túl nevéhez fűződik a *Magyar Könyvszemle* megindítása is 1876-ban, továbbá a *Római Történeti Intézet* nagylelkű megalapítása. Az utóbbi számára saját római házát ajánlotta fel, ahová 1895-től érkeztek magyar kutatók.

A nemzeti-romantikus történetírói iskola és a Habsburg-párti katolikus irányzat egyoldalú interpretációs sémái mellett az 1860-as évektől teret nyertek a nemzeti előítéletektől és öntömjénezéstől elhatárolódó pozitívizmus eszméi és kutatási eljárásai. Ez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy az akadémia 1868-ban tagjai közé választotta John Stuart Millt, majd elkezdtek fordítani Buckle, Taine és mások munkáit, hanem abban is, hogy maguk a magyar történészek is mérlegelni és vitatni kezdték a pozitívizmus ismeretelméleti dogmáit és javasolt metodológiáját. Szórványos utalások után e kérdésekkel érdemben először Pauler Gyula foglalkozott 1871-es akadémiai székfoglalójában.

Pauler magasan kvalifikált értelmiségi családból származott. Apja, Pauler Tivadar neves büntetőjogász, egyetemi tanár, 1850-ben Toldy Ferenc és mások mellett az *Új Magyar Múzeum* egyik megindítója, 1858-tól az akadémia rendes tagja, az 1860-as évek elején az egyetem rektora, majd a kiegyezés után másfél évtizeden át képviselő és igazságügy-miniszter volt. Pauler Gyula maga is jogot tanult, ügyvéd lett, és 30 évesen megtartott székfoglalójáig kevés jelét adta történelem iránti érdeklődésének. Akadémiai előadása viszont, amelyet a *Századok* két részletben közölt, a pályamódosítás kezdetét jelezte. A kormányzati vezetők – mint már utaltunk rá – a következő évben megbízták az Országos Levéltár szervezésével, amelynek 1875-ben első igazgatója lett.

A pozitívizmus korszakos jelentőségét a történetírás szempontjából Pauler abban látta, hogy Comte és társai megtalálták azt a „helyes módszert, mely nélkül a legnagyobb lángelmék is hasztalan bolyonganak az események tömkelegében”, és amely lehetővé teszi, hogy „többé vagy kevésbé tanulságos, unalmas vagy mulattató olvasmányból” a történelem végre „valódi tudománnyá” válhat. Ez a „helyes módszer” nem más, mint a természettudományokból ismert megfigyelések sorozatán alapuló indukció, amely az emberek világában látszólag uralkodó „összefüggéstelen chaos”-ban is törvényszerűségekhez lesz képes eljutni. Azt, hogy az emberi világ minden szempontból azonos lenne a fizikai világgal, Pauler nem gondolta. A történelemben érvényesülő „szükségképiség” mellett ugyanis – írta – mindig számításba kell venni azt, „mit individuális szabadságnak nevezünk”, vagyis az emberi akaratot. Ám végső soron még az „emberi lélek” is „fizikai külső jelekben, anyagi módon nyilvánul” meg. Ezért a „főelv” az, hogy „a történelem is csak physicali tünemény, mint az egyének élete, s ha egyáltalán feltehető valami, feltehető az, hogy a történelem menetét is változatlan törvények szabályozzák. E törvényeknek kikutatása valódi célja a tudománynak.”

Ahhoz, hogy e törvényekhez az indukció módszerét alkalmazva eljussunk, a történésznek amennyire csak lehet, meg kell szabadulnia előítéleteitől, s a természettudóshoz hasonlóan „a jelen behatásaitól, politikai, vallási elfogultságtól” mentesen és több szempontból kell tárgyához közelíteni. „Úton-útfélen halljuk említeni, hogy ezen vagy azon történeti munkát valódi szabadelvű szellem lengi át, holott szabadelvű vagy nem szabadelvű mathesis vagy phisicaról még sohasem hallott senki sem beszélni”. Ez tehát nem helyes. Nem engedhetünk annak sem, ami „nemzeti hiúságunknak hízeleg”. Elfogadhatatlan „honfoglaló őseink vadságát elsímítani, szépíteni”, és hiba Kálmánt „a felvilágosodás csodájának” beállítani, mint még a „mély felfogású Szalay” is tette. A magyar történelem elfogult megközelítésére – emelte ki helyesen – különösen a Mohács utáni kétszáz év történetének eltérő interpretálásai szolgálnak flagrans példákkal. „Voltak és vannak, kiket komoly megfontolás azon meggyőződésre vezetett, hogy e boldogtalan korszaknak minden baját, egy majd nyilván, majd titokban működő, sohasem nyugvó nemzetellenes politikának köszönhetjük, mely fejedelmeink szívét a nemzettől elfogta s őket ellenségeinkké vagy legalább elleneink szövetségeseivé tévé. [...] De viszont volt és van egy másik felfogás, mely a bajok ezen Iliasáért a nemzetet, annak makacs, izgága természetét, lázadó hajlamait okolja, önzést, hazaárulást lát oly tettekben, melyek az ellenkező felfogás szemében a legtisztább hazafiság cselekedetei. [...] Olvasuk csak a munkákat, melyek Thököly Imre életével foglalkoznak; ugyanegy emberről a legkülönbözőbb dolgokat fogjuk találni, anélkül, hogy az egyik vagy másikat szándékos hazugsággal vagy hamisítással kellene vádolni, mert a hiba az alacsony, egyoldalú szempontnak következménye”. A pozitívizmus „nagy

haszna” tehát abban áll, hogy „olyan pontokat nyújt, melyek az eddigieknél mélyebben hagynak az események lényegébe pillantani, s ha nem is egészen függetlenek, de mégis függetlenebbek individualis velleitasaktól”.

A pozitivisták történetkutató másik jellemzője a tényyszerűség a spekulációval, az „elbeszélés” az „okoskodással”, és az „előadói tiszt” a „bírói tiszttel” szemben. „Valamint a physikában, teszem a villanyosság- és delejességnek tümenyei képezik a tudomány valódi anyagát, a megfejtésük végett felállított hypothézisek pedig – míg tényleges igazságoknak nem bizonyultak – igen mellékes dolgok: szintúgy kell a történelemben is a tényeknek maguknak szólniok. A jelentőség, a jelleg, melyet mi tulajdonítunk nekik, nem jöhet tekintetbe, mert vagy az eseményekből voltak következtethetők, bizonyos szempontból tekintvén azokat, vagy nem. Az első esetben felesleges azokat kiemelni, mert ha következtetésünk nem volt téves, ugyanazon szempontból kiindulva, ugyanazon tényeket tekintve minden helyes gondolkodású embernek ugyanazt kell következtetni: a második esetben nincs kellő tudományos alapja állításainknak, és mint püsztán subjectív vélemények mellőzendők”.

Pauler harmadik fontos szempontja a „felszínen tapogatózó” politikai történetírás („uralkodók családi eseményei”, „udvari pletykák és ünnepélyek”, „státusokmányok és hiábavaló ütközetek”) meghaladása, vagyis a „nemzetgazdászati, tudományos és vallásos tényezők” fokozottabb figyelembevételé volt. „Néha lapokat töltünk be egy ütközettel: míg a legfontosabb műveltségi eseményeken néhány szóval átsurranunk.” Mindig túlnyomó még az „individualis, biographiai felfogás”, noha már Machiavelli, majd újabban Voltaire is „világosan kifejezte”, hogy „a műveltségi viszonyokban fekszik a történelemnek fő súlya, azokat festeni legfőbb feladata”. Negatív magyar példaként ismét Szalayt említette, ki „jeles művében a jogfejlődésnek, vallásos életnek elég teljes képét nyújtja, de a tudományos, nemzetgazdászati viszonyoknak alig szentel itt-ott egy árva szócskát”.¹⁰⁵

A pozitívizmus jelentőségének fel- és elismerése ellenére Pauler egyetlen olyan munkát sem írt, amely elméleti szempontból pozitivistának lenne nevezhető, s akár a legkisebb mértékben is hasonlítható lenne Buckle vagy Taine szociológiai szempontokat érvényesítő, valamint törvényeket és törvényszerűségeket kereső attitűdjéhez. A pozitívizmus elveiből egyedül a szenvtelen, érzelm nélküli és az ítéletalkotást kerülő deskriptív előadásmódot valósította meg, ami jóval közelebb állt Leopold von Ranke történetírói ethoszához, mint a pozitivisták metodológiájához. Két jelentős munkájában – egyiket a Wesselényi-féle összeesküvésről, másikat a „magyar nemzet” Árpád-kori történetéről írta – egyaránt arra törekedett, hogy a „subjektív okoskodásokat” elkerülve „a tények

¹⁰⁵ Pauler Gyula: A pozitívizmus hatásáról a történetírára I–II. *Századok*, 1871. 527–545. és 624–641.

maguk beszéljenek”. A történész feladatának ennek megfelelően nem az oknyomozást és az elemzést, hanem az elbeszélést tartotta (*historia scribitur ad narrandum non ad probandum*).¹⁰⁶ Ezért teljes mértékben igazat adhatunk halála utáni méltatójának, Károlyi Árpádnak, aki szerint Pauler valójában „Rankénak volt akaratlan tanítványa”, s a „gyakorlati történetírás terén, különösen idős korában, csak egyes szempontoknál, egyes elvi kérdéseknél követte Comte-ot, mint a minők az elővélemény kiküszöbölése, a fokozatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének és társadalmi érdemeinek értékelése”.¹⁰⁷ Ebből adódik, hogy az Árpád-korról írott magisztrális munkájában (*A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt* I–II. köt., 1893) Pauler nem a koncepcióteremtés, hanem az eseménytörténet rekonstruálása és a genealógia tisztázása terén nyújtott maradandót.

Olyan mélységben és terjedelemben, mint Pauler, a 19. századi magyar történetírók közül senki sem foglalkozott történelemelméleti kérdésekkel. Rövidebben és alkalmasszerűen azonban többen is megpróbálták általánosítani történetírói gyakorlatukat, vagy legalábbis érintettek módszertani kérdéseket. Az idősebbek közül hozzájuk tartozott a már érintett Ipolyi Arnold, valamint Salamon Ferenc, a fiatalabbak közül pedig Lánchy Gyula, Marczali Henrik, Acsády Ignác és Márki Sándor.

Salamon 1865-ben került Nagykőrösről Pestre, ahol rövidesen a *Pesti Napló* és a *Budapesti Szemle* munkatársa lett, s a Gyulai, Kemény, Csengery és Eötvös által fémjelzett, Deák körüli és kiegyezés párti értelmiségi körhöz kapcsolódott. Előbb Magyarország hódoltság kori történetével (*Magyarország a török hódoltság korában*, 1864), majd a szigetvári hős, illetve a Zrínyi család történetével (*Az első Zrínyiek*, 1865) foglalkozott. Később a honfoglalás kori magyar hadszervezet, sőt az 1870-es évek második felében Budapest is története felé fordult az érdeklődése.

Hiányos történelmi műveltsége – orvosnak készült, a matematika foglalkoztatta és jogot tanult –, valamint csapongó érdeklődése ellenére Salamon életművét végig az elméleti érdeklődés, a koncepcióteremtés és az általánosítás igénye jellemezte. Egyetlen elméleti jellegű írásában (*A történelmi vizsgálatról*, 1873) megvetően szolt az adatokat halmozó, a „régí forrásokból mozaikszerű összeállításokat készítő” és „az egykorú adatokat a magok valóságában” beszéltetni akaró történetírók antikvárius módszeréről: „ezen vélt hűség – írta – vezet

¹⁰⁶ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*. I–II. köt. Budapest, 1876, MTA, IX. és uő: *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt*. I–II. köt. Budapest, 1893, Athenaeum, Előszó.

¹⁰⁷ Károlyi Árpád: Emlébeszéd Pauler Gyula rendes tag fölött. In *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékeszések*. XV. köt. Budapest, 1913, MTA, 135–154. Idézet a 153. oldalon.

gyakran a legnagyobb valótlanságokra, sőt képtelenségekre.” Az adatok gyűjtése csak az első lépés a történész munkájában. „Egy második lépés ezen adatokat úgy tekinteni, mint megannyi láncszemét egy magasb rendű törvénynek. [...] Az inductív vizsgálat célja éppen a tények fölött uralkodó erők és törvények föllelése.” Az indukció mellett történeti módszernek tekintette Salamon a dedukciót is, vagyis ismert elméleti igazságok alkalmazását a tényekre, s ezzel összefüggésben hipotézisek és analógiák felállítását. Azon kívül, hogy mi történt és hogyan történt, a tudósnak azt is fel kell tártani, hogy miért történt. Vagyis a históriát nem a pusztá adatközlés és mese, hanem az oknyomozás, „az alapos indoklás teszi tudománnyá”.

Salamon másik fontos szempontja az elfogulatlanság követelménye volt. A „részrehajlás” minden válfaját kárhóztatta, s Paulerhez hasonlóan elfogadhatatlannak tartotta, hogy „a nemzeti önérzet ébresztése legyen a cél a históriáírásban”. Az „ősök folytonos magasztolása által éleszteti a nemzeti büszkeséget” egyrészt tudománytalan, másrészt kontraproduktív. „Mentül inkább van a hősöknek hazafias érzéseiken kívül jellemző emberi vonásuk is, ha mindjárt gyengeség is vegyül hozzá, annál jobban megközelítik a történelmi hűséget, s annál nagyobb hatást tesznek az olvasóra”. Azt, hogy a „történelmi dolgok előadásában” a „teljes objektivitás” elérhető lenne, Salamon mindazonáltal nem gondolta. „Ez úgy szólván lehetetlenség” – szögezte le. „Mentül több lélekkel ír egy történet-író, annál jobban ki van téve annak, hogy a mi iránt mélyen érdeklődik, azt több hévvel adja elő, s e hév észrevétlenül is erősebb vonásokra ragadja, mint a mennyi tán a szigorú valóság volna. A megírás, compositio az idealismus bizonyos mértéke nélkül el nem lehet”. Az elkerülhetetlen szubjektivitás és a „politikai meggyőződések örve alatt feltűnedező tudományos elvtelességek” közötti pontos határvonal kijelölése természetesen neki sem sikerülhetett. Paulerhez hasonlóan minden esemény, tény sokoldalú, több szempontot figyelembe vevő értelmezését és a komplex, az élet minden területére kiterjedő látásmódot ajánlotta az elfogulatlanság biztosítékeként. E módszernek – zárta gondolatmenetét – már Gibbon, Macaulay, Thiers és Mommsen is a birtokában voltak, s meglepő, hogy Buckle nem figyelt fel erre.¹⁰⁸

Lánczy Gyula (1850–1911) minisztériumi főtitkárságot kezdte, majd országgyűlési képviselőként folytatta pályáját, s a történetírás iránt csak 30 éves kora után kezdett érdeklődni. 1886-ban lett a kolozsvári egyetem professzora, ahol – mint már utaltunk rá – egyetemes történelmet tanított, és 1891-ben a budapesti egyetemé, ahol Salamon Ferenc örökébe lépve a középkori egyetemes történeti tanszék élére került.

Egyik első írásával, amelyben Széchényi Pál kalocsai érsek életével, illetve a bécsi udvar és Rákóczi közötti 1704-es közvetítési kísérletével foglalkozott,

¹⁰⁸ Salamon Ferenc: A történelmi vizsgálatról. *Budapesti Szemle*, 1873. 1. 1–26.

azonnal vihart kavart. Ezt azzal váltotta ki, hogy a kuruc vezérek addig szokásos heroizálása és az „udvari párt” képviselőinek démonizálása helyett mindkét oldal főszereplőit olyan hús-vér embereként láttatta, akiknek a cselekedei között egyaránt „kimutathatjuk a bűnöket és a hibákat”. Megközelítésmódját Thaly Kálmán a „rég – ma már divatból kimenni kezdő – nemzeti iskola” elleni olyan támadásként értékelte, amely az 1867 utáni „lágymeleg és folyvást alább-alább transigáló politika irányát” a „bécsi udvari körök”, valamint a „reactio s a clérus” történeti szerepének a „tömjénezésével”, illetve a „nemzeti hősök aulicus felfogás szerinti” elítélésével igyekszik hitelesíteni. Konkrét kifogásai között szerepelt, hogy Rákóczival és Bercsényivel kapcsolatban Lánczy „lázadó szellemről”, „érdekek örvényeiről”, „szertelen dicsvágyról” és „törvénszegésről” beszélt. Thaly ezt mind koholmánynak, illetve rágalomnak bélyegezté, s indulatosan bizonygatta, hogy a „lázadók” és a „törvénszegők” nem Rákócziék, hanem I. Lipót és az „udvari párt” hívei voltak. „Következőleg Rákóczi, Bercsényi és a megsértett nemzet teljes joggal emelének fegyvert zsarnokaik ellen.” Kifogásolta Thaly azt is, hogy gróf Pálffy Jánosról írva Lánczy utalt arra a szerepre, amelyet a bán a „rácz kegyetlenkedések csillapításában játszott”. Mi sem tévesebb ennél! – tiltakozott, hiszen Pálffy „az udvar iránti vak buzgalmában még fegyveres erővel is felhajtotta a Száva–Dráva közéről minden csak mozdulni és rabolni, gyűjtogatni képes rácz csürhét szerencsétlen hazája, Magyarország pusztítására”. És egyébként is „féktelen indulatos, dühös, vérengző ember volt honfitársai iránt. Sok igaztalanul kiontott magyar vér és sok fölperzselt magyar város, helység hamva nyomja az ő lelkét.”

Válaszában Lánczy fenntartotta állításait, s Rákóczi és vezértársai motívumainak és törekvéseinek a mérlegét így vonta meg: „egénységüket, hajlamaitkat érvényesíteni akarták minden áron, s egy forradalomba sodorták az országot, a siker biztosítékai, a megoldás eszméi, a kibontakozásnak biztos kilátásai nélkül”. A rákok és Pálffy szerepével kapcsolatban Lánczy kiemelte, hogy vitathatatlan kegyetlenkedéseik ellenére Rákóczi folyamatosan törekedett rá, hogy a rákokat a „felkelőkhöz való csatlakozásra bírja”. S ha ez sikerült volna neki, akkor Thaly valószínűleg réttenthetetlen „szabadsághősöknek” láttatná a „rácz csürhét” dacára annak, hogy „Rákóczi táborában minden valószínűség szerint éppen azon garázdálkodásokat viszi vala végbe, melyeket a császári ügy szolgálatában folytatott”. Másrészt kegyetlenkedések „alkalmilag a kurucz tábortól is kiteltek”, amint azt „Ocskay és vak Bottyán dandárjainak viselt dolgai bőven megmutatták”.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Lánczy Gyula: Széchényi Pál, kalocsai érsek és a magyar nemzeti politika (1642–1710). *Századok*, 1882. 273–279. Thaly Kálmán: Lánczy Gyula „Széchényi Pál kalocsai érsek” című tanulmányáról. *Századok*, 1882. 479–492. és Lánczy Gyula: Válasz Thaly Kálmánnak „Széchényi Pál s a magyar nemzeti politika” című tanulmányomra. *Századok*, 1882. 682–699.

A Thaly és Lánchy közötti vitával a magyar történetírás 16. századig visszanyúló dualizmusa konstruálódott tovább. A Szapolyai- és Ferdinánd-párt, erdélyiek és bécsiek, protestánsok és katolikusok egymással vitázó történelemképe kiegészült a török kiűzése utáni évtizedek történelmének két egymást tagadó interpretációjával. A szakszerűbb álláspontot ebben a konkrét esetben az aulikus véleményt megfogalmazó Lánchy képviselte, míg Thaly kuruc álláspontja az érzelmileg telített nemzeti romantikát élte tovább.

A Századok hasábjain folyó vitában módszertani szempontok is felmerültek. Thaly hatalmas forrásismeretét fitogtatva elégtelennek találta Lánchy „szegényes” forrásbázisát, mely a kiadott forrásgyűjtemények egy részére támaszkodott „eredeti búvárlatok” nélkül. Lánchy viszont Thaly forráskezelésének kritikátlanágát pellengérezte ki. „Thaly Kálmán – írta – végzetes csalódásban él, midőn azt hiszi, hogy a felkelő vezéreknek önvédelmi szándékkal és célzatos-sággal írt emlékiratait, önéletírásait, kizárólagos, avagy csak megbízható, támpontul is szolgálhatnak, valódi lényök, törekvéseik és felelőségük, erényeik és bűneik helyes megértésére, megmérésére”.¹¹⁰

Három év múlva, a Történelmi Társulat 1885-ös kongresszusán Lánchy viszatért a történelmi megismerés természetével és az interpretációk bizonyos mértékig elkerülhetetlen szubjektívizmusával kapcsolatos kérdésekre. Paulertől és Salamontól eltérően, akik ha fenntartásokkal is, de értékelték a pozitivistá filozófiának és módszertannak az egzakt tudományosság irányába mutató törekvéseit, Lánchy úgy vélte, hogy a történetírás továbbra sem rendelkezik „szilárd elveken nyugvó módszertannal”, s hogy a „positivista iskola csillaga halványulóban van”. Elfogadta, hogy a statisztika „a történelmi kutatásnak adatgyűjtés tekintetében sok egyéb között egyik hasznos segédeszközzé válhatik”. Ám azt, hogy ennek segítségével – mint Buckle gondolta – le lehetne írni „az emberi cselekvőség törvényszerűségét”, nem hitte. Ez a feltevés „a történe-szek, különösen a német történetírók körében, csak mosolyt keltett”.

Lánchy pozitívizmuskritikája Wilhelm von Humboldt és Gustav Droysen, vagyis a német historizmus két legfontosabb teoretikusának a meglátásain alapult. Rájuk hivatkozva állapította meg, hogy a múlt eseményei, melyek bemutatása a történetírás feladata, „aránylag csekély részben szemlélhetők az érzéki világban”. A többit „hozzá kell érezni, következtetni, kitalálni”. Ebből következik, hogy a történész „cselekvő, sőt teremtő” szereplője a múlt felidézésének. Persze nem abban az értelemben, mintha „létesítené azt, ami nem létezik”, hanem abban az értelemben, hogy „saját erejéből megalakítja azt, a mi a maga valóságában a merő receptív értelem által nem lenne érzékiítható”. Következésképpen a történetírói munkának két fázisa vagy fontos mozzanata különíthető

¹¹⁰ Lánchy Gyula: Válasz..., i. h. 686.

el. Az egyik az „események, cselekedetek és történelmi állapotoknak, vagyis az ezek felvilágosítására szolgáló adatoknak szoros, szigorú, részrehajlatlan felkutatása és kritikai megállapítása”. A másik pedig „azon szellemi kapocsnak fel-találása, mely ezen tárgyi kutatás eredményeit egybeköti, mi a történelmi intui-tió feladata ott, hol az adalékok közvetlen tanúskodása elnémul”. A második fázis, vagyis az „újjáalkotás” természetét Lánchy annyira szubjektívnek gondol-ta, hogy a művészetek és a történetírás között semmilyen lényeges különbséget nem látott. Ranke és követőinek „sóvár esengését az objektív igazság után” – figyelmeztetett – ezért hiábavalónak kell tartani.

A történelmi relativizmusra Lánchy számos konkrét példát hozott fel. Talá-lóan mutatott rá, hogy a fejlődés eszméjét mennyire másként értelmezik a nagy európai nemzetek történetírói. Buckle szerint az angol, Hegel szerint a germán, Guizot szerint a francia, és Gioberti szerint az olasz nép, illetve nemzeti génusz közeli-tette meg leginkább a „tökéletes mintát”. Magyar vonatkozású példája annak az Antonio Caraffa generálisnak a megítélésére vonatkozott, aki indo-kolatlan kegyetlenkedéseivel írta be nevét a magyar történelembe. Az I. Lipót által elrendelt nyomozás vezetőjeként általa irányított 1687-es eperjesi kínzá-sok és kivégzések nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi közvéleményt is fel-háborították. Giambattista Vico ennek ellenére pozitívan értékelte katonaként tehetséges honfitársának a működését. Melyik véleményt fogadjuk el? Lánchy történetfilozófiai premisszáiból logikusan következett, hogy teljesen egyiket sem, egy bizonyos pontig viszont mindkettőt. Mivelhogy „a fentebb ismertetett rendszerek mindegyikében az igazságnak egy-egy eleme foglaltatik”.¹¹¹

Lánchy 1885-ös előadása jól tükrözte a magyar történetírás elutasító állás-pontját a pozitívista eszményekkel szemben. Ez az elutasítás azonban koránt-sem volt teljes. Amikor Lánchy előadása más írásával együtt 1890-ben külön-kötetben is megjelent, Pauler Gyulát ez arra indította, hogy újból hitet tegyen a pozitívizmus lényege és a történelem megismerhetősége mellett. Comte, Buckle és a többi pozitívista egyben-másban természetesen tévedhetett – ismer-te el –, ám ez nem változtat azon, hogy a lényegét illetően igazuk volt. Igazsá-guk pedig, amit Lánchy sem tudott megcáfolni, abban áll, hogy „az emberi nem fejlődésében is van törvényszerűség, és e törvényszerűséget – ha nem is min-denben és mindenütt – meg is lehet, meg is kell találunk. S akkor, ha ez sike-rül – mire az első föltétel az, hogy magát a fejlődést ismerjük, ismerjük minden praesumptio nélkül, Rankéval szólva: azt, ami volt »was gewesen ist« – akkor lesz csak a történelem igazán »magistra vitae«, mit szerző is hangoztat; mert akkor, a mit fölmutat, nem lesz többé egyéni vélemény, mint eddig, melyet ki-

¹¹¹ Lánchy Gyula: A történelmi módszerről. In A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6. napjain Budapesten tartott Congressusának irományai, i. m. 86–107.

ki, a mint neki épen tetszik, elfogad vagy félredob, hanem lesz, mint a természettudományi, tapasztalati igazságok, legalább némely esetekben, apodiktikus igazság, melyhez például az államférfiaknak úgy kell majd alkalmazkodni, mint kell alkalmazkodni a gazdáknak az évszakhoz, az időjáráshoz”.¹¹²

Az 1870-es évek közepén Marczali Henrik is a pozitívizmus és a hozzá kötődő geopolitikai iskolák hatása alatt kezdte pályáját. Doktori disszertációjában, mely már 17 éves korában megjelent, a földrajzi tényezők hatását vizsgálta Magyarország történetére. Egy „nemzet foglalkozása, nyelve, szokásai, életmódja, szóval egész jelleme – visszhangozta a pozitivisták egyik alaptételét – azon terület befolyása alatt jó létre, mellyel folyton érintkezik, mely mindenemű szellemi és anyagi munkásságának legmaradandóbb alapja. [...] Az ember, bár maga is oly hatalmas geológiai tényező gyanánt lép fel, bár sok vidéket idegen növényekkel és állatokkal töltött be, bár hegyeket mozdított el helyeiből és folyókat szárít ki, az anyaföldnek hatalma alól sohasem szabadulhat fel. Annak minden sajátossága visszatükröződik belsejében. A hegyi és folyami rendszerek a közlekedésnek és telepedésnek szabják meg irányát, a légmérséklet, a szelek iránya, az esők közvetlenül befolyanak egészségére, vagy közvetve gyakorolják hatásukat a táplálathoz [sic] és foglalkozásához szükséges termények előhozása által”. A magyar nép „kitartását” és „türelmességét” például – állapította meg – a mérsékelt éghajlati övvel magyarázhatjuk. Ez ugyanis „ha dúsan nyújtja is adományait, szorgalmas munkát követel éretlünk”. „Az örökös fáradság erejét edzi, és ezen erő, valamint a megszokás, mely századokon át békésen örökölt át atyáról fiúra, minden külső benyomás irányában érzéketlenné, és a régiek feltétlenül hódolójává teszik.” A magyarok e tulajdonságaiknak köszönhetik, hogy „birodalmuk fennállását és törzsük hegemoniáját Kárpátoktól Adriáig” kiterjesztették és fenntartották. Ez ugyanakkor a „nagyobb haladásnak” is gátja, „a külföldről jövő jónak is megvetése által”. A „folyton új meg új haladási és fejlődési mozzanatok” érzékelésére és követésére a síkvidéki népesség nem, hanem csak a tengerpartok, valamint a hegyes és dombos vidékek „mozgékonyabb népessége” alkalmas. A magyar népességből ennek még a dunántúli dombos vidék lakói is csak „némileg” felelnek meg.¹¹³

A földrajzi tényezők és a magyar nemzet jelleme, valamint Duna-medencei politikai hivatása közötti vélt vagy valós összefüggések a későbbiekben több magyar intellektuelt csábítottak még bizonytalanabb általánosításokra. Közéjük tartozott Hoitsy Pál (1850–1927) csillagász és függetlenségi párti képviselő,

¹¹² Pauler Gyula: Történelmi kor- és jellemrajzok. Írta Lánczy Gyula. Budapesti Szemle, 1890. 62. 464–471. Idézet a 470. oldalon.

¹¹³ Morgenstern Henrik: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földrajzi Közlemények, 1874. 319–367.

lő, aki a századforduló éveiben a domborzati és a vízrajzi tényezők államalkotó szerepét abszolutizálva nemcsak Dalmácia és Bosznia, hanem az egész Balkán magyar irányítását elkerülhetetlen szükségszerűséggé mutatta be (*Jövők és az uralkodóház*, 1894; *Nagymagyarország*, 1902). Maga Marczali viszont nem tévedt ilyen ingoványos utakra. Külföldi útjairól hazatérve a földrajzi determinizmus minden túlzó formájától elhatárolódott, s azon túl, hogy a történelem lényege a változás, s hogy ez a változás a nemzetek, osztályok, családok és egyének közötti állandó harc formájában valósul meg, minden általánosítástól tartózkodott. Meggyőződéses liberálisként hitt a fejlődésben, de azt, hogy ennek menete törvényekké lenne rendezhető vagy akár töretlen haladásként lenne értelmezhető, nem gondolta. Ehelyett azt hangoztatta, hogy „minden élő, történeti egyediség a leghatalmasabb külső befolyással szemben is megtartja egyéniségét”. Ebből következőleg „általánosításnak, állandó típusok alkotásának a történetben nincs helye”. „Észleljük az egyes nemzetekben fölmerülő, erőre jutó életjelenségeket, látjuk őket küzdeni, győzni, majd elomlani. Bukásuk okait megtaláljuk magukban, megtaláljuk a helyettük fölülkerekedő eszmék nagyobb erejében és hatásában. De oly határozott elvet, mely akár folytonos hanyatlást, akár folytonos emelkedést jelölne, nem lelünk. A történet lényege a küzdelem, a változás; míg az emberiség él, éppen oly kevéssé ismerheti a mennyország csendjét, mint a sír nyugalomát. Éljük be azért a fejlődés szerényebb nevével; vizsgáljuk a tényeket, örvendjünk az emberi lélek sokféle tevékenységének szemléletén; a legrejtettebb okok, a legmélyebb és legáltalánosabb törvények földerítésére tudomány nem vállalkozhatik.”¹¹⁴

Ahogy a fenti sorai is bizonyítják, a felnőtt Marczalit elsősorban a német historizmus jelei impresszionálták. Ranke jelentőségéről nem sokkal halála után nagy tanulmányt is írt. Nagyságát elsősorban abban látta, hogy a történetíróval szemben támasztható két alapkövetelmény, a „pontos és hű analysis és a művészeti alkotás” egyaránt megvolt benne. Emellett fontosnak tartotta azt is, hogy földrajzi és kronológiai értelemben egyaránt kiterjedt életművével „úttját egyengette egy jövő, valóban összefoglaló történelemnek”. Nála jobban – vont mérleget – „Senki sem járult többel a történeti érzék fölkeltéséhez; ahhoz a meggyőződéshez, hogy a história komoly és szent tárgy”.¹¹⁵

Az aprólékos, részletekbe menő és a nagyobb összefüggésekkel nem foglalkozó antikvárius munkákat, valamint a történelem tematikai felparcellázását részdiszciplínákra Marczali nem becsülte. Azt, hogy a régi, „szinte kizárólagos

¹¹⁴ Marczali Henrik: Előszó a világtörténethez. In Nagy Képes Világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. I. köt. A Kelet ókori népeinek története. Budapest, [1898] Franklin Társulat, Révai Testvérek, V–XI. Újraközli Marczali Henrik: *Világtörténelem – Magyar történelem*. Szerk. Gunst Péter. Budapest, 1982, 351–357.

¹¹⁵ Marczali Henrik: Ranke Leopold. Budapesti Szemle, 1896. 85. 46–68.

san katonai és vallásos történetírással” szemben a 19. században teret nyert a művelődéstörténet, vagyis a „gondolkodásnak, szellemi műveltségnek” és a „technikai és gazdasági haladásnak” a leírása, érthetőnek, sőt öröndetesnek tartotta. Első nagy munkáját (*Magyarország története II. József korában I–III. köt.*, 1881–1888) – talán a pozitívista hatás maradványaként – maga is az 1780 körüli gazdasági, társadalmi és szellemi állapotok alapos áttekintésével kezdte. Ám az ún. művelődéstörténeti aspektust feltétlenül kiegészítendőnek tartotta a múlt más dimenzióival. A „történeti anyag – írta Ranke politikára és államra koncentráló érdeklődését részben elfogadva, részben meghaladva – bámulatos sokfélesége mellett is egy és egységes”. Ezért a „művelődéstörténet a politikai és állami viszonyok nélkül ép oly érthetetlen, mint a mily lehetetlen az állami viszonyoknak kellő és helyes képet adni az alapul szolgáló gazdasági állapotok és a közös gondolkodást kifejező szellemi művek tárgyalása nélkül”.¹¹⁶ Ha mégis rangsorolni kellett a múlt összetevői között, akkor az eszméket és az azokat megvalósító intézményeket minősítette legfontosabbaknak, nem pedig a személyeket vagy „egyes eseményeket”. „Erkölc, vallás, hazaszeretet, tudomány, művészet, bárminő talajból fakadnak, és bárminő táborban küzdenek, egy és ugyanazon erőnek, az emberi szellemnek a megnyilatkozásai.”¹¹⁷

Ezekkel a századforduló éveiben megfogalmazott és Hegelig visszavezethető nézeteivel Marczali a 20. század elején bontakozó, s 1920 után uralkodó pozícióba került szellemtörténeti iskolát előlegezte. Az eszmék és az intézmények kitüntetetten fontos tényezőkként való elismerése sem riasztotta azonban el attól, hogy a magyar és az egyetemes történelem számos alakjáról írjon hosszabb vagy rövidebb életrajzot. Biográfiai közül a Mária Teréziáról írott (*Mária Terézia 1711–1780*, 1891) emelkedik ki. Emellett számos naplót és emlékiratot is feldolgozott, valamint rövidebb portrét is írt. A történeti életrajzot tehát egyáltalán nem kívánta kiiktani a történész lehetséges műfajai közül. Úgy vélte, hogy az emberi életek eszményeinek, törekvéseinek és eseményeinek beillesztésével koruk áramlataiba, a történeti biográfia tudományosan éppúgy releváns eredményeket hozhat, mint minden más történetírói műfaj.

Hosszú élete folyamán – és ebben is Rankéhoz hasonlított – Marczali egyetlenegyszer sem fejtette ki szisztematikusan történetfilozófiai és módszertani meggyőződéseit. E tárgyban még csak külön tanulmányt sem írt. Ezt a témát – írta róla egyik tanítványa és utóbb méltatója – szinte műhelytitokként kezelte, és mindig kerülte. „Nincs elriasztóbb látvány – szerette mondogatni – mint a felvetődött elméleteket lapszámra idéző, de a történeti anyaggal csökönyösen hadilábon álló úgynevezett történetfilozófus. A historikusnak mindenek-

előtt széles körű műveltségre és adattudásra van szüksége, majd türelmes kutatómunkára. Csak ezek alapján, ezek következeképpen juthat filozófiai alapvetésig. Ha ezt kívülről hozza, eleve hamis utat választ. Spiritualizmus, materializmus, individualizmus, kollektívizmus igen értékes és tiszteletreméltó szellemi irányzatok, de nem alapvető adottságok, hanem történeti képződmények, melyek önmagukban nem magyaráznak. A kutató bármelyiket szolgálja, elvesztette objektivitását”.¹¹⁸

Bár magát a fogalmat többször használta, a kutatói objektivitást Marczali távolról sem abszolutizálta. Tisztában volt vele, hogy a „megtörténtek összességének hiánytalan rekonstrukciója kivihetetlen feladat”. S azzal is, hogy „az objektív tényről el nem választható az írónak subjectív meggyőződése és színezeése.” A történetíró szubjektívizmusát Rankéhoz hasonlóan mindazonáltal – legalább részben – elfojthatónak, illetve leküzdhetőnek, s így a tárgyilagosság bizonyos szintjét elérhetőnek vélte. Úgy gondolta, hogy a múlt nyomaival való reflexív szembesülés folyamatában a jó történész mintegy „meghódol” a „valóság” előtt, ami képessé teszi elmúlt korok megértésére és elfogultságoktól mentes bemutatására.¹¹⁹ Ez a Rankéra emlékeztető attitűd Marczali legtöbb érett munkájára rányomta bélyegét. Nemcsak a régi korok, hanem a legújabb kor elemzésekor sem esett egyoldalúságokba. A 18–19. század szellemi mozgalmairól értekezve például Schopenhauerről éppoly sokoldalúan és elfogulatlanul tudott írni, mint Darwinról vagy az utópista szocialistákról és Marxról. Mindegyik irányzatban talált elismerésre méltót és bírálhatót, vagyis az olvasóját egyetlen esetben sem „megtéríteni”, hanem mindig tájékoztatni, informálni akarta.

A 48-as és 67-es megosztottságon igyekezett felülemelkedni. A török hódítást és a középkori magyar királyság 16. századi felbomlását olyan katasztrófának tartotta, amelynek következményeit a 20. század elejére sem heverte ki az ország. Addig úgy fejlődött Magyarország, mint a többi európai állam. Ám „a belső háborúk és a török hódítás megszakították ezt a fejlődést”. Az viszont, hogy ezért akár Jánost, akár Ferdinándot felelősségre vonja, vagy akár csak felelőssé tegye, távol állt tőle. A török kiűzése utáni bécsi politikát viszont kárhoztatta. A 17. század végétől – írta – az lett volna természetes, ha folytatódik az Árpádok és az Anjouk építő, fejlesztő politikája. A Habsburgok azonban nem ezt tették. „Ausztia gazdasági tekintetben gyarmatának tekinti Magyarországot, mely ellátja őt olcsó nyersterményekkel és drágán vásárolja meg iparcikkeit.” Bár a béke és a betelepítések nyomán az ország gazdasági fejlődése felgyorsult, a városiasodás és a polgárosodás lassan haladt előre. „Fű nő Lőcse,

¹¹⁶ Marczali Henrik: Horváth Mihály emlékezete. *Budapesti Szemle*, 1910. 141. 165.

¹¹⁷ Marczali Henrik: Az idealizmus a XX. században. *Budapesti Szemle*, 1901. 108. 351–352.

¹¹⁸ Tóth Zoltán: Marczali Henrik I. tag emlékezete. Budapest, 1947, MTA, 19–20.

¹¹⁹ Uo.

Eperjes, Kassa, Brassó utczáin. Az ausztriai vámpolitika megbénította, csenevésszé tette még azt a városi életet is, melyet a török meghagyott.”¹²⁰

A maradi magyar nemességet ugyanilyen éles kritikával illette. Mária Terézia és II. József hibáztathatók, mert „a haladásnak keretében léptek fel Magyarországra ellen”. A magyar nemesség azonban legalább ennyire hibáztatható azért, mert „nem akart semmit sem engedni ősi kiváltságaiból”. Bocskai, Bethlen és Rákóczi harcai a vallásért és az alkotmány védelmében még összhangban voltak a kor szabadságeszméivel. Ebből a századokon át folytatott alkotmányos küzdelemből azonban „igen nagy baj származott Magyarországra nézve”. A magyar nemesség előtt szentté vált az ősi alkotmány, „másért lángolni nem bírt, mást megérteni nem tudott. Az ősök dicsősége felülmúlhatatlannak látszott előtte, és minden igyekezete oda irányult, hogy legyen úgy, mint régen volt, mert hiszen régen hatalmas volt a nemzet”.¹²¹ Ebből a bűvös körből csak a Kossuth vezette reformkori liberális magyar elit tört ki a polgárosodás programjával.

Bár Marczali nemcsak a magyar nemességet, hanem a bécsi udvart is bírálta az ország elmaradottságáért, a 48-as, „kuruc” irányzat reprezentánsai kritikával fogadták munkáit. Lánczyval folytatott 1882-es vitájában Thaly egyenesen a „rég nemzeti szellemmel” szembeforduló, és a „bécsi udvari köröket” „tömjénező” „történetíróink legifjabb nemezedékén” belüli irányzat vezetőjének titulálta Marczalit. Marczali sohasem maradt adós a válasszal. Pauler Gyulával kétszer is vitába keveredett. Először 1880-ban, amikor Marczali közzétette az Árpád-kori magyar történelem kútfőivel foglalkozó forráskritikai tanulmányát (*A magyar történet kútfői az Árpádok korában*, 1880). Az elismerő szavak mellett Pauler ezt részben rosszízű kritikában részesítette. Ellentétük tárgyi oka Anonymus korának meghatározása volt, amelyről már akkor is sokat vitáztak. Marczali – többek között a kunok hangsúlyos szerepeltetése miatt – Kun László uralkodásának az idejére (1272–1290) tette a mű keletkezését, és a néhaiként emlegetett Béla királyt IV. Bélával (1235–1270) azonosította. Pauler viszont a 13. század elejét valószínűsítette a geszta keletkezési idejeként, mely esetben az említett Bélának III. Bélával (1173–1196) kellett azonosnak lenni. Bár minden tekintben meggyőző módon a vita azóta sem dőlt el, a szakértők többségének körében immár évtizedek óta konszenzus uralkodik III. Béla személyét, illetve a 13. század elejét illetően. Ebben a konkrét ügyben tehát minden jel szerint Marczali tévedett. Ám Pauler bírálta Marczalit azért is, mert a Névtelen munkáját nem tárgyyszerű, és igaznak

¹²⁰ Marczali Henrik: A társadalmi fejlődés történelmi alapjai. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908. 645–650.

¹²¹ Marczali Henrik: *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból*. Budapest, 1905, Franklin Társulat, 102–103.

tekinthető krónikaként, hanem az író és kora szempontjait is erőteljesen tükröző „politikai pamphletként”, vagyis regényes gesztaként értékelte. Ebben a kérdésben viszont a modern forráskritika módszereit jobban ismerő Marczalinak adott igazat a magyar medievisztika. A tárgyi észrevételeken túl Pauler szavá tette Marczali „nyelvének és felfogásának magyartalanságát”, illetve „munkájának idegenszerűségét” is, amellyel másra, mint fiatal kollégájának zsidó származására nem igen utalhatott.¹²²

1885-ben Marczali II. József korával foglalkozó trilógiájának második kötetét részesítette az indokoltnál szigorúbb kritikában Pauler (*Magyarország története II. József korában* I–III. köt., 1881–1888). Ezúttal azt vetette a szerző szemére, hogy munkája átmenet a forrásközlemény és a feldolgozás között, hogy nem végzett teljes körű forrásfeltárást, s hogy „személyeket nem tud, vagy nem akar jellemezni”. A tárgyyszerű kritikához ezúttal is társultak Marczali származására utaló megjegyzések. Ilyennek tekinthető a stílusának magyartalanságára utaló megjegyzés mindössze néhány példa alapján, valamint annak kijelentése, hogy a táblabíróvilágot kívülről és kevés megértéssel ábrázolja.¹²³ A válasszal Marczali sem maradt adós. A 19. századi magyar történetírásról készített 1896-os áttekintésében, melyben Salamon Ferencet csekélyke életműve ellenére a század „nagy historikusaival” egy szintre emelte, Paulerről mint a 18. századi „nagy papi történetírók” „epigonjáról” emlékezett meg. „Nem lévén a szó mestere”, az Országos Levéltár igazgatója lett. „Eszméssel, intézményekkel alig foglalkozik; ellenben a legnagyobb aprólékossággal merül belé az egyes családok genealógiai kérdéseibe. [...] Kritikája az apró kérdésekben beható, éles, de tán éppen ezért a fontosabbaknál kevésbé megbízható.” Paulernél rosszabbul csak Thaly Kálmán járt, akinek Marczali még a nevét sem írta le, vagyis egész egyszerűen nem létezőnek tekintette historiográfiái áttekintésében.¹²⁴

Fraknóihoz, Lánczyhoz és Marczalihoz hasonlóan Acsády Ignác (1845–1906) is zsidó családba született. Ám tőlük eltérően történetírói működését, melyet sokáig az újságírás mellett gyakorolt, nem a katolikus, illetve 67-es interpretációs sémák, hanem a 48-as, „kuruc” megközelítés jegyében kezdte. 1877-ben megjelent doktori disszertációjában így írt erről: Miközben a magyar nemzet végig a 16–17. században „óriási áldozatokat hozott a [...] császári házáért”, a Habsburgok alig segítették az országot a török elleni harcban. „Ha a császárság védelme alatt a magyarság kicsiny szigetét nyomtalanul el nem mosták az események hullámai, ez nem azért történt, mintha erőteljes védgátakat emelt

¹²² Nyílt levelek a szerkesztőkhöz. *Budapesti Szemle*, 1880. 24. 215–223.

¹²³ Pauler Gyula: *Magyarország története II. József korában*. *Budapesti Szemle*, 1885. 41. 138–145.

¹²⁴ Marczali Henrik: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In: Marczali Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem*, i. m. 429–451. Idézet a 449–450. oldalon.

volna ellenők a császárság”, sőt éppen ellenkezőleg, a török elleni védelem ügyének előmozdítása helyett a Habsburgok „kizsákmányolták” az országot.¹²⁵ A későbbiekben Acsády többször kifogásolta Fraknoi elfogultan katolikus és konzervatív történelemszemléletét. Legélesebben a magyar jakobinusokról írott munkáját bírálta, de mérsékeltebben azért is, amiért Fraknoi Pázmány tevékenységét idealizálta, és azért is, mert Mátyás királyhoz kritikusan közölt. Mindezek figyelembevételével természetesnek tartható, hogy 1888-ban – harmadszori próbálkozásra – Thaly Kálmán ajánlásával választották az Akadémia levelező tagjává.

A Thaly és Acsády közötti kezdeti jó viszonyra idővel árnyék vetült. Ennek az volt az oka, hogy az 1880-as években Acsády népi képp átértékelte kurucos múltszemléletét. Újabb munkáiban kezdte megértőbben kezelni a katolicizmust. A 17. század végi Magyarországról írott munkáját (*Magyarország belállapota 1680 körül*, 1885) véleményezve Thaly már megróttá, amiért „bizonyos elfogultságot tanúsít a katolicizmus mellett, és túlságosan sötét színekkel festi a török uralmat”. Szó, ami szó, Acsády tétele, mely szerint a protestánsokkal szemben a török területeken a katolikusok képviselték volna a magyarságot, s a „törökpárti” protestantizmus a magyarságért semmit sem tett volna, legalábbis vitatható. Miként az is, hogy a török uralom egyszerűen csak „emberirtás” lett volna. Változott Acsády véleménye a kuruc mozgalmat illetően is. Az 1870-es években még úgy gondolta, hogy Rákóczi és társai a maguk érdekein keresztül a „haza szabadságát” is védték, s ez feltétlenül elismerést érdemel. 1881-ben, Thaly Rákóczi ifjúságáról írott munkáját recenzálva viszont már azt hangsúlyozta, hogy „a tizenhetedik század világában az az elv volt modern, melyet a királyi hatalom képviselt, míg az az olygarchikus elv, mely Rákóczi személyéhez fűződött, már akkor elavultnak és tarthatatlannak látszott”. Később még tovább ment, s az 1711-es szatmári békét „a magyar politikai genius egyik leg-szerencsésebb alkotásaként” értékelte.¹²⁶

Az 1526 utáni magyar történelem ideológiai jellegű átértelmezése mellett az 1880-as évek második fele tematikai szempontból is változást hozott Acsády pályáján. Politikatörténeti érdeklődése egyre inkább eltolódott a gazdaság- és társadalomtörténet irányába. 1888-tól kezdődően számos hosszabb-rövidebb írásában foglalkozott a 16–17. századi magyar pénzügyek, adóztatás és népességszám kérdéseivel. E tanulmányai széles körű és sokéves levéltári kutatásokon alapultak. Nagy jelentőségű az 1715–1720-as országos összeírások statisztikai értékelése és feldolgozása is, noha a népességszámra vonatkozó becslését a kifinomultabb módszereket használó történeti demográfia azóta kor-

¹²⁵ Acsády Ignác: *Az osztrák császári cím és Magyarország 1804–1807*. Budapest, 1877, Athenaeum, 5–8.

¹²⁶ Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó, 61–72.

rigálta. Az adózó háztartások számából kiindulva Acsády akkor csupán 2,5 millió lakosságot feltételezett a 18. század elejére. Mivel Mátyás korára 4 millió lakosságot becsültek, ez azt jelentette volna, hogy a török kor irtózatoss demográfiai pusztulással és ebből következőleg általános hanyatlással járt. Az újabban 1720-ra feltételezett 4 millió körüli népességszám perspektívájából nézve viszont lényegesen kisebb volt a pusztulás mértéke.

A gazdaság- és társadalomtörténet mások érdeklődését is felkeltette. A legidősebb nemzedékhez tartozó Wenzel Gusztáv már 1887-ben monografikus összefoglalást tett közzé a magyar mezőgazdaság történetéről (*Magyarország mezőgazdaságának története*, 1887). Súlyos – főleg a 16. század utáni fejezetekre jellemző – hiányosságai és egyoldalúságai miatt ez az úttörő jellegű vállalkozás lényegében kiesett a historiográfiai emlékezetből. A fiatalabbak közül viszont többen alkottak maradandót. Közéjük tartozott az Országos Levéltárban dolgozó Tagányi Károly (1858–1924), akinek társadalom-, település-, jog- és gazdaságtörténeti tanulmányai az 1880-as évektől jelentek meg. Egyik fő műve a magyar erdészeti múltját bemutató háromkötetes adattár (*Magyar erdészeti oklevéltár I–III. köt.*, 1896). Említhető továbbá Takáts Sándor (1860–1932), aki a pesti egyetemen szerzett történelem–latin szakos tanári diplomát, majd hogy tanári álláshoz jusson 1881-ben belépett a piarista rendbe, és 1886-ban pappá szenteltette magát. Pályája mégsem a pap történetészek szokásos útját követte. A Bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárban (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) kutatva közeli kapcsolatba került Károlyi Árpáddal és Thallóczy Lajossal, akik a 16–17. századi művelődéstörténet elhanyagolt voltára, s a bécsi levéltárak ilyen vonatkozásban rendkívül gazdag forrásanyagára hívták fel figyelmét. Az 1890-es évektől ezekre alapozva kezdte közölni Takáts a török idők gazdasági és társadalmi életére vonatkozó úttörő jellegű tanulmányait.

Döntően ebből a körből kerültek ki azok a történetészek, akik néhány hónappal a német *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* első számának megjelenése után az Országos Magyar Gazdasági Egyesület támogatásával 1894 februárjában megindították a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlét*. A 13 évfolyamot megért új szakmai orgánus szerkesztője Paikert Alajos (1866–1948) közgazdász, az OMGE titkára volt, akit szakmai szempontból főmunkatársként, majd 1897-től 1901-ig szerkesztőként is elsősorban Tagányi Károly támogatott. Bár Paikert neve alatt jelent meg, valószínűleg Tagányi fogalmazta azt a programadó nyilatkozatot is, amely a lap első számát bevezette. A kor európai áramlataival összhangban ebben arról olvashatunk, hogy „a magyar történetírás [...] sokáig majdnem kizárólag csak politikai mozgalmakat vett tekintetbe”, s „közgazdasági momentumokat”, „szociológiai irányokkal”, „anyagi dolgokkal”, a „népek valódi szükségleteivel” egészen a legutóbbi időig nem foglalkozott. Pedig a „modern történetíró”, a „népek történetében nem a fejedelmek alattvalóit, sem a háborúk változatos színjátékát, sem az udvari intrikák követ-

kezményeit; sem pedig egyes osztályok uralomérti harcát látja és írja, hanem az emberiség egy részének természeti törvények, illetve a befolyásoló viszonyokból folyó kényszerült átalakulásait, mozgalmait és fejlődését”.¹²⁷

Tagányi mellett a folyóirat másik kulcsemberének Acsády Ignác számított, aki ugyancsak közzétett egy saját programadó cikket. Ebben ő is azt hangsúlyozta, hogy az addigi magyar történetírás „kifejejtette előadásából a történetírásnak legfőbb tárgyát, a gazdasági életben szerepet vivő összes tényezőket, tehát a múltak szociál-politikai szervezete mellett a tulajdonképpeni néptömegeket, és kifejejtette egyszersmind legfőbb tartalmát, az anyagi polgárosodás megalapítását, fejlesztését, időnként való változásait.” Pedig – tette hozzá – „éppen az a történetírás veleje, ebben rejlik igazi érdekessége, legfőbb tanúsága. [...] Az állam nemzetközi politikája, háztartása és adóügye, honvédelme és belkormányzata, a műveltség, irodalom és művészet, az egyház s a valláserkölcsei élet mindnyájan szoros kapcsolatban állanak a gazdasági szervezettel, a munka nagy kérdéseivel, a vagyon megoszlásával. Az anyagi polgárosodásból táplálkoznak mindnyájan s az anyagi élet alapjainak szilárdságához képest alakul az államszervezet szilárdsága, szabályos, sikeres működése.” A magyarság ezeréves „munkája és hivatása”, vagyis a magyar történelem lényege ebből következőleg nem a hódítás és nem is a keresztény Európa védelme, hanem a „magyar föld polgárosítása”, vagyis „pusztaságból” „Európa éléskamrájává” alakítása volt.

Acsády programadása, mely egyben ekkori ars poeticája is volt, nemcsak azért figyelemre méltó, mert a politikatörténet-írás jelentőségét le-, a gazdaságtörténetét pedig felértékelte. Hanem azért is, mert a történelem lényegével és hajtóerejével foglalkozó fejtegetéseiben jól érzékelhetően megjelentek a történelmi materializmus szempontjai. A történelem legfőbb mozgatórugójává Acsády ugyanis az érdekeket, és ezen belül is a gazdasági érdekeket tette: „minden nagy történelmi esemény mögött – írta – [...] világosan és szembeütően ott lappang az eddig észre nem vett, meg nem értett, nem méltányolt gazdasági érdek, mint első sorban mozgató rugó. A népek vándorlását, a keresztes, a nagy vallásháborúkat, a hódító hadjáratokat, az egyházi mozgalmak és felekezeti küzdelmek, a parasztlázadások, a királyi hatalom és az olygarchia közötti százados tusák, első sorban gazdasági okokban, anyagi ellentétekben és tényezőkben találják igazi magyarázatukat. Csak a jelszó, a lobogó volt más, mely alatt Európa népei e sokféle küzdelmet átharcolták. De a politikai, rendi, vallásos, felekezeti takaró alatt ösztönszerűen, öntudatlanul, de tényleg gazdasági törekvések, anyagi érdekek hevítették a küzdő feleket”.¹²⁸

¹²⁷ Paikert Alajos: Bevezetés. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. 1–4.

¹²⁸ Acsády Ignác: A magyar gazdaságtörténet feladatai. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. 137–158.

A történelmi materializmus egész eszmerendszerét Acsády természetesen nem vette át. Bár a rendi társadalom osztályokra bomlásának, valamint a jobbagyság és a nemesség közötti konfliktusok jelentőségének tudatában volt, magának az „osztályharcnak” korántsem tulajdonított olyan meghatározó jelentőséget, mint a történelmi materializmus alapító atyái és hithű művelői. Emellett megmaradt, sőt erősödött Acsády kötődése a marxizmustól idegen nemzeti eszméhez, konkrétan a magyar nacionalizmushoz is. Nézetrendszere tehát eklektikus volt.

A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* harmadik állandó munkatársa – Takáts Sándor – elsősorban művelődéstörténeti tanulmányaival és cikktérjedelmű, irodalmias tárcáival járult hozzá a folyóirat tudományos teljesítményéhez. Ezekben többek között a dunai hajózásról, a harmincadvámról, a komáromi halászatról és a Rákóczi-kori rézpénzről írt. Ezek szolgáltatták az alapot azokhoz a nagy sikerű könyveihez, amelyek a világháború előtt és alatt jelentek meg (*Régi magyar asszonyok*, 1914; *Rajzok a török világból* I–III. köt., 1915–1917). A török hódítás és a Habsburg-befolyás elleni másfél százados küzdelem főbb állomásait a magyar történetírás már Takáts fellépése előtt feltárta, sőt felfigyelt ennek gazdasági és társadalmi következményeire is. Ezeket az átfogó kereteket azonban Takáts Sándor töltötte meg élettél. A nagy történelmi összefüggések nem érdekelték, figyelmét a hétköznapi emberek, sőt gyakran a nüanszok és az intimitások ragadták meg. A végvári vitézek mindennapjait, a jobbágyok és a különböző mesteremberek életét, a dohánytermesztés elterjedését, a fürdőéletet és a bajvívás fortélyait egyaránt ő emelte ki a feledés homályából. Feldolgozási módszerében nem követett senkit, nem irányította semmiféle iskola, és hidegen hagyta minden történetfilozófiai megfontolás. Talán ezzel is magyarázható, hogy a hódító törökök és a hazájukat védő magyarok élet-halál harca nála két egymást becsülő ellenfél lovagi tornájává szelídült. Bár a Habsburg-politika – elsősorban Rudolf és I. Lipót törekvéseinek – magyarellenes vonásaira mindig rámutatott, a kuruc-labanc ellentétben sem foglalt el egysíkú, fekete vagy fehér álláspontot. Ebben a vonatkozásban is megelégedett a nagypolitikai összefüggéseket kerülő, s posztmodern korunk mikrotörténeti megközelítéseit előlegező társadalomtörténeti látásmódjának érvényesítésével. Mindehhez élvezetes és szépirodalmi igényességű stílus társult, amely Takátsot már a századforduló és a századelő legolvasottabb magyar történetíróinak egyikévé avatta.

A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* első évfolyamában látott napvilágot a folyóirat egyik legjelentősebb közleménye: Tagányi Károly *A földközösség története Magyarországon* című értekezése. A földközösséget mint élő intézményt egy dán történész fedezte fel még az 1820-as években, majd később többen is írtak róla. Ezekre támaszkodva fejtette ki Engels *A Markt* című tanulmányában (1882) és más írásaiban, hogy a magántulajdon egyáltalán nem öröktől való; az emberiség kezdetben vagyon- és földközösségben élt. A különböző külföldi

elméleteket és kutatási eredményeket Lánczy Gyula 1881-ben össze is foglalta magyarul (*A faluközösség eredete*, 1881). Tagányi tehát nem járatlan utakon haladt. Tanulmánya ennek ellenére mintaszerű: a külföldi párhuzamok felmutatása mellett döntően magyar levéltári forrásokra támaszkodva bizonyította, hogy a földközösség intézménye a korai magyar történelem birtokviszonyait is meghatározta. Módszerének sajátossága, hogy visszafelé nyomozott az időben. A Mária Terézia kori úrbérrendezés végrehajtási utasításában figyelt fel azokra a passzusokra, amelyek a jobbágyföldök évről évre történő újrafelosztására utaltak. Tovább kutatva időben visszafelé haladva jutott arra a konklúzióra, hogy „a földközösség e hazában még a honfoglalásnál is régebbi intézmény”.¹²⁹

A különböző ideológiai és módszertani irányzatok képviselőinek a sora nem lenne teljes Márki Sándor (1853–1925) nélkül, akinek az életműve a függetlenségi gondolkör plebejus-demokratikus változatának a jegyében formálódott. Márki Marczalihoz hasonlóan történelem-földrajz szakon végzett a pesti egyetemen, ahonnan 1877-ben az aradi főgimnáziumba vezetett az útja. A szakmai közvélemény 1883-ban figyelt fel rá, amikor – számos helytörténeti munka után – megjelent Dózsáról és „forradalmáról” írott monográfiája. A történeti köztudat Dózsát addig olyan vérszomjas és kegyetlen emberként tartotta számon, akit a bosszún és a nemesség gyűlöletén túl semmiféle magasztosabb eszme nem vezérelt. Emberei ugyancsak kegyetlen parasztok és lázadó gonosztevők voltak, maga a mozgalom pedig közönséges rabló hadjárat. Fraknói Vilmos szerint például Dózsa „erős karral, de gyenge jellemmel bírt”, „féktelen és nagyravágyó” volt, „királynak kezdé magát címezni” és a nemesség teljes kiirtására tört.¹³⁰ Még Horváth Mihály is, aki a legtöbb megértést mutatta iránta, nem habozott Dózsát „az emberiségből kivetkezett kuruczvezérnek”, embereit pedig „ábrándúh, szilaj gazság és dőreség, kaland- és rablásvágy” által motivált lázadóknak minősíteni. Kivétel volt ez alól Eötvös József, akinek megértő szemléletét Márki radikálisan demokratikus irányban fejlesztette tovább. A „bemocskolt, társadalmi szörnyül odadobott emberből” Márki interpretációjában így egy „társadalmi és politikai forradalom” olyan „ösztonszerű vezérének” a képe rajzolódott ki, aki „a nemesség túlkapásaival szembe a nép kívánságait állította”, s aki arra törekedett, hogy jóval igazságosabb társadalmi és politikai viszonyokat hozzon létre. Ily módon Dózsa nemcsak a liberális demokrata Kossuthnak, hanem a nála radikálisabb, plebejus és „világforradalmár” Petőfinek is előfutárává vált. Az idealizált és persze mélyen ahistorikus Dózsa-kép ellenpontját a „forradalom vérbefojtói” alkották, akik „közönséges elnyomók”, „egy megcsontosodott eszme képviselői voltak”, akik „a beteg testben is tartják az életet, míg lehet”.¹³¹

¹²⁹ Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest, é. n., Athenaeum, 69.

¹³⁰ Frankl Vilmos: *A magyar nemzet története*. 2. köt. Budapest, 1873, 214–221.

¹³¹ Márki Sándor: *Dósa György és forradalma*. Budapest, 1883, Ráth Mór, 193.

Márki Dózsa-monográfiáját a *Századok* recenzense – Torma Miklós – megdicsérte szép magyar nyelvért és új szempontjaiért, miközben bírálta tendenciózusságáért, mindenekelőtt a parasztvezér idealizálásáért. Elsősorban azt cáfolta, hogy Dózsa – mint Márki állította – „egyenileg jellemes, eszes vitéz, a nép javát kereső hazafi” lett volna.¹³² A Történelmi Társulat bírálóbizottsága – Pauler Gyula, Pesty Frigyes, Zsilinszky Mihály, Ipolyi Arnold és Szilágyi Sándor – ugyancsak kritikus véleményt fogalmazott meg. A szociáldemokrata *Népszava* cikkírója viszont dicsérte.¹³³

A bírálatok nem törték ketté Márki pályáját. Demokratikus meggyőződéséhez társuló 48-assága és hazafiassága biztosították számára Thaly Kálmán támogatását. Ajánlásával 1892-ben az Akadémia levelező tagjává választották, és ugyanebben az évben – mint már utaltunk rá – a kolozsvári egyetem professzorává nevezték ki. Egyetemi tanárként Márki világtörténetet oktatott, ami idővel ilyen tárgyú monográfiákban, tankönyvszerű kompendiumokban és egyéb közleményekben is lecsapódott. Ugyanakkor megmaradt a magyar történelem iránti érdeklődése is. Fő művének Rákóczi-ról írott háromkötetes monográfiája tekinthető, amelyet Thaly kérésére – mintegy helyette – írt, és tett közzé 1907 és 1910 között. Bár támogatójának túlzásait és csapongásait elkerülte, Rákóczi-portréjának értelmezési kerete a romantikus nemzeti szemlélethez állt közel. Rákóczit – Kossuthtal párhuzamba állítva – ennek megfelelően a „nemzeti állam és az alkotmány” védelmezőjeként, az osztrák uralkodókat pedig mindkét korszakban az „imperializmus és abszolutizmus” olyan képviselőiként láttatta, akik a „nemzetiségeket zúditották” a politikai rendszer, de nem a „monarchikus államforma” és a „király személye” ellen felkelt magyar szabadságharcosokra.¹³⁴

A nemzeti eszme iránti „kurucos” elkötelezettsége továbbra is jól megfért benne társadalmi demokratizmusával. Nemcsak Dantonról és Robbespierre-ről, hanem a magyar jakobinusokról, vagyis Martinovicsról és társairól is olyan hangon írt, ami a szociáldemokrata *Népszava* számára is rokonszenves és elfogadható volt. Szemléletének fontos sajátosságaként vehető számba az is, hogy Béccsel szembeni kurucsága a magyarországi nemzetiségi törekvések megértő kezelésével egészült ki. Helytörténeti és egyéb munkáiban különösen az erdélyi románság mozgalmairól, így például Avram Iancu alakjáról írt meleg hangon. Mindezeket tekintetbe véve Márki életműve nemcsak a függetlenségi-kurucus történelemszemlélethez köthető, hanem annak baloldali variánsaként a Vasvári

¹³² Torma Miklós: Dósa György és forradalma. Irta Márki Sándor. *Századok*, 1886. 883–887.

¹³³ Kovács Géza: Márki Sándor 1853–1925. In Márki Sándor: *Népek közeledése*. Bukarest, 1976, Politikai Könyvkiadó, 13–16.

¹³⁴ Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenccel*. III. köt. Budapest, 1910, 715.

Pál által körvonalazott plebejus demokratikus történelemszemlélet folytatásaként és a 20. századi szocialista-kommunista történetpolitikai kánon előzményeként is felfogható.

c) Millenniumi kiadványok

Az egyéni és közösségi emlékezet alapvető szervezőelve egyaránt a múlt eseményeinek időbeliségbe ágyazása. Múltunkat kronologikus egységekbe tagoljuk, melyeket különleges jelentőséggel felruházott időpontok választanak el egymástól. Ezek sora minden nép esetében a vándorlás, letelepedés és az államalapítás dátumaival kezdődik, melyeket a modern nacionalizmus kialakulása óta a nemzeti közösségek nemcsak számon tartanak, hanem rendszeresen meg is ünnepelnek. A 19. század utolsó harmadában a magyarság egy ilyen nagy évfordulóhoz közeledett: ezer éve múlt, hogy a magyar törzsek feltűntek, és megtelepedtek a Kárpát-medencében.

A honfoglalás millenniumának megünneplése a kor történészeire szakmájuknál fogva kiemelkedően fontos szerepet rótt. Ők rendelkeztek azzal a különleges tudással, amely képessé tette őket arra, hogy az utóbbi évtizedek kutatásaira támaszkodva a megtelepedés történetéről érvényesebb állításokat tegyenek a középkori krónikások és újkori követőik gyakran regényes elképzeléseinél, másrészt megrajzolják azt az ívet, amely az ezer évvel korábbi eseményt az ünneplők korával összekötötte. A történészek készültek, illetve készen álltak a feladatokra, és a politika igényelte is tőlük a közreműködést.

Az első feladat a honfoglalás pontos időpontjának a meghatározása lett volna, amelyről senki sem rendelkezett biztos tudással. Anonymus azt írta, hogy a magyar törzsek 884-ben indultak el Szkítiából nyugat felé, és 903-ban kezdték meg Magyarország elfoglalását. Kézai szerint viszont 872-ben „tértek vissza ismét Pannóniába” a hunok, vagyis a magyarok. A későbbi krónikákban számos ezekről eltérő dátum található. Thuróczy-nál például 704, Bonfininál 744. A külföldi – részben kortárs – források időpontjai ugyancsak ellentmondtak egymásnak. A korral foglalkozó magyar specialisták körében sem uralkodott összhang. Mindezek miatt Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1882. október 17-én felkérte a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy állapítsa meg a „magyarok bejövetelének” és az államalapításnak az időpontját. Az Akadémia vezetése ezzel a feladattal a Történettudományi Bizottságot bízta meg, amely viszont négy tekintélyes szakembert – Pauler Gyulát, Salamon Ferencet, Szabó Károlyt és Botka Tivadart (1802–1885) – kért fel a vita eldöntésére.

A négy kutató egyetértett abban, hogy a honfoglalás és az államalapítás nem egy esztendő műve, hanem többéves folyamat eredménye volt. A magyar krónikáknál megbízhatóbb kortárs külföldi források adatait egybevetve megegyez-

tek abban is, hogy e folyamatra a 9. évszázad utolsó harmadában került sor. Ám azt, hogy pontosan mely években, nem tudták eldönteni. A kezdő dátumot Botka Tivadar 884-re, Szabó Károly – Horváth Mihályhoz hasonlóan – 889-re, Pauler Gyula 895-re, Salamon Ferenc pedig 897-re tette. Az egész Kárpát-medence birtokbavételét illetően ugyancsak divergáltak a vélemények. Salamon szerint a Dunántúl elfoglalására 898-ban, Szabó szerint 899-ben, Pauler szerint csak 900-ban került sor. Mindezek alapján a Történettudományi Bizottság elnöke (Ipolyi Arnold) és a véleményeket összegző tagja (Fraknói Vilmos) 1883. január 25-ei jelentésében kénytelen volt beismerni, hogy „az egykorú kútforrások határozatlan és hézagos természete többé-kevésbé valószínű hypothesisok felállítására utasítja a történetíró; de nem teszi lehetővé a honfoglalás kezdete és befejezése esztendejének olyatén megállapítását, amely ellen a történeti kritika többé komoly kifogást nem támaszthat. Teljesen kétségtelen tény gyanánt az adatok tömkelegéből csak az bontakozik ki, hogy 888 előtt a magyarok mai hazánk területén nem telepedtek meg, és 900-ban mai hazánk területének elfoglalása be volt fejezve, a magyar állam meg volt alapítva”.¹³⁵

12 éven át azonban egyetlen történelmi esemény sem ünnepelhető. Az évfordulót az ünneplés logikája szerint évhez kell kötni. Pauler Gyula okfejtését elfogadva a kormány ezért úgy határozott, hogy a döntő lépésre, vagyis Etelköz elhagyására és a Kárpát-medencébe való teljes bejövetelre 895-ben került sor. A kormány előterjesztése alapján 1892-ben a törvényhozók is ezt fogadták el. Mivel azonban a felmerült ünnepi programok előkészítésére a három év rövidnek tűnt, az országgyűlés 1893-ban 1895-ről 1896-ra módosította az emlékév időpontját. Az időpontok illetően rögzítése a későbbiekben széles körű elfogadásra talált. A honfoglalás kezdő időpontjának ma is 895-öt, befejező dátumának pedig az azt követő néhány évet tartjuk.

Az időpont-meghatározás nem váltott ki széles körű vitát. Az eltérő álláspontok összezsírozása zárt ajtók mögött zajlott. A magyarok eredetével kapcsolatos régi vita viszont ismét fellángolt. Az „ugor–török háború” néven ismert, az 1870-es évektől a századfordulóig tartó polémia kiobbantója Vámbéry (Vamberger) Ármin (1832–1913) volt, aki négyéves konstantinápolyi tartózkodás és nyelvtanulás után az 1860-as évek első felében mohamedán dervisként egész Közép-Ázsiát beutazta. Hazatérve részben útleírásokban, részben nyelvészeti dolgozatokban számolt be tapasztalatairól. A magyar–török nyelvi kapcsolatok vizsgálata vezette el odáig, hogy 1882-es könyvében a szakmai körökben egyre nagyobb elfogadottságnak örvendő magyar–ugor rokonság tételével a magyar–török rokonság tételét állította szembe. Pontosabban azt vélte, hogy

¹³⁵ Jelentés a Honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában. Budapest, 1883, MTA Történelmi Bizottsága. Idézet a 19. oldalon.

hogy a magyar olyan „vegyülék nép”, „amelyben nem finn-ugor, hanem török-tatár elem képezi a tulajdonképpeni magvat, vagyis inkább a kiváló alkatrészt”. Feltételezése szerint a „prehistoricus korban” egy olyan „etnográfiai forradalom” zajlott le Közép-Ázsiában, amelynek során délről különböző török-tatár népek zúdultak az Altaj hegység északi lejtőin élő finnugor népekre, és szorították őket nyugatra, az Urál felé. A későbbiekben a győzők összeolvadtak a legyőzöttekkel, amiből a „legtarkább népvegyületek” keletkeztek. Ezek egyike a magyar, amelynek többségét ugyan az ugorok adják, ám magva és vezető rétege török eredetű.¹³⁶

Vámbéry feltételezéseivel és részben hibásnak bizonyult, illetve felületes török-magyar szóegyeztetéseivel a nyelvészek szinte testületileg fordultak szembe. Budenz József, Hunfalvy Pál és mások meggyőzően mutattak rá, hogy Vámbéry teóriája merő spekuláció, azt sem régészeti, sem nyelvészeti adatokkal nem lehet alátámasztani. Az ugor-magyar nyelvi rokonság viszont a tárgyas igeragozás és más strukturális tényezők alapján biztosra vehető. Mások viszont a közvélemény jelentős részével együtt Vámbéry mellé álltak. Közéjük tartozott Török Aurél antropológus, a budapesti egyetem embertani tanszékének professzora, valamint Marczali Henrik is.

A hosszan elnyúló vita Vámbéryt nézetei felülvizsgálatára készítette. Újabb, a millennium alkamából közzétett munkájában több kérdésben addigi ellenfeleinek az álláspontját tette magáévá. Így például elismerte, hogy a magyar és a finnugor nyelvek „rokonsági foka [...] kiemelkedőbb és inkább észrevehető, mint a magyar és a török nyelv terén”. Továbbá azt is, hogy a magyar-ként ismert „keveréknép finn-ugor eredete felől legkisebb kétségünk sincs”. Ugyanakkor újabb merész hipotézisekkel állt elő. Ezúttal azt állította, hogy a finnugor népek már Attila hadaival megjelentek a Kárpát-medencében. „ezen ugorok Attila seregében a málhához tartoztak és nagyobbára békés részvevőként működtek”. Az avaroknak szintén voltak ugor segédnépeik, így a Kárpát-medencei népkeveredés a 6–8. században is folytatódott. Amikor tehát a 9. század utolsó harmadában Árpád magyarjai feltűntek a Kárpát-medencében „azon törzsbeli és vér szerint való rokonaikra akadtak, akiket rendesen az avarok maradványainak mondanak”. Ez volt az oka, hogy a besenyőktől és a bolgároktól űzve és új legelőket keresve a magyar törzsek éppen a Kárpát-medencében állapodtak meg és telepedtek le.¹³⁷

A honfoglalás ilyen interpretálása sem a nemzeti nagyság romantikus eszméjétől fűtött közvéleménynek, sem a tényszerűen bizonyíthatatlan hipotézi-

¹³⁶ Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest, 1882, MTA. Idézet a VI. oldalon.

¹³⁷ Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest, 1895, Franklin Társulat. Idézetek a 7., 23., 48. és 186. oldalon.

sektől idegenkedő tudományos köröknek nem felelt meg. A hívős fogadtatás miatt Vámbéry jó időre elfordult az őstörténeti kutatásoktól. Ötletei azonban bűvópatakként továbbéltek, s a 20. században különböző formában többször felszínre is törtek.

A magyarság átfogó történetét Horváth Mihály részletesen megírta. Ennek legteljesebb, nyolckötetes változata 1871–1873-ban jelent meg. Az 1880-as évek elején ennek ellenére több oldalról is felmerült annak az igénye, hogy a honfoglalás ezeréves évfordulójára egy új, még részletesebb és reprezentatív történeti szintézis készüljön. A magyarság jelenig érő múltjának a kor igényeihez igazodó bemutatását a Történelmi Társulat, az Akadémia és Trefort Ágoston miniszter is fontosnak tartotta. Bár Ipolyi Arnold, a Történelmi Társulat és a Történettudományi Bizottság elnöke az 1880-as években többször tárgyalt az Athenaeum Kiadó vezetőjével, a mindenki által helyeselt ötlet az 1890-es évek elejéig ennek ellenére nem tudott konkretizálódni. Az országgyűlés 1892-es törvényalkotását követően azonban hirtelen ez is sürgőssé vált. Mivel Ipolyi időközben meghalt, Emich Gusztáv, az Athenaeum vezérigazgatója 1893 elején Szilágyi Sándort kérte fel a tervezett mű koncepciójának a kialakítására és a munkatársak összeválogatására. A Társulat titkáráként Szilágyi 1875-től szerkesztette a *Századokat*, valamint a *Történelmi Tárat* és 1885-től a *Magyar Történelmi Életrajzokat*. Így nemcsak széles körű irodalmi ismeretekkel és bibliográfiai téjékozottsággal rendelkezett, hanem a hadra fogható történészeket is jól ismerte. Emellett alkalmassá tette a szerepre a generációk és irányzatok közötti közvetítő, illetve kiegyenlítő szerepe is. Bár – mint Fraknói Vilmos megállapította róla – „lelke mélyében” a protestantizmus híve volt, „mikor a katolikus egyház intézményeiről és vezérő egyéniségeiről kellett nyilatkoznia, nem egyszer tiszteletre érdemes méltányosságot tanúsított”.¹³⁸

Tervezetében, melyet a kiadó elfogadott, Szilágyi olyan 10 kötetes nagy összefoglalás koncepcióját vázolta fel, amely a „legrégebb időkől napjainkig” mutatná be a „magyar nemzet történetét” – „számos – részben színes – képmel-léklettel és szöveggéppel”. A 10 kötetből egyet szánt a magyarok őstörténetére, a honfoglalásra, a Kárpát-medence addigi történetére, valamint az államalapításra és István uralkodására. A 2. kötet 1301-ig, vagyis az Árpád-ház kihalásáig mutatta volna be a magyar történelmet. A 3. kötet az Anjou-ház és „örököseinek” az uralkodásával kívánt foglalkozni 1439-ig. Ezután Mátyás és a Jagellók kora következett volna 1526-ig. Az 5. kötet 1526-tól 1608-ig, a 6. 1608-tól 1657-ig akarta áttekinteni át a magyar múltat. A 7. kötet tárgya az 1657 és 1711 közötti fél évszázad, a 8. köteté a szatmári békétől a bécsi kongresszusig terjedő egy évszázad lett volna. A 9. kötetnek az 1815 és 1847 közötti három

¹³⁸ Fraknói Vilmos: *Emlékezés Szilágyi Sándor rendes tag felett*. Budapest, 1902, MTA. 36–37.

évtized (a „nemzeti államalkotás kora”), a 10.-nek pedig az 1896-ig terjedő fél évszázad történetével kellett foglalkozni. A tagolás alapja 1526-ig tehát a dinasztikus elv volt, azt követően pedig a történelmi sorsfordulónak tekintett események. Az egyes kötetek, melyek tartották a terv szerinti időhatárokat, nem időrendben, hanem elkészülésük sorrendjében jelentek meg. Az első és a harmadik kötetet 1895-ben, az utolsóként kiadott 6., 7., 8. és 10. kötetet pedig 1898-ban vehették kézbe az olvasók.

Az első két kötet megírását Marczali Henrikre és három régészre, a harmadikat Pór Antal (1834–1911) esztergomi kanonokra és Fejérpataky Lászlóra, a negyediket Fraknói Vilmosra, az ötödiket Károlyi Árpádra, a hatodikat Angyal Dávidra (1857–1943), a hetediket Thaly Kálmánra, a nyolcadikat Acsády Ignácra és Marczali Henrikre, a kilencediket Ballagi Gézára (1851–1907), a tizediket Deák Ferenc beszédeinek szerkesztőjére, Kónyi Manóra (1842–1917) kívánta bízni Szilágyi. Az eredetileg számításba vett munkatársak közül Thaly Kálmán nem vállalta a feladatot, Fejérpataky és Károlyi pedig menet közben visszaléptek. Helyükbe Acsády Ignác (5. és 7. köt.) és Schönherr Gyula (1864–1908) (3. köt. második fele) léptek. Az ekkor már 70 éves Szilágyi mellett Schönherr segédszerkesztői feladatokat is ellátott, s az „illusztrálást csaknem egészen maga végezte”. Különösen sok gond merült fel a 10., vagyis a jelenkori kötettel. Kónyi Manó helyett, aki valamiért ugyancsak kikerült a szerzők közül, Szilágyi először Marczali Henriket (1848–1849) és a politikus-publicista Beksics Gusztávot (1849–1896) szemelte ki a feladatra. Marczali azonban, aki az 1301 előtti időszak mellett végül az egész 8. kötet elkészítését is magára vállalta, kitért az újabb kihívás elől. A 10. kötet első részének elkészítésére Szilágyi ezért végül Márki Sándor kérte fel, aki vállalta is a feladatot. A 10 kötetes sorozatnak így végül 13 szerzője lett, akik között azonban a feladatok felettébb egyenlőtlenül oszlottak el. Marczali Henrik egyedül két és fél, Acsády Ignác pedig két kötetet jegyzett. Fraknóira és Ballagi Gézára egy-egy, Angyal Dávidra közel egy, Pór Antalra, Schönherr Gyulára, Márki Sándorra és Beksics Gusztávra pedig fél-fél kötet jutott. A három régész (Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Béla és Nagy Géza) az első kötet első felét – Magyarország története a honfoglalás előtt –, míg Dézsi Lajos (1868–1932) irodalomtörténész a 17. század első felének művelődési viszonyaival foglalkozó fejezetet jegyezte.

A sorozat első kötetének élén előszó ékeskedett. Ez Vaszary Kolos hercegprímás neve alatt jelent meg, ám ténylegesen Pór Antal írta a bíboros szempontjai alapján, és a fogalmazványaira tett észrevételekre tekintettel. A régi, felvilágosodás előtti egyházi történetírók szemléletére emlékeztető módon ebben a magyarság történetének alakulása az isteni gondviselésre vezetődött vissza. A honfoglalás utáni idők meghatározó eseménye a kereszténység felvétele, majd szellemének követése volt. Az 1526 utáni közel 300 év viharain az előszó szerzői átsiklottak, s a befejező sorokban a század második felének gyors fejlődésé-

vel szembeni kételyüknek adtak hangot. A modernitás veszedelmeitől – sugalmazták a potenciális olvasóknak – a Mindenható gondoskodása és az „Isten, király, haza” hármas jelszóban összegezhető hagyomány követése óvhatja meg a magyarságot.¹³⁹

Ezt a történetírástól már évszázadok óta idegen teológiai múltértelmezést szerencsére a szerzők egyike sem érvényesítette munkájában. Leginkább még Pór és Fraknói összegzéseiben fedezhetők fel hasonló gondolati és stíluselemek. Alapvetően azonban ők is, és a többiek még inkább saját koruk racionális magyarázó sémáinak a keretein belül értelmezték a nemzeti múlt különböző korszakait. Ezen belül persze kirajzolódtak közöttük az ideológiai és módszertani különbségek. A szerkesztők – Szilágyi és Schönherr – tartalmi kérdésekben nem vitatkoztak a szerzőkkel: „az egyes korszakok festésében, jellemzésében mindenki saját meggyőződését követte, s mi ezek megnyilatkozásának akkor sem álltuk útját, midőn a feldolgozásban vagy jellemzésben nem mindenben értettünk velük egyet” – vallott szerkesztői alapelvéről az utolsó kötetben Szilágyi.¹⁴⁰ Ebből elkerülhetetlenül következett, hogy egységes elveket követő koherens szintézis helyett a 10 kötetes összefoglalás ideológiai és módszertani szempontból egyaránt különböző alapokon nyugvó monográfiák együttese lett. A szerzőkön múlt az is, hogy összegzésükben kizárólag az elérhető irodalomra támaszkodtak vagy esetleg levéltári kutatásokra is rászánták magukat. Jegyzeteket valamennyien készítettek szövegükhöz, s ezek minden esetben a lap aljára kerültek ún. lábjegyzetként.

A történelem fogalmát legtágabban Marczali Henrik fogta fel. Az állami és az egyházi politika tárgyalása mellett nála a gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok bemutatására is nagy hangsúly helyeződött. A sorozat Árpád-korral foglalkozó második kötetében a birtokviszonyok alakulásáról, a várszerkezet bomlásáról, a megyerendszerről, a pénzügyekről, a vámokról, vásárokról és a külfölddel folytatott kereskedelem szabályozásáról éppúgy szó esett, mint a rabszolgaság intézményéről, a papok cölibátusáról, ágyasaikról és mindennapjaik más intimitásairól, valamint a lovagi életmódról, az „urak gazdagságáról”, a zsidókról, a kunokról és más népcsoportokról. Nem maradtak homályban a művelődési viszonyok sem. Szó esett a korabeli iskolákról és a műveltség tartalmáról, a vár- és templomépítészetről, a művészeti irányzatokról s persze krónikaíróink szavahihetőségéről. Marczali helyesen mutatott rá, hogy Anonymus „korának viszonyait helyezi át a honfoglalás korába”, s arra is, hogy Kézai a nemzeti dicsőség ápolása érdekében konstruálta meg a hun–magyar rokonság

¹³⁹ Vaszary Kolos: Bevezetés. In *A Magyar Nemzet Története*. [A továbbiakban: MNT.] Szerk. Szilágyi Sándor. I. köt. Budapest, 1895, Athenaeum, 9–15.

¹⁴⁰ Szilágyi Sándor: A szerkesztő előszava. In *MNT*. X. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, VIII–XII.

elméletét. Tévedett viszont – mint már utaltunk rá – a Névtelen művének datálásában.

A 18. századdal foglalkozó 8. kötetben, amelyet hagyományosan a „hanyatlás korának szoktak tekinteni”, Marczali kifejezetten a „belső, szinte észrevétlen fejlődést”, „nemzeti erőnk e csendes, de szembetűnő gyarapodását” állította vizsgálódásainak tengelyébe. Úgyhogy ebben a kötetben is egész fejezetek szóltak a „gazdasági viszonyokról”, az „ország belső állapotáról”, valamint az „egyházi, iskolai és műveltségi viszonyokról”.

Bár egyre dominánsabb gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődéséből ez következett volna, a politikatörténeten túlmutató komplex látásmód az Acsády Ignác által írt két kötetet kevésbé jellemezte. Az egyoldalúság különösen a 7. kötet esetében feltűnő, amelyet valószínűleg az előmunkálatok hiánya okozott. Fraknói úgy oldotta meg feladatát, hogy mintegy 400 oldalon ismertette az 1440 és 1526 közötti állampolitikát, majd mintegy másfél száz oldalon ettől elszakítva bemutatta a műveltségi viszonyokat, pontosabban a magaskultúra stílusirányzatait és produktumait. A gazdasági és a társadalmi viszonyokat azonban szinte teljes egészében negligálta. Pór, Schönherr és Angyal látásmódja ugyanennyire vagy még inkább egyoldalú, azaz politikacentrikus volt. A bécsi béke utáni fél évszázadot bemutató 6. kötet annyiban különbözött a 3.-tól, hogy előbbiben Angyal közel 700 oldalas narrációjához *Társadalmi és műveltségi állapotok* címmel 50 oldalas függelék csatlakozott. Ebben a Dézsi Lajos által írt kiegészítésben 12 oldal jutott a társadalomra, az iparra és a kereskedelemre; a többi a vallás- és oktatásügygel, illetve az irodalommal foglalkozott. Az 1848-49-es forradalomról és szabadságharcról írva Márki érthetően a politikai fejleményekre és a hadieseményekre koncentrált. Az viszont, hogy az 1849 és 1896 közötti időszakkal foglalkozó mintegy 450 oldalt is a politikatörténet dominálta, már kevésbé érthető.

A kontroverz kérdéseket mindegyik szerző saját felfogása és ízlése szerint kezelte. A magyarok eredetével kapcsolatos vitában Marczali alapvetően a finn-ugor nyelvészek álláspontját követte, amelyet Vámbéry ugor-török egybeolvadás-elméletének kreatív továbbgondolásával egészített ki. A hun-magyar rokonságot elvetette, viszont nem zárta ki, hogy „a magyarok elei valaha Attila birodalmához tartozhattak”. Elfogadta, hogy a magyar nyelvben a „finnugor elem túlnyomónak látszik”, s hogy a „nyelvszerkezet, különösen a ragozás is, közelebb áll az ugorhoz”, mint a törökhöz. A nyelv azonban – hangsúlyozta – nem azonos a „fajjal”, vagyis a néppel. Tény az is, hogy a leghitelesebb források a honfoglalás előtti és utáni korból egyaránt turkoknak nevezik a magyarokat. Hogyan oldható fel ez az ellentmondás? Marczali szerint úgy, hogy az ugor-török keveredés nem réges-régen, az Altaj vidékén, de nem is az 5-8. században a Kárpát-medencében, hanem a két időpont között az Urál vidékén következett be úgy, hogy egy ottani „lovás, pusztai nép, gyakorta úzótt rablásaival,

egyre nagyobb számmal szerez szolgákat a hegyi vidék lakosaiból. Mások tán önként csatlakoznak hozzá [...] A keveredésnek, melynek meg kellett történnie, és melynek teljes végbemenéséhez sok idő kellett, csakis ott lehetett kezdőhelye. Meglehet, sőt valószínű, hogy az alávetettek száma nagyobb volt az uralkodó fajénál.” Viszont ez utóbbi török volt: „Mint ilyen török-ugor keverék népi lépi át a magyar nemzet [...] a történelem küszöbét.”¹⁴¹

A külföldi kútfők – főleg Konstantin bizánci császár 950 körüli műve és az ún. fuldai évkönyvek – alapján Etelköz elhagyásának és a honfoglalás „igaz megkezdésének” időpontjaként Marczali 896-ot jelölte meg, hangsúlyozva, hogy a magyarok már előbb is jártak a Kárpát-medencében, s hogy egyes vidékek birtokbavétele több évig tartott. Azt a tényt, hogy a hunoktól, az avaroktól és más népektől eltérően a magyarok nemcsak megtelepedtek és államot alapítottak, hanem államuk ezer éven át meg is maradt, nem egyszerűen a kereszténység felvételével, hanem Kelet és Nyugat szellemének az egyesítésével magyarázta. A honfoglalás és az Árpád-ház kihalása közötti több mint 400 év történetének lényegét abban látta, hogy a magyarság „Törzsekből egységes nemzetté vált; pogányból keresztény; kósza portyázó hadakból az európai állami és egyházi rend megbízható és erős védbástyájává” lett. „Legyőzte vagy magába olvasztotta régi vetélytársait: a besenyőt és a kunt; megtartotta függetlenségét pápával, császárral, göröggel, némettel szemben. Kiheverte a tatárpusztítást, hatalmasabb volt utána, mint előtte. Azon az úton volt, hogy az európai intézményeket ne csak külsőleg vegye át, hanem létének alapjává tegye. Mint fegyverben, úgy hitben, vallásban, tudományban, művészetben sem akart elmaradni azon nemzetek mögött, melyek között Árpád helyet vívott ki számára és melyek közé István idejében befogadták. A szláv-német irtó háborúk színhelyét, az avarok pusztaságát városok, várak, klastromok és egyházak sokasága borította. A XIII. század végén dívó földrajzi felfogás szerint a barbár világ Magyarországon túl kezdődött.”¹⁴²

A következő évtizedeket Pór Antal a magyar történelem csúcspontjaként értékelte. Az Anjou uralkodók alatt – írta – Magyarország „Európa legelső, leghatalmasabb birodalma” volt, s „a nemzet az anyagi és szellemi süllyedés, a megsemmisülés örvénye széléről a jólét, a műveltség magas fokára emelkedett”. „A magyar király tudta nélkül semmi sem történhetik Európában”; „fegyveres nép ellenséges szándékkal Magyarországhoz közeledni sem merészel”.¹⁴³ Zsigmond uralkodásának mérlegét Schönherr ehhez képest jóval realistábban és

¹⁴¹ Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In *MNT*. I. köt. Budapest, 1895, Athenaeum, 15.

¹⁴² Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában. In *MNT*. II. köt. Budapest, 1896. Athenaeum, 630. és 667.

¹⁴³ Pór Antal: Az Anjouk kora. In *MNT*. III. köt. Budapest, 1895, Athenaeum, 3-4.

kritikusabban vonta meg. Mátyás uralkodását Fraknói egészében pozitívan ítélte meg, míg az utána következő évtizedeket erkölcsi mélypontként mutatta be. Az 1526-os „katasztrófát” nem a török túlsúly, hanem – vélte – az „az erkölcsi süllyedés szülte, melynek tünetei Mátyás halála óta a közélet egész terén ijesztő módon jelentkeztek”. Kommentár nélkül, egyetértően idézte Massaro velenzei titkár 1523-as jelentését, mely szerint »a magyarok a világ leggonoszabb fajzata; más népet nem becsülnék és nem szeretnek; mindnyájan csak a saját érdekükkel törődnek, a közjóval keveset gondolnak; a közvagyonot prédálják; és ámbár folytonosan, mintha testvérek volnának, vígan együtt lakmároznak, alattomban gyűlöletet táplálnak egymás iránt; igazságot nem szolgáltatnak, és nincs olyan igazságtalan vagy gonosz ügy, amit két-három ember megvesztegetésével meg ne lehetne nyerni; büszke és gőgös emberek, kik engedelmeskedni nem akarnak; kormányozni vagy igazgatni nem tudnak, de tanácsot mástól elfogadni vonakodnak; keveset dolgoznak, csak a lakmározásban és a közvagyon prédálásában buzgólkodnak; az urak és nemesek mindig viszálykodnak, csellel és ármánnyal működnek. Hogy mindent összefoglaljak, a magyarok a világ salakját képezik, és bizonyára csak királyuk jóságának és ártatlanságának köszönhetik, hogy az isteni igazság az ő megsemmisítésükkel késik.« Azt a kérdést, hogy ez a mérhetetlen erkölcsi hanyatlás néhány emberöltő alatt miért és hogyan következett be, Fraknói nem tette fel magának. Miként azt sem, hogy mindezek ellenére hogyan tudta a magyarság mégis megőrizni „képességét világtörténelmi missziója betöltésére”, amely abban állt, hogy a „keresztény civilizáció védőbástyája maradt”.¹⁴⁴

Pór és különösen Fraknói szemléletéhez képest Acsády magyarázatai visszatérést jelentettek az erkölcsi szférából a reáliák birodalmába, stílusa pedig az emelkedett, patetikus szóhasználatától a köznyelv keresetlenségéhez. A török túlerővel folytatott hosszú, véres tusákban Magyarország két, majd három részre szakadt. Ezek a részek – foglalta össze a korszak lényegét – a „létért vívott keserves küzdelmekben” ezt követően elkerülhetetlenül a saját útjukat járták, a saját megmaradásukkal törődve, s „felhasználva azokat az eszközöket, melyeket a körülmények épen kínáltak”. Vagyis a török orientáció éppúgy érthető, mint a Habsburgok támogatása. Elismerte, hogy a reformáció „nagy és értékes kincsekkel gyarapította a nemzeti szellemet”. Ugyanakkor kárhoztatta is, mert „midőn az uralkodó osztályokba bevitte az egyházi megoszlást, megszüntette az erőt adó vallássegységet, még inkább szétforgácsolta a nemzeti erőket, s utóbb a politikai és katonai küzdelmeket elkeseredett vallási tusákkal tetézte”. A kor nagyon fontos fejleményeként mutatta be a magyar nyelv terjedését a

¹⁴⁴ Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora. In *MNT*. IV. köt., Budapest, 1896, Athenaeum, 515–516.

szellemi és mindennapi életben egyaránt, amely mindhárom országrészben az összetartozás érzetét erősítette. „E nemzedékek magyarosították el Magyarországot, s pótolták a megszűnt politikai és közjogi egységet legalább a nyelv és nemzeti érzés egységével” – írta kissé talán túlozva.¹⁴⁵

A 17. század második feléről írva Acsády a hagyományos függetlenségi szemlélet szempontjait érvényesítette. Bírálta Lipót, illetve a bécsi udvar politikáját, amely „tökéletesen megfeledezett abbeli hivatásáról és kötelességéről, hogy az országot az ozmánok ellen oltalmazza”. A felszabadító háború legnagyobb terheit a magyarság viselte, ám a diadal mégsem „neki gyümölcsözött”. Az „udvar nem a magyar királynak, hanem a császárnak foglalta vissza Magyarországot. A török rabságot a német kényuralom váltotta fel s a királyi hatalom a béke éveit nem a múltak bajainak orvoslására, hanem a magyarság megmaradt erejének végképeni megtörésére használta”. A Béccsel szembeni kuruc mozgalmat, s annak csúcspontját, a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelést ezért nem egyszerűen érhetőnek, hanem – visszakanyarodva a pályakezdésekor képviselt álláspontjához – nemzeti és társadalmi értelemben egyaránt előremutató fejleményként értékelte. Tagadta, hogy a küzdelem a „rendi alkotmány”, illetve a „nemesség osztályérdekeinek” a védelmére irányult volna. A cél egyrészt „a magyar nemzet megmaradásának”, a „létében megtámadott magyarságnak” a védelme, másrészt társadalmi reformok voltak. „Az eszmény, mely benne kifejezést nyer, nem forradalmi, nem is az agyémek világából való. Csak azt akarja, hogy Magyarország magyar és szabad maradjon, s a társadalom szegény rétegei is megtalálják benne boldogulásukat.”

A felkelés céljainak idealizált bemutatásához és Rákóczi személyének empátikus ábrázolásához a szatmári béke pozitív jelentőségének és Károlyi Sándor államférfiúi nagyságának ékes szavakkal történő kidomborítása társult. Károlyi Sándor műve – írta – „a magyar genius egyik legszerencsésebb politikai alkotása” volt, amelynek alapján „a magyarság békés munkával, értelmiségével és verejtékével lassankint vissza tudta hódítani hazája elidegenített részeit, virágzó polgárosodás színhelyévé bírt varázsolni sok száz mérföldnyi puszt területet s megvalósította a kuruczok programjának azt a leglényegesebb kívánságát, hogy Magyarország magyar maradjon”.¹⁴⁶ A szabadságharc céljai és az azt lezáró béke eredményei közötti különbségek fölött Acsády elsiklott. Aktuálpolitikai üzenetként ezzel az 1848–49-es szabadságharc céljai és az 1867-es kiegyezés kompromisszumai közötti lényegi azonosságot kívánta sugalmazni.

¹⁴⁵ Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. In *MNT*. V. köt. Budapest, 1897, Athenaeum, 3–6. és 199.

¹⁴⁶ Acsády Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában 1657–1711. In *MNT*. VII. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, 4., 402. és 683–684.

A 18. századi békés, belső építőmunkát részletező 8. kötet szervesen kapcsolódott Acsády záró gondolataihoz és kitekintéséhez. A kor eszméinek megfelelő politikát – hangsúlyozta Marczali – kezdetben a felvilágosult uralkodók, Mária Terézia, II. József és II. Lipót, 1792 után viszont a magyar nemzet legjobbjai képviselték. Jellemhibája ellenére Marczali ezek közé sorolta Martinovics Ignácot és társait is, akik a „demokrácia és a felvilágosodás szellemében” kezdtek szervezkedni. I. Ferenc és környezete viszont a reakciót képviselte, amely a kegyetlen és indokolatlan ítéletekben is megmutatkozott. A vérbíróság „Nem tetteket sújtott, hisz nem követtek el semmit, hanem eszméket akart sújtani. [...] Nem a jakobinus elv volt az ellenség, hanem a szabadelvűség. Amanak sem Ausztriában, sem Magyarországon nem volt talaja, ez ellenben dicső hagyományokon alapult [...] és mély gyökereket vert épen a művelt és előkelő osztályok lelkében”.¹⁴⁷

Az 1815 és 1847 közötti három évtizedet tárgyaló Ballagi Géza igen részletesen írt a reformkor minden politikai mozzanatáról, melyek centrumába Széchenyt állította. A „haza és haladás” kettősségét követelményként állító kor eszméiből fontosabbnak a nacionalizmust, illetve a nemzeti vívmányokat tartotta, s ezért művének *A nemzeti államalkotás kora* címet adta. Márki Sándor viszont a békés társadalmi átalakulást tartotta 1848-49 legnagyobb eredményének. Az áprilisi törvényekkel – írta – a nemesség „a sok-százados régi alkotmányos jogokat kiterjesztette a nemzet minden osztályára”. Vagyis „az arisztokratikus alapot a demokratikussal cserélte föl”, s ezzel „a nemzetet közelebb vitte az emberiség általános nagy eszméihez”.¹⁴⁸ Ahistorikus, de legalábbis pontatlan szóhasználatlalt Márki az első hónapok történetét is *A demokrata királyság megalapítása* cím alatt tárgyalta. A demokrata eszmék kétségkívül jelen voltak a forradalomban, ám az áprilisi törvények nem demokratikus, hanem liberális szellemben születtek. Kossuth iránti tisztelete és az olmützi alkotmány megbélyegzése ellenére Márki a függetlenség kikiáltását és a detronizációt hibának tartotta, amelyért az ellentmondani gyáva békepártiakat is felelőssé tette. Görgeyt viszont egyértelműen felmentette az árulás vádjáról. Győzelemre vagy méltányos békére az orosz támadás után – szögezte le – többé gondolni sem lehetett. A tábornok csak a hősi halál, a menekülés és a fegyverletétel között választhatott. Tettével nem a maga, hanem katonái életét mentette.

A kiegyezést Márki és Beksics is a 48-as törvények megvalósulásaként értékelte, amellyel Damjanich és a többi mártír akarata valósult meg. Beksics, aki saját minősítése szerint is inkább a publicista, s nem a történetíró eszközeivel

¹⁴⁷ Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. In *MNT*. VIII. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, 3–5. és 556–558.

¹⁴⁸ Márki Sándor: Az 1848/49-ik évi szabadságharc története. In *MNT*. X. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, 4. és 69.

dolgozott, 1867-et három évszázad küzdelmeinek a lezárulásaként láttatta. Az erőegyensúlyt megvalósító dualista rendszer ugyanis két belátáson alapult: „Az egyik az, hogy az Ausztriától és a Habsburg háztól való elszakadásra irányozott törekvések nem sikerültek, és nem sikerülhettek. Ez a tanulság szól a forradalmi iránynak. A másik az, hogy a beolvasztó és germanizáló törekvések nem sikerültek, és nem sikerülhettek. Ez a tanulság szól Bécsnek”. A magyar függetlenségi törekvések kudarcának döntő oka nézete szerint nem a Habsburg-túlsúly, Nyugat-Európa passzivitása vagy az orosz beavatkozás volt, hanem a magyarság belső gyengesége. Vagyis az, hogy „Társadalmunk nem volt összeforrvá; a magyar nemzet mellett és ellen léteztek Szent-István birodalmában más és más aspirációknak hódoló nemzetiségek, a melyek nem pusztán grammatikai, hanem egyszersmind politikai disharmoniát képeztek”. Ezen – mint számos más művében is kifejtette – Beksics nem a magyar és nem magyar népek közötti megegyezéssel, hanem a „magyar faj” megerősítésével és a nemzetiségi lakosság asszimilálásával akart változtatni.¹⁴⁹

Ferenc József Márkitól és Beksicstől, sőt a sorozat *Utószavát* jegyző Jókai Mórtól is teljes feloldozást kapott. „A honfoglalás első ezredéve beveződött” és „Jól végződött be” – konkludált a nagy mesemondó. „A magyar nemzet rátalált önmagára. Szíve egyetért fejével.”¹⁵⁰

A *Magyar Nemzet Története* minden szakmai problémája ellenére sikerkönyv lett. A vevők és a potenciális olvasók nem a belső egyenetlenségekre és következetlenségekre, hanem a díszes külsőre és a pazar illusztrációkra – metszetekre, képekre, térképekre – figyeltek fel. Az első füzet – az egyes kötetek először füzetekre bontva kerültek a könyvesboltokba – megjelenése után a sorozatra hétezeren fizettek elő, és az első kötetből közel 12 ezer példány fogyott el. Az előfizetők száma 1896-ban 20 ezerre emelkedett, a ténylegesen eladott példányok száma pedig ezt is meghaladta. Az akkori viszonyok között ez igen nagy eredménynek számított. Az ugyanezekben az években megjelent *Pallas Nagylexikonra* – mint már elítettük – alig többen, 22 ezren fizettek elő. Ez azt jelentette, hogy az ország minden négyszázadik magyar nyelvű lakosa, tehát körülbelül minden tizedik érettségizett családfele megvásárolta ezt a reprezentatív sorozatot.

A vállalkozás szakmai fogadtatása ellentmondásosabb volt. Fejérváthy László Szilágyi Sándorról tartott emlékbeszédében azt emelte ki, hogy a mű „a legjobban közelíti meg azt a célt, amelyre mindannyian törekszünk: a nemzeti múlt iránt való érdeklődést felkelti, az ismereteket széles körben terjeszti, a

¹⁴⁹ Beksics Gusztáv I. Ferenc József és kora. In *MNT*. X. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, 396–399. és 451.

¹⁵⁰ Jókai Mór: Utószó a Magyar Nemzet Történetéhez. In *MNT*. X. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, 838.

képes ábrázolások által történelmi emlékeinket megszeretteti”.¹⁵¹ Vagyis ismeretterjesztő funkciója miatt dicsérte. Hóman Bálint utólag a „kor színvonalán álló munkának” minősítette, ugyanakkor utalt arra is, hogy „egységes szintetizáló szempont, egységes szerkezet és következetes módszer híján igazi szintézisnek nem tekinthető. Lényegében sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozata”.¹⁵² A recenzensek jelentős része pártállásától és ízlésétől függően dicsérte vagy bírálta az egyes köteteket és azok szerzőit. Különösen Marczali és Acsády munkáinak a fogadtatása volt ellentmondásos. Előbbi Karácsonyi János egyházjogász és nagyváradi kanonok bírálta a *Katholikus Szemle* hasábjain, utóbbit a fiatal Krenner Miklós az *Erdélyi Múzeumban*. Pór, Schönherr és Fraknoi viszont csak dicséreteket kapott. Angyalnak – ugyancsak katolikus részről – azt vetették szemére, hogy miközben Pázmány érdemeit nem domborította ki eléggé, a protestáns lelkészek „magyarellenes” tevékenysége fölött átsiklott. Márki művét mint 1848–49 első „komoly objektivitással” megírt ábrázolását méltatta a kritika, Beksicsét pedig megalapozott közjogi fejtegetései miatt dicsérte.¹⁵³

A *Magyar Nemzet Története* a honi történetírás legfontosabb és legsikeresebb hozzájárulása volt a millenniumi ünnepségekhez, ám távolról sem az egyetlen. Az Athenaeum vállalkozásának sikerét látva néhány évvel később a Franklin és a Révai Kiadó is monumentális vállalkozásba fogott: egy magyar nyelvű világtörténet kiadását határozta el. Az utolsó ilyen jellegű összefoglalás az 1870-es és 1880-as években jelent meg 8 kötetben, Ribáry Ferenc (1827–1880) főgimnáziumi tanár és ismert tankönyvszerző kezdeményezésére. Ennek utolsó három kötetét – a reformációtól 1830-ig – Marczali Henrik írta 1883 és 1886 között, miközben a II. József korával foglalkozó munkáján is dolgozott. Bár az egyetemen magyar történelmet tanított, és elsősorban az iránt is érdeklődött, az idegen nyelveket jól ismerő történész az egyetemes történelemmel is kedvel foglalkozott. A kiadó felkérésére ezért tovább folytatta a munkát, és rövidesen az 1830 és 1880 közötti évek világtörténetét is megírta (*A legújabb kor története*, 1892). Ezért és közismert munkabírása miatt a két kiadó Marczalit kérte fel az új összegzés szerkesztői feladatainak elátására.

Marczali hatalmas energiával látott hozzá a munkához. A *Nagy Képes Világtörténet*nek nevezett mű testes kötetei 1898-tól kezdve jelentek meg. A 12. és egyben az utolsó 1905-ben került az olvasókhoz. A 12 kötetből három foglalkozott az ókorral, három a középkorral, három az újkorral és három a francia for-

¹⁵¹ Fejérpataky László: *Szilágyi Sándor (1827–1899)*. Budapest, 1901, MTA 20.

¹⁵² Hóman Bálint: A történelem útja. In *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931, Magyar Szemle Társaság, 34–35.

¹⁵³ Mann Miklós: A milleneumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok*, 1968. 1138–1141.

radalommal indított „hosszú” 19. századdal. A 12 kötet közül az utolsó hatot, vagyis a teljes új- és legújabb kort – kibővítve korábbi munkáit – maga Marczali írta. Az első kötet – feltehetően az időhiány miatt – egy külföldi munka fordítása, illetve átdolgozása volt, míg a további öt magyar szakemberek tolla alól került ki. A görögök és a rómaiak történetét két gimnáziumi tanár, Gyomlay Gyula (1861–1942), a két világháború között a pécsi egyetem klasszika-filológia professzora és Geréb József (1861–1933) írták meg egy-egy kötetben. A három középkori kötetet Goldziher Ignác, a történelem szakon végzett, de akadémiai hivatalnokként dolgozó Borovszky Samu (1860–1912), Mika Sándor (V. köt.), Csuday Jenő (1852–1938) szerzetes tanár és Schönherr Gyula jegyezték.

A vállalkozás jellegéből adódott, hogy önálló kutatásokról a szerzők csak kis mértékben, illetve egyáltalán nem számolhattak be. Valamennyien a rendelkezésre álló külföldi irodalmat használták, nyelvtudásuktól függően. Ezekről elszórt lapalji jegyzetekből tájékozódhatott az olvasó. Mindegyik kötethez névmutató és gazdag illusztrációs anyag társult. Az akkori szemléletnek megfelelően – az ókori keleti népekkel foglalkozó első kötettől és az iszlámtól eltekintve – lényegében mindegyik szerző Európa, és ezen belül elsősorban néhány nagy nyugat-európai állam történetére koncentrált. Vagyis nem mai értelemben vett világtörténetet írtak. Az Európán kívüli világ a nyugat-európai birodalmak gyarmataiként jelent csak meg az egyes kötetekben, de még így is felettébb kis terjedelemben. Viszonylag kevés szó esett az Egyesült Államokról is, míg Japánról lényegében semmi. Az utolsó kötetekben meglehetősen nagy terjedelmet kapott viszont a magyar történelem. Marczali ezt azzal indokolta, hogy jobban megértsék az olvasók „a hazai történetnek belső összefüggéseit az általános történelmi élettel”.¹⁵⁴

Egy harmadik vállalkozás a Bél Mátyás és Fényes Elek által kijelölt utat követve Magyarország vármegyéinek és városainak „történeti, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak”, valamint „közművelődési és közgazdasági állapotuknak” a bemutatását tűzte ki célul. Vagyis az 1860-as és 70-es években is művelt, de olykor dilettáns kompilációkat eredményező régió- és helytörténet hagyományait újította fel. Az előkészületek részeként a Történelmi Társulat 1894-ben egy bizottságot küldött ki Tagányi Károly vezetésével egy új „sorvezető” összeállítása céljából. A javaslat több szempontból eltért a Pesty Frigyes által jegyzett 1872-es, maximalista és részletező szabályzattól. Tagányi és társai azt tanácsolták, hogy minden szerző az adott terület sajátos viszonyaiból induljon ki, és csak azokat az eseményeket

¹⁵⁴ Marczali Henrik: Végző. In *Nagy Képes Világtörténet*. XI. köt. Szerk. Marczali Henrik. Budapest, é. n., Franklin, Révai, 534.

vizsgálja, amelyek „oksági összefüggésben” állnak vele. Szatmár megye monográfiája például ne értekezzen a szatmári békéről, mert az egyrészt szétfeszítené a helytörténet kereteit, másrészt véletlen, hogy éppen ott írták alá az okmányt. A követendő szempontok között említették a megye általános és részletes, községek szerinti története mellett a földrajzi viszonyokat, a birtoklás és a birtokosok történetét, a lakosság bemutatását, többek között nemzetiségi és vallási szempontból, valamint az aktuális állapotok ismertetését gazdasági, művelődési és egyéb téren.¹⁵⁵

A munkálatok irányítására több mint félszáz tagú reprezentatív szerkesztőbizottság alakult Rákosi Jenő (1842–1929) író és lapszerkesztő vezetésével. A koordinálás tényleges munkája azonban egy honismereti jellegű tájrajzokat író újságíróra, Sziklay Jánosra (1857–1945) és Borovszky Samura hárult. Akadémiai állásán túl utóbbi mellett elsősorban az szólt, hogy évek óta Csanád vármegye 1715 előtti történetével foglalkozott, s idevágó eredményeit egy két-kötetes munkában éppen 1896-ban jelentette meg (*Csanád vármegye története 1715-ig I-II. köt.*). Ugyanebben az évben látott napvilágot a sorozat első, Abaúj-Torna vármegyével és Kassával foglalkozó kötete. A munka 38 szerzője, akiknek a túlnyomó többsége helyi tanár, notabilitás és egyéb történelem iránt érdeklődő amatőr volt, a Történelmi Társulat vezérfonalát követte, ám természetesen változó színvonalon. A sorozat 1914-ig megjelent több mint 20 kötetre ugyanez volt jellemző. Az eredeti elképzelésekhez képest változást jelentett, hogy a jelenkori viszonyok ismertetése minden kötet esetében jóval részletesebbre sikerült, mint a történeti. Viszonylag nagy hangsúlyt kaptak a vármegyék „nemes családjai” is, akiknek a leszármazottai az egyes kötetek szerzői között éppúgy megtalálhatók voltak, mint az adott terület vezetői között. Mindezek miatt a *Magyarország vármegyéi és városai* című – a *Magyar Nemzet Történetéhez* és a *Nagy Képes Világtörténetéhez* képest is szépen és gazdagon illusztrált – sorozat inkább az önreprezentációs, s nem a tudományos elvárásoknak felelt meg. Az egy-egy régió, illetve település múltja iránt érdeklődő helytörténetíró ennek ellenére ma is haszonnal forgathatja kötetét.

¹⁵⁵ Tagányi Károly: Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében. *Századok*, 1894. 364–371.

IV. AZ EURÓPAI TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZADBAN

1. ÁLTALÁNOS TENDENCIÁK

A metodológiai különbségek és a nemzeti sajátosságok ellenére a 19. századi európai történetírás számos közös vonással rendelkezett. Ezeket öt pontban foglalhatjuk össze. 1. Néhány kivételtől eltekintve a történetírók elsősorban a nemzeti politika iránt érdeklődtek, középpontjában az állammal és a hozzá kapcsolódó egyéb intézményekkel, például az egyházzal és a hadsereggel. A művelődéstörténetnek nevezett gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténetnek minden országban akadtak művelői, ám ők jelentették a történetírás főáramát. 2. A politika szereplői közül a figyelem elsősorban a nagy emberek (uralkodók, hadvezérek, egyházi vezetők) életére irányult, akiknek a tetteit életrajzokban örökölték meg. A kisemberek sorsa és az arctalan tömeg helyzete iránt kisebb érdeklődés mutatkozott. 3. A történetírás uralkodó formája az elbeszélés volt. Ezt művészi szinten vagy ahhoz közelítő irodalmias stílusban (Macaulay, Mommsen), és szenvtelen, száraz, unalmas formában (Niebuhr) egyaránt művelték. Az analitikus, elemző próza kivételszámba ment, és csak a század vége felé tűnt fel (Weber). 4. A történészek kitüntetett forrásaivá a levéltárakban található, kormányzati tevékenységhez kapcsolódó iratok – oklevelek, jegyzőkönyvek, diplomáciai jelentések – váltak; a korábban használt narratív források – krónikák, geszták – leértékelődtek. 5. Általános volt a hit a múlt megismerhetőségében és a történelmi tudás objektivitásában. A század utolsó harmadában megfogalmazódott ismeretelméleti kételyekről a történészek túlnyomó többsége vagy nem vett tudomást, vagy nem vette őket komolyan.

A 20. századi történetírás számos területen változást hozott. Ezek közül legfontosabbnak a szakma specializálódása, és ezáltal a történelmi tudás összetettebbé válása tekinthető. A politikatörténet mellett, amelynek a dominanciája még sokáig megmaradt, már a századforduló éveire önálló aldiszciplínává vált a gazdaság-, majd a későbbiekben a róla leváló társadalomtörténet. Az új század első éveiben tűnt fel az eszmetörténet, amelynek szűkebben vett politikai, és tágabban vett kulturális változata is kialakult. A politika-, a gazdaság- és a társadalom-, valamint az eszmetörténet mellett, amelyek a század közepére „bevett” és intézményes háttérrel – tanszékekkel, társaságokkal és folyóira-

tokkal rendelkező – szakdiszciplínákká váltak, a század második felében egyre újabb és újabb kutatási irányok jelentek meg, és önállósodtak.

A gazdaságtörténet – aligha véletlenül – először a gazdasági szempontból élenjáró országokban intézményesült. A német és ausztriai gazdaságtörténészek, mint már utaltunk rá, 1893-tól külön folyóiratot adtak ki (*Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*). Bár ez néhány év után megszűnt, 1903-tól hasonló profillal megjelent a *Vierteljahresheft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, amely a mai napig a német nyelvű gazdaság- és társadalomtörténetírás egyik központi orgánuma.

Angliában a cambridge-i *King's College* egyik növendéke, John H. Clapham (1873–1946) játszott kiemelkedő szerepet a gazdaságtörténet meggyökereztetése terén. Első, 1907-es könyve az angliai gyapjúiparral, a későbbiek Franciaország, Németország és Nagy-Britannia 19. századi ipari fejlődésével foglalkoztak. 1928-ban ő lett a cambridge-i egyetem gazdaságtörténeti tanszékének első vezetője, majd 1941-től, miután nyugalomba vonult, a *Cambridge Economic History of Europe* köteteit szerkesztette. (Alig 40 évvel korábban – Lord Acton irányításával – ugyanez az egyetem még az alapvetően politikatörténeti jellegű *Cambridge Modern History* 12. kötetét adta ki.) Clapham mellett jelentős szerepet játszott a gazdaságtörténet angliai művelésében és elterjesztésben Ephraim Lipson (1888–1960) is, az 1926-ban alakult *Economic History Society* egyik első vezetője, s a társaság lapjának a *The Economic History Review*-nak az elindítója. A világ első önálló gazdaságtörténeti tanszékét mindezek ellenére nem Nagy-Britanniában, hanem az Egyesült Államok egyik elitegyetemén, a bostoni Harvardon állították fel 1893-ban. A tanszék első vezetője, s egyben az amerikai gazdaságtörténet-írás atyja viszont ugyancsak brit történész, az Angliából áttelepült William James Ashley (1860–1927) lett. Az amerikai gazdaságtörténészek első önálló fóruma 1929-ben jelent meg *The Journal of Economic and Business History* címmel.

Francia nyelvterületen a belga Henri Pirenne (1862–1935) számít a modern gazdaságtörténet alapító atyjának. Legfontosabb eredményeit – élete vége felé – a középkori Európa gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó nagy munkájában összegezte, amely a párizsi szerkesztésű *Histoire Générale* részeként jelent meg 1933-ban. Másik nagy vállalkozása Belgium történetének a megírása volt hét vaskos kötetben (*Histoire de Belgique*, 1899–1932). Ezekben és más munkáiban Pirenne nagy következetességgel alkalmazta az országhatárokon átnyúló összehasonlítás módszerét, amelytől nemcsak megbízhatóbb ismereteket remélt, hanem a faji, politikai és nemzeti előítéletek minimalizálását is. „Hogy oly sok történészből hiányzik a pártatlanság – írta – nos, annak nem az elfogultság, hanem az ismeretek hiányossága az oka. Aki saját népe csodálatába merül, elkerülhetetlenül el fogja túlozni annak eredetiségét, és olyan felfedezéseket tulajdonít neki, amelyek valójában máshonnan erednek.

Igazságtalan lesz másokkal szemben, mert képtelen megérteni őket, és ismereteinek kizárólagossága végül oda vezet, hogy csalódnai fog a maga érzelmeiből épített bálványokban. Az összehasonlító módszer viszont lehetővé teszi, hogy a történelem a maga valóságában mutakozzék meg”.¹⁵⁶ Pirenne életműve – 30 könyv és mintegy 300 nagy tanulmány – Ranke teljesítményével vetekszik. A kora középkori Európáról írott, csak halála után megjelent könyvének gondolatmenete, mely szerint az ókori hagyománynak és az antik világ földközi-tengeri egységének nem a germán népvándorlás, hanem a jóval későbbi iszlám hódítás vetett véget, Pirenne-tézisként vált ismertté (*Mahomet et Charlemagne*, 1937). Mindezekon túlmenően a historiográfia számon tartja úgy is, mint a történészek 1898-ban alapított nemzetközi szervezetének (*International Committee of Historical Sciences*) egyik ihletőjét és első vezetőjét.

A gazdaságtörténeten belül egy idő után külön ágazattá vált a technikatörténet, az egyes cégek múltját feltáró mikrotörténet (üzemtörténet, banktörténet), és az egyes régiók vagy nemzetgazdaságok makroadatai iránt érdeklődő kutatás. Az utóbbin belül már a két világháború között megjelent, a II. világháború után pedig legtöbb országban általánossá vált a nemzeti jövedelem növekedésének és felhasználásának, valamint az ár- és bérviszonyok hosszú távú alakulásának a vizsgálata. Az ilyen típusú kutatásokat Franciaországban François Simiand (1873–1935) honosította meg még a két világháború között, míg az Egyesült Államokban Simon Kuznets (1901–1985) irányításával 1950-től állítottak össze hosszú távú makrogazdasági adatsorokat. Az egyes országok 19–20. századi gazdasági növekedéséről készített úttörő munkáiért 1971-ben Kuznetz közgazdasági Nobel-díjban részesült (*Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread*, 1966; *Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure*, 1971; magyarul: *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban*, 1981). Ezekkel az elkerülhetetlenül számokon és számításokon alapuló gazdaságtörténeti vizsgálatokkal kapcsolatban merült fel először a „kvantitatív történetírás” fogalma, amelynek egzaktásra törekvő elemzési módszerei idővel a társadalomtörténet-írásban, sőt kisebb mértékben a történetírás más ágazataiban is elterjedtek. A kvantifikáció általánossá válását nagyban segítette a számítógép II. világháború utáni megjelenése, amely olyan tömegű adatok elemzését tette lehetővé, amelyre korábban gondolni sem lehetett.

A számszerű adatok összegyűjtésére, ezek számítógépes elemzésére, majd a végső eredmények táblázatokban és grafikonokban történő megjelenítésére koncentráló gazdaságtörténet-írást, amely az 1960-as és 1970-es években élte virágkorát, kliometrikus vagy ökonometrikus történetírásnak egyaránt neve-

¹⁵⁶ Henri Pirenne: Mit próbálnak tenni a történészek? In *Történetelmélet*. II. köt. Szerk. Gyurgyák János, Kisántal Tamás. Budapest, 2006, Osiris, 1086.

zik. Az iskola vezéralakjai, az amerikai Robert W. Fogel (1926–) és Douglass C. North (1920–) programadó írásaikban egy olyan „új”, ezúttal valóban tudományos történetírás megszületését harangozták be, amelynek a szórakoztatáshoz vagy a fiatalok erkölcsi neveléséhez immár semmi köze. Mindazt, ami a számokban kifejezhető empírián túl van, jobb meghagyni a költőknek és más művészeknek – hangoztatták. A közgazdaságból ismert egzakt elemzési módszereket Fogel több könyvében kamatoztatta. Az egyik elsőben (*Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*, 1964) a vasutak hozzájárulásának mértékét vizsgálta az USA 19. századi gazdasági növekedéséhez. Később a rabszolgotartáson alapuló déli ültetvényes gazdálkodás ésszerűségéről és jövedelmezőségéről írt könyvet (*Time on the Cross*, 1974). Bár mindkét munkája nagy vitát váltott ki, s adatainak megbízhatóságát és következtetéseinek helyességét sokan vitatták, a kvantitatív módszerek történeti alkalmazásáért 1993-ban ő is közgazdasági Nobel-díjban részesült.

A gazdaságtörténethez kötődő társadalomtörténet kezdetben a különböző szociális problémákkal – szegénység, tudatlanság, járványok stb. – foglalkozott. Az egyik első ilyen munkát Marx harcostársa, Friedrich Engels írta a munkásosztály angliai helyzetéről (*Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, 1845). Ez és a hasonló típusú korai társadalomtörténeti munkák jobban emlékeztettek a szociográfia műfajára, mintsem a II. világháború után elterjedt analitikus és egzakt elemzésekre. A 20. század elejére azonban a különböző társadalmi rétegek, elsősorban a munkásság szociális viszonyainak – jövedelmének, mobilitásának stb. –, valamint a mindennapi élet különböző aspektusainak szakszerűbb kutatása is gyökeret vert. A falusi és városi munkások különböző csoportjairól írott könyveik (*The Village Labourer*, 1911; *The Town Labourer*, 1917; *The Skilled Labourer*, 1919) alapján e műfaj klasszikusainak John L. Hammond (1872–1949) és Barbara Hammond (1873–1961) számítanak.

Az Egyesült Államokban Arthur M. Schlesinger (1888–1965) honosította meg a társadalomtörténetet. Első munkája, amely 1918-ban jelent meg, a gyarmati kereskedőkkel foglalkozott (*The Colonial Merchants and the American Revolution*). Az iowai egyetemen, ahol tanított, 1922-től rendszeresítette az *Egyesült Államok társadalmi és kulturális története* című kurzusát, amely az első kifejezetten társadalomtörténeti óra volt az amerikai egyetemi oktatásban. A későbbiekben elsősorban a mindennapi élet (*ordinary life*) különböző aspektusai iránt érdeklődött. Egyik kijelentése szerint, amely szállóigévé vált, az ún. Nagy Ember „csupán eszköz, amelyen keresztül a sokaság a hangját hallatja”.

Az egyre világosabban körvonalazódó saját tematika ellenére a társadalomtörténet sokáig a gazdaságtörténet színi ikrének tűnt. Az új megközelítések eleinte gyakran „gazdaság- és társadalomtörténetként” jelentek meg, és általában az új tanszékeket és folyóiratokat is így nevezték. A II. világháború után

azonban egyre inkább megszűnt ez az összefonódottság. Amikor a modern európai társadalomtörténeti törekvésekhez felzárkózni akaró amerikai történészek egy csoportja 1967-ben, a nyugatnémetek pedig 1975-ben saját folyóiratot indítottak, akkor azokat már így nevezték: *The Journal of Social History*, illetve *Geschichte und Gesellschaft*. Sőt idővel a társadalomtörténet-íráson belül is több új aldiszciplína jelent meg. Ilyen volt a történeti demográfia, a várostörténet, valamint a nőtörténet, illetve az ebből kinövő társadalmi nemek története (*gender studies*).

A születési, halálozási és termékenységi adatok, a családösszetétel, házassági szokások és a migráció adatainak a feldolgozásával, valamint a népességnövekedés trendjeinek és ciklusainak a megállapításával egyaránt foglalkozó történeti demográfia intézményesülése az 1950-es és az 1960-as években következett be. A történeti demográfusok nagyon fontos forrásává váltak a 19. század második felétől rendelkezésre álló rendszeres népszámlálási adatok és egyéb statisztikák, valamint a korábbi összeírások mellett az Európában a középkortól vezetett egyházi anyakönyvek. Ez utóbbiak modern elemzési technikáit, melyek az adatok név szerinti feldolgozásán alapulnak, a francia Louis Henry (1911–1991) dolgozta ki Michel Fleuryvel (1923–2002) együttműködve (*Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*, 1956). Nagy-Britanniában többek között Peter Laslett (1915–2001) és E. Anthony Wrigley (1931–) alkalmazták és fejlesztették tovább az Henry–Fleury-módszernek is nevezett családrekonstrukciós vagy nominális eljárást. 1964-ben létrehozták a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* nevű kutatócsoportot. A század utolsó harmadában új tendenciaként jelent meg a matematikai statisztika alkalmazása és ennek alapján az évszázadokra visszamenő népességbecslés egyes településekre, régiókra, sőt országokra és kontinensekre is. Az ilyen típusú munkák közül kiemelkedik az újkori Anglia népességlejlesztésének részletes elemzése, amelyet Wrigley és egyik munkatársa jegyzett szerzőként (*The population history of England, 1541–1871: a reconstruction*, 1981).

A várostörténet valamivel később, az 1960-as és 1970-es években vált a történetírás önálló ágává. A német várostörténeti folyóirat (*Zeitschrift für Stadtgeschichte*) 1974-től, a brit (*Urban History Yearbook*) és az amerikai (*Journal of Urban History*) 1975-től jelenik meg. A hagyományos helytörténettől a várostörténet abban különbözik, hogy nem általában egy település történetével, hanem magával az urbanizáció folyamatával foglalkozik, s megpróbál kapcsolatot teremteni a makro- és mikroszintű folyamatok között. Azok az akár nagy jelentőségű események azonban, amelyek véletlenszerűen játszódnak le az adott településen, kívül esnek érdeklődési körén. Az irányzat népszerűségére jellemző, hogy az 1990-es évek elején csak az Európai Unión belül mintegy 1500 történész foglalkozott várostörténettel, s az évtized első felében több mint 6500 várostörténeti munka jelent meg.

A „nő történetírás” fontosságára az amerikai Mary R. Beard (1876–1958) nagy hatású könyve (*Woman as Force in History: A Study of Traditions and Realities*, 1946) hívta fel a figyelmet. Ebben arra mutatott rá, hogy a nők a múlt minden korszakában fontos szerepet játszottak az emberiség történetében, csupán nem azokon a területeken, amelyekre a történetírás figyelme irányult. A nők háttérbe szorítottságával és társadalmi szerepük újraértékelésének a szükségességével foglalkozott a francia Simone de Beauvoir (1908–1986) röviddel ezután megjelent – filozófiai gondolatokban és szociológiai megfigyelésekben gazdag – esszéregénye is (*La deuxième sexe*, 1949; magyarul: *A második nem*, 1969). A különböző kezdeményezésekből mindazonáltal csak az 1970-es évekre alakult ki egy intézményesült részdiszciplína. A kutatás középpontjában négy terület állt: a híres nők élete, a speciálisan női intézmények (egyletek, iskolák), a női munkavállalás, és a családi élet (szülés, gyermeknevelés stb.). Az 1980-as évek második felétől a feminizmushoz kötődő hagyományos *women's history* vagy *women's studies* mellett megjelent a *gender studies*nek, azaz a társadalmi nemek tudományának nevezett átfogóbb irányzat, amely az egész történelem *gender* alapú újragondolását tűzte ki célul.

Az eszmetörténet az emberi cselekvés és a politika mozgatórugóiként felfogott eszmeáramlatok, ideológiák és világnézetek iránt érdeklődik. Nagy egyéniségek elképzeléseivel és azok hatásával éppúgy foglalkozik, mint egy egész korszak intellektuális atmoszférájával vagy egy gondolkör elterjedésével. A politikai eszmetörténet klasszikusának a német Friedrich Meinecke (1862–1954), a művészettörténettel is érintkező kultúrtörténet egyik legismertebb képviselőjének pedig a holland Johan Huizinga (1872–1945) tekinthető. Leginkább Németországban terjedt el, ahol erősen kötődött az ún. szellemi történeti iskolához, míg az angolszász országokban *intellectual history* néven önállósodott.

A társadalom- és a kultúrtörténettől egyaránt kapott ösztönzéseket az a törekvés, amely az egyes társadalmi csoportokat vagy akár egész társadalmakat nem foglalkozásuk és vagyoni helyzetük, hanem életérzéseik, érzelmeik, ösztöneik és ezekből eredő tipikus reagálásaik szerint próbált jellemezni (történeti pszichológia, mentalitástörténet). Maga a szó – mentalitás – 1900 körül honosodott meg Franciaországban többé-kevésbé a német *Weltanschauung* értelmében, s első művelői ugyancsak a francia történészek közül kerültek ki. Ehhez kapcsolódott a különböző tényezők alapján konstituálódó kisebb-nagyobb társadalmi csoportok múltképeinek vizsgálata, mely a kollektív emlékezet kutatása néven önállósult. Ennek elméleti alapjait szintén egy francia kutató, Maurice Halbwachs (1877–1945) társadalompszichológus fektette le még a század első felében (*Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925; *La mémoire collective*, 1950).

Az új tematikák megjelenése bizonyos mértékben a történetírás hagyományos műfajait is modernizálta. A klasszikus, narratív formában előadott poli-

tikai életrajzok mellett megjelentek a modern pszichológia és pszichoanalízis szempontjait hasznosító biográfiák. Az első ilyen jellegű munkát maga a pszichoanalízis atyja, Sigmund Freud (1856–1939) írta még az I. világháború előtt. A Leonardo da Vinci gyermekkorával és művészetével foglalkozó elemzés tézise röviden úgy foglalható össze, hogy a mester páratlan teljesítménye alapvetően a homoszexualitásából adódó elfojtott szexuális életével magyarázható (*Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci*, 1910). A műfaj virágkora mindazonáltal csak a II. világháború után következett be. A fiatal Lutherről írott 1958-as könyve (*Young Man Luther: A Study in Psychoanalysis and History*), majd Gandhiról közzétett 1969-es munkája (*Gandhi's Truth*) alapján e műfaj klasszikusának a frankfurti születésű, de ismertté az Egyesült Államokban vált Erik H. Erikson (1902–1994) tekinthető. Ugyanezekben az évtizedekben a múlt számos más kiemelkedő szereplőjéről, például Jeffersonról, Wilsonról, Hitlerről, Himmlerről és Nixonról is születtek olyan munkák, amelyek kizárólagos vagy kitüntetett magyarázó elve az egyén ösztönvilága, illetve pszichéje volt. Az 1980-as évektől számos kritika jelent meg a „pszichologizálás” túlértékeléséből adódó egyoldalúságok veszélyeiről, vagyis a történelem gazdasági, szociális, kulturális és politikai dimenzióinak kontraproduktív elhanyagolásáról. A monokauzális pszichotörténelem helyébe így azután a divathullám elmúltával a pszichoanalízis szempontjait is hasznosító életrajzírás lépett.

A társadalomtörténet mellett a politikatörténetnek is impulzusokat adott az a prozopográfia vagy „kollektív biográfia” nevezett kutatási eljárás, amely egy-egy elitcsoport származási és egyéb fontos azonosító jegyeinek az összegyűjtésével és elemzésével jutott el fontos társadalom- és politikatörténeti megfigyelésekhez. A kézdőlépést ebbe az irányba a brit Lewis Namier (1888–1960) tette meg a III. György korabeli brit elit másod- és harmadvonalbeli tagjainak a mikrobiográfiáiból levonható összefüggések feltárásával még a két világháború között (*The Structure of Politics at the Accession of George III*, 1929). Hasonló munkák azóta a világ számos országában és számos korszakra vonatkozóan megjelentek, többnyire a számítógépek által nyújtott új elemzési lehetőségeket is felhasználva. Ugyancsak a számítógép tette lehetővé a választási listák több korszakon átnyúló elemzését, s ezáltal a választói magatartások állandó és változó jellegzetességeinek megállapítását (*psephológia*).

A történetírás egyik legősibb, s még Ranke által is legfontosabbnak tartott ága, a diplomáciatörténet is modernizálódott. Az államok közötti hagyományos érintkezési formák kutatását felváltotta, illetve kiegészítette a nemzetközi kapcsolatok kutatása, amelybe a gazdasági együttműködés és a külkereskedelem, valamint a szellemi és a kulturális kölcsönhatások is beletartoznak. Vagyis a diplomáciatörténeti felszín eseményeit összekapcsolták a múlt mélyebben ható és nehezebben megragadható tényezőivel, és megpróbálták ezeket koherens oksági struktúrákba rendezni. Az új iskola egyik első képviselője a francia

Pierre Renouvin (1893–1974) volt, akinek a szempontjait többek között Jean-Baptiste Duroselle (1917–1994) és tanítványai fejlesztették tovább. De ebben a szellemben írta a brit külpolitika mozgatórugóival foglalkozó tanulmányait Paul Kennedy (1945–), a Yale egyik sztárprofesszora is. A nagyhatalmak fel-emelkedésével és bukásával foglalkozó, s a gazdasági fejlődés és a külpolitika közötti szoros kapcsolatot feltételező nagymonográfiáját (*The Rise and Fall of the Great Powers*, 1987) a világ számos nyelvére, köztük magyarra is lefordították (*A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, 1992).

A 20. századi történetírás nagyfokú szakosodásának egyik oka a gazdasági és társadalmi valóság bonyolultabbá válása, vagyis a legáltalánosabb értelemben vett modernizáció volt, amelynek a leírására és megmagyarázására a történetírás addig szokásos megközelítései egyre kevésbé tűntek alkalmasnak. A gazdaságtörténet kialakulásának hátterében például jól kimutathatóan az iparosodás, a társadalomtörténet önállósodása mögött pedig a polgárosodás és a „tömegtársadalmasodás” állt. A várostörténet-írás önállósodásának oka az urbanizáció, a *gender studies*-é pedig a nők emancipációja volt. A szakosodás másik előidézőjének az emberiség jelenével foglalkozó új tudományágak – elsősorban a közgazdaságtan, a szociológia és a pszichológia – kialakulása tekinthető. Ezek nemcsak újszerű kérdésfelvetéseikkel, hanem analitikus módszereikkel is hatást gyakoroltak a történetírásra. Az események elbeszélésének klasszikus levéltári forrásokon alapuló leíró formái mellett így megjelent, s idővel egyre nagyobb teret nyert a statisztikák és más, nagy tömegű egzakt adatokat tartalmazó forrástípusok (összeírások, anyakönyvek, térképek) analitikus elemzése. A század utolsó harmadában elterjedt az egyéni élettörténetek elektronikus rögzítése (*oral history*), amellyel egy addig nem, illetve csak korlátozottan, főleg a néprajzosok körében ismert új forrásbázis is keletkezett.

A modern társadalomtudományok újszerű kérdésfelvetéseire és elemző módszereire a történetírás kétféleképpen reagált. Részben úgy, hogy elsajátította, és történeti anyagokra alkalmazta egyik vagy másik új diszciplína módszertanát, részben pedig úgy, hogy befogadó jellegű társadalomtudományként fellépve az új kutatási eredmények integrálására törekedett.

Az integrálás igényével fellépő szintetikus vagy totális történetírás programjával elsőként a francia Henri Berr (1866–1954) jelentkezett még a század elején. A 19. század romantikus történetíróival és a neokantiánus filozófusok felfogásával szemben, akik a történetírás művészi, intuitív és partikuláris jellegét hangsúlyozták, Berr a pozitivistákhoz, Fustel de Coulanges-hoz és Monod-hoz hasonlóan szilárdan hitt szakmájának tudományosságában, pontosabban annak elérhetőségében. Ehhez – hangsúlyozta – mindenekelőtt arra van szükség, hogy a társadalomtudósokkal együttműködve, módszereiket elsajátítva és eredményeiket hasznosítva a múlt egyedi eseményeinek deskriptív elbeszélése helyett a történészek a hangsúlyt a problémákra, ezek elemzésére, összehason-

lítására és magyarázatára helyezték. „A tények gyűjtőgetője nem csodálható jobban, mint a bélyeg- vagy a kagylógyűjtő” – minősítette a történetírás merő faktológiában kimerülő antikvárius változatát.¹⁵⁷ A társadalomtudományok eredményeinek integrálása viszont olyan szintézisek megalkotásához vezethet, amelyek az emberiség múltját a maga totalitásában ragadják meg. Folyóiratát, amelynek már címe (*Revue de synthèse historique*) is a szerkesztő programjára utalt, s amelynek az első száma szimbolikus módon éppen az új század hajnalán, 1900-ban jelent meg, éppen ezért nemcsak a történetírás különféle irányzatainak, hanem az azzal rokon társadalomtudományoknak is a fórumává kívánta tenni. Az ilyen módon felfogott „társadalomtudományosított” – történelmi szintézis szellemében indította útjára 1920-ban 100 kötetesre tervezett gigantikus vállalkozását (*L'évolution de l'humanité*, vagyis Az emberiség fejlődése) is, amelyből haláláig 65 kötet jelent meg.

New History vagyis új történetírás név alatt rövidesen az Egyesült Államokban is fellépett egy interdiszciplináris irányzat. Ennek előfutára Frederick Jackson Turner (1861–1932) volt, aki az 1890-es évektől hirdette, hogy a történetírásnak az élet teljességét kell megragadnia. A politikával, az állammal és a nagy emberek cselekedeteivel való foglalkozás mellett a nép egészére ki kell terjeszteni a figyelmet, s az intézmények mögötti társadalmi tényezőket is vizsgálni kell – hangoztatta. Saját munkáiban Turner erre a tér és a megtelepedés problémájának középpontba állításával és a földrajzi szemlélet érvényesítésével szolgáltatott példát (*The Significance of the Frontier*, 1893; *The Rise of the New West*, 1906; *The Frontier in American History*, 1920). A hozzá kötődő James Harvey Robinson (1863–1936) 1907-ben így fogalmazta meg törekvéseik lényegét: „Az »új történetírás« szakít a múlt tanulmányozására eddig nehezedő korlátokkal, [...] és hasznosítani fogja mindazokat a felfedezéseket, amelyeket az antropológusok, a közgazdászok, a pszichológusok és a szociológusok tettek, s amelyek az elmúlt ötven év folyamán forradalmasították fajunk eredetét, fejlődését és kilátásaira vonatkozó elképzeléseinket”.¹⁵⁸

A történetírás tematikai diverzifikálódásával párhuzamosan a történelmi gondolkodás térbeli koordinátái is megváltoztak. Az Európa-centrikus nézőpontot olyan globális vagy univerzális perspektíva váltotta fel, amely az ázsiai, az arab vagy akár a fekete-afrikai kultúrákat éppen olyan értékesnek és tanulmányozásra érdemesnek tartotta, mint az európai vagy az amerikai. Ezt a paradigmaváltást alapvetően két tényező idézte elő: a dekolonizáció és a „feketék” polgárjogi mozgalma, majd egyenjogúsítása az Egyesült Államokban. Mindkét folyamat a század első felében kezdődött, de igazán átütővé és eredményessé csak az 1950-es évek végétől vált.

¹⁵⁷ *The Varieties of History*, i. m. 254.

¹⁵⁸ Uo. 265.

Az európai perspektívával való szakítást jelezték azok a cambridge-i kézikönyv-sorozatok, amelyek az angol és brit tematikák mellett immár az Európán kívüli világgal is részletesen foglalkoznak. Ilyen az 1977 és 1984 között megjelent *The Cambridge History of Africa* 8 kötete, az 1986 és 1991 között kiadott *The Cambridge History of China* 15 kötete, az 1988 és 1993 között napvilágot látott *The Cambridge History of Japan* 6 kötete, s végül az 1984 és 1995 között publikált *The Cambridge History of Latin America* 11 kötete.

Eközben kialakultak az Európán és az Egyesült Államokon kívüli világ helyi történész-műhelyei. Az ázsiai, latin-amerikai és legújabban afrikai történetírás képviselői közül sokan természetesen úgy fogták fel feladatukat, mint az európaik többsége a 19. században: a nemzeti kötődés létrehozása, illetve erősítése érdekében idealizálták és mitizálták múltjukat. Részben vagy egészben európai vagy észak-amerikai iskolázottságuknak köszönhetően ugyanakkor a legmodernebb szempontok és kutatási technikák is jelen vannak munkásságukban, s a különböző földrészek hasonló jelenségeinek az összehasonlítása révén folyamatosan módosítják és gazdagítják a hagyományos történelemképet. A számos specializált konferencia és szimpózium mellett a különböző földrészek történet-szeinek rendszeresen biztosítanak fórumot az ötévente megrendezésre kerülő világkongresszusok.

2. EGYETEMES TÖRTÉNETI KÉZIKÖNYVEK ÉS SZINTÉZISEK

A történetírás tematikai és kontinensek szerinti diverzifikálódása – kiegészülve már a 19. századra is jellemző korszakok szerinti elkülönüléssel – a 20. században korábban elképzelhetetlen mértékű szakosodást és fragmentálódást eredményezett. Az utóbbi fél évszázad tipikus történésze nem egy kontinens, régió vagy nemzet múltjának egészével, hanem az egy-két évtől egy-két évszázadig terjedhető meghatározott időszak egy-egy aspektusával vagy problémájával foglalkozik. Így miközben a történetírás térbeli és tematikai koordinátáinak a kitágulása következtében a történeti tudás sokkal összetettebbé és a történeti ismeretanyag jóval áttekinthetlenebbé vált, a történészek többsége beszűkült perspektívájú specialistává képezte ki magát. Az emberiség egész történetének áttekintésére vállalkozó hosszabb-rövidebb világtörténetek sora mindazonáltal egyáltalán nem szakadt meg. A specialisták mellett az elmúlt században is akadtak olyan történetírók, akik összefogva vagy akár külön-külön is vállalkoztak nagyívű áttekintések elkészítésére. Ezeknek két típusa különböztethető meg: az enciklopédikus jellegű és jellemzően sok szerző által írt többkötetes kézikönyvek, valamint az egyszerűs és rövidebb, viszont koncepciózusabb és koherensebb szintézisek.

Enciklopédikus jellegű kézikönyveket a világ legtöbb nagy országának történészei írtak, illetve szerkesztettek. A különböző műhelyek közül az angliai Cambridge emelkedik ki. A *Cambridge Modern History* eredetileg 12 + 2 kötetet, amelyek 1902 és 1912 között jelentek meg, s amelyek a 16. századtól tekintették át a világ történetét, két további nagy egyetemes történeti vállalkozás követte. John B. Bury (1861–1927) tervei alapján 1911-ben megjelent a *Cambridge Medieval History* első kötete, amelyet 1936-ig még további 7 követett. A sorozat szerzői a Bizánci Birodalom és Európa történetét dolgozták fel a Nyugatrómai Birodalom bukásától a 16. századig. Ezekhez csatlakozott a *Cambridge Ancient History* 1923 és 1939 között megjelent 12 kötete, amely az antik és az Európán kívüli korai civilizációkkal foglalkozott. A három sorozatot az elmúlt évtizedekben új változatban – nagyrészt új szerzőkkel és egy vagy több kötetrel bővítve – ismét kiadták. A *Cambridge Modern History* 14 kötetes új kiadása 1957 és 1979 között, a *New Cambridge Medieval History* 7 kötete 1995 és 2005, a *Cambridge Ancient History* harmadik kiadásának 14 kötete pedig 1970 és 2005 között jelent meg. Ezek a sorozatok a világ minden nagy egyetemi és közkönyvtárában az olvasók által könnyen hozzáférhető ún. referencia- vagy kézikönyvtári részlegekben találhatók.

Franciaországban a két világháború között két nagy világtörténeti kézikönyv kiadását kezdték meg. A *Peuples et civilisations* 20 kötetét 1927 és 1952, a befejezetlen *Histoire générale* 10 kötetét pedig 1925–1939 között adták ki. A II. világháború után ezek helyébe lépett a hétkötetes *Histoire générale des civilisations*, amely 1953 és 1957 között jelent meg Maurice Crouzet (1897–1973) irányításával. Az alapvetően kronologikus elrendezésű sorozat részletesen foglalkozik az antik világ és Európa történetével, jóval kevesebb figyelmet szentel azonban az Európán kívüli kultúráknak. Német nyelven ugyancsak több enciklopédikus jellegű világtörténet készült. Az 1950-es években jelent meg a 10 kötetes *Historia Mundi*, az 1960-as évek elején a *Propyläen Weltgeschichte* Golo Mann (1909–1994) által szerkesztett 10+2 kötete, 1965 és 1975 között a *Saeculum Weltgeschichte* 7 kötete, s végül 1965 és 1982 között a 36 kötetes *Fischer Weltgeschichte*, amelyet 17 nemzet 80 történésze írt. A német sorozatok rendezőelve a kronológia; az egyes kultúrák, régiók és országok története az időrendben egymást követő korszakokon belül kapott helyet. A 20 kötetes és 1969-től 1980-ig Torinóban kiadott *Storia Universale dei Popoli e della Civiltà* szerkesztői viszont csak részben választották ezt a megoldást. Az első 13 kötet szerzői hagyományos módon, időrendben ismertetik az antik világ és Európa történetét, majd egy-egy kötetet szánnak Afrika, Latin-Amerika, Észak-Amerika, Oroszország, India, Kína, valamint Közép-Ázsia és Japán történetére. A cambridge-i sorozatokhoz hasonlóan ezek a francia, német és olasz összefoglalások is olyan kézikönyvek, amelyekhez nem pihenés vagy szórakozás céljából, hanem egy-egy

adatért vagy egy-egy témában való tájékozódás szándékával nyúlnak a szakemberek és az érdeklődők.

A különböző európai nemzetek nagy egyetemei és/vagy kiadványai által szervezett világtörténeti kézikönyvek közös jellemzője az emberiség múltjának fejlődésként való ábrázolása, és e fejlődés azonosítása a pozitív értékekkel felruházott elnyugatiasodással. Lényegében ez az attitűd jellemezte azt a hatkötetes enciklopédiát is, amely az UNESCO szervezésében és égisze alatt jelent meg az 1960-as évek első felében (*History of the Scientific and Cultural Development of Mankind*). A világ nagy gyarmatbirodalmainak összeomlása és az Európa-centrikus történetírás egyre nyilvánvalóbb anakronisztikussága a szervezet vezetőit, melyek között a harmadik világ képviselői is ott ültek, arra készítette, hogy szakítsanak ezzel a megközelítéssel. Bár az elvi elhatározás egy új szempontú UNESCO világtörténet elkészítésére már 1978-ban megszületett, a kézikönyv alapelveinek rögzítésére 1986-ig kellett várni. Ennek kulcsmondata így hangzik: „Ha elfogadjuk, hogy tanulhatunk más népektől, akkor nem létezhet egyetlen csillogó modell, egyetlen változatlanul biztos módszertani eljárás sem: egymás meghallgatása vezethet hiteles egyetemes történethez”.¹⁵⁹ A kötet szerkesztői és több mint 450 szerzője, akiknek a munkáját a francia Charles Morazé (1913–2003) és munkatársai fogták össze, ennek megfelelően arra törekedtek, hogy egyetlen civilizáció értékeit és egyetlen történetfilozófia szempontjait se érvényesítsék a többi rovására, hanem mindegyiket egyenrangúként kezeljék, és a közöttük meglévő kölcsönhatásokat hangsúlyozzák. A *History of Humanity, Scientific and Cultural Development* címet kapott sorozat első kötete 1994-ben; a 20. század foglalkozó 7. és egyben utolsó pedig 2008-ban jelent meg.

A markáns koncepcióval és belső koherenciával rendelkező egyszemélyes szintézisek közül három ért el átütő sikert. Ezeket a német Oswald Spengler (1880–1936), a brit Arnold J. Toynbee (1889–1975) és az amerikai Walt Whitman Rostow (1916–2003) írta.

Bár történelmet is tanult, Oswald Spengler nem tartozott a „céhes” szaktörténészek közé. 1904-ben antik filozófiából doktorált, majd különböző gimnáziumokban tanított természettudományokat, matematikát, németet és olykor történelmet. Az emberiség történetének áttekintésével 1911-ben kezdett foglalkozni, s a kétkötetes munka nagy részét az I. világháború éveiben vetette papírra. Az *Untergang des Abendlandes* (*A Nyugat alkonya*, 1995) című mű első kötete 1918 áprilisában, tehát még a háború vége előtt, a második kötet pedig 1922 májusában látott napvilágot. Erre az időre az első kötetből több mint 100 ezer példány fogyott el, s az újabb kiadásokból legalább még ennyi. A mű mai formájában ismert végleges változata 1922 novemberében került először a könyvesboltokba.

¹⁵⁹ http://www.unesco.org/culture/humanity/html_eng/projet.htm.

Az addig szokásos Európa-központú és lineáris világtörténetekkel szemben, melyek az emberiség múltját egymásra épülő kronológiai egységekként, illetve társadalmi-gazdasági formációkként mutatták be, Spengler nyolc zárt, belső időtartammal és fejlődési dinamikával rendelkező „kultúra” történeteként fogta fel az emberiség múltját. Ez a nyolc teljesen egyenrangú kultúra a következő volt: a kínai, az indiai, a babilóni, az egyiptomi, a mexikói, az antik („apollói”), az arab („mágikus”) és a nyugati („fausti”). A kultúrák – határozta meg Spengler – „organizmusok, a világtörténelem pedig ezek összéletrajza. [...] Az emberiség történelmének egész tartalma belesűríthető az egyes, egymásra következő, egymás mellett felnövő, egymással érintkező, egymást átszínező és elnyomó kultúrák sorába.”¹⁶⁰

Mindegyik kultúrának van gyermek-, ifjú-, felnőtt- és aggkora. A IV. dinasztiával kezdődő egyiptomi Óbirodalom építészeti alkotásaiból, a homéroszi kor dór stílusából és a korai arab művészetből ugyanolyan mitikus világtudat tárul ki, mint a nyugati világ román és korai gót művészetéből. Minél inkább közeledik egy kultúra létezése deléhez – a nyárhoz vagy a férfikorhoz –, annál ridegebb, fegyelmesebb és telítettebb lesz formanyelve, és annál inkább tudatára ébred önnön erejének. Az antik kultúrában ez felelt meg a görög városállamok felemelkedésének, a nyugatban pedig a reneszánsznak. Ezután következik a hanyatlás fázisa, amit Spengler civilizációnak is nevez. A görögök-nél ez a peloponnészoszi háborúval kezdődött, majd a szofisták, Szókratész és Platón korával folytatódott, a nyugati kultúra esetében pedig a 19. században.

Egy civilizáció roppant erős, ám egyben rendkívül sérülékeny és sebezhető alakzat. Specifikus jegyei a következők: 1. néhány befolyásos nagy világváros kialakulása, s a vidék eljelentéktelenedése; 2. a valaha „organikus” nép szervetlen tömeggé válása; 3. a haszonelvűség felértékelődése és a pénz túlhatalma; 4. a demokrácia látszatdemokráciává torzul, küszöbön áll az egyeduralkodók felemelkedése; 5. előtérbe kerül a területi terjeszkedés; 6. a technikai fejlődés minden korábbinál magasabb szintre jut, a művészet és a filozófia azonban hanyatlik; 7. terjed a hitetlenség és a vallástalanság; 8. elsődleges szerepet kap a sport, a divat, a testápolás és a táplálkozás. Ezek a kritériumok a legteljesebb mértékben ráillettek Spengler saját korára, s ő nem is titkolta, hogy a nyugati kultúrát is menthetetlennek, szükség- és törvényszerűen bukásra ítéltnek gondolja. Vico spirálisan ismétlődő ciklikusságot feltételező világtörténeti modelljéhez képest ez jelentős eltérés.

Spengler nagy leleményességgel és nem mindennapi asszociációs képességgel mutatta ki az egyes kultúrák fejlődése közötti „morfológiai” azonosságokat és hasonlóságokat. A fejlődési ívek ismétlődésének vagyis a kultúrák dinamiká-

¹⁶⁰ Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*. I. köt. Budapest, 1995, Európa Kiadó, 184.

jának magyarázatával azonban adós maradt. Pontosabban csak olyan, a német idealizmusban gyökeredző szellemtörténeti magyarázattal szolgált, amelynek meggyőző ereje rendkívül korlátozott. „Egy kultúra – írta – abban a pillanatban születik, amikor egy nagy lélek felébred, és kiemelkedik az örökön gyermeki emberiség őslélekszerű állapotából”, és akkor hal meg, amikor „e lélek az összes benne szunnyadó lehetőséget megvalósította népek, nyelvek, vallási tanok, művészetek, államok és tudományok formájában, s ezzel ismét az őslélek állapotába tér vissza”.¹⁶¹

A *Nyugat alkonya* fogadtatása ellentmondásos volt. A német olvasók körében, akik az 1920-as évek elején egy megvert és megalázott országban éltek, és a nyugati civilizáció válságjeleit reflexszerűen azonosították saját nyomorúságukkal, hallatlan népszerűsége tette szert. Az 1920-as években Spengler a kor reprezentatív gondolkodói közé tartozott, és Martin Heidegger (1889–1976) *Sein und Zeit* (*Lét és idő*) című munkájának 1927-es megjelenéséig műve a legnagyobb hatású filozófiai írásnak számított. A történészek részéről azonban szigorú bírálatokban részesült. „E történelemszemlélet – állapította meg például honfitársa, Ernst Troeltsch (1865–1923) – mindenesetre nem a forrásokra alapozott törtélelemkutatás ismeretének és művelésének gyümölcse. Hemzseg a hamis adatoktól, gazdag fantáziájú állításoktól és téves analógiáktól, hiányzik a tényeknek szinte minden előzetes kritikai bizonyítása, mint ahogy hiányzik az arra irányuló igény is”. Az eszmetörténész Friedrich Meinecke pedig a maga ironikus és maliciózus stílusában így „méltatta”: „Mindaz, amit saját szakterületemről ír, értelmetlenség. A többi azonban fölöttébb szellemdús”.¹⁶² Az 1930-as években Spengler elszigetelődött. Pessimista világszemlélete összeegyeztethetetlennek bizonyult a Harmadik Birodalom optimista jövőképével. Egyik 1935-ös beszédében maga Hitler is megbélyegezte, amiért a nyugati népek újrafeltámadását azok alkonyának nevezte.

Spenglertől eltérően Arnold J. Toynbee (1889–1975) a legjobban képzett professzionális történészek közé tartozott. A középiskola után, ahol latin és görög műveltségének az alapjait elsajátította, az oxfordi Balliol College-ban tanult. Elsősorban az ókori történelem érdekelte. 1912 és 1915 között alma materének ösztöndíjas tutora volt, s közben egy teljes évet Görögországban töltött. 1915-ben Londonba költözött, ahol a Hadügy-, illetve a Külügyminisztérium hírszerző és elemző részlegének közel-keleti szakértőjeként dolgozott. E minőségében 1919-ben a brit béke delegációnak is tagja lett. Párizsból hazatérve kinevezték a londoni egyetem bizánci és a modern görög nyelv és kultúra professzorává. Kisebbségi nagyobb szakértői feladatokat azonban továbbra is

¹⁶¹ Uo. 187.

¹⁶² Idézi Csejte Dezső: Utószó. Uo. II. köt. 760.

ellátott. 1925-ben döntő esemény következett be életében: kinevezték a londoni Nemzetközi Kapcsolatok Királyi Intézetének (*Royal Institute of International Affairs*) tudományos igazgatójává, amely posztot 32 éven át, 1956-os nyugalomba vonulásáig töltötte be. Ez idő alatt folyamatosan szerkesztette és részben írta az intézet folyóiratát (*Survey of International Affairs*), és egyben irányította a kutató-elemző munkát.

Klasszikus műveltsége és a jelenkor iránti érdeklődése szinte predesztinálta arra, hogy energiáinak nagy részét ne mikrofilológiai részelemzésekre, hanem szintetizálásra fordítsa. Sohasem akart szaktörténész lenni, és specializált szakmunkát egyet sem írt. „Tudatos és elhatározott célom volt – tekintett vissza pályájára 75 évesen –, hogy az ember dolgait egységes egészként, nem pedig úgynevezett »diszciplínákra« osztva tanulmányozom.”¹⁶³ A terv, hogy saját világtörténetet ír, már 1921-ben megfogalmazódott benne, ám a szisztematikus munkához csak 1927-ben tudott hozzákezdeni. A háborús időszak kivételével ettől kezdve minden nyarat vidéki házában töltötte, ahol közel négy hónapon át írta fő művét, a *Study of History*t. Az első három kötet 1934-ben, a második három 1939-ben, a 7–10. kötet 1954-ben, a két kiegészítő kötet pedig 1959-ben, illetve 1961-ben jelent meg.

A hatalmas vállalkozás a 20. század közepére felhalmozott óriási tényanyag olyan szintézise, amely a pozitívizmus és a historizmus hagyományához egyaránt kötődött, ám emellett a modern szociológia és pszichológia számos irányzatából is merített. Alapelve ugyanaz volt, mint Spengleré: az emberiség múltjának nem egységes folyamatként, hanem „különálló helyi eseményciklusok” modellszerű ismétlődéséért, vagyis „civilizációként” való felfogása. A népek, fajok, országok, nemzetek vagy osztályok és nemek jelentőségét másodlagosnak, s a történelmet nemzeti keretek között ábrázolni Toynbee elhibázottnak tartotta. A civilizációk, amelyekből előbb 21-et, később 26-ot, s végül több mint 30-at azonosított, nála is ciklikusan mozognak. A ciklikus mozgás jól ismert szakaszai a születés, fejlődés, hanyatlás és pusztulás. Ám ezeket nem mindegyik civilizáció járja be, elképzelhető korai megrekedés és a vég kikerülése is. Másrészt a civilizációk nem feltétlenül elszigetelten, hanem egymással olykor érintkezve, illetve egymás örökségéből merítve (reneszánsz) futják be pályájukat.

Toynbee általánosításai közül legfontosabbak a kihívás-válasz effektus, valamint az energiáit veszített „uralkodó kisebbség” ellen támadó „külső” és/vagy „belső” „proletariátus” győzelmének a törvénnyé emelése voltak. A fejlődési ív, amelyen az egyes civilizációk mozognak, eszerint alapvetően attól függ, hogy a természeti és történeti tényezők együttese milyen kihívást (*challenge*) jelent

¹⁶³ Arnold J. Toynbee: *Válogatott tanulmányok*. Szerk. Borosi András. Budapest, 1971, Gondolat, 11.

az adott társadalom számára, s az milyen választ (*response*) ad erre a kihívásra. Ha a kihívás elég erős és a válasz jó, akkor a társadalom mozgásba lendül, és fejlődik. Ha nem, akkor a társadalom stagnál, illetve ki sem alakul a civilizáció. A tetőpontra jutott civilizáció bomlása ugyancsak kihívások és válaszok formájában megy végbe. Míg azonban a fejlődés fázisában minden kihívás csak egyszeri lehet, amelyre a fejlődés érdekében jó választ kell adni, addig a hanyatlás korában a civilizáció pusztulásáig ismétlődnek a megválaszolatlan vagy rosszul megválaszolt kihívások.

A hanyatló civilizáció súlyos belső feszültségektől terhes. Az uralkodó elit, melynek a helyes válaszokat kellene adni, már elfáradt, s tevékenysége kimerül hatalmának a biztosításában. Ugyanakkor támadásba lendülnek a civilizációval szemben ellenséges külső és a belső „proletárok”. A hanyatlás során az elit egyre erőtlenebb, a proletariátus viszont egyre erősebb lesz. Ez történt az antik civilizációval, amelyet a rabszolgák és a barbárok pusztítottak el. A nyugati civilizáció a 20. századig minden kihívásra jó választ adott. A barbár népek támadásaira a kereszténység elterjesztésével, a középkori széttagoltságra az olasz és a flamand városállamokkal, a modern kor igényeire pedig az iparosítással és a demokratizálással válaszolt.

A II. világháború előtt megjelent kötetekben az isteni akaratnak Toynbee még semmi, a későbbi részekben azonban egyre jelentősebb szerepet tulajdonított. Idős korában a civilizációk ciklikus mozgásán belül végeredményben egy „céltudatos és a miénknél magasabb rendű vállalkozás” akaratát feltételezte, s egyre fontosabbnak látta a kifejlett, nagy vallások történelmi szerepét. Élete végén a négy nagy világvallás, a kereszténység, az iszlám, a buddhizmus és a hinduizmus egységesülését prognosztizálta, és azt, hogy ez lehet az alapja a nyugati civilizáció köré szerveződő egységes világállamnak.

Az 1917 utáni oroszországi fejleményekkel Spengler érdemben érthetően még nem foglalkozott. Toynbee viszont nem kerülhette meg értelmezésüket. Rendszerének logikáját követve a marxizmust „pótvallásnak”, a bolsevista forradalmat és a szovjet rendszert pedig a nyugati civilizáció kihívására adott olyan válasznak tartotta, amely a kapitalista termelés technológiáit kívánta meggyökereztetni a Nyugaton vele összenőtt demokratikus kulturális és politikai minták alkalmazása nélkül. Abban, hogy ez mennyire lesz sikeres, bizonytalan volt. Az 1940-es évek végén még úgy látta, hogy minden modernizációs törekvés ellenére a Szovjetunió nem tud kitörni az orosz-ortodox civilizáció hagyományvilágából. Később, a fegyverkezési verseny és az atomháború árnyékában viszont hajlott arra, hogy Kínával szemben a Szovjetunió nyugatias vonásait hangsúlyozza, s az Egyesült Államok mellett neki is szerepet szánt a világállam létrehozásában.

A *Study of History* első kötetait az olvasók ahhoz hasonló nagy lelkesedéssel fogadták, mint Macaulay *History of England*-jét közel száz évvel korábban.

Mintha igazolódott volna Hegel aforizmája, mely szerint Minerva baglyai csak alkonyatkor tárják ki szárnyaikat, vagyis akkor, ha egy megszokott értékrendszer letűnőfélben van, s a társadalom lázasan kutat új orientációs pontok után. A kritikából, különösen a II. világháború után, ugyancsak bőven kijutott neki: Jeles specialisták tucatja mutatott rá különböző szakkérdésekben megmutatkozó melléfogásaira, pontatlanságaira, megalapozatlan hipotéziseire és ingatag konstrukcióira. Mások viszont lenyűgöző mestermunkának tartották művét. „Értékelései – állapította meg tanulmányainak magyar szerkesztője – nem mindig reálisak, de mondanivalója [...] mindig figyelemre méltó.”¹⁶⁴ Arnold J. Toynbee az utolsó professzionális történész volt, aki az emberi történelem teljességének részletes elbeszélésére vállalkozott, s azt koherens módon meg is tudta oldani.

Walt W. Rostow, aki az 1950-es években a híres MIT (*Massachusetts Institute of Technology*, Boston) gazdaságtörténész professzora, később pedig Johnson és Kennedy elnökök tanácsadója volt, több kisebb közlemény után 1960-ban tette közzé a gazdasági növekedés szakaszairól alkotott makrotörténeti elméletét (*The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto*). Spengler és Toynbee interpretációs sémájától eltérően Rostow teóriája nem a ciklikus, hanem a lineáris makrotörténetek hagyományát folytatta. Az emberiség történelmének szerinte két nagy korszakát lehet megkülönböztetni: a tradicionális agrártársadalmakét és a modern ipari társadalmakét. A kettő között és az utóbbin belül azonban további korszakok különíthetők el. Az agrártársadalomból való átmenet korszaka után, amikor a gazdasági fellendülés feltételei megteremtődnek, jön a nekilendülés (*take-off*) szakasza, amit az érettség (*maturity*), ezt pedig a tömegfogyasztás kora (*age of high mass-consumption*) követ. Ez a sorrendiség minden társadalomra, illetve civilizációra érvényes, noha más-más időben érik el az egyes fázisokat.

A hagyományos társadalmak jellemzője, hogy a fizikai világ Newton előtti szemléletén alapulnak, és a Newton előtti tudományos és technikai eredmények bázisán működnek. Ebből következik, hogy a fejlődés igen lassú, és az egy főre jutó termelés elérhető felső szintje limitált. A hagyományos társadalmak meghatározó termelési ága a mezőgazdaság; az emberi viszonylatok hierarchizáltak, a vertikális mobilitás lehetősége korlátozott, a társadalmi szervezetekben a családi és a klánkapcsolatok játszanak fontos szerepet. Értékrendszerük központi eleme a hosszú távú fatalizmus, vagyis az a feltevés, hogy az unokák ugyanolyan feltételek mellett ugyanazt fogják csinálni, mint a nagyapák. A változások esetlegesek és rövid távon belül hatnak. A politikai hatalom azok kezében van, akik birtokolják vagy ellenőrzik a földet, és hatalmuk ritkán terjed túl

¹⁶⁴ Borosi András: Utószó. Uo. 411.

egy-egy viszonylag önálló gazdasági régió határain. Rostow felfogása szerint a különböző kínai dinasztiák, a közel-keleti civilizációk, a Mediterráneum és a középkori Európa, vagyis az összes prekapitalista társadalmi formáció a hagyományos társadalom fogalmkörébe sorolható.

A második nagy korszak a „nekilendülés” előfeltételeinek a kialakulásával kezdődik, amely Nyugat-Európában a 17. század utolsó és a 18. század első évtizedeiben ment végbe. A fatalizmus és a mozdulatlanság érzésével szemben terjed a cselekvés és változtatás eszméje. Felismerik, hogy nem csak a gazdaság növekedhet, hanem ennek következtében az állami hatalom, az általános jólét, az egyéni haszon és a társadalmi mobilitás is. A beruházási kvótát ezért olyan mértékben növelik, hogy a gazdasági növekmény tartósan és érzékelhetően felülmúlja a lakosság növekedését. A korszakos változás okai között számos egymástól részben független tényező azonosítható, melyeken belül az érték-szemlélet módosulása és a gazdasági aktivitás mellett a politikai tényezőknek, mindenekelőtt a nacionalizmusnak és a modern nemzetállamok kialakulásának is fontos szerep tulajdonítható. Mindezek együtt „a történelem egyfajta statisztikai véletlenjét” jelentik, amely „ha bekövetkezett, többé éppen úgy nem tehető meg nem történtté, mint az ártatlanság elvesztése”.

A következő szakasz, vagyis a „fellendülés az a periódus, amely alatt a társadalom leküzdö az akadályokat és gátakat, amelyek a rendszeres növekedésnek addig ellenálltak. A gazdasági haladás tényezői, amelyek addig csak sporadikusan és korlátozott hatékonysággal működtek, kiszélesítik tevékenységi körüket és kezdenek uralkodóvá válni a társadalomban. A növekedés a gazdaság működésének normális feltételévé válik”.¹⁶⁵ A beruházások a nemzeti jövedelem mintegy 5%-áról annak 10%-ára, illetve e fölé emelkednek; az ipar mellett a mezőgazdaságban is új termelési technikák terjednek el, ami alapvető a továbblépés szempontjából. Nagy-Britanniában ez a 18. század végén, Franciaországban és az Egyesült Államokban a 19. század második harmadában, Németországban a 19. század utolsó negyedében, Oroszországban és Kanadában az 1914 előtti 20-25 évben, Indiában és Kínában az 1950-es években ment végbe.

Az érettség felé vivő szakasz (*drive to maturity*) jellemzője, hogy a gazdaság hagyományos ágazatai (szénermelés, vas- és acélgyártás stb.) elérik, vagy megközelítik teljesítőképességük határát, miközben új technikák felhasználásával új iparágak (gépgyártás, vegyipar, elektromos ipar) terjednek el. A nekilendülés kezdete és az érettség elérése között átlagosan 60 év múlik el. A világ legfejlettebb nemzetgazdaságai a 19. század végén, illetve a 20. század elején érték el ezt a szintet. Ez alatt az 50-70 év alatt nemcsak a gazdaság, hanem a

¹⁶⁵ W. W. Rostow: *Les étapes de la croissance économique*. Paris, 1963, Seuil, 19.

társadalom is mélyreható változáson megy keresztül. A mezőgazdaságból élő lakosság aránya az összlakosság 75%-áról annak 20-40%-ára esik vissza. Ezzel arányosan csökken a falusi, és nő a városi lakosság; előrehalad a specializálódás, emelkednek a fizetések, kezd kialakulni a modern társadalombiztosítás.

„Amint az egyes társadalmak a 20. században elérik az érettséget, két dolog történik: az egy főre eső reáljövedelem olyan szintet ér el, hogy az emberek közül sokan képesek megszerezni olyan javakat és szolgáltatásokat, amelyek túl vannak a nélkülözhetetlen élelmezési, ruházkodási és lakásszükségleteken.”¹⁶⁶ Elterjednek a személyi használatú autók, televíziók, klímaberendezések és egyéb elektromos háztartási eszközök. A létfenntartás gondjai helyébe tehát a tömegfogyasztás problémái lépnek. Az Egyesült Államokban ez a korszak az I. világháború előtt kezdődött, és a II. világháború utáni években fejeződött be, míg Nyugat-Európa és Japán az 1950-es években lépett ebbe a fázisba. A gazdasági mutatók alapján Rostow úgy látta, hogy 1960-ra elvileg a Szovjetunió is a tömegfogyasztás korszakának kezdetéhez érkezett, s lakói várják is annak beköszöntét. A szovjet vezetés világhatalmi törekvései és az ezek szolgálatába állított hatalmas katonai kiadások, melyek arányosan a GDP kétszeresét tették ki az amerikaiakénak, azonban késleltették ennek eljövését.

Eltérően Spenglertől, aki két vaskos, s Toynbee-től, aki 12 – egyenként több száz oldalas – kötetben fejtette ki vízióját az emberiség múltjáról, Rostow egyetlen karcsú kötetben foglalta össze koncepcióját. Az 1960-as és 1970-es években ennek ellenére a jelenre és a jövőre orientált társadalomtudományok egyik állandó vonatkoztatási pontjává vált. Alapfeltevése, mely szerint némi fáziskülönbséggel minden nép a fejlődés ugyanazon fokozatait járja be, s előbb vagy utóbb mindegyik eljut az amerikai életformával azonosított tömegfogyasztás korszakába, alapjává vált azoknak a szociológiai és politológiai koncepcióknak, amelyek a két vilárendszer közeledését és békés összeolvadását feltételezték. Ezeket a termelés technológiájából és szervezetéből, valamint a gazdasági növekedés mennyiségi mutatóiból kiinduló elméleteket összefoglalóan konvergenciaelméleteknek nevezzük.

A konvergenciaelmélet híveitől eltérően a francia Raymond Aron (1905–1983) ugyanebben az időben azt feltételezte, hogy az ipari társadalmak két típusa – a nyugati és a keleti vagy szovjet – a technológiai azonosságok ellenére sohasem fognak hasonlítani, hanem párhuzamosan fognak fennállni, mivel a nyugati modell piaci és demokratikus gyakorlata összeegyeztethetetlen a szocialista modell tervutasításos és diktatórikus praxisával (*Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1963).

Spengler, Toynbee és Rostow mellett a 20. század második felében számos más társadalomkutató is jelentkezett többé-kevésbé átfogó világtörténe-

¹⁶⁶ Uo. 23.

ti magyarázatokkal. Ezek közül viszonylag nagy figyelmet váltott ki Gerhart Emmanuel Lenski (1924–) amerikai szociológus rendszere, amely a termelési technológiák változásán alapul. A nagy társadalmi átalakulások és kulturális változások mögött – foglалható össze koncepciója – minden esetben fontos technológiai innovációk állnak. A vadászó és gyűjtögető társadalmak, amelyek az első fokozatot jelentik, az ásóbot és a kapa használata révén váltak „egyszerű” mezőgazdasági és „kertész”-társadalmakká, és az eke elterjedése révén alakultak át „fejlett” mezőgazdasági és „kertész”-társadalmakká. A negyedik szakaszt jelentő ipari társadalmakat pedig a gépek felfedezése, vagyis a nem állati és nem emberi energiáknak a felhasználása különbözteti meg a korábbiaktól (*Human Societies: An Introduction to Macrosociology*, 1974; *Ecological-Evolutionary Theory: Principles and Applications*, 2005).

A század utolsó harmadában népszerű volt és sokakra hatott Immanuel Wallerstein (1930–) amerikai gazdaságtörténész centrum-periféria elmélete is, amelynek lényege a modern világ fejlett és fejletlen, gazdag és szegény, befolyásos és függő részekre osztása volt a 15. századtól kialakult egyenlőtlenségek alapján. Az egyes államok, illetve régiók pozíciója nem állandó; a centrumot alkotó gazdag és befolyásos magállamok közül ki lehet hullani, és be is lehet kerülni. Az elsőre példa a Spanyolország hanyatlása, az utóbbira Japán vagy Finnország felemelkedése (*The Modern World-System I–III.* köt., 1974, 1980, 1989; az első kötet *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása* címmel jelent meg magyarul 1983-ban).

Az ezredvég fejleményeinek perspektívájából visszatekintő „világmagyarázatok” közül nagy figyelmet váltott ki az amerikai Francis Fukuyama (1952–) munkája a liberális demokrácia világméretű győzelméről, amelyet a szerző Hegel módjára a „történelem végeként” azonosított (*The End of History and the Last Man*, 1992; magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*, 1994), valamint az ugyancsak amerikai Samuel P. Huntington (1927–2008) elmélete a civilizációk küzdelméről (*The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 1996; magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, 1998). Ezek történelmi kidolgozottsága azonban hiányos és felületes.

3. ISMERETELMÉLETI IRÁNYZATOK

A történelmi megismerés sajátosságaival és a történelmi tudás érvényességének korlátaival kapcsolatos 19. századi viták a 20. században folytatódtak. A tudományos igényű és pozitívista ihletettségű „új” és „szintetizáló” történetírás fellépése ellenére az ismeretelméleti szkepticizmus és relativizmus inkább erősödött, semmint csökkent. A német filozófusok és történészek körében ez ugyan már a századforduló éveiben erős gyökereket eresztett, Európa legtöbb

országában és az Egyesült Államokban azonban csak a két világháború között terjedt el. Ehhez a klasszikus fizika számos alaptörvényét újfogalmazó relativitáselmélet (1905, 1915) is ösztönzést adott. Einstein elmélete szerint tér, idő és távolság egyaránt az észlelőpont függvényei, vagyis semmi sem abszolút. Egy másik fizikus, a dán Niels Bohr 1927-ben megfogalmazta az ún. komplementaritás elvét. Eszerint a természeti világ sem írható le többé egyetlen átfogó elmélettel vagy modellel. A valóság megragadásának egyetlen módja, ha különböző megközelítéseket alkalmazunk, és ezeket egymás mellé állítjuk. Az eltérő leírásokat nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő magyarázatokként kell kezelni, amihez hozzátette: vannak dolgok, melyek kívül esnek az ész határain.

A történelmi relativizmus legnagyobb hatású két világháború közötti képviselője Benedetto Croce volt, aki egyre erőteljesebben hangsúlyozta a történelmi megismerés lényegileg intuitív, s a történelmi ábrázolás alapvetően művészi jellegét. A múlt korlátozott mértékű megismerésének lehetőségét mindazonáltal továbbra sem adta fel, ám annak tudományos értékét egyre inkább relativizálta. A történelemről lehetnek részleges és igaz ismereteink, de a „teljes igazságot” sohasem ismerhetjük meg. Ezért erre törekedni sem érdemes. Meg kell elégednünk azzal, hogy „minden pillanatban teljességében ismerjük azt a történelmet, amelyet fontos ismernünk”, vagyis a múltnak azt a részét, „amely válaszol valamilyen problémára, s az eleven és aktív történelmet, a kortárs történelmet alkotja”.¹⁶⁷ Okfejtéséből logikusan következett a történetírás jelenközpontúsága („prezentizmus”), vagyis annak belátása, hogy akarva-akaratlanul mindig a jelen felől közelítünk a múlt korszakaihoz, szereplőikhez és eseményeihez, és a vizsgált problémát is önmagunkra, illetve saját korunkra vonatkoztatjuk. Tehát a jelentől elválasztható múlt – ahogy azt a historizmus képzelte – nem létezik, ezzel szemben „minden történelem jelenkori történelem”. A történetírás feladata ebből következőleg nem a múlt rekonstruálása, amelyre egyébként is képtelen, hanem kapcsolat létesítése elmúlt korok és a jelen között, és ennek révén annak felmutatása, hogy a jelenből a jövőbe – a múlt által meghatározott keretek, illetve szükségszerűségek között – mindig többféle út vezet. Croce ezzel a történetírás hosszú időn át idejétmúltnak tartott gyakorlati, az olvasót erkölcsileg nevelő, politikailag pedig orientáló funkcióját rehabilitálta.

Croce számos európai követője közül a brit Robin G. Collingwood (1889–1943) és a spanyol José Ortega y Gasset (1883–1955) a legismertebb. Az eredetileg ókortörténész és régész, ám 1935-től Oxfordban metafizikát tanító Collingwood történetfilozófiai nézeteit az 1930-as évek második felében írt,

¹⁶⁷ Benedetto Croce: *A szellem filozófiája. Válogatott írások*. Budapest, 1987, Gondolat, 566–571.

de csak halála után megjelent műve (*The Idea of History*, 1946; *A történelem eszméje*, 1987) tartalmazza. A német idealisták és Croce munkásságának tükrében a történelem és a történelmi megismerés természetével kapcsolatos nézetei – például a történelem azonosítása a gondolatok, illetve eszmék történetével, az intuíció és az „újraélés” vagy „beleélés” szerepének hangsúlyozása a megismerés folyamatában, továbbá a múlt értelmezésének elkerülhetetlen jelenközpontúsága – viszonylag kevés eredetiségről árulkodnak. Némely megfogalmazása ugyanakkor arra utal, hogy a történelmi megismerés alapvetően pszichológiai módszerét empirikusabb módon, a történeti források által jobban meghatározottnak fogta fel. Ezzel lényegében a hagyományos szövegelemzési módszerek értelmét, illetve az ezek segítségével levonható következtetések objektív érvényességét ismerte el. Döntőnek mindazonáltal a történész és tárgya közötti olyan szellemi szimbiózist tartotta, amelyet a megfigyelő és a megfigyelt élményvilágának azonossága vagy hasonlósága tesz lehetővé: „a történész és tárgya közti időbeli szakadékot – írta – mindkét irányból át kell hidalni. Olyan tárgynak kell lennie, mely fel tud elevenedni a történész szellemében, de a történész szellemének is olyannak kell lennie, mely otthont adhat ennek a megelevenedésnek. [...] Ha a történész, saját szellemi alkatát megtagadva, tőle távol álló témákon dolgozik [...], és egy olyan gondolkodás történetével igyekszik megbirkózni, amelyet személyesen nem tud átvenni, akkor ahelyett, hogy történetét írja meg, csak azokat az állításokat ismétli el, amelyek e gondolkodás fejlődésének külsőleges tényeit rögzítik: neveket és adatokat, készen talált leíró formulákat. [...] Ez csak csontváz, melyet egy napon valaki hús-vér történelemmé is tehet egy olyan gondolkodás segítségével, mely a tárgy és ugyanakkor a sajátja is.”¹⁶⁸

Ortega y Gasset a német neokantiánusok és Nietzsche erőteljes hatása alatt kezdte pályáját, majd Croce írásaival megismerkedve Collingwoodhoz nagyon hasonló gondolatokat fejtett ki jelen és múlt, illetve történész és tárgya közötti „bizalmas” viszonyról. A történeti világ és az annak megismerésére törekvő történész egysége nála nem egyszerűen kíváncsi, hanem lényegében adottság. A múlt elemzője ugyanis – egyébként a hétköznapi emberekhez hasonlóan – ab ovo benne él a történeti világban, amelytől sohasem függetlenítheti magát. A múlt tehát mindig „jelenként van”, és „életünk, amely mindig ez, mindig mostani, jelenlegi, abból tevődik össze, amik személyesen vagy kollektíven voltak”. Az ember elkerülhetetlenül „múltjához képest él”.¹⁶⁹ Szubjektivitásunk kikapcsolása a megismerési folyamatból tehát elképzelhetetlen; az objektivitás

¹⁶⁸ Robin G. Collingwood: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987, Gondolat, 371–372.

¹⁶⁹ José Ortega y Gasset: *A történelem mint rendszer*. In uő: *Két történelmi esszé*. Budapest, 1983, Európa Könyvkiadó, 199–204.

helyett, amelyre törekszünk, legjobb esetben is csak látszatobjektivitást érhetünk el. Ezzel szemben mindaz igaz, ami önmaga perspektívájából annak látszik, és a cél nem ezeknek az igazságoknak a szembeállítását és egyik kiszorítását a másik rovására, hanem valamennyi érvényességének az elismerése, vagyis a különféle igazságok békés együttélésének az elfogadása.

Az Egyesült Államokban a *New History* két vezéralakja, Carl L. Becker (1873–1945) és Charles A. Beard (1874–1948) vált a történelmi relativizmus, illetve prezentizmus képviselőjévé. Az Amerikai Történelmi Társulat 1926-os ülésén elmondott előadásában (*What Are Historical Facts?*) Becker az ún. történelmi tények konstruált jellegére irányította rá a figyelmet. Az olyan ismert és tényként kezelt kijelentések, mint például az, hogy „Kr. e. 49-ben Cézár átlépte a Rubicon” – mutatott rá – nem tények a szó szoros értelmében, hanem az adott időszak számtalan apró adatán és eseményén alapuló szimbolikus általánosítások. Ezeket az általánosításokat a jelenben élő történészek hozzák létre, amelyek ezért éppen annyira utalnak a jelenre, mint múltra. „Ily a módon – ismételte Crocét – a jelen befolyásolja a múltról alkotott képünket, és a múltról alkotott képünk befolyásolja a jelent. [...] A múlt afféle vetítövásznon, amelyre rávetítjük a jövőről való látomásunkat, és ez ráadásul egy mozgókép, amely sok szint és formát kölcsönöz a félelmeinktől és a vágyainktól.”¹⁷⁰

Másik nagy figyelmet kiváltó gondolatmenetét (*Everyman His Own Historian*) ugyanezen a fórumon ismertette 1931-ben. Azt, hogy pontosan mi történt a múltban – érvelt – sohasem tudhatjuk meg, mert „ezeknek az eseményeknek igen nagy részéről semmit sem tudunk, még azt sem, hogy egyáltalán megtörténtek; sokról hiányos ismereteink vannak, és még azzal a kevéssel kapcsolatban is, amelyekről azt hisszük, hogy ismerjük őket, tudásunk megbízhatóságában sohasem lehetünk biztosak, mivel sohasem leszünk képesek sem életre kelteni, sem megfigyelni, sem közvetlenül tesztelni őket”. Ennek következtében két történelem van: az, ami ténylegesen megtörtént, és az, amit erről gondolunk, írunk, és emlékezetünkben megőrzünk. „Az első abszolút és változatlan [...], a második relatív és tudásunk növekedését és finomodását követve állandóan változik.”¹⁷¹

Becker előadásai az amerikai történészek körében nagy vitát váltottak ki. Ebbe a vitába kapcsolódott be 1935-ben Charles A. Beard, a *New History* másik vezéralakja, akinek a rankei elgondolást „nemes álomnak” nevező esszéjében talán legtömörebben és legközérthetőbben sikerült megfogalmaznia a történelmi objektivizmus és a történelmi relativizmus közötti különbségeket. Konk-

¹⁷⁰ Carl Lotus Becker: Mi a történelmi tény? In *Történetelmélet*. I. köt., i. m. 163–174. Idézetek a 165, 172. oldalon.

¹⁷¹ Carl Becker: *Everyman His Own Historian*. *The American Historical Review*. Vol. 37. no. 2. 221–236.

lúziója így szól: „Miután egy kor történelme valamennyi kapcsolódó realitás összességét magába foglalja, s miután a forrásanyag és a kutatás egyaránt részleges, a múltbeli realitás totalitása faktuálisan egyetlen történész számára sem megismerhető, bármennyire is szorgalmasan, jó ítélőképességgel megáldva és lekiismeretesen végzi munkáját. [...] A történész lehetőségei korlátozottak. A történelem »objektív valóságát« keresheti, de meg nem találhatja, és így le sem írhatja úgy, »ahogyan az valójában volt«”.

A történelmi megismerés korlátainak feltárása mindazonáltal sem Beckert, sem Beardot nem rendítette meg szakmájuk művelésének értelmében. Egyetlen történelmi igazság sem pontos és végleges, a történelmi felismerések igazságtartalma pedig korfüggő. Feltehető azonban, hogy az emberiség fejlődésével együtt, amelyben elkötelezett demokrataként mélyen hittek, a tudományos módszerek, kutatási eljárások tökéletesíthetők, a történelmi tudás pedig pontosítható. Ennek érdekében – zárta előadását Beard – „A levéltári anyagok összegyűjtését, megőrzését és publikálását minden eddiginél buzgóbban kell folytatni. A kritika, a hitelesség megállapítása és a verifikáció összes eszközét – melyet a német iskola oly szigorúan alkalmazott – az elérhető szellemi kapacitás felhasználásával kell latba vetni. [...] A történelem totalitásának megragadására irányuló erőfeszítéseket folytatni kell és folytatódni is fognak, noha azt az álmot, hogy az kézzelfoghatóvá tehető, fel kell adni. Ez azt jelenti, hogy a kutatások spektrumának túl kell terjednie a politikumon, és fel kell ölelnie eddig kevés figyelemre méltatott – gazdasági, faji, nemi és legtagabb értelemben vett kulturális – témákat is. Bizonyos, hogy e kitérülések révén a tudósok közelebb kerülnek a történelem valóságához, mint eddig.”¹⁷²

A két világháború között terjedő filozófiai idealizmus és történelmi relativizmus ismeretelméleti dogmáit három filozófiai irányzat utasította el: a marxizmus, a neopozitivizmus és a strukturalizmus.

A marxista történetfilozófiát – mint a 19. századi történetírásról írva már utaltunk rá – a múlt materialista-objektivista, tehát tudatunktól függetlenül létező és ugyanakkor megismerhető valóságként való felfogása jellemezte. Bár olyasfajta konkrét történetírói metodikát, mint a historizmus, a marxizmus sohasem dolgozott ki, a történelmi fejlődés marxi teorémájának rugalmas kezelése a legkülönbébb konkrét társadalomtudományi megközelítések és módszerek alkalmazását lehetővé tette.

A század első felének marxista szellemű műhelyei közül kiemelkedett az 1923-ban, Frankfurtban magántőkéből létrehozott, interdiszciplináris jellegű *Institut für Sozialforschung*. Az intézet és a körülötte kialakult kör egyik fő szellemi inspirátora a magyar származású, de német egyetemeken tanult, a német

¹⁷² Charles Beard: Ama nemes álom. In *Történetelmélet*. II. köt., i. m. 1089–1099.

szellemi életben gyökeret vert és főleg esztétikával foglalkozó Lukács György (1885–1971) volt. Ismertebb alakjai közé tartozott Max Horkheimer (1895–1973), Herbert Marcuse (1898–1979), Theodor W. Adorno (1903–1969), Eric Fromm (1900–1980) és Jürgen Habermas (1929.) Bár kifejezetten történeti kutatásokkal csak Karl August Wittfogel (1896–1988) foglalkozott közülük, interdiszciplináris látásmódjuk, s a marxizmus tanait is kritikusan kezelő attitűdjük a történészek körében is figyelmet váltott ki. Hitler hatalomra jutása után többségük az Egyesült Államokba telepedett át. Wittfogel itt, a seattle-i egyetem kínai történelemmel foglalkozó tanszékének professzoraként fejtette ki részletesen az öntözéses gazdálkodáson nyugvó, keleti despotikus társadalmakkal kapcsolatos nézeteit, melyeket a 20. századi szovjet típusú politikai rendszerekre is kiterjesztett (*Die Theorie der orientalischen Gesellschaft*, 1931, *The Hydraulic Civilisations*, 1956).

A frankfurti iskola egyik legfontosabb újítása a gazdasági tényezők meghatározó szerepének relativizálása, és a „felépítmény” összetevőinek, az eszméknek, a törvényeknek, a kulturális mintáknak és különösen a pszichológiának mint determinánsoknak a felismerése volt. Ugyanez jellemezte Antonio Gramscit (1891–1937), akit az Olasz Kommunista Párt élén kifejtett tevékenységéért Mussolini 1926-ban bebörtönzött, s így nem könyvekben, hanem börtönjegyzeteiben, illetve börtönből írott leveleiben járult hozzá a történelmi materializmus tanainak újragondolásához. Croce és más olasz idealisták befolyása alatt Gramsci mindenekelőtt a gazdasági tényezők abszolutizálását utasította el, és a frankfurti iskolához hasonlóan az alap-felépítmény viszonyt gondolta újra. Ennek részeként fejtette ki a kulturális hegemonia koncepcióját, amely a társadalmak elnyomó mechanizmusai szempontjából nem a tulajdon, hanem a tudás birtoklását tartotta fontosnak. A külvilág szemlélőtől független objektivitásának marxista tanához ugyancsak kritikusan közelített. Ezt a marxista dogmát ugyanolyannak tartotta, mint isten létét: egyik sem bizonyítható, mindkettő hiten alapul. A történelem Gramsci számára mindenekelőtt emberi tevékenység volt, a marxizmus pedig a cselekvés filozófiája. Ezért a marxista szellemű történelmi kutatásokban is megkerülhetetlennek tartotta az emberi akarat és a kulturális tényezők hangsúlyosabb kezelését.

A Szovjetunióban ezenközben a marxizmus minden korábbinál sematikusabb változata alakult ki, és vált kötelezően követendő normává. Ennek tézisei Sztálin neve alatt jelentek meg 1938-ban (*A dialektikus és történelmi materializmusról*). Ezek szerint a marxista történészeknek három alapelvvel kell tisztában lenniük. Először azzal, hogy „a világ fejlődése az anyagmozgás törvényei szerint megy végbe”, amelyre – eltérően az idealizmus tanításaitól – semmiféle „világsszellemnek” vagy „abszolút eszmének” nincs befolyása. Másodszor azzal, hogy – ismét csak az idealista irányzatok tanításával szemben – az „objektív valóság tudatunkon kívül és attól függetlenül létezik”. Az emberi gondolkodás

ennek a tőlünk független anyagi világnak a tükröződése. És végül harmadszor azzal, hogy „a világ és törvényszerűségei megismerhetők” [...] „meg nem ismerhető dolgok a világon nincsenek, legfeljebb olyanok, melyeket eddig még nem ismertünk meg, de a tudomány és a gyakorlat segítségével a jövőben ezeket is fel fogjuk deríteni és meg fogjuk ismerni”. A történelem egyetemes érvényű fejlődési fokozatok egymásra épülésének elvén Sztálin és környezete nem változtatott. A Marxnál szereplő ázsiai termelési módot viszont kihagyták ebből a sémából, és így a termelési viszonyok öt alaptípusát különítették el: az ősközösséget, rabszolgaságot, feudalizmust, kapitalizmust és a szocializmust.¹⁷³

Az emberiség egyenes vonalú történelmi fejlődését és jövőjének utópisztikus felfogását, amely a marxista gondolkodást jellemezte, a neopozitívizmus nem osztotta. Hitt viszont a tudatunktól függetlenül létező külvilágban, a múlt bizonyos mértékű megismerhetőségében, és ennek alapján a „természet- és a szellemtudományok” megismerési módszereinek lényegi azonosságában, illetve nagyfokú hasonlóságában. A neopozitivisták – ha finomított változatban is – ennyiben visszatértek azoknak a 18–19. századi gondolkodóknak a nézeteihez, akik a természeti és az emberi világ jelenségeit egyaránt általánosíthatóknak és törvényekbe rendezhetőnek gondolták.

A neopozitivisták iskola filozófusai közül a történelmi megismerés problémájával és sajátosságaival elsősorban a német származású, ám 1934-ben Amerikába települt, és a későbbiekben a keleti part legjobb egyetemén oktató Carl G. Hempel (1905–1997) foglalkozott. 1942-es híres tanulmányában (*The Function of General Laws in History*) amellett érvelt, hogy „az általános törvények teljesen analóg szerepet játszanak a történet- és a természettudományban”, s hogy „a törvények a történelem kutatásának nélkülözhetetlen eszközei”. A történelmi magyarázatok tehát – éppúgy, mint a természettudományos elemzések – azt próbálják világossá tenni, hogy a múlt egy adott eseménye nem a véletlen eredménye, hanem bizonyos előzmények vagy hasonló körülmények fennforgása esetén számítani lehet rá. Egyik példája szerint: a farmerek Kaliforniába költözésének jelenségére minden további nélkül vonatkoztatható az a régebbi népmozgásokból már levont következtetés, hogy nehéz gazdasági körülmények között az emberek, vagy legalábbis sokan közülük, a jobb feltételeket kínáló régiókba akarnak költözni. S amikor a történészek olyan szavakat használnak, mint az „így”, „ennélfogva”, „mert”, „következésképpen”, „nyilvánvalóan” stb., akkor akarva-akaratlanul maguk is feltételezik és el is ismerik ilyen törvényszerűségek létét a történelemben.

Az empátiát és intuíciót, melyet az idealista iskolák a történelmi megismerés egyedüli vagy alapvető eszközének vélték, Hempel másodlagosnak, sőt nél-

¹⁷³ Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról [1938]. In Sztálin: *A leninizmus kérdései*. Budapest, 1950, Szikra, 640–659.

külöztetőnek gondolta. Ez legfeljebb olyan heurisztikus segédeszköz, amely segítheti pszichológiai hipotézisek felállítását abban a gondolkodási folyamatban, melynek során a történész megkísérli elgondolni, hogy ő maga hogyan cselekedne hőse helyében. Nem pótolhatja azonban a történelmi magyarázat helyességét igazoló vagy elvető empirikus vizsgálódásokat. Másrészt ismerünk eseteket, melyek kutatásában az empátia teljességgel hasznavehetetlen, illetve szóba sem jöhet. Hogyan élhetnének bele magunkat például egy paranoiás történelmi személyiség szerepébe? Sehog, de ez nem is szükséges. Ami „fontos, az a fölhasznált általános hipotézisek helyessége” – akár empátia, akár az élettani folyamatok ismerete sugallta is azt.¹⁷⁴

Hempel elméletét, amely a történelmi relativisták írásaihoz hasonlóan persze heves vitákat váltott ki, általában *covering law* – vagyis átfogó törvény – modellként tartja számon a tudománytörténet. Ez a kifejezés azonban nem tőle, hanem egyik kritikájától származik. Maga Hempel többnyire az *explanation sketch*, vagyis magyarázó vázlat kifejezést használta, amely alatt ismétlődő feltételek és tág törvényszerűségek olyan együttesét értette, amelyet empirikus kutatásokkal lehet „kitölteni” és ezáltal teljes értékű magyarázattá, illetve törvénnyé tenni. A különböző típusú szabályszerűségek jelölésére gyakran használta a hipotézis, illetve az „univerzális formájú hipotézis” fogalmát is. Az 1942-es írását ért kritikák hatására a II. világháború után Hempel tovább finomította téziséit. A kritikákra adott 1962-es válaszában a történelemben is fellelhető törvények, illetve törvényszerűségek fogalmának, valamint az „empirikus tudományok metodológiai egysége” elvének a fenntartása mellett bevezette a „valószínűsíthető”, illetve a „statisztikailag igazolható magyarázat” fogalmát. A kettő közötti határvonal világos megkülönböztetésével azonban adós maradt.

A természet- és a társadalomtudományok módszereinek lényegi azonosságával, illetve hasonlóságával kapcsolatos nézetei miatt gyakran kerül a neopozitivisták, illetve a logikai pozitivisták táborába a Bécsből indult Karl R. Popper (1902–1994) is, akinek a történelmi megismerés természetéről kifejtett nézetei azonban legalább annyira emlékeztetnek az amerikai prezentisták, mint Hempel és követői felfogására. Popper első, még Hempel fellépése előtt kiadott könyvének tézise szerint minden tudományos elmélet hipotézis, amelyet addig fogadunk el, amíg valaki meg nem cáfolja (falszifikáció), illetve amíg valaki olyan új hipotézissel nem jelentkezik, amely az empirikus tesztelésnek jobban ellenáll (*Die Logik der Forschung*, 1934). Később meggyőzően mutatott rá minden nagy és általános világmagyarázat – a historicizmus fogalma alá vont „pronaturalista” pozitívizmust és marxizmust éppúgy ide sorolta, mint az „anti-

¹⁷⁴ Carl Gustav Hempel: Az általános törvények szerepe a történettudományban. In *Történetelmélet*. II. köt., 451–463.

naturalista historizmust” – sérülékenységre (*The Poverty of Historicism*, 1944; *A historicizmus nyomorúsága*, 1989). Az 1960-as és 1970-es években erősödött ismeretelméletének szkeptikus jellege. A londoni egyetemen tartott előadásai-ban arról beszélt és új munkáiban arról írt, hogy „egyetlen elmélet sem végleges”, a történetírás pedig még tudományos jelleggel bír, vagyis ellenőrizhető elméleteket is csak nehezen tud előállítani. „A »múltnak« – írta – nem lehet olyan története, ahogy ténylegesen megtörtént. Csak történelemértelmezések létezhetnek, és ezek közül egyik sem végleges.” Ugyanakkor világos különbséget tett a megalapozatlan, a lehetséges, és a „tudományos elméletekhez hasonlítható”, megalapozott interpretációk között, és úgy gondolta, hogy ez utóbbiak révén „a történelmi interpretációk területén is lehetséges jelentékeny haladás.” Ezzel összefüggésben hangoztatta a múlt demitologizálásának kívánatosságát, amelyet a történész fontos társadalmi feladatként jelölt meg.¹⁷⁵

A strukturalizmus a marxizmusához és a neopozitivizmushoz hasonlóan vitatta a természet- és a társadalomtudományok közötti minőségi különbséget, és feltételezte megalapozott társadalmi és történelmi ismeretekhez való jutásnak a lehetőségét. Eredetileg nyelvelméletként jelent meg a század elején, amelynek alapjait Ferdinand Saussure (1857–1913) genfi nyelvészprofesszor dolgozta ki (*Cours de linguistique générale*, 1916). Saussure a nyelvet a beszélők fejében létező olyan modellként fogta fel, amelynek meghatározó jellemzője nem a rendszer maga, hanem a rendszer elemei közötti viszonyrendszer. A sakkot segítségül hívva ezt úgy fogalmazta meg, hogy az egyes figurák értéke nem önmaguktól, hanem a sakktáblán elfoglalt helyzetüktől, vagyis egymáshoz való viszonylataiktól függ. Ennek mintájára a nyelvet mint különböző jelekből felépülő hierarchikus szintek kombinációját vizsgálta. Eszerint egy szót a mondatban betöltött szerepe, egy hangot pedig a szóban elfoglalt helyzete határozza meg, ami viszont a társadalmi konvención alapul. Általánosabb értelemben tehát a struktúra egy jelenség olyan belső rendszere, amelyet az egésznek a részekkel szembeni elsődlegessége határoz meg, a részek értékét pedig egymással való viszonylataik jelölik ki. E logika szerint egy társadalmi rendszer egyetlen eleme sem érthető meg, ha nem abban a pozíciójában vizsgáljuk, amelyet az egészen belül elfoglal. Vagyis végső soron a legkisebb egység leírásához is a totalitásból kell kiindulni.

A strukturalista módszer alkalmazásával a nyelvészet már a két világháború között jelentős eredményeket ért el. Az a tény, hogy a szellem-, illetve kultúrtudományok birodalmán belül is akadt egy olyan módszer, amely a természet-tudományokéhoz fogható egzakttságot tudott biztosítani, a filozófiai gondolkodásra és más társadalomtudományokra is inspirálólag hatott. A II. világháború

¹⁷⁵ Karl. R. Popper: *Megismerés, történelem, politika*. Budapest, 1997, AduPrint, 133–156.

után a strukturalizmus ezért a szociológia, a közgazdaságtan, az etnológia és a történetírás gondolkodásmódját és módszertanát egyaránt megtermékenyítette. Egyik első és nagy hatású alkalmazója a francia Claude Lévi-Strauss (1908–2009) francia etnológus és antropológus volt, aki pályáját a rokonsági rendszerek kutatásával kezdte, a természeti népek társadalmának elemzésével folytatta, s végül az emberi gondolkodás szerkezetének vizsgálatával fejezte be. *Tristes tropiques* (1955; magyarul: *Szomorú trópusok*, 1973) című művében és más elemzéseiben, melyekben a freudi pszichoanalízis szempontjait is kamatoztatta, Lévi-Strauss szoros kapcsolatot állapított meg az egyes népek rokonsági rendszereinek és nyelvüknek a struktúrája között, ami alapján feltételezett egy minden létező struktúrát meghatározó tudattalan szintet. Ezek a nyelvben, a mítoszalkotásban, a normákban és minden másban megmutatkozó tudattalan struktúrák időtlenek, míg az általuk meghatározott egyéb rendszerek állandó mozgásban vannak, és időről időre átalakulnak. Ezek az átalakulások azonban nem egy fejlődési folyamat különböző szakaszai, hanem a struktúrák elemeinek új elrendeződései. A fejlődés elvét tehát Lévi-Strauss a kombinatorika elvével helyettesítette. Ezen az alapon a társadalmak két alapvető típusát különböztette meg: az ún. „hideg” társadalmakat és az ún. „meleg” társadalmakat. Az előbbiekre a külső ingerek visszaverése és a mozdulatlanság, az utóbbiakra a különböző hatások befogadása és a változás a jellemző. A két típus jól megfeleltethető a marxi elméletben ösközösségi, illetve osztálytársadalmak néven szereplő társadalmi formációknak.

A strukturalista szempontokat alkalmazó szinkronikus, tehát döntően jelen idejű nyelvészeti, antropológiai és szociológiai kutatások a diakronikus történetírás módszertanát két síkon befolyásolták. Egyrészt ráirányították a figyelmet a történelem különböző szereplőire – államok, társadalmak, kisközösségek stb. – rendszerszerű működésének vizsgálatában rejlő lehetőségekre, másrészt követendő példává tették a különböző történelmi jelenségek egzakt eszközökkel, sőt lehetőség szerint matematikai pontossággal történő megragadását.

A történelmi megismerés marxista, neopozitivist és strukturalista elméletei elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténet-írást termékenyítették meg. A múlt ismétlődő eseményeinek és jelenségeinek a kutatása, a rendszerszerű szemlélet és a kvantitatív módszerek alkalmazása szinte magától értetődően vezettek el általánosítások levonásához és szabályszerűségek megállapításához. Az amerikai ún. kliometrikus gazdaságtörténeli iskolát éppúgy ez jellemezte, mint a „hosszú időtartam”, a „ciklusok”, a „szériák” és a „struktúrák” bűvkörében mozgó II. világháború utáni francia történetírók egy részének tevékenységét, valamint a világ más „társadalomtudományosított” történetírói műhelyeinek a működését. Egészében véve tehát azt mondhatjuk, hogy a filozófiai idealizmus és a történelmi relativizmus két világháború közötti térhódítása ellenére a II. világháború előtti és utáni évtized történetírásában

tovább élt a múlt bizonyos korlátok közötti megismerhetőségének és hiteles elbeszélhetőségének a feltételezése. A metodológiai kérdésekkel nemigen foglalkozó eseménytörténészeket, a rankei hagyományt követő szövegelemzőket, a hitük szerint mindent tudó vulgármarxistákat, valamint az új szempontokkal és kutatási eljárásokkal kísérletező neomarxista, neopozitivistá vagy strukturalista újítók túlnyomó többségét egyaránt ez jellemezte.

A modernebb és a hagyományosabb iskolák közötti különbséget jól szemlélteti két, egyaránt az 1960-as években megjelent angol nyelvű módszertani eszmefuttatás. Az egyik szerzője a Szovjetunió történetével foglalkozó és a marxizmus erőteljes hatása alatt álló Edward Hallett Carr (1892–1982) volt, akinek *What is history?* című, először 1961-ben megjelent munkáját az elmúlt évtizedekben számos nyelvre, köztük magyarra is lefordították (*Mi a történelem?*, 1995). A neves diplomáciatörténész ebben maga is úgy nyilatkozott, hogy „A történelem nem más, mint értelmezés”, amely „a jelenben élő történész és a múlt tényei között” folytatott „párbeszéd” keretében konstituálódik. Ebből azonban nem következik, hogy nincs a tudatunktól független objektív valóság, és az sem, hogy a „történelmi tényeket eleve lehetetlen objektívan értelmezni”. Híres példája szerint: „Abból, hogy egy hegyet különböző szempontból különböző formájúnak látunk, még nem következik, hogy a hegynek ne lenne objektívan létező formája, vagy hogy formáinak száma végtelen volna.” És abból, hogy „egyetlen létező értelmezés sem teljesen objektív, még nem következik, hogy az egyik értelmezés annyit ér, mint a másik”. A munkáját módszertanilag megalapozottan végző történészről feltételezhető, hogy „fölébe tud emelkedni annak a korlátozott látómezőnek, melyet a társadalomban és a történelemben elfoglalt helye kínál”. A megalapozott történelmi tudás így mégsem elérhetetlen, még ha az nem is végleges, hanem az új feltárásoknak, szempontoknak és módszereknek köszönhetően folyamatosan változó. Tematikai szempontból Carr nagy jelentőséget tulajdonított a hagyományos politikai és alkotmányjogi nézetek háttérbe szorulásának. A „történelem gazdasági és szociális szempontok szerinti értelmezése – írta – a történetírás magasabb szintű stádiumát képviseli”.¹⁷⁶

Az 1960-as évek konzervatív történetírói krédóját Sir Geoffrey R. Elton (1921–1994) fogalmazta meg. A cambridge-i alkotmánytörténész mindenekelőtt azt kifogásolta először 1967-ben megjelent polemikus hangvételű könyvében (*The Practice of History*), hogy az esetek többségében olyanok – filozófusok, szociológusok stb. – írnak a történelmi gondolkodás természetéről és a történelmi tudás megbízhatatlanságáról, akik maguk sohasem foglalkoztak konkrét történelmi kutatásokkal. Nem jártak levéltárakba, nem tanulmányoz-

¹⁷⁶ E. H. Carr: *Mi a történelem?* Budapest, 1995, Osiris Kiadó, 22–25, 33. és 118.

tak különböző típusú forrásokat, és nem ütköztették a múlt egymásnak gyakran ellentmondó tanúbizonyságait. Ha megtették volna – utasította el a történelmi tények konstruált jellegével kapcsolatos, Carr által is elfogadott tézist –, akkor nem kevernék össze a múlt „eseményeit”, illetve „adatait” azok „jelentésével”. Az előbbieket, melyeket a kronológia, a genealógia, a paleográfia, a történelmi földrajz és általában a történetírás segédtudományai tárnak fel, függetlennek a történész értékrendjétől, módszereitől és perspektívájától. Arra például, hogy mely napon üzent hadat Nagy-Britannia 1914-ben Németországnak vagy ki volt VIII. Henrik legidősebb fia, minden kor minden történésze ugyanazt a választ fogja adni. Arról viszont, hogy Hódító Vilmos miért döntött Anglia elfoglalása mellett, már lehet vitatkozni. Az egyes események eltérő interpretálása, vagyis különböző jelentéssel való felruházása azonban „nem érinti magának a ténynek tőlünk független létezését”. Minél komplexebb kérdéseket vizsgálunk, annál inkább távolodunk a primer adatoktól, és válik egyre fontosabbá a történész szelektáló és jelentésfelruházó tevékenysége. Ebből azonban nem következik az „objektív történelem lehetetlensége és az, hogy nincs történelem, csak történetírók”. A megbízható tudás elérése szempontjából Elton alapvetőnek tartotta a kutatás módszertanának elsajátítását, amelynek ismerete markánsan megkülönbözteti az amatőr és a professzionális történészt. „A módszer – írta – nem ruházza fel a történészt az isteni mindentudás hatalmával, de csökkenti az emberi gyaroltság hatásait, és szilárd alapot nyújt a bizonyossághoz a tévedésekkel szemben és az örökké folytatódó viták folyamatában”. Példaként a Római Birodalom bukásával kapcsolatos szakirodalomra hivatkozott, amely az évtizedek során nagyon sok félreértést és tévhitet oszlatott el, miközben egyre komplexebb és meggyőzőbb magyarázatokkal állt elő. „A történelem tehát az igazság keresésének véget nem érő folyamata.”¹⁷⁷

A műltszemlélet relativizmusának bírálata és elutasítása mellett Elton vitatta azt is, hogy a történetírás különböző ágazatait, illetve annak narratív és analitikus formáit között értékhierarchia lenne felállítható, vagyis hogy bármelyik áramlat és forma értékesebb és magasabbrendű lenne a többinél. „A politikatörténet, vagyis annak leírása és elemzése, hogy az emberek hogyan bonyolították az ügyeket – írta – nem szükségszerűen érdekesebb, mint a társadalomtörténet, vagyis azon viszonyoknak a leírása és elemzése, melyek között az emberek csoportokba rendeződve éltek. Indokolatlan, hogy azok, akik a háborúkról és a hadseregekről írnak, alacsonyabb rendűnek érezzék magukat azoknál, akik a piacokat, az árak változásait és a termelési módszereket kutatják. A közigazgatástörténet arra koncentrál, hogy az intézmények és a kormányzati

¹⁷⁷ G. R. Elton: *The Practice of History*. London, 1987, Fontana Press, különösen 77–78., 82–85.

szervek hogyan szerveződnek meg és hogyan működnek. Az alkotmánytörténet ezzel szemben azokkal az elvekkel és konfliktusokkal foglalkozik, amelyek a kormányzati szervek fejlődését megtestesítik. Ebből azonban nem következik, hogy egyik különb lenne a másiknál. [...] Ezek között az ágazatok között semmiféle hierarchia nincs, és az egyetlen helyes magatartás a kölcsönös tisztelet.”¹⁷⁸

4. A SZELLEMTÖRTÉNET ÉS A NÉMET TÖRTÉNETÍRÁS

A Ranke nyomdokain haladó német történészek döntően az új század elején is olyan szűk perspektívájú politikátörténet-írást műveltek, amely az államférfiak, a hadvezérek és a diplomaták cselekedeteire, illetve az alkotmányosság kérdéseire koncentrált. Bár ismerték őket, a pozitivizmus és az új társadalomtudományok szempontjait egyaránt elvetették. Kisebbségi és ellenzéki irányzatként viszont Németországban is fellépett egy olyan – főleg gazdaságtörténet-szekből álló – csoport, amely az egyedi jelenségek leírásával szemben előnyben részesítette az általánosítást, sőt a tipizálástól, tendenciák azonosításától és a modellalkotástól sem riadt vissza. E társaság legkiemelkedőbb képviselője Karl Lamprecht (1856–1915) volt.

Rövid házitanítószkodás után Lamprecht a bonni és marburgi, majd a lipcsei egyetemen tanított. A középkori német gazdaságról írott munkája (*Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter*, 1886) után fogott a német történelem egészét áttekintő új típusú szintéziséhez (*Deutsche Geschichte*), amelynek 12 kötete 1891 és 1909 között jelent meg. Az állam- és egyéncentrikus ábrázolásmóddal szemben ebben olyan „totális”, a gazdaság, a társadalom, a kultúra, a művelődés és a jogrendszer múltbeli változásait is vizsgáló megközelítést alkalmazott, amelynek legfőbb szervezőelve a múlt lélektani értelmezése volt. A modern pszichológia felismerései mellett hatottak rá a történelmi materializmus szempontjai is. Tagadta, hogy a történelem mozgatóerői kizárólag „szellemiek” lennének, s amennyiben mégis, azoknak semmiféle transzcendens értelmet nem tulajdonított. Nemcsak elismerte a „társadalmi és gazdasági momentumok” szerepét, hanem úgy gondolta, hogy „ezek gyakorolják a mélyebb hatást”. A „normális fejlődés alapelvét” – hangoztatta – „a gazdasági s ezzel a társadalmi haladás szabja meg”. Rendszerének gerincévé és korszakbeosztásának alapjává ennek ellenére a „társas pszichét”, illetve a „nép lelki életét”, azaz a tudatvilág körét és jellegzetes megnyilvánulásait, valamint a külvilággal szembeni viselkedésmintákat tette. Ebből kiindulva döntőnek tartotta a „legmagasabb

¹⁷⁸ Uo. 28–29.

rendű szellemi működések”, a költészet, a zené és a képzőművészetek tanulmányozását, mert az ezekből kibontható sajátosságokat tekintette olyanoknak, amelyek alapján a történelem periodizálható. A német történelmet ezen az alapon „szimbolikus”, „tipikus”, „konvencionális”, „individuális” és „szubjektív” korszakokra osztotta, és úgy gondolta, hogy e „kultúrkorszakok egymásutánját minden nemzeti történetre alkalmazni lehet”.¹⁷⁹ A „szubjektív korszakot”, melyet az utolsó másfél évszázaddal azonosított, az antik és a római kultúrákhoz hasonlóan a német történelemben is egy érettebb, illetve túlrett kornak, majd a hanyatlásnak kellett követni. E Spengler is inspiráló felfogásával Lamprecht a kultúrák történetét ismétlődő ciklusok szerint elképzelő történetfilozófiai hagyományhoz kapcsolódott.

Bár Lamprecht gazdasági és társadalmi szempontjai mögött mindig megtalálhatók voltak a szellemiek, illetve pszichológiaiak, koncepciója alapjaiban kérdőjelezte meg a historizmus dogmáit. Nemcsak a politikátörténetet és az államot taszította le addigi piedesztáljáról, hanem az individualizáló-leíró módszernek is hadat üzent. Kollégái közül ezért sokan és hevesen támadták.

Kritikusai közé tartozott Friedrich Meinecke (1862–1954), aki 1896-ban vette át a *Historische Zeitschrift* szerkesztését és többéves levéltároskodás után 1902-ben lett a strasbourgi egyetem professzora. Bár Burckhardt kultúr- és Ranke politikátörténeti orientációjának a kombinációjával, s erre építve a politikai eszmetörténet műfajának megteremtésével maga Meinecke is újtónak számított, Lamprecht történelemfelfogásának gazdaság- és társadalomtörténeti orientációja, valamint tipologizáló módszertana elfogadhatatlan volt számára. A német történetírás – írta *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1908) című munkájának bevezetésében – nem állíthat az állam és a nemzet helyére olyan bizonytalan kategóriákat, mint a gazdaság, a társadalom és a néplélek. A politikátörténet elsőbbsége és az állam központi szerepe mellett Meinecke a későbbiekben is kitartott. „Az élethez – írta 1928-ban – az összes történeti tudomány közül a politikátörténet áll legközelebb”, és ezért ez az, amely „a történeti tudományokon belül központi helyet foglal el”.¹⁸⁰ A napóleoni idők és az 1871-es államalapítás közötti évtizedek történetével foglalkozó fenti munkájának tengelyébe ennek megfelelően nem a kapitalizmus térhódításának vagy a társadalom polgárosodásának, hanem a német nemzeteszme kialakulásának és diadalra jutásának a bemutatását állította. Fontos újítása volt ugyanakkor, hogy Rankétól eltérően az államot nem egyszerűen intézmények együtteseként, hanem a különböző szellemi áramlatokból és kulturális értékekből kikristályosodó nemzeti eszme megtestesítőjeként, mintegy „államegyéniségként” fogta fel. Az eszmék létrehozói pedig felfogása szerint nem a katonák és nem

¹⁷⁹ Lamprecht: *Modern történettudomány*. Budapest, é. n., Révai, 146–162.

¹⁸⁰ Friedrich Meinecke: *Values and Causalities in History*. In *The Varieties of History*, i. m. 286.

is a politikusok, hanem a filozófusok, költők, írók és a szellem más emberei voltak. Ez a hagyományos historizmust bizonyos mértékben átértelmező eszmétörténeti orientáció, amely a szellemtörténet egyik változata volt, Meinecke későbbi műveit (*Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, 1924; *Die Entstehung des Historismus*, 1936) is jellemezte. A historizmus megújítójaként, a berlini egyetem újkori történeti tanszékének professzoraként (1914 és 1932 között), a HZ szerkesztőjeként (1935-ig) és a német történészek 1928-ban alapított nemzeti bizottságának (*Historische Reichskommission*) elnökeként (1928 és 1935 között) Meinecke a két világháború közötti német történészek legbefolyásosabb alakjának számított.

Bár nem történész, hanem filozófus, pszichológus és pedagógus volt, a történetírásra is nagy hatást gyakorolt Eduard Spranger (1882–1963), aki az „életformákról” írott 1921-es művében a szellemtörténeti beállítódás és módszer szisztematikus kifejtését adta. A történelmet Dilthey-hez hasonlóan olyan folyamatként fogta fel, amelyben az értékek örökkévaló világa és az anyag mulandó birodalma az emberi tevékenységben találkozik, s e találkozásból értelemmel bíró cselekedetek és alkotások jönnek létre. Ennek folyamán azonban nemcsak a szellem és az anyag egyesül, hanem az egyetemesség és az individualitás is. Az érték ugyanis mindig egyetemes, ennek anyagi objektívációja azonban individuális. A kultúra, amely a történelem lényege, az egyetemes értékek egyéni átéléséből keletkezik. Ilyenformán a szellemi életnek három formája különböztethető meg: az értékekre épülő személyiségben megtestesülő szubjektív szellem, amely az egyén életútját irányítja; a tárgyi valóságban, a művészetekben és a közösségi élet különböző formáiban megtestesülő objektív szellem; s végül a normatív szellem, amely az erkölcsi és jogi rendben mutatkozik meg. Ez utóbbi lényegében időtlen, amely a történelem nagy szereplőiben testesül meg. A különböző társadalmi szerveződések közül kitüntetett jelentősége van az államnak, amelyben a „népélet” mintegy „kicsúcsosodik” (*Lebensformen*, 1921).

Spranger szellemtörténeti alapvetése és Meinecke eszmétörténeti orientációja számos német és külföldi történészre gyakorolt hatást. Németországban közéjük tartozott Gerhard Ritter (1888–1967), aki 1925-ös Luther-életrajzában (*Luther: Gestalt und Symbol*) szembeállította a kulturális értékek vezérelte ideális német szellemet a materiális érdekek által meghatározott nyugati mentalitással, s hősét az „örök német” ideáltípusaként mutatta be. Ebben és más korai műveiben Ritter még úgy látta, hogy az államnak, illetve a politikának mindig a keresztény értékeket kell követnie. A későbbiekben viszont jóval megengedőbbé vált az államok területszerző törekvéseivel szemben. Az állam sikeres működéséhez elengedhetetlennek tartott energiaforrások megszerzése miatt helyeselte Nagy Frigyes politikáját, és általában az erős, autoriter állam eszméjét. 1940-es munkájában (*Machtsaat und Utopie: vom Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus*) arra az álláspontra helyezkedett, hogy a

demokrácia luxusát csak olyan biztonságban lévő és gazdag államok engedhetik meg maguknak, mint például Nagy-Britannia. A kontinens közepébe zárt, keletről és nyugatról egyaránt fenyegetett Németország politikusainak azonban nem Thomas Moore utópikus államtanát, hanem Machiavelli cinizmusba hajló realista tanítását kell követniük. A területszerző erős állam eszméje iránti elkötelezettsége ugyanakkor nem jelentette a náci ideológia elfogadását és Hitler feltétel nélküli támogatását. Az 1930-as évek közepétől több jelét adta a nácik egyház- és zsidóellenes intézkedéseivel szembeni ellenszenvének, amely miatt 1944-ben végül be is börtönözték.

A két világháború közötti német historizmus harmadik nagy alakja, Otto Hintze (1861–1940) közbülső álláspontot foglalt el Lamprecht tipologizáló gazdaság- és társadalomtörténeti és a többség individualizáló politika- és eszmétörténeti megközelítése között. Az állam számára is kulcsfogalom volt, ám nem az eszmék inkarnációjaként, hanem a társadalmi akarat megvalósítójaként. A modern állam – hangoztatta Lamprecht és Weber meglátásaiból kiindulva – nem „egyéniesség” vagy „individuum”, hanem egy komplex kulturális-civilizációs helyzet olyan terméke, amely egymással kölcsönös kapcsolatban álló emberekből áll, és „üzemszerűen”, intézményként működik.

A historizmus dogmaival radikálisan csak kevesen szakítottak. Egyikük, Eckart Kehr (1902–1933) az 1920-as évek végén arra vállalkozott, hogy a századfordulós német politika flottafejlesztését és világpolitikai aktivitását a német gazdasági elitcsoportok érdekeiből vezesse le. A külpolitika primátusa (*Primat der Aussenpolitik*) helyére, amelyet a német történetírók többsége Ranke óta képviselt, Kehr ezzel a belpolitika elsőbbségét tette (*Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894 bis 1901*, 1930). Ebből kiindulva Meinecke és Ritter egész Machiavelliből kiinduló „államrezon”-koncepcióját megkérdőjelezte.

Kehr munkái az 1930-as évek elején ahhoz hasonló dühödt reakciót váltottak ki, mint Lamprechté 30–40 évvel korábban. A modern szempontokat alkalmazó társadalomtörténet-írás Németországban ezt követően lehanyaglott, és csak a II. világháború után született újjá. Megerősödött viszont az a népiségtörténetnek nevezett irányzat, amely az államközpontú „kisnémet” megközelítéssel a népközpontú „nagy német” megközelítést állította szembe. Ennek ideológiai gyökerei a 19. század utolsó harmadának pángermán eszméiből és részben a fajelméletből eredtek, miközben módszertani szempontból a történeti földrajz, a demográfia, a településtörténet és a néprajz kutatási eljárásait adaptálta. A népiségtörténet alapkategóriájává a nagybetűs nép vált, amelyet a historizmus történelmileg szituált nemzet- és államfogalmával szemben történelmen kívüli, örök létezőként, mintegy természetadta sorsközösségként képzeltek el. A „szervetlen” társadalommal szemben a nép így egy olyan szerves közösségként jelent meg, amely képesnek tűnt az osztályok és politikai pártok vetélkedése következtében előállt társadalmi megosztottság meghaladására.

Az egységes és időtlenített nép egyéniségének és sorsának a középpontba helyezése alapvetően megváltoztatta a német történettudomány kérdésfelvetését és terminológiáját. Az állam, a jogrendszer, a nacionalizmus és a különböző politikai eszmék kutatását felváltotta a Nép számának, elterjedésének, kultúrájának és főleg a Másikkal, azaz a történelem ellenerőit megjelenítő más nációkkal folytatott küzdelmeinek a vizsgálata. Ennek rendjén polgárjogot nyertek olyan homályos tartalmú fogalmak, mint *Volks-gemeinschaft* (népközösség), *Volks-saat* (népi állam), *Volks-boden* (néptalaj), *Kultur-boden* (kultúrtalaj), *Lebens-raum* (élettér), *Heimats-raum* (otthonter) stb. A történelem ebben a megközelítésben a népek sorstörténetévé, maguk a népek pedig fajilag meghatározott organizmusokká váltak, amelyekhez olyan „otthonteret” és „életteret” lehetett rendelni, amelyek biztosították számukra „népi állam” létrehozását és ennek keretei között képességeik maximális kibontakoztatását.

A historizmus és a népiségtörténet az 1920-as évek végétől számos alkalommal került szembe egymással. Ezeknek a vitáknak az lett az eredménye, hogy az államcentrikus kisméretű historizmus – a nemzetiszocialista doktrínával való érintkezése ellenére – elvesztette domináns pozícióit, a népiségtörténet faji eszmével feltöltődött és a Harmadik Birodalom expanzív törekvéseit kiszolgáló áramlatai pedig irányító pozícióba kerültek. A váltás szimbolikus aktusának tekinthető, hogy a *Historische Zeitschrift* élén Friedrich Meineckét 1935-ben Hitler és a fajelmélet régi híve, a müncheni Karl Alexander von Müller (1882–1964), váltotta fel, a német történészek nemzeti bizottságát pedig egyszerűen feloszlatták. Ennek feladatait a továbbiakban egy olyan intézet (*Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*) vette át, amelyet a Müllerhez hasonlóan középszerű és nyíltan rasszista Walter Frank (1905–1945) irányított.

A rasszista megkülönböztetésen alapuló német történetírásnak két preferált témája volt: a fajok közötti hierarchia súlykolása és a zsidóság azonosítása a legalacsonyabb rendű fajjal. Ezt népszerűsítette a világ első történész-folyóirata, a *Historische Zeitschrift* is, amely Müller főszerkesztői beiktatásától kezdve külön rovatban foglalkozott a „zsidó problémával”. Nagy energiákat fordítottak a vezér- és az erő kultusz népszerűsítésére is, miközben a múlt megismerhetőségével kapcsolatos régi vitákat egyszerűen értelmetlennek minősítették. A népevel egybeforrt nemzetiszocialista történetíró számára a múlt jelentése ugyanis magától értetődően adott volt: a kutatók a német nép nagyságának és küldetésének dokumentálásaként, illetve az ennek betetőzését jelentő Harmadik Birodalom dicsőítéseként fogták fel feladatukat. Vagyis a rankei megismerő és megértő történetírás ethosza helyébe a hatalom gátlás nélküli igazolását és kiszolgálását magára vállaló „harcos tudomány” (*kämpfende Wissenschaft*) követelményét állították. A régi múltra visszatekintő és nagy hagyománnyal rendelkező forráskiadások ebből a perspektívából teljességgel haszontalannak tűntek, ezért finanszírozásuk meg is szűnt. Nagy keletje lett viszont a nagyhan-

gú programnyilatkozatoknak, valamint a nemzetiszocialista szempontú különböző „átértékeléseknek” és elnagyolt összefoglalásoknak. Ezek közül kiemelkedett Wilhelm Mommsen (1892–1966), a „nagy” Mommsen unokájáé, aki impozáns szakmai tudással, ám velejéig ahistorikus módon teremtette meg a kapcsolatot a középkori császárság, a Habsburg Birodalom, a Frigyesek Poroszországa, a Német Szövetség, Bismarck kisméretű állama és a beteljesedést jelentő Harmadik Birodalom között, amely először testesítette meg maradéktalanul a „német világhivatást”. Mérsékelt hangütéssel és kissé más, némileg habsburgianus színezettel, de a „harcos tudomány” szolgájaként szegődött az osztrák Heinrich von Srbik (1892–1951) is.

A német történetírás gleichschaltolása nem volt teljes. A konzervatív és a régi vagy új historizmus módszertani keretei között működő egyetemi professzorok többsége megőrizhette katedráját, és a „korszellemhez” többé vagy kevésbé alkalmazkodva vagy egyszerűen csak hallgatva folytathatta oktatói tevékenységét. A zsidó származású történészek, illetve Meinecke tanítványai közül azonban többen – Hans Rothfels (1910–1976), Hans Rosenberg (1904–1988), Hajo Holborn (1902–1969) stb. – elhagyták Németországot, és az Egyesült Államokban folytatták pályájukat. 1933-ban külföldre távozott Thomas Mann történész-filozófus fia, Golo Mann is. Franciaországi és svájci tartózkodás után végül ő is az Egyesült Államokban telepedett le, ahonnan csak 1958-ban tért vissza.

Az eszme- és a tágabban felfogott kultúrtörténeti orientáció Németországon kívül is jelentős művekkel járult hozzá a történelmi tudás gazdagodásához. Meinecke egyik külföldi tanítványa, az olasz Federico Chabod (1902–1960) 1924-ben tette közzé Machiavellivel és az olasz reneszánszsal foglalkozó értekezését (*Introduzione al'Principe*). Ebben azt követte nyomon, hogy hogyan és milyen eszmék hatására alakultak át a szabad városi közösségek hercegek által irányított abszolút államokká. A munka központi alakját, Machiavellit Chabod – tipikusan szellemtörténeti eljárással – a 14–15. századi olasz élet és gondolkodás megtestesítőjeként mutatta be. Idealizmusa és humanista nézetei őt is szembeállították a történetírást propagandává degradáló fasiszta vezetőkkel, akik elleni harca egészen az ellenállási mozgalomig vezette. Szembekerült Mussolinivel Benedetto Croce is, akit 1934-ben megfosztottak akadémiai tagságától, és kizártak az olasz tudományos társaságokból. Tekintélye, amelyet hazájában és a világban erre az időre kivívott magának, ezzel azonban csöppet sem csökkent, inkább nőtt.

Az Egyesült Államokban Carl L. Becker (1873–1945) tekinthető az eszmetörténet, vagyis az *intellectual history* úttörőjének. Bár Turner tanítványa volt, s erősen kötődött az „új történetírás” totális szemléletéhez, Meineckéhez hasonlóan elsősorban ő is a politikai eszmék története iránt érdeklődött, s átvette tőle, illetve a német historizmustól azt is, hogy minden nemzetet, illetve korszakot sajátos gondolkodási mód (*climate of opinion*) jellemez. Az amerikai nép

vezérlő eszméjének és tipikus gondolkodásmódjának a demokráciát tartotta, miközben az uralkodó elitet inkább konzervatív színben tüntette fel. A német történészek többségétől eltérően ugyanakkor elfogadta, s írásaiban érvényesítette is a fejlődés eszméjét. Legjelentősebb munkájában a 13., 18. és 20. századi „korszellemet”, illetve gondolkodási módot hasonlította össze. Ebben a 18. századot nemcsak mint a 20. század szellemi előfutárát mutatta be, hanem úgy is, mint a középkorhoz igen sok szálon kötődő időszakot (*Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophes*, 1932). A fejlődésszeme elfogadása és a demokratikus törekvések szerepének hangsúlyozása révén Becker egyike lett annak a demokratapárti amerikai történetírói irányzatnak, amelyet progresszív iskolának nevez a historiográfia.

A szellemtörténettel rokon kultúrtörténeti iskola egyik legnagyobb két világháború közötti alkotója a holland Johan Huizinga (1872–1945) volt, aki a groningeni egyetemen tanult, és ott is kapott katedrát 1905-ben. A századforduló éveiben zajló ismeretelméleti vitában egyértelműen a neokantiánusok oldalára állt. Vagyis osztotta azt a messzire visszanyúló, de a 19. század utolsó harmadában újrafogalmazott nézetet, miszerint a természet- és a szellemtudományok jellege és metodikája alapvetően különbözik. 1905-ös székfoglalójában többek között Lamprecht történelemfelfogását is bírálta. Opus magnuma, melyben az „élet, a gondolkodás és a művészet formáit” mutatta be a 14–15. századi Németalföldön és Burgundiában, 1919-ben jelent meg (*Herfsttij der Middeleeuwen*; magyarul: *A középkor alkonya*, 1938). Bár korának interdiszciplináris újtóival ebben a művében sem vállalt közösséget, módszerei sok tekintetben túlmutattak a szellemtörténet szokásos eljárásain. A művészeti alkotásokat például nemcsak esztétikai szempontból és a korszellem inkarnációiként elemezte, hanem következtetéseket vont le belőlük a kor öltözködési szokásaira, a szobaberendezésekre és az étkezési etiketre is. Emellett bevonta vizsgálódási körébe az udvari számadáskönyveket, szakácskönyveket, naplókat, krónikákat és más, a historizmus által negligált forrástípusokat is. Egész művét áthatotta a pszichológiai érdeklődés, amellyel végső soron a késői középkor emberének lelki alkát próbálta megérteni. Meineckétől eltérően és Lamprechthez hasonlóan úgy gondolta, hogy „egy kor szelleme tisztábban nyilatkozik meg a mindennapi és a megszokott dolgok felfogásának és kifejezésének módjában, mint a filozófia és a tudomány magas eszméiben”. Azt, hogy milyen is volt ez a szellem, Huizinga saját korához viszonyítva sűrítetten úgy jellemezte, hogy „szélsőséesebb” és „szenvedélyesebb”, vagyis „a vér és a rózsák szagát egyszerre szívta be”.¹⁸¹

Huizingától eltérően, aki egy konkrét korszak elemzésére használta a szellemtörténet eszköztárát, a spanyol Ortega y Gasset széthulló, és a polgárhábo-

rú felé haladó nemzetének egész történelmét értelmezte hasonló, ám az időtlenség keretei közé helyezett szempontokkal. Konstrukciójának két központi kategóriája a tömeg és a kisebbség volt, amelyeket egyetlen társadalmi osztállyal, réteggel vagy csoporttal sem azonosított. A tömeghez vagy kisebbséghez tartozás nézete szerint emberi minőség kérdése volt. A tömeg az, amely engedelmeskedik, a kisebbség pedig az, amely példát mutat. Sikeres az a nemzet lehet, amely kitermeli példaadásra és ezáltal vezetésre képes kisebbségét, míg az, amely erre nem képes, hanyatlásra ítéltetik (*La rebelion de las masas*, 1930; magyarul: *A tömegek lázadása*, 1938). Az osztály- és nemzetiségi ellentétektől mélyen megosztott Spanyolországban Ortega y Gasset ez utóbbi példáját találta meg. A kudarc okait egészen a vizigót hódítók megjelenéséig vezette vissza, akik mint maroknyi népcsoport képtelennek bizonyultak sikeres elitté válni. Mint minden nagyívű esszé, úgy az ezzel foglalkozó 1921-es *España invertiberada* – azaz *Gerinctelen Spanyolország* (1983) – is szórakoztató és gondolatébresztő írás. A szaktörténész számára azonban – sok más történetpolitikai írás műhöz hasonlóan – hasznavehetetlen.

Lényegében ugyanez mondható el azokról a nemzetkarakterológiai konstrukciókról is, amelyek a század első felében franciául, angolul és németül egyaránt nagy számban jelentek meg. Ezek kisebb része, mint például a francia Alfred Fouillée (1838–1912) „történeti pszichológiája” még a pozitivista hagyományokhoz kötődött, s a francia nép legfontosabb jellemzőit ennek megfelelően a természeti és a szociális milióból vezette le (*Psychologie du peuple français*, 1903). A két világháború között – főleg német nyelvterületen – megjelent munkák többsége viszont merő spekulációra épült, s a szellemtörténet misztikus és metaforikus fogalmaival operált. Ezek közé tartozik Hermann Keyserling (1880–1946) Európa „színképéről” írott eszmefuttatása, amely a magyarokkal is részletesen foglalkozott. A balti német filozófus szerint a magyar Európa legarisztokratikusabb népe, s mint ilyen alkatánál fogva hódító, harcos és uralkodni vágyó. Ennek okát a szerző a „turáni vérkeveredésben” látta. Ugyanerre vezethetők vissza a magyarok arisztokratizmusának negatív jegyei: a „keleti pompaszeretet” és a „keleti hiúság” is (*Das Spektrum Europas*, 1927). Hasonló jellegű a változatos pályát befutó – mérnökként, újságíróként és diplomataként egyaránt ismert – Salvador de Madariaga (1886–1978) írása a „szenvedélyes”, „hívó” és „ábrándozó” spanyolokról, akik felfedezték Amerikát; a „cselekvő” és „praktikus” angolokról, akik „megszervezték” a gazdasági életét; s végül a „gondolatgazdag” és „kifinomult” franciákról, akik „intellektualizálták” az új világot (*Englishmen, Frenchmen, Spaniards. An Essay in Comparative Psychology*, 1928). Az ilyen és ehhez hasonló spekulatív eszmefuttatásokra reflektálva állapította meg Eduard Spranger 1939-ben, hogy „a nemzetkarakterológia egészében képtelen szilárd és tanítható módszerekre támaszkodni”, ezért „művésziességre van szüksége”. Ha mégis szilárd támpontokat keresünk egy nép

¹⁸¹ Johan Huizinga: *A középkor alkonya*. Budapest, 1976, Magyar Helikon, 22. és 171.

jellemének, mentalitásának a leírásához, akkor a következőket kell figyelembe vennünk: az embertípusokat, a történelmi tetteket, a jellegzetes alkotásokat és a társadalmi együttélés „értékalkotó rendszereit”.¹⁸²

Az 1945 után újrainduló német történetírás legfontosabb dilemmája a kontinuitás és diszkontinuitás kérdése volt. Vagyis annak eldöntése, hogy a nemzeti-szocializmust és a Harmadik Birodalmat a német történelem véletlen kisiklásának (*Betriebsunfall*) avagy a különleges német múlt logikus fejleményének (*Sonderweg*) kell-e tekinteni. A historizmus újra vezető pozícióba került nagy alakjai erre általában olyan a választ adtak, hogy Hitler és a náciizmus nem illeszkednek szervesen a német nemzeti történelem folyamatába, hanem úgy kell rájuk tekinteni, mint a német történelmi hagyománytól idegen jelenségre, azaz egyfajta eltévelyedésre. Kapcsolatba hozhatók viszont a modern európai civilizáció némely negatív vonásával, mindenekelőtt az erkölcsi értékek és a kultúra hanyatlásával, valamint a francia forradalomig visszanyúló jakobinus hagyománnyal. Közvetlenül a háború után ez az álláspont jelent meg Gerhard Ritter 1948-as *Die Dämonie der Macht* (A hatalom démoniája) és Friedrich Meinecke 1949-es *Die deutsche Katastrophe* (A német katasztrófa) című munkájában. Meinecke egyik tanítványa, az 1933 után zsidó származása miatt minden publikálástól eltiltott Ludwig Dehio (1888–1963), a *Historische Zeitschrift* új szerkesztője viszont a porosz–német militarizmus, illetve a 19. századi nagyhatalmi célok és a Harmadik Birodalom világuralmi törekvései közötti összefüggést és kontinuitást hangsúlyozta Hatalmi egyensúly és hegemonia című művében (*Gleichgewicht und Hegemonie*, 1948).

A német történészek túlnyomó többsége Meinecke és Ritter álláspontját, vagyis a diszkontinuitás tételét tette magáévá. Ezt erősítették a brit irodalmias történetírás hagyományát folytató A. J. P. Taylor (1906–1990) munkái is, melyeket az 1848 és 1918 közötti európai nagyhatalmi vetélkedésről (*The Struggle for Mastery in Europe*, 1848–1918, 1954; magyarul: *Harc a hataloméért*, 2000) és a II. világháború okairól írt (*The Origins of the Second World War*, 1961; magyarul: *A második világháború okai*, 1999). Hitler – érvelt Taylor – nem ördög volt, hanem „részben Versailles, részben azoknak az eszméknek a teremtménye, amelyek általánosak voltak a korabeli Európában”.¹⁸³

A német történészek vitája saját közelmúltjukról az 1960-as években újra fellángolt. A disputa kiobbantója Fritz Fischer (1908–1999) könyve volt az I. világháborús német hadicélokról (*Griff nach der Weltmacht*, 1961). Hagyományos módszerekkel, de meggyőzően alátámasztva a hamburgi professzor ebben azt bizonyította, hogy az I. világháború előtt és alatt az expanzív nagy-

hatalmi célok korántsem csak a pángermán irányzatokat jellemezték, hanem a mérsékelt személyiségeket, így például magát Bethmann-Hollweg kancellárt is. Ezek a tervek széles körű társadalmi és politikai támogatást élveztek, és alapjában véve nagyon hasonlítottak a II. világháborús náci hadicélokhoz.

Fischer munkája indulatokkal teli, hatalmas vitát váltott ki. Indirekt válaszként erre született meg a filozófia szakon végzett és Heidegger tanítványának számító Ernst Nolte (1923–) első nagy munkája (*Der Faschismus in seiner Epoche*, 1963), melyben három szélsőjobboldali mozgalom, a francia *Action Française*, az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus történetét mutatta be, főleg ideológiai szempontból. E mozgalmak közös jellemzőjét Nolte abban látta, hogy mindhárom markánsan nacionalista és antimarxista jegyeket mutatott, és radikális eszközökkel törekedett a „nemzeti önmegvalósításra”. Ez a megközelítés vezette később ama sokat vitatott tézisének a kifejtéséhez, hogy a fasizmus – beleértve a német nemzetiszocializmust is – lényegében a marxizmusra, illetve az azt gyakorlatba átültető bolsevizmusra adott válasz volt. Ehhez kapcsolódva számos német – összefoglalóan neohistoricistának vagy realista historicistának – nevezett történész vont le olyan következtetéseket a 19–20. századi német történelem tanulmányozásából, melyek tagadják vagy legalábbis relativizálják a Német Császárság és a Harmadik Birodalom politikája közötti kontinuitást. A valamikori frankfurti iskola legfiatalabb tagja, Jürgen Habermas viszont elfogadhatatlannak tartja a normalitás és a racionalitás értelmezési keretei közé helyezni azt – a holokausztot –, ami felfogása szerint mélyen abnormális, irracionális és egyedi volt. Mások a Szovjetunió elleni hadjárat megindítását gondolták újra – prevencióként értelmezve az addig agressziónak tartott támadást. A nyugatnémet történészeknek ezek az 1970-es és 1980-as években zajló, politikailag motivált vitái összefoglalóan a német *Historikerstreit* nevet kapták.

Az államközpontú politikai történetírás hagyománya, amely a 19. századi historizmus fő jellemzője volt, tehát egészen a 20. század végéig tovább élt a német történetírásban. Befolyása azonban a század második felében érezhetően csökkent. A hagyományos megközelítések mellett kialakultak olyan iskolák, amelyek más európai műhelyekhez hasonlóan a politika és az eszmék helyett a gazdaság, a társadalom, az esemény helyett pedig a struktúra felé fordították figyelmüket. Ennek egyik irányát a heidelbergi központú struktúratörténeti műhely (*Arbeitskreis für Moderne Sozialgeschichte*) képviselte, amelynek vezető alakjai Werner Conze (1910–1986), Otto Brunner (1898–1982) és Theodor Schieder (1908–1984) voltak.¹⁸⁴ Lamprecht, Max Weber és Otto Hintze kez-

¹⁸² Eduard Spranger: *Wie erfaßt man einen Nationalcharakter?* Leipzig, 1939, Verlag von Quelle und Meyer. Idézetek a 13. és a 24. oldalon.

¹⁸³ A. J. P. Taylor: *The Origins of the Second World War*. Penguin Books, 1963, 26.

¹⁸⁴ Halála után mintegy 10 évvel, az 1990-es évek közepén derült ki, hogy a német történetírás modernizálásában oly nagy szerepet játszó Werner Conze, aki 1972 és 1976 között a német történészek társulatának az elnöki tisztét is betöltötte, nemcsak belépett az NSDAP-be és a

deményezéseire visszanyúlva, de emellett a népiségtörténet szempontjait is hasznosítva a *Strukturgeschichte* képviselői a társadalmi és politikai intézmények széles alapokon nyugvó összehasonlító jellegű kutatásának a szükségességét hangsúlyozták. A német különút dilemmájára olyan választ adtak, hogy a „kisiklás” a német gazdaság magas fejlettségi szintje és a hagyományos politikai és társadalmi intézmények közötti összhang hiányára vezethető vissza. Ezzel volt magyarázható az is, hogy a Németországban a polgárság sohasem jutott hatalomra, hanem mindig alkalmazkodnia kellett a monarchia és az arisztokrácia érdekeihez.

A heidelbergi kör társadalomtörténeti kutatásainak egyik mellékágaként kezdődtek meg az 1970-es években azok a fogalomtörténeti vizsgálódások, amelyek a német, illetve európai társadalmi és politikai nyelv kulcsfogalmainak terén mutatkozó jelentésmódosulásoknak a feltárására irányultak. Conze és Brunner mellett ennek szervezésében Reinhart Koselleck (1923–2006) vállalt kulcsszerepet, aki 1968-tól maga is Heidelbergben tanított, majd 1973-tól a bielefeldi reformegyetem történelemelméleti tanszékét vezette. A *Geschichtliche Grundbegriffe* (Történeti alapfogalmak) címmel 1972 és 1997 között megjelent 7+2 kötetes lexikon nem nyelvészeti jellegű, száraz szómagyarázatokból áll, hanem olyan fogalmak jelentésmódosulásait követi nyomon az antik előzményektől napjainkig, mint amilyen például a demokrácia, a haladás, az egyenlőség, jobb- és baloldal, a forradalom, s maga a történelem. A grandiózus vállalkozás elméleti alapfeltevése abban összegezhető, hogy a koreszmét nem annyira a magaskultúra különböző termékei, mint inkább a sokak által használt kulcsfogalmak hordozzák. Ebből következőleg az egyes szócikkek szerzői nemcsak az ismert tudósok és művészek alkotásait vonták be forrásaik körébe, hanem a különböző alkotmányokat és törvényeket, sőt pártprogramokat, tanácskönyveket, röpiratokat, naplókat és leveleket is. A kutatás során fény derült arra, hogy az egyes fogalmak milyen módon és értelmezésben kötődtek különböző társadalomfelfogásokhoz, világnézetekhez és politikai rendszerekhez, s hogyan járultak hozzá maguk is különböző hatalmi-politikai helyzetek kialakulásához. Egy-egy fontosabb szócikk terjedelme nagyobb tanulmány vagy kismonográfia méretű. Ilyen például a Koselleck által írt aszimmetrikus ellenfogalmaké, és a társszerzők közreműködésével összeállított demokráciáé, amelyek magyarul is megjelentek (*Az aszimmetrikus ellenfogalmak történet-politikai szemantikája*, 1997, *A demokrácia*, 1999).

A német történetírás megújulásának harmadik markáns áramlatát az úgynevezett történelmi társadalomtudomány (*historische Sozialwissenschaft*) jelen-

népiségtörténet antiszemitizmusának és parasztromantikájának a hatása alatt állt ifjúkorában, hanem barátjával és kollégájával, Theodor Schiederrel együtt a megszállt Lengyelország „zsidótlanítását” is követelte.

tette, amelynek központjává az az 1969-ben alapított reformegyetem, Bielefeld vált. 1975-től itt adták ki a *Geschichte und Gesellschaft, Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* című folyóiratot, amely rövidesen a modern szellemű német történetírás központi orgánumává vált. 1971-től ugyancsak itt, Bielefeldben tanított Hans-Ulrich Wehler (1931–), aki elsősorban Max Weber, de mellette Marx és mások elméleteiből kiindulva a gazdasági, társadalmi, ideológiai és politikai szempontok egyesítésére (totális történelem) törekedett munkáiban. Wehler életművének összegzése az a 18–20. századi német társadalomtörténet, amelynek öt kötete 1987 és 2008 között jelent meg (*Deutsche Gesellschaftsgeschichte*). Ebben minden történelmi korszak azonos struktúra szerint került górcső alá. A demográfiai szokások és a népességfejlődés áttekintése után a gazdaság elemzése következik, majd az egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi struktúrák és a politikai uralom formáinak vizsgálata, s végül a kulturális élet. Kutatói és oktatói munkája mellett Wehler a *Historikerstreit* mindegyik fázisában aktívan részt vett, és Habermashoz hasonlóan vehemensen bírálta azokat, akik a német közelmúlt „megértő” értelmezési sémája mögé sorakoztak fel.

5. A MARXISTA ÉS A MARXIZÁLÓ TÖRTÉNETÍRÁS NYUGATI ÉS KELETI VÁLTOZATAI

A marxizmus és annak történelemfilozófiája a 19. század végéig csak korlátozott mértékben befolyásolta a történetírást. A gazdaságtörténészekről eltekintve, akik körében leginkább hatott, 1900 körül jellemzően a pozitívizmus túlhajtott, egyoldalú és egészében elfogadhatatlan változatának tartották. A 20. század első kétharmadában viszont a világ minden részén jelentős teret nyert. Ezt több tényezőre vezethetjük vissza. Legáltalánosabbnak az ipari és társadalmi modernizáció globális méretű kibontakozása tekinthető, amelyet Marx és Engels mintegy prognosztizált, és behatóan elemzett. Legalább ilyen fontosnak tartható a bolsevik forradalom 1917-es győzelme Oroszországban, és az ezt követő belső átalakulás. Ez mintegy igazolta a marxista formációelmélet tézisé a kapitalizmus hanyatlásáról és a szocializmus felemelkedéséről. Hasonló hatást váltott ki az 1929–1933-as gazdasági válság, amely csak a nyugati, kapitalista világot rázta meg, az izolált Szovjetuniót nem is érintette. És végül növelte a marxizmus presztízsét a Szovjetunió és nyugati szövetségeseinek II. világháborús győzelme is.

A marxizmus terjedése és befolyásának, hitelének növekedése több szempontból módosította a történelemről való gondolkodást, valamint a történeti kutatások irányát és módszertanát. Ezek a változások öt pontban foglalhatók össze. 1. Döntő szerepet játszott a hosszú távú gazdasági és társadalmi folyamatok iránti érdeklődés megerősödésében és a leíró jellegű eseménytörténettel

szemben az egzakt adatbázisokon alapuló, számszerűsített elemzések térnyerésében. 2. Ráébresztette a történészeket, hogy az emberi létezés materiális feltételeit, valamint a gazdasági fejlődés és a technikai haladás történetét nem elszigetelt jelenségekként, hanem a maguk egységében, illetve globális kontextusában gyümölcöző vizsgálni. 3. A társadalmi osztályok harcának kitüntetett szerepéből következett, hogy a marxizmus a tömegek története iránti érdeklődés erősödéséhez is jelentősen hozzájárult, kivált azon korok esetében, amelyeket látványos társadalmi és politikai átrendeződés jellemezett. 4. Az osztályok és az osztályharc iránti érdeklődés felkeltette a figyelmet olyan korábban nem tanulmányozott jelenségek iránt, mint az osztályok kialakulása a polgári fejlődés hajnalán, illetve a rabszolgaságra alapozott ókori és a jobbágyságra épülő feudális társadalmak belső struktúrái. 5. És végül szerepe volt a marxizmusnak abban is, hogy nőtt az érdeklődés a történetírás elméleti alapjai, illetve általában a történelem elméleti kérdései iránt.

A fenti tendenciák természetesen különböző erővel és jelentős különbségekkel érvényesültek egyfelől a világ többé vagy kevésbé demokratikus országaiban, másfelől a diktatórikus berendezkedésű Szovjetunióban, valamint az 1945-től 1989-ig felügyelete alá tartozó „népi demokráciákban”. A nyugati világban a marxizmus a világnézetek egyike volt, amelyből többnyire kreatív módon és más filozófia iskolák tanaival kombinálva merítettek a történészek. Keleten viszont néhány éves átmenet után hegemon helyzetbe került, amelynek következtében hittételszerűen előírt változatát csak elfogadni lehetett, elutasítani vagy szelektíven felhasználni évtizedeken át nem.

A század első felének francia történészei közül leginkább Georges Lefebvre (1874–1959) kamatoztatta a marxizmus szempontjait. Legtöbb kollégájához hasonlóan ő is középiskolai tanárként kezdte pályáját, és első jelentős könyvét, melyben az észak-franciaországi parasztság belső tagozódásával és egyes csoportjainak konkrét szociális helyzetével és politikai orientációjával foglalkozott a forradalom alatt, csak 1924-ben, tehát 50 éves korában adta ki (*Lès paysans du Nord pendant la Révolution française*). Következő könyvében, amely a történelmi pszichológia, illetve a mentalitástörténet úttörő munkájának számított, azokat a hisztérius reagálásokat vizsgálta, amelyekkel a francia parasztság az arisztokrácia forradalomellenes konspirációival kapcsolatos rémhíreket fogadta (*La Grande Peur de 1789*, 1932). Hatalmas, a megyei levéltárak anyagaira is kiterjedő kutatásainak szintézisét, amely látszólag egy év történetével, valójában viszont a francia forradalom problematikájának egészével foglalkozott, 1939-ben tette közé *Quatre-vingt-neuf* (Nyolcvankilenc) címmel. Lefebvre sohasem lépett be a francia kommunista pártba, viszont élete végéig hitt az osztályharc elméletében, és abban a marxista tételben, hogy a francia forradalom alapvető oka a polgárság felemelkedése és hatalomra törése volt. Ehhez társult a parasztmozgalmak belső dinamikája, amely ugyancsak a feudális termelési

viszonyok lerombolását implikálta. A sematikus leegyszerűsítéseket Lefebvre ugyanakkor kerülte, s a levéltári kutatások fontosságának hangsúlyozása mellett többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy a „szegények” és a „gazdagok” szembeállításának leegyszerűsítő modellje helyett a vagyonok és a jövedelmek különbözőségén alapuló társadalmi valóság bonyolultságát mindig a maga konkrétságában kell vizsgálni. A történésznek – hangoztatta – mindenképp „számolnia kell”.

Lefebvre „kliometrikus” programját részben François Simiand (1873–1935), részben tanítványa, a marxizmus által ugyancsak megérintett C. Ernest Labrousse (1895–1986) kezdték megvalósítani. Előbbi elsősorban módszertani kérdésekkel és a számszerűsíthető gazdasági adatok hosszú távú idősoraival, valamint a gazdasági fejlődés ciklikusságával, utóbbi pedig a francia forradalom előtti gazdasági válság kérdéseivel, és ezen belül a bér- és árviszonyok alakulásával foglalkozott. Labrousse az 1778 és 1789 közötti gazdasági válságban, s konkrétan az állam zavaros pénzügyeiben és a magas kenyérárakban látta a forradalom kitörésének döntő okait. A francia forradalom marxista szintézisét végül Lefebvre egyik tanítványa, Albert Soboul (1914–1982) írta meg a II. világháború után – több változatban és különböző terjedelemben. Ezek közül az első, 1948-as változat (*Précis d'histoire de la Révolution française*) 1963-ban magyarul is megjelent (*A francia forradalom története, 1789–1799*).

A brit akadémiai világban a század első felében a marxizmus jóval kevésbé vert gyökeret. Geoffrey Barraclough (1908–1984), a brit történészek nemzeti egyesületének 1964 és 1967 közötti elnöke szerint Oxfordban, ahol 1926 és 1929 között tanult, majd később tanított is, Marx neve el sem hangzott az előadásokon és a szemináriumokon.¹⁸⁵ Az egyetemi világon kívül vagy annak periferiáján azonban – többnyire a szocialista munkásmozgalomhoz kötődve – Angliában is akadtak követői. A Hammond házaspár mellett kiemelkedett közülük a Fabiánusok Társaságához tartozó Sidney Webb (1859–1947) és Beatrice Webb (1858–1943), akik a szakszervezeti mozgalomról, az „ipari demokráciáról” és az önkormányzatiságról publikáltak könyveket (*History of Trade Unionism*, 1894; *Industrial Democracy*, 1897; *English Local Government* I–IX. köt., 1906–1929). Gondolatilag és szervezetenként ugyancsak a brit munkásmozgalomhoz (Labour Party) kötődött R. H. Tawney (1880–1964), aki viszont már Oxfordban végzett, és idővel a *London School of Economics* előadója lett. 1912-ban az angol szabad parasztság hanyatlásáról (*The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*), később – Max Weber hatása alatt – a vallás és a kapitalizmus felemelkedése közötti összefüggésekről írt (*Religion and the Rise of Capitalism*, 1926).

¹⁸⁵ Geoffrey Barraclough: *Tendances actuelles de l'histoire*. Paris, 1980, Flammarion, 43.

Az amerikai „új történetírás” képviselői közül Edwin R. A. Seligman (1861–1939), a New York-i Columbia Egyetem politológiai professzora deklarálta legértelműbben kötődését a marxizmushoz. 1902-es programdó könyvében (*The Economic Interpretation of History*) így írt: „Az ember létezése a szükségleteiről való gondoskodást biztosító rátermettségtől függ. Következésképpen a gazdasági élet minden élet alapfeltétele. Mivel azonban az emberi élet egyben a társadalomban élő ember élete is, az egyéni élet a társadalmi struktúrába helyeződik, amely módosítja azt. Ami az egyén számára mint megélhetési feltételrendszer jelenik meg, az a közösség számára a hasonló termelési és fogyasztási viszonyok együttesen. Így azokat a társadalmi struktúrában végbemenő átalakulásokat, amelyek kondicionálják a társadalmi osztályok viszonyait és a társadalmi élet különböző megnyilvánulásait, végső soron gazdasági okokra kell visszavezetni”. Vagyis függetlenül attól, hogy a marxizmus teleológiáját elfogadjuk-e vagy sem – Seligman nem fogadta el –, „interpretációs kánonként” a történelmi materializmus még igaz lehet, és – hangsúlyozta Seligman – annyiban igaz is, hogy a politika- és diplomáciatörténeti felszín alatt mindig gazdasági tényezők húzódnak meg.¹⁸⁶

Közel állt a marxista elmélethez, illetve a szocializmus mérsékelt, fabiánus felfogásához Charles Beard (1874–1948) is, aki 1917-ig a Columbia Egyetemen tanított politológiát és kormányzattörténetet, majd a New York igazgatásával és szociális ellátórendszerével kapcsolatos kutatások és oktatási feladatok irányításában vállalt vezető szerepet. Az amerikai alkotmány jellegzetességeinek gazdasági hátteréről írott 1913-as könyvében (*An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*) mind az „isten sugallat” szerepét emlegető 19. századi romantikus történetírói interpretációt (George Bancroft), mind a különböző idealista magyarázatokat (germán faj géniusza, hegeli „abszolút szellem” stb.) elvetette. A Pénzügyminisztérium addig senki által sem kutatótt korabeli forrásait hasznosítva ehelyett a gazdasági okok, pontosabban az északi pénztörkések és nagyvállalkozók tulajdonosi érdekeinek a meghatározó szerepére irányította rá a figyelmet. Ezzel állt szemben a déliek ültetvényes és rabszolgatartó szempontokat tükröző alkotmányos koncepciója, amely rövid távon ugyan vereséget szenvedett, ám hosszabb távon az amerikai politikai kultúra egyik nagy irányzatának, a republikanizmusnak az alapjává vált. Következő nagy munkájában (*The Rise of American Civilization*), amely 1927-ben jelent meg, sokakat megbotránkoztató fenti koncepcióját terjesztette ki a 19. századra, és ezen belül Észak és Dél küzdelmére. Megközelítésében továbbra

¹⁸⁶ Az idézett mondatokat és a könyv más releváns részeit közli *Les sciences historiques de l'antiquité à nos jours*. Ed. par Charles-Olivier Carbonell, Jean Walch. Paris, 1994, Larousse, 550–552.

is a gazdaság- és társadalomtörténeti, sőt földrajzi szempontok domináltak, szemben a szokásos politika- és esztétörténeti elemzésekkel.

Az I. világháború előtti orosz történetírás nem sokban különbözött a kortás nyugat-európaiktól. Elsősorban az orosz történészek is német kollégáiktól, mindenekelőtt Leopold von Rankétól igyekeztek tanulni. Figyelmük középpontjában ennek megfelelően az állam állt. Plehanov filozófiai és Lenin politikai munkái, melyek a történelmi materializmus szellemében készültek, csak nagyon kevesekhez jutottak el. Az első olyan orosz szaktörténész, aki konkrét történeti munkában érvényesítette a történelmi materializmus szempontjait, Mihail N. Pokrovszkij (1868–1932) volt. Oroszország történetéről írott materialista szemléletű összefoglalása először 1910–1912-ben, majd immár teljes mértékben a marxista modell szerint felépítve 1920-ban jelent meg (*Russzkaja isztorija sz drevnyejsih vremjon*, vagyis Orosz történelem a legrégebb időkől). A mű tagolása a marxi termelési módok egymásutánját követte, magyarázataiban a szigorú gazdasági meghatározottság elvét érvényesítette, s a felépítmény történelemformáló erejének csak rendkívül korlátozott szerepet tulajdonított. Nem hangsúlyozta a szokásos orosz nemzeti szempontokat sem, hanem mindent elvontan és a kommunizmus világméretű győzelmének a perspektívájából értelmezett. Ennek megfelelően elismerte, hogy a normannok kulcsszerepet játszottak az első orosz állam megalapításában; a mongol kultúrát egyenértékűnek minősítette az oroszral; s nem habozott az Orosz Birodalmat a „népek börtönének” nevezni. A későbbiekben Pokrovszkij vezető szerepet vállalt az új kutatási irányok (középkori parasztnozgalmak, munkásság kialakulása és harcai, az októberi forradalomhoz vezető út stb.) kijelölésében is.

Az eredeti marxi teória szerint a fejletlen iparral és kis létszámú munkássággal rendelkező Oroszországban „objektíve” nem kerülhetett volna sor szocialista forradalomra. Lenin és a nézeteihez alkalmazkodó orosz történészek ezt az ellentmondást úgy hidalták át, hogy az 1917 előtti évtizedek orosz történelméről írva relativizálták a gazdasági tényezők szerepét, és túlhangsúlyozták a forradalmi cselekvés jelentőségét. Így lett Oroszországból az „imperializmus leggyengébb láncszeme”. Az „élcsapat” és a „vezér” szerepének abszolutizálása különösen felerősödött Lenin halála (1924), illetve Sztálin teljhatalmának a kiépülése után. A sztálinizmus másik újítása a történelmi materializmus és a szocialista gondolat internacionalizmusának átértelmezése, és az orosz nemzeti szempontok fokozottabb figyelembevétele volt. Pokrovszkij internacionalista megközelítését az 1930-as évektől, s különösen a II. világháború alatt és után egy olyan „nacionálbolsevista” szemlélet váltotta fel, amely az ún. szovjet patriotizmus mellett a nagyorosz nacionalizmus számos elemét – például Retteggett Iván és Nagy Péter szerepének idealizálása – is integrálta. Az új megközelítés elvetette az ún. normann elméletet, s a keleti szlávok korai államalakulatainak szerepét túlhangsúlyozva azt állította, hogy „az orosz állam a társadalmi viszo-

nyok belső fejlődésének eredményeként jött létre”.¹⁸⁷ A munkásosztály helyébe pedig, amely a 20. századig Oroszországban lényegében nem létezett, a „forradalmi parasztság” lépett. Az új szemlélet „vezérfonalává” az először 1938-ban megjelent, és Sztálin által jegyzett „kratkij kursz” – *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam* – vált.

A történelmi materializmus fentiek szerint átértelmezett és leegyszerűsített sémája az 1950-es évek közepéig feltétlenül követendő vezérfonalnak számított a múlt minden korszakának prezentálásában. A Szovjetunióban ez nagyobb, az 1945 után fennhatósága alá került kelet-európai államokban általában kisebb szigorral érvényesült. Sztálin 1953-as halála, majd az SZKP 1956-os XX. Kongresszusa után a történetírás terén is „enyhülés” következett be. A Szovjetunió Kommunista Pártja 1957-ben indított új történelmi folyóiratának, a *Voproszi Isztoriinek* a szerkesztőbizottsága 1960-ban leszögezte, hogy a marxizmus–leninizmus sztálinista felfogása és alkalmazása tartalmi, tematikai és módszertani szempontból egyaránt nagyban hátráltatta a történelmi kutatásokat. A grémium elkerülhetetlen feladatként határozta meg a történelmi korszakok tipikus gazdasági és szociális jegyeinek a kutatását, illetve újragondolását.

A rugalmasabb pártirányításnak és a nyugati történetírás marxista vagy marxizáló iskoláival való kapcsolatok újrafelvételének köszönhetően a szovjet és a kelet-európai történetírás az 1960-as évektől kezdődően – országonként változó mértékben – valamelyest szakszerűsödött. A történelmi materializmus mint követendő vezérvonal azonban továbbra is megmaradt. Aki ezt nyíltan elvetette, mint például a kiváló szovjet középkorkutató Aron J. Gurevics (1924–2006), az retorziókban részesült. Gurevics „fő bűne” az volt, hogy a feudalizmus létrejöttéről és jellegzetességeiről írva „túlhangsúlyozta” a kulturális tényezők szerepét (*Problemi genyezisa feodalizma v Zapadnoj Jevrope*, 1970). Szakmáját mindazonáltal tovább művelhette, s könyvei a világ számos nyelvén, köztük magyarul is megjelentek (*A középkori ember világképe*, 1974; *A középkori népi kultúra*, 1987). Nagyobb szellemi liberalizmus jellemezte Lengyelországot, amelynek történészei, többek között a feudalizmus rendszerét vizsgáló Witold Kula (1916–1988) és az elméleti kérdések iránt érdeklődő Jerzy Topolsky (1928–1999) különösen a francia történészekkel építettek ki gyümölcsöző kapcsolatokat. Magas szakmai színvonalat képviselt a keletnémet Jürgen Kuczynski (1904–1997) is, aki monumentális vállalkozásában a német nép mindennapi életét mutatta be az utóbbi közel 500 évben (*Geschichte des Alltags des Deutschen Volkes 1600–1945 I–VI. köt.*, 1980–1982).

A felsorolt példák természetesen nem általánosíthatók; ha fel is puhultak, az ideológiai korlátok lényegében a keleti blokk 1989-es összeomlásáig megma-

¹⁸⁷ A. M. Pankratova: *A sztálini „párttörténet” és a szovjet történettudomány*. Budapest, 1949, Szikra, 23.

radtak. A szovjet történetírás szakszerűségének alacsony szintjét és a mereven felfogott marxista szemlélet bénító hatását jól tükrözte a kor talán legnagyobb szovjet történetírói vállalkozása, a Jevgenyij Mihajlovics Zsukov (1907–1980) főszerkesztésében 1955 és 1965 között megjelent 10 kötetes *Világtörténet*. Zsukov és munkatársai szakítottak azzal a vulgármarxistának nevezett felfogással, mely szerint „a történelem egész menetét a gazdasági törvények gépies működése” mozgatja. Elismerték, hogy „az eszmék és a politikai intézmények nem egyszerű visszatükröződései a gazdasági fejlődésnek. A felépítmény aktív erő, s visszahat a társadalom anyagi létfeltételeire, melyek a felépítményt létrehozták”. Az emberiség fejlődésének időeltolódásokkal és változó gyorsasággal, de mégis „egységes és törvényszerű történelmi folyamat” keretében és öt fokozatban történő előrehaladására vonatkozó dogmát viszont fenntartották. Eszerint minden nép az „ősközösségi, a rabszolgotartó, a hűbéri és a tőkés alakulat” fokozatait járta vagy fogja bejárni, míg végül el nem jutnak a „legmagasabb rendű kommunista alakulathoz”, amelynek első szakasza a szocializmus. Az ősközösség felbomlása óta a társadalom osztályokból – alapvetően „kizsákmányolókból” és „kizsákmányoltakból” – áll, s lényegében az „egész történelem osztályharcok története”. „A társadalmi fejlődés minden alapvető szakaszának az osztályellentmondások meghatározott típusai és a kizsákmányolók ellen küzdő kizsákmányoltak jellemző harci formái felelnek meg”. Az elnyomás felszámolására a kapitalista társadalmak kizsákmányoltja, a proletariátus hivatott és képes. Ez először Oroszországban történt meg, 1917-ben, de szükségszerűen be fog következni a világ más országaiban is.¹⁸⁸ Az 1917-es orosz forradalom ezért a világtörténelem olyan nagy fordulópontja, amellyel „egy új, szocialista világ építése kezdődött”, s amely az „imperializmus bukását”, a „gyarmati rendszer felszámolását”, s végül a „szocializmus és a kommunizmus világméretű diadalát” fogja maga után vonni.¹⁸⁹

Az 1917-es bolsevista forradalom kitüntetett szerepéből következett, hogy az utolsó fél évszázad történetét jóval részletesebben tárgyalták, mint az azt megelőző korokét. A 10 kötetből így aztán az ősi társadalmakkal és az antik világgal csak két kötet, a középkor történetével – az 5. századtól a 17. századig – ugyancsak két kötet, az újkorral – az angol forradalomtól a „Nagy Októberi Szocialista Forradalomig” – három kötet foglalkozott, s az 1917-től a II. világháború végéig terjedő mintegy 30 év, az ún. „legújabb kor” történetét ugyan csak három kötet tárgyalta.

A II. világháború utáni évtizedekben a marxizmus számos nyugat-európai ország történetírásában teret nyert. Az egyetemeken szaporodott a szociál-

¹⁸⁸ *Világtörténet*. I. köt. Főszerk. J. M. Zsukov. Budapest, 1962, Kossuth Könyvkiadó, V–XX.

¹⁸⁹ Uo. VIII. köt. Budapest, 1965, Kossuth Könyvkiadó, 5.

demokrata vagy kommunista beállítottságú professzorok száma, egy-egy professzor körül marxista műhelyek, sőt iskolák alakultak ki, s marxista szellemű szakfolyóiratok indultak. Ezek a tendenciák nemcsak a hagyományosan republikánus és baloldali kötődésű francia vagy olasz történetírást jellemezték, hanem Nagy-Britanniát is. Az angliai marxista történészek 1946-ban létrehozták a Brit Kommnista Párt Történész Csoportját, és 1952-ben megindították a *Past and Present* című – a mai napig megjelenő – folyóiratot, majd 1966-ban az ugyancsak marxista beállítottságú, de modernebb – a hagyományos tematikák mellett a társadalmi nemek kutatását is preferáló, és az *oral history* módszereit népszerűsítő – *History Workshop Journal*t.

A II. világháború utáni brit marxista történészek közül hárman tettek szert világhírnévre: Christopher Hill (1912–2003), Eric Hobsbawm (1917–) és Edward P. Thompson (1924–1993). Hill Oxfordban (Balliol) tanított, és elsősorban a 17. századi angol történelemmel, vagyis az angol polgári forradalom korával foglalkozott. Hősei többnyire mindennapi, egyszerű emberek voltak, de feldolgozta Milton és a forradalom viszonyát is (*Milton and the English Revolution*, 1977). Elsősorban nyomtatott forrásokat használt, levéltári dokumentumokat alig. Könyvei ezért mint interpretációk érdekesek, új konkrétumokat nemigen tártak fel. Tanulmányait és kisebb írásait 1985–1986-ban három vas-kötetben tették közzé.

Hobsbawm Cambridge-ben végezte egyetemi tanulmányait, s 1947-től 1982-es nyugalomba vonulásáig a londoni egyetemhez tartozó *Birkbeck College* tanára, 1970-től a gazdaság- és társadalomtörténet professzora volt. Közben számos amerikai és európai egyetemen szerepelt vendégelőadóként; a New York-i Új Társadalomtudományi Főiskolán londoni nyugdíjazása után is oktatott. Hilltől eltérően számos területen vívott ki magának élismerést. Legismertebb munkája *Európa – és részben az Európán kívüli világ – 19–20. századi történetét bemutató szintézise*, amelynek négy kötete 1962 és 1994 között jelent meg (*The Age of Revolution*, 1962; magyarul: *A forradalmak kora*, 1964; *The Age of Capital*, 1975, magyarul: *A tőke kora*, 1987; *The Age of Empire*, 1987, magyarul: *A birodalmak kora*, 2004; *The Age of Extremes*, 1994, magyarul: *A szélsőségek kora*, 1998). Módszertani elveinek megfelelően ezek alapvető rendező elve a kronológia, tematikai sajátossága pedig a gazdaság, társadalom- és kultúrtörténeti szempontokat is messzemenően figyelembe vevő politikatörténeti érdeklődés, amelyen belül az osztályharc és a forradalmak kaptak kitüntetett szerepet. E munkáit nemcsak magyarra, hanem a világ számos nyelvére lefordították.

A 19–20. század története mellett Hobsbawm intenzíven érdeklődött korábbi korok lázadó és forradalmárai, a jazz története, s legújabbban a nacionalizmusok természete iránt is (*The invention of tradition*, 1983; *Nations and nationalism since 1780*, 1990; magyarul: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 1997). Utóbbi munkáival ahhoz a „modernista” állásponthoz csatlakozott, amely sze-

rint a 19–20. századi nacionalizmusok lényegében olyan kulturális – vagyis kitalált – konstrukciók, amelyek semmiféle, a régebbi korokig visszanyúló gyökerekkel nem rendelkeznek.

A történeti kutatás és az oktatás mellett rendszeresen hallatta hangját Hobsbawm a napi politika kérdéseiben is. Ilyen témájú cikkei és esszéi külön kötetekben jelentek meg. Talán szerteágazó kutatói érdeklődésével és közéleti aktivitásával is magyarázható, hogy külön történetírói iskola vagy akár tanítványi kör nem alakult ki körülötte. A 20. század második felének legismertebb és legnagyobb hatású marxista történésze címet írásaival vívta ki magának.

Thompson az angol munkásosztály kialakulásáról írott, több mint 800 oldalas monográfiájával vált ismerté (*The Making of the English Working Class*, 1963; magyarul: *Az angol munkásosztály születése*, 2007). A nyomtatott források mellett jelentős levéltári anyagot is használt, melyhez eredeti módon közéletített. Szemléletéből adódóan központi jelentőséget tulajdonított az „osztályharcnak”, vagyis a különböző erőszakos konfrontációknak, melyeket a munkásság „osztályöntudatának” erősödésével kapcsolt össze. Döntő időszaknak az 1780 és 1832 közötti évtizedeket tartotta, amikor – mint írta – „a legtöbb angol dolgozó ember ráébredt érdekeik azonosságára, melyek összekötötték őket, s egyben szembeállították uraikkal és munkaadóikkal”. A törvényhozásra ennek olyan hatása volt, hogy a „brit politikai élet legjelentősebb tényezője” az 1830-as évektől nem az uralkodó elit egyik vagy másik csoportjának reakciója, hanem „a munkásosztály jelenléte volt”.¹⁹⁰ Thompson tézisének sokan vitatták, ám mindenki elismerte új és innovatív szempontjait. Különösen nagy figyelmet váltott ki az az eszmefuttatása, mely szerint a társadalmi osztályok nem a tulajdonosi szerkezet egyszerű termékei, hanem egy konkrét és interaktív történelmi folyamat keretében „konstruálódnak”. Hasonló lett a fogadtatása másik jelentős munkájának, amelyben a 18. század eleji brit vadorzók világával és az ellenük hozott törvény születésével foglalkozott (*Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*, 1975). Hobsbawmhoz hasonlóan Thompson is jelentős társadalmi aktivitást fejtett ki. A Warwick-i Egyetemen, ahol tanított, létrehozta a Társadalomtörténeti Tanulmányok Központját (*Centre for the Study of Social History*), s emellett az 1968 utáni brit újbaloldal akcióiban is irányító szerepet vállalt. Bürokratikus és kommercializálódott szelleme miatt 1971-ben búcsút mondott egyetemének, s a későbbiekben csak mint vendégtanár oktatott, főleg amerikai egyetemeken.

Az amerikai radikális baloldali vagy újbaloldali történetírás atyjának William A. Williams (1921–1990) tekinthető. Az amerikai történelemről kialakított koncepciója szerint a szabad földek bősége, majd 1890 után a sikeres külföldi

¹⁹⁰ Közli: *The varieties of history*, i. m. 426.

terjeszkedés miatt az amerikaiak nem kényszerültek olyan radikális társadalmi reformokra, amelyek egy igazságos társadalmi berendezkedés alapjaivá válhattak volna. Kiindulópontja tehát hasonló volt az ún. progresszív történészekéhez, konklúziója és társadalomkritikája azonban jóval radikálisabb. Az amerikai történelmet szerinte nem a szabadság szellemének általánossá válása, hanem a birodalmi terjeszkedés jellemzi. Ezt először az 1950-es évek végén fejtette ki (*America and the Middle East*, 1958; *The Tragedy of American Diplomacy*, 1959); majd később számos írásában és előadásában megismételte, illetve részletezte. A romantikus történetírói iskola 18–19. századi amerikai hősei megközelítésében sötét figurákká, a pionírok fosztogatókká és gyilkosokká, a polgárháború társadalmi kudarcá, a *New Deal* merő populizmussá és a világháborúkban való részvétel az amerikai gazdasági imperializmus érdekei által diktált kalandor-sággá minősült.

Williams koncepcióját számos, általában az újbaloldali *New Left* című folyóirat köréhez tartozó fiatalabb történész vette át, és alkalmazta egy-egy résztemára. Közéjük tartozik Eugene Genovese (1930–), akinek marxizmusa elsősorban Gramsci hatása alatt formálódott. A hagyományos marxista személet alapjainak elfogadása mellett ennek megfelelően az uralkodó elit kulturális téren megnyilvánuló hegemoniáját hangsúlyozta számos, főleg az amerikai rabszolgaság intézményéről írott munkájában (*The Political Economy of Slavery*, 1965; *From Rebellion to Revolution*, 1979). Társadalomtörténeti munkái mellett Genovese mint tanár – több egyetemen tanított – és mint szerkesztő (*Studies on the Left, Marxist Perspectives*) is tekintélyt vívott ki magának. Ez egyebek mellett abban is megmutatkozott, hogy 1978-ban az amerikai történészek szövetsége őt választotta elnökévé.

Az amerikai *New Left* másik világszerte ismert történésze Gabriel Kolko (1932–), aki az amerikai külpolitikáról írott munkáival hívta fel magára a figyelmet. Az ún. tradicionalista szemlélettel szemben, amely a hidegháború kialakulásáért a szovjet politikát hibáztatja, Kolko az amerikai külpolitikát teszi felelőssé. Az ún. revizionista iskola más képviselőihez hasonlóan úgy véli, hogy a II. világháború alatti és utáni szovjet külpolitika lényegében végig defenzív keretek között mozgott, s még Kelet-Európa leigázását is a térségre vonatkozó amerikai ambíciókra adott elkerülhetetlen válaszként kell értelmezni (*The Limits of Power. The World and United States Foreign Policy, 1945–1954*, 1972). Az 1945 utáni amerikai külpolitika általános vonalvezetésével és főbb döntéseivel kapcsolatos kritikus véleménye (*Another Century of War?*, 2002) magyarul is olvasható: *A háborúk természetrajza a legújabbkori történelemben* (2003).

Németországban a szociáldemokráciához kötődő vagy azzal rokonszenvező történészek körében alkalmazták – bár sohasem kizárólagos érvennyel – a történelmi materializmus szempontjait. A bielefeldi iskola vezető alakjai közül

ez jellemezte Hans-Ulrich Wehler, s talán nála is jobban az egy nemzedékkel fiatalabb Jürgen Kocka (1941–) munkásságát. Az 1970-es és 1980-as években Kocka Wehlerrel együttműködve teremtette meg azt a német nyelvterületen úttörő társadalomtörténeti iskolát, amely a marxizmus és a weberiánus szociológia módszertana mellett a strukturalizmus és a komparatisztika kutatási eljárásait is érvényesítve a 19–20. századi európai társadalmi folyamatok általános és sajátos vonásainak a feltárására törekedett. Maga Kocka ehhez részben konkrét, a 19. századi német nagyüzemek fehérgalléros alkalmazottaira, részben az I. világháborús német társadalom ellentéteire vonatkozó kutatásaival járult hozzá (*Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847–1914*, 1969; *Klassengesellschaft im Krieg*, 1973; *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850–1980*, 1981). Részben pedig elméleti jellegű írásaival (*Sozialgeschichte: Begriff, Entwicklung, Probleme*, 1977), s még inkább tudományszervezői tevékenységével. Az utóbbi bázisa az 1980-as évek végéig Bielefeld volt, ahol az egyetem interdiszciplináris kutatási központját (*Zentrum für Interdisziplinäre Forschung*) irányította, majd az 1945 után alapított berlini *Freie Universität*, ahol 1988 óta oktat, és az utóbbi években az egyetem Európa-történeti kutatásait irányítja a *Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas* igazgatójaként. 2000 és 2005 között a történészek 1898-ban alapított világszervezetének az elnöke volt.

6. AZ ANNALES

A történetírás szakszerűsödésében, amely a 19. század fő jellemzője volt, a német történészek jártak élen. A szaktörténetírás „társadalomtudományosításában”, amely a 20. századi történetírást meghatározta, viszont a francia történészek játszották a fő szerepet. Henri Berr, Henri Pirenne, George Lefebvre és mások kezdeményezései mellett ebben kulcsszerepe volt annak az új történetírói folyóiratnak, melyet a középkori előzményekre utalva *Annales*-nak, illetve teljes nevén *Annales d'Histoire économique et sociale*-nak nevezték el, s amelynek első száma 1929. január 15-én hagyta el a nyomdát. Szerkesztője két akkor már ismert történész, Lucien Febvre (1878–1956) és Marc Bloch (1886–1944) volt.

Lucien Febvre a legtöbb francia történészhez hasonlóan a történelem mellett földrajzot is tanult, s ez hosszú időn át rányomta bélyegét érdeklődésére. Első munkáiban, melyekben egy kelet-franciaországi régió történetével foglalkozott, a hagyományos politikatörténeti megközelítések módszereit úgy kombinálta földrajzi, gazdasági és társadalmi szempontokkal, hogy a korábbiaknál jóval életszerűbben tudta megjeleníteni a hegyek közé zárt falvak és kis városok szőlőtermesztéssel, erdőgazdálkodással vagy bányászattal foglal-

kozó lakóinak mindennapjait (*Les régions de la France: Franche-Comté*, 1905; *Philippe II et la Franche-Comté*, 1911). E munkáinak komplex szemléletével kapcsolatban kezdték először használni a „totális történelem” (*histoire totale*) fogalmát, amely utóbb az *Annales*-nak is minősítő jelzője lett. „Nincs gazdaság- és társadalomtörténet. Egyszerűen csak történelem van, a maga egységében. Történelem, amely per definitionem teljes egészében társadalmi” – fogalmazta meg hitvallását.¹⁹¹ „Aminek a rekonstruálására törekszünk – fejtette ki bővebben is – az már nem pusztán az egykori népek politikai, jogi és alkotmányos felépítése, sem pedig azok a katonai és diplomáciai viszonytársaságok, amelyeken keresztül mentek, hanem az egész életük, egész anyagi és erkölcsi kultúrájuk, az a fejlődés, mely tudományosságukban, művészetükben, vallásukban, technikáikban, kereskedelmükben, társadalmi osztályaikban és csoportjaikban végbement.”¹⁹²

A földrajz és a történelem összefüggéseiről alkotott nézeteit 1922-ben foglalta össze Henri Berr monumentális sorozatának egyik első köteteként megjelent munkájában (*La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, vagyis A föld és az emberi fejlődés. Földrajzi bevezetés a történelembe). Felfogását a francia földrajzi iskola posszibilizmusa jellemezte. Ennek a Paul Vidal de la Blache (1845–1918) nevéhez köthető irányzatnak a képviselői a német Friedrich Ratzel (1844–1904) földrajzi determinizmusával vitatkozva úgy gondolták, hogy a természeti milió csupán lehetőségeket nyújt az ott élők számára; a döntő az emberek cselekvése, akik választanak ezek közül a lehetőségek közül. Általánosító megállapításai közül legnagyobb figyelmet a folyók választóvonalként és természetes határként való szokásos értelmezésének a megkérdőjelezése váltott ki. Tézise szerint, melyet azóta többen igazoltak, a folyók nemcsak elválasztják, hanem össze is kötik a partjaikon hasonló körülmények között élő és dolgozó embereket.

A földrajzi érdeklődés pályájának második szakaszában kiegészült a csoportpszichológia szempontjaival. Ezeket először Luther életének és jelentőségének a vizsgálata (*Un destin: Martin Luther*, 1928), majd Rabelais és a vallás viszonyának elemzése (*Le problème de l'incroyance au XVIe siècle*, 1942) során kamatoztatta. A 16. századi franciák gondolkodási sémáit bemutatva az utóbbi művében amellet érvet, hogy Rabelais egyszerűen nem lehetett szabadgondolkodó és a 18. századi ateisták előfutára. Ha így jellemezzük, akkor ahistorikus módon járunk el, és érvelésünk anakronisztikus jelleget ölt. Navarrai Margit életén keresztül ugyancsak általánosabb, egy egész korszak szellemi

¹⁹¹ Idézi Marie-Paule Claire-Jabinet: *Introduction à l'historiographie*. Paris, 2006, Armand Colin, 94.

¹⁹² Idézi Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: Bevezető. In *A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk. Czoch Gábor, Sonkoly Gábor. Debrecen, 1995, Csokonai Kiadó, 11.

atmoszféráját érintő kérdéseket feszegetett (*Autour de l'Heptaméron*, 1944). Ezekkel a mentalitástörténeti vagy történeti pszichológiai munkáival – amelyek közül az 1942-es ugyancsak Berr sorozatának egyik (immár 53.) köteteként jelent meg – Febvre a francia mentalitástörténeti iskola egyik legfőbb ihletőjévé vált.

Febvre 1919-ben került a strasbourgi egyetemre, ahol hamarosan barátságot kötött az ugyanoda kinevezett Blochkal. Az *École Normale Supérieure* diákjaként Bloch ugyancsak történelem-földrajz szakos diplomát szerzett, majd Berlinben és Lipcsében tanult, ahol többek között Schmoller és Lamprecht előadásait hallgatta. Mellettük nagy hatással volt rá Émile Durkheim szociológus, Vidal de la Blache és különösen Henri Pirenne. Febvre-től eltérően, aki a kora újkor iránt érdeklődött, Bloch figyelme inkább a középkorra irányult. Ilyen témából írta első munkáját (*L'Île de France*, 1913), ezt oktatta, és 1920-ban ilyen tárgyból doktorált (*Rois et serfs*, vagyis Királyok és jobbágyok). A történeti földrajz és a történeti pszichológia azonban őt is érdekelte. A francia és az angol királyok gyógyító hatalmával kapcsolatos hiedelemről írott értekezésével jelentős figyelmet váltott ki (*Les rois thaumaturges*, 1924; magyarul: *Gyógyító királyok*, 2005). Ezt a mai napig a történeti antropológia egyik megalapozó munkájának tekintik. A későbbiekben inkább gazdaság- és társadalomtörténeti témákkal, a francia mezőgazdaság „eredeti jellegzetességeivel”, valamint a pénzgazdálkodás és a középkor technikai fejlődésének a kérdéseivel foglalkozott. A feudális, hűbéri társadalomról írott nagy szintézise a Berr-féle *Évolution de l'humanité* két köteteként jelent meg 1939–1940-ben (*La société féodale* I–II. köt.; magyarul: *A feudális társadalom*, 2002). Módszerei közül, melyeket alkalmazott, különösen gyümölcsözőnek bizonyult az összehasonlítás, amelynek fontosságára már Pirenne is felhívta a figyelmet, valamint a visszakövetkeztetés későbbi állapotokból korábbiakra. A különböző tudományágak – elsősorban a szociológia – szempontjainak komplex alkalmazása, az ún. interdiszciplinaritás ugyancsak sok új meglátáshoz segítette.

Gazdaságtörténeti és különösen technikátörténeti kutatásai során Bloch elkerülhetetlenül szembekerült a termelőerők szerepével, s így áttételesen „alap” és „felépítmény” egymáshoz való viszonyával. Bár a gazdasági tényezőknek nagy szerepet tulajdonított, a történelmi materializmus kauzális hierarchiáját nem tette magáévá. Ehelyett olyan pluralista fejlődésméleletben hitt, amelynek mélyén a „gondolat és a kollektív érzésvilág nagy áramlatai” húzódnak meg. „Az ok monizmusa – írta a háború alatt papírra vetett módszertani fejtegetéseiben – a történelmi magyarázatban csak zavaró elem. A történelem okok hullámát keresi, s nem ijed meg – hiszen az élet mutatja ilyennek az okságot –, ha azokat összetettnek találja. A történelmi tények lényegüknél fogva pszichológiai tények. Előzményeik tehát többnyire más pszichológiai tények.” Viszont akár azok, akár nem, semmiképpen sem eleve adottak. „Egyszerűen

az okok – a történelemben éppúgy, mint másutt – nem posztulálандók, hanem keresendők.”¹⁹³

Szisztematikus módszertannal vagy par excellence ismeretelméleti fejtegetésekkel Bloch nem hívta fel magára a figyelmet. Ehhez a filozófiai alapjai is hiányoztak. Gyakorló történészként tett megállapításai a történész mesterségéről mégis figyelmet érdemelnek. Ezekből az tűnik ki, hogy minden újító hajlama ellenére Bloch kötődött a 19. századi szaktudományos történetírás ethoszához, s annak pozitivista és historista argumentumaiból egyaránt merített. Fustel de Coulanges és mások felhőtlen optimizmusát és maximalizmusát persze nem osztotta. A történeti tudást – és általában az emberi tudást – tökéletlennek és viszonylagosnak, ám mégis tudásnak gondolta, amelyeket markánsan megkülönböztetett a babonáktól, tévhitektől és mítoszoktól. „A gázok kinetikus elmélete, az einsteini mechanika, a kvantumelmélet – nézett szembe korának új tudományos fejleményeivel – mélységesen átalakították a tudományról alkotott tegnapi elképzeléseinket. Nem fokozták le azokat, de finomabbá tették őket. A bizonyosság helyére sok ponton a végtelen valószínűséget állították, a szigorúan mérhetőt a mérce örök relativitásával cserélték fel.”¹⁹⁴ Legmarkánsabban a történész pártatlanságával, illetve távolságtartó kívülállásával kapcsolatos régi vitában tette le az obulust – Ranke hitvallását ismételve. Ha a tudós – írta – „megtette megfigyeléseit, és megfogalmazta magyarázatait, ezzel el is végezte a feladatát”. Az ítékezés, vagyis „egy egyén, egy párt vagy egy nemzedék viszonylagos értékeit abszolút kritériummá emelve [...] rákényszeríteni ezeket a normákat másokra”, nem lehet feladata. „A tartalmatlan kiátkozásokat hiábavaló rehabilitációk követik. Robespierre-isták, antirobespierre-isták kegyelmezzetek! Csak annyit kérünk, mondjátok meg egyszerűen, milyen volt Robespierre.”¹⁹⁵

1929-től az 1930-as évek közepéig Febvre és Bloch Strasbourgban, majd miután Párizsban kaptak egyetemi állást, ott szerkesztették a lapot. A szerkesztőbizottság tagjaként a folyóirat profiljának alakításában rajtuk kívül szerepet vállalt még Henri Pirenne és a Maurice Halbwachs. A gyakori szerzők között találjuk továbbá François Simiand-t, Ernest Labrousse-t, valamint gazdaság- és társadalomtörténet különböző ágainak más művelőit. A lap első, 1929 és 1948 közötti korszakában közölt tanulmányok több mint kétharmada foglalkozott gazdasági (36,7%) és társadalmi (32,7%) témákkal, míg a kulturális kérdésekkel foglalkozó *Civilisations* rovatra 12,7% esett. Az ide sorolt közel 500 írás 62%-a a mentalitáskutatást reprezentálta. Elméletre és módszertanra a tanulmányok 13,8%-a esett, míg a maradék 2,7%-ot az „embertudományok”

más művelői közölték. A társtudományok közül legnagyobb reprezentációt a földrajztudomány ért el, amiért a lap által preferált történetírást sokan *geo-histoire*-nak hívták. Interdiszciplinaritása okán ugyanakkor embertudománynak (*science des hommes*) is nevezték.¹⁹⁶

Az egyes történelmi korszakok közül legnagyobb figyelmet nem a szerkesztők által kutatott régebbi koroknak, hanem a jelenkornak (*histoire contemporaine*), vagyis a 20. századnak tulajdonított a lap. Az első 12 évfolyam cikkeinek több mint 40%-a tartozott ebbe a kategóriába. A témák felölelték a gazdasági válság nemzetközi pénzügyi aspektusait és hatását a gazdaság különböző szektoraira, elsősorban a mezőgazdaságra, továbbá a társadalmi viszonyokra és a politikai életre. Halbwachs például a korabeli Chicago „társadalmi morfológiájáról” írt, míg mások a nácizmusról, a *New Deal*-ről vagy éppen a szovjet gazdaság helyzetéről értekeztek. „A jelen és a múlt – írta lapjában Febvre 1932-ben – alig választható el egymástól,” és a történész többnyire „azokat a tényeket, eseményeket és tendenciákat keresi a múltban, amelyek előkészítik és segítik megérteni a jelent”.¹⁹⁷ Bloch hasonlóképpen gondolkodott. A középkori királyok gyógyító hatalmával kapcsolatos hiedelmekről írott 1924-es könyvének ötlete abból a háborús megfigyeléséből fakadt, hogy a lövészárkokban dekkoló frontkatonák a legképtelenebb híreket is képesek voltak igaznak elfogadni, és nem ritkán azok alapján cselekedni.

Az *Annales* gazdaság- és társadalomtudományi orientációjából következett, hogy a 19. századi történetírás hagyományos levéltári forrásai, az oklevelek, jegyzőkönyvek és diplomáciai jelentések mellett szerzőik merészen és nagy találékonysággal nyúltak más forrástípusokhoz: összeírásokhoz, térképekhez, földmérésekhez, anyakönyvekhez, adójegyzékekhez stb. Sőt a levéltárakban és a könyvtárakban őrzött anyagok mellett a források közé emelték a régi korok építészeti, festészeti, zenei és irodalmi reprezentációit is. „A történeti tanúbizonyságok szinte végtelenül sokfélék. Minden, amit az ember kimond vagy leír, minden általa készített tárgy, minden, amihez hozzányúl, róla tanúskodhat, és tanúskodnia is kell” – írta Bloch. A források körének kiterjesztését azok bátrabb és újszerű felhasználásával egészítették ki. A tanúbizonyságokat – figyelmeztetett ugyancsak Bloch – nem elég összegyűjteni, ezek ugyanis „csak akkor beszélnek, ha tudjuk, hogyan kérdezzük őket”. A dokumentumokat tehát nem egyszerűen elemezni, és kritikai szövegvizsgálatnak alávetni szükséges, hanem „vallatni” kell őket, mint a szociológusok teszik a mintájukba került emberekkel, kérdőívvel a kezükben.¹⁹⁸

¹⁹³ Marc Bloch: *A történész mestersége*. Budapest, 1996, Osiris, 134., 136.

¹⁹⁴ Uo. 19.

¹⁹⁵ Uo. 98–99.

¹⁹⁶ Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia: *Les courants historiques en France, 19e–20e siècle*. Paris, 2002, Armand Colin, 118–119.

¹⁹⁷ Marie-Paule Claire-Jabinet: *Introduction à l'historiographie*, i. m. 91–92.

¹⁹⁸ Marc Bloch: i. m. 51–52.

Politikai szempontból az *Annales* szerkesztői és irányadó személyiségei baloldaliak voltak, és a harmincas évek népfrempolitikáját támogatták. A lap jelenkori orientációját kifejezetten úgy fogták fel, mint a politikai cselekvés tudományos megalapozását. Ez alól egyetlen jelentős kivétel volt: François Simiand, aki mindenféle „társadalmi teleológiától” elhatárolódott, s munkáját szigorúan politikamentes módon művelte. A lap szűkebb gárdájának baloldaliságából, amit Febvre „balközépként” jellemzett, szükségszerűen következett a németországi fejlemények és a Hitler megbékítésére törekvő brit és francia politika elutasítása. 1939-től mégis elágaztak az utak. A zsidó származású Bloch a háború kitörésekor azonnal önkéntesnek jelentkezett, majd a megszállás után délre költözött, és az ellenállási mozgalomhoz csatlakozott. A németek több társával együtt 1944. június 16-án végezték ki. Febvre viszont Párizsban maradt, és – Bloch tanácsa ellenére – különböző nevek (1939–1941: *Annales d'histoire sociale*, 1942–1944: *Mélanges d'histoire*) alatt folytatta a lap kiadását.

A hagyományos történetírás dogmaival szakító újító szelleme miatt a II. világháborúig az *Annales* hatása szűk körökre korlátozódott. Szerkesztői 1929-ben 1300 példányban kezdték kiadni, ám ezt már 1933-ban kénytelenek voltak 1000, majd 1935-től 800 példányra csökkenteni. Az előfizetők száma az 1930-as években nem haladta meg a 300-at. A háborút követő években viszont egyre jobban az érdeklődés középpontjába került a lap. Febvre mellett, aki 1956-os haláláig szerkesztette a történelem szót 1946-ban immár címéből is elhagyó interdiszciplináris folyóiratot (*Annales: économies-sociétés-civilisations*), ebben a következő (ún. második) nemzedékhez tartozó Fernand Braudel (1902–1985) játszott meghatározó szerepet.

A Franciaországban tipikus történészi pályamodellnek megfelelően Braudel is történelmet és földrajzt hallgatott a Sorbonne-on. 1923 és 1932 között algériai középiskolákban tanított. Ez alatt fedezte fel és szerette meg a Mediterráneumot mint európai, afrikai és ázsiai jegyeket egyaránt hordozó karakterisztikus „kultúrtájat”, és kezdte tanulmányozni történetét. Elsősorban az 1566 és 1598 között uralkodó II. Fülöp spanyol király politikája iránt érdeklődött. 1932-től 1935-ig különböző párizsi középiskolákban tanított, majd 1935-től 1938-ig a braziliai Sao Paulo egyetemén adott elő. Közben könyvtárakba és levéltárakba járt. 1932 nyarán például Palermóban, 1935-ben pedig Raguzában kutatott. 1937-ben kapcsolatba került Lucien Febvre-rel, aki a történelem komplex jellegére hívta fel figyelmét. Vagyis arra, hogy nemcsak a politika, hanem minden történelem: beleértve a természeti környezetet és az éghajlatot is. 1938-ban visszatért Párizsba, ahol a posztgraduális képzéssel és kutatással foglalkozó *École-Pratique des Hautes Études* munkatársa lett. Néhány hónapos zavartalan kutatómunka után behívták katonának. 1940 júliusában a német hadsereg fogságába esett, ahonnan csak 1945-ben szabadult.

A fogságban kezdte el írni – emlékezetből – doktori disszertációját, amelyet 1947-ben védett meg, és 1949-ben adott ki. A munka, amely *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* címmel jelent meg, három részből állt. Az első a térség 16. századi földrajzával (domborzat, éghajlat, utak), a második a gazdasági, társadalmi – beleértve az igazgatás és a háborúzás strukturális és tartós jellemzőit is – viszonyokkal, s a harmadik magukkal az eseményekkel, illetve a politikával foglalkozott. E három időszak közül meghatározónak az első kettőt tartotta, míg az eseménytörténetet – a tenger metaforáját használva – felszíni hullámzasként, „ideges rezgéseként” jellemezte. Lucien Febvre mellett Henri Pirenne, sőt a gyökereket tekintve Montesquieu és Voltaire hatását is tükröző, s igen gazdag – francia, spanyol, itáliai, osztrák és dalmát – levéltári anyagot is felvonultató, több mint 1000 oldalas *opus magnum* historiográfiai szempontból mérföldkőnek, Braudel életében pedig fordulópontnak bizonyult. A három időszakkal kapcsolatos nézeteit 1958-ban külön tanulmányban is kifejtette, ami utóbb magyarul is megjelent (*Századok*, 1972, 986–1012).

1949-ben a tekintélyes *Collège de France* professzorává választották, ahol 1972-es nyugállományba vonulásáig a „modern civilizáció” történetét oktatta. Emellett 1956-tól 1972-ig az *École Pratique des Hautes Études* 6., történeti kutatásokkal foglalkozó intézetét vezette; 1962-ben létrehozta, és haláláig irányította a modern szellemű társadalomtudományi kutatások műhelyeként ismertté vált *Maison des Sciences de l'Homme*-ot. Az *Annales* élére 1956-ban került, amelynek irányításától részben 1968-ban, teljesen pedig 1972-ben vonult vissza. Mindaz, amit a mai historiográfia a II. világháború utáni modern szellemű francia történetírásként tart számon, nagyrészt irányításával, de legalábbis aktív közreműködésével alakult ki. E műhelymunka egyik legnagyobb közös eredménye a „modern” (1450 utáni) Franciaország 8 kötetes gazdaság- és társadalomtörténe, amelyet Ernest Labrousse-szal együttműködve Braudel szerkesztett (*Histoire économique et sociale de la France*, 1970–1982).

Az oktatási és szervezési feladatok következtében újabb nagy munkával Braudel sokáig nem jelentkezett. Tovább dolgozott viszont 1949-es könyvén, amelynek második – jelentősen kiegészített és korrigált, de koncepciólan nem módosított – kiadása 1966-ban, a harmadik, 1972–1973-ban, a negyedik pedig 1979-ben jelent meg. Az első és a későbbi kiadások közötti legszembevetőbb különbség az utóbbiakhoz illesztett gazdag statisztikai és szemléltetőanyag. A térképvázlatok, táblázatok és grafikonok tucatjai, amelyek az első kiadásból még teljesen hiányoztak, plasztikusan támasztották alá a szerző szövegszerűen kifejtett téziseit a gazdasági és társadalmi aktivitás struktúráinak hosszú távú (*longue durée*) változásairól. A munka harmadik vagy negyedik kiadását a világ számos nyelvére lefordították, és jókora késéssel, 1996-ban magyarul is megjelent (*A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–II. köt.*).

Az újabb nagy individuális mestermunka, amelyben a geotörténeti és a hosszú távú, strukturális azonosságokra és változásokra koncentrálnak aspektusok mellől a politikatörténet, illetve az esemény immár teljesen eltűnt, csak 1979-ben jelent meg (*Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle*; első kötete magyarul: *A mindennapi élet struktúrái*, 2004). A háromkötetes és együttesen közel 2000 oldalas munka témája az ipari forradalom előtti világ gazdasági és társadalmi élete. Ha Voltaire művelődéstörténetét sokan „felszelelt”, illetve „fiókokra osztott” történetírásnak nevezték, Braudel művének szerkezetére még inkább ráillik ez a minősítés. A mindennapi élet aspektusainak elképesztő sokasága tárul az olvasó elé, ám az ezek közötti kapcsolat gyakran esetleges, sőt olykor hiányoznak is a horizontális kapcsolódási pontok.

A szervezés, az oktatás és a kutatómunka mellett Braudel szívesen foglalkozott történeti ismeretterjesztéssel is. Ilyen típusú munkái közül egykötetes világtörténete (*Grammaire de civilisations*) a legismertebb, amely először 1966-ban jelent meg. Ezt egy ideig tankönyvként is használták a francia középiskolákban. Élete alkonyán néhány fiatalabb munkatársával tévésorozatot készített az „európai emberről”. Ez utóbbi könyvalakban is megjelent (*L'Europe*, 1982). Emellett – immár túl a nyolcvanon – hozzákezdett Franciaország történetének a megírásához. Ennek elkészült – főleg demográfiai és agrártörténeti – részei azonban már csak halála után, 1986-ban jelentek meg két kötetbe szerkesztve (*L'identité de la France*; magyarul: 2003).

Az *Annales* harmadik nemzedékének képviselői az 1920-as években születtek, a háború utáni években jártak egyetemre, és az 1950-es évek végétől jelentkeztek első munkáikkal. Közéjük tartozott Georges Duby (1919–1996), aki eleinte a középkori Franciaország, majd Nyugat-Európa vidéki, illetve falusi gazdasági és társadalmi viszonyaival foglalkozott Bloch és Febvre szemléletét követve (*L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, 1962). Később a művészet- és mentalitástörténet felé fordult érdeklődése. A középkori társadalom és művészetek kapcsolatrendszeréről írott munkája Magyarországon is jól ismert (*Le temps des cathédrales: L'art et la société, 980–1420*, 1967; magyarul: *A katedrálisok kora*, 1984). Philippe Arièszel (1914–1984), a modern családtörténeti kutatások francia úttörőjével összefogva emellett szerkesztője volt a mindennapi élet történetét az ókortól napjainkig bemutató nagy, ötkötetes vállalkozásnak is (*Histoire de la vie privée*, 1985–1987).

Jacques Le Goff (1924–), aki 1972-ben Braudelt követte az *Écoles des hautes études en sciences sociales* élén, ugyancsak a középkor szellemi életének kutatójaként vált ismertté. Korai munkái közül a „középkori értelmiség történelmi szociológiájáról” írott esszéje magyarul is olvasható (*Les intellectuels au Moyen Age*, 1958; magyarul: 1979). Egyik szerkesztője volt annak a háromkötetes tanulmánykötetnek is, amely a francia történészek tematikai érdeklődéséről és metodológiai újításairól adott számot (*Faire l'histoire*, 1974).

Robert Mandrou (1921–1984) kezdettől fogva Febvre mentalitástörténeti orientációját követte, és 1961-es munkájában a 16–17. századi franciák jellegzetes csoportattitűdjét mutatta be (*Introduction à la France moderne, 1500–1640. Essai de psychologie historique*). Később a boszorkánysággal, illetve a boszorkányság társadalmi megítélésének 17. századi módosulásával foglalkozott. A politika-, illetve eseménytörténetet negligáló tipikus *Annales*-szemlélet iskolapéldája Duby és Mandrou közös munkája a francia civilizáció „ezer évéről” (*Histoire de la civilisation française*, magyarul: 1975).

Pierre Chaunu (1923–2009) Braudel és Labrousse tanítványaként kezdte pályáját, s Sevilla 16–17. századi gazdasági életével és tengeri kereskedelmének kvantitatív jellegű elemzésével alapozta meg hírnevét (*Séville et l'Atlantique*, 1955–1960). A későbbiekben a hosszú idősorok elemzésén alapuló és tendenciák, illetve törvényszerűségek megállapítására törekvő ún. szeriális történetírás művelőjeként, és az 1960-as évek második felében a caeni egyetemen belül létrehozott kvantitatív történeti kutatóközpont (*Centre de Recherche d'Histoire quantitative*) alapító igazgatójaként vált ismertté.

Emmanuel Le Roy Ladurie (1929–) első nagy sikerű könyvében egy dél-franciaországi régió parasztságának életmódját követte nyomon több évszázadon át (*Les paysans du Languedoc*, 1966). Később klímátörténettel is foglalkozott (*Histoire du climat depuis l'An Mil*). Ebből, valamint a termelési eszközök és a mentális struktúrák nagyon lassú, már-már észrevehetetlen változásából szűrte le az „histoire immobile”, vagyis a mozdulatlan történelem fogalmát, amellyel mestereihez hasonlóan a „mélytengeri áramlások” fontosságát és a felszíni hullámlás érdektelenségét kívánta hangsúlyozni. Az 1960-as évek végén Chaunuhoz hasonlóan ő is a kvantifikációra esküdött, s egyik írásában kijelentette: „az olyan történelem, amely nem kvantifikálható, nem tarthat igényt tudományos rangra”. Következőképp: „A holnap történésze vagy programozó lesz, vagy egyáltalán nem lesz”.¹⁹⁹

François Furet (1927–1997) azon kevesek közé tartozik, akik bár az *Annales* köréhez kapcsolódtak, nem a középkorral vagy a kora újkorral, hanem későbbi korszakokkal foglalkoztak. Bár 1956-ig több kollégájával együtt maga is a Francia Kommunista Párt tagja volt, hírnevét a francia történelem antimarxista, liberális szellemű újraértékelésével alapozta meg. A kontinuitás elemeit hangsúlyozva egyrészt relativizálta a forradalom korszakos jelentőségét, másrészt tagadta, hogy a terror és a diktatúra az átalakulás szükségszerű velejáró lett volna (*Penser la Révolution française*, 1978; magyarul: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*, 1994). 1977 és 1985 között Furet az *École des hautes études en sciences sociales* munkáját irányította, majd 1989 után a kommunizmus

¹⁹⁹ Emmanuel Le Roy Ladurie: *Le Territoire de l'historien*. Paris, 1977, Gallimard, 14. Részben közli *Historians on History*. Ed. by John Tosh. London, 2000, Longman, 232–238.

„fekete könyvének” kiadásával hívta fel magára a figyelmet (*Le passé d'une illusion, essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, 1995). Halála előtt – Ernst Nolte álláspontját bírálva – bekapcsolódott a német történetírók kontinuitás-diszkontinuitás vitájába is.

Kutatási területeik különbözősége ellenére az *Annales* harmadik nemzedékéhez tartozó történészek működését az 1970-es évekig lényegében ugyanaz jellemezte, mint az első kettőt: a politika- és eseménytörténettel szemben a széles értelemben vett művelődéstörténeti orientáció, a rövid korszakok kutatása helyett több évszázados tendenciák nyomon követése, az egyén helyett a társadalmi csoportok tanulmányozása, a leíró jellegű narratív elbeszélési forma helyett a társadalomtudományok analitikus és egzaktabb elemzési technikáinak átvétele, s mindezekre támaszkodva a múlt bizonyos mértékű megismerhetőségének és rekonstruálhatóságának a feltételezése. Az 1970-es években azonban fordulat vette kezdetét. Ekkortól egy olyan új paradigmaváltás körvonalai rajzolódtak ki, amely számos ponton ütközött az *Annales* addigi társadalomtudományos szemléletével, és rehabilitált olyan történetírói attitűdöket és technikákat, amelyek addig avítottak minősültek. Ennek egyik első jele Georges Duby új könyve volt, amelyet az 1214. július 27-ei bouvini csatáról írt – döntően egy résztvevő leírása alapján (*Le dimanche de Bouvines*, 1973). Bár Duby egyáltalán nem csak egy ütközet hagyományos eseménytörténetét vázolta fel, hanem ezen keresztül azt is, hogy mit jelentett a csata, a háború és béke a feudalizmus világában, a hosszú időtartam és a kvantitatív elemzések korában műve mégis visszatetszést, de legalábbis meglepetést keltett.

A makrotörténelemtől a mikrovilág, a nagy jelentőségű gazdasági és társadalmi változásoktól a mindennapok, s a társadalmi struktúráktól a hús-vér emberek felé fordult Emmanuel Le Roy Ladurie figyelme is. Ezt jelezte az az 1975-ös munkája, amelyben egy középkori okszitán falu, a Pireneusok északi lejtőjén fekvő Montaillou 14. századi lakóinak a hétköznapijait és gondolkodásukat mutatta be rendkívül aprólékosan, mintegy az emberek fejében kalandozva. Ezt az tette lehetővé, hogy a katar eretnokség felszámolásával megbízott püspök éveken át faggatta a falu tömlöcbe zárt gyanúsítottjait. Sőt nemcsak vallatta, hanem vallomásaikat fel is jegyezte, s azok a vatikáni levéltárban fenn is maradtak. Ezek 1965-ös kiadására támaszkodva Le Roy Ladurie minden korábbinál plasztikusabb képet rajzolt a 200-250 fős falu belső viszonyairól, tipikus és különleges alakjairól, valamint a faluból kirajzó, transzhumáló jellegű nomád pásztortársadalomról (*Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, magyarul: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza [1294-1324]* 1997).

Az 1980-as években folytatódott ez a tendencia: Az *Annales* régi programjával ellentétes történetírói irányzatok térhódítása egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy felül kell vizsgálni a század első felében megfogalmazott kutatási koncepciót. Számos belső vita után a lap szerkesztői végül 1988-1989-ben tették

meg ezt az egyre elkerülhetetlenebbnek tűnő lépést. Erre az időre az *Annales* egyrészt elveszítette évtizedeken át őrzött kitüntetett helyét a világ történész-folyóiratai között, másrészt arculata is megváltozott. A lap mai profilja és az én szemléletem között – állapította meg Braudel 1985-ben – „hatalmas a távolság”. A negyedik nemzedékhez tartozó új szerkesztők – Bernard Lepetit (1948-1996) és Jacques Revel (1942-) – ennek okát abban látták, hogy „Az uralkodó paradigmák, melyeket vagy a marxista, vagy a strukturalista irányzatokban, avagy éppen a kvantifikáció bizalomra okot adó gyakorlatában véltek megtalálni, elveszítik strukturáló képességüket”. Ezért – jelentették be az új korszak kezdetét – „Eljött az ideje, hogy újrakeverjük a kártyákat.”²⁰⁰

7. A POSZTMODERN ÉS AZ „ÚJ TÖRTÉNETÍRÁS”

A század első évtizedeiben bontakozó, s a II. világháború után elterjedt társadalomtudományos történetírás a század utolsó harmadában nemcsak Franciaországban, hanem a világ más országaiban is kezdte elveszíteni vonzerejét. Theodore Zeldin (1933-) oxfordi professzor az elsők között diagnosztizálta már az 1970-es évek közepén, hogy „Megbukott az a törekvés, hogy a társadalomtörténet töltsse be a kutatásokat szervező központ szerepét”, és „nincs értelme határt vonni a történészek közé vagy túl szigorúan megkülönböztetni a moderneket és a tradicionalistákat”. A „társadalomtörténet, épp a sikerei következtében, változatos eredményei közepette némileg utat veszett”.²⁰¹ A struktúrák mozgásának elemzése és okainak a keresése helyett Zeldin – felújítva a 19. századi, jellemzően romantikus eljárást – az egyéneket helyezte vizsgálódásainak középpontjába, akiknek a cselekedeteit a lehető legrészletezőbb – ún. pointillista – módon mutatta be (*France 1848-1945 I-II. köt.*, 1973-1977). Néhány évvel később az eredetileg társadalomtörténész és a *Past and Present* köréhez tartozó Lawrence Stone (1919-1999) figyelt fel az „elbeszélés újjászületésére”. „A strukturalista, analitikus, kvantitatív történetírás gyakorlóit – állapította meg 1979-ben, kissé sajnálkozva – mindinkább azon veszik észre magukat, hogy kizárólag egymáshoz beszélnek”. Ezért és az élet totalitásának makroszinten való ábrázolhatatlansága, következésképp a múltbeli változások rekonstruálására irányuló törekvések kudarca miatt az ún. új történetírás „számos prominens képviselője tér vissza jelenleg a korábban elvetett narratív

²⁰⁰ Történelem és társadalomtudományok. Kritikai fordulat? Közli Az *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk. Benda Gyula, Szekeres András. Budapest, 2007, L'Harmattan, 581-582.

²⁰¹ Theodore Zeldin: Társadalomtörténet és totális történet. Közli Gyáni Gábor: Az „új történetírás” jelensége. *Világtörténet*, 1986. 3-4. 41-52.

módhoz”.²⁰² Évekkel később hasonló látéleletet állított ki az ugyancsak brit Peter Burke (1937–) is: „manapság – írta a Cambridge-ben oktató professzor – sok tudós vélekedik úgy, hogy az elbeszélés kiiktatása elszegényítette a történetírást”. A megoldást az „esemény” és a „struktúra” szintézisében, illetve az „elbeszélő és az elemző történészek” módszereinek kombinálásában látta.²⁰³

Indirekt módon az idézett álláspontok igazát húzta alá a néhány éve még csodaszernek gondolt kvantifikáció korlátainak a felismerése is. Majdnem minden fontos kérdés éppen ezért fontos – vitatkozott a kliometrikusokkal egyik amerikai kritikusuk –, mert nem adható rájuk kvantitatív válasz. Ráadásul hamarosan – éppen Fogel és egyik társának az amerikai rabszolgaságról írott munkája (*Time in the Cross: Economics of Early American Slavery*, 1974) kapcsán – kiderült az is, hogy a kvantifikációs módszerekkel éppen akkor hibákat lehet elkövetni, mint a hagyományos elemzési technikákkal. A kliometrikus iskola a század végére így azután – a pszichotörténelemhez hasonlóan – sokat veszített kezdeti vonzerejéből. Tartós hatása viszont, hogy a számok és a táblázatok a történetírás minden ágában polgárjogot nyertek, és az egzaktásra törekvés a legtöbb történész szemében a korábbinál fontosabb szemponttá vált.

A történetírás ezredvégi újabb nagy átalakulása mögött részben tehát az addigi gyakorlat korlátainak a felismerése húzódott meg. Legalább ilyen súlyllyal esett azonban latba azoknak a múlt megismerhetőségét minden korábbinál radikálisabban megkérdőjelező nyelv-, illetve történetfilozófiai áramlatoknak a jelentkezése is, amelyeket összefoglalóan posztstrukturalista és/vagy posztmodern névvel szokás jelölni. Erre az 1960-as évektől körvonalazódó új világképre az átfogó, nagy elméletektől való elfordulás, az egymásnak is ellentmondó szemléletek és megoldások tolerálása (*anything goes*), a hagyományosan jelentősnek tartott események és dolgok leértékelődése, a játékosság, valamint az ironia és az önironia jellemző. Ismeretelméleti szempontból központi eleme a valóság és a nyelv viszonyának újradefiniálása (ún. *linguistic turn*, vagyis nyelvi fordulat). A valóság eszerint önmagában nem, csak nyelvi megjelenésében létezik. A nyelv viszont nem a valóság tükré, hanem része és alakítója annak. Vagyis nem egy olyan semleges médium, amelynek igénybevételével a szónok vagy az író teljes pontossággal közvetíteni tudja gondolatait, hanem egy olyan bonyolult kódrendszer, amelynek rejtett struktúrái egyrészt a szándékoltól gyakran egészen eltérő jelentéssel ruháznak fel szavakat, másrészt amelynek az üzenetei csak a vele kapcsolatba hozható más szövegek kontextusában

²⁰² Lawrence Stone: Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. In *Történetelmélet*. II. köt., i. m. 900–919.

²⁰³ Peter Burke: Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése. In *Történetelmélet*. II. köt., i. m. 934–946.

értelmezhető helyesen. Az a mód tehát, ahogyan formába öntünk és elmondunk egy történetet, befolyásolni fogja a történet jelentését.

A posztmodern gondolkör és érzésvilág gyökerei Friedrich Nietzsche filozófiájáig nyúlnak vissza. Az értelemben és a haladásba vetett hit radikális megkérdőjelezése, a perspektívák különbözőségének tudatosítása, a nyelv metaforikusságának és megbízhatatlanságának a hangsúlyozása, valamint a hatalom örökkévalóságának és könyörtelenségének a gondolata mind megtalálhatók a sokféle betegséggel küzdő, s végül örültnek nyilvánított 19. századi német filozófus munkáiban. Más hagyományokhoz – mindenekelőtt Humboldt, Saussure és Wittgenstein nyelvelméletéhez – is kapcsolódva Nietzsche nézeteit a 20. század utolsó harmadában számos gondolkodó újírtotta fel, és fejlesztette tovább. Közéjük tartozott Richard Rorty (1931–2007), aki 1967-ben antológiát állított össze a nyelvi fordulat mibenlétéről (*The Linguistic Turn*, 1969) és Jean-François Lyotard (1924–1998), aki az 1970-es évek végén a posztmodern lényegét – „végsőig leegyszerűsítve” – „a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként” határozta meg.²⁰⁴ Magára a történetírára ők azonban kevésbé, illetve csak áttételesen hatottak. Szakmájuknál és témáiknál fogva meghatározóbbnak bizonyult náluk a francia Jacques Derrida (1930–2004) és Michel Foucault (1926–1984), valamint az amerikai Hayden White (1928–).

Jacques Derrida Saussure, illetve a strukturalisták nyelvre vonatkozó nézeteinek továbbgondolásával jutott el Nietzsche nihilizmusáig. Ha a jelek – érvelt munkáiban – önkényesek, akkor a jelentésük sem lehet rögzített, és így egyetlen szövegnek sem lehet egyetlen, kizárólagos jelentése. Ha viszont a jelentés lényegénél fogva bizonytalan, akkor minden szöveg heterogén, és egymást kizáró jelentéseket hordoz. A szövegek, illetve nézetrendszerek ezért automatikusan megkérdőjelezhetőek, és lebonthatók. Ez utóbbit nevezte el dekonstrukciónak. A dekonstrukció azt feltételezi, hogy minden szöveg, minden szerző igyekszik a használt szavak jelentését megszabni, felülírva, érvénytelenítve ezzel a többi lehetséges jelentést. A dekonstrukciós elemzés lényege éppen ennek, vagyis a szövegekben érvényesülő nyelvi dominanciának a feltárása, amelynek során a szerző a vizsgált, vagyis dekonstruált szöveg által preferált jelentés mellé helyezi a kiszorított jelentéseket, rámutatva ezzel minden nyelvi rendszer relatív voltára. Maga Derrida elsőként – még 1961-ben – Hegel világtörténetét, majd rövidesen a strukturalizmust, s ezen belül többek között Claude Lévi-Strauss elemzési eljárását „szedte ízekre” ezen a módon.

A Derridához hasonlóan strukturalistaként indult, és emellett Marx, Freud és Gramsci által is ihletett Michel Foucault-ra elsősorban Nietzsche erőszakfel-

²⁰⁴ Jean-François Lyotard: A posztmodern állapot. In *A posztmodern állapot*. Szerk. Bujalos István. Budapest, 1993, Századvég Kiadó, 8.

fogása hatott. Nézeteinek központi kategóriája a hatalom, amely minden kor tudását és gondolkodási módját meghatározza. Az tehát, hogy kit tartunk normálisnak és abnormálisnak, egészségesnek és betegnek, jónak vagy rossznak, történetileg változik, s a változások előidézője és kodifikátora mindig a hatalom. A tudomány sem más, mint egy adott kor hatalomfüggő ideológiájának a része, illetve terméke, amelynek állításai nem azért lesznek elfogadottak, mert igazak, hanem azért mert saját koruk annak tartja őket. A történészek szokásos bizonyítékai, az ún. tények sem csak a múltról szólnak, hanem az adott kor metodológiai eljárásai és gondolkodási szabályai által meghatározottak. A történelmi ismeret így módon nem a múlt semleges reprezentációja, hanem az egyes korok uralkodó diskurzusának a függvénye. A megnyilatkozás elválaszthatatlan attól, aki mondja, és attól is, amiről szól. A történész, a forrásai és az olvasó így módon egyetlen realitásba olvadnak össze, s ez maga a diskurzus. Egyedül ez az, ami kutatható, és amit kutatni is kell, ám ez is csak elkötelezetten tehető. A történetírás így végeredményben egy olyan mechanizmus, amelyben a történész nem a múltat rekonstruálja, hanem a jövőre irányuló vágyait önti formába. Foucault nézetei részben azokból a történelmi munkáiból ismerhetők meg, amelyek az őrültséggel (*Histoire de la folie à l'âge classique*, 1961; magyarul: *A bolondság története a klasszicizmus korában*, 2004); a börtön társadalmi funkciójával (*Surveiller et punir. Naissance de la prison*, 1975; magyarul: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, 1990) és a szexualitással (*Histoire de la sexualité*, I–III. köt., 1976–1984; magyarul: *A szexualitás története I–III. köt.*, 1999–2000) foglalkoznak. Részben pedig azokból az elméleti jellegű írásaiból, amelyekben kutatási tapasztalatait általánosította (*Les mots et les choses*, 1966; magyarul: *A szavak és a dolgok*, 2000; *L'archéologie du savoir*, 1969; magyarul: *A tudás archeológiája*, 2001).

Hayden White és az ún. narratológusok, akik nyelvfelfogásuk alapján posztstrukturalistának is tekinthetők, a történelmi műveket elbeszélő prózában (narrációban) megírt nyelvi struktúrák hordozóiként fogják fel. Akár tudatában vannak, akár nem, a történetírók a nyelvi kifejezőeszközök foglyai – állítják. Minden történelmi munka alapszerkezetét, vagyis metahistóriáját a választott nyelvi eszközök kombinációja alkotja, s ez magát a tartalmat is befolyásolja. Ezzel magyarázható, hogy ugyanazokat a forrásokat használva ugyanarról a dologról különböző tartalmú történelmi beszámolókat olvashatunk. A különböző magyarázatok ismeretelméleti szempontból egyenrangúak, az olvasó nem is ilyen, hanem esztétikai és/vagy morális szempontok alapján tartja az egyiket meggyőzőbbnek a másiknál. A történetírás így tehát éppoly kevésbé tudomány, mint a szépirodalom, vagy ha mégis, akkor retorikai tudomány.

Ezt az álláspontját White először az 1973-ban megjelent *Metahistory* című monográfiájában fejtette ki. Ebben négy történelemfilozófus (Hegel, Marx, Nietzsche és Croce), valamint négy történész (Michelet, Ranke, Tocqueville

és Burckhardt) életművét hasonlította össze. Úgy találta, hogy minden szöveg szétválasztható egy „felületi” és egy „mély” szintre. A „felületi szint” maga is két rétegből áll: a történetből és a történet magyarázatából. Az elbeszélés „mély szintje” viszont maga a magyarázatot hordozó nyelvi eszköztár. Ez utóbbinak négy nagy alakzatát – „trópusát” – különítette el: a metaforát, a metonímiát, a szinekdochét és az ironiát. Ugyancsak négy stilisztikai alaptípust állapított meg a történet cselekményesítésének szintjén (romantikus, tragikus, komikus, szatirikus), négyet az argumentáció formái terén (formalista, organikus, mechanikus és kontextuális), s négyet a magyarázat elméleti bázisául szolgáló ideológiák közül (anarchista, radikális, konzervatív és liberális).

Konklúziója szerint minden történelmi munka ezeknek a nyelvi eszközöknek és formáknak a kombinációja. Michelet például a cselekményesítés romantikus formáját kombinálta a formális érveléssel és a liberalizmussal; Burckhardt a szatírárt a kontextualizmussal és a konzervativizmussal. Ezek a kombinációk végeredményben a poétikai „mély szint” által meghatározottak, amelyek viszont koronként változnak. Így például a felvilágosodás 18. századi szerzőire – Voltaire-re, Gibbonra, Hume-ra stb. – az ironia, a 18–19. századi romantikusokra, Rousseau-ra, Burke-re és Herderre a metafora, Hegelre és Rankéra a szinekdoché volt jellemző. Egy adott korra jellemző stílusesszményt természetesen nem minden alkotó követ. A „normától” bárki bármikor eltérhet. Az ilyen eltérések eredményeként alakulnak ki az elleninterpretációk.

A történetírás és a művészetek azonosságát valló, vagyis a történetírást esztétikai tevékenységként felfogó és/vagy a jelenre irányultságát hangsúlyozó régi-új álláspontot az elmúlt években sokan magukévá tették. Közéjük tartozik a holland Frank Ankersmit (1945–), aki szerint a történetírás még a művészeteknél is „bizonytalanabb a világ reprezentációjában”, és „ezért még a művészetnél is inkább elmondható róla, hogy kulturális kódok kifejezője”. A történész „olyan jelentéssel ruházza fel a valóságot, amellyel az nem rendelkezik”.²⁰⁵ Vagy a brit Keith Jenkins (1943–), aki szerint „a történelem egy olyan változékony és problematikus diskurzus, amely látszólag a világ egyik aspektusáról, a múltról szól, ám amelyet jelenközpontú munkások egy csoportja (a mi kultúránkban túlnyomóan fizetett történészek) hoznak létre ismeretelméletileg, metodológiai, ideológiai és gyakorlatilag pozicionált módon [...], és akiknek a termékei általában megfelelnek az adott pillanatban fennálló hatalmi viszonyoknak”. Más megfogalmazásban: a történelem „olyan diszkurzív gyakorlat, amely lehetővé teszi jelenbeállítású emberek számára a múltba való visszavonulást, amelyben turkálva újraalkotják azt a szükségleteiknek megfelelően”.²⁰⁶

²⁰⁵ Frank Ankersmit: A történelmi reprezentáció. In: *Tudomány és művészet között*. Szerk. Kisantal Tamás. Budapest, 2003, L'Harmattan, 235–263.

²⁰⁶ Keith Jenkins: *Re-Thinking History*. London, New York, 1991, Routledge, 26., 68.

A társadalomtudományos történetírás kifulladás és új utak keresése, valamint a posztstrukturalista/posztmodern ismeretelmélet együttes hatására a 20. század utolsó harmadában a világ történetírása ismét jelentősen átalakult. A 19. századi hagyományos és a 20. századi modern iskolák továbbélése mellett megjelentek olyan új irányzatok, amelyeket összefoglalóan „posztmodern történetírásnak”, „új történetírásnak” és az angolszász világban *new cultural history*-nek egyaránt neveznek. Többarcúsága és metodológiai eklekticizmusa miatt az új paradigma pontos definiálása lehetetlen. Fontosabb jellegzetességei és tipikus irányzatai azonban azonosíthatók. Ez utóbbiak a következők: a nyelv társadalmi-kulturális szerepének, a kollektív emlékezetnek, a történeti interpretációk különbözőségének és a társadalmi nemek történetének fokozott kutatása, továbbá a mikrotörténelem, a történeti antropológia, s végül az irodalmias történetírás és a kontrafaktuális történetírás preferálása.

A nyelv kitüntetett szociokulturális szereppel való felruházásából logikusan következett, hogy az emberi kommunikáció jellegzetességeinek a kutatása nemcsak nyelvészeti és szociálpszichológiai, hanem történeti szempontból is előtérbe került. A monolitikus nyelvkoncepció helyébe, amely homogén egészként fogta fel a nemzeti nyelveket, a nyelvi polifónia tétele; a szövegek egyetlen helyes értelmezésének régi koncepciója helyébe pedig azok nyitottsága, illetve többértelműsége lépett. A kutató történészek közül az elsők között nyúlt ilyen elméleti előfeltevésekkel történelmi szövegek elemzéséhez John G. A. Pocock (1924–) cambridge-i professzor, aki az észak-itáliai reneszánsz és az észak-amerikai függetlenségi háború közötti három évszázad eszméletörténetében nyomon követett ún. civil humanizmust nem csupán koherens republikánus utópiaként és alkotmányos koncepcióként, hanem legalább ilyen mértékben politikai nyelvezetként mutatta be. Meggyőzően dokumentálta, hogy az időben és térben egymástól távoli, de rokon gondolkodású szerzők milyen nagymértékben „foglyai” egy közös szókincsnek és szóhasználatnak (*The Machiavellian Moment*, 1975). Röviddel ezután az ugyancsak brit Gareth Stedman Jones (1942–) a 19. századi chartista mozgalom kudarcát magyarázta nyelvi okokkal. Úgy találta, hogy a mozgalom által használt nyelvezet oly mértékben a múltban gyökerezett, és oly mértékben képtelennek bizonyult megújulásra, hogy ez akadályozta a mozgalom alkalmazkodását az 1832-es parlamenti reformot követően átalakuló politikai kultúrához és beszédmódhoz (*Languages of Class*, 1983).

Az emlékezetkutatás gyökerei Maurice Halbwachs két világháború közötti alapvetéséig nyúlnak vissza. Az emlékezetnek Halbwachs három szintjét különböztette meg: az egyéni emlékezetet, a különböző tényezők szerint konstituálódó kisebb-nagyobb társadalmi csoportok kollektív emlékezetét, s végül a hagyományt, amely azután kezd kialakulni, hogy az emlékezet tárgyát képező szereplők eltávoznak az élők sorából. A távolabbi és a közelebbi múlt eseményeit, fordulópontjait értelmező emlékezet az egyén és a társadalom identitá-

sának alakulásában egyaránt meghatározó szerepet játszik. Ezek az értelmezések természetesen különböznek, és az egyes társadalmi csoportok szubjektív élményvilágától függően különböző múltképek konstruálásához szolgálnak alapot. A felül és az alul lévőek egymás elleni harcaikat többnyire a versengő múltképek szimbolikus terében is megvívják. A társadalmi emlékezet alakítása ezért a mindenkori hatalomnak és a hatalom kihívóinak egyaránt célja és érdeke.

A hagyománnyá merevedett emlékezet tartalma számos eszközzel és sokféle módon befolyásolható. Az ősi társadalmakban erre szolgáltak a különböző rítusok és kultikus szertartások, a modern társadalmakban pedig mindezeket túl a művészeti és társadalomtudományi alkotások széles skálája. Pierre Nora (1931–), az *Annales* harmadik nemzedékének tagja ezeket az eszközöket nevezte el az emlékezet helyeinek (*lieux de mémoire*). A különböző szimbólumok (trikolor, Marsellaise), csatahelyek, emlékművek (Pantheon, szobrok), épületek (Eiffel-torony, Sacré-Coeur), emléknapi (július 14.) éppúgy az emlékezet helyei, mint a fontos és olvasott történeti összefoglalások vagy az ismert francia borok, a király és a gall kakas. Az ezekre vonatkozó szisztematikus franciaországi kutatások az 1980-as évek közepén kezdődtek Nora irányításával, és több tucat szerző közreműködésével az 1990-es évek elejére fejeződtek be (*Les lieux de mémoire* I–III. köt., 1984–1992). Ugyanezekben az években a német Jan Assmann (1938–) és Aleida Assmann (1947–) az egyiptomi és a görög kulturális emlékezetéről, valamint az emlékezés elméleti alapjairól közöltek figyelemre méltó tanulmányokat (*Das kulturelle Gedächtnis*, 1992, magyarul: *A kulturális emlékezet*, 1999; *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 2006).

Az emlékezetkutatás kitüntetett forrásai, a naplók, az önéletrajzok, a levelek és más individuális jellegű források. Ezek közvetlenül az egyediről, az esetlegesről szólnak, annak minden szubjektívizmusával és egyéb konzekvenciájával együtt. Az individuális forrásokon belül külön kategóriát képviselnek a szóbeli emlékezések, amelyekkel az emlékezetkutatás *oral history*-nek nevezett ága foglalkozik. Ennek egyik legismertebb teoretikusa és egyben művelője az angliai Paul Thompson (1935–), aki a háború előtti angol társadalomról írott munkájához 500 emberrel készített interjút (*The Edwardians*, 1975). A módszer elveit és technikáit A múlt hangja című könyvében foglalta össze (*The Voice of the Past*, 1978).

A posztmodern felfogás szerint társadalmi emlékezet és történetírás között semmiféle lényeges különbség nincs; az egyéni emlékező szubjektív interpretációja és a történész rekonstrukciós eljárása azonos értékű. Bár a történészek többsége ezt vitatja, a történetírás jelenbe ágyazottságának és szociokulturális meghatározottságának a tudatosodása a historiográfia történetírásán belüli helyét is újradefiniálta. A historiográfia korábban úgy fogta fel feladatát, hogy a múltra vonatkozó tudás teljesebbé és megbízhatóbbá válásának kumulatív

folyamatát igyekszik feltárni. Az újabb historiográfiai munkák viszont korokon átvívelő olyan diskurzusként tekintenek tárgyukra, amelynek különböző interpretációi mögött meghatározott társadalmi érdekek, csoportok és eszmék álltak, és amelyek minőségileg nem különböznek egymástól.

A különböző értelmezések szociális meghatározottságát és egyenrangúságát plasztikusan szemlélteti az ausztráliai Greg Denning (1931–2008) 1992-es könyve a Bounty legénységének 1789-es lázadásáról (*Mr Bligh's Bad Language: Passion, Power and Theatre on the Bounty*). Foucault és Derrida elméletéből kiindulva és azokat alá is támasztva a szerző amellet érvel, hogy a lázadás különböző interpretációi valójában nem magáról a lázadásról szólnak, hanem sokkal inkább saját koruk előítéleteit és gondolkodásmódját tükrözik. A 18. században és a 19. század első felében, amikor a brit flotta csillaga magasan ragyogott, Bligh kapitány nemzeti hősként, a lázadók pedig akasztófára való csirkefogókként jelentek meg, akiknek az útja elkerülhetetlenül vezetett a törvényes hatalom megkérdőjelezésétől az önpusztításig. A 19. század második felétől kezdődően viszont – párhuzamosan a demokratikus tendenciák erősödésével – terjedni kezdett az a megközelítés, amelyben Bligh a konzervatív, tory erőszakosságot és korrupciót testesítette meg, amelynek Fletcher és a lázadók mintegy áldozataivá váltak. Ez az üzenete az 1935-ös hollywoodi filmnek, amelyben Fletcher szerepét Clark Gable játszotta. Az 1962-es filmváltozat – Marlon Brandóval a főszerepben – a műveltebb és jobb modorú Fletcher, illetve az alulról gyorsan felemelkedett bárdolatlan és profitot hajszoló Bligh konfliktusaként értelmezte a történeteket. Anthony Hopkins és Mel Gibson 1984-es filmjének a magyarázó elve ismét korfüggő: a konfliktus oka ebben a változatban a kapitány homoszexualitása és viszonzatlan vonzódása a bennszülött törzsfőnök leányával házasságra lépő Fletcher iránt. S végül Denning saját magyarázata a „nyelvi fordulat” korában: Bligh stílusa és nyelve olyan mértékben durva volt, és annyira eltért a konvencióktól, hogy a hosszú úton és az összezárt állapotban a többség számára ez végül elviselhetetlenné vált. Ehhez járult, hogy az öt hónapos tahiti tartózkodás során a legénység egy része olyan mértékben keveredett a bennszülött nőkkel, hogy ez nyelvi eszköztárukra is hatással volt, s mintegy külön „csoportdialektust” hozott létre. A csoporton belüli kohéziót ez növelte, a többiekhez és köztük a kapitányhoz fűződő kapcsolataikat viszont lazította.

A társadalomtörténeten belüli hagyományos „nő történelem” látószöge – mint már utaltunk rá – az 1980-as évektől kiszélesült a *gender studies*, vagyis a társadalmi nemek tanulmányozása irányába. Az irányzat reprezentatív folyóirata a *Gender and History*, amely 1990 óta jelenik meg. Ennek szerzőit már nem egyszerűen a nő családon, illetve társadalmon belüli státuszának változásai, hanem az emberiség egész múltjának *gender* alapú újragondolása foglalkoztatják. A „nem” ebben a megközelítésben ugyanolyan alapvető társadalmi kate-

gória, mint más megközelítésekben az osztály vagy a faj, sőt egyeseknél a legalapvetőbb. Mint az irányzat egyik legismertebb teoretikusa, az amerikai Joan Wallach Scott (1929–) kifejtette: „A társadalmi nem a nemek közötti különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok alkotóeleme és a hatalmi kapcsolatok elsődleges jelölési módja”.²⁰⁷ A kutatási cél pedig a nemi szerepek és nemi szimbólumok feltárása és jelentésük meghatározása a különböző társadalmakban és korszakokban, hogy ezáltal világossá váljon részvételük a társadalmi rend fenntartásában, illetve változásaiban. A nemi meghatározottságok túlhangsúlyozásából adódó egyoldalúságok elkerülése érdekében az utóbbi években többen – a *Gender and History* szerkesztői mellett például Jürgen Kocka is – felhívták a figyelmet a társadalmak vallási, etnikai, vagyoni, foglalkozási és egyéb kritériumok szerinti tagozódásának megkerülhetetlenségére.

Az „új történetírás” egyik tipikus, és ismeretelméleti szempontból legkevésbé szkeptikus formája a mikrotörténelem. A mikrotörténész egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység – egy esemény, egy falusi közösség, család vagy egyén – beható, „sűrű” vizsgálatára törekszik, s ezen keresztül próbál eljutni általánosabb érvényű következtetésekre. A hagyományos helytörténészről eltérően tehát nem elégszik meg a lokalitás vagy a partikularitás jellegzetességeinek feltárásával, hanem azokból kiindulva a globalitás és a totalitás szempontjaira is figyelemmel van. Vagyis – mint Jacques Revel megfogalmazta – a mikrotörténészek „Legelőször is azt feltételezik, hogy minden egyes történelmi személy közvetlenül vagy közvetetten különböző dimenziójú és szintű, a leginkább lokálistól a leginkább globálisig terjedő folyamatokban vesz részt, és így ugyanilyen kontextusokban szerepel. Nincs tehát törés, főleg pedig nincs semmiféle ellentét helytörténet és globális történelem között. Ami egy adott egyén, csoport vagy terület tapasztalata alapján megragadható, az voltaképpen a globális történelem egyik konkrét változata.”²⁰⁸

Duby és Le Roy Ladurie már említett művei mellett, melyek a mikrotörténelem előfutárainak tekinthetők, az irányzat klasszikusa Carlo Ginzburg (1939–) könyve egy 16. századi eretnek molnár világképéről (*Il formaggio e i vermi*, 1976; magyarul: *A sajt és a kukacok*, 1991). Az olasz történész a korabeli inkvizíciós iratok alapján igyekezett feltárni Menocchio gondolatvilágának különböző rétegeit és forrásait, s a kvantitatív elemzésekhez képest ezzel egy minőségileg más eszme- vagy mentalitástörténet lehetőségét felmutatni. „egy közép-szerű, önmagában nem különösebben jelentős személyiség – írta –, aki éppen ezért reprezentatív, mikrokozmoszként foglalja magában azokat a vonásokat,

²⁰⁷ Idézi Pető Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In *Bevezetés a társadalom történetébe*, i. m. 523.

²⁰⁸ Jacques Revel: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In *A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, i. m. 61.

melyek egy meghatározott történelmi időszak valamely társadalmi rétegére jellemzőek”.²⁰⁹

A mikrotörténelem másik nagy visszhangot kiváltó – 21 nyelvre lefordított! – mintadarabja az amerikai Natalie Zemon Davis (1928–) munkája, amely egy 16. századi baszk faluba kalauzolja el olvasóját (*The Return of Martin Guerre*, 1983; magyarul: *Martin Guerre visszatérése*, 1999). Az elbeszélés alapja egy megtörtént, de történetileg jelentéktelen esemény: egy asszony házastársának fogad el egy idegent, aki a hosszú ideje távol lévő férje képében jelentkezik. A hamisságra néhány évvel később fény derül, sőt végül a távolléte alatt fél lábát elvesztő igazi férj, Martin Guerre is előkerül. Ám az asszony nem a férje, hanem a csaló mellé áll. Davies ezt azzal magyarázta, hogy a csaló minden tekintetben jobban megfelelt a nő elvárásainak, mint a nyomorékká vált és félig-meddig már távozása előtt is impotens férje. A rendelkezésre álló források azonban sem a csaló szexuális képességeire, sem a férj impotenciájára, sem pedig a feleség ezzel kapcsolatos esetleges reflexióira vonatkozólag nem tartalmaznak meggyőző és egyértelmű bizonyítékokat. Davis magyarázataiban tehát a szokásosnál nagyobb szerep jut a valószínűsítésnek és a fantáziának, amelylyel a mikrotörténelem irodalmiasabb változatát teremtette meg. A források merész kezeléséért és „alkotó fantáziájáért” az *American Historical Review* kritikus (Robert Finlay) „történelmi románcnak” nevezte Davies művét.

A mikrotörténelemmel rokon irányzat a történeti antropológia. Az antropológiának, mint az emberrel foglalkozó tudománynak a 20. század folyamán több változata alakult ki. A történetírásra ezek közül elsősorban az a kulturális antropológiának vagy etnológiának nevezett irányzat hatott, amely idegen kultúrák intenzív terepmunka keretében történő jellegzetességeinek a feltárásával foglalkozik. A tüzetes vizsgálódás eredménye az ún. sűrű vagy tömény leírás, amely apró, de jelentésteremtő eseményeket és mozzanatokot kontextualizál és rendez értelmes struktúrákba. Vagyis a legjelentéktelenebbnek látszó történetek mikroszkopikus vizsgálatával próbál meg eljutni átfogó következtetések levonásához. E módszer sokat hivatkozott iskolapéldája Clifford Geertz (1926–2006) tanulmánya a bali kakasviadalról. Geertz felfogásában ez egy olyan „mély játék”, amely a helyi lakosok státushierarchiáját és státusversengését tükrözi, vagyis szimbolikus formában a társadalmi ellentétek és a csoporthoz tartozás, valamint a társadalmi szenvedélyek kifejeződése. Bár Geertz módszere számos követőre talált, a baliak megkérdezése nélkül kialakított értelmezésének ellenőrizhetetlensége miatt heves bírálatok is érték (*Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*, 1972; magyarul: *Mély játék: jegyzetek a bali kakasviadalról*. In Geertz: *Az értelmezés hatalma*, 1994, 126–169).

²⁰⁹ Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok*. Budapest, 1991, Európa Könyvkiadó, 20.

A történeti antropológia lényegében a tömény leírás módszerét alkalmazza történeti forrás vagy források elemzésére. Az elmúlt két-három évtizedben rendkívül változatos formái alakultak ki a falusi közösségek hálózatának részletes feltárásától a népi vallásosság, boszorkányság és mágia kutatásán át a mindennapok történetének bemutatásáig. *Alltagsgeschichte* néven ez utóbbi főleg Németországban terjedt el. Az irányzat valószínűleg legtöbbet hivatkozott munkája viszont nem a fenti témákkal, hanem a népi erőszak egyik megnyilvánulásával foglalkozik. Ennek szerzője az amerikai Robert Darton (1939–) aki egy 18. századi párizsi nyomda segédekének és inasainak „macskamészárlását” írta le. A környék macskáinak mai szemmel nézve brutális elpusztítását a szerző a gyűlölt nyomdászmaster szimbolikus meggyilkolásaként és feleségének jelképes megerőszkolásaként, sőt még áttételesebben a francia forradalmat előlegző munkásmegmozdulásként értelmezte (*The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, 1984; magyarul: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás*, 1986). A nagyon innovatív és fantáziadús magyarázat gyengéje, hogy egyetlen rövid, és évekkel később született dokumentumra támaszkodik. Vagyis még annyira sem ellenőrizhető, mint a kulturális antropológia tényyszerűségtől olykor elrugaszzkodó állításai. Darton kritikusi ezért nem minden alap nélkül mutattak rá, hogy az esemény akár serdülő gyerekek kulturális magatartásaként és az állatokkal szembeni társadalmi viselkedés egyik aleseteként is vizsgálható lenne.

A Cambridge-ben végzett, de 1980 óta az Egyesült Államokban tanító Simon Schama (1945–), aki egyike napjaink legsokoldalúbb és legtermékenyebb történetíróinak, a történetírás és a szépirodalom közötti műfaji különbségek relativizálásával, stilisztikai igényességgel, a nagy elméletektől való elfordulással és a véletlenek szerepének rehabilitálásával hívta fel magára a figyelmet. Több szakszerű, de kevésbé formabontó könyv után 1989-ben a francia forradalomról tett közzé egy olyan terjedelmes „krónikát”, amelyet sokan a posztmodern történetírás mintadarabjának tartanak (*Citizens: A Chronicle of the French Revolution*, 1989; magyarul: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*, 2001). A nagypolitika és mindaz, ami miatt a francia forradalomról az elmúlt 200 évben annyi könyvet írtak, Schamát nem vagy csak érintőlegesen érdekli. Nem foglalkoztatják a tömegek, az „osztályharc” és a „struktúrák” sem. Ehelyett szívesen meséli el ismeretlen és jelentéktelen kisemberek személyes történeteit, valamint apró, de jellemző epizódokat fűz össze életszerűen és az abszurd drámákra emlékeztető dramaturgiai eljárásokat követve. Mindezt hagyományos elbeszélő formában és a 19. századi vagy még korábbi krónikákra emlékeztető szigorú időrendben. A kritika ennek ellenére – vagy éppen ezért – igen jól fogadta, s a szerzőt több jelentős díjjal jutalmazta.

Jóval ellentmondásosabb, sőt lényegében elutasító volt következő könyvének, az 1991-ben megjelent *Dead Certainties: Unwarrented Speculationsnak* (Ha-

lott bizonyosságok: szavatolatlan spekulációk) a szakmai fogadtatása. A könyv az 1759-es quebeci csatában elesett egyik tábornok halálának a rekonstruálásával kezdődik, majd egy 19. századi harvardi gyilkossági ügyből kerekedett bírósági eljárás és a vitatható ítélethozatal parabolisztikus – a történetíró munkájára utaló – elbeszélésével folytatódik. A szerző stílusát és általában írói képességeit ezúttal is dicsérték, ám elfogadhatatlannak tartották, hogy a valódi dokumentumok közé – mint ezt az utószóban meg is vallotta – azonosítatlan áldokumentumokat kevert, illetve néhány hiányzó elemet a fantáziájára hagyatkozva (re)konstruált. Az olvasókat azonban mindez nem zavarta, a felháborodott kritikák csak növelték az érdeklődést a könyv iránt, amely így végül igazi bestseller lett.

Az „új történetírás” talán legmerészebb és leginkább formabontó változata, az ún. kontrafaktuális történetírás. Ez egy Oxfordban végzett, de az utóbbi években angliai egyetemeken mellett az Egyesült Államokban is oktató brit történész, Niall Ferguson (1964–) nevéhez kötődik, aki szerint a történelmet nem különféle determináló „nagy erők”, hanem az egyének mozgatják. Semmi sem előre meghatározott; a történelem sem állandó haladásként, sem állandó hanyatlásként nem értelmezhető. Mindig az emberek döntéseinek és cselekedeteinek múlik, hogy jobb vagy rosszabb világban élünk-e. Ilyen elméleti előfeltevések alapján szerkesztette és adta ki 1997-ben a *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* című kötetet, amelynek tanulmányai „mi lett volna ha” alapon képzeltek el az emberiség történetének egy-egy szakaszát.

Az I. világháborúval foglalkozó könyvében – hasonló módszerrel – a konfliktus 10 „mítoszát” dekonstruálta, és villantotta fel a történelem lehetséges alternatíváit. Ellentörténetei közül legfőképpen azok váltak botránykövé, amelyek Németország és Nagy-Britannia háborús szerepére és felelősségére vonatkoztak. A Fischer, Wehler és mások által kidolgozott *Sonderweg*-elmélet minden tételét elutasítva Ferguson azt valószínűsíti, hogy Németországnak 1914-ben nem támadó, hanem preventív céljai voltak, s a háborút valójában a brit diplomácia kényszerítette a világra. Ha Nagy-Britannia kimaradt volna a háborúból, illetve engedte volna győzni riválisát, akkor már a század első felében kialakult volna valami olyasmi, mint az Európai Unió, s a császári Németország dominanciája alatt a kontinensnek egy békés, sikeres és demokratikus fejlődés jutott volna osztályrészül a kommunizmus és a fasiszmus szörnyű tapasztalata nélkül. Jól járt volna Nagy-Britannia is, mert megmaradhatott volna birodalomként és a világ domináns pénzügyi hatalmaként (*The Pity of War: Explaining World War One*, 1998).

1998 és 2010 között Ferguson évente jelentkezett új könyvvel. Eredeti, sőt gyakran bizarr eszmefuttatásai miatt ezek közül több bestseller lett, ám a szerző téziseit és forráskezelését a szakemberek gyakran hevesen bírálták. Nem vonatkozik ez a 20. század történetéről írott munkájára, amelyben hagyo-

mányos módszerekkel és érveléssel az emberiség történetének „legvéresebb” korszakát meghatározó „szélsőséges erőszak” anatómiáját és okait tárta fel. Három tényező fontosságát hangsúlyozta: az etnikai konfliktusokat, a gazdasági bizonytalanságot és a birodalmak hanyatlását (*The War of the World: History's Age of Hatred*, 2006; magyarul: *A világ háborúja: a gyűlölet évszázadának története*, 2008).

A történetírás fikcionalizálása és jelenre, illetve jövőre irányultságának (túl)hangsúlyozása a 20. század utolsó és a 21. század első évtizedében számos vitára adott okot. A nyelv valóságtükröző funkcióját és a múlt valamilyen mértékű rekonstruálhatóságát feltételező, valamint a 19. században kidolgozott módszertani alapelvekhez ragaszkodó hagyományosabb és konzervatívabb irányzatok képviselői közül többen felléptek a posztmodern jellegű „új történetírás” nihilistának bélyegzett ismeretelméleti álláspontja, illetve annak egy-egy olyan áramlata, képviselője és műve ellen, amely semmibe vette a szakma konvencionális metodológiai eljárásait.

A legkonzervatívabb álláspontot Sir Geoffrey Elton foglalta el, aki nem sokkal halála előtt tartott előadásában újrafoglalmazta régi megállapítását arról, hogy a történetírás újabb áramlatai semmivel sem jobbák és hasznosabbak a régieknél, s hogy az igazi történésznek az „eseményekkel” és nem az „állapotokkal” kell foglalkozni. Kitartott amellett is, hogy a múlt „tényeiről” fennmaradt „nyomok” rekonstruálhatók. Ezeket a nyomokat a maguk korabeli kontextusában kell vizsgálni, s ha történész így, vagyis a jelent a múltból kizárva jár el, akkor igenis megismerheti azt vagy – ha a végső és teljes igazság nem is érhető el – annak legalább részét. A posztmodern áramlatok filozófus és történész képviselőit ugyanebben a művében megbélyegző és dehonesztáló jelzők egész sorával – „destruktív”, „abszurd”, „értelmetlen”, „eretnek”, „nihilista” – illette. A neokantiánus német filozófiáról például azt tartotta, hogy az „annál bölcsebbnek látszik, minél érthetlenebb”, Joan Wallach Scott „dekonstrukciós marxizmusáról” pedig azt, hogy az olyan mint az „erős vodka és az LSD keveréke”.²¹⁰

A dolog lényegét tekintve ehhez nagyon hasonló álláspontot foglalt el a marxista Eric Hobsbawm is. 1997-ben, amikor a történelemről szóló elméleti jellegű írásait külön kötetben is kiadta, indítatva érezte magát a különböző relativista álláspontok bírálatára. „Az utóbbi évtizedekben – állapította meg – sokkássá vált – és nem utolsósorban a magukat a baloldalhoz számító körében –, hogy vitassák az objektív valóság megismerésének lehetőségét. [...] Eszerint a múlt, amit tanulmányozunk, nem más, mint elméleti konstrukció. Az egyik

²¹⁰ G. R. Elton: *Return to Essentials. Some Reflection on the Present State of Historical Study*. Cambridge, 1991, Cambridge University Press, 3–74. Idézetek a 28–29. oldalon.

ilyen konstrukció lényegében éppoly találó lehet, mint egy másik, mindegy, hogy logikailag, illetve bizonyítékokkal alátámasztható-e, vagy sem.” Ezzel szemben én – folytatta gondolatmenetét – „meggyőződéses képviselője vagyok annak a nézetnek, hogy a történészek vizsgálódásának tárgya reális. Azonban minden történész számára annak kell kiindulópontul szolgálnia, hogy alapvető és egyértelmű különbség van az olyan történeti vélekedések között, amelyek forrásanyagra támaszkodnak és bizonyíthatók, valamint azok között a feltevések között, amelyek esetében ez nem végezhető el. [...] Röviden szólva úgy vélem, nem létezik a történetírás anélkül, hogy egyik dolog így és így van, a másik pedig nem. A pun háborúk során Róma győzte le és rombolta le Karthágót, nem pedig fordítva.”²¹¹

Mások, például Arthur Marwick (1936–2006) és John Tosh, az utóbbi évtizedek legtöbbet használt angol nyelvű metodológiai kézikönyveinek (*The Nature of History*, 1970 és *The New Nature of History*, 2001, illetve *The Pursuit of History*, 1984, 2002) szerzői vagy a francia Georges Duby viszont Carr 1961-ben kifejtett álláspontjához hasonló, mérsékelt relativista álláspontot foglaltak el. Vagyis a nyelv és a történelem természetéből adódó ismeretelméleti dilemmákat komolyan vették, ám azok abszolutizálhatóságát vitatták. Duby – aki a történetírást élete vége felé ugyan maga is irodalmi műfajnak nevezte – a regényíró és a történész közötti különbséget abban látta, hogy az utóbbi „tudatosan egyetlen nyomot sem hanyagolhat el”, sőt kötelessége minden „szembeötlő tényt számításba venni”.²¹² A regényíró viszont magától értetődően eltérhet ettől a maximától. Saját történetírói gyakorlatáról és a képzelet szerepéről szólva pedig ezt hangsúlyozta: „Ügyeltem azonban arra, hogy a képzelet szilárdan támaszkodjon azokra a pillérekre, amelyeket a tisztesség, a tudósi tisztesség nevében nem manipuláltam, amelyek közül egyet sem hanyagoltam el, amelyeket gondosan ellenőriztem, hogy meggyőződjem szilárdságukról. A forrásokról beszélek, a »bizonyítékaimról«”.²¹³

Arról, hogy a nyelv minden önkényessége ellenére valamilyen mértékben mégis összefügg a „való világgal”, és hogy a történelmi interpretációk minden tökéletlenségük ellenére mégis csak képesek igaz állításokat tenni a múltról, és nem teljesen önkényesek, Richard J. Evans (1947–) brit történész egész könyvet írt (*In Defence of History*, 1997). Azt, hogy a különböző történelmi események lehetséges interpretációinak a száma nem végtelen, Evans egy konkrét példával is bizonyította. 2000-ben, amikor a holokausztot tagadó David Irvinget (1938–) bíróság elé állították, mint felkért szakértő meggyőzően bizonyí-

²¹¹ Eric Hobsbawm: *A történelemről, a történetírásról*. Budapest, 2006, Napvilág, 8.

²¹² Georges Duby, Guy Lardreau: *Párbeszéd a történelemről*. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó, 36–37.

²¹³ Georges Duby: *Folytonos történelem*. In *Történetelmélet*. II. köt., i. m. 1188.

totta be, hogy a vádlott inkorrekt módon dolgozott: releváns forrásokat nem vett figyelembe, másokat pedig eltorzított. Vagyis politikai előítéleteinek megfelelően manipulálta a dokumentumokat. A többi felkért szakértő tőle függetlenül, ám vele egybehangzóan ugyanígy nyilatkozott.

A végletesen relativista, posztmodern attitűd kritikusai közé tartozott a 20. század második felének egyik legnagyobb francia filozófusa, Paul Ricoeur (1913–2005) is. Ricoeur messzemenően elismerte, hogy a nyelv diskurzív használatát a retorika erőteljesen befolyásolja. Ugyanakkor vitatta, hogy ez a körülmény teljes mértékben eltüntetné az „igazságot”, illetve a „történeti realitást”. „A retorikának ezzel az eltorzult használatával – írta – állítom szembe a történeti tudat intencionalitását, amely legitimálhatja a történésznek azt a törekvését, hogy konstrukcióit, ami egyszer volt és most már nincs, rekonsztrúciójuként állíthassa.”²¹⁴ Vagyis a történész ama törekvése, hogy ne fikciót, hanem „igaz elbeszélést” adjon olvasói kezébe, „egy bizonyos pontig” megvalósítható. „A történetírás lehetővé teszi, hogy térben és időben meszebbre tekintsünk, kritikusan viszonyulhassunk a tanúvallomásokhoz, a magyarázatokhoz és megértéshez, a retorika szabályai szerint alkossuk meg szövegeinket, és – ami a legfontosabb – pártatlanul szemléljük a sérült és a másik szerencsétlensége iránt néha vak emlékezetek egymással versengő követeléseit.” Az igazság – tette hozzá 2000-ben, Marc Blochra emlékezve – persze sohasem „egyetlen könyvben”, hanem „a témáról folyó vita teljes anyagában”, vagyis a munkájukat kompetens és „intencionalista” módon végző történészek dialógusában „rejlik”.²¹⁵

A társadalomtudományok és ezen belül a történettudomány helyzetének és jövőjének megtárgyalása céljából az 1990-es évek közepén Immanuel Wallerstein vezetésével nagy tekintélyű tudósokból álló interdiszciplináris bizottság alakult. A történész szakmát a német Jürgen Kocka képviselte. E bizottság 1996-ban tette közzé jelentését. A társadalomtudományok megismerő tevékenységével kapcsolatos vitában a szerzők – Ricoeurhoz hasonlóan – így fogalmaztak: „Ha objektivitás alatt az értendő, hogy tökéletesen részvétlen tudósok rajtuk kívülálló társadalmi világot reprodukálnak, akkor nem gondoljuk azt, hogy ilyen jelenség egyáltalán létezik. Ám az objektivitásnak van egy másik jelentése is. Az objektivitást tekinthetjük az emberi tanulás eredményének, mely egyszerre jelenti a tudományos tevékenységek célját és a bizonyítékot arra, hogy e cél elérése lehetséges. A tudósok igyekeznek meggyőzni egymást felfedezéseik és értelmezéseik érvényességéről. Arra a tényre hivatkoznak, hogy

²¹⁴ Paul Ricoeur: *Történelem és retorika*. In *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk. Thomka Beáta. Budapest, 2000, Kijarat Kiadó, 11–24. Idézet a 21. oldalon

²¹⁵ Uő: *A történelem írása és a múlt megjelenítése*. In *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Szerk. Takács Ádám. Budapest, 2004, L'Harmattan, 187–205. Idézet a 204–205. oldalon.

olyan eljárásokat alkalmaztak, amelyek mások által megismételhetők, módszereket, melyeknek részleteit feltárják mások előtt is. Felhívják a figyelmet értelmezéseik koherenciájára és használhatóságára, amennyiben a rendelkezésre álló adatok átfogó kiértékelését kell megvilágítani olyan eredményközlések során, amelyek esetében nem várható megoldás más magyarázó modellek segítségével. Egyszóval kiteszik magukat mindazok személyes bírálatának, akik adott témával rendszeresebben foglalkoznak, vagy éppenséggel kutatják azt. Elfogadjuk, hogy ezt a célt mind ez ideig nem sikerült maradéktalanul vagy akár időközönként megvalósítani. [...] Azt azonban nem fogadjuk el, hogy a társadalomtudománynak ezért olyan egyéni nézetek egyvelegévé kellene redukálnia, amelyek mindegyike egyformán érvényes. [...] Röviden: az a tény, hogy a tudás társadalmilag konstruált, egyben azt is jelenti, hogy van lehetőség társadalmilag az érvényesebb tudásra.”²¹⁶

V. A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A 20. századi magyar történelmet a világtörténelem három nagy eseményé osztja négy – politikai szempontból különösen élesen elkülönülő – korszakra. Az első, amelyet az I. világháborút követő 1918–1920-as területi átrendeződés zárt le, lényegében az 1867 utáni dualista időszak folytatásának tekinthető. Az 1920-szal kezdődő második periódus, a negyedszázados Horthy-korszak viszont területi és állami szempontból egyaránt markánsan elkülönül a korábbi korszakoktól. Ez a történetírás intézményrendszerére, témáira és értékpreferenciáira is hatást gyakorolt. Alapvető változás mégsem következett be: a két világháború közötti magyar történetírás saját korábbi hagyományaira is építve sikeresen törekedett arra, hogy metodológiai szempontból lépést tartson a nyugat-európai tendenciákkal. Az ország 1945 utáni szovjetizálása ezzel szemben a történetírás totális gleichschaltolását és drasztikus színvonalcsökkenését vonta maga után. A professzionális történészek többségét háttérbe szorították; a történelmi materializmus minden más ideológiai és módszertani irányzathoz képest hegemon helyzetbe került; megkezdődött a múlt marxista propagandaszempontok szerinti újraértékelése. Bár az 1956-os forradalom után lassú regenerálódás vette kezdetét és idővel sikeres reprofesszionizálódás következett be, a politikai korlátoktól mentes ideológiai, metodológiai és intézményi pluralizmus a történetírásban is csak az 1989-90-es rendszerváltás után állt helyre. Mindez indokolja, hogy a 20. századi magyar történetíráson belül markánsan megkülönböztessük az 1945 előtti, ún. polgári, valamint az 1945 és 1990 közötti, ún. szocialista korszakot.

1. INTÉZMÉNYI KERETEK, FORRÁSKIADÁS, SZEMÉLYI FELTÉTELEK

A 19. század második felére, s különösen utolsó harmadára jellemző kulturális modernizáció a 20. század első felében tovább folytatódott. A műveltségi mutatók javulásához paradox módon az I. világháborút lezáró 1920-as trianoni békeszerződés is hozzájárult. Az elcsatolt területeken élő nemzetiségi lakos-

²¹⁶ Juma, Caletous et al.: *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése.* Budapest, 2002, Napvilág, 93–95.

ság iskolázottsága ugyanis lényegesen alacsonyabb szinten állt, mint az ország középső területeit benépesítő magyarságé. Ezzel magyarázható, hogy a 6 éven felüli írástudatlanok aránya 1910 és 1920 között 33%-ról (történelmi Magyarország) 15%-ra (trianoni Magyarország) csökkent. Az 1920-as évek második felétől kibontakozó népiskolai programoknak köszönhetően a két világháború között folytatódott az alapfokú műveltség terjedése: 1941-re az analfabéták aránya a 6 éven felüli lakosság körében 7%-ra mérséklődött.

A középfokon végzettek száma ugyancsak nőtt. Az 1930-as évek végén majdnem annyi – mintegy 70 ezer – középiskolás tanult a 9 milliós országban, mint a háború előtti 20 milliósban (80 ezer). A 10 és 18 év közötti korosztálynak a két világháború között mintegy 10%-a járt a különböző típusú gimnáziumokba, míg a háború előtt csak kevesebb, mint 3%-a. A középiskolát végzettek aránya az összlakosságon belül így az 1920-as 2,6%-ról 1938-ra közel 6%-ra emelkedett. A németországi aránynál ez valamivel alacsonyabb, a franciaországinál viszont kissé magasabb volt.

A felsőoktatás a népoktatáshoz hasonlóan a háború előtt és után egyaránt kiemelt támogatásban részesült. A budapesti és a kolozsvári tudományegyetem mellett a kormányzat 1912-ben – hosszas előkészítés után – döntött a pozsonyi és a debreceni tudományegyetem felállításáról. Bár az oktatás a háború alatt – Debrecenben 1914–1915-ben, Pozsonyban 1918-ban – mindkét intézményben megkezdődött, a szakok többsége csak a két világháború között indult be. A pozsonyi egyetem ekkor már nem az alapítási helyén, hanem Pécsen működött, ahová 1921 és 1923 között költöztették. A trianoni Magyarország negyedik tudományegyeteme Szegeden szerveződött meg ugyancsak az 1920-as évek elején. Tanári karának jelentős része a kolozsvári egyetem részben áttelepült professzorai közül került ki. A diákság összlétszáma a négy egyetemen és a különböző főiskolákon az 1930-as évek végén ugyanannyi (13 ezer) volt, mint 1905 és 1910 között. Vagyis az ország lakosságához képest megháromszorozódott az arányuk. A felsőfokú diplomával rendelkezők aránya ennek ellenére alig változott: a korszak elején 1, a korszak végén 1,2% körül mozgott.

A négy tudományegyetem mindegyikén működött bölcsészkar, és mindegyik bölcsészkaron képeztek történelem szakos tanárokat. Nagyságrendileg minden tekintetben jelentős különbség mutatkozott azonban az 1921-ben Pázmány Péterről elnevezett fővárosi egyetem javára. Az itteni bölcsészkarra folyamatosan több száz, míg a szegedi Ferenc József, a debreceni Tisza István és a pécsi Erzsébet Egyetemre csak néhány tucat hallgató járt. A történelem szakosok száma értelemszerűen még alacsonyabb volt. A szegedi egyetemen például 1932 őszén mindössze 4 latin–történelem, 2 magyar–történelem és 1 görög–történelem szakos hallgató tanult. Egyedül a földrajz–történelem szakosok száma volt viszonylag magas: 78 fő, ám ez is csak a polgári iskolai tanárjelöltekkel együtt.

A professzorok száma és szakszerűsége szempontjából ugyancsak a pesti egyetem vezetett. Az 1920-as évek végén ennek három egyetemes történeti, két magyar történeti és egy művelődéstörténeti, valamint külön művészettörténeti, archeológiai, oklevéltani és embertani tanszéke volt, s 1929-ben ezek mellé még egy kelet-európai történeti tanszéket is szerveztek. Szegeden és Debrecenben ezzel szemben kezdetben csak három-három, Pécsen pedig csak két történész-professzor működött. A későbbiekben a vidéki egyetemek tanári kara valamelyest bővült, de a budapesti specializáltsági szintjét sohasem érte el. Különösen feltűnő volt az ókortörténet elhanyagolása. Az ókori kelet története egyik egyetemen sem rendelkezett tanszékekkel, s görög–római is csak a budapestin működött.

A társadalom iskolázottságának javulása tovább növelte a különböző nyomdatermékek iránti keresletet. 1910-ben 1882 hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon, 1938-ban 1934. Legnagyobb – 150 ezer körüli – példányszámban Az Est című délutáni bulvárlapot nyomták, míg a Tolnai Világlapja című, képes ismeretterjesztő jellegű hetilap példányszáma 100 ezer körül ingadozott. A könyvek közül legnagyobb – 200–250 ezres – példányszámban a különböző imakönyvek és kalendáriumok keltek el, míg az igényes regényirodalmat néhány ezer, a versesköteteket pedig néhány száz példányban adták ki.

A történészképzés fellelvárai hagyományosan az egyetemi bölcsészkarok, a történészek műhelyei pedig a történeti tanszékek, valamint a levéltárak, könyvtárak és a múzeumok voltak. Utóbbiak közül legnagyobb jelentősége – ugyancsak hagyományosan – az Országos Levéltárnak, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és az ezen belül működő Széchényi Könyvtárnak, továbbá – csökkenő mértékben – az Egyetemi Könyvtárnak volt. Ezeket és még néhány közgyűjteményt Klebelsberg Kunó (1875–1932) vallás- és közoktatásügyi miniszter 1922-ben Országos Magyar Gyűjteményegyetem néven közös irányítás alá vonta. Az új intézmény egyben az összes hazai közgyűjtemény felett is felügyeletet gyakorolt. Kisebbségi szervezeti változásokkal a Gyűjteményegyetem 1934-ig működött. Ekkor Magyar Nemzeti Múzeummá keresztelték át.

A Gyűjteményegyetemtől függetlenül szerveződött meg 1918 novemberében a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, amelyen belül egy hadtörténészekből álló néhány fős ún. Irodalmi Osztály is működött. Az osztály hadtörténetírói tevékenységének középpontjában a világháború katonai eseményeinek, hadműveleteinek a feldolgozása állt. Az intézmény könyvtárának vezetőjeként főleg ilyen témákkal foglalkozott Pilch Jenő (1872–1937) is, aki katonatisztként képezte át magát hadtörténésszé, s mint ilyen szerkesztette 1914-től a Hadtörténelmi Közleményeket és lett az MTA levelező tagja 1918-ban. Hasonló pályát futott be Gyalóky Jenő (1874–1945), a kor másik ismert hadtörténésze, akit 1926-ban választottak az MTA levelező, s 1936-ban rendes tagjává.

Az egyetemek és az országos közgyűjtemények mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert azok a külföldi magyar intézetek, amelyek történeti kutatá-

sokkal is foglalkoztak. Ezek hálózatának fejlesztését a két világháború közötti kultuskormányzat kiemelten fontosnak tartotta, és jelentős összegeket fordított létrehozásukra, illetve fenntartásukra. Különösen jellemezte ez gróf Klebelsberg Kunó törekvéseit, aki nemcsak a kultusztárcát irányította 1921 és 1931 között, hanem 1917-től 1932-es haláláig a Magyar Történelmi Társulat elnöki posztját is betöltötte.

A külföldi magyar intézetek közül elsőként a Római Magyar Történelmi Intézet jött létre. Ennek alapjait – mint már érintettük – még Fraknói Vimos vetette meg nemes gesztussal a 19. század végén. Az intézmény 1895-től fogadott – főleg magyar egyháztörténettel foglalkozó – alapítványi ösztöndíjasokat. Egy másik villájával és könyvtárával együtt ezt az ingatlant Fraknói 1912-ben a magyar államnak ajándékozta. A Római Magyar Történelmi Intézet ezt követően az MTA irányítása alá került, amely 1914-től évente két-két kutató kiküldését vette tervbe. Az I. világháború kitörése, s különösen Olaszország 1915-ös hadba lépése az antant oldalán azonban keresztülhúzta ezeket a számításokat. Az intézet csak 1923 őszén nyitotta meg ismét kapuit, s az 1920-as évek közepén évente 5 ösztöndíjast fogadott. Ezek közül kettő-kettő költségét a magyar és az olasz állam, egyét pedig a magyar katolikus vallásalap biztosította. 1929-től, amikor az ösztöndíjasok fogadására és a kultúrkapcsolatok ápolására létrehozott Collegium Hungaricum a Falconieri palotában megnyitotta kapuit, az addigi történelmi intézet a Római Magyar Intézet „Fraknói Vilmos” Történelmi Osztályaként működött tovább. 1924 és 1943 között az intézet, illetve az osztály 68 kutatónak nyújtott ösztöndíjat 78 esetben.

A Konstantinápolyban található magyar vonatkozású levéltári anyagokat időről időre kutatták törökül tudó magyar történészek. A források bősége és fontossága azonban indokoltá tette az anyag szervezett feltárását. Az I. világháború alatti „fegyverbarátság” szellemétől is ösztönözve e célból kezdték el szervezni a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet, amely 1917-ben kezdett működni. Első igazgatója Hekler Antal (1882–1940) művészettörténész, első ösztöndíjasainak egyike pedig Kosch – későbbi nevén: Kós – Károly (1883–1977) volt. Az intézet már az első évben közel félszáz előadást, illetve megbeszélést szervezett, s nagy energiával látott hozzá a bizánci-magyar és a török-magyar kapcsolatok, valamint a bizánci és az iszlám művészet kutatásának a szervezéséhez. Az ígéretes kezdésnek a háborús összeomlás véget vetett. A munka a békekötések után sem indult újra.

Berlinben az ottani porosz állami egyetem magyar tanszéke mellett kezdett szerveződni egy magyar tudományos intézet ugyancsak 1916–1917-ben. Ennek motorja Gragger Róbert, a tanszék fiatal tanára volt, akinek a vezetésével 1917 decemberében alakult meg a Berlini Egyetem Magyar Tudományos Intézete. Az eredeti feladaton, a magyar nyelv és irodalom terjesztésén túl ettől kezdve az intézmény működése az egész magyar kultúrára kiterjedt. Gragger néhány

év alatt több ezer kötetes könyvtárat állított fel, amely 1920-tól szemináriumához kapcsolva, egy külön 16 helyiséges egyetem közeli épületben működött. 1921-től jelent meg az intézet periodikuma *Ungarische Jahrbücher* cím alatt, majd később az *Ungarische Bibliothek* című könyvsorozat. 1924-től, amikor Klebelsberg szorgalmazására Berlinben is megnyitotta kapuit egy Collegium Hungaricum, az intézet munkája magasabb szintre emelkedett. Az új létesítmény előbb 15, később 30 kutatónak és diák ösztöndíjasnak tudott biztosítani lakó- és munkahelyet. A Berlinben tanuló magyar ösztöndíjasok száma az 1920-as évek végén évi 40, az 1930-as évek közepén évi 60 körül mozgott.

Bécsben a századfordulótól folyt többé-kevésbé rendszeresnek tekinthető magyar történelmi kutatás. Ennek két irányító egyénisége volt: Károlyi Árpád, aki 1897-től a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* első aligazgatója, majd 1909-től 1913-as nyugdíjba vonulásig igazgatója volt, valamint Thallóczy Lajos, aki 1885-től 1916-os haláláig töltötte be a *Hofkammerarchiv* (Udvari Kamarai Levéltár) igazgatói posztját. Az évek folyamán mindketten számos fiatal magyar történész útját egyengették tanácsokkal, ösztöndíjakkal és álláshe-lyekkel. Közéjük tartozott Takáts Sándor, a török kor kutatója, s a fiatalabbak közül Szekfű Gyula (1883–1955), Eckhart Ferenc (1885–1957) és Miskolczy Gyula (1892–1962). Idővel közülük többen is Thallóczy vagy Károlyi nyomdo-kaiba léphettek volna, ám a Monarchia 1918-as felbomlása e tekintetben is új helyzetet teremtett. Szükségessé vált a közös levéltári anyagok szétválasztása, de legalábbis magyar szempontú átvizsgálása. A Magyar Történelmi Társulat által e célból 1920 nyarán kiküldött levéltári misszió (Károlyi, Szekfű, Eckhart) kezdte meg a Bécsi Magyar Történelmi Intézet szervezését, amely az egykori magyar gárdapalota néhány szobájában kezdte meg működését 1920 októberében. Vezetője a reaktivált Károlyi Árpád, helyettese pedig a bécsi állami levéltár egyik magyar levéltárosa, Eckhart Ferenc lett. 1924-től ez az intézet is együttműködött az újonnan szervezett Collegium Hungaricummal, ám szervezeti önállóságát megőrizte. Élén 1928-ig Károlyi, majd egy rövid átmeneti időszakot követően 1929-től Angyal Dávid, s végül 1935-től Miskolczy Gyula állt. Az intézet által koordinált tudományos munka eredményeiről évkönyvei számoltak be (*A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve*). 1931 és 1943 között ezekből 10 kötet jelent meg.

A kultuskormányzat tervezte, hogy Bécs, Berlin és Róma után Párizsban is Collegium Hungaricumot alapít. A pénzügyi nehézségek miatt ez ugyan nem valósult meg, ám 1928-ban a Quartier Latinben megkezdte működését egy Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda, amely 1933-ban Franciaországi Magyar Tanulmányi Központtá alakult át. Bár ez lakószobákkal nem rendelkezett, tehát ösztöndíjasokat nem fogadott, egy munkaszoba és egy könyvtárszoba mindig a Párizsban tartózkodó kutatók és diákok rendelkezésére állt. Itt kapott helyet Baráth Tibor (1906–1992) is, aki éveken át a történészek világ-

szervezetének egyik segédtitkára, s egyben a magyar történetírás oda delegált képviselője volt.

A három Collegium Hungaricum 1924-től a II. világháború utolsó szakaszáig több száz magyar ösztöndíjast fogadott. Ösztöndíjas kutatók és diákok azonban olyan országokba és városokba is utaztak, ahol nem működtek ilyen intézmények. Együttes számuk több ezerre tehető. Ezeknek persze csak töredéke volt történész vagy történészhallgató. Mindazonáltal kimutatható a történészek bizonyos mértékű felülreprezentáltsága. Ez valószínűleg összefüggött azzal, hogy az 1927-ben felállított Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatója mindvégig történész és Klebelsberg egyik legközelebbi barátja, Domanovszky Sándor (1877–1955) volt.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, illetve az osztály által még 1854-ben alakított Történettudományi Bizottság – elnöke 1899-től 1909-ig Thaly Kálmán, 1909-től 1933-ig Csánki Dezső, majd 1943-ig Angyal Dávid volt – kiadói tevékenysége a század első éveiben érezhetően mérséklődött, majd az 1918 utáni anyagi összeomlás következtében lényegében leállt. A *Török-magyar kori Történelmi Emlékek* utolsó, 14. kötete 1908-ban, az *Anjou-kori Okmánytár* utolsó, 7. kötete 1920-ban jelent meg. A *Magyar Történelmi Emlékek* I. Osztályán (Okmánytárak) belül 1857 és 1915 között összesen 40 kötet látott napvilágot. Ezt követően azonban már csak kettő: a 41. 1943-ban és a 42. 1948-ban. Az 1930-as évek közepén ugyancsak két kötettel egészült ki az *Archivum Rákócianum* 1918 előtti 13 kötete. Az *Értekezések a történeti tudományok köréből* című sorozat 1867 és 1918 között 231 füzetrel, illetve kismonográfiával gazdagította a magyar történetírást. Ezt követően a sorozat leállt, és csak 1926-ban indult újra. Ezt 1930-ig ismét szünet követte, úgyhogy két és fél kötetbe rendezve az I. és a II. világháború vége között csak 14 füzet jelent meg a sorozatban. A *Magyar Történelmi Társulat* keretében 1855 és 1915 között 27 kötet készült, melyekhez 1936-ban mindössze még egy csatlakozott. Bár a gróf Vigyázó-féle vagy 1928-as átruházása az akadémiára sokat segített az intézmény gondjain, a történeti osztály által koordinált kiadói tevékenységen ez egyáltalán nem látszott meg, az továbbra is pangott.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságától eltérően a Magyar Történelmi Társulat a két világháború között is aktív kiadói tevékenységet fejtett ki. Ennek egyik oka az lehetett, hogy az óliberális szemléletű akadémia kevésbé volt képes alkalmazkodni az 1920 után uralmi pozícióba került keresztény-nemzeti ideológiához, mint a nemesi múltszemlélethez jobban kötődő Társulat. A másik pedig az, hogy a Társulat elnöke, gróf Klebelsberg Kunó miniszterként a szűkös anyagi körülmények közepette is rendelkezett felhasználható pénzforrásokkal.

1917-es megválasztása után elmondott beszédében Klebelsberg átfogó tudománypolitikai programot vázolt fel. Az új egyetemeknek ebben éppúgy fontos

szerepet szánt, mint a külföldi magyar intézeteknek. Sőt felelevenítette azt a régi elgondolást is, hogy létesüljön egy olyan történeti intézet, amely a legtehetősebb fiatalokat „a történelmi seminariumtól átveszi, pár munkás esztendőn át a megélhetés gondjait tőle távol tartja, kutatóvá képezi, sikertelen dolgozatait kiadja és élete folyását később is szemmel tartva, eligazodását és elhelyezkedését a tudományos életben elősegíti”.²¹⁷ Bár ez utóbbi neki sem sikerült, a külföldi magyar intézetek és az ösztöndíjak rendszerével Klebelsberg jelentősen hozzájárult a fiatal magyar értelmiség, és ezen belül a történelemtanárok és történelemkutatók szellemi horizontjának a tágításához, valamint a magyar történelemre vonatkozó külföldi források feltáráshoz.

1917-es beszédében hívta fel a figyelmet Klebelsberg arra is, hogy az addigi forráskiadások közül feltűnően hiányoznak a Buda 1687-es visszafoglalása és az 1848–49-es szabadságharc között eltelt több mint másfél évszázad történetével foglalkozó okmánytárak. A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* keletkezéstörténete és mibenléte, a német telepítések, a *neoacquistica commissio* munkássága, amely megvetette a későbbi földbirtokviszonyok alapjait, mind-mind feltárássra és feldolgozásra várt. Ez állt a háttérben annak, hogy a Társulat vezetése 1917 májusában elhatározta, hogy *Magyarország újabbkori történetének forrásai* (*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*) gyűjtőcímmel új kiadványsorozatot indít. Mint a korábbi sorozatok, úgy ez is támaszkodhatott hasonló német és osztrák kezdeményezésekre.

A tervbe vett öt alsorozat („osztály”) a kormánypolitikára, a közigazgatásra, a gazdasági és társadalmi viszonyokra, valamint a szellemi és a vallási életre egyaránt kiterjedt volna. Bár a háborús összeomlás és az 1918–19-es forradalmak a terv valóra váltását késleltették, a sorozat – ha módosult formában is – 1921-ben mégis megindult. Első kötetét, amely Széchenyi döblingi hagyatékát tartalmazta, Károlyi Árpád rendezte sajtó alá. A későbbiekben ugyanebben az alsorozatban jelent meg Széchenyi és Kossuth hírlapi vitájának anyaga, a „legnagyobb magyar” művei közül a *Kelet Népe* és a *Hitel*, valamint hat kötetben naplói. Széchenyi összes munkáinak a kiadása mellett Kossuth Lajos összes munkáinak a kiadását is tervbe vették, ám ennek az alsorozatnak 1945-ig egyetlen kötete sem jelent meg. A Széchenyi és Kossuth munkáinak közzétételében megmutatkozó arány-, illetve ütemkülönbség nyilvánvalóan összefüggött a rendszer ideológiai preferenciáival. A többi alsorozat közül politikai jelentőségénél fogva is kiemelkedett az *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, amelynek 1926 és 1940 között 8 kötete jelent meg, valamint a háromkötetes *Iratok az 1848–49. évi emigráció történetéhez*.

²¹⁷ Elnöki megnyitóbeszéd. *Századok*, 1917. 209–224. Idézet a 216. oldalon.

A röviden csak *Fontesként* emlegetett kiadványsorozatnak 1944-ig összesen 42 kötete jelent meg a különböző „osztályok” keretében. Eltérően a 19. századi forráskiadások jelentős részétől, ezek mindegyikét rendkívül igényesen szerkesztették, és rendezték sajtó alá. A még 1918-ban elfogadott, és 1920-ban a *Századokban* közzé is tett forráspublikációs elveknek (*A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai*) megfelelően az iratokat igen gondosan, a különböző változatok közötti eltéréseket jelezve, a rövidítéseket feloldva közölték. A szakkifejezésekhez, eseményekhez és személyekhez magyarázatokat fűztek, a rejtett vagy homályos összefüggéseket a szerkesztők igyekeztek feltárni, illetve tisztázni. Magyar nyelvű iratoknál a közlés a 18. század derekáiig betűhív, azon túl modern helyesírással történt, ám a nyelvi sajátosságok messzemenő figyelembevételével. Minden kötethez alapos név- és tárgymutató csatlakozott, s nem maradtak el a részletes bevezető tanulmányok sem. Ezek néha monográfia méretűre duzzadtak. Mindezek következtében a *Fontes* kötetei lényegesen megbízhatóbbak és használhatóbbak a 19. századi forráskiadványok többségénél. Azok a forráskiadási elvek, amelyek alapján készültek, lényegében ma is érvényben vannak.

A *Fontes* egyes köteteit részben még a nagy öregek, többségükben azonban már a fiatalabb generációk képviselői szerkesztették. A generációváltás már a század elején megkezdődött, de teljessé csak az 1920-as években vált. A 19. század második felének magyar történészei közül az első és második generáció képviselőinek többsége a századforduló éveire eltávozott az élők sorából. Ráth Károly és Szalay László már az 1860-as, Mikó Imre, Fényes Elek és Horváth Mihály az 1870-es, Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Gyárfás István, Ipolyi Arnold és Pesty Frigyes pedig az 1880-as években hunyt el. Az 1890-es években őket követte Orbán Balázs, Wenzel Gusztáv, Salamon Ferenc, Keleti Károly, Nagy Iván és Szilágyi Sándor. A 20. század első éveinek meghatározó egyéniségei kisebb részben az 1840-es években (Thaly, Pauler, Fraknói, Acsády és Hampel), nagyobb részben az 1850-es években (Goldziher, Márki, Marczali, Lánczy, Fejérpataky, Békefi, Károlyi, Csánki, Thallóczy, Tagányi) és néhányan az 1860-as években (Borovszky, Erdélyi László és Takáts Sándor) születtek. Eltérően a 19. század első felében születettektől, akik szinte valamennyien autodidakták voltak, az 1850 utáni évtizedek képviselői – amint már utaltunk rá – valamennyien szakszerű történészi, illetve történelemtanári képzésben részesültek.

A még autodidakta öregekhez és a már szakképzésben részesült középnemzedékhez a 20. század elején mintegy tucatnyi jól képzett fiatal kutató csatlakozott. Ezek túlnyomó többsége 1875 és 1885 között született, és a századforduló előtti vagy utáni években járt egyetemre. Oklevél- és címertant ők már nem Horvát Árpádtól, hanem Fejérpataky Lászlótól, középkori egyetemes történetet Lánczy Gyulától, középkori magyar történetet pedig Marczali Henriktől tanultak. Sokukra hatott az egyetemes műveltségű, s a német mellett a francia tör-

ténetírás eredményeit is jól ismerő Mika Sándor, aki 1895-től 1912-es haláláig a budapesti tudományegyetem gyakorló főgimnáziumának és az 1895-ben létrehozott Eötvös Collegiumnak egyaránt tanára volt. E 17 év alatt egész tanárgeneráció került ki kezei alól.

Kik voltak e pályájuk csúcsára a két világháború között felérő újabb nagy generáció képviselői? A három legjelesebb kétség kívül Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula és Hóman Bálint (1885–1953). Domanovszky 1899-ben fejezte be egyetemi tanulmányait, s első írásaiban a középkori magyar krónika-irodalommal foglalkozott. Fiatalon, már 1913-ban a *Századok* szerkesztője, s 1915-ben az Akadémia levelező tagja lett. 1912-től 1948-ig a pesti egyetem művelődéstörténeti tanszékének a profeszora, s 1916-tól 1946-ig a Történelmi Társulat alelnöke volt. Emellett az 1920-as évek végétől az Országos Ösztöndíj-tanács munkáját is irányította.

Szekfű Gyula – az Eötvös Collegium latin-történelem szakos növendékeként – 1904-ben diplomázott. A Magyar Országos Levéltárba, majd onnan a bécsi Állami Levéltárba (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) került, ahol középkori és kora újkori magyar történeti problémákkal egyaránt foglalkozott. Különböző okok miatt, melyekre még visszatérünk, szakmai karrierje göröngyösebben indult. A budapesti egyetemre például csak 1924-ben kapott kinevezést, s az Akadémia levelező tagjává is csak 1925-ben választották. Ezt követően viszont a korszak egyik meghatározó történész-ideológusává vált, aki 1927-től nemcsak saját írásaival, hanem a *Magyar Szemle* főszerkesztőjeként is sikeresen törekedett a szélesebb értelmiségi közvélemény befolyásolására.

Hóman Bálint ugyancsak a pesti egyetem professzorainak – Fejérpataky Békefi, Marczali – a keze alól került ki. 1908-ban doktorált, és számos kisebb publikációja után a *Magyar pénztörténet 1000–1325* című, 1916-ban közzétett alapműve okán lett akadémiai levelező tag 1918-ban. Közben 1915-től az Egyetemi Könyvtár, majd 1922-től az Országos Széchényi Könyvtár, 1923-tól a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt. A budapesti egyetem középkori magyar történeti tanszékének professzorává 1925-ben nevezték ki. Pályája második felében nem történészként, hanem kultúrpolitikusként működött. 1932–1938-ban és 1939–1942-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Közben 1933-tól 1944-ig a Történelmi Társulat elnöki tisztjét is betöltötte.

A nemzedék második vonalába sorolható kutatók közül Madzsar Imre (1878–1946) tankerületi főigazgató, egyben Mika halála után az Eötvös Collegium tanára az elméleti kérdések iránti fogékonyságával tűnt ki. Fejérpataky nyomdokaiba lépve Szentpétery Imre (1878–1950) főleg oklevéltani kérdésekkel foglalkozott. A jog- és a gazdaságtörténet terén egyaránt otthonosan mozgott a bécsi történészkörhöz tartozó Eckhart Ferenc (1885–1957). Markó Árpád (1885–1966) hadtörténész-ként vált ismertté. A történelem mellett jogot is tanult, és 1909-ben filozófiából doktorált Dékány István (1886–1965), aki dön-

tően történetfilozófiai és metodológiai kérdések iránt érdeklődött. A kolozsvári egyetem növendékei közül a főleg Erdély történetével foglalkozó és 1929-től a pesti egyetem kelet-európa történeti tanszékét vezető Lukinich Imre (1880–1950), valamint a diplomáciatörténész Horváth Jenő (1881–1950) emelkedett ki. A társtudományok képviselői közül a művészettörténész Hekler Antal valamint az állam- és jogtudományi karon végzett, de történeti kérdések iránt is érdeklődő Ágoston Péter (1874–1925), Jászi Oszkár (1875–1952), Szabó Ervin (1877–1918) és Szende Pál (1879–1934) említhető. Túlnyomó többségük értelmiségi családból származott; néhányuk – például Domanovszky és Hóman – apja kifejezetten magasán kvalifikált akadémiai ember volt. A közvetlenül és azonosíthatóan német háttérűek (Hekler, Eckhart) aránya csökkent. A zsidó származásúak (Ágoston, Jászi, Szabó és Szende) pedig csak mellékesen, céhen kívüli érdeklődőként foglalkoztak történelemmel, s történelem szakot sem végeztek.

A Domanovszky–Szekfű–Hóman generáció 1920 utáni kulcspozíciókba kerülését megkönnyítette, hogy erre az időre az 1830-as és 1840-es években születettek többsége és részben már az 1850-es években születettek egy része is eltávozott az élők sorából. Pauler Gyula 1903-ban, Acsády Ignác 1906-ban, Schönherr Gyula 1908-ban, Thaly Kálmán 1909-ben, Láczy Gyula 1911-ben, Borovszky Samu 1912-ben, Hampel József 1913-ban és Thallóczy Lajos 1916-ban hunyt el. 1923-ban követte őket Fejérpataky László, 1924-ben Fraknói Vilmos, Békefi Remig és Tagányi Károly, 1925-ben Márki Sándor, majd 1928-ban Ballagi Aladár. Lényegében a korszak végéig aktív volt viszont Angyal Dávid, aki 1943-ban, s Erdélyi László, aki csak 1947-ben hunyt el. Hosszú életkor adatott Marczali Henriknek is, aki azonban – amint erre a későbbiekben még visszatérünk – 1920 után minden tekintetben háttérbe szorult, és már alig publikált.

Az 1880-as évekhez hasonlóan az 1890-es években ugyancsak számos nagyformátumú történész született. Közéjük tartozott Moravcsik Gyula (1892–1972) bizantinológus, akinek az útja a fasori evangélius gimnáziumból a budapesti egyetem magyar–latin–görög szakára és az Eötvös Collegiumba vezetett. Hosszabb külföldi tanulmányutak után 1914-ben szakvizsgázott, és 1924-től tanított görög filológiát a budapesti egyetemen. Továbbá a középkori és az újkori magyar, valamint egyetemes történelem terén egyaránt otthonosan mozgó Hajnal István (1892–1956), aki a budapesti egyetem földrajz–történelem szakán végzett Marczali és Fejérpataky tanítványaként, majd Lipcsében folytatott posztgraduális tanulmányokat. 1928-ban lett az MTA levelező tagja, s a budapesti egyetem újkori egyetemes történeti tanszékének professzorává 1930-ban nevezték ki. Alföldi András (1895–1981) régész és ókortörténész, aki 1918-ban doktorált a pesti egyetemen, s a Nemzeti Múzeum éremtárában töltött néhány év után 1923-tól a debreceni, majd 1932-től a pesti egyetemen oktatott. Keré-

nyi Károly (1897–1973) klasszika-filológus és vallástörténész, aki ugyancsak a pesti egyetemen tanult latin–görög szakon, s többéves középiskolai tanítás után 1934-ben került a pécsi egyetemre, ahol klasszika-filológiát és ókori történelmet adott elő. A Domanovszky-tanítvány Mályusz Elemér (1898–1989), aki 1920-ban szerzett bölcsészdoktori diplomát, majd több éves levéltároskodás után 1930-ban kezdett tanítani a szegedi egyetemen, ahonnan 1934-ben került át a pesti egyetemre. S végül Szabó István (1898–1969) agrártörténész, aki legtöbb pályatársától eltérően nem középosztályi, hanem szegény iparos családból származott, s 1915-ös érettségije után nem az egyetemre, hanem Doberdó sziklái közé vezetett az útja. A háború után Debrecen város Levéltárában lett ideiglenes díjnok, s a munka mellett szerezte meg a levéltári fogalmazói (1925), majd a jogtudományi doktori (1927), s végül a bölcsészettudományi doktori (1928) diplomát.

A korosztály kevésbé érdemdús és ezért kevésbé ismert képviselői közül említhető a Szekfűhöz kötődő Miskolczy Gyula (1892–1962), aki 1913-ban lett bölcsészdoktor, s pályáját a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-ban kezdte, majd a háború után a Magyar Országos Levéltárban folytatta. Az 1930-as években a római, később a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója volt, s közben a horvát kérdéssel és az Osztrák–Magyar Monarchia 19. századi történetével foglalkozott. Lederer Emma (1897–1977), aki a pesti egyetem történelem–latin szakán végzett, és Domanovszky tányítványaként gazdaságtörténetből doktorált 1923-ban. Kezdetben középkori magyar gazdaságtörténettel foglalkozott, majd 1945 után, amikor pályája felívelt, érdeklődése a historiográfia és a történetírás elméleti kérdései felé fordult. Nem tartozott a céhes történészek közé Molnár Erik (1894–1966) ügyvéd, aki álnéven közzétett két világháború közötti írásában a marxista történelemszemlélet jegyében értelmezte az 1526 előtti magyar történelmet. S a szász eredetű Málnási Ödön (1898–1970) sem, aki az egri papi szemináriumban tanult, s a „magyar nemzet” „őszinte”, vagyis szélsőjobbaldali-nyilas szemléletű „történetének” 1937-es megírásáig fordulatokban felettébb gazdag életút után jutott el.

A 20. század első évtizedében születettek közül viszonylag kevesen váltak jeles történésszé, s az ország 1945 utáni szovjetizálása nagyrészt még e kevesek pályáját is kettétörte. Közéjük tartozott a kolozsvári, majd a szegedi egyetemen tanult és eszmetörténészként ismertté vált Joó Tibor (1901–1945); a Hóman-iskolából kikerült és a középkor különböző kérdéseivel foglalkozó Váczy Péter (1904–1994); az ugyancsak középkorász Bogyay Tamás (1909–1994) és Deér József (1905–1972). Továbbá Wellmann Imre (1909–1994) agrártörténész és a Szekfű Gyula tanítványaként újkori magyar történelemből doktorált Ember Győző (1909–1993), aki pályáját 1934-ben az Országos Levéltárban kezdte és – főigazgatóként – ott is fejezte be 1978-ban. E generációhoz tartozott a kommunista Andics Erzsébet (1902–1986), aki 1919-től külföldön élt és Moszk-

vában szerzett történészdiplomát, valamint a szegényparaszti származású Mód Aladár (1908–1973), latin–magyar szakos tanár, akik Molnár Erik mellett az 1945 utáni marxista történetírás irányadó személyiségei lettek. Módkhoz hasonlóan ugyancsak szegény, de nem paraszti, hanem vasutas családból származott Baráth Tibor (1906–1992), aki az 1940-es évek első felében – Málnásihoz hasonlóan – a magyar történelem nemzetiszocialista típusú átértelmezésére vállalkozott.

Az 1910-es években születettek ismét kiérdemelték a nagy generáció nevet. Bár az 1945-ös fordulat az ő pályájukat is deformálta, az 1960-as évektől többségük zavartalanul alkothatott, s az 1989-es rendszerváltozás még a jóvátételt is meghozta számukra. Őket már nem a 19. századi nagy öregek, s nem is csak Domanovszky, hanem az 1920-as, sőt az 1930-as években kinevezett fiatalabb professzorok tanították. Ismert képviselőik közül Mérei Gyula (1911–2002), Kosáry Domokos (1913–2007) és Benda Kálmán (1913–1994) Szekfű Gyula; Balázs Éva (1915–2006), Jakó Zsigmond (1916–2008) és Györffy György (1917–2000) pedig Mályusz Elemér, illetve Hajnal István tanítványai voltak. E generációhoz tartozott Csapodi Csaba (1910–2004), aki 1945 után könyvtörténészként vált ismertté, Sinkovics István (1910–1990), a magyar középkor és a kora újkor kutatója, a Kerényi Károlyhoz közel álló klasszika-filológus és ókortörténész, Szabó Árpád (1913–2001), valamint Makkai László (1914–1989), Makkai Sándor református püspök fia, aki tanulmányait még a kolozsvári román tudományegyetemen kezdte, s a család 1936-os átköltözése után Budapesten fejezte be. Ugyancsak Erdélyből indult László Gyula (1910–1996), aki először képzőművészetet tanult, ám végül a régészettel jegyezte el magát. 1940 és 1951 között a kolozsvári, majd visszatelepülése után a budapesti egyetemen tanított. Az előző dekádban születettekhez hasonlóan e generáció szocializációjának is közös jellemzője volt, hogy Makkai kivételével az 1930-as években valamennyien hosszabb külföldi ösztöndíjakban részesültek. Ez nemcsak horizontjukat tágította, és történelemszemléletüket alakította, hanem külföldi kapcsolatépítésekre is lehetőséget adott.

A történettudomány 1920-as években kialakított intézményrendszere a korszak végén új intézetekkel bővült. 1940 őszén, Észak-Erdély visszakerülése után Teleki Pál (1879–1941) miniszterelnök Kolozsvár székhellyel megalakította az Erdélyi Tudományos Intézetet, amely a magyarság és a románság múltjával és jelenével, valamint a magyar–román kapcsolatok történetével foglalkozott. Különböző osztályai működtek, amelyek közül a történetit Makkai László és I. Tóth Zoltán (1911–1956) neve fémjelezte. I. Tóth a kolozsvári román egyetemen szerzett történelem–földrajz szakos diplomát 1933-ban, majd két évig a párizsi Sorbonne-on tanult ösztöndíjasként. Bekapcsolódott a munkába az 1941-től kolozsvári levéltárosként dolgozó Jakó Zsigmond is. Teleki másik terve egy kutatásokkal és a tudományos utánpótlás nevelésével foglalkozó történeti

intézet létrehozása volt Budapesten. Tervét halála után Hóman Bálint valósította meg oly módon, hogy az újonnan megszervezett Történettudományi Intézetet, az Erdélyi Tudományos Intézetet és az 1926 óta működő, és ugyancsak Teleki által létrehozott Államtudományi Intézetet – az egyes intézetek részleges önállóságának megtartása mellett – Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet néven és saját elnökleite alatt összevonta. A Történettudományi Intézet élére Deér József került, akinek az ekkor 28 éves Kosáry Domokos lett a helyettese. Az Intézet munkatársai döntően pályájuk elején álló fiatal kutatók – Balázs Éva, Benda Kálmán, Csapodi Csaba, Barta István (1910–1966) stb. – voltak. Szlovák referensként 1942-ben ide került a tanulmányait magyar–történelem szakon Pozsonyban kezdő, de Budapesten, Szekfű Gyula védőszárnyai alatt befejező Vígh Károly (1918–) is.

Tudományos kutatásra, könyvkiadásra és a béke-előkészítéssel kapcsolatos háttérmunkálatokra, ami főleg az Államtudományi Intézet feladatai közé tartozott, a Teleki Intézetnek évi másfél millió pengő állt rendelkezésére. Ez igen jelentős összeg, az Akadémia költségvetési támogatásának másfélszerese volt, ami érdemi publikációs tevékenységre, könyvbírálatokra és folyóirat-előfizetésre adott lehetőséget.

A 19. század utolsó harmadától kiadott történeti folyóiratok, amelyek közül legfontosabb a *Századok* volt, 1945-ig folyamatosan megjelentek. A századforduló után, s különösen a két világháború között ezekhez több hosszabb-rövidebb ideig megjelenő új periodikum csatlakozott. A sort a *Történeti Szemle* nyitotta meg 1912-ben. A Magyar Tudományos Akadémia lapjaként kiadott orgánum 1916-ig évente négy, a háború második felében évente két-három, majd 1919 és 1930 között 1–4. számozással évente egy füzet terjedelemben jelent meg. Elsősorban – különösen kezdetben – egyetemes történeti tárgyú értekezéseket és kisebb közleményeket közölt, miközben a külföldi szakirodalom és folyóiratok széles körű szemlélésére is törekedett. Ilyen szempontból jól egészítette ki az inkább magyar történelemmel foglalkozó *Századok* hagyományos tematikáját. Első szerkesztője Angyal Dávid volt, akit 1902-ben választottak az MTA levelező tagjává, és 1909-ben lett az újkori magyar történelem professzora a pesti egyetemen. Szerkesztői munkáját 1926 és 1930 között Áldásy Antal (1869–1932) folytatta.

A levéltárosok első saját fóruma, amely a megyei és városi levéltárnokok egyesületi közlönyeként fungált, 1913 és 1916 között jelent meg *Levéltárosok Lapja* címmel. Komáromban adták ki; megjelenését a vidéki törvényhatóságok finanszírozták. Az egyesületi hírek és néhány levéltártani anyag közlése mellett elsősorban családtörténeti írásokat közölt. A háborús években a lap terjedelme csökkent, és az anyagi nehézségek miatt végül meg is szűnt. Az újabb levéltári folyóirat kiadását Csánki Dezső, az Országos Levéltár főigazgatója kezdeményezte 1922-ben azzal, hogy az új szakközlöny a levéltártan mellett a diplo-

matika, heraldika és genealógia tárgykörében is publikálta írásokat. Ezzel és különböző kisebb levéltári források közlésével tehermentesítené a *Századokat*, s egyben a megszűnt *Történelmi Tár* örökébe is léphetne. A történészek sok más kezdeményezéséhez hasonlóan Klebelsberg ezt is felkarolta; és *Levéltári Közlemények* címmel a lap 1923-tól, amikor az Országos Levéltár pompás új, a Bécsi kapu tér melletti épületébe beköltözött, meg is jelent. Évente két-két összevont száma látott napvilágot az Országos Levéltár saját kiadású orgánusaként, a következő rovatokkal: értekezések, kisebb közlemények, ismertetések, vegyes közlemények. 1932-ig Csánki Dezső szerkesztette, majd egy rövid átmenet után 1935 és 1943 között Szabó István. Csánki korszakában legnagyobb teret a levéltár- és fondismertetéseknek, továbbá a forráspublikációknak és a történeti forrástudományoknak biztosított. Szabó István főszerkesztősége alatt legnagyobb súlyt a levéltártan kapott. A háború utolsó szakaszában a lap anyagi alapjai megrendültek, úgyhogy az 1942–1945-ös évfolyamok egyetlen karcsú kötetben csak a háború után jelentek meg. Ezt az addigi segédszerkesztő, Sinkovics István szerkesztette.

1937-ben indult és összesen három évfolyamot ért meg a *Történetírás* című folyóirat, amelynek a Szekfű tanítványi köréhez tartozó Belitzky János (1909–1989) volt a főszerkesztője. Kezdetben helytörténet tanulmányok, s ezen belül gazdaság- és társadalomtörténeti témájú írások közlését tartotta feladatának, majd az utolsó évfolyam első számai „egyetemes történettudományi szemle” alcímmel jelentek meg. Szemléletét és szerkesztési elveit katolikus színezetű nacionalizmus és a faji gondolattól való elhatárolódás jellemezte. Ez mutatkozott meg a III. évfolyam elé írt beköszöntőben is, amelyben a szerkesztő hitet tett a történelmi Magyarország földrajzi és gazdasági egysége, valamint a magyarság Kárpát-medencei államalkotó szerepe mellett. „El akarjuk hinteni – olvashatjuk továbbá – annak az érzésnek a magvát minden egyes magyar lelkében, hogy ha számbelileg kis nép is vagyunk, különbek vagyunk, mint sok más nagy nemzet, mert kis nép voltunkra is meg tudtunk állni becsülettel, hitel, az idők minden viharán”.²¹⁸ Biztos anyagi alapok híján az addig is csak karcsú füzetekként megjelenő lap 1939-ben megszűnt.

A kifejezetten történettudományos szakfolyóiratok mellett természetesen számos egyéb orgánus is közölt történeti tárgyú tanulmányokat, esszéket és cikkeket. Ezek közül legfontosabbnak az 1927 és 1944 között megjelenő *Magyar Szemle* tekinthető. A folyóirat első 136 számát Szekfű Gyula, az 1939 januárja után kiadott 63 számot Eckhardt Sándor (1890–1969) irodalomtörténész, Eckhardt Ferenc öccse szerkesztette. A szerkesztők és a mögöttük álló Magyar Szemle Társaság vezetői – köztük Bethlen István (1874–1946) és a

mecénás báró Kornfeld Móric (1882–1967) – a művelt magyar középosztály igényes tájékoztatására és orientálására törekedtek konzervatív-liberális szellemenben. Ehhez idomulva a lap a hazai és az európai – elsősorban a német – történetírás fejleményeit is nyomon követte. A nagyobb vitákról beszámolókat közölt, ismertette a fontosabb könyveket, és egy-egy témáról néhány oldalas esszéekben is tájékoztatta olvasóit. A *Magyar Szemle* mellett említhető a *Magyarságtudomány* című folyóirat, amely 1935–1937-ben, valamint 1942–1943-ban jelent meg Ortutay Gyula (1910–1978) néprajzkutató szerkesztésében. A társadalomtudományok egész spektrumát lefedni igyekő tematikán belül szinte minden számban jelentek meg történeti tanulmányok is.

A magyar történetírás eredményeinek külföldi megismertetésével először Lukinich Imre, a pesti egyetem kelet-európai tanszékének vezetője, s egyben 1920 és 1943 között a Magyar Történelmi Társulat főtíkára próbálkozott. 1935-ben indította útjára az *Archivum Europae Centro-Orientalis* című periodikumot, amelynek 1944-ig kilenc kötete jelent meg. Az évkönyvszerű kiadvány történelmi és történeti vonatkozásokban gazdag nyelvészeti tanulmányokat, valamint részletes könyvismertetéseket jelentetett meg elsősorban német, ritkábban francia, angol és olasz nyelven. A II. világháború kellős közepén, 1943-ban ehhez egy francia nyelvű magyar történész-folyóirat csatlakozott: a *Revue d'histoire comparée*. A szerkesztőbizottság elnöke Eckhardt Sándor, tényleges szerkesztője azonban Kosáry Domokos és szerkesztőségi titkárként, majd 1944-től szerkesztőként Benda Kálmán volt. Az 1923-tól megjelent, főleg szépirodalmat és irodalmi tanulmányokat közlő *Études hongrois* hagyományával szakítva a *Revue* kizárólag történelmi tárgyú írások és könyvismertetéseket közölt. Ezen belül – mint programcikkében Kosáry Domokos ezt hangsúlyozta is – elsősorban a közép- és kelet-európai népek „összehasonlító történetével” foglalkozó írások publikálását tartotta feladatának. 1935-ös bécsi, 1936–1937-es párizsi és 1938–1939-es londoni ösztöndíjainak köszönhetően Kosáry jól, és részben személyesen is ismerte korának irányadó történészeit és azok módszertani vitáit. Legnagyobb hatással az etnocentrikus megközelítéssel szemben a komparatiztika mellett érvelő Henri Pirenne, a történetírást integratív társadalomtudományként felfogó Henri Berr és a földrajzi tényezők történelmi szerepét hangsúlyozó Lucien Febvre voltak rá. Beköszöntőjében is rájuk hivatkozott, miközben az „új” német történetírás képviselőiről említést sem tett. Bár a Teleki Intézet, ahol a lapot szerkesztették, biztos anyagi alapokra támaszkodhatott, a háborús viszonyok a *Revue*-nek sem kedveztek. Az 1944-es évfolyam már csak egyetlen karcsú számból – a kelet-európai népek történetével kapcsolatos bibliográfiát tartalmazta – állt, s hasonló terjedelemben jelent meg az 1945-ös, ugyancsak egyetlen számból álló évfolyam is.

²¹⁸ Belitzky János: Új utakon. *Történetírás*, 1939. 2.

2. A SZÁZADELŐ IRÁNYZATAI ÉS VITÁI

Mivel a középiskolákban a német nyelv és irodalom több éven át kötelező tantárgy volt, németül minden magyar történész tudott. Emellett többen közülük angolul és/vagy franciául is olvastak. Az európai történetírás vitáiról így részben közvetlenül, a külföldi könyveket és lapokat szemlélve értesültek. A legfontosabb fejleményekről ugyanakkor a hazai szakfolyóiratok is beszámoltak.

Az európai történetírást foglalkoztató kérdések közül a magyar történészek elsősorban továbbra is német kollégáik eredményeit és vitáit követték nyomon. Sőt a dualizmus időszakához képest a két világháború között a német történetírás iránti figyelem még erősödött is. Míg 1867 és 1918 között a külföldi könyvekről készült rezencióknak a *Századok*ban csak 49%-át tették ki a német nyelvű (német és osztrák) könyvek, 1919 és 1944 között már 66%-át. Az angol könyvek aránya ugyanakkor 9%-ról 3,5%-ra, a franciáké pedig 16%-ról 6,7%-ra csökkent. Az olasz könyvek aránya ugyanakkor 4%-ról 8%-ra emelkedett. Ezek az arányeltolódások részben az ország német- és olaszbarát politikai orientációjával, részben a három Collegium Hungaricum ezt erősítő hatásával magyarázhatók.

A század első éveiben legnagyobb figyelmet Karl Lamprecht fellépése váltott ki. Történelemszemléletével és metodológiai újításaival a *Századok* 1908-as évfolyamában Madzsar Imre terjedelmes tanulmányban foglalkozott. A következő évfolyamban a lipcsei egyetemen belül újonnan alapított és Lamprecht által vezetett *Institut für Kultur- und Universalgeschichte* munkájáról jelent meg ismertetés. A német, a francia és a kínai művelődéstörténettel foglalkozó négy tanszék 9 tanárát a recensens főleg azért dicsérte, mert „iparkodnak általában kiküszöbölni az egyetemi előadások megszokott tónusát”, s közvetlen társalgási stílusukkal a szokásosnál „jobban biztosítják a tanulók állandó és tényleges közreműködését”.²¹⁹ 1915-ben, amikor Lamprecht meghalt, egy nagyszabedű nekrológíró „korunk talán legismertebb nevű történetírójaként” méltatta tevékenységét. „Ellenfelei közül – írta – senki sem rajzolta a múltat oly szemléltetően és elevenen, mint ő”.²²⁰ Dékány István viszont úgy látta, hogy markáns politikatörténeti érdeklődése ellenére „Ranke sokoldalúbb, mint Lamprecht”, s „a közelmúlt nemzedékek előtt az ő történelme úgy szerepelt és pedig joggal, mint egy művészileg felépített egész, amelyen csupán egyes részletekben változtathat az idő”.²²¹

²¹⁹ Á-Á: A Lamprecht-féle történetkutatói módszer és a lipcsei új Egyetemes Kulturtörténeti Intézet. *Századok*, 1909. 758–766.

²²⁰ Auner Mihály: Lamprecht Károly 1856–1915. *Történeti Szemle*, 1915. 638–640.

²²¹ Dékány István: A Ranke-féle történelem-felfogás és történelmi irodalmunk. *Magyar Pedagógia*, 1909. 477–488.

Lamprecht mellett jelentős figyelmet váltott ki Dilthey történelemelmélete, és általában véve a német filozófusok különbségtétele a természet- és a szellemtudományok között. Ezzel Kornis Gyula (1885–1958), fiatal piarista főgimnáziumi tanár foglalkozott a Történelmi Társulat egyik 1912-es ülésén. „Kiváló érdeme van abban – összegezte Dilthey történetfilozófiai jelentőségét –, hogy tudatossá tenni segítette a történetírás rendkívüli logikai nehézségeit, tárgyának irracionális, módszerének részben intuitív természetét.”²²²

A történelmi materializmussal mint viszonylag új irányzattal többen is foglalkoztak. Legrészletesebben Jászi Oszkár, aki 1905-ben külön könyvet szentelt a témának. Jászi szerint Marx elméletének a jelentősége azért „rendkívüli”, mert nemcsak azt ismerte fel, hogy „a gazdasági erők a társadalom összes életmegnyilvánulásának alapjai”, hanem azt is, hogy az osztályharc „a társadalmat átalakító erők leghatalmasabbja”. Abban viszont – mutatott rá –, tévedett, hogy a vallási, erkölcsi, jogi és művészeti tényezőket a gazdasági alap „puszta visszefényeiként” fogta fel, megfosztva őket minden önálló szereptől. És tévedett abban is, hogy az emberi szubjektum történelemformáló jelentőségét tagadta. Végül vitatta Jászi a nemzetek elhalásával, valamint a nemzeti érdekek és a proletárok érdekei közötti antagonizmussal kapcsolatos marxi és engelsi tételeket is: „olyan mértékben – írta –, melyben a proletár is a hazának egyenlő jogú és gazdasági erejű polgára lesz: olyan mértékben a proletárnak is lesz hazája”, s a „nemzetközileg vezetett világ gazdaság [...] nem jelenti a nemzeti államok végét. Az egész emberiség békés kooperációja nem hozza magával a történelmileg kifejtett nemzetek pusztulását”.²²³ Marx és a történelmi materializmus más képviselőivel szemben Jászi sokkal inkább Herbert Spencer követőjének tartotta magát, s az ő biológiai evolucionizmusára esküdött. A *Principles of Sociology* – szögezte le – „az emberi társadalom első rendszeres természet-tudományi vizsgálatát adja”, s mint ilyen „valóságos bibliája a modern társadalomkutatásnak”.²²⁴ Dékány István ugyancsak a marxizmus egyoldalúságaira, mindenekelőtt az eszmei tényezők („Überbau”) negligálására és az osztályküzdelmek abszolutizálására hívta fel a figyelmet tanulmányaiban.²²⁵

Az 1890-ben alapított Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz kötődő tanárok és egyéb értelmiségiek körében viszont terjedt a marxizmus egyetlen

²²² Kornis Gyula: Dilthey történetelmélete. *Történeti Szemle*, 1912. 481–527. Idézet az 527. oldalon.

²²³ Jászi Oszkár: A történelmi materializmus állambölcselete. II. kiad. Budapest, 1908, Grill Károly, 7–13., 183–184.

²²⁴ Jászi Oszkár: Herbert Spencer és jövőnk feladatai. In *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. I. köt. Szerk. Litván György, Szűcs László. Budapest, 1973, Gondolat, 359–375.

²²⁵ Dékány István: A történelmi materializmus, mint történelembölcészeti kérdés. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908. 533–544.

üdvöztető tanként való elfogadása. A szabad tanítás 1907-ben megrendezett pécsi kongresszusának nyitó előadásában Marczali Henrik addigi ars poetikájához híven azt hangsúlyozta, hogy az oktatás fő tárgya „Az általános történeti eszmék, azok ismerete, átvétele, meghonosítása, saját viszonyainkhoz alkalmazása”. „Ismerni kell tehát az eszméket, ismerni az intézményeket. Mi ezekhez nem tartozik, nem igazi történelem, hanem többé-kevésbé érdekes anekdota”. Farkas István (1869–1944) szocialista és Fényes Samu (1863–1937) polgári radikális politikus, újságíró és szerkesztő ezzel szemben úgy vélte, hogy „Marczalinak az a meghatározása, hogy a történelem eszmék és intézmények ismertetése: naiv, zavaros osztályozás” (Fényes). „A történelmi eseményeket a materialista fölfogás alapján lehet tisztán látni és megmagyarázni” (Farkas). Giesswein Sándor (1856–1923) keresztényszocialista pap politikus és mások ugyanezen a tanácskozáson Jászi és Dékány álláspontjához hasonlóan mellett érveltek, hogy a történelmi materializmus nemcsak világnézetként, hanem „mint módszer sem érinthetetlen igazság”, s hogy a „történelem [...] nemcsak véres küzdelmek följegyzője, hanem hála Istennek, eszmék küzdelméről és diadaláról is beszél”.²²⁶ Vagyis a történelem és a történelmi magyarázatok komplexitása mellett szálltak síkra.

A történeti kutatásokkal is foglalkozó marxista értelmiségiek közül Szabó Ervin emelkedett ki. Szabó Jászihoz hasonlóan kikeresztelkedett zsidó családból származott, ám felnőttként egyik vallásfelekezethez sem tartozott. A vallás tanai helyett a marxizmus dogmaiban hitt, amelyek alapján úgy tekintett a történelemre, mint „az emberi haladás krónikájára”, amelynek „alakjai azok, akik cselekvő részt vettek e haladás előbbrevitelében”. A magyar nemzeti történetírás mindegyik áramlatával mélyen elégedetlen volt; azokat egyaránt „osztályszempontú” történelemhamisításnak tartotta. „Alig van nemzet, amely a hazugságoknak vastagabb szemüvegén szemlélné saját történelmét” – írta egyik első, 1902-es publicisztikai írásában. A szocialista történetíró feladatát ezért abban látta, hogy „ki kell söpörnie a magyar történelemből a királyok, a hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni családi érdekekért vívott háborúk leírásait – mindent, amiből a múltat hamisítják, hogy megfertőzzék, hazugsággal itassák az életet, a jelent, a jövőt.”²²⁷

Szabó munkásságának elmélyültebb szakasza 1905-ben kezdődött Marx és Engels válogatott művei első kötének a kiadásával, amelyet 1909-ben a második követett. Ebben az „alapító atyák” Kossuthral, illetve az 1848-49-es forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos szövegeit is közölte. Marx és Engels

²²⁶ A szabad tanítás Pécsen, 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Szerk. Vörösvári Ferenc. Budapest, 1908, Franklin Társulat, 146–183.

²²⁷ Szabó Ervin történeti írásai. Szerk. Litván György. Budapest, 1979, Gondolat, 6. és 30.

szempontjai további ösztönzéseket adtak neki a magyar történelem, elsősorban 1848-49 kritikus tanulmányozásához. Ilyen tárgyú írásaiban tagadta az 1848-49-es forradalom polgári céljait, s hangsúlyozta annak rendi jellegét. Lényegében az egész időszakot a középnemesség „osztályharcának” tekintette a Béccsel szövetséges nagybirtokossággal szemben. A nemesség még az áprilisi törvényeket is csak a pesti tömegmozgalmak rémhírére fogadta el, s a későbbiekben sem a haza vagy az egész társadalom üdve, hanem saját önző érdekei motiválták politikáját. Ebből következőleg a „mérhetetlen uralomvágy” és a hatalomhoz való „beteges ragaszkodás” által vezérelt Kossuth is lekerült a piederstálról, s helyébe a radikálisok – Petőfi és a „márciusi ifjak” – léptek. Rajtuk kívül a „vagyonközösséget és a teljes demokráciát” sürgető Dózsa, valamint Martinovics és mártírtársai kerültek még a magyar történelem Szabó által elképzelt marxista panteonjába.²²⁸ 1848-49-cel kapcsolatos nézeteit a háború alatt Szabó monografikus formában is kifejtette, ám munkája csak halála után jelent meg Bécsben (*Társadalmi és pártharcok a 48-49-es magyar forradalomban*, 1921).

A Jászi köréhez tartozó, ám később a Szociáldemokrata Párthoz csatlakozott Szende Pál (1879–1934) a függetlenségi-kurucos történelemszemélet két másik idolját – Werbőczyt és Rákóczi – helyezte új, negatív megvilágításba. A köznemesség 16. századi vezére az OMKE jogot végzett főtitkárának prezentálásában nem a kor kiváló jogtudósaként és a köznemessi érdekek önzetlen képviselőjeként, hanem saját hasznára dolgozó olyan „politikai zsarolóként” jelent meg, aki „azért tátja ki minél nagyobbra száját, hogy annál jobban betömje az sebeit”. Szende saját alap kutatások nélkül, Fraknói nagy biográfiájának adatait újrendezve és -értelmezve jutott arra a következtetésre, hogy az „erkölcsi skrupulusoktól” mentes kitűnő szónok és stilszta legfőbb céljának „minél több földbirtoknak minden áron való megszerzését” tartotta.²²⁹ Bár Rákóczi jelleméről és képességeiről sokkal jobb véleményt formált, Thaly, sőt Márki idealizált képéhez képest mégis deheroizálta a „vezérlő fejedelmet”. „II. Rákóczi Ferenc – vont mérleget – az események lefolyására döntő befolyást nem gyakorolt. Inkább kontemplatív kedély, mint a tettek embere volt, s bár tisztán látta [...] főbb embereinek vétkeit és hibáit, de a viszonyok kényszere miatt nem tudott azokon változtatni”. Ez leginkább a jobbágykérdés kezelésében mutatkozott, amelyben engedett a nemesség „osztályönzésének”, s ezzel maga is hozzájárult a bukáshoz. Mindezek miatt az „objektív történetírás most már nem fogja engedni ezen eseményeket a szabadságharcok ideális patinájával bevonni”.²³⁰

²²⁸ Uo. 35–97.

²²⁹ Szende Pál: Werbőczy. [1907] In *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. Szerk. Pók Attila. Budapest, 1982, Gondolat, 92–110. Idézetek a 95–97. oldalon.

²³⁰ Szende Pál: Rákóczi. [1906] In *A Huszadik Század körének történetfelfogása*, i. m. 85–91.

A történelmi materializmus harmadik olyan képviselője, akinek a történelmi tanulmányai szakmai berkekben is figyelmet váltottak ki, Ágoston Péter, a nagyváradi jogakadémia tanára volt. A magyar történetírás addigi teljesítményét Szabó Ervinhez hasonlóan Ágoston is méltánytalanul lebecsülte. „A történelem tudománynak – deklarálta a magyar nagybirtok történetével foglalkozó munkájának előszavában mintegy axiómaként – az a feladata, hogy a társadalom törvényeit általa megismerjük.” A magyar történetírás azonban nem erre, vagyis „az igazság felderítésére”, hanem a múlt megszépítésére törekszik. „Olyan munka – fogalmazott sommásan –, melyben a múltra nézve is az igazság, tehát a múlt fogyatékosai, az emberek hibái is meg volnának írva, alig van. A nagyközönség kezébe csak olyan történelmi művek kerülnek, melyekben a múlt, mint kívánatos paradicsom; az elhunytak mint hősök; az események, mint helyes cselekedetek vannak beállítva.”²³¹

Szabóhoz és Szendéhez hasonlóan tehát Ágoston is a magyar történelem marxista szempontú újraértelmezésére és ennek részeként hagyományos hőseinek a deheroizálására törekedett. A magyar nagybirtokról írott monográfiájában például nemcsak azt állította, hogy minden történelmi jelenség anyagi mozgatórugókra vezethető vissza, s hogy a magyar nagybirtokosok mindenkor célja minél több birtok megszerzésében és megtartásában foglalható össze. Hanem azt is, hogy „Ha a magyar vagyonszerzés mélységeibe pillantunk, akkor azt látjuk, hogy nálunk minden vagyon forrása az erkölcstelenség”. Példái között szerepelt a „parvenü” Hunyadi, akinek éppúgy „saját hatalma lebegett csak szeme előtt”, mint Bocskainak, akinek a „fejedelemsége klasszikus példája a nagy vagyon önmagában levő végcéljának”. Továbbá Zrínyi Miklós, aki azért kezdett sereget gyűjteni, mert a boszniai pasa „Magyar-, Horvát-, Erdély- s Moldvaország fejedelmének címezte”, s ez kielégítette „hiúságát”. Ágoston tehát teljes mértékben elvitatta azt az egész Magyarország szempontjából pozitív szerepet, amelyet a kereszténység és a haza védelme, a kultúrateremtés és -átadás stb. terén a nagybirtokosok egy része, változó mértékben ugyan, de időről időre betöltött. Sőt az újabb korokról írva kiegészítette a magyar arisztokrácia bűnlajstromát azzal, hogy a „jobbágyaik izzadtsága” által szerzett javaik jó részét nem itthon, hanem külföldön költötték el”.²³²

A nemzeti függetlenség ügyével szembeni közömbösség és a történelmi elit túlzó bírálata, amely Szabó, Szende és Ágoston írásait jellemezte, érdemben alakította a konzervatív-liberális rendszerrel szemben körvonalazódó demokratikus és szocialista baloldal műtszemléletét. Jól látszott ez az 1905–1906-os politikai válság idején, amikor a szociáldemokraták és a pogári radikálisok nem

a Béccsel szembeni „nemzeti ellenállás” pártjaival, hanem az ún. darabont-kormány általános választójogot ígérő aulikus belügyminiszterével, Kristóffy Józseffel működtek együtt.

A történelmi materializmus hívei a 19. század régi vágású történészeihez hasonlóan a múlt megismerhetőségében és rekonstruálhatóságában hittek. A szakszerű képzésben részesült és olvasott fiatalabb nemzedékek képviselői azonban a legteljesebb mértékben tudatában voltak a történelmi megismerés sajátos, rekonstrukciós és konstrukciós elemeket egyaránt tartalmazó természetének. Történetírás és fikció közé mindazonáltal markáns választóvonalat húztak. Így járt el Szentpétery Imre – 1904-től a lugosi főgimnázium tanára, majd 1918-tól a debreceni, 1923-tól a budapesti egyetemen a segédtudományok professzora –, hangsúlyozva egyfelől, hogy „abszolút objektivitás a történettudományban nem létezhetik”; „a subjektivitás a történettudományból a legobjektívebb fokon sem zárható ki egészen”. Másfelől viszont azt is, hogy „történettudomány ideálja” ennek ellenére „mindig az objektivitás lesz, és tökéletessége azon arányban fokozódik, amint ezt az ideált megközelíteni tudja”. De hogyan csökkenthető a történetíró szubjektivitása? Erre nézve Szentpétery három tanáccsal szolgált. Bernheimre hivatkozva mindenekelőtt azt ajánlotta, hogy a „a kutató maga legyen tisztában a saját álláspontjával”, mert a „subjektív felfogás akkor legveszedelmesebb, ha a kutató nem tudja, hogy az, amit ő abszolút igazságnak tart, nem egyéb, mint az ő saját felfogása. Ilyenkor történik, hogy az író az ellenkező véleményeket, mint – meggyőződése szerint – az igazsággal ellenkezőket figyelembe sem veszi, s az igazság nevében teljesen egyoldalúvá lesz az igazság rovására. Ha ellenben a kutató szem előtt tartja, hogy ő csupán valamely subjektív állásponton van, mely esetleg módosításra és javításra szorulhat, akkor nem lesz elfogult, tisztábban mérlegelheti az ellenkező szempontokat, és világosabban megláthatja a bennük rejlő igazságot. Sőt ez az eljárás egyenesen megköveteli, hogy a kutató olykor a magáéval ellentétes álláspontra helyezkedjék, onnan vizsgálja az eseményeket, hogy így az igazsághoz annál közelebb férközhessék”. Másodszor arra hívta fel a figyelmet, hogy a kutató soha ne saját etikai, politikai vagy vallási eszményeit alkalmazza elmúlt korok történéseinek mércéjeként, hanem helyezkedjen „a vizsgált korszakba vagy események közé”, és azt kutassa, hogy „azon célnak, melyet az illető korszak, nép vagy személy elérni akart, mennyire feleltek meg a vizsgált tények, hasznosak vagy károsak voltak-e ebből a szempontból”. Végül harmadik tanácsként azt ajánlotta, hogy a történész kerülje az olyan témákat, melyek „a subjektív felfogás nyilvánulására inkább alkalmat szolgáltatnak, és szinte kihívják azt”. Pozitív példaként Mommsenre hivatkozott, akinek szubjektivitása vitán fölült, ám Róma távoli múltba vesző történetéről írva mégis elkerülte az aktuálpolitikai áthallásokat és pártosságot. „Ilyen általánosságban mozgó tanácsok – konkludált Szentpétery – természetesen nem tartanak, de nem is

²³¹ Ágoston Péter: *A magyar világi nagybirtok története*. Budapest, 1913, Grill Károly, VIII–X.

²³² Uo. 87., 178., 201. és 300.

tarthatnak igényt arra, hogy a teljesen objektív történettudományi eljárást biztosítsák. Arra azonban mindenesetre alkalmasak, hogy a subjektivitás durva nyilatkozásának, legfőképpen pedig a tendenciának elejét vegyék. S ez nagyjában és egészben véve elegendő is.”²³³

Dékány István ugyancsak elérhetetlennek gondolta a teljes objektivitást. Világosan megkülönböztette a múltat, a múlt megmaradt és felkutatható nyomait, valamint a történész ezeken alapuló megismerő tevékenységének eredményét: a történelmet, illetve a történelmi tudást. A történetírást olyan „rekonstrukciós” eljárásnak tartotta, amelynek során a történész képzelete ugyan „meg van kötve az ismert források” által, melyekhez „hűségesen alkalmazkodnia” kell, másfelől viszont „élesen el is tér tőlük”, mert hiszen „a tények chaotikus halmazából, a történeti egyedek, unicumok végtelen tömegéből tudományos (s nem paedagógiai szempontok által vezérelt) egyszerűsítést” hoz létre. Vagyis „alkot”, mely lényegét tekintve a művészeti tevékenységgel rokon, hiszen „habár öntudatlanul is, fontosságuk szerint, vizsgálat alatt közvetlenül elválasztja, átalakítja a történeti tényeket”. Ezért van, hogy az ún. „történelmek lényegesen különböztek egymástól, egy Macaulay-t, Green-t, Ranke-t, Mommsen-t vagy Lamprecht-et műveik alapján könnyedén elválaszthatjuk, műveikben letéve lévén egész szellemük”.²³⁴

A külföldi viták hatását és ennek következtében a honi történetírás elméleti kérdések iránti fokozottabb érdeklődését mutatta, hogy a folyóiratokban közölt tanulmányok és cikkek mellett a század első éveiben két önálló kötet is megjelent e tárgyban. Az első, melyet a fiatal Horváth Jenő írt, a történettudomány alapelveivel és az emberi művelődés „irányeszméivel” foglalkozott. Bár irodalomjegyzékében Droysen idevágó munkájától Bernheim, Freeman és Seignobos módszertani kézikönyvein át Lamprecht metodológiai írásaiig minden fontos irodalmat szerepeltetett, összefoglalása meglehetősen iskolásra sikeredett, mondhatni minden eredetiség hiányzott belőle. Nem véletlen, hogy nem is vált az egyetemi oktatás kézikönyvévé, sőt néhány év alatt szinte teljesen elfelejtődött (*A történelem bölcselete*, 1907).

Néhány évvel később logikusabb, áttekinthetőbb és invenciózusabb, ám ugyancsak rövid és esszéisztikus összegzés jelent meg a közepgenerációhoz tartozó Márki Sándor tollából. A különböző külföldi és hazai irányzatok – köztük a pozitivizmus, historizmus és történelmi materializmus – szemléje után Márki így összegezte a történetírás elméleti alapjaival és kutatási területeivel kapcsolatos véleményét: „Korunk a történetfilozófiai módszereknek, szerényebben

²³³ Szentpétery Imre: A történettudomány objektivitásának kritikája. *Századok*, 1906. 585–619.

²³⁴ Dékány István: A történelmi materializmus mint történelembölcséleti kérdés. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908. 533–544.

szólva: a történelmi felfogásoknak egész özönével áll szemben. Mindamellet tételes törvényekre nem hivatkozhatik, nem is számíthat, pedig a törvényjavaslatoknak egész halmaza vár reá. E közben kénye-kedve szerint válogathat a támpontok közt. Történetíróitól immáron nemcsak a háborúk és politikai események leírását várja, hanem az egész emberi haladásnak hű rajzát is. A történelemhez tartozónak ösmer el minden olyan eseményt, állapotot és viszonyt, aminek okszerű összefüggéséből a nemzetek valláserkölcsei, értelmi és anyagi fejlődésének képét irodalmi módon megfestheti.”

A kortárs német és angol szerzők mellett Márki ismerte és nagyrabecsülte Henri Berr műveit és szintetizáló törekvéseit is, ami kollégáinak többségét nem jellemezte. A történész elsődleges feladatának mégsem a megismerést és az igazság keresését, hanem Ipolyihoz, Thalyhoz és a romantikus iskola más képviselőihez hasonlóan a „nemzeti öntudat fenntartását és erősítését” tartotta. „A tanító, pragmatikus történelem valóban nem vezethet bennünket más történelmi felfogásra, mint arra, hogy a múlt nemes tanulságait hazaszeretettől megihletve kell gyümölcsöztetni” – foglalta össze a történetírás felfogása szerinti feladatát. A hazafiasság mellett követelményként írta elő a vallásosságot is. Egyetértően idézte Danielik János (1817–1888) egri kanonok és pápai kamarás fél évszázaddal korábbi történetfilozófiai elmékedését (*A történet szelleme*, 1857), amely szerint „A történet általános gondviselési tervről tanúskodik”, amelynek menetében „egy általános, változhatatlan és célját csálthatatlanul elérő isteni terv” fedezhető fel. Őt idézve Márki úgy látta, hogy „a történelemnek vallástételen, dogmán alapuló felfogása, az isteni gondviselés mint vezető eszme hirdetése mai alakjában éppenséggel nem zárkózik el az ember politikai, gazdasági, társadalmi alkotásai elől”.²³⁵

A világnézeti és módszertani jellegű viták mellett újult erővel törtek felszínre a századforduló utáni években azok az ellentétek, amelyek a régi keletű kuruc-labanc, illetve az ezt színező protestáns-katolikus felekezeti szembenállásból eredtek. Ennek egyik oka a Bécs és Budapest közötti politikai viszály 1903 és 1910 közötti kiéleződése, a másik pedig a magyar társadalom dualizmus kori átalakulásából adódó feszültség-halmaz volt. Az átmenetileg megerősödött és hatalomra jutott függetlenségi politika egyik fontos szimbolikus eseményeként 1906-ban a kassai székesegyházban örök nyugalomra helyezték II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai Törökországból hazahozott hamvait. Két év múlva került sor Bosznia-Hercegovina annektálására, amelyben a magyar nemzeti közvélemény az 1526 előtti magyar birodalmi politika újraéledésének a jelét látta. Eközben egyre láthatóbbá vált az 1867 utáni társadalmi átstrukturálódás két fontos középosztálybeli fejleménye: a dzsentri lesüllyedése és a zsidó pol-

²³⁵ Márki Sándor: *Történet és történetírás*. Budapest, 1914, Franklin Társulat, 35., 128–129.

gárság felemelkedése. Ezzel összefüggésben erősödött a konzervatív és jobboldali körök antiszemitizmusa, amelyhez kapcsolódva markánsabbá váltak egyes zsidó és keresztény származású történészek közötti ellentétek. A századforduló és az I. világháború közötti másfél évtizedben mindezek az új jelenségek számos olyan disputát generáltak, amelyekben szétválaszthatatlanul keveredtek a szakmai szempontok és az ideológiailag, sőt politikailag motivált megfontolások. Ezek közül négy jellegzeteset ragadunk ki: 1. a Marczali Henrik szakmai hitelét kikezdeni akaró rágalomhadjáratot; 2. az Acsády Ignác történelmi materialista és antiklerikális szemlélete ellen fellépő konzervatív-katolikus kritikát; 3. az Erdélyi László és Tagányi Károly közötti vitát a középkori magyar történelem néhány kérdéséről; 4. s végül a Szekfű Gyula Rákóczi „deheroizáló” 1913-as könyve által kiváltott polémia.

Marczali Henrik kora ifjúságától kezdve többször keveredett vitába, sőt néha nyat ezek közül maga kezdeményezett. Ezek azonban szakmai viták voltak, amelyek nem kérdőjelezték meg a résztvevők jóindulatát és erkölcsi integritását. A századfordulótól azonban megváltozott a vitakultúra: Marczali mondva csinált ügyek kapcsán került alantas támadások keresztútjába. Először a *Nagy Képes Világtörténet* 1898-ban jelentet első, Gyomlay Gyula által írt kötetéért támadták – plágiumot kiáltva. A vádaskodás hátterében régi egyetemi ellenfele, Ballagi Aladár állt, aki az 1870-es években jelentet két könyve (*A magyar kir. Testőrség története*, 1872; *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877*, 1878) okán már 1880-ban – 27 évesen! – az újkori egyetemes történelem professzora, majd 1884-ben az Akadémia levelező tagja lett. Ezt követően azonban érdemleges kutatómunkát nem végzett, s mint tanár sem vonzotta magához a tehetséges diákokat. Érthető hát, hogy tudományos eredmények és növendékek híján Marczali átfogó tájékozottsága, hallatlan termékenység és tanári sikerei betegesen féltékennyé tették. A bölcsészkar tanácsulés idővel ugyan teljes mértékben tisztázta Gyomlayt a plágium vádjától, ám a hónapokon át tartó alaptalan vádaskodás érthető módon mégis depressziálta Marczalit.

A következő támadásra Marczali egyik 1900-ban jelentet közleménye szolgáltatta az ürügyet. Leiningen-Westerburg Károly – az aradi 13 egyike – németül írt naplójának magyar fordításban való közzétételéről volt szó, amelyben a tábornok, bár ellenfelei közé tartozott, több kérdésben Görgey Artúrnak adott igazat. Ezúttal Hentaller Lajos (1852–1912) függetlenségi hírlapíró és politikus – Kossuth lelkes híve és méltatója – támadta meg a történészt, a szöveg meghamisításával vádolva. Az „igazságtételre” felkért kollégáknak – Pauler Gyula, Fraknói Vilmos és Fejérpataky László – ugyan mindegyike Marczalinak adott igazat, ám amíg ez kiderült, a függetlenségi sajtó hatalmasra dagasztotta az ezúttal is alaptalan vádat. Az ügy nyilvánvaló következményeként Marczali 1903-ban kikerült a Történelmi Társulat igazgatóválasztmányából, s bár 1893 óta az MTA levelező tagja volt, rendes taggá senki sem jelölte – sem ekkor, sem

később. Ballagit viszont – összehasonlíthatatlanul kisebb és silányabb teljesítménnyel – 1904-ben rendes taggá választották.

A legcsúnyább ügyre 1910-ben került sor. Ekkor három katolikus néppárti képviselő vádolta meg Marczalit azzal, hogy előre megbeszélte kérdéseket tett fel egyik doktoranduszának. A rektori tanács alapos vizsgálat nélkül azonnal elmarasztalta, mire Marczali fegyelmit kért maga ellen. A fegyelmi bizottság ismét tisztázta a történészt, ám a jogi útra terelt rágalmozási per 1914-ig elhúzódott. Közben a katolikus és különböző jobboldali lapok útszéli módon támadták őt is és az egyetem más zsidó vallású tanárait is. Megoszlott a diákság is. A katolikus Szent Imre Egyesület tagjai időről időre tüntetéseket szerveztek Marczali ellen, míg a baloldali Galilei-kör tagjai mellé álltak, és rokonszenvűkről biztosították. Az ismételt támadások hatására az addig hiperaktív és rendkívül termékeny Marczali alkotói kedve alábbhagyott. 1907-ben még megjelentette kétkötetes monográfiáját az 1790–91-es országgyűlésről (*Az 1790/1-diki országgyűlés I–II. köt.*, 1907), majd 1911-ben közzétett egy népszerűsítő jellegű magyar történeti szintézist (*Magyarország története*, 1911), ám ezekkel vége szakadt a nagyobb lélegzetű munkák sorának. A továbbiakban csak kisebb tanulmányokat és cikkeket írt.

A Horthy-korszakban fokozódott elszigeteltsége. Ennek az volt az oka, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság alatt elvállalta az Országos Levéltári Tanács elnökségét, és találkozott Kun Bélával, akit – az akkor még szokatlan *oral history* technikáját alkalmazva – más politikusokhoz hasonlóan „kikérdezett”. Emiatt az MTA igazoló bizottsága 1920 elején elmarasztalta, egyeteme, melyet 1919 őszétől régi ellenlábasa, Ballagi Aladár irányított rektorként, pedig előbb szabadságolta, majd 1923 őszén nyugdíjazta. A dualista időszak talán legnagyobb – de mindenképpen egyik legnagyobb – formátumú történetírója a két világháború között légüres térbe került, ahogy egyre inkább oda került maga a magyar liberalizmus is, átadva helyét az egyre befolyásosabb különböző konzervatív és radikális irányzatoknak.

Egyik utolsó írásában, amelyet a magyar történetírásról készített egy 1927-es reprezentatív francia kötet számára, saját munkássága mellett Marczali elismeréssel szolt egy-két elődjéről és pályatársáról, például Salamon Ferencről és Fraknói Vilmosról. Leplezetlen kritikában részesítette viszont régi vitapartnerét, Pauler Gyulát empirizmusáért, valamint Thaly Kálmánt, „akinél a patriotizmus szélsőségbe fordult”. Ennél is lesújtóbb véleményt fogalmazott meg az 1920 utáni állapotokról, amikor – mint írta – különböző rég elfeledett romantikus mítoszok kaptak lábra, s általában véve „a reakció szelleme diadalmaskodik”.²³⁶

²³⁶ Henri Marczali: *Hongrie. In Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisations et résultats du travail historique de 1876 à 1926. Vol. I. Paris, 1927, Librairie Félix Alcan, 209–218.*

Vádjaival az új generáció nevében Hóman Bálint szállt szembe. Bár elismerte, hogy „Tanári pályája utolsó szakaszában politikai magatartása kartársai és a hivatalos körök részéről kelleténél tán szigorúbb, sokak szerint méltánytalan elbírálásban részesült”, s ez „öreg korára” „meghasonlást, keserűséget oltott lelkébe”, álláspontját egészében elfogadhatatlannak nevezte, s a tanítványok nevében kijelentette, hogy ezen az úton „nem hajlandók őt követni”.²³⁷ A dualista időszak legnagyobb liberális történésze sértetten és elszigetelten hunyt el 1940-ben.

Acsády Ignác két művével került támadások keresztüzebe. Először az 1904-ben megjelent több mint 1000 oldalas, ismeretterjesztő jellegű magyar történeti szintézisével (*A magyar birodalom története* I–II. köt., 1904), majd másodszor a magyar jobbgység történetéről írott szakmonográfiájával (*A magyar jobbgység története*, 1906).

A középkori magyar királyság nagyhatalmi állásának emléke mélyen beépült a magyar politikai gondolkodásba. A sivár jelennel szembeállított dicső múlt szinonimája a felvilágosodás és a romantika korában egyaránt a középkori magyar birodalom egyik vagy másik változata volt. Ez a nosztalgikus sóvárgás sokak ábrándjaiban lehetséges és kívánatos jövőképként is megjelent. Az ilyen jellegű tervezgetések különösen megerősödtek 1867 után, amikor a történeti magyar állam egysége a Habsburg Birodalmon belül helyreállt, s az ország gazdasági és kulturális értelemben egyaránt dinamikusan fejlődött. Acsády szintézise – címében és tartalmában egyaránt – ezekhez a Balkán gazdasági és kulturális „gyarmatosítását” célzó ambiciózus tervekhez szolgáltatott történelmi érveket. Időrendben haladva először az Árpádok birodalomépítő politikájának a sikereit ecsetelte, akik „Megszerezték, szervezték mai hazánkat, eleinte szűk határait egyre tovább terjesztették, melléktartományokat hódítottak s nagy és erős birodalomra forrasztották össze. Ezzel irányadó, vezető nemzetközi tényezővé avatták, a kelet első nagyhatalmává, a nyugati polgárosodás erős védgátjává tették országukat, mely nemcsak saját alattvalóival, hanem az egész keresztény népcsaláddal szemben is életbevágó hivatást teljesített. Szeme elsősorban észak, kelet és dél fél barbár vidékeire, Ruténiára, Kunországra, az Alduna és az Adria tartományaira nézett, s a Balkán északi vidékein a magyar volt az első igazán államalkotó elem. [...] A XIII. századi királyok már Magyarország, Horvátország, Dalmácia, Ráma, Kunország, Rácország, Halics, Ladomér és Bulgária, néha Jeruzsálem királya ragyogó címét viselték”.²³⁸ Nagy Lajos dinasztikus törekvéseit és Zsigmond német-római irányultságát ugyancsak a magyar

birodalmi célokkal azonosította. A magyar politika lényegét ezáltal Árpádtól Mátyásig a birodalmi eszme szolgálataként és megvalósulásaként tüntette fel. Koncepciójából következett, hogy a magyar történelem nagy sorsfordulója és egyben az első kötet záródátuma nála nem 1526, hanem 1490: Mátyás halála és birodalmának szétesése volt. A 16. század első évtizedei, melyekkel a második kötet kezdődött, már „a haldoklás éve”.

Az „utolsó nemzeti király”, Szapolyai János halála és az 1867 közötti több mint három évszázad történetét Acsády markánsan függetlenségi megközelítésben tárgyalta. Ahelyett, hogy Magyarországot birodalmuk központjává, Budát pedig székvárosukká tették volna, s ezáltal maguk is a magyar birodalmi gondolat szolgálatába álltak volna, a Habsburgok folyamatosan a magyar nemzeti jogok és erők letörésére törekedtek. Noha „Egyetlen más országuk sem járult annyira hatalmi állásuk fokozásához, mint Magyarország, mert a császárság erkölcsi tekintélyéhez ő adta meg az anyagi, a fegyveres erőt”, a „császári rendszer idegen hódítóként lépett föl, egyenesen nemzeti létéből akarta kivetköztetni, politikailag hódított tartománnyá, gazdaságilag Ausztria gyarmatává igyekezett lesüllyeszteni az országot. Még arra sem gondolt soha, hogy legalább a lakosság egy számottevő részét fűzze az érdek és rokonszenv lánczaival magához, hogy akár a nemesi tömegekre, akár a városi polgárságra vagy a köznépre fektesse uralmát. A főpapságon kívül csupán a társadalom egy szűk körét nyerte meg, melyet előbb vallásból, aztán magyar nemzetiségéből forgatott ki s mely bőséges jutalom fejében vakbuzgalommal szolgált. Ez a szűk kör lett Magyarországon az idegen kényuralom elméleti és gyakorlati apostolává, sőt leigázott, kiaknázott nemzetével egyenesen el akarta hitetni, hogy rabszolgai állapota nemcsak a legjobb, hanem az egyedül lehetséges. Ugyan e tanokat hirdették a rendszer irodalmi képviselői, mert a hatalom még a történetet is rá kényszerítette, hogy a rendszer szükségleteihez idomítsa nemzete fényes múltját, megtagadja igazi híveit, félremagyarázza törekvéseik eszményi voltát, életök sikerét és haláluk fenségét.” Ezért aztán nem csoda, hogy az „önállóságához szívósan ragaszkodó magyar nép folytonosan tiltakozott e kormányzat ellen, s nem egyszer karddal próbálta az idegen uralom béklyóit széttörni”.²³⁹ Ez tartott egészen 1867-ig, amikor a magyar nemzet „törvényesen rendezte viszonyát ősi uralkodó családjához, valamint az örökös tartományokhoz”. Azóta „ifjú erővel néz jövőjének nagy feladatai elé, s valamint a múltban, akképpen ma is ragaszkodik nemzeti egyéniségéhez, az állami önállósághoz, mindazokhoz a nemes eszményekhez, melyekért élt, dolgozott és szenvedett egy ezredéven át, a honalapító Árpád óta a jelenkorig”.²⁴⁰

²³⁷ Hóman Bálint: Hazai történetírásunk csődje. In Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*. I. köt. Máriabesnyő, Gödöllő, 2003, Attraktor, 108–112.

²³⁸ Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*. I. köt. Budapest, 1904, Athenaeum, 365.

²³⁹ Uo. II. köt. 187–190.

²⁴⁰ Uo. 791., 798.

Acsády munkájának másik központi gondolata – a birodalmiság mellett – az antiklerikalizmus volt. A korábban készült összefoglalások általában az Árpád- és az Anjou-kor esetében egyaránt erősen kidomborították a katolikus egyház szerepét úgy az államszervezés, mint a kultúráközvetítés terén. Különösen jellemezte ez Fraknói és Pór megközelítéseit. Acsády viszont a királyi hatalom világi, sőt – anakronisztikus módon – nemzeti jellegét hangsúlyozta. István királyról például így írt: „István világi ember, úr, király volt minden ízében s nem a szerzetest, hanem, mint mondja, a legkiválóbb királyokat és császárokat választotta mintájául s az ő nyomdokaikat követte hosszú uralkodásában. Nagy Károly császárt tekinté eszményének. Olyan hitbuzgó akart lenni, mint Nagy Károly volt, olyan apostoli munkát akart végezni, mint ő, de valamint Károly, akképpen István is királynak, világi embernek, nem pedig barát-nak érezte magát”.²⁴¹ Szent Lászlóról írva felhívta a figyelmet, hogy a király nem ismerte el a pápa Horvátországra formált jogát, hanem saját uralma alá helyezte a nyugat-balkáni királyságot. S bár sokáig a „pápás párthoz” tartozott, élete utolsó éveiben mindinkább „elszakadt a szentszék engedelmisségétől”.²⁴² A pápa kétségtelen támogatása ellenére még Károly Róbert is „szabad választás útján lett Magyarország királya”, s azt, hogy „a magyar király hűbéri vagy bármily alárendeltségi viszonyban állana a pápával, sem ő, sem utódai el nem ismerték soha”.²⁴³

Acsády antiklerikalizmusának másik eklatáns jele a magyar főpapság történelmi szerepének kritikus bemutatása volt. Noha kultúraterjesztő szerepüket nem tagadta, a királyi hatalom ellen irányuló egyházi politika ármánykodásaira, s az idegen – olykor a szentszéki, olykor a német – hatalmi érdekek kiszolgálására következetesen rámutatott. Így jártak el a magyar főpapok, amikor a pápa parancsára felléptek Aba Sámuel ellen, s a német császár markában lévő Pétert segítették a trónra, vagy később, a 13. század végén, amikor intrikáikkal növelték az ellentéteket a kunok és a király, IV. (Kun) László között.

A középkori magyar királyság nagyságának felmutatása és a kiegyezés piedesztálra emelése megfelelt a századelő történetírói kánonjának. A Habsburgok politikájának kritikája, s különösen a pápaság és a magyar katolikus egyház bírálata azonban eltért ettől, és ezért többeket ösztönzött kritikus hangú bírálatra. Ezek közül Dudek János (1858–1916) „felsőbb leányiskolai igazgató” – 1906-tól a dogmatika professzora a budapesti egyetem teológiai karán – megszólalása emelkedik ki, aki egész könyvet szentelt Acsády antiklerikalizmusának és Habsburg-ellenességének a „tényszerű” cáfolatára. Dudek szerint Acsády egyik fő célja munkájával – miként, a „másik izraelitáé”, Marczali Henriké

²⁴¹ Uo. I. köt. 71–72.²⁴² Uo. 146–147.²⁴³ Uo. 407.

is a Szilágyi-féle *Magyar Nemzet Történetében* – az volt, hogy kiiktassa a „pápát a magyar történelemből”, s megtépázza az egyház szerepét a magyar állam létrehozásában és fenntartásában. Miközben a valóság az, hogy „A magyarból az akkori európai viszonyok között sohasem vált volna életképes, független s a fennmaradásra jogosult nemzet a koronát adó pápa s a magyar kath. Papság lelkes, odaadó működése nélkül”. A másik vádpont: miközben Acsády alap-talanul bírálja a katolikus egyházat, feltűnően megértő és megengedő „saját fajabelieivel” szemben. Ez különösen II. Endre uralkodásának ismertetésekor szembetűnő, amikor „az udvar égisze alatt [...] először jelentkezik történe-tünkben” az „ú.n. zsidó és izmaelita uralom”. „Mindenki rossz ebben a törté-netben: rosszak a főurak és a főpapok, még az izmaeliták is, csak ketten jók: jó II. Endre és ártatlan a zsidó”.²⁴⁴

A második kötetet a „protestantizmus házi történetének köztörténeté avatásaként” értékelte Dudek. Acsády szemében „a Habsburg ház következetesen csak a nemzet ellenségeinek sorozata, ellenben a nemzet s koronkint szereplő férfiai magatartásában sehol semmi hiba, sehol meggondolatlanság, sehol semmi jellemfogyatkozás”. „Félisteneket rajzol ott, hol az újabb történet csak gyarló emberekre ismer”.²⁴⁵ De kik is ezek az Acsády által „félistenекké” raj-zolt „gyarló emberek”? A sor Dudek szerint Szapolyaival kezdődik, aki tanács-adójával, Martinuzzival együtt leginkább felelős a „haza szomorú sorsáért”, hiszen 1541-ben ők hívták be a törököt, s az ország három részre szakadá-sát ez idézte elő. „A történet szigorú, de igazságos tanúskodása szerint tehát itt magunkra kell ráolvasnunk az ítéletet s Ferdinándra az egész felelőséget még akkor sem lehet rátolni, ha mindjárt Habsburg s ha mindjárt katolikus is volt”. A második „makula nélkül való nemzeti hős” Bethlen Gábor, akinek a felkelését Acsády „tisztán a magyarság szabadságharcának tekinti, léteért, alkotmányáért, vallásszabadságáért való harcnak az országot mindezekről megfosztani akaró német Habsburg ellen”. A valóság ezzel szemben az – érvelt Dudek Fraknóira és Angyal Dávidra hivatkozva –, hogy „Bethlen Gábornak sem célja nem volt nagy, sem eszközei nem voltak tiszták. Célja volt, az ország-ban nagyranőtt vallási elégedetlenség felhasználásával, magának, családjának fényes trónt alapítani: a magyar protestáns királyságot, emellett a vallási sza-badság és az alkotmány megvédése jelszavak voltak neki csupán, melyekkel a felizgatott tömegeket a maga céljára felhasználhatta. Ritka ügyességgel tudta ámítani barátait és ellenségeit; szinte tipikussá vált az az eljárása, hogy egy és ugyanazon időben Béccsel is békéért alkudozott s Konstantinápolyban is táma-

²⁴⁴ Dudek János: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről*. Nyitra, 1904, Huszár István Könyvnyomdája, 8., 14., 39.²⁴⁵ Uo. 484.

dásra sürgette a törököt. A politika és a morál teljesen el vannak választva az ő cselekedeteiben. Háromszor fölkel és háromszor kibékült, amint puskapora elfogyott, vagy a török elhagyta; de mindig ő neki volt haszna a hadjáratból, mivel tulajdonképp, mint egy szegény lovaskapitány fia, úgy kezdte a játékot, hogy nem volt veszíteni valója. Az ország azonban szenvedett rettenetesen. [...] Bethlen folyton a szabadságot hordta ajkain s legkevésbé ismerte azt a gyakorlatban. Saját esze és akarata szerint akart boldogítani mindenkit, már t. i. amennyiben hasznát vehette. Az országgyűlésekre utasítás nélkül küldhett követeket s a tanácskozmányokon ellentmondást nem tűrt. Erdélyben az alkotmányos intézményeket megfosztotta minden jelentőségöktől, akaratjának eszközeivé tette.”²⁴⁶

Acsády képe a kurucokról – ismerte el Dudek – Thalyénál valamivel realisabb, ám még mindig egyoldalú és apologetikus. „Acsádynak is – írta Láncty Gyula 1882-es tanulmányára hivatkozva – a kuruc vagy a protestáns maga a legtokeletesebb lény, akihez makula nem fér, a királpárti vagy katolikus ellenben maga a megtestesült gonosz, akinek még a lehelete sem olyan, mint más rendes emberé. [...] Egyszer sem volt eddig megjegyzése a felkelők sokszor igazán vandál pusztításaira, Thököly kegyetlenkedéseire, vagy most utoljára is, Rákóczy alatt, a kurucoknak Rákóczy által is felpanaszolt zsákmányolásaira.” Ezzel szemben a katolikusok olykor mint „anarchisták”, olykor mint „a haladás ellenségei szerepelnek”. „Ott bosszútól lihegnek, ők, akik megteremtették a békét, itt meg a haladni akaró nemzet kerékkötőinek vannak bemutatva”, holott „ami javulás történt, tulajdonképp az ő munkájoknak volt köszönhető”.²⁴⁷

Az utolsó „félisten” Kossuth Lajos, aki kortársai között az „egyedüli politikai lángelme, aki csodaszzerűen cselekedett”. Hozzá képest Deák és különösen Széchenyi is háttérbe szorul – folytatta bírálatát Dudek. Acsády szerint „Széchenyi a hangulat embere volt, halhatatlan lelke beteges testben lakozott, örültség környezte, ingadozásai idegességből folyó hangulatváltozások voltak, egész életén át befolyásolta beteges idegrendszeré”. Valójában viszont – érvelt Dudek – „politikai okossága, áldozatkészsége, fáradhatatlan nagy munkássága és az utolsó pillanatig rettenthetetlen óvó szava” Széchenyit a „legnagyobb magyarra” tették, míg Kossuth „az elméletileg oly szép, de a valóságban oly nehezen megvalósítható független Magyarország” ábrándját kergette. „Tolla és szava [...] mindenkinél ékeesebb volt. Ítéletképesége, az igaz, már jóval gyengébb [...] nem volt skrupulózus ember, mint ezek; nem nézte, hogy hasznos-e már ez vagy az a reform a nemzetre [...] nem voltak soha kételyei; bátran és merészen s minden további tekintet nélkül hirdette az eszmét, melyet felkapott. Míg mások – a vezető politikusok – lassan érlelték gondolataikat, s számoltak az

idővel, ő csak előre ment, sürgette a haladási eszmét ékes tollal és szóval. Innen volt az, hogy a nagy sokaság mindig csak Kossuthot látta maga előtt s épp azért őt gondolta egyedüli vezérének”.²⁴⁸

Acsády másik vitákat kiváltó jelentős – és egyben utolsó – munkája *A magyar jobbágyság története* volt. Ebben először vázolta fel átfogó jelleggel a különböző paraszti rétegek történetét a honfoglalás korától az 1848-as jobbágyszabadadtásig. Szemléletét általában véve a történelmi materializmus osztályszempontjainak érvényesítése, konkrétan pedig a „feudális kizsákmányolás” hangsúlyozása, és ennek ahistorikus bírálata jellemezte. Ez alól csak a honfoglalást követő 2-300 év volt kivétel, amelyet – alapvetően tévesen – Acsády úgy fogott fel, mint amikor a „szabad népesség rendi válaszfalakkal még nem volt egymástól elkülönítve, az egységes társadalom még nem volt különálló érdekcsoportokra szétszakítva”, s amikor „A tömeggel osztott az anyagi polgárosodás fejlesztésében a királyi hatalom, valamint az egyházi és a világi nagybirtok”. Ezt követően azonban „a nemes és a jobbágyság közötti jogi, különösen erkölcsi és érzelmi ellentétek egyre feltűnőbben kiéleződtek”. „A rendi gőg, a termelő munka s vele a munkások megvetése egyre tért hódított a kiváltságosokban”. A 14. század közepétől „kétféle, érdekeiben, érzelmeiben, szükségleteiben, törekvéseiben egymástól mindinkább eltávolodó magyar nép élt a haza földjén. Az egyik uralkodott, a másik dolgozott; az egyik parancsolt, a másik engedelmeskedett, s ebből szükségképpen következett az, ahová a nyugati államok jogfejlődése már régebben elvezetett, hogy az uralkodó réteg kizárólag a magáénak tekintette az államot és azt teljesen külön érdekei szerint kormányozta, sőt, hogy uralmát minél inkább biztosítsa a vele összeforrt egyház rétegével, ezt az új állapotot az istenalkotta világrend kiegészítő alkatelemének hirdette s azt, aki ellentétbe helyezkedett vele, úgy büntette, mint aki az istenalkotta állami és egyházi szervezet ellen lázongott. Ezt a tant hirdette a lelkeken uralkodó teológia, ennek a tannak adott tekintélyt és nyomatékot a mindenható egyház és a szoros gyámsága alatt álló állam.”²⁴⁹

Az 1514 utáni évszázadokról még lesújtóbb véleményt formált. Magát a felkelést ugyan nem helyeselte, ám érthetőnek tartotta, s a felkelők önkényeskedéseinek mértékét és kegyetlenségét kisebbíteni próbálta. Az „urak” visszavágását viszont határozottan elítélte, és – Horváth Mihályhoz, valamint Márki Sándorhoz hasonlóan – végzetesnek minősítette a továbbiakra nézve. Az 1514-es törvénykönyv és a *Hármaskönyv* vele összefüggő passzusai – írta – „helotizáltak, rabszolgaságba döntötték a magyar jobbágyságot. A szabad költözés rendszerét a röghözköttöttség rendszere váltotta föl, s a kettő [...] kiegyenlíthetetlen

²⁴⁶ Uo. 211–215.²⁴⁷ Uo. 292–294.²⁴⁸ Uo. 410–412., 448–449., 476. és 482.²⁴⁹ Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*. Budapest, 1948, Szikra, 59., 102, 122.

elvi ellentétben állt egymással. [...] A kegyetlen törvények, mint mindenütt, nálunk is megtámadták, ellankasztották a tömegek munkakedvét, melyek látva azt, hogy immár egyedül az úr számára dolgoznak, ravaszul, furfangosan kijátszottak minden erőszakot, s nem dolgoztak többet, mint nyomorúságos megélhetésükhöz éppen megkívántatott. Az új törvények kiölték a munka leghatásosabb rugóját a közlélekből, az egyéni érdeket, melynek ápolását éppen a köz- és magánjólét szempontjai követelik, mert lehető legnagyobb fokozásából állam és földesúr merít hasznot. [...] Különösen rombolóan azonban az új rendszer a magyar államra hatott, melyet erkölcsileg lefokozott, anyagilag legnélkülözhetetlenebb erőforrásaiban pótolhatatlanul megkárosított. [...] Mikor az állam a tömegeket rabszíjra fűzte, kiölte belőlük az anyaföldhöz való ragaszkodás, az áldozatkészség érzetét. Az olyan állam fennmaradása, mely emberi és gazdasági érdekeiben porig alázza, vérig sértette, nem érdekelt többé, nélkülük meg az uralkodó rétegek képtelenné váltak érélyes külpolitika érvényesítésére. A legszorosabb kapcsolatban állt tehát az állami önállóság a tömegek sorsával s nem a véletlen, hanem a dolgok természetes fejlődése okozta, hogy a munkásosztály rabláncra fűzését nyomon követte az önálló Magyarország összeomlása”.²⁵⁰ Bár Mária Terézia 1767-es úrbéri rendelete és egyéb intézkedései valamelyest enyhítettek a jobbágyság sorsán, „az egészséges viszonyt az uralkodó rétegek és a nagy munkástömegek közt” csak az „1847–48-i törvényhozás” állította helyre.²⁵¹

Acsády minden más munkájánál normatívabb és szemléleti, valamint terminológiai szempontból egyaránt történelmietlen munkáját röviddel megjelenése után Erdélyi László (1868–1947) részesítette szakszerű bírálatban. Erdélyi bencés szerzetes volt, aki a pesti bölcsészkaron 1893-ban latin–történelem szakos tanári diplomát is szerzett. 1899-től a pannonhalmi apátság levéltárosa, illetve könyvtárosa volt, és Sörös Pongráccal (1813–1919), egy másik bencés tanárral együttműködve szerkesztette és részben írta a pannonhalmi Szent Benedek-rend monumentális – 12 kötetes – történetét. 1911-től a kolozsvári egyetemen oktatott magyar művelődéstörténetet, miközben folytatta a magyar középkorra vonatkozó kutatásait. Acsádynál tehát sokkal jobban ismerte az 1526 előtti magyar történelem forrásait, másrészt szemléletük is különbözött. Erdélyi felületességgel és elfogultsággal vádolta Acsádyt. Mindkét állítását meggyőző konkrétumokkal támasztotta alá. Acsády félreértette például az oklevelekben előforduló mértékegységek – ekealja, ekeföld, királyi hold – és a kis magyar hold, illetve a kataszteri hold jelentését, s ebből következőleg alaposan túlbecsülte egy négyökrös faeke lehetséges – legfeljebb egyholdnyi – napi teljesít-

²⁵⁰ Uo. 162–163.

²⁵¹ Uo. 421.

ményét. Erdélyi helyesen mutatott rá arra is, hogy a *praedium* szó pusztaként való fordítása téves; az Árpád-korban – mint később Szabó István részletesen is dokumentálta – birtoktestet, esetleg falut jelentett.

A két szerző közötti szemléleti különbség elsősorban a jobbágyság helyzetének, illetve a földesúr-jobbágy viszonyának az értelmezésében mutatkozott meg. A pannonhalmi apát (Oros) és a jobbágyság közötti perek anyagát Acsády a 12–13. századi földesúri önkény és a jobbágyság „kizsákmányolásának” eklatáns jeleként értelmezte. Erdélyi ezzel szemben úgy vélte, hogy „az apátság népei hamisan és méltatlanul vádolták, rágalmazták uraikat”. Az udvarbíró viszont ennek ellenére „világi büntetésül csupán egy havi börtönre ítéli a jobbágyokat, de mindjárt ebben is provokálja a megrágalmazottak közbenjárását a büntetés leszállítása végett; az alsóbb osztályok kolomposait és bujtatóit szintén csak megszégyeníti, egyébként pedig minden büntetésüket elengedi”.²⁵² E konkrét eset eltérő értelmezése mint cseppben a tenger tükrözte a két szerző merőben más felfogását az emberek közötti alá- és fölérendeltségi viszonyok természetéről, és ezen belül a középkori társadalmak minémiségéről. Acsády marxista ihletésű, az ellentéteket túlhangsúlyozó leegyszerűsített osztályszemléletével szemben Erdélyi az emberek közötti különbségeket részben természetesnek, részben jelentéktelennek tartó, már-már idilli képet vázolt fel a középkor világáról.

A későbbiekben sokan mások is szóvá tették Acsády koncepciózusságára árnyat vető felületességeit és tendenciózus anakronizmusait. Leghatározottabban talán Wellmann Imre, aki évekel később indokoltan mutatott rá, hogy „A sokszínű, változó életet mechanikusan szimplifikálva, két egymástól mély és áthidalhatatlan szakadékkal elválasztott, mereven szembenálló világot lát a földesurakban és a jobbágyságban az egész történeten át változatlanul”. Ezért munkáját („egyetlen terjedelmesebb parasztságtörténeti összefoglalásunkat”) „az olvasó csak a legnagyobb óvatossággal veheti kézbe, mert itt már nemcsak liberális egyoldalúságokkal és könnyen kiküszöbölhető retorikával akad dolga, hanem ezen felül újságírói felületességgel és tendenciózus ferdítésekkel”.²⁵³

A Tagányi Károly és Erdélyi László közötti vita, amely 1913 és 1916 között zajlott, az Árpád-kori magyar történelem négy kérdéskörét érintette. Ezek a következők voltak: a földközösség versus magánbirtoklás aránya, a határőrök etnikai hovatartozása, az István kori megyék eredete és végül az Árpád-kori magyar társadalom szerkezete.

Tagányi tézisé a honfoglalás utáni időkre jellemző föld- és faluközösségről Erdélyi túlzásnak tartotta. Az intézmény létezését elfogadta, viszont meggyőzően érvelt amellett, hogy „birtokosztások és magánbirtokok az első két szá-

²⁵² Erdélyi László: *Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban*. Budapest, 1907, Szent István Társulat. 45.

²⁵³ Wellmann Imre: *Parasztnépünk múltjának feltárása*. II. rész. *Hitel*, 1944. 303–305.

zadban is voltak. Csak így adhattak egyesek birtokokat az egyházaknak, csak magánbirtokról írhatták a XII. századi végrendeleteket, csak magánbirtokok lefoglalásával és eladásával sújthatták a XI. századi törvények a legnagyobb bűnöket, mikor jószágvesztést szabtak rájuk.” A földközösség intézménye idővel háttérbe szorult, s már a 13. században a magánbirtoklás vált meghatározóvá.²⁵⁴

A határvédelem kérdéséről írva Tagányi élesen különválasztotta a várőrök és a várszolgák kategóriáját. Az előbbiek szerinte szabad státusú „fajmagyarok” vagy „fajrokon” székelyek, illetve besenyők, az utóbbiak viszont a honfoglaló magyarok által leigázott szlávok voltak, akiket legfeljebb „segédmunkára” (erdőirtás, árokásás stb.) használtak. Emögött az a hihető feltételezés húzódott meg, hogy a honfoglalók jobban megbíztak magukban és „vérrokonaikban”, mint az itt talált idegenekben. Erdélyi ezzel szemben azt állította, hogy ilyen különbségek nem léteztek, a két kategória jogi helyzete megegyezett, s az itt talált vagy foglyul esett idegenek magyar nőkkel összeházasítva és keveredve a „szabad magyar vitézekkel” gyorsan elmagyarosodtak. Így határőrzésre is alkalmasak voltak, s az oklevelek tanúsága szerint alkalmazták is erre őket.

Az István kori megyék eredetéről a 20. század elején jellemzően azt gondolták, hogy első királyunk a nyugati comitátusoktól és grófságoktól vette a mintát. Vagyis a német hatás volt a meghatározó. E koncepció kidolgozásához Tagányi Károly is hozzájárult tanulmányaival. Erdélyi ezzel szemben a szláv hatást (grádok, zsupánságok) hangsúlyozta, amely mellett nyelvészeti szempontból is érvelni lehetett. Vagyis azt valószínűsítette, hogy a honfoglalók nem egyszerűen „leigázták” a szlávokat, hanem tanultak is tőlük.

Az Árpád-kori magyar társadalom oklevelek alapján azonosítható csoportjait Erdélyi két fő kategóriára egyszerűsítette: szabadokra és szolgákra. A szabadokon belül megkülönböztette az egyháziakat és a világiakat, a szolgákon belül pedig az ún. szabadosokat és a rabszolgákat. Paulerrel, Tagányival, a fiatal Hóman Bálinttal és másokkal szemben úgy gondolta, hogy a vitézek nem szabad magyarok, hanem fegyveres szolgálatra főlzabadított szolgák vagyis szabadosak, az ún. vendégek pedig szabadok voltak. „Szabad szolganépek” pedig, melyekről kollégái írtak, nem is léteztek. Ezt az egyszerűsített struktúrát nevezte „új rendszernek”, míg Tagányi és mások bonyolultabb hierarchiát feltételező sémáját „régí rendszernek”.

Az elhúzódo és helyenként nagyon éles vitából kitűnt, hogy a hazai – elsősorban pannonhalmi – források között Erdélyi jól eligazodott, a külföldi irodalomban viszont járatlan volt, sőt az Országos Levéltár gyűjteményét sem ismerte eléggé. Ezért és „magyarabb”, vagyis nacionalistább álláspontja miatt a

²⁵⁴ Erdélyi László: A társadalmi osztályok Szent István államában s a Békefi-Emlékkönyv. Történeti Szemle, 1913. 321–366. Idézet a 335. oldalon.

korabeli szakmai közvélemény inkább Tagányinak, s nem Erdélyinek adott igazat. A II. világháború utáni új helyzetben viszont a szláv hatások hangsúlyozása miatt Erdélyi historiográfiai helye értékelődött fel.

A történelem–latin szakon végzett Szekfű Gyulára elsősorban Mika Sándor, az Eötvös Collegium tanára, s mellette Fejérfataky, Marczali és Angyal Dávid hatott. A külföldi historikusok közül leginkább Leopold von Rankét becsülte, akivel együtt vallotta, hogy minden kor önértékű, és saját mértékkel bír. Ranke ismeretelméleti optimizmusát ugyanakkor nem osztotta. „A múltnak a jelentől teljesen elszakított, független rekonstruálása mai napig megoldhatatlan s talán meg sem is oldható feladat” – írta egyik korai esszéjében.²⁵⁵ Szakmai reputációját a *Serviensek és familiárisok* című tanulmányával alapozta meg 1912-ben. Ebben arra mutatott rá, hogy a *Tripartitum* sematikus, a magyar társadalmat nemességre és jobbágyságra redukáló bináris szemlélete olyan ideológiai konstrukció, amely a köznemesi érdekeknek megfelelően az egy és osztatlan nemesség fikcióját kívánta alátámasztani. A valóságban viszont a nemességen belül különböző jogállású rétegek léteztek. Ilyenek voltak például a familiárisok is, akik ugyan a nemesi rendhez tartoztak, ám személyi függőségi viszonyban álltak a nagybirtokosokkal, és a nemesi jogok egy részét nem élvezték.

Bár a *Serviensek és familiárisok* szemlélete szemben állt Timon Ákos (1850–1925) uralkodó helyzetben lévő romantikus-nacionalista jogtörténeti koncepciójával és az évszázadok óta ható Werbőczy-kultusszal, Szekfű első jelentős művének szakmai fogadtatása egyöntetűen pozitív volt. Egészen másként alakult viszont következő művének recepciója, amely 1913-ban jelent meg *A száműzött Rákóczi* címmel.

A száműzött Rákóczi II. Rákóczi Ferenc életének utolsó, 1715 és 1735 közötti húsz évét mutatta be. Márki Sándor 1907 és 1910 között megjelent háromkötetes nagy biográfiája után ehhez az szolgáltatta az apropót, hogy Rákóczi egyik ügynökének és a konstantinápolyi francia követnek a jelentéseit, melyek másolatban már korábban is ismertek voltak, sem Thaly, sem Márki nem aknázták ki teljes mélységükben. Az anyagokra, és az abban rejlő lehetőségekre Thallóczy Lajos hívta fel Szekfű figyelmét, aki készséggel fogott a száműzött fejedelem törekvéseinek és lelki életének a feltárásához. A Thaly által fölépített Rákóczi-kultusszal szemben, melyet Márki is csak részben és tapintatosan dekonstruált, Szekfű kifejezetten deheroizálta, vagyis hús-vér embernek mutatta be hőst. Valótlanságot nem állított róla, viszont kendőzetlenül szólt életének olyan momentumairól, melyeket tapintatos hallgatás szokott övezni. Ilyen volt például a gyengébb nem kegyeinek intenzív keresése akkor is, amikor felesége gyermekágyban feküdt, és akkor is, amikor a felkelés már vesztesre állván

²⁵⁵ Szekfű Gyula: Anatole France. Századok, 1910. 382.

„szép lengyel asszonyok” körében múlatta az időt a Beszkideken túl. Ösztöneinek később sem állt ellen. Száműzetése kezdetén, a versailles-i udvarban például „egyszerre két előkelő asszonynak is udvarolt gyengéd figyelmességgel”, noha „már nem jól állott neki az amoroso szerep”. Nem hallgatta el Szekfű azt sem, hogy párizsi házában Rákóczi titkos játékbarlangot rendeztetett be, melynek hasznából udvartartását és kedvteléseit finanszírozta. „Bethlen Gábor Erdélyországnak neve” – mivel Rákóczi párizsi házát *Hôtel de Transsylvanie*-nak nevezték – így módon „szerencselovagok és félvilági hölgyek reményeinek vált czégérévé”. Mindezeknél fontosabb és súlyosabb vád volt, hogy az emigráns fejedelmet realitásérzéke is elhagyta, és a török portával együttműködve 1717-ben kész lett volna a bujdosó kurucok és más segédcsapatok élén betörni Erdélybe, hogy fejedelemségét visszaszerezze, s a Savoyai Jenő vezette felszabadító háború sikerét akadályozza. „A reális viszonyok elhalványultak, semmivé foszlottak körülötte; eszébe sem jutott sem a confoederáltakra, sem azokra gondolni, kiknek kezébe a székelyek fővárosában esküjét letette s kik a végre elért békés nyugalmat élvezve, ugyancsak zavarban lettek volna, ha egykori fejedelmük visszatér és beváltja ígérését. [...] Bercsényiék világosabban látták a kiábrándító, reményrabló tények halmozódását, s ezért nehezebben is vonszolták a napi élet szükségyszerű igáját. Egyedül a fejedelem szötte tovább zavartalanul álmait Nagytörökországban, melyeknek minden gyökere a régmúltba, a Rákócziak rég eltemetett független fejedelemségébe ereszkedett. Az utolsó Rákóczi-fejedelemtől, az ifjúi kevélyen lengyelverésre kiindult Rákóczi Györgytől a török vette el országát és életét, az unoka most török földön álmodta vissza magát atyái fényébe.” „Nincs itt már szó a magyar nép javáról; a kuruczok boldogulásáról”; az egyetlen cél: saját életének biztosítása. Ez vezeti oda, hogy élete vége felé még arról is hajlandó volt tárgyalni, hogy az Égei-tenger szigetein letelepítendő kalózoknak legyen a fejedelme. „Kora s végzete a történelmi eljelentéktelenedés; a történelmi szerepvesztés meddő tragikumát szánta neki. A közéletből, melynek a felkelés idején alakítója volt, a magánélet súlytalanságába taszított ki, az energiát, mely történelmi feladatokhoz volt szabva, egy mindörökre elveszített szerep visszaszerzésére kellett céltalan kísérletekkel elpazarolnia.”

Rákóczi törekvéseinek kudarcát Szekfű minden emigráns politikára kiterjesztette. „Minden száműzött élete a köznek haszontalan, hisz a száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az otthoni új rend a régi rend embeirenek nem tudja többé hasznát venni és eltávolításukkal kénytelen könnyíteni magán” – írta könyvének utolsó lapjain nyilvánvalóan Kossuth Lajosra és a 49-es magyar emigrációra is gondolva.²⁵⁶

²⁵⁶ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913, MTA, 27., 33., 61., 251. és 367–368.

Néhány évvel az 1906-os újratemetés után és a Béccsel szemben megerősödött függetlenségi hangulat közepette Szekfű szókimondó, deheroizáló és helyenként ironikus hangvételű műve a kor legnagyobb történetpolitikai bótánykövévé vált. Csak olaj volt a tűzre, hogy az osztrák lapok elismerően nyugtázták: egy magyar szaktudós végre ledöntötte a Rákóczi-bálványt. A Habsburg birodalmi eszme központi orgánumaként ismert *Reichspost* ehhez hozzátette: „a 1848-iki évek legendájának szétrombolása egy későbbi történetíró hálás feladata leend”.²⁵⁷

A magyar függetlenségi tábor történészei közül elsősorban ezúttal is Ballagi Aladár rántott kardot, aki Szekfű művét olyan „politikai jelmezbe öltöztetett politikai irányregének” nevezte, amely Rákóczi politikájának és jellemének a lejárására íródott. A valósághoz és „Rákóczi egyéniségének megértéséhez” nem Szekfű, hanem Thaly Kálmán járt közelebb – írta. Szekfű mellett támadta Ballagi a könyvet kiadó Akadémiát is, amelynek a „nemzetfenntartó érzelme” romboló „ily szélső irányok” terjesztését nem lett volna szabad vállalnia.²⁵⁸ Domanovszky Sándor ugyancsak bírálta Szekfűt, ám jóval tárgyyszerűbben, és úgy, hogy szakszerűségét egy szóval sem vonta kétségbe. Azt, hogy Savoyai Jenő olyan gyors sikereket fog elérni, senki sem láthatta előre, Rákóczi portára alapozott tervezgetései tehát csak utólag minősülnek légváraknak. Másrészt, ha a szatmári béke aláírása óta nem fenyegetett volna folyamatosan a kuruc fejedelem megjelenésének veszedelem, valószínűleg Bécs, illetve a Habsburgok is más politikát folytattak volna, s ez esetben „a viszonyok talán nem konszolidálódtak volna a nemzetre olyan kedvezően”. A kor mércéje szerint Rákóczi érzékisége és női kapcsolatai sem tekinthetők rendkívülinek. „Széchenyi szerelmei gyorsabban váltakoztak, mégsem lehet őt érzékinek nevezni” – tompította Szekfű kritikáját Domanovszky. Nem tetszett Domanovszkynak az ironikus hangvétel, s a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció kudarcának általánosítása sem. Mindeme ellenvetések ellenére úgy összegezte véleményét, hogy pályatársa „minden tekintetben, a koncepciót és a földolgozás művészi formáját tekintve is kiváló alkotott. Élvezetes és tanulságos olvasmány, amely gondolatokat kelt és elmélyedésre serkent”.²⁵⁹

Szekfű védelmében Békefi Remig, Károlyi Árpád, Tagányi Károly és Takáts Sándor szólalt meg. Ők valamennyien azt hangsúlyozták, hogy kisebb tévedései vagy túlzásai ellenére Szekfű műve olyan kiváló szakmunka, amelyről – írta Károlyi – „jobbat és értékesebbet évek óta nem produkált történetírá-

²⁵⁷ Idézi Szekfű Gyula. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó, 180.

²⁵⁸ Ballagi Aladár: Az igazi Rákóczi. Uo. 179–180.

²⁵⁹ Domanovszky Sándor: A száműzött Rákóczi. *Magyar Figyelő*, 1914. 1. 374–384.

sunk”. A meg-megújuló támadások és névtelenség álarca mögül gyalázkodók rágalmai ellen végül a szakma jelentős része felemelte szavát. 1914. április 29-i nyilatkozatukban 77 egyetemi és középiskolai történelemtanár, levéltáros, muzeológus és könyvtáros – a fent említettek mellett Angyal Dávid, Eckhart Ferenc, Fejérpataky László, Madzsar Imre, Szabó Ervin, Szentpétery Imre stb. – tiltakozott az ellen, hogy „egy tudós könyvét és személyét a politikai pártduh és a személyes gyűlölködés ütközőpontjává” tegyék, továbbá az ellen „a terrorizmus ellen, mely a történeti kritikát a Rákóczi-irodalom terén lehetetlenné akarja tenni”.²⁶⁰ Marczali, Fraknoi, Márki Sándor, Hóman Bálint és még sok más pályatársnak a neve azonban hiányzott az aláírók közül.

A „magyar Dreyfus-ügy”, ahogy egy kortárs nevezte a könyv körüli politikai hisztériát, közel három évig tartott. Ennek során Szekfű is megszólalt. 1916-ban *Mit vétettem én?* címmel külön kötetben válaszolt a vádakra. Ez sok kétkedőt meggyőzött arról, hogy Ballagi Aladár jó stílusú, ám szakmailag inkompetens, rosszindulatú és demagóg bajkeverő, s arról is, hogy Thaly Rákóczi-képe felülvizsgálatra szorul. A kabátlopás, vagyis a nemzetietlenség vádja mindazonáltal sokak szemében a szerzőn maradt. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy magántanári képesítésének ügye 1914 elejétől 1916 végéig húzódott, s az Akadémiának több pályatársától eltérően viszonylag későn, csak 1925-ben lett levelező tagja.

Az évekig tartó és nyilvánvalóan politikailag motivált vádaskodások Szekfűt Marczalihoz hasonlóan megviselték, és életre szóló nyomot hagytak rajta. Munkakedvét mindazonáltal nem vették el. Amikor néhány évvel *A száműzött Rákóczi* megjelenése után lehetőséget kapott rá, hogy a német nagyközönség számára az egész magyar történelemről összefoglalja véleményét, nem habozott a felkérést elfogadni. Ebből lett Szekfű következő figyelemre méltó munkája, *A magyar állam életrajza*, amely németül 1917-ben, magyarul pedig 1918-ban jelent meg.

Ennek a rövid államtörténetnek a koncepciója két alapgondolaton nyugszik. Az egyik a magyarság különleges politikai képessége az államalkotásra és -irányításra, a másik – bizonyára nem függetlenül a háborús szövetségi rendszerektől – Magyarország és a „keresztény-germán kultúrközösség” sorsszerű, és a magyarság számára egyedül üdvözítő összekapcsolódása. A munka legnagyobb hőse ebből következőleg Szent István, akinek a „pogány nemzetségek laza tömegéből sikerült szilárdan megalapozott keresztény államot alkotnia, és az új államegyéniséget a keresztény-germán műveltség közösségébe beillesztenie”. Ő a „magyarság egyik leghatalmasabb egyénisége”, „mindennek kútfeje”.

²⁶⁰ Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? – Ki gyalázza Rákóczit?* – Budapest, [1916], Dick Manó kiadása. 8–11.

A német szellemtörténészek, elsősorban Meinecke terminológiáját átvéve az államban Szekfű olyan szubsztanciát („államegyéniség”) látott, amelyet patrimonialis, rendi és modern polgári formájában egyaránt a magyar nemzeti génusz éltetett. A magyar állam „életrajza” tehát nem más, mint a magyar „államegyéniség” megvalósulási formáinak története. Egy-egy kiemelkedő történelmi személyiség gondolkodásában vagy egy-egy eszmekörben ez akkor is élt és hatott, amikor politikai és közigazgatási értelemben a Szent István-i egységes és független magyar állam egyébként nem létezett. Ilyen volt az 1526 utáni 150 éves szétszakítottság, amelyet Szekfű – karakteresen aulikus érveléssel – azzal magyarázott, hogy „János király a törökhöz fordult és Szolimántól segítséget kért, ki csakhamar el is jött és több hadjáratban meghódította a Dunántúl dombos vidékét és a Duna–Tisza síkságát”. Bár az erdélyi fejedelemség kulturális és egyéb teljesítményéről elismeréssel írt, nagy meggyőződéssel hangsúlyozta, hogy Magyarország felszabadítására csak a Habsburgok segítségével kerülhetett sor. „Szükségessé vált tehát a magyar erőket az osztrák tartományok és a német birodalom erejével egyesíteni.”

A német egyesítés két koncepciójának terminusait felhasználva ebből a perspektívából alkotta meg a „kismagyar” és a „nagy magyar” út fogalmait, illetve a 16–17. századi magyar politikusok két ideáltípusát, melyek közül az utóbbit tartotta célravezetőnek. „Magyarország nyugati vidékei – írta – túlnyomóan megmaradtak a katolikus vallásban és bár az ország központi kormányzásából méltánytalanul kiszorultak, mégsem csatlakoztak az erdélyiekhez, hanem régi hűséggel szolgálták tovább királyukat. Ezzel az ország nyugati és keleti része közt mély szakadék tárt fel: a Keletnek habsburgellenes, protestáns magyarjai ellenében a királyhű és katolikus nyugati testvéreknek védekezniük kellett; a nemzet lelki élete kettészakadt, s a nyugati magyarok sorsa e szomorú idők egyik leginkább tragikus jelenségévé alakult. Politikai ideáljukat, a nemzeti önrendelkezés helyreállítását, a királlyal és bécsi kormányával egyetértésben törekedtek elérni, anélkül, hogy törvényadta ellenállási jogukat igénybe vennék, amivel viszont keleti testvéreiknél gúnyt és gyűlölséget arattak. Az erdélyi csapatok előszeretettel pusztították el a királyhű magyarok birtokait, s őket nem egyszer a nemzeti ügy árulóinak bélyegezték, nem is sejtve a morális kötelességek azon konfliktusát, mely Nyugat magyarjainak lelke mélyén végbe ment. Nemzeti indítékaik a másik részen, a bécsi kormányférfiak szemében is gyanúsaknak tűntek fel, innen a hűtlenség, onnan a hazaárulás vádja szállott fejükre. Jobbról és balról visszataszítva mégis ők voltak az igazi »nagy magyarok«, akik nem elégedtek meg az erdélyi-magyar államszervezettel, hanem a nemzeti erőket teljes egyesítésére törekedtek a törvényes uralkodó, a megkoronázott Habsburg-király jogára alatt.”

Hosszú küzdelmek után Magyarország csak 1711-ben, a szatmári békével tért vissza a „nyugati kultúrközösségbe”. „1711 visszavezette Magyarországot

arra a pályára, melyből az 1526-iki katasztrófa kivetette: a mohácsi csata következei csak most simultak el és csak most lehetett hozzáfogni a hosszú harcban szerzett sebek gyógyításához.” E fejlődés betetőzése az 1867-es kiegyezés, amely „Magyarországnak is nagy történeti sikere volt, mert állami önállóságát és a közös ügyekre való befolyását [...] hasonlíthatatlanul tökéletesebben biztosította, mint a rendi alkotmány 1526-tól kezdve bármikor. A két állam teljes paritásán nyugvó dualizmus Magyarországra nem kevesebbet jelent, mint 1526 előtt meglévő állami önállóságának egyenes folytatását”.²⁶¹

A munka magyar kiadásához illesztett bevezetésében Szekfű visszatért az őt ért támadásokra, s a vitát az elmúlt évtizedek magyar történetírásának kontextusában értelmezte. Két nagy irányatot különített el: a „romantiko-liberális” „naiv történelemszemléletet” és a „reális történelemszemléletet”. Előbbi a romantika és a francia liberalizmus hatása alatt keletkezett az 1830-as és 40-es években, s önmagát túlélve a nagy tömegeket még a századelőn is hatása alatt tartotta. Jellemzője, hogy szerzői, akiket ezúttal nem nevezett meg, nem a „kútfők szerint, hanem saját fejükben élő doktrínákból konstruálják” a múltat. Ezzel szemben bontakozott ki főleg Ranke nyomán a „reális” vagy tudományos történelemszemlélet, amelynek képviselői közül különösen Szilágyi Sándor és Marczali Henrik munkásságát emelte ki, és illette dicséző szavakkal.²⁶²

3. A HORTHY-KORSZAK TÖRTÉNETÍRÁSA

a) Kézikönyvek és módszertanok

A századelő megnövekedett elméleti érdeklődése ellenére olyan átfogó tan- vagy kézikönyvek, melyek a történetírás elméleti és módszertani kérdéseit szisztematikusan tárgyalták volna, az I. világháború végéig magyar szerzők tollából nem kerültek ki. Az 1917-ben új vezetés alá került Magyar Történelmi Társulat ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni, amikor 1920-ban elhatározta *A magyar történettudomány kézikönyve* című, többkötetes sorozat megindítását. Eredetileg mintegy félszáz füzet elkészítésére gondoltak, három vaskos kötetbe, illetve sorozatba rendezve. Ezek a következők lettek volna: 1. A történettudomány elmélete és forrásai, 2. A történet segédtudományai, 3. A magyar történet résztudományai. A valóságban viszont csak 14 tanulmány, illetve kismonográfia terjedelmű füzet készült el. Egyetlen kivétellel ezek 1923 és 1930

²⁶¹ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány.* Budapest, é. n., Dick Manó, 14., 40., 89, 104., 116., 147. és 220.

²⁶² Uo. 3–15.

között jelentek meg: 1930-ban a gazdasági nehézségek miatt a sorozat kiadása leállt, s ezután már csak egyetlen új füzet (Moravcsik Gyula: *A magyar történet bizánci forrásai*, 1934) egészült ki.

A sorozat Szentpétery Imre *Chronológiájával* és Áldásy Antal *Címertanával* indult 1923-ban. Ezekhez a későbbiekben még két segédtudományokkal foglalkozó füzet csatlakozott, köztük az ugyancsak Szentpétery által jegyzett *Magyar oklevéltan* 1930-ban. Ezek a részmódszertanok a magyar segédtudományok oktatásának ma is használatos kézikönyvei. Bár az 1945 utáni, politikailag új helyzetben lényegében érvényét veszítette, ugyancsak fontosnak tekinthető az első alsorozat első köteteiként 1924-ben megjelent több mint 200 oldalas *Történetfilozófia*, a pozsonyi egyetem megszűnése miatt 1920-ban a budapesti egyetem filozófiaprofesszorává kinevezett Kornis Gyula tollából.

A latin és a német mellett Kornis angolul, franciául és olaszul is olvasott, s e négy modern nyelven írott releváns munkák alapján naprakész történetfilozófiai tudással rendelkezett. A 19. századi német filozófusok, valamint Lamprecht és Spengler munkái mellett jól ismerte például Vico és Croce életművét, valamint az angolszász és a francia pozitivisták, sőt Marx és Engels nézeteit is. 1912-es tanulmányához hasonlóan ebben a munkájában is elfogadta a tudományok diltthey-i felosztását természet- és szellemtudományokra. A német neokantiánus filozófusokat követte abban is, hogy a történettudományt olyan „individualizáló szellemi tudományként” határozta meg, amely a típusalkotást és a „generalizálást” csak korlátok között engedheti meg magának. „A történelmi megismerésnek végső célja – írta – mégis csak annak megállapítása marad, vajon miben különböznek az egyes korok emberei és szellemi megnyilvánulásai s nem az, vajon miben egyeznek meg minden időben”. Ebből kiindulva nemcsak a pozitivisták és a marxisták törvényalkotó szándéka fölött tört pácát, hanem Lamprecht világtörténeti érvénnyel meghirdetett társadalom-lélektani korszakolását is mesterségesnek és önkényesnek minősítette. A történelem tárgyát – és ebben ugyancsak a német történetfilozófiai gondolkodás main streamjét követte – nem az anyagi világ, hanem „az emberiség szellemi (akár egyéni, akár társas) életének fejlődése, mint egyszer lefolyt valóság sor” kutatásában látta. „A történelmet a szellem szempontja érdekli még akkor is, ha tárgya látszólag anyagi dolgokra vonatkozik is; pl. földrengés, elemi csapások, építkezések stb. leírásánál végső elemzésben nem az anyagi folyamat érdekli a historikust, hanem az, vajon milyen lelki és társadalmi hatása volt az elemi csapásnak, milyen érzelmi vagy akaratú motívuma volt az építkezésnek, milyen vallásos, politikai, vagy esztétikai szellem nyilvánult meg ebben”. Ezzel a tárgymeghatározással Kornis lényegében az erre az időre már Magyarországon is körvonalazódott szellemtörténeti felfogáshoz csatlakozott.

A történetírás ismeretelméleti problémáiról írva mindkét szélsőségtől elhatárolódott. Attól is, amely „naiv” módon azt feltételezi, hogy „minden hagyomány

a múlt valóságát adaequat módon tükrözi vissza”. És attól is, amely „tagadja az objektív történelmi megismerés lehetőségét”; és azt állítja, hogy a „múlt-ra nézve [...] nem tehetünk szert érvényes ismeretre”. E két végléttel szemben a századforduló francia, német és angol módszertanaihoz hasonlóan azt hangsúlyozta, hogy bizonyos határok között „elménk képes érvényes történelmi ismeretre szert tenni, a múlt valóságát objektíve megismerni”. „Kétségkívül minden történelmi rekonstrukció egyben konstrukció is, mely, mint egységes kép több tekintetben elüt a valóságtól. Azonban azok a kategóriák, melyek szerint a történelmi anyag formálása végbemegy, nem tisztán szubjektívek [...], hanem objektívek, melyek lehetőleg a valósághoz alkalmazkodnak”. A történetírás végleges igazságokhoz főleg adatok és egyedi tények megállapítása terén juthat. Átfogóbb munkák, szintézisek esetében azonban ez lehetetlen. Ez utóbbiakról azonban ennek ellenére sem lehet lemondani; az igazi historikus nem elégedhet meg a múlt nyomainak – például egy összedőlt vár – köveinek az azonosításával. Neki az építész feladatát is vállalnia kell. Vagyis „a régi vár tervét a maradványok alapján képzeletben megrajzolja, a hiányzó pilléreket és íveket újra megfaragatja annak a stílusnak, esztétikai értékfelfogásnak szellemében, melynek nyelvén a megmaradt kövek beszélnek.” „A történetírás a múlt képeinek egységes rekonstrukciója.”

Foglalkozott Kornis a történetírás szubjektivitásának okaival, illetve forrásaival is. Ezek egyik legfontosabbját a történetírás értékekre vonatkoztatásában találta meg. Ez már a feltárt anyag szelekcióját befolyásolja, elbeszélését pedig döntően meghatározza. Ha a történész egy meghatározott értékrendszer elkötelezett híve, s a múltat csak ennek szemszögéből hajlandó megítélni, akkor a munkája elfogult, illetve tendenciózus lesz. De tehet-e másként? Kornis szerint nemcsak tehet, hanem kifejezetten tennie kell! „A historikusnak – írta – absztrahálnia kell a maga kortudatának értékrendszerétől (negatív oldal), s át kell helyezkednie a vizsgált kor értékfelfogásába (pozitív oldal)”. Vagyis minden történelmi korszakot „saját kultúreszményeik alapján” „sub specie temporis” kell megítélnünk.²⁶³

Az alsorozat 1925-ben megjelent második kötetében (*A történettudomány módszertana*) Dékány István a történettudomány általános módszertani kérdéseivel foglalkozott. A századvégi német, angol és francia metodológiai kézikönyvek szerkezetét és szellemét követve áttekintette a főbb forrástípusokat, útmutatót adott a források hitelességének, illetve értéküknek a megállapításához, majd végigkísérte a történész munkájának különböző fázisait a téma-választástól a forrásfeltáráson és a szelekción át a megírásig. A résztémákat fel-

²⁶³ Kornis Gyula: *Történetfilozófia*. Budapest, 1924, Magyar Történelmi Társulat, 6., 20. és 66–70.

dolgozó analitikus típusú történetírás módszertani kérdései után a szintézisírás dilemmáit taglalta. Kiemelte az összehasonlítás és az értékmentesség fontosságát. Utóbbiról írva hangsúlyozta, hogy a történész rendelkezésére álló kutatási szabályok és technikák csak annak megállapítását teszik lehetővé, hogy „mi történt meg és hogyan történt”. Az azonban, hogy valami helyes vagy helytelen, haladó-e vagy sem, már túlmutat a történetíró kompetenciáján. Az ilyen típusú értékelés már a „történetfilozófia felé gravitál”. A módszertan elsajátítása, vagyis az iskolázottság mellett Dékány nagy jelentőséget tulajdonított a történetíró „érzékének”, vagyis „az illető egyén természetében rejlő hajlamnak”, „diszpozíciónak”. „Ahol e hajlam nincs meg – jelentette ki –, ott hiábavaló minden módszertani utasítás; mindenkiből nem lehet történész!” A történelem mozgatórugóiról szólva a monoklauzalitás minden formáját elvetette: azt is, amely az egyén, a külső földrajzi tényezők vagy a gazdaság, illetve az állam szerepét abszolutizálta. Mindezekkel szemben – utalt ő is a körvonalazódó új módszertani iskolára – „ma kitérünk a szellemi élet megfigyelésére (szellem-történet)” is.²⁶⁴

Kornis és Dékány magyar nyelven úttörő és 1945-ig irányadó munkáihoz az 1920-as évek második felében több hasznos segédkönyv társult. Ilyen volt Gárdonyi Alberté (1874–1946), amely a történelem segédtudományainak honi históriáját tartalmazta, vagy Dézsi Lajosé (1868–1932), amelyből a történelmi tárgyú magyar szépirodalomról lehetett tájékozódni a kezdetektől Herczeg Ferencig. Ezeknél is fontosabb volt Bartoniek Emma (1894–1957) bibliográfiája a magyar történelmi forráskiadványokról. Ez a több mint 200 oldalas, hiánypótló munka kronologikus és témák szerinti bontásban tartalmazta a magyar történelemre vonatkozó, addig megjelent hazai és külföldi forráspublikációkat. Az 1950-es évekig, amikor új és részletesebb bibliográfiák jelentek meg, Bartoniek összeállítása is a hiánypótló történelmi segédkönyvek közé tartozott. Az egyéb munkák közül említhető még Hóman Bálint tanulmánya a magyarországi forráskutatás és forráskritika történetéről (1925), valamint Révész Imre (1889–1967) refomátus lelkész és egyháztörténész könyve a magyarországi protestantizmus történetéről (1925). Ez utóbbi a harmadik alsorozat egyetlen köteteként jelent meg, amelyhez hasonló áttekintéseknek kellett volna társulni a katolikus egyház történetéről, valamint a társtudományokról (irodalom, zene, művészet, jog és alkotmány, gazdaság- és társadalom). Ezek azonban nem készültek el.

Az 1930-ban félbeszakadt kézikönyvsorozathoz 1931-ben egy egykötetes, de ugyancsak fontos elméleti és módszertani jellegű tanulmánykötet csatlako-

²⁶⁴ Dékány István: *A történettudomány módszertana*. Budapest, 1915. Magyar Történelmi Társulat, 2–4.

zott: *A magyar történetírás új útjai*. Ez a *Magyar Szemle* című folyóirat könyvsorozatának (*Magyar Szemle Könyvei*) harmadik köteteként jelent meg Hóman Bálint szerkesztésében és bevezetőjével. A 10 szerzőből hat (Dékány István, Eckhart Ferenc, Mályusz Elemér, Révész Imre, Szekfű Gyula és Szentpétery Imre) írt a történetírás különböző irányzatairól, illetve aldiszciplínáiról, míg négyen a társtudományokról – Thienemann Tivadar (1890–1985) az irodalomtörténetről, Gerevich Tibor (1882–1954) a művészettörténetről, Tompa Ferenc (1893–1945) a régészetről és Németh Gyula (1890–1976) a nyelvtudományról – értekeztek. Tematikai szempontból a kötet lényegében pótolta a kézikönyvsorozat harmadik alsorozatát, miközben a pályájuk delelőjére érkezett vagy afelé közelítő – 1880 és 1900 között született – történészek generációs fellépéseként is felfogható volt.

A kötet legtöbb tanulmányát két közös vonás rokonította: a magyar történetírás pozitivista, illetve materialista, valamint romantikus-függetlenségi és liberális függetlenségi hagyományától való elhatárolódás, s egy olyan új, objektívebb és ennyiben tudományosabbnak tételezett történetírás követendő ideálként való felmutatása, amelyet a szerzők többsége a szellemtörténettel azonosított. Az alaphangot Hóman Bálint adta meg *A történelem útja* című bevezető tanulmányában. Az európai és a magyar történetírás tömör áttekintése után Hóman ebben a polgári radikálisok, a szocialisták és az „autodidakta” Acsády Ignác „materiális ízü” történetírása fölött éppúgy pálcát tört, mint Thaly Kálmán és Ballagi Aladár „Habsburg-ellenes” „romantikus liberalizmusa” fölött. Sőt mérsékeltebben ugyan, de bírálta Horváth Mihályt és követőit is, akik „a magyar múlt történetének középpontjába a közjogi, vallási és egyéni szabadság eszméjét állították, s régi korok minden jelentős eszmeáramlatában és tömegmegmozdulásában nemzeti szabadságharcot, minden elégedetlen úrbán és lázadó parasztban [...] nemzeti szabadsághóstit, minden német kapcsolatban nemzeti sérelmet, sőt árulást, az »idegen« királyt híven szolgáló magyarokban árulót, vagy legalábbis megalkuvót fedeztek fel”. Ez a „liberális eredetű laikus történetiszemlélet” – írta – a 19. században Európa más országaiban is jelentkezett, ám a század végére elveszítette befolyását az addigra kialakult „tudományos történelemszemlélettel” szemben. A sajátos magyar viszonyok viszont tovább éltették ezt az irányzatot, sőt a Béccsel szembefordult függetlenségi párt „a maga politikáját igazoló és irányító történetpolitikai ideológiává fejlesztette a liberális történetírás forradalmi történetiszemléletét”. Mint vállalható hagyományt ezekkel az irányzatokkal a *Budapesti Szemle* körüli – „magát liberálisnak nevező, de erős konzervatív hajlandóságokat eláruló” – iskolát, vagyis Szalay László, Mikó Imre, Csengery Antal, Salamon Ferenc és Szilágyi Sándor által nevesített 67-es és európeér vonulatot állította szembe. Megnyugvással konstataulta, hogy a szívósan továbbélő „liberális eredetű laikus történelemszemlélettel” és a „természettudományos realizmus történelemszemléletével”

szemben „Az utolsó évtizedben a legfiatalabb történész-nemzedék munkássága már túlnyomórészt a szellemtörténet teljes vagy részleges hatása alatt indult meg s az idősebbek munkáján is mindinkább észrevehető az új szempontok és törekvések fokozatos érvényesülése”.

Szellemtörténet alatt, melyet olykor a „művelődéstörténelem” szinonimájaként használt, Hóman olyan tág tematikát értett, amely „minden szellemi és anyagi, kulturális és gazdasági, politikai és társadalmi, szingulárist és tipikust, egyéni és kollektív – összefog és egységes szintézisbe olvaszt”. És egyben azt feltételezi, hogy a „történeti élet minden materiális jelensége, minden egyéni elhatározás és tömegmegmozdulás, minden politikai, gazdasági és kulturális mozgalom és átalakulás” mögött eszmék, ideák húzódnak meg. Ezek értelmezésében nagy szerepet tulajdonított az „egyéni és szubjektív természetű intuíciónak”, azaz „a pozitív irány által háttérbe szorított történetírói interpretációnak s kombinációnak, mert a szellemiség csak beleélés és átérzés által fogható meg”. Az így nyert eredmények felhasználásával nyílik mód „a divergens történelmi folyamatok és jelenségek szerves összefoglalására, a történelmi szintézis megalkotására”.

Tanulmányának befejező részében Hóman a történelmi objektivitás kérdéseivel is foglalkozott. Kornishoz hasonlóan úgy gondolta, hogy a történetíró az „igazság tudományos megközelíthetőségébe vetett rendületlen hit” kell, hogy vezérelje. Ugyanakkor belátta azt is, hogy ez a cél elérhetetlen. „Bármennyire törekedjünk is empirikusan dolgozni s eredményeinket a ténybeli adatokra felépíteni, bizonyos a priori ítéletektől és feltevésektől teljesen szabadulnunk nem lehet”. Az ún. történeti igazságok ezért mindig relatívek és hipotetikusak, amelyeket az újabb történetírók időről időre újraértékelnek.²⁶⁵

A kötet zárótanulmányában Szekfű Gyula – kibővítve *A magyar állam életrajza* magyar kiadásának bevezetőjét – a 19. századi politikai történetírást tekintette át. Írásának központi alakja és egyben mércéje ezúttal is Leopold von Ranke volt, akinek „másutt nem található természetes objektivitása, a földi szenvedélyek és erőszakosságok távoli, hideg szemlélete” „műveit soha el nem érhető mintákká avatja minden korszak történetkutatói számára”. A hazai politikatörténészek közül ehhez az attitűdhez Szekfű szerint Szalay László jutott legközelebb, akinek „Érett politikai ítélete és teljes pártfüggetlensége” mindvégig megővta a „partikuláris, átmeneti érdekek képviseletéről”. A kisebb mesterek közül „józan pozitivizmusával” ezen az úton járt Pauler Gyula, Salamon Ferenc, Marczali Henrik, Lánchy Gyula, Károlyi Árpád, Angyal Dávid, valamint a nem politikatörténetet művelő Tagányi Károly és Takáts Sándor. Tőlük eltér-

²⁶⁵ Hóman Bálint: *A történelem útja*. In *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931. Magyar Szemle Társaság, 7–52. Idézetek a 38. és 43–46. oldalon.

rően Horváth Mihály viszont a kor külföldi nemzeti romantikus történetíróihoz hasonlóan a „szabadságidea történetévé” egyszerűsítette a magyar nép múltját, amellyel súlyos anakronizmusba esett, hiszen a szabadságeszme a nyugat-európai polgári forradalmak szülötte, amely a középkori rendi és a kora újkori barokk világszemlélettől egyaránt idegen volt. Horváthnál is szigorúbb kritikában részesült Thaly Kálmán, akinek a „szinte gyermetegnek nevezhető objektivitáshiányt” vetette szemére. Az „egyéniileg nyugodtabb” Márki Sándorral szemben megértőbb volt, ám neki is felrótta, hogy Rákóczi-életrajzában a korabeli dokumentumok közé olykor a millenniumi megemlékezések és az ún. nemzeti ellenállás idején elhangzott beszédekből vett idézeteket kevert. Ezt a Horváth, Thaly és Márki nevével fémjelzett függetlenségi irányzatot a porosz nagyságot propagáló „kisnémet” felfogás mintájára Szekfű ezúttal is a „kismagyar” jelzővel illette. A „kismagyar” attitűd lényegét abban látta, hogy egyrészt „túlbecsülte” Erdély szerepét, másrészt „túl csekény figyelemre méltatta a nyugati, Erdély ellenes magyarság szolgálatait”. „Az erdélyi fejedelemség minden megmozdulása szabadságküzdelemnek tűnt fel s maga az erdélyi állam, mely a valóságban a nyugati királlyal összehasonlítva sokkal fegyelmezettebb, a szabadságideának kevesebb tért engedő volt, a liberális felfogás szerint a magyar szabadság szimbólumává vált, s ezzel az egész magyar történelem gerincévé”. Szekfű írásának másik centrális gondolata a politikai történetírás integratív jellegének hangsúlyozása volt. Meineckéhez hasonlóan úgy gondolta, hogy a jövő politikai történetírása annál inkább fog a helyzet magaslatán állni, „minél kevésbé lesz politikai”, vagyis minél inkább kiterjeszti érdeklődését a „nemzeti élet minden területére”. Ez – mutatott irányt ő is – „a szellemtörténet legújabb kutatási módját és szemléleteit” elsajátítva és alkalmazva lesz elérhető.²⁶⁶

A szellemtörténeti szemlélettel a kötet néhány más szerzője is azonosította magát. Közéjük tartozott Gerevich Tibor, aki azt Hómanhoz hasonlóan nem valamiféle új módszerként, hanem „a régibb műveltségtörténeti módszer modern változataként” fogta fel. Vagyis olyan „régibben is alkalmazott módszer” betetőzéseként, amely „éles reakciója a természettudományok és az esztétika hatása alatt álló formalisztikus műtörténeti szemléletnek”.²⁶⁷ Természetesen a szerzők e csoportjához tartozott Thienemann Tivadar is, aki 1922-ben megindított *Minerva* című lapját – Kornis, Hóman, Gerevich, Szekfű és mások közreműködésével – kifejezetten a szellemtörténet jegyében szerkesztette.

A szerzők másik része a romantikus nemzeti történelemszemlélet tudománytalanságaival vitatkozott. Egyikük, Eckhart Ferenc azt a századforduló éveiben elterjedt, és elsősorban Timon Ákos által képviselt felfogást bírálta, amely sze-

rint a magyar jogfejlődés minden más népénél tökéletesebb, és a magyar alkotmányosság „több mint ezer éves fokozatos fejlődés eredménye, melynek gyökei és alaptételei még az őshazába nyúlnak vissza”. Ennek az egyedülálló fejlődésnek egyik legfontosabb jellemzője a közügyekben való állandó részvétel, vagyis a parlamentarizmus, amelynek az intézményei már az Árpádok korában léteztek. A honfoglalás időszakában – Timon és követői szerint – a nemzet szabad tagjaiból álló olyan „nemzetgyűlés” osztotta fel az „állami közvagyon” és választotta az uralkodókat, amely „sokkal szélesebb, demokratikusabb alapon nyugodott, mint akár Anglia, akár más nyugati állam országgyűlése”. Mindezzel szemben Eckhart azt a Savigny koráig visszanyúló klasszikus jogtörténeti megközelítést képviselte, hogy „a jog, mint az emberi kultúra minden terméke, történetileg változik”, s még „a leginkább értetődő jogtételek sem matematikai axiómák, hanem történeti produktumok”. „A népszellem változó, mint az egyén gondolkodása”, s ezt a „nemzeti jogfejlődésen” is észre lehet venni. E változást részben „Társadalmi elváltozások, gazdasági és művelődési eltérések”, részben külföldi hatások idézik elő. A szakmáját komolyan művelni kívánó történész számára ezért alapkövetelmény, hogy „az egyes korokat a maguk gondolkörében, a maguk »szemüvegén át« nézzük, és ne vigyünk a múltba fogalmakat, melyek teljesen idegenek tőle”. A külföldi hatások közül Eckhart a frank-német befolyást tartotta fontosnak, s emellett a lengyel és a cseh párhuzamok jelentőségét emelte ki. Az angol és a magyar jogfejlődés, illetve a Magna Charta és az Aranybulla közötti analógiát viszont erőszakoltnak tartotta, illetve „legfeljebb az ellenállási jog szempontjából” tartotta indokoltnak. Egyebekben „Csak a dolgok lényegébe nem hatoló történeti tudatlanság és nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia beszélhet az angol és a magyar parlamentáris fejlődés hasonlóságáról”.²⁶⁸ Tézisének egyik fontos elemét, a magyar koronaeszme mitologizálástól mentes történetének alakulását, melyet a Timon-iskola képviselői természetesen hevesen bíráltak, Eckhart utóbb külön könyvben is kifejtette (*A szentkorona-eszme története*, 1941).

Makacsul továbbélő romantikus nemzeti mítoszokat rombolt Németh Gyula nyelvész, turkológus is, megerősítve azt a 19. század végére szakkörökben elfogadottá vált nézetet, hogy „nyelvünk kétségkívül finnugor eredetű, s a magyarság ősi magvát nem igen gondolhatjuk másnak, mint finnugornak”, továbbá, hogy „a magyar nyelv török elemei főleg egy későbbi ó-csuvas-magyar érintkezés eredményei”. Ennek a Krisztus születése utáni évszázadokra datálható érintkezésnek köszönhető az is, hogy halászó-vadászó népből az ősmagyarság kezdett áttérni a földművelésre és az állattenyésztésre, miközben belső, törzsi szervezete is török mintákat vett fel. A hun-magyar rokonság Kézaiig vissza-

²⁶⁶ Szekfű Gyula: A politikai történetírás. Uo. 397–444.

²⁶⁷ Gerevich Tibor. Művészettörténet. Uo. 128–129.

²⁶⁸ Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. Uo. 269–320.

nyúló hagyományával kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy annak „történeti magva van: a magyarság a honfoglalás előtt több száz évig olyan népek kötelékében élt, melyek hunnak nevezték magukat vagy rokonságot mutattak a hunokkal”. A közvetlen rokonság teóriáját mindazonáltal nem fogadta el. Azt a Vámbéryig visszanyúló feltevést, mely szerint a honfoglaló magyarság „egy török uralkodó rétegből és egy alacsonyabb sorban lévő finnugor rétegből állott” volna, ugyancsak elvetette. Különböző névelemzések alapján ugyanakkor azt feltételezte, hogy Árpád családja – akár török eredetű volt, akár nem – magyarul és törökül egyaránt tudott.²⁶⁹

A romantikus nemzeti elfogultságoktól elhatárolódó és a szellemtörténettel azonosított szakszerű történetírás mellett érvelő tanulmányírók közül kiritt Mályusz Elemér, aki a historizmushoz hasonlóan ugyancsak német gyökerű, de annak politika- és eszmetörténeti orientációjától alapjában különböző népiségtörténet zászlaját emelte magasba. Az I. világháború utáni állami átrendeződés sokkhatása alatt ez az irányzat rádöbrent arra, hogy az emberek nemcsak állampolgárok és államot alkotnak, hanem már „ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is”. Mályusz ezt alkalmazta a Trianon utáni magyar helyzetre, amelynek legfőbb jellemzője kétségtől a magyarság több államba kerülése, vagyis a magyarság évszázados politikai együvértartozásának a megszűnése volt. A német példa alapján Mályusz ezért úgy gondolta, hogy a magyar történetírás akkor tud megfelelni a rá váró feladatoknak, ha „a kutatás súlypontját a népiség története felé tolja el”. „Erdély vagy a Felvidék történetének sokkal többet kellene tartalmaznia a politikai események elbeszélésénél; a szó legtagabb értelmében népiség- és nemzetiségtörténetnek kellene lennie”. Ennek fellendítése érdekében Mályusz egy új folyóirat (*Gazdaság- és Társadalomtörténeti Szemle*) indítását, valamint a régi Magyarország minden régiójára kiterjedő, modern módszerek szerinti helytörténeti anyaggyűjtést (dűlőnevek, kataszteri térképek stb.) koordináló kutatói szervezet létrehozását javasolta. „A német és francia monografikus irodalom példája – utalt a nemzetközi mintákra – mutatja, hogy egy nép történetét úgy lehet a legpontosabban megismerni, ha az alkotórészek, a gyökérszálak egyenkint vizsgálat alá vétetnek. E mikroszkopikus kutatás során nyílik ugyanis a legjobb alkalom, hogy az egyes népcsoportok életének azon legsajátosabb, tipikus vonásai is előtűnjenek, amelyek az összesség, az egész nép vizsgálatánál rendszerint elmosódnak”.²⁷⁰

A magyar történetírás új útjaiban körvonalazott szellemtörténeti felfogást Babits Mihálytól elkezdve Kornis Gyulán át a fiatal Váczy Péterig sokan üdvözltek. Az irányzat befolyása ugyanakkor sohasem volt kizárólagos. Nemcsak a

Domanovszky Sándorhoz kötődő empirikus művelődéstörténeti hagyomány élt tovább, hanem az 1930-as években a szellemtörténettel kifejezetten szembe forduló új társadalomtörténeti irányzatok is megjelentek. Ilyen volt a Mályusz Elemér és tanítványai által képviselt népiségtörténet, amelynek a programja már az 1931-es kötetben is helyet kapott, s még inkább a Hajnal István nevével fémjelezhető, szociológiai alapozású, új típusú társadalomtörténet. A céhes történetírás és az akadémiai világ keretein kívül továbbra is létezett egy marxista irányzat, s az 1930-as évek végétől körvonalazódott egy kimondottan szélsőjobb oldali, geopolitikai és fajbiológiai ihletésű nemzetiszocialista történetírás is.

b) Szekfű, Hóman és a szellemtörténet

1935-ös könyvében Joó Tibor nem kevesebb, mint 11 akkortájt használatban lévő meghatározását gyűjtötte össze a szellemtörténetnek. Ezek egyike szerint a szellemtörténet „mindaz, ami nem politikai történelem”. Egy másik szerint nem egyéb, mint kultúrtörténelem, illetve az, „amit régebben eszmetörténelemnek neveztek”. A különböző definíciókat mérlegelve maga Joó végül úgy foglalt állást, hogy a szellemtörténet „a szellemet helyezte a történeti élet középpontjába, mint annak végső és egyetemes motívumát és azt ezáltal egységgé organizálta. Ennek a szemléletnek a hálójából tehát a teljes valóság egyetlen mozzanta sem hull ki, mert a külső tények, jelenségek anyagán válik láthatóvá a szellem, ezeknek értelmet viszont a szellem ad”. Az irányzat előfutárai között Herdert és Hegelt, első képviselői között pedig Dilthey-t, Ernst Troeltsch-t (1865–1923) és Sprangert említette. Magyarországon Böhm Károly (1846–1911) kolozsvári filozófus lépett fel hasonló nézetekkel, majd az I. világháború után Thiene-mann Tivadar irodalomtörténész népszerűsítette. A történészek közül pedig – bár Hóman és mások munkáiban is kimutatható az irányzat hatása – Joó szerint Szekfű Gyula „személyiségében nyilatkozik meg legerősebben”. „A modern magyar történettudományt – hajolt meg előtte az 1930-as évek közepén – az ő fellépésétől számíthatjuk.”²⁷¹

Első két könyvével (*A száműzött Rákóczi*, 1913 és *A magyar állam életrajza*, 1918) Szekfű Gyula valóban jelentős figyelmet váltott ki. Ennél is nagyobb hatást ért azonban el *Három nemzedék* című, történetpolitikai jellegű monográfiájával, amely először 1920 nyarán, majd 1942-ig még hatszor jelent meg, az 1934 utáni kiadásokban mindig egy kortörténeti fejezettel kiegészítve. Számos kortársához hasonlóan ebben a művében Szekfű a történelmi Magyaror-

²⁶⁹ Németh Gyula: Nyelvtudományunk és a történetírás. Uo. 365–396.

²⁷⁰ Mályusz Elemér: A népiség története. Uo. 237–268.

²⁷¹ Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Budapest, 1935, Franklin Társulat. Idézetek a 12. és 106. oldalon.

szág felbomlásának, vagyis a trianoni békeszerződésnek az okait kereste. A mű kiindulópontja Széchenyi István volt, akit vallásossága, patriotizmusa, megfontolt reformtörekvései és a Habsburgokkal szembeni megértő és kooperatív magatartása alapján a 19. századi magyar történelem legnagyobb, csak Szent Istvánhoz hasonlítható alakjává emelt. Ő volt a „Magyar Erény” megtestesítője, akinek iránymutatásától eltérve a „kismagyar”, azaz a jellemzően „keleti”, vagyis „tiszántúli” reformnemesség szertelen liberalizmusa és kuruckodó nacionalizmusa (a „Magyar Parlag”) az öntudatra ébredő nemzetiségekkel és Béccsel egyaránt szembe fordította az országot, s végeredményben az utolsó 100 év első nagy „katasztrófájához”: az 1848-49-es forradalom és szabadságharc által előidézett „példátlan nagy nemzeti összeomláshoz” vezetett. Ebből okulva Andrássy Gyula, Deák Ferenc és a „dunántúli”, „nagy magyar” út más képviselői 1867-ben megkötötték a kiegyezést, amely „négy százéves közjogi történetünknek a tetőpontja”. A második nemzedék azonban, amely az 1860-as évek végétől az 1890-es évekig irányította az országot, letért a Széchenyi által kijelölt helyes útról. Néhányan a „kuruc álmok fényes istenségének”, az „ellenállhatatlan ékesszólással” és „geniális felelőtlenséggel” agitáló és izgató Kossuthnak az útmutatását követve frondeurkodtek, míg mások a „doktrinér liberalizmus jelszavai után” nyúltak, s közben elmulasztották a potenciálisan nagy veszélyt jelentő zsidó bevándorlás szabályozását. Ez utóbbi következtében aztán „kereskedelem, gyáripár és pénzüzlet már a hetvenes években a zsidóság kezén van”. 1890 után gyorsuló ütemben folytatódott a reformkortól kimutatható „hanyatlás”. A romlás tényezői az egyre markánsabban magyarellenes nemzetiségi törekvésekkel szembeni tehetetlenség, a Bécs és Budapest között kiélesedett közjogi viszály, az erőtlenséget délibábok kergetésével kompenzáló nagyhatalmi vágyak, a zsidóság kulturális expanziója és „hatalmának” uralkodóvá válása a „magyar lelkeken”, s végül a szociáldemokráciával és a polgári radikalizmussal azonosított „gyökértelen”, „antikeresztény”, „doktrinér” és „internacionalista” politikai destrukció terjedése voltak. Ez a korszak tekinthető a hanyatlás utolsó előtti stációjának, amelyet a bukást közvetlenül előidéző 1918-19-es „kóros anarchia”, majd az „orosz bolsevizmus barbársága” követett. A „kór támadásainak” egyedül Tisza István próbált ellenállni, ám korának gyermekeként maga is a liberalizmus rabja volt, s ezért ezt sikerrel ő sem tehetette. Mivel „Liberális elvekből, jól tudjuk, lehetetlenség tömör, vízálló, széllel és zivatarral dacoló töltést emelni”. Ugyanis „A liberális elv a tömegek közé szórva ideális szellemi javítás helyett rombolást végez, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szül”.²⁷²

²⁷² Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1922, Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 260., 285., 307., 317., 322., 352., 480., 511–522.

„A múlt eseményeit, amik a történetet alkotják, alig lehet anélkül szemlélünk, hogy egyéniségünkben valami bele ne keveredne a képbe, amint hogy közismert igazság: tiszta objektivitás a történetírásban elérhetetlen követelmény. De ha a szubjektív elem nem küszöbölhető is ki egészen a történeti szemléletből, érvényesülésének vannak különböző fokai, melyeknek végső pontján, mint az objektivitás ellentéte, s a szubjektivitás legtúlzóbb megnyíltakozása, ott áll a lírai szemlélet. Amint a lírai költészet az alkotó egyéniség feltárlása, s a külső világ csak anyagot szolgáltat hozzá, ehhez hasonló a történet dolgainak lírai kezelése is: a múlt eseményei, a történet elmúlt, lezárt folyamatai csak anyagot és alkalmat szolgáltatnak egy-egy léleknek, hogy kitáruljon, kívánságait, panaszait, reménységét kibocsássa a világba, nem lírai vers, hanem történelmi szemlélet közegén át.” Ezeket a múlt megismerhetőségével és a történetírás természetével foglalkozó sorokat ugyancsak Szekfű Gyula írta, több évvel később, s persze nem magára, hanem néhány kortársára vonatkoztatva.²⁷³ Pedig a *Három nemzedék* alapján minden további nélkül magát is besorolhatta volna a végletesen szubjektív „lírai történelemszemlélet” képviselői közé. Monografikus mérete, s a gyéren, de időnként alkalmazott forráshivatozások ellenére ez a műve ugyanis nem történelmi szakmunka, hanem olyan ideológiailag meghatározott történetpolitikai esszé volt, amely a két forradalom bukása után formálódó antiliberális és antiszemita konzervatív jobboldal múltképét kívánta megalapozni. Célja ebből következőleg nem az elmúlt évszázad magyar történelmének tárgyilagosságra és kiegyensúlyozottságra törekvő bemutatása, hanem a potenciális olvasók politikai orientálása volt a múltat erkölcsi és ideológiai példatárként felhasználva. Ezzel magyarázható, hogy munkájában minden rossz forrásává a legfőbb bűnbakként azonosított liberalizmus vált, s a század második felének gazdasági és kulturális eredményeiről éppúgy nem esett szó, mint a felbomlásban döntő szerepet játszó háborús vereségről és nagyhatalmi politikáról. Eltérve az egyébként mindig példaként emlegetett Ranke hitvallásától, a *wie es eigentlich gewesen* (mi történt) rétegére munkájában így szinte oldalról oldalra ráarakódott a *wie es hätte sein sollen* (minek kellett volna történnie) történelmietlen és értéktelített rétege. Műve így inkább mutatott rokonságot a Tanácsköztársaság alatt és után kialakult ellenforradalmi tábor olyan identitáspolitikai munkáival, mint amilyen Szabó Dezső irányregénye (*Az elsodort falu*, 1919), Tormay Cecile fiktív naplója (*Bujdosókönyv*, 1920, 1922), Gömbös Gyula visszaemlékezése (*Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*, 1920) és Bangha Béla politikai „útmutatása” (*Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, 1920) volt, mint pályatársai vagy saját korábbi és későbbi szakmunkáival. Mi sem

²⁷³ Szekfű Gyula: Lírai történelemszemlélet. *Magyar Szemle*, 1939. 12. 297.

bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1925-ben, amikor akadémiai levelező taggá választása alkalmából a szakma elitje mérlegelte történetírói teljesítményét, a *Három nemzedék* értékelés tárgyát sem képezte.

Az 1920-as évek első felében Szekfű számos más, rövidebb írásában is ideológusként lépett az olvasók elé. Ezekben még explicitebb módon fordult szembe a „liberális-demokrata korszak állam- és parlamentimádásával”, s az egyenlőség és a szabadság elveinek megvalósításából előállt azon állapottal, melyben „az emberek egymással szemben farkasokként viselkednek”. Mint megvalósítandó ideát ezzel a Portugáliában és Olaszországban népszerű, s a német Othmar Spann (1878–1950) által is hirdetett, „keresztény elvek szerint” felépülő „rendi konstrukciót” állította szembe, amelyben az állam „nem lesz többé alávetve egy-egy hatalmas néposztály önző diktátumának, és nem fogja megengedni, hogy egyes néprétegei, éppen a gyengék és szegények, sorsukra hagyassanak”. „Nem valószínű, hogy még száz évig élni fog” – vélte a parlamentről és a parlamentnek felelős kormányzati rendszerről. A kor jobboldali világnézeteire jellemző biológiai fajelmélettől ugyanakkor elhatárolódott. Tiszta fajok – írta – nincsenek, s legkevésbé tekinthető ilyennek a magyar, amely „fajilag atomizált, meghatározhatatlan egyéniség”, s nem „természettudományi, hanem történeti képződmény”.²⁷⁴

A par excellence ideológusi szerepkör mellett Szekfű az 1920-as években is folytatta történetírói tevékenységét. Ennek egyik terméke *A magyar bortermelő lelki alkata* (1922) című terjedelmes tanulmánya volt, amelyet általában a szellemtörténet, konkrétan pedig Max Weber ihletett. Tanulmányának elméleti bevezetőjében Szekfű a történelmi fejlődés multikauzális magyarázata mellett tett hitet. Elismerte, hogy „mind a liberalizmus és pozitívizmus Szabadsága és Ész-elve, mind a materialista szocializmus Anyaga: gazdasági tényezők, tagadhatatlanul tényleges faktorai voltak és lesznek a történeti folyamatnak”. Minden és gyakran a leglényegesebb dolgok azonban nem magyarázhatók velük. Mihelyt egy olyan „komplex lelki tényező”, mint a „lakosság öröklött faji tulajdonsága” vizsgálat tárgyává tétetik, „megdől a pozitívista-materialista Nagy Ok kizárólagos uralma”, s a probléma átkerül „a szellemtörténet, a lelki tényezők hatásával foglalkozó történetkutatás körébe”. „Faji tulajdonság” alatt ezúttal sem biológiai adottságot, hanem a „természeti, részben kulturális-társadalmi tényezők huzamos és állandó hatása alatt” kifejlődött „örökletes tényezőt” értette. Áttérve a magyar bortermelés jellegzetességeire, melyre a „talaj és éghajlat csak a lehetőséget adták”, elsőként a „soktermelést” emelte ki. Vagyis azt, hogy a magyar bortermelők nem minőséget, hanem mennyiséget akarnak termelni,

²⁷⁴ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924, Magyar Irodalmi Társaság. Idézetek a 32–33. és 85. oldalon.

mivel a „soktermelés a saját fogyasztás célját szolgálja”. „Ki-ki megissza, amije terem, legyen az jó vagy rossz, nyúlós vagy törődött, s a következő évben az ültetési, munkálási, kezelési reformok helyett megint csak arra törekszik, hogy minél több bora teremjen, amit elfogyasszon”. Ennek hátterében pedig az áll, hogy a „gyakorlati kereskedői érzék hiányzik a magyar termelőből, ki borából nem akar pénzt szerezni”. A „magyar faj” nem „kapitalisztikus tehetség”.²⁷⁵ Ezt a már akkor is közhelyszerű állítást Szekfű jelentős empirikus anyaggal próbálta igazolni – nem mindig meggyőzően, sőt néha erőszakoltan.

Ezt a jellegzetesen szellemtörténeti mutatót a *Magyarország újabbskori történetének forrásai* című sorozatban 1926-ban szakszerű forrásközlés követte a magyar nyelv államnyelvvé tételének történetéről (*Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*), amelyet monográfia méretű tanulmány vezetett be. A mű vitatható konklúziói szerint a reformkori nyelvtörvények és -rendeletek a „nem magyar nyelvek jogaira” nézvést semmiféle „sérelmes, elnyomó rendszabályokat nem tartalmaztak”, sőt a legjobbakat, Deákot, Eötvöst, Széchenyt az „idegen fajtának őszinte megbecsülése” jellemezte. Ezzel szemben a nemzetiségi vezetők „szívében csak gyűlölet volt a magyarok iránt”.²⁷⁶

A forráspublikációt 1929-ben vaskos feldolgozás követte: egy életrajz Bethlen Gáborról. A 17. század, amelynek első harmadában Bethlen Erdély fejedelme volt, Szekfű történelemszemléletében centrális helyet foglalt el, hiszen a „nagymagyar” megoldással szembeállított „kismagyar” út ebben az időszakban kristályosodott ki a maga teljességében. „A magyarság története – írta Bethlenről – ő benne differenciálódott először, ő cselekedte, hogy ez a nemzet, mely eddig Közép-Európa alkotórésze volt, s mellette sziklaszilárdan megmaradt, most kettéoszlik, egyik ágával tudatosan azon periferikus erőket támogatva, melyek Közép-Európa ellen irányulnak, akkor és azóta századokon át.” Bethlen Gáborhoz mint emberhez Szekfű ennek ellenére rokonszenvvel és megbecsüléssel közeledett. Nagyra értékelte tehetségét, mellyel Erdélyt nemzetközi tényezővé, magát pedig szuverén uralkodóvá emelte. Ugyanakkor azt sem hallgatta el, hogy a török kegyéből lett fejedelem, s kitűzött nagy célját, a „magyarság egyesítésének feladatát” „török barátságban és török felsőség alatt” minden tehetsége ellenére sem érte el. Politikája tehát „tragikus” és sikertelen vállalkozásnak bizonyult. „A század, Bethlen százada még le sem folyt, s a magyarság, vele Erdély is, egészen más utat vett, mint amit ő jelölt ki számára”. Az államérdek és a „saját nagyság” megvalósításának törekvése mellett – mutatott

²⁷⁵ Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*. In Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Erős Vilmos. Budapest, 2002, Osiris, 231–292.

²⁷⁶ Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bevezetés. Uo. 293–453. Idézet a 450. oldalon.

rá Szekfű – kortársaihoz hasonlóan Bethlent is a „vallási eszme”, vagyis a protestantizmus mozgatta. A „helvét hitvallású magyar reformációnak hatalmas, hithű és áldozatkész előharcosaként” lényegében ez inkarnálódott benne. A vallásszabadság védelme és a tolerancia gyakorlása azonban mindezek ellenére távol állt tőle. Ez ugyanolyan utólag kreált mítosz, mint az, hogy a rendi szabadságjogok védelmezője lett volna, miközben sokkal inkább tekinthető a fejedelmi abszolutizmus megtestesítőjének.²⁷⁷

Szekfű tézisei markánsan szemben álltak azzal a 19. századból átörökölt, és sokak által a 20. században is vallott felfogással, mely Bethlent alkotmányos keretek között uralkodó, s a nemzeti és vallásszabadságért hadra kelő kegyes fejedelmként, magát Erdélyt pedig a modern, demokratikus Magyarország bölcsőjeként láttatták. Számos korábbi értelmezés után az 1920-as években ezt a Habsburg-ellenes és protestáns álláspontot képviselte Rugonfalvi Kiss István debreceni professzor részben Bethlen Gáborról (*Bethlen Gábor erdélyi fejedelem*, 1923), részben az erdélyi fejedelmek „nemzeti politikájáról” írott 1927-es munkájában. Szekfű és az aulikus-katolikus történetírás állításaival szemben Rugonfalvi ez utóbbiban amellett érvelt, hogy a maga korában „keresztyén fejedelem alatt egyesülve kiűzni a törököt éppen oly jogosult nemzeti politika volt, mint török protektorátus alatt visszaállítani az egységes magyar királyságot. Tulajdonképpen ugyanazon eszme, ugyanazon nagy nemzeti cél hevíti mindkettőt: az út megválasztása az illetők helyzetétől függ, a szerint, hogy a török, vagy német erejét becsüli-e többre; ennek, vagy annak vonzkörébe esnek-e”. Utólag viszont – írta kétségtéljesen túlozva – jól látszik, hogy „a történelem az erdélyi politikát igazolta”. A Habsburg-politika „lelkiismeretlen”, „türelmetlen” és „kizsákmányoló” volt. Ezért „A Habsburgok Magyarországa a fokozatos romlás képét mutatja erkölcsi, szellemi és anyagi téren egyaránt. Mintegy iskolás példát nyújt arra, hogy hová sülyedhet egy nép rosszindulatú abszolutizmus alatt.” Ezzel szemben „A kis Erdély a török védelme alatt felvirul. [...] Ember-séges, bölcs fejedelmek alatt nemcsak a régi csapásokat heveri ki hihetetlen gyorsan, hanem új erőket halmoz fel és állít a nemzeti politika szolgálatába. Itt lel szabad hazát a régi magyar alkotmány, itt fejlődik tovább a magyar jogélet a mohácsi vész előtt lerakott gazdag alapokon. Itt jut uralomra a közéletben az egyre fejlődő, zengzetessé vált magyar nyelv oly természetesen és szabadon, hogy nemzetiségi féltékenységet sem kelt. Nemzeti irodalom, művészet, ipar, kereskedelem virágzásnak indul a tudatos kultúrpolitika nyomán, minek következtében egyre mélyebbé és általánosabbá váló műveltség és gazdagodás osztja áldásait a kis állam lakóira. A nagy fejlődés nem fáj a töröknek, sőt

²⁷⁷ Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, 1929, Magyar Szemle Társaság. Idézetek a 16. és a 276–279. oldalon.

örömmel szemléli. [...] Milyen elfogultág, mennyi vakság kellett ahhoz, hogy néhány fejedelem megkísérlette a töröktől való könnyű függést felcserélni a német igával.”²⁷⁸

Diametrálisan különböző történelemértelmezésükből következett, hogy Rugonfalvi Szekfű 1929-es könyvéről is lesújtó véleményt formált. Azt állította, hogy „a történelmi igazságok lelkiismeretlen lábbal taposásában” és „önkényes túlzásokban” a korábbi, „hírhedt Szekfű-féle munkákon” is túltett, miáltal „nemcsak a történelmi igazságot, hanem a nemzeti érzületet is megsértette”.²⁷⁹ Bár protestáns-nemzeti körökből mások is megfogalmaztak hasonló véleményeket, Szekfű 1929-es Bethlen-könyve nem vált olyan botránykövé, mint a száműzött Rákóczi-ról írott 1913-as. Ennek egyik oka a nemzeti romantikus történetírói iskola visszaszorulása, a másik pedig az a politikai támogatás volt, amelyben az erdélyi és kálvinista miniszterelnök, Bethlen István és köre 1927-től Szekfű Gyulát részesítette.

Szekfű Gyula ilyen, az Árpádok korától 1918-ig terjedő történelmi mélyfúrások, és egy rövid, de átfogó szintézis után döntött úgy, hogy Hóman Bálinttal összefogva megírják a magyarság történetének új, nagy összefoglalását. Hóman – miközben a Magyar Nemzeti Múzeumot vezette – 1922-től a szabadságolt Marczali Henriket helyettesítette a pesti egyetemen, majd 1925-ben ugyanott a középkori magyar történelem rendes tanára lett. Érdeklődési területe teljes mértékben fedte oktatói feladatait. Az 1916-ban megjelent *Magyar pénztörténet 1000–1325* című magisztrális munkájának folytatásaként 1921-ben közzétette *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* című másik nagy munkáját. Emellett intenzíven érdeklődött a magyar őstörténet különböző kérdései, többek között a hun–magyar rokonság és a székelyek eredete iránt. Idevágó kutatásairól ugyancsak több könyvben, illetve tanulmányban számolt be (*A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*, 1923; *A magyar hun-hagyomány és hun-monda*, 1925). Egyike volt azoknak, akik az írott forrásokat nagy tudatossággal egészítették ki a néprajz, a régészet, a nyelvtudomány és a numizmatika más természetű, de sokszor megbízhatóbb adataival.

Gazdaságtörténeli témáiból és a korai magyar történelem gyér forrásadottságaiból elkerülhetetlenül következett a filológiai alaposság és aprólékosság követelményeinek komolyan vétele. Ennek alapján Hóman sokkal inkább számított a magyarországi pozitívizmus empirikus hagyományai folytatójának, mintsem a szintetizálásra, tipologizálásra és olykor önkényesnek tűnő konstrukciók felállítására hajlamos szellemtörténet előharcosának. Pedig historiog-

²⁷⁸ Rugonfalvi Kiss István: *Az erdélyi fejedelmek nemzeti politikája*. Budapest, 1927, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Résztvénytársaság, 14–16.

²⁷⁹ Uő: *Az átértékelt Bethlen Gábor: Válaszul Szekfű Gyulának*. Debrecen, [1930], Szerző kiadása, 5–7.

ráfiai és módszertani fejtegetéseiben – mint erre már utaltunk – Szekfűnél is határozottabban azonosította magát vele. Igaz, szellemtörténet alatt sohasem eszme- vagy kultúrtörténetet, hanem a múlt totalitásának idealista világnézetű megragadását értette.

A *Magyar történetnek* nevezett monumentális, csak a Szilágyi-féle 10 kötetes *A magyar nemzet történetéhez* hasonlítható vállalkozás 1928-ban megjelent első kötetét bevezető előszóban, melyet mindkét szerző nevével jegyzett, ugyanilyen tartalmú hitvallás található. Vagyis a történelmet korántsem kívánták leszűkíteni a kulturális és eszmei szférák vizsgálatára, hanem a múlt széles spektrumának egészként való ábrázolását tűzték ki célul. Míg a régi történelemkönyvek – írták – egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési és irodalmi fejlődést, vagy nem is tárgyalták, hanem megelégedtek a „politikai és jogtörténeti” aspektusokkal, „a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva a nemzeti történetet nem osztja ily mezőkre”, hanem „az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel”. A történelem mozgatórugói számosak és összefüggnek egymással – szögezték le. Ám közülük „a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét. Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak a leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik”.²⁸⁰

Az először hét, illetve a mutatókkal együtt nyolc, majd később öt kötetben kiadott munka hét „könyvből” állt Ezek közül az első kettőt és a 15. századdal foglalkozó harmadik felét írta Hóman. A többit – Mátyás királlyá választásától – Szekfű. Az előszóban lefektetett elveknek mindketten igyekeztek megfelelni. Az államcentrikus történetírás szokásos tematikáit sikeresen tágtították a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet irányába. Természetes, hogy ezt Szekfű sokkal nagyobb és sokrétűbb anyagon tehetette, mint Hóman. Részben ezért, részben fejlettebb stílusérzéke okán a Szekfű által írt részek gördülékenyebbek és olvashatóbbak. Szekfű a meghirdetett szellemtörténeti szempontok alkalmazása terén is eredményesebbnek bizonyult. A különböző eszmei és stílusirányzatokat korszak-meghatározó jelleggel felruházva Mátyásról mint reneszánsz uralkodóról, államáról pedig mint reneszánsz államról írt. Ennek megfelelően Mátyás nyugati hódításait sem a török elleni erőgyűjtés eszközének tartotta, hanem az erkölcsi kötöttségektől mentes reneszánsz individua-

lizmus hatalomvágyával magyarázta. A 16–17. század rendező elve a „vallási kérdés”, a katolicizmus, a reformáció és a „katholikus restauráció” lett. A 18. század első fele a „barokk-rendi” minősítést kapta, míg a század második felét a felvilágosodás és a nacionalizmus eszméi felől értelmezett. A 19. század második felének szövegszervező elvévé részben ugyancsak a nacionalizmus, illetve a romantika, majd a század második feléről írva a liberalizmus vált.

Hómannak kevésbé sikerült az egyes korszakokat eszme- és stílustörténeti kategóriák mentén értelmezni. Bár Szent István és utódainak királyságát meggyőzően kötötte össze a kereszténységgel, illetve Szent Ágoston államelméletével, majd a 12. századtól terjedő lovagi eszményt a lovagi intézményekkel és a lovagkirályok dinasztikus hódító politikájával, a román és a gót építőművészet remekeiről alig ejtett szót, s ha mégis, tágabb kontextusuk összefüggésrendszerének elemzése nélkül. A Nagy Lajos és Mátyás közötti évtizedek életszemléletének jellemzésére bevezette viszont a negatív tartalommal felruházott „prérenaissance” korszakjelzőt, amely az azt megelőző, feltűnően idealizált „nemes lovagi szellemtől” való eltérésre utalt. A lovagkirályok, Károly Róbert és Nagy Lajos korának „előkelői, királyságuk főtisztviselői, hadseregük tisztjei – summázta véleményét – lovagok voltak, s ha netán vétettek a lovagi hűség és lovagbecsület, a lovagi törvények és lovagszokások ellen, maga a lovagi életeszménynek hódoló főnemesi társadalom közönségete ki őket a maga köréből. A főnemesség és a katonáskodó köznemesség széles rétegeit átható nemesi lovagi szellem volt a társadalom oly sokáig nélkülözött egyensúlyának biztosítója. Ez vetett gátat minden kirívó hatalmaskodásnak és öncélú hatalmi törekvésnek.”

„A lovagkor etikusi életszemlélete és tisztult eszményei azonban nem tudtak elég mély gyökeret verni. Későn érkeztek hazánkba, mikor nyugaton már egy új, tán esztétikusabb, de etikai tekintetben alacsonyabbrendű életeszmény uralkodott a lelkeken, s a lovagi életstílus helyét már a prérenaissance önkényurainak és a condottieri-társadalomnak életstílusa foglalta el.” Ez a megkésetttség és a délszláv kapcsolatok révén megismert „balkáni életstílus elemei” vezettek „a közéleti gesztusaiban rendszerint előkelő, de cselekvési lényegében gyakorta durva és erőszakos, szellemi képességekben gazdag, de erkölcsi cseiben szegényebb, törekvéseiben önző és szertelen, eszközeiben ravasz és kíméletlen prérenaissance-arisztokratatípus” kialakulásához, melynek első képviselői Garai Miklós és Horváti János voltak.²⁸¹ Eltekintve attól, hogy Hóman korszakjelző minősítését sem magyar, sem külföldi kollégái nem vették át, sorai ellentmondtak annak a rankei és szellemtörténeti maximának is, mely szerint *Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*, vagyis minden korszak a maga mércei szerint értékelendő.

²⁸⁰ A szerzők előszava. In Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. köt. Írta Hóman Bálint. Budapest, 1941, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 10.

²⁸¹ II. köt. 324.

Hóman egyébként nemcsak a lovagi eszmények érvényesülése, hanem a magyar királyság nagyhatalmi állása miatt is magasra értékelte a 13. és a 14. századot. Ezen belül Nagy Lajos uralkodásának négy évtizedét tartotta a magyar történelem „legtartalmasabb és legdicsőbb korszakának”. „Újrahódoltatta Lodomér és Halics, a Kúnország helyén kialakult Moldova és Havaselve, a viddini Bolgária és Szerbia, Bosznia és Hulm fejedelmeit és a dalmát tengerpart városait. A Pripet-folyótól a Balkán-hegységig, a Dnyesztertől és a Fekete-tengertől az Adriáig, a Szávától le a Rigómezőig s a zétai és albániai hegyekig terjedő nagy terület népét újra a magyar korona uralma alatt egyesítette. [...] Császárok és pápák, francia és angol királyok keresték barátságát és szövetségét s a kisebb hatalmak egész sora pártfogó támogatását. A magyar királyság általa lett igazi archiregnummá, főországgá; az ő diplomáciája és hadműveletei által teljesedett be az Árpádok külpolitikai álma: a középkori magyar nagyhatalom.”²⁸²

A középkori magyar birodalom eszményítése mindazonáltal nem vezette a 19. századi magyar történelmi gondolkodás romantikus és megalapozatlan toposzainak átvételére vagy újrafogalmazására. Szakszerűsége leginkább a magyarság őstörténetével kapcsolatos részekben érhető tetten. A különböző megalapozatlan teóriákkal szemben egyértelműen leszögezte, hogy „A magyar nép ősrégi időkben egymás mellé sodródott finnugor és ogur-török elemek egyesüléséből született”, s hogy a honfoglaló magyarok nyelve „ogur, türk, alán kölcsönszavakkal gyarapodott finnugor eredetű” nyelv volt.²⁸³ Hasonló egyértelműséggel cáfolta azt a Kézaitól származó anakronisztikus feltevést is, mely szerint a honfoglalás időszakától kezdődően a szabad magyarok vármegyénként szerveződő közössége döntött volna háború és béke kérdésében. Vagyis a magyar parlamentarizmus gyökerei egészen a lovas-nomád időszakig nyúltak volna vissza. Nem vette át a Szentkorona-tan időtlenített felfogását sem, hanem annak kezdeteit a gyermekkirályok és Károly Róbert uralkodására, első törvényi megjelenését pedig I. Ulászló trónra lépésének idejére tette. Néhány korábbi historiográfiai kézikönyv állításaival szemben mindezek alapján határozottan kijelenthető, hogy egyoldalúságai és vitatható állításai ellenére a *Magyar Történet* Hóman által írt középkori fejezetei tematikailag és tartalmilag egyaránt a kor színvonalán álltak, és koherensebb képet festettek a 9–14. századról, mint akár *A magyar nemzet történetének* többszerzős, és ezért eklektikus első kötetei, akár Pauler Gyula a maga századvégi eseménytörténeti összegzésében.

Az általa jegyzett kötetekben Szekfű Gyula lényegében ugyanazt írta meg részletesen és összefüggően, ami rövidebben és töredezettebben eddigi munkáiban is megtalálható volt. Szemléletének alapjellemezői a következők voltak:

²⁸² Uo. II. köt. 258.

²⁸³ Uo. I. köt. 90–92.

konzervativizmus és vallásosság, nacionalizmus és osztálybéke, felvilágosodás-, liberalizmus- és szocializmusellenesség, Habsburg-pártiság és katolicizmus. Ezekből az értékválasztásaiból következett, hogy Szekfű a 16–17. századi vallási villongásokban és orientációs vitákban egyértelműen a nyugati, katolikus és Habsburg-orientációs megoldásokat tartotta az ország érdekében állónak, s Erdély különállását, a török orientációt és a nemesség rendi-függetlenségi ellenállását tévútnak minősítette. Mint írta: „A kettős királyválasztásból megszületett két magyar államalakulat közül egyelőre csak a nyugatinak voltak a politikában és kultúrában fejlődési lehetőségei. János királysága keletre, török, oláh, lengyel közé szorulva, kultúrhatások hiányában haldoklott évek óta, a régi magyar hagyományból újat nem bírván alkotni. A magyar állami berendezkedések János király országában csakhamar elsenyvedtek, helyükbe Fráter György új, erdélyi, partikuláris intézményeket állított, melyek nem képviselhették többé a régi magyar állami hagyományokat. A tradíciót, az ősível való összefüggést a nyugati fél tartotta fenn, az amely egyúttal, idegen eredetű király alatt, idegen tartományokkal szoros összefüggésben az európai hatásnak is sokkal inkább ki volt téve, mint a magyar állam bármikor előbb, talán Szent István óta soha ennyire. Régi magyar tradíció és európai nyugati hatás, ez a két erő munkál most, és hozza létre a Habsburg-államot, a magyar nemzet politikai életének négyszáz éven át tradicionális formáját. A régi többől ez a nyugati állam az új hajtás, mely újra törzssé izmosodik, minden más állami életforma, még az erdélyi is, mellette csak esetleges, időleges mellékhatás, mely nem önmagának, hanem külső körülményeknek köszöni létét”. Bocskai, Bethlen és Rákóczi György erdélyi fejedelemsége csak „szükségalakulat” volt, melynek Szolimán akarata teremtetett létalapot, s amelynek története „évtizedeken át mégis csak természetellenesen, erőszakkal leszakított tagok reflexmozgását, tengődését jelentette”.²⁸⁴

A nyugati és katolikus orientáció egyedül helyes voltát húzta alá azzal is, hogy – Takáts Sándor idilljeitől eltérően – a török mentalitást, munkakultúrát, uralmi rendszert és erkölcsöket olyan sötét színekkel festette le, és annyira elmarasztalta, hogy ez azokra is súlyos árnyékot vetett, akik egyáltalán szóba álltak a hódítókkal. „Magyar és török között nem lehetett kiegyezés”, s a 16. század végéig – írta kissé túlozva, megfélemezve az erdélyi, sőt dunántúli törökbarát főurakról, sőt főpapokról – „a magyarság vallás- és rendi különbség nélkül egyaránt harcol a török ellen”.²⁸⁵

Eddigi munkássága ismeretében nem meglepő az sem, hogy a Rákóczi és Károlyi Sándor közötti vitában az utóbbinak adott igazat, s a szatmári békét

²⁸⁴ Uo. III. köt. 63. és 286.

²⁸⁵ Uo. 105.

a mohácsi csatavesztés és a trianoni békeszerződés közötti négy évszázad legfontosabb előremutató eseményeként, az ezt követő „barokk-rendi korszakot” pedig a magyar történelem békés, harmonikus, egyben hatalmas fellendülést biztosító korszakaként értékelte. „Társadalmilag nyugalmi helyzet, állandóság áll be, a meglevő szervezet élén álló osztályok tekintélynek, tiszteletnek örvendenek, és nem szükséges visszasírniok a kort, mikor ezt fegyverrel, vagy a töröktől való félelem segítségével kellett kikényszeríteniök. A barokk a tekintély korszaka, amikor a hívő tömegek engedelmeskednek vezetőiknek anélkül, hogy e vezetők hivatottsága dolgában legkisebb kétség is felmerülne. A barokk egyúttal a méltányosság korszaka, a *suum cuique* elvnek emberileg lehető megvalósítása, amikor az öröklési rend szigorú megtartása mellett mindenkinek megpróbálják a neki járó bért megadni. [...] A tekintélytisztelet pedig, mely a vallásos-hősi életideálból folyt, a társadalmi osztályok érintkezését minden hatalmi nyomáson kívül is biztos utakon szabályozta.” A barokk nemzeti szempontból is előnyös volt, mert egyrészt a „latinnyelvű irodalomban heves magyar érzés lüktet”, másrészt „ez hódította meg a nem-magyarokat a magyar szellemnek”.²⁸⁶

A 19. századdal foglalkozó fejezetek a *Három nemzedék* szemléletéhez és megfogalmazásaihoz képest nemcsak részletesebbek, hanem kiegyensúlyozottabbak is. A tényyszerűségek között és mögött meghúzódó, és olykor ki is mondott ideológia azonban nem változott: a barokk rendiség tekintélytiszteletét és vallásosságát felváltó felvilágosodás és liberalizmus racionalizmusa, antiklerikalizmusa és „boldogságkeresése” nem járt olyan eredménnyel, mint hívei várták. A „materializmus szelleme”, a „vallás gúnyolása”, „fajunknak az állatvilág primitív környezetébe degradálása”, az idealizmus és „minden lelkeség lebecsülése” a munka nélküli, „kapitalisztikus nyereszkesedés” elterjedéséhez, általános morális hanyatláshoz és mindent átható korrupcióhoz vezetett. „A barokk és rendi korszakban is találkoztunk választási visszaélésekkel és korteskedés tisztátalan eszközeivel, de rendszerré és természetes dologgá csak most vált mindez.” A fő felelős mindezt az állami szintre emelkedett liberalizmus, illetve szabadelvűség, amelyen kívül az 1867 utáni magyar társadalomra átalakító hatást „semmi más gondolatkomplexum nem gyakorolt, legkevesbé az a hatalmas szellemi erő, amely korábbi századokban egyenesen nevelője volt a magyarságnak: a vallás”.²⁸⁷ A szabályt erősítő nagy kivétel továbbra is Széchenyi és mellette Deák, valamint Tisza István volt, akik közé Szekfű ebben a munkájában emelte be Görgey Artúrt, mint Széchenyi „praktikus megoldásokat kereső logikus szellemének” „barna honvédtiszti egyenruhában jelentkező”

²⁸⁶ Uo. IV. köt. 411–414.

²⁸⁷ Uo. V. köt. 520. és 526–528.

inkarnációját. Velük szemben állt továbbra is Kossuth, akit „a legrosszabb kilátások közt is képessé tette optimizmusa, hogy egy-egy szabadságeszme hangoztatásával újból fellelkesüljön”.²⁸⁸

A *Magyar Történet* a 20. századi magyar történetírás legnagyobb egyéni teljesítménye. Hasonló munkára közel 100 évvel korábban Szalay László és Horváth Mihály vállalkozott, azóta pedig senki. A magyarság több mint ezeréves történetének a mai napig ez az utolsó részletes, átfogó, koherens és időben is teljes szintézise. Jelentőségét a kortársak – a történészek és az olvasók – egyaránt felismerték. A munkából az 1941–1943-ban megjelent 7. kiadással együtt összesen 25 ezer példányt adtak el, ami meghaladta a 20 milliós országban terjesztett *A magyar nemzet története* előfizetőinek 20 ezres számát. A szakma recepciója egészében véve ugyancsak pozitív volt. A szerzőkhöz közel álló pályatársak – mint például a pécsi Holub József (1885–1962) jogtörténész, 1929–1930-ban bölcsészkarai dékán – csaknem minden szempontból dicsérték. Az ő megközelítésükben a szerzők „nemes és igazi értelemben vett szellemtörténészek, akik az összes történeti tényezőket értékük szerint megbecsülik, s így mentek minden egyoldalúságtól. Rekonstruáló képességük rendkívül erős, s ennek, valamint éles intuíciójuk segítségével teljesen bele tudják magukat élni a múlt eseményeibe; mivel egyéniségüknek érzelmi elemei is szóhoz jutnak, s stílusuk, amellet, hogy komoly, színes és meleg is tud lenni, a *Magyar Történet* nemcsak tudományos szempontból nagy jelentőségű mű, hanem vonzó olvasmány a nagyközönség számára is”.²⁸⁹

Az általában elismerő vélemények mellett természetesen ellenvélemények, sőt súlyosan elmarasztaló bírálatok is jelentek meg a műről, elsősorban annak Szekfű által írt fejezeteiről. Leginkább a nemzeti-romantikus iskola kései, tekintéllyel és befolyással nem rendelkező, és mára elfeledett képviselői – Rugonfalvi Kiss István, Csuday Jenő (1852–1938) és Zoványi Jenő (1865–1958) – bírálták a szokásos érveléssel: Szekfű lebecsüli a magyar nemzet évszázados függetlenségi törekvéseit és a vallásszabadságért folytatott harcait, valamint ezek vezetőit, miközben idealizálja a Habsburgokat és a Habsburg-párti főurakat. A 18. századdal (barokk) foglalkozó kötet Zoványi szerint nem más, mint a „tudomány cégére alatt” üzött „ultramontán propaganda”, „karöltve a magyar protestantizmus múltbeli dicsőségének és szenvedésének letagadására vagy legalább is lekicsinylésére irányuló kísérletezéssel”.²⁹⁰

Csuday Jenő egykori premontrei szerzetes és főgimnáziumi tanár pedig azért tört pálcat Szekfű életműve felett, mert tekintettel a környező államok „nemzeti

²⁸⁸ Uo. 421–422.

²⁸⁹ Holub József: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet. Századok*, 1935. 204–205.

²⁹⁰ Zoványi Jenő: *Szekfű és társai történetírása*. Budapest, 1938, [Kiadó n.] 47. (A bírálat eredetileg a *Kálvinista Szemle* 1932-es évfolyamában jelent meg.)

chauvinizmusára” és a békeszerződés jelentette „megaláztatásra”, a magyar író feladata nem nemzetünk megleckéztetése „hiúságáért, önhittségéért”, hanem „történelmünknek ellenségeinktől úzított meghamisításainak” visszautasítása és cáfolata, valamint „egyetlen kincsünknek”, a „történelmünkben rejlő nagy erkölcsi értékeknek” a felmutatása.²⁹¹

A szakszerű bírálatok közül kettő emelkedett ki: Domanovszky Sándoré és Mályusz Eleméré. Domanovszky a két szerző fő érdemének azt tartotta, hogy a politika mellett részletesen foglalkoztak a gazdaság, társadalom és szellemi élet történetével is, és a szellemtörténeti módszer alkalmazásával – bár az eseménytörténetet „elhanyagolták” – igazi szintézist alkottak. A Szekfű által írt 16–18. századi részeket ugyanakkor olyannyira elfogultnak és egyoldalúnak tartotta, hogy azok egyes megfogalmazásaiban „nem a történeti anyag, hanem a szerző egyénisége tükröződik”. Ezek közül Domanovszky különösen sérelmezte a kettős királyválasztás éles elítélését, s még inkább azt, hogy Szekfű ennek minden ódiúmát a „keleti félre” hárította. Az Erdélyi Fejedelemséget Domanovszky szerint ugyanolyan szükség, illetve kényszer hozta létre, mint a Habsburg királyságot; s ebben a kényszerhelyzetben Erdély messzemenően teljesítette hivatását. Visszautasította, hogy „Erdély magyarságvédő szerepe” csak utólagos, 1670 utáni visszavetítés lenne. Ezzel szemben tény, hogy a 16–17. században „ez a kis ország annyit tett a magyarság fenntartására, [ami] túlzás nélkül rendkívüli teljesítménynek nevezhető”. Ezzel összefüggésben kifogásolta a magyar nemesség rendi küzdelmeinek bírálatát és a bécsi abszolutizmus érdemeinek hangsúlyozását is. Egészében véve úgy vélte, hogy Szekfű „túlzott fogalmazásai belső összeütközésbe kerülnek azokkal a részekkel, amelyek adatszerűen részletesebben vannak megalapozva”, minek következtében a munka koncepcionális elemei és tényszerű elbeszélései számos esetben nincsenek összhangban.²⁹²

Domanovszkyhoz és másokhoz hasonlóan Mályusz is elismerte, hogy a „fényes sikert” és a „sok elismerést” Szekfű Gyula „méltán megérdemelte”. S kifogásolni is azt kifogásolta, amit mestere: Szekfű „igazságtalan értékeléseit”. Mályusz helyesen mutatott rá, hogy Szekfű egyoldalúságainak nem a szellemtörténeti módszer az oka, hanem annak a „neoromantikus, a társadalmat a modernesített rendiség alapján szervezni próbáló, erősen a klérusra támaszkodó”, osztrák eredetű aktuálpolitikai felfogásnak az átvétele, amelyhez a szerző a rendiség és a magyar függetlenségi küzdelmek indokolatlan lebecsülését társította. Ez áll a háttérben annak az egész művön végigvonuló koncepcionális egyoldalúságnak, amely a középkor-barokk-romantika-neoromantika (neobarokk) vonulatnak tulajdonított nagy értékeket, miközben a gótika-reneszánsz-reformáció-

²⁹¹ Csuday Jenő: *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Budapest, 1932, Held János, 39–40.

²⁹² Szekfű Gyula, i. m. 185–192.

felvilágosodás-liberalizmus-demokrácia vonulat jelentőségét lebecsülte, illetve negatív jegyekkel ruházta fel. Mályusz számos más, konkrét kérdésben is vitatkozott a két szerzővel. Például a 14–15. századot ő a hűbériség korszakának tekintette, s a rendiség időszakát – nem meggyőzően – a 16. század elejétől számította. Továbbá feltételezte, hogy a 17. század végén Erdélyben adottak voltak az alapok a felvilágosodás kibontakozásához, ám ezt a Szekfű által idealizált Habsburgok nem tették lehetővé.²⁹³

Legélesebb bírálatban Németh László részesítette a két szerzőt. Hómanak általában véve azt róta fel, hogy ígérete ellenére nem szellemtörténetet, hanem „államtörténetet” írt, s „egy főhivatalnok, nádor vagy kincstárnok szemzőgéből nézi a magyar eseményeket”.²⁹⁴ Konkrétan pedig Szent István uralkodásának, jelesen az idegenek beengedésének idealizálását. Németh szerint ez ahistorikus okoskodás, s azok, akik „terjesztik, más népből jöttek, és azt akarják bizonyítani, milyen jól járt velük a magyar nemzet”. Szekfűnek mindazt szemére hányta, amit pályatársai. S ebből levonta a lesújtó tanulságot: „Kiforgatnak múltunkból”. A két szerző „nekünk csinál magunk ellen múltat”.²⁹⁵ Egész életművét mérlegre téve 1940-ben „ügyvédi történetírásnak” nevezte Szekfű múltértelmezéseit. „Nem nagy szemlélődő, aki az istenek nyugodt pillantásával iktat be egy-egy eseményt az emberi események örök rendszerébe; nem igazi tudós lírikus, aki a történelemben akarja a benne feltörő erőket megérteni, hanem kiváló jogász, aki egy készen kapott ügyszó a legváltozatosabb területekről gyűjti az érveket”. Így – meghirdetett céljával ellentétben és önértékeléseire rácsfolva – nemhogy „a magyar történetet a régi kuruc-labanc ellenkezésből európai látóhatárba emelte” volna, éppen ellenkezőleg, „senki úgy bele nem ragadt a kuruc-labanc kátyúba, mint ő.” Igazi műfaja nem a „kútfőkiadás”, nem is a tényszerű elemzés, hanem a „világnézetes esszé-történetírás”, amelynek nem a magyar múlt megismerése, hanem a „magyar gondolkodás befolyásolása” a célja. Mindezek miatt „az utolsó húsz évnek ő a legnagyobb formátumú politikusa”.²⁹⁶

Röviddel a *Magyar Történet* utolsó kötetének 1934-es megjelenése után Hóman Bálint és Szekfű Gyula – az ókortörténész Kerényi Károllyal összefogva – újabb nagy vállalkozásba fogott: szerkeszteni kezdték egy új egyetemes történetet. A *Magyar Szemle Társaság* által kiadott munka első kötetete 1935-ben, a negyedik és egyben utolsó 1937-ben jelent meg. Marczali három évtizeddel

²⁹³ Uo. 199–201.

²⁹⁴ Németh László: *Történetírás*. In Németh László: *Két nemzedék* Budapest, 1970, Magvető. 428–439. Idézet a 434. oldalon.

²⁹⁵ Németh László: *Kiforgatnak múltunkból*. In Németh László: *Sorskérdések*. Budapest, 1989, Magvető, 510–514.

²⁹⁶ Németh László: Szekfű Gyula. In Németh László: *Sorskérdések*, i. m. 515–597. Idézetek az 551. és 565. oldalon.

korábbi Nagy Képes Világtörténeténél ez rövidebb, viszont igényesebb, vagyis inkább kézikönyv, s nem ismeretterjesztő jellegű munka volt. Kiadását szerkesztői előszavában Hóman részben az utóbbi fél évszázadban felhalmozódott hatalmas új tudásanyaggal, részben a világtörténeti perspektíva nélkülözhetetlenségével indokolta. A nemzet ugyanis – mint kifejtette – „nem önmagában és elszigetelten él valami légüres térben, hanem egymással összefüggő nemzeti közösségek nagy társaságában, nagyobb geográfiai, történeti, világpolitikai egységek keretében s történeti életének útját e közösségekkel való mindenkorai kapcsolatai, belőlük és az egyetemes emberi közösség eszmekincséből merített ösztönzések is irányítják.” Ezért a magyar múlt is csak ezeknek az összefüggéseknek az ismeretében mérlegelhető és értékelhető helyesen.²⁹⁷

Azt a szemléleti azonosságot, amely a Magyar Történetet jellemezte, az Egyetemes Történet négy kötetét jegyző 11 szerző a dolog természetéből adódóan nem tudta elérni. A nézőpontok és a módszerek különbözősége különösen az ókorral foglalkozó első kötetet jellemezte, amelynek 8 szerzője közül mindössze négy – Dávid Antal (1890–1967) Hornyánszky Gyula (1896–1933), Gallus Sándor (1907–1996) és maga Kerényi – volt magyar, három – Ulrich Kahrstedt (1888–1962), Franz Altheim (1898–1976) és Ernst Kornemann (1868–1946) – a német tudományosságot képviselte, míg Kenneth Scott (1884–1968) amerikai egyetemi tanár volt. Hornyánszky például, aki 1924-ben külön cikkben is kifejezte fenntartásait a szellemtörténettel szemben, kifejezetten pozitivista szempontokat érvényesített a görög történelemtől írott fejezeteiben. A történeti és a lelki adottságok mellett – hangsúlyozta – nem feledkezhetünk meg a természeti környezetről sem. A „görög élet kialakulásának szempontjából” például – írta – nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk az „éghajlati viszonyoknak”. A görög nép „tengerész-mivolta” és a görög szellem mozgékonyága ugyanakkor a „föld viszonylagos szegénységével” függött össze.²⁹⁸ Kerényi szemléletéből viszont, aki ugyancsak a görög történelemtől írt, szinte teljesen hiányoztak a földrajzi és a szociológiai szempontok. Mint mélyebb szellemi tartalmak kifejeződési formái nála a művészet és a vallás kerültek előtérbe. A római történelem egyes korszakainak és jelenségeinek a szellemi tartalma iránt érdeklődött Altheim is, míg Kahrstedt a gazdasági és a társadalmi változásokat, a Mommsen iskolájából kikerült Kornemann pedig az alkotmányfejlődést állította vizsgálódásainak középpontjába. Ezen az inkonzisztencián egy szigorú szerkesztő nyilván enyhíthetett volna valamit, Kerényi azonban nem tartozott ezek közé. Szerkesztői előszavában a hiányosságot elütötte azzal, hogy „a megvilágítás

²⁹⁷ Hóman Bálint: [Előszó]. In: *Egyetemes történet. I. köt. Az ókor története*. Szerk. Kerényi Károly, Budapest [1935], Magyar Szemle Társaság, VIII.

²⁹⁸ Uo. I. köt. 152–153.

sokféleségét” pozitívként tüntette fel. Az a tény, hogy a munka szerzőinek fele külföldi volt, ugyanakkor a magyar ókortudat és -tanítás hiányosságaira is ráirányította a figyelmet. S végül a kötet gyengeségének tartható az is, hogy az ókori Kelet, valamint a görög poliszok, Macedónia és a Római Birodalom területén kívül eső régiók történetével a szerzők egyáltalán nem foglalkoztak.

A másik három kötetet egy-egy magyar szerző írta. Közülük kettő, a Hóman-tanítvány Váczy Péter és a Szekfű-tanítvány ifj. Iványi-Grünwald Béla (1902–1965) számított a szellemtörténet követőjének. Váczy, aki az 1930-as évek elején több cikkében népszerűsítette a szellemtörténeti módszert, a középkor történetét írta meg – mestere tanácsait követve. Ebből következett, hogy a korszakjelző stílusirányzatok, a román és a kora reneszánsz gótika számára is alapvető strukturáló tényezők voltak. Egy-egy korszak lényegének jelölésére bevett a „kultúrideál” fogalmát, amely időről, időre „egészen mássá lesz, arcot cserél”. „A korszakoknak ott szakadnak meg a határai, ahol az egyik kultúrideál átadja a hatalmat a másiknak. Ilyenkor az életben minden újra rendeződik, új színt, új arcot kap állam, társadalom, művészet.”²⁹⁹ Az európai középkort, mert ezen túl ő sem tekintett, ennek alapján három alkorszakra osztotta. A „Haldokló antik – antik középkor” korszakára, amikor „az antik kultúrközösség felbomlott”, s gyökeret vert a római eredetét megőrző kereszténység. A tulajdonképpen középkorra, amikor az antik lelkiség fenntartására irányuló kísérletek abbamaradnak, s a Karoling-reneszánsz két évszázada után a 10. században győzött a szerzetesi életeszményen alapuló „román” egyházi szellem. S végül az újkor kezdeteire, amikor a „gótika korának bensőséges ember-közelsége, szociális és etikai fogékonysága eltűnik, hogy helyet adjon egy hideg, önző és individuális artisztikus életszemléletnek”, vagyis a reneszánsznak.³⁰⁰

Iványi-Grünwald Béla munkáján, amely a napóleoni időktől az I. világháború végéig terjedő egy évszázadot („legújabb-kor”) fogta át, még jobban érződött a mester, Szekfű Gyula hatása. Ez részben a szellemtörténet szempontjainak és kategóriáinak az alkalmazásában, részben egyfajta markánsan konzervatív és vallásos értékrendszer érvényesítésében mutatkozott meg. Kulcsfogalma a „szellemi elit” tagjai, illetve a „szellemi emberek”, akik a „társadalom nevelői, irányítói, vezetői és mítoszteremtői”, fő szempontja pedig annak kimutatása, hogy „végül hogyan mechanizálódik el napjainak modern gazdasági erőinek feltűntével a szellem és hogyan törik meg a szellemellenes filozófia elterjedésével társadalom és szellem kapcsolata”.³⁰¹ A bajok forrása nála is a felvilágosodás és a liberalizmus, amely szakít a tekintélyelvűséggel és a vallásossággal,

²⁹⁹ II. köt. 6.

³⁰⁰ Uo. 704.

³⁰¹ Uo. IV. köt. 651.

s ezáltal maga ásta meg saját sírját, és törte az utat olyan ideológiák előtt, mint a marxizmus, amely a 19–20. század „legnagyobb eretneksége” mindazzal szemben, ami emberi. Megértést a nyugodt, konzervatív evolúciós elméletekkel szemben mutatott, amelyek az ősi emberi alapokból kiindulva erőszak nélkül, fokozatosan kívánják kialakítani azokat a formákat, amelyek legjobban biztosítják az ember természetes kibontakozását. Így nagy rokonszenvvel írt a francia forradalom utáni restaurációs törekvésekről, a romantika „organikus” társadalom- és életfelfogásáról, s a 19. század utolsó harmadától kibontakozó, az 1891-es *Rerum novarum* és az 1932-es *Quadragesimo anno* pápai enciklikákban testet öltő szociálisan érzékeny katolicizmusról. A nacionalizmusról írva megkülönböztette annak „humanista” változatát, amelynek legszebb példáját – kiben másban? – Széchenyi Istvánban találta meg, s az I. világháború után kialakult „totális formáját”, amely minden más értéket és tényezőt maga alá akar gyűrt. Nem titkolta, hogy ennek ideáltípusát a „hitlerizmusban” látja, amely egyetlen „mérvadó szemponttá a német fajhoz tartozást” tette, illetve a „különböző értékvonatkoztatású ember helyébe a faji embert” állította.³⁰²

Váczytól és Iványi-Grünwaldtól eltérően a harmadik kötet (*Az újkor*) szerzője, Hajnal István nem szellemtörténeti, hanem olyan szociológiai és társadalomtörténeti szempontokat érvényesített, amelyek indolják, hogy ne itt, hanem a szerző egész életművének részeként, külön fejezetben foglalkozzunk vele.

Váczy és Iványi-Grünwald mellett Hóman és Szekfű tanítványai közül sokan mások is elkötelezték magukat a szellemtörténet mellett. Kiemelkedett közülük a magyar őstörténettel és az Árpád-korral foglalkozó Deér József. Deér a honfoglalók és az első Árpádok külpolitikájáról írott munkájával (*A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*, 1928) doktorált, majd számos kisebb tanulmány után 1938-ban, 33 évesen tette közzé élete fő művét, melyben a korai magyarok államával és politikai tudatvilágával foglalkozott (*Pogány magyarság, keresztény magyarság*). Könyvének első felében meggyőzően alkalmazta a lovas-nomád sztyeppei népek sajátos kultúráját, viselkedésmódját és szokásait a vándorló ősmagyarokra, akik alaktalan embertömegből más nomádokhoz hasonlóan szerinte akkor váltak néppé, amikor egy karizmatikus szervező egyéniség, illetve uralkodó került ki közülük, és állt az élükre. A magyarok esetében erre a fontos mozzanatra Etelközben került sor Árpád fejedelemmé választásával. A magyar fejedelemség, amely a honfoglalás nagy művét végrehajtotta, így tehát már „ugyanúgy a kozmossszal összhangzó és ezáltal a nép jólétét és üdvét biztosító intézmény, akárcsak a hun nagykirályság vagy a kazárok és türkök kagánsága”.³⁰³ A nomád dinasztikus hagyomány, bele-

³⁰² Uo. 476.

³⁰³ Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*, Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 54.

értve az isteni kiválasztottság tudatát, a honfoglalás után is tovább élt, a karizma vérségi alapon tovább öröklődött, és István megkeresztelkedésével csupán annyi változás történt, hogy az uralkodói legitimáció keresztény jelleget öltött. Az Árpádok „parancsuralma” tehát a nomád és a keresztény államszervezési elvek szimbiózisán alapult. Deér másik újszerű szempontja a Kárpát-medencében megtelepülő magyarok közösségi tudatának vizsgálatában állt. Tézise szerint a 13. század közepéig magyar nemzeti tudatról anakronizmus beszélni. Történeti tudattal és hivatásérzettel ebben az időszakban csak a dinasztia rendelkezett. „A nyelv, a vér, a kultúra, a szokások és sors közössége, tehát mindaz, amiért magunkat egy népi egység részeseinek, a magyar nemzet fiainak valljuk, vagy fel sem merült a korai középkor magyarjának tudatában, vagy ha igen, még nem váltotta ki belőle az együvértartozás érzését”.³⁰⁴ A nemzeti tudat elemei csak később, az először Anonymusnál feltűnő hun–magyar azonossággal kezdtek konstruálódni, amit számos későbbi geszta variált tovább. A „nemzet” és a „haza” időtlenített terminusainak elvetésével, valamint a középkori közösségi tudat és a modern nemzeti tudat jellegének és funkcióinak a megkülönböztetésével Deér – Eckhart Ferenchez hasonlóan – jelentősen hozzájárult a magyar eszmetörténet denacionalizálásához és tudományos szintre emeléséhez.

A középkori magyar nemesség politikai tudatának vizsgálatához illeszkedett egy másik Szekfű-tanítvány, Benda Kálmán disszertációja a 15–17. századi magyar elit önszemléletéről és hivatástudatáról. Ez volt az az időszak, amikor a keresztény összetartozás érzése mellett megjelent az államérdek modern szempontja, s ezzel összefüggésben a Habsburg- és a török orientáció dilemmája (*A magyar nemzeti hivatástudat története*, 1937). A fiatal Kosáry Domokos ugyanebben az időben Görgey Artúr 1848–49-es szerepével kapcsolatos történeti, politikusi és szépírói vélemények alakulását tekintette át Világostól az I. világháború végéig. Igényes stílusban írt műve az elsők között irányította rá a figyelmet a különböző történelmi interpretációk mögött meghúzódó társadalmi-politikai elvárások szövegszervező erejére (*A Görgey-kérdés és története*, 1936). Többéves bécsi, párizsi, londoni és észak-amerikai ösztöndíjas útjairól hazatérve Kosáry érdeklődése Kossuth életműve iránt fordult. A háromkötetesre tervezett munka első része, melyben 1848-ig követte nyomon Kossuth pályáját, 1943 végére készült el, de a háborús viszonyok miatt csak 1946-ban jelent meg. A fiatal Kossuth pályájáról ez volt az első, politikai frázisoktól mentes, tárgyyszerű szakmunka (*Kossuth Lajos a reformkorban*, 1946).

Joó Tibor nem tartozott Hóman és Szekfű tanítványi köréhez, ám Croce és Ortega y Gasset követőjeként kötődött hozzájuk. Első jelentős munkájában,

³⁰⁴ Uo. 219.

amelyre már utaltunk, magának a szellemtörténetnek a historiográfiájával, illetve tudománytörténeti jelentőségével foglalkozott (*Bevezetés a szellemtörténetbe*, 1935): Hóman, Szekfű, Deér és mások empirikus kutatásaira támaszkodva a későbbiekben elsősorban a magyar nacionalizmus és nemzeteszme korokon átívelő szellemtörténeti konstrukciójának a megalkotása kötötte le energiáit. Teóriája szerint a magyar nacionalizmus, illetve nemzeteszme lényegének a tolerancia és az uralkodás tekinthető, amelyek gyökerei visszanyúlnak az eurázsiai lovas-nomád népek birodalmi mentalitásához. Ennek modernebb változata jelent meg Szent István államszervező elveiben, melyek lényege a más nyelvű népek befogadása volt, s ez folytatódott tovább, a középkorban is, amikor a „soknyelvű és sokszokású, s a különféle népek békén élnek egymás mellett a nomád kagán utódainak jogára alatt”. Ez az attitűd változott meg a 19. században, amikor Széchenyi tanácsai ellenére a magyarság szakított ősei toleráns, befogadó, sem a vérhez, sem a nyelvhez nem kötődő nemzeteszmejével, s átvette a nyugati nacionalizmus intoleráns tanait. A régi Magyarországnak ezért – így Joó – „szükségesszerűen szét kellett robbannia”. Van viszont feltámadás! A „szétszakított Magyarország helyreállításának vezérszavára”: „az ősi nemzetfogalom és államfelfogás, melyből teljesen hiányzanak a modern nyugati nacionalizmus veszélycsirái, s egyedül alkalmas arra, hogy az államegység után kívánczó Kárpát-Dunamedence törmelék népeit célszerű egységbe fogja.” A magyarnak nem asszimilálnia kell, hanem kormányozni. S ő – ősi örökségeként – ért is ehhez. „Hiszen szellemének első mozdulata e sajátos nemzeteszme és államfelfogás kialakítása volt. Csíráját és képességét hozzá keletről hozta, s itt Nyugat határszélén a legnyugatibb eszme, a kereszténység tüzeiben tisztította. Ha hű marad hozzá e mai, oly más tüzekkel lángoló időkben is, különös dicsőség jut számára: ő őrzi, e keleti jövevény, s éppen keleti örökségéből, a legnyugatibb hagyományt és a jövőendő előhírnöke”.³⁰⁵

A szellemtörténeti módszer időtlenített és az empiriát csak illusztrációként vagy még úgy sem használó szélsőséges változatát jelentették a különböző nemzetkarakterológiai jellegű eszmefuttatások. Az 1930-as években több ilyen, a történetírás fogalmán kívül eső, ám áttételesen a történeti gondolkodást is befolyásoló munka született. Ezek sorát Prohászka Lajos (1897–1963) *A vándor és a bujdosó* (1936) című esszéje nyitotta meg. A budapesti egyetem pedagógia-professzora ebben a „vándorló” német iparoslegény cselekvő, világra nyitott és sikeres hősfigurájával szemben az otthon ülő, „bujdosó” magyar archetípust konstruálta meg. Ennek a magyar karakternek alapjellemzői a rejtőzködés és az elzárkózás, a szűkös, de biztos életfeltételekkel való megelégedés, az ábrán-

³⁰⁵ Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*. Budapest, 1939, Franklin Társulat, 57., 101., 207. Vö. utó: *A magyar nacionalizmus*. Budapest, 1940, Athenaeum.

dokba és a múltba való menekülés, a tompa rezignáció és a terméketlen ellenzékiesség, amelyekhez időnként pártütő hajlam, szalmalángszerű lelkesedés és átgondolatlan cselekvés társul. Prohászka szerint mindezek egy töről fakadnak: a magyarság ősi „finitizmusából”, vagyis abból a meggyőződésből, hogy a világ-egyetem nem végtelen, hanem véges, s az ember gondolkodása és cselekvési tere is behatárolt. Gerevich Tibor egyik tanítványa (Csabai István) néhány évvel később viszont a hősiesen harcoló végvári katona alakjában vélte megtalálni azt a magyar génuszt, amely a későbbiekben is meghatározta a magyarság történelmét, s legújabbán Ady és Szabó Dezső szellemében éledt újra. „A magyarság egyetlen hatalmas szervezet, állandó harc- és halálkészség, a test és lélek szüntelen készültsége a szolgálatra, szellemi honvédelem”.³⁰⁶ A kép, amit a magyarság jelleméről Csabai felmutatott, „erőteltjes, bátor, szép és vigasztaló” volt, csak éppen – mint bírálatában Szekfű Gyula megjegyezte – „nem mindig igaz”.³⁰⁷ Ötletes, de ugyancsak önkényes és empirikusan bizonyíthatatlan volt az az összefüggés is, amelyet Karácsony Sándor „fedezett fel” a magyar nyelv mellérendelő jellege és a magyarság szociális szervezetének alá-fölé rendeltséget kerülő, autonómiákban megnyilvánuló formái között (*A magyar érzéskész és közoktatásügyünk reformja*, 1939).

Az említett konstrukciónál nagyobb és ellenőrizhetőbb faktológiai bázison, ám ugyancsak önkényesen és intuitív meglátásaira hagyatkozva alakította ki a 18–20. századi magyar irodalom „mély-magyar” és „híg-magyar” vagy „jött-magyar” típusait Németh László *Kisebbségben* című, paradoxonokkal, metaforákkal, aforizmákkal és sarkításokkal teli, 1939-es esszéjében. Előbbiek közé a megfontolt és a nemzet sorsával összeforrt „törzsökös magyarok” (Bessenyei, Berzsenyi, Katona, Kemény, Vajda, Ady, Móricz), míg utóbbiak közé a „kalandor” Martinovics, a „hibbantó” Kazinczy, valamint Petőfi, Eötvös, Jókai, továbbá a századforduló zsidó és német eredetű alkotói kerültek. A munka megbélyegző jellegén keveset enyhített, inkább fokozta méltánytalanságát, hogy az utolsó bekezdésben Németh megjegyezte: „A magyar fajiság sosem volt és ne legyen taszító ököl, hanem becsületesen kinyújtott kéz. Álláspontunk a jött-magyarokkal szemben nem lehet más, mint hogy rájuk is szükség van, amennyire használni tudnak és akarnak”.³⁰⁸

Szekfű és egy általa válogatott tudósgárda az 1930-as évek közepétől tervezte, hogy a különböző nemzetkarakterológiai fejtegetések tudományatlanságaival szembeszállva és az egyes szaktudományok keretein belül maradva

³⁰⁶ Csabai István: *A végvári magyarság és kultúrája*. Budapest, 1939, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és nyomda, 142.

³⁰⁷ Szekfű Gyula: *Lírai történelemszemlélet*. Magyar Szemle, 1939. 36. 300.

³⁰⁸ Németh László: *Kisebbségben*. In Németh László: *Sorskérdések*, i. m. 408–482. Idézet a 482. oldalon.

iránymutatást adnak a „jóhiszemű magyaroknak” arról, hogy „mi is az igazi magyarság”. Ebből született 1939-ben a *Mi a magyar?* című tanulmánykötet, amelynek célját a szerkesztői előszóban Szekfű így határozta meg: „kijelölni a határvonalat, melyen túl a fantázia és líra felelőtlensége veszi kezébe a magyar problémákat, de amelyen belül lehetséges objektív módszerrel és eszközökkel megközelíteni, megismerni a magyarság lényegét”.³⁰⁹ A kísérlet a vállalkozás természetéből adódóan felemásra sikerült. Azok, akik megmaradtak saját szak tudományuk keretei között (Eckhardt Sándor, Keresztury Dezső, Bartucz Lajos, Zsirai Miklós, Zolnai Béla, Viski Károly és Kodály Zoltán) informatív és gondolatébresztő tanulmányt, illetve esszét írtak, ám a „magyar néplelek” karakterológiájával nem foglalkoztak. Azok (Ravasz László, Farkas Gyula, Kerecsényi Dezső, Gerevich Tibor) viszont, akik megpróbáltak egy koroktól, helyzetektől és társadalmi csoportoktól független esszenciális magyarságképet felmutatni, olyan közhelyekhez jutottak el, amelyek egyrészt bizonyíthatatlanok, másrészt más népekről is elmondhatóak. Szekfű, aki *A magyar jellem történetünkben* címmel a zárótanulmányt írta, lényegében ugyanebbe a hibába esett. Bár hangsúlyozta, hogy a „magyar népi jelleg” nem konstans tényező, hanem „történeti képződmény”, amelyet a „természeti és kulturális hatások” alakítanak, a honfoglalás előtti lovas-nomád és a megtelepült középkori magyarságot mégis három, századokon át változatlan alaptulajdonsággal vélte jellemezhetőnek. Ezek a következők voltak: „szabadságszeretet”, „vitézség” és „politizáló hajlam”. E tulajdonságok az évszázadok során nem változtak, hanem „a felszín alatt munkálva, a nomád és keresztény világ szintéziseként állandósították a magyar nemzeti életet”. Az általánosítás alapja három dokumentum volt: egy az ókorig visszanyúló irodalmi toposz a pusztai lovas nomádokról, Freisingi Ottó 12. századi leírása a magyar előkelők tanácskozó testületéről, valamint az Aranybulla. Az ezekben szereplő egy-két mondatos megállapítások időtlenítése és kiterjesztése az egész magyarságra olyan önkényes forráskezelésről tanúskodtak, amelyet Szűcs Jenő (1928–1988) teljes joggal nevezett „módszertani szalto mortálénak”.³¹⁰ A változás Szekfű szerint a humanizmussal, illetve a reneszánszsal kezdődött, amikor a keresztény erkölccsel szemben teret nyert a *sacro egoismo*, megbomlott a „szegény nép és a vezető osztály” közötti harmónia, a jobbagyságot röghöz kötötték, az ország három részre szakadt, s végül bekövetkezett a magyar lélek kettéhasadása. „Kuruc és labanc egyformán más magyar lett, mint a középkori, egységes jellegű nép” – írta.³¹¹

³⁰⁹ A szerkesztő előszava. In *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 1939, Magyar Szemle Társaság, 7–9.

³¹⁰ Szűcs Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához. In Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974, Gondolat, 283–326. Idézet a 304.

³¹¹ Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In *Mi a magyar?* I. m. 509. és 532.

A *Magyar történet* VII. kötetének 1933-as első megjelenését követő másfél évtizedben Szekfű újabb nagy forráskiadással vagy szakmonográfiával nem jelentkezett. Egy-két nagyobb tanulmány – 1934-ben a *Három nemzedékhez* csatolt ötödik könyv (*Trianon óta*), 1939-ben Szent Istvánról és a „magyar jellemről”, 1943-ban pedig az erdélyi szász történetírásról közölt értekezése –, valamint a *Mi a magyar?* összeállítása mellett főleg rövidebb esszéket és igen sok publicisztikai írást közölt. Emellett 1938-ig szerkesztette a *Magyar Szemlét*, s persze folyamatosan oktatott is. Tevékenységében és írásainak szellemében az 1930-as évek közepétől jól kivehető balratolódás volt megfigyelhető. Míg 1920 és 1934 közötti munkásságával közvetve vagy közvetlenül a „kereszténynemzeti” szellemtől áthatott konzervatív Horthy-rendszer ideológiai alapjainak kialakításában és megszilárdításában működött közre, az 1934-es ötödik könyvben (*Trianon óta*) már több szempontból bírálta annak túlzó tekintélytisztelét és a „demokratikus fejlődéstől ösztönösen elzárkózó” „neobarokk” szellemét. 1938-as Szent István-tanulmányában először utalt az addig példaként és mérceként emlegetett keresztény-germán kultúra összetettségére, s annak vállalhatatlan, náci vagy a náciizmus felé mutató irányzataira, mindenekelőtt a keresztény szellemiséget tagadó új pogányságra. Ezt követte cikke a *Népszava* 1941-es híres karácsonyi számában az antifasiszta nemzeti összefogás szükségességéről, majd 1943–1944-es *Valahol utat veszítettünk* című cikksorozata a németellenes és függetlenségi szemléletű *Magyar Nemzet*ben. Bár ez utóbbi témája a reformkor volt, főhőisévé nem az addig mindig pozitív ideáltípusként felmutatott „konzervatív szellemű” Széchenyit, hanem azt a centralista értelmiségi csoportot tette meg, amelynek tagjai – Eötvös, Csengery, Szalay, Trefort – „a szabadság és egyenlőség biztosítékait a demokratikus intézményekben látták s meg voltak győződve, hogy a demokrácia segítségével Magyarország minden polgára elérheti az emberi méltóságnak megfelelő életmódot”.³¹² E cikkeivel Szekfű az 1920-as évekhez hasonlóan ismét ideológusként lépett fel, ám ezúttal nem a hatalmon lévő jobboldal, hanem a hatalom átvételére készülő demokratikus baloldal oldalán. Vagyis markánsan újrapozicionálta magát. Annak mérlegelése, hogy ez mennyire következett a külvilág átalakulásából és egy erre reflektáló érzékeny alkat belső szellemi metaformózisából, illetve más tényezőkből, túlmutat e munka keretein.

Hóman Szekfűnél is távolabb került a kutatástól. Tízéves minisztersége, amely 1942-ig tartott, érthető módon nem tette lehetővé a forrásokkal való elmélyült foglalkozást. Ezért az 1930-as évektől főleg évfordulókhoz kötődő – részben ismeretterjesztő jellegű, részben korábbi írásait kisebb változtatások-

³¹² Szekfű Gyula: „Valahol utat veszítettünk”. In Szekfű Gyula: *Forradalom után*. [Hasonmás kiadás. Szerk. Glatz Ferenc] Budapest, 1983, Gondolat, 13–46. Idézet a 16. oldalon.

kal újraközlő – kötetekkel (*Szent István király*, 1938; *Magyar középkor*, 1938; *Hunyadi Mátyás*, 1940), valamint aktuálpolitikai cikkeinek és beszédeinek a gyűjteményeivel jelentkezett (*Német–magyar sorsközösség*, 1941; *Magyar sors – magyar hivatás*, 1942). Ezek politikai iránya viszont éppen ellentétes volt azzal, amit Szekfű képviselt. Miniszterként és azután is támogatta az ország háborús politikáját és a német–magyar együttműködést, megszavazta a zsidó-törvényeket, ellenezte az 1943-as különbéke-tárgyalásokat, s a törvényhozás munkájából nemcsak az ország 1944. márciusi német megszállása, hanem az októberi nyilaspuccs után is részt vállalt.

A *Magyar Történet* két szellemtörténész szerzőjének a háborús években egyre markánsabban eltérő politikai szerepvállalásai mintegy előrevetítették háború utáni sorsuk alakulásának különbözőségét.

c) Domanovszky és a művelődéstörténet

Domanovszky Sándor szellemileg igényes otthoni környezete – apja jó nevű filozófus, Dante-kutató és főiskolai tanár volt –, középiskolai tanárai (Márki Sándor, Mika Sándor), majd egyetemi professzorai (Marczali, Fejérváthy) mintegy predesztinálták a történelemszakra. Kezdetben minden – Árpád sírja, Báthory Erzsébet, Petőfi Sándor élete – érdekelte, majd a középkori krónika-irodalom felé fordult figyelme. Doktori disszertációjában (1899) és a pozsonyi főreáliskola tanáraként közzétett tanulmányaiban máig érvényesen különítette el krónikáink családfájának két nagy ágát (Bécsi Képes Krónika és Budai Krónika). Abban viszont, hogy Kézai Simon krónikájának hun történetét régi és valóságallappal rendelkező hagyománynak minősítette, az újabb kutatások szerint valószínűleg tévedett.

A pesti Kereskedelmi Akadémiára kerülve 1904-től főleg középkori gazdaságtörténettel foglalkozott. E tárgykörben megjelent írásait adat- és tényszerűség, valamint forráskritikai alaposág jellemezte a 19. századi empirikus pozitivisták iskolája hagyományának a szellemében, ám ugyanakkor az 1906-ban megszünt *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* témáihoz is kapcsolódva. A koncepcióalkotás, a tipizálás és a nagyobb összefüggések azonosítása, ami Szekfűt és általában a szellemtörténészeket jellemezte, nem érdekelték. A távlatos, több korszakon átívelő gondolkodás viszont vonzotta. Ezzel magyarázható, hogy a szakszerű gazdaságtörténelmi tanulmányok mellett több középfokú egyetemes és magyar történelmi tárgyú tankönyvet írt. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy bizonyos szintig minden történelmi korszakban, illetve az európai és a magyar történelemben egyaránt otthon érezte magát. Tankönyveinek és ismeretterjesztő jellegű összefoglalásainak szemléletét – mint egész egyéniségét is – a kiegyensúlyozottság és a végtelenségektől való tartózkodás jellemezte. Lelke mélyén mégis

inkább a magyar függetlenségi, s nem a bécsi, aulikus hagyománnyal rokon-szenvezett. Nemcsak Rákóczi, hanem Thököly harcait és törekvéseit is őszinte megértéssel ábrázolta, ami olvasóit erősítette abban, hogy mindkettőjükben nagy nemzeti hőst lássanak (*A honfoglalástól Trianonig*, 1927).

Pályája az 1910-es évektől meredeken ívelt felfelé: 1913-ban a *Századok* szerkesztője, 1914-ben a Békefi Remig által alapított pesti művelődéstörténelmi tanszék professzora, 1915-ben az MTA levelező tagja, 1916-ban a Magyar Történelmi Társulat alelnöke lett. 1919–1920-ban őt bízták meg a magyar béke-delegáció érvrendszerének történelmi háttérének a felvázolásával (*A magyar kérdés történelmi szempontból tekintve*, 1920). A két világháború között további fontos tudománypolitikai posztokat kapott: 1927-től az Országos Ösztöndíjtanács elnöke, s Klebelsberg bizalmasaként a *Fontes* gyakorlati kivitelezője, 1926-tól az MTA rendes tagja és 1933-tól igazgatója, 1939-től a pesti egyetem rektora és a felsőház tagja. Ezekben az években – mint Glatz Ferenc találóan megállapította – „a hazai történettudományos közéletben szinte semmi sem történik anélkül, hogy Domanovszkynak valami módon köze ne legyen hozzá”.³¹³

A szerteágazó és lényegében mindenre kiterjedő tudománypolitikai és tudományszervezői szerepvállalások Domanovszky egyéni történetírói teljesítményét jelentősen visszavetették. 1922-es gazdaságtörténelmi szakmonográfiája (*A szepesi városok árumegállító joga, 1358–1570*) után már csak egyetlen jelentős munkája jelent meg: a *József nádor iratai és a József nádor élete*. Ez a *Fontes* részeként kiadott háromkötetes forráskiadás és a hozzá tartozó nagy bevezetés négy részletben, 1925-ben, 1929-ben, 1935-ben és 1944-ben látott napvilágot. Mint a középkorral foglalkozó korábbi írásait, úgy ezt a 18. és a 19. század fordulójának dilemmáit középpontba állító munkáját is a filológiai alaposág és a részletek finom kidolgozása jellemezte. Lényege annak dokumentálásban állt, hogy II. József halála után korántsem „tompult el a nemzet”, s nem került minden reformelgondolás a sülyesztőbe. A 18. század végi felvilágosodás és az 1825 utáni ún. „reformkor” között tehát nagyobb a kontinuitás, mint a diszkontinuitás.

Egyetemi oktatóként a művelődéstörténelem addig szűken értelmezett egyháztörténelmi perspektíváját Domanovszky sikeresen váltotta fel gazdaság- és társadalomtörténelmi tematikákkal. Kezdetben az Árpád-kori társadalom, valamint a Mátyás korabeli társadalmi és kulturális viszonyok történetét oktatta. Később egyre inkább a török kor utáni évszázadok agrártörténete iránt tolódt el érdeklődése. E témakörön belül számos doktori disszertáció megszületését segítette, amelyek többsége – összesen 15 – az általa szerkesztett *Tanulmányok a*

³¹³ Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor (1877–1955). In Domanovszky Sándor: *Gazdaság és társadalom a középkorban*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1979, Gondolat, 13.

magyar mezőgazdaság történetéből című sorozat keretében 1930 és 1943 között meg is jelent. Korábban nem vagy alig használt forrásokat (urbáriumok, úrbéri perek, különböző számadások és összeírások, gazdasági utasítások stb.) hasznosítva ezek a munkák általában egy-egy uradalom működését – birtokszervezetét, termelését, irányítását és mikrotársadalmát – tárták fel. A vizsgálandó gazdaságokat Domanovszky úgy választotta ki, hogy a különböző országrészek és korszakok eltérő típusú uradalmi gazdálkodására egyaránt fény derüljön. A szerzők között olyan pályájuk elején álló tehetséges fiatal történészeket találunk, mint Csapodi Csaba (*Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*, 1933), Sinkovics István (*A magyar nagybirtok élete a XV. század elején*, 1933), Komoróczy György (*Nádasdy Tamás és a XVI. század magyar nagybirtok története*, 1932), Berlász Jenő (*A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság helyzetére*, 1936) és különösen Wellmann Imre (*A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*, 1933). Posztgraduális lipcsei tanulmányai során Wellmann a legmodernebb német és francia szociológiai és társadalomtörténeti iskolákkal ismerkedett meg. A nagypolitikai összefüggések és a jogi keretek hagyományos kutatása helyett érdeklődésének középpontjába ezek hatására a paraszti népesség természetes életkeretétől szolgáló gazdasági egységek (uradalom, faluközösség, tanya) és a gazdálkodás mindennapjainak a vizsgálata került.

Wellmannt és az iskola több más tagját is jellemezte a földesúr és jobbágy viszonyának idealizálása. Abban, hogy a kapitalizmus kori tőkés és munkás ellentétéhez képest a középkor és kora újkor emberi viszonylatai patriarchálisabb jelleget öltöttek, minden bizonnyal igazuk volt. Az olyan általánosításai azonban, hogy a földbirtokosokat „a szegény nép érdekeinek szem előtt tartása” vezette volna (Sinkovics István), s hogy ennek köszönhetően a feudalizmusban a jobbágyság élete „a meleg, életteli emberi kölcsönösségen” alapult volna (Wellmann Imre), számos ellenpéldával cáfolható túlzásnak tekinthetők.³¹⁴

A pesti egyetem művelődéstörténeti tanszéke körül kialakult fiatal agrár-történészek kutatásainak egyik legfontosabb eredménye a majorsági vagy allodiális, tehát saját kezelésű földesúri gazdálkodás (*Gutsherrschaft*) szerepének a feltárásában állt. (A korábbi történeti irodalom erről nem tudott.) Ezzel azt bizonyították, hogy a mezőgazdasági árutermelés döntően Magyarországon is a jobbágyok robotmunkájára épülő kelet-európai agrárfejlődésnek megfelelő úton haladt a kapitalizmus irányába. Eltérően azonban a cseh-morva és a keletporosz területektől, ez a tendencia Magyarországon nem vált domináns-

³¹⁴ Vö. Sándor Pál: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. *Századok*, 1954. 374–419. Idézetek a 398–399. oldalon.

sá. A jobbágyok robotoltatására épülő földesúri árutermelés mellett tartósan továbbélt a jobbágygazdaságok szolgáltatásaira épülő adóztató földesúri gazdaság (*Grundherrschaft*) is. Ezeket a konklúziókat egyik 1938-as tanulmányában Domanovszky vonta le. Bár tanítványainak gyakran emlegette, hogy „fejemben itt van készen az egész magyar gazdaság- és társadalomtörténet”, ennél tovább a szintetizálásban nem jutott. Talán nem volt rá ideje, talán tartott az összefoglalásokban elkerülhetetlen általánosításoktól és tömör megfogalmazásoktól. Mint nagyon ritka történetírói hitvallásainak egyikében írta: „A történelemben nincs veszedelmesebb, mint az absztrahálás és az általánosítás”. Másrészt viszont mindenki, „aki bármely csekély részletkérdés tisztázásával a történeti tudás előbbreviteléhez hozzájárult, derék munkát végzett”.³¹⁵

A szintetizálástól való idegenkedése ellenére Domanovszky neve mégis összekötődik a *Magyar Történet* és az *Egyetemes történelem* után a korszak harmadik nagy történeti összefoglalásával, az 1939 és 1943 között megjelent ötkötetes *Magyar Művelődéstörténet*t. A professzor egyik pályatársa, a viselettörténettel foglalkozó Varju Elemér (1873–1944) ösztönzésére állt rá, hogy Mályusz Elemér, Szentpétery Imre, Balanyi György (1886–1963) a budapesti piarista gimnázium történelemtanára, majd igazgatója és persze az ötletgazda Varju szerkesztői közreműködésére támaszkodva élére álljon a vállalkozásnak.

A mű koncepcióját és egyben saját történetírói ars poeticáját körvonalazó bevezetésében Domanovszky a német historizmus elvei mellett tett hitet. Elfogadta a tudományok dilthey-i felosztását természet- és szellemtudományokra, s azt is, hogy a természeti jelenségektől eltérően a „történeti folyamatokat [...] törvényszerűségek nem irányítják”. A történelemben „soha semmi meg nem ismétlődik”. „Ha még oly hasonlóak is egyes fejlődési mozzanatok, százféle hatóerő e hasonlóságokba lényeges eltéréseket visz bele. És minél magasabban fejlődött valamely társadalom, annál kevésbé van lehetőség ilyen párhuzamosságokra. Azok a kísérletek, amelyek a pozitívista világszemlélet hatása alatt történtek, hogy a történeti fejlődés törvényszerűségeit megállapítsák, [...] mindössze annyira jutottak, hogy bizonyos analógiákat állítottak föl, amelyek azonban csak az intézmények és egyes formák hasonlóságait állapították meg. Összehasonlításaikban sokkal több a szétválasztó, mint az egységbe foglaló elem. A társadalmi alakulásnak csak legalsóbb fokán, a primitív szervezeti formákra tudtak szabályosságot megállapítani, ott is csak úgy, hogy a szellemi tényezőket, a kultúrát figyelmen kívül hagyták.”

A szellemtörténészekhez hasonlóan Domanovszky is elfogadta, hogy az időben és térben változó kultúrák „az emberi szellem különböző megnyilatkozásai

³¹⁵ Domanovszky Sándor: Előszó. In *Magyar Művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre, Varju Elemér. I. köt. Budapest, é. n., Magyar Történelmi Társulat, 13., 17.

formái”. Ugyanakkor utalt azokra a főleg franciaországi irányzatokra is, amelyek „nem a kultúrák szellemi életére irányítják [...] figyelmüket, hanem a társadalomra”, és ezért „legszívesebben az akarat és a látható cselekvés tényeit vizsgálják a történelemben”. Ismerte a történelmet társadalmi emlékezetként értelmező új iskolákat is, s tisztában volt vele, hogy a franciák társadalomtörténeti és társadalompszichológiai megközelítése „szöges ellentétben áll a »szellemtörténeti« irányzattal”. Választani azonban nem tudott, nem akart vagy nem mert a két szemléletrendszer között. Ehelyett összebékítésükkel próbálkozott abban a formában, hogy „A kultúra is társadalmi alakulás s a társadalom is kultúrájának keretei közt él. Az csak színezési különbség, hogy egyik gondolkodó társadalmat, a másik kultúrát emleget. Az előbbinek a szervezeti tényezők tűnnek föl jelentősebbnek, az utóbbinak azok a formák, amelyeket a szellem megteremtett. Azonban mindkét esetben emberi társulásról van szó s minden ilyen társulásnak megvan az egyéni jellege, amelyet éppen szellemisége, kultúrája ad meg. Meddő dolog volna a fölött vitatkozni, hogy e két tényező közül melyik az elsődleges. Mindkét elgondolásnak közös vonása, hogy ez a fajta »emlékezés« emberi közösségek életjelensége.”

Mivel a Hóman–Szekfű-iskola a szellemtörténetet a legtágabb értelemben felfogott művelődéstörténetként értelmezte, Domanovszky ezzel sem kívánt szembeszállni. Mindössze megjegyezte, hogy vannak, akik az „eszmetörténelemmel azonosítják” a szellemtörténetet. Inkább a művelődéstörténelem régi értelmezését elevenítette fel, vagyis azt, hogy abba az emberi történelem teljessége beletartozik – kivéve a politika- és eseménytörténetet. És ezzel meg is határozta a munka célját, illetve tematikáját. „A politikai események ismeretét föltételezve, inkább a szellem kevésbé élesen észrevehető működésére fogjuk figyelmünket összpontosítani. A szellem életének általános jelenségeit fogjuk kiemelni, a formákat ismertetni, amelyek közt az egyes korokban ez a szellem érvényesülésének különböző területein működött. [...] A politikai élet szembeszökő jelenségeivel szemben, kultúránk alakulását akarjuk az olvasó elé állítani. [...] Minden, ami a társas együttélés szervezetét és kereteit illeti, ide tartozik.”³¹⁶

A munka felépítése és címrendszere mindazonáltal a *Magyar Történet* periodizációs logikáját és szellemtörténeti terminológiáját követte. Az első kötet, amelynek a szerkesztési munkálatait Váczy Péter végezte, a magyarság őstörténetével (*A magyarság a nomád kultúrközösségben*) és a középkorral (*A magyarság a román és gót stílus korában*) foglalkozott Nagy Lajos korával bezárólag. A második kötet, amelyet Mályusz Elemér szerkesztett, a 14. század végét és a 15. századot fedte le *Magyar renaissance* címmel. A 16–17. századot tárgyaló harmadik kötet – Lukinich Imre edíciójában – *A kereszténység védőbástyája* cím-

mel jelent meg. Ezután következett a 17. század vége és a 18. század *Barokk és felvilágosodás* megjelöléssel. Ezt Wellmann Imre szerkesztette. Az utolsó kötet az 1790-től az I. világháborúig terjedő korszakokat tárgyalta. Az utolsó másfél évszázadra jellemző stílus-, illetve eszmei irányzatokat (romantika, liberalizmus, nacionalizmus, szocializmus stb.) Miskolczy Gyula nemcsak a kötet címéből (*Az új Magyarország*) hagyta ki, hanem az egyes fejezetekben sem szerepeltette súlyuknak megfelelően. A felvilágosodás és a materializmus mindössze Ravasz László „világnézetről” írott tanulmányában kapott néhány kritikus bekezdést.

Minden kötet egy átfogó, a kor legfőbb tendenciáit és problémáit tárgyaló fejezettel kezdődött, amelyet az adott kötet szerkesztője írt. Kivétel ez alól az első kötet, amely két bevezető tanulmánnyal jelent meg. A honfoglalás előtti korszakét Deér József, a honfoglalás utániét pedig a szerkesztő, Váczy Péter írta. Ezután kötetenként mintegy tucatnyi, olykor másfél tucatnyi tanulmány következett a társadalmi élet (foglalkozás, struktúra, településviszonyok, gazdaság, hadviselés, ruházat, egészségápolás stb.) és a szellemi kultúra (vallásos élet, oktatás, irodalom, képzőművészet, építészet, zene stb.) témaköréből. Az öt kötetnek összesen 69 szerzője volt, de néhányan (Balanyi, Mályusz, Szabó István, Váczy, Wellmann stb.) több fejezetet is jegyeztek. Maga Domanovszky viszont csak egyetlen rövid fejezetet írt a 15–16. századi jobbágyság életéről. A több mint 60 szerző között neves professzorok (Szentpétery, Mályusz, Hajnal, Lukinich, Deér) éppúgy akadtak, mint tehetséges és kevésbé tehetséges – vagy legalábbis napjainkra elfeledett – fiatalok. A tematikai sokszínűség miatt a történészek legfeljebb a szerzők felét adták, a munkatársak másik fele a társtudományok művelő közül került ki. Világnézeti és módszertani orientáció szempontjából ugyancsak heterogén képet mutatott a szerzőtábor. A Domanovszkyhoz kötődő közép- és fiatalkorú gazdaság- és társadalomtörténészek mellett, akik a többséget adták, szép számmal találunk a Hóman–Szekfű-iskolához tartozókat (Deér és Váczy mellett Miskolczy, Ember Győző, Istványi Géza stb.) is a munkatársak között.

A tematikai sokszínűségből és a szerzőtábor heterogenitásából elkerülhetetlenül következett, hogy a vállalkozás eredménye nem azonos fogalmi rendszert használó, egységes szemléletű és stílusú, koherens szintézis, hanem egymáshoz általában alig kapcsolódó, különböző színvonalú, hosszabb-rövidebb fejezetekből összeálló enciklopédia lett. A *Magyar történet*hez fogható sikert a *Magyar művelődéstörténet* ezért sem a szakma, sem a közönség soraiban nem aratott. Bár fekete-fehér illusztrációs anyaga gazdagabb volt, mint a Hóman–Szekfűé, az átlagolvasót riasztotta a hatalmas kötetek betűtengere. Szakmai használhatóságát viszont a lábjegyzetek vagy orientáló irodalomjegyzékek teljes hiánya csökkentette. Bár lábjegyzeteket a *Magyar történet* sem tartalmazott, a szöveghez csatlakozó értékelő irodalomjegyzékek, a magyar és egyetemes időrendi

³¹⁶ Uo. 7–18.

táblák, a név- és tárgymutatók, valamint a szövegközi térképek nagyban növelték használhatóságát. A *Magyar művelődéstörténet* köteteiben való eligazodást viszont kizárólag a mellékletek értelmező jegyzéke segítette, egyéb mutatók nem. Mindezek miatt tudománytörténeti jelentősége lényegesen kisebb annál, mint amit a *Magyar történet* vívott ki magának.

A *Magyar művelődéstörténet* eme problémáit a szakmai fórumok nagy tapintattal kezelték. Hóman és Szekfű hallgatott, a *Századok* recenzense, Hajnal István, aki 1933-tól Mályusz Elemérrel együtt Domanovszky mellett a lap egyik szerkesztője is volt, inkább erényeit és nem a hiányosságait emelte ki ismertetésében. Ezek között említette a szakszerűséget, amely a modern világban elkerülhetetlen, és a „nagy nemzetek” történetírását is jellemzi. Bár ez egy kis ország esetében mindig nehéz, hiszen a specialisták száma szükségszerűen jóval kevesebb, az „egyenrangúság a külfölddel mégis kétségtelen”. A kézikönyv másik, ezzel összefüggő pozitívumának az adatszerűséget és az ideológiai indoktrinációs szándék hiányát tartotta. „Hóman és Szekfű *Magyar Történetében* – írta nem minden él nélkül – erős tudományos egyéniségek alakítják közönségünk szemléletét nemzeti múltunkról, sorskérdéseinkről. Az új Művelődéstörténetben specialisták változatos sorozata mutatkozik be a szélesebb olvasóközönség előtt. Alkalmuk van kissé közelebről jelezni az egyes stúdiumok módszereit, szempontjait, mégpedig végső rendeltetésükben, ami nem más, mint múltunk élettéljes megjelenítése, belső törvényszerűségek feltárásával”.³¹⁷

d) Mályusz, Hajnal és Szabó: utak a társadalomtörténethez

Az 1930-as évek közepére a magyar történetírás szellemtörténeti irányzata „elérkezett delelő pontjára”. Az új szintézisek csaknem mindegyike ebben a szellemen született; a vezető pozíciók többségét azok foglalták el, akik ehhez az iskolához tartoztak. Az 1920-as években a pozitivizmussal azok sem merték azonosítani magukat, akik egyébként közel álltak filozófiájához és/vagy módszertanához. Ugyanakkor – mint egy idő után minden intellektuális áramlat – a szellemtörténet is kezdett kimerülni, s a nagy úttörőket követő kismesterek és epigonok kezén akadémikussá, dogmatikussá és érdektelenné válni. „Ma a harminc, negyven, sőt ötven évesek nemzedéke – írta az egyik korán elhunyt, tehetséges fiatal történész 1938-ban – több-kevesebb korrekcióval még a szellemtörténeti irányzat híve; a legfiatalabb, az egyetem padjaiból csak most kikerülő historikusok között azonban egyre többen hangoztatják, hogy túl vannak a szellemtörténeten. És ezek az ifjak jobb elnevezés, közös alapok kijegecsedé-

³¹⁷ Hajnal István: *Magyar Művelődéstörténet. Századok*, 1941: 68–78.

se híján [...] újból szeretik magukat pozitivistáknak, »neopozitivistáknak« nevezni.”³¹⁸ Ezeknek a „neopozitivista” fiataloknak az egyik része Domanovszky Sándor körül tömörült, és agrár-, illetve uradalomtörténettel foglalkozott. A többiek a modern magyar társadalomtörténet-írás két megteremtőjéhez: Mályusz Elemérhez és Hajnal Istvánhoz kapcsolódtak.

Az előző nagy nemzedék legtöbb képviselőjéhez hasonlóan Mályusz Elemér is Fejérpataky László és Marczali Henrik szemináriumain ismerkedett meg a történeti kutatás módszertanával. Mellettük azonban már Domanovszky, sőt – megbízott előadóként – Szekfű Gyula is tanította. Mint Eötvös kollégista sokat köszönhetett az elméletileg és módszertanilag egyaránt jól felkészült Madzsar Imrének is. Briliáns intellektusának és kiváló tanárainak köszönhetően már 1920-ban, 22 évesen megvédte doktori disszertációját, amelyben egy felvidéki megye kialakulását mutatta be a szokásosnál jóval igényesebben, a helytörténetírás Tagányi-féle szempontjait követve (*Turóc megye kialakulása*, 1922). A mintegy 200 kiadott és több mint 100 kiadatlan oklevélben fellelhető településnevek alapján Mályusz meggyőzően bizonyította, hogy a honfoglalás idején szlávok által gyéren lakott terület hogyan vált a 13. századra magyar jellegűvé. Másik fontos megállapítása arra vonatkozott, hogy az „autonóm nemesi megye” nem valami felsőbb intézkedéssel és külföldi minták alapján életbe léptetett intézmény, hanem „fokozatos fejlődés” eredményeként, „önmagától” kialakult intézmény volt.³¹⁹

A kisebb térségek, illetve települések beható és komplex vizsgálata a későbbiekben is Mályusz szívügye maradt. Az 1920-as évek elején papírra vetett módszertani fejtegetéseiben sajnálkozva állapította meg, hogy a magyar helytörténetírás termékeinek túlnyomó többsége „narratív jellegű” vagy nyers adatokat közöl, miközben „a külföldi történeti irodalom mindinkább a szociológiaiak nevezhető irányban fejlődik tovább”. Követendőnek Magyarországon is ezt tartotta volna. Nagy szellemi mozgalmak kutatása lokális méretekben – írta – értelmetlen és fölösleges; fő cél csakis az „anyagi állapot feltüntetése lehet”. Ennek érdekében „a társadalom- és gazdaságtörténeti szempontoknak kell előtérbe nyomulniuk és érvényesülniük”. Ezek révén száz és száz olyan probléma merül fel, amelyek „tipikusan helyi jellegűek, csak az illető területen végzett kutatások révén oldható meg, s amelyek nem adalékszerűek, hanem noha az egész fejlődés kis részét képezik, kerek, egységbe foglalható, önálló részletek”.³²⁰

³¹⁸ Istványi Géza: Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus. *Protestáns Szemle*, 1938. 118–119.

³¹⁹ Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*. Budapest, 1922, Budavári Tudományos Társaság, 180.

³²⁰ Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. In Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk. Soós István. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézete, 493–512. Idézetek a 496–497. oldalon

A programadást az 1920-as években még nem követte megvalósítás. Az Országos Levéltár tisztviselőjeként a fiatal Mályusz nem volt abban a helyzetben, hogy a történeti kutatások irányát megszabja. Másrészt őt magát is másféle kihívások érték. 1923-ban megbízást kapott, hogy Domanovszky iratpublikációjának mintegy időrendi előzményeként a *Fontes* számára rendezze sajtó alá József főherceg bátyja, Sándor Lipót főherceg és – 1790-től 1795-ös haláláig – nádor bécsi iratait. Az 1926-ban megjelent kötetben Mályusz jelentősen hozzájárult a 18. század végi magyar politikai és társadalmi élet különböző problémáinak sokoldalú megvilágításához. Kismonográfia méretű bevezetőjében új tézissel állt elő. Azt állította, hogy az 1825 utáni reformnemesség eszméinek gyökerei az 1790-es évek elejéig nyúlnak vissza, és más külpolitikai konstelláció esetén Magyarország már a napóleoni háborúk idején elindulhattott volna a polgári fejlődés útján. (József nádor életéről írott 1944-es munkájában Domanovszky lényegében ugyanezt az álláspontot képviselte.) A másik fő kérdés, amelyet elemzésének fókuszába állított, a Martinovics-féle mozgalom volt. Ezt – különösen magát Martinovicsot, a „romlott ateista papot” – Fraknóihoz hasonlóan súlyosan elmarasztalta. Lényegében őt és összeesküvő társait tette felelőssé az országgyűlési rendszeres bizottságok és a nádor reformgondolásainak a sülyesztőbe kerüléséért.

Mályusz reformkorral kapcsolatos koncepciója, amelyet külön tanulmányokban is körvonalazott (*A reformkor nemzedéke*, 1923; *Kossuth működésének társadalmi háttere*, 1928), markánsan eltért Szekfű *Három nemzedékben* kifejtett nézeteitől. A Széchenyi által képviselt konzervatív reformnak – érvelt Mályusz – nem volt realitása, mivel az arisztokrácia, amelynek ezt az átalakulást vezetnie kellett volna, ragaszkodott feudális privilégiumaihoz. Erős magyar polgárság ugyanakkor nem létezett. A magyarországi polgári átalakulást ebből következőleg csak a művelt középnemesség és a hozzá kötődő kisnemesek vihették keresztül. Rájuk viszont Széchenyi egyáltalán nem hatott. Ahhoz, hogy ők a reform mellé álljanak, Kossuth érzelmekre ható, a Habsburg-házzal és a főnemesekkel szemben megfogalmazott „kurucos” érveire (és frázisaira) volt szükség. Ugyanis – így Mályusz – „Minden tömeg csak akkor mozdul meg, ha saját anyagi sorsáról van szó, ez a társadalmi törvény igazolódott be most is. Kossuth működésének óriási eredménye, hogy az egyenlőség és a demokrácia jelszavával” elérte ezt. A Kossuth képviselte liberalizmus, illetve a reformkor tehát nem a hanyatlás kezdete, mint azt Szekfű sugallta, hanem „a legszebb korszak a szomorú magyar éjben”. Magánlevelében, melyben Mályusz 1923-as írására reagált – és ez jól mutatja a két történész szemléletének különbözőségét – Szekfű mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy fiatalabb pályatársa anyagi érdekekkel magyarázta a reformkor politikai és szellemi mozgásait, sőt ezeket „társadalmi törvénnyé” emelte. Miközben szerinte „az anyagi ellentéteknek mind csekélyebb hatásuk van a dolgok irányítására”, sőt „az anyagi viszonyokat sem lehet

ideológiák tekintetbe vétele nélkül megítélni”.³²¹ Ennek alapján azt gondolhatnánk, hogy a reformkor értékelésének különbözősége mellett a történelmi változások okainak eltérő – szellemtörténet versus „neopozitivista” – szemlélete is szembeállította a két történészt. Ez azonban csak részben volt így. Mályusz ugyanis még az 1930-as évek elején is vallotta azt a szellemtörténeti maximát, hogy „minden korszakban egy magasabb eszme vagy szellem – nevezhetjük Istennek – mutatja meg önmagát más-más oldalról”.³²²

Szekfűhöz, Hómanhoz és Domanovszkyhoz hasonlóan a fiatal Mályusz sem tért ki a konzervatív kormány törekvéseinek, illetve a rendszer kereszténynemzeti ideológiájának közvetlen támogatása elől. A *Napkelet* 1931-es évfolyamában cikksorozatot jelentetett meg az 1918-19-es magyar emigrációról. A feladatot Szekfűvel együtt kapta Teleki Páltól még az 1920-as évek közepén, ám Szekfű végül visszalépett a társszerzőségtől. Ez a szabályos jegyzeteket nem, forrásutalásokat viszont tartalmazó munka, amely még ugyanebben az évben angolul és németül is megjelent, a kommunista vezéreket olyan diabolikus figuráknak láttatta, akiknek legfőbb jellemzője a „korlátokat nem ismerő önzés” volt. Jellemtorzulásukból következett, hogy „sem isteni, sem emberi parancsokkal” nem törődtek, és „Magyarország csak a vadászterületet jelentette számukra”. Rendszerüket, melyet létrehoztak, senki sem támogatta. „Nem kommunizmus volt Magyarországon, nem is munkásdiktatúra. Proletárdiktatúra címen egy maroknyi ember uralkodott és nyomta el a polgárságot, meg a parasztságon kívül magát a munkásosztályt is”. Az októbristákkal, köztük Jászi Oszkárral szemben Mályusz annyival volt „elnézőbb”, hogy az ő hatalomvágyukat nem kizárólag egoizmusokból vezette le. Ők a „légies eszmék lovagjai” voltak szemében, akik „Minden nemes és humánus eszme szószólói, szimpatizálnak az elnyomottakkal, a néppel, amelyet azonban nem ismernek, mert sem származásuk, sem műveltségük nem kapcsolja őket ahhoz”. Tömegek azonban mögöttük sem álltak. „A dolgozók és a katonák milliói közül senki sem rokonosított velük.”³²³ Az 1918-19-es kommunista vezérek diabolizálásával és a két forradalom gyökértelenségének hangoztatásával Mályusz a kor antibolsevista és forradalomellenes sztereotípiáit ismételte, és támasztotta alá történetinek látszó, ám valójában propagandisztikus érveléssel. Művének politikai rendeltetésével, illetve szaktörténetíráson kívül eső jellegével valószínűleg maga a szerző volt leginkább tisztában. Annak könyv alakban történő magyar nyelvű kiadását ugyanis sem ekkor, sem később nem szorgalmazta.

³²¹ Idézi Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*. Debrecen, 2000, Csokonai Kiadó, 13. és 17.

³²² Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerk. Soós István. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 9.

³²³ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő, Gödöllő, 2006, Attraktor. 5–12. és 172–177.

Amikorra *A vörös emigráció* megjelent, Mályusz már – 1930-tól – a szegedi Ferenc József Tudományegyetem professzora volt. Két év múltán pedig a budapesti egyetem középkori magyar történeti tanszékének a tanára lett – Marczali Henrik és Hóman Bálint után harmadikként. Ezenközben egyre inkább elfordult az államcentrikus esemény- és politikatörténettől, s az 1920-as évek első felében már körvonalazott gazdaság- és társadalomtörténeti programját felújítva a német *Volkstumskunde* mintájára a magyarországi népiségtörténet meghonosítójává és zászlóvivőjévé vált. A szellemtörténeti szemlélettől mindazonáltal sohasem szakadt el teljesen. Bár érdeklődése tengelyében a továbbiakban a gazdasági, társadalmi és kulturális élet összefüggései álltak, az eszmék, illetve a lelki tényezők szerepét sem becsülte le.

Azt, hogy a „népiség” pontosan mit is jelent, Mályusz először a *Magyar történetírás új útjai* című kötetben fejtette ki 1931-ben. A „népiség fogalmában – olvashatjuk itt – összesűrítve látjuk az egész nép öntudatlan életét és kulturális tevékenységét”.³²⁴ Vagyis beletartozik mindaz, ami nem az állami politika része: az illető nép demográfiai jellemzői, a helyi közösségek településtörténete és együttélésük mindennapjai, az asszimiláció és a disszimiláció jelensége, lelki életük és kultúrájuk stb. A tárgyat így módon felfogó népiségtörténet pedig nem az államtörténet „függeléke” vagy egy „fejezete”, hanem azzal „teljesen egyenértékű, mellérendeltségi és nem alárendeltségi viszonyban vannak egymással, s egymást kölcsönösen kiegészítik”.³²⁵ Tárgyából adódóan támaszkodik a régészet, nyelvészet, néprajz, szociológia és antropológia eredményeire egyaránt, s azok integrálására törekszik. E munka ideális keretének továbbra is a helytörténetet, vagyis a megyék, városok és falvak történeti sajátosságait a maguk teljességében feltáró mélyfúrásokat tartotta. „E mikroszkópikus kutatás során nyílik ugyanis a legjobb alkalom, hogy az egyes népcsoportok életének azon legsajátosabb, tipikus vonásai előtűnjenek, amelyek az összesség, az egész nép vizsgálatánál rendszerint elmosódnak”.³²⁶

A népiségtörténet tárgyával és módszertanával foglalkozó írásaiban és magánleveleiben – és ebben is a német példát követte – Mályusz nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy Trianon a történetírás szempontjából is új helyzetet teremtett. A békeszerződés fényében rá kellett döbbsen arra, amit a háború előtt csak kevesen ismertek fel, hogy az állam nem minden, s az emberek nemcsak állampolgárok, hanem „ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is”.³²⁷ A kutatás súlypontját tehát el kell tolni a társadalom-

³²⁴ Mályusz Elemér: A népiség története. In *A magyar történetírás új útjai*, i. m. 237–268. Idézet a 240. oldalon.

³²⁵ Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. Sajtó alá rend. Soós István. Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézete, 20.

³²⁶ Mályusz Elemér: *A népiség története*, i. m. 251.

³²⁷ Uo. 238.

történet felé, mert csak így lehet kimutatni, hogy melyik nemzetiségnek volt nagyobb szerepe egy adott terület gazdasági és szellemi kultúrájának a kialakításában és formálásában. Ha az utódállamok történészei azt próbálják igazolni – és ezt nagy energiákkal teszik –, hogy saját etnikumuk nyelvszigetei még a trianoni Magyarország területére is benyúlnak, az elcsatolt területeken pedig vitathatatlan többséget alkotnak, akkor a magyar történetírásnak erre az ottani magyarság autochton jelenlétének a dokumentálásával kell válaszolni. Ezzel egyben a magyar kisebbségekben is tartani lehet a lelket. Tehát „A régi nacionalizmus helyett nekünk is újra van szükségünk, hogy megmentsük véreinket”. Ennek érdekében nemcsak a magyarországi történetírást kellene új vágányokra állítani, hanem a felvidéki és az erdélyi magyarság helyi történetíróinak szakszerű felkészítéséről is gondoskodni kellene.

Mályusz tudománypolitikai elgondolásainak másik fontos érve annak kiemelése volt, hogy a magyarországi svábságra eszközként tekintő, s a német szupremáciát történeti érvekkel alátámasztó német *Volksgeschichte* szakmai ellen-súlyozása a magyar történetírás megkerülhetetlen feladata. A német módszerek átvételének szorgalmazása mögött tehát korántsem a német politikai célok elfogadása húzódott meg. Éppen ellenkezőleg, Mályusz mindvégig úgy gondolta, hogy a német ideológiai expanzióra leginkább saját fegyvereinek kisajátításával, vagyis a magyar népiségtörténeti kutatásokkal adható adekvát nemzeti válasz. „Az önvédekezés is megköveteli, hogy a magyarság visszautasítsa az efféle támadásokat s a maga igazának védelmére egy másik rekonstrukciót kíséreljen meg” – írta az egyik olyan német munkával kapcsolatban, amely forrásait szelektíven kezelve a magyarországi svábság demográfiai súlyát és kultúrateremtő erejét egyaránt eltúlozta.³²⁸

A fenti célok megvalósítása érdekében az 1930-as évek elején Mályusz mintegy tucatnyi fiatal kutatót gyűjtött maga köré. Belőlük alakult az a munkaközösség, amely a professzor irányításával elkezdte feltárni az elszakított megyék népi jellegének alakulását az oklevelekből kihámozható településtörténeti adatok, dűlőnevek és családnevek vizsgálata alapján. A gyűjtő- és kutatómunkát Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár támogatta anyagilag, az egyes kötetek kiadását pedig a Magyar Tudományos Akadémia vállalta magára. Ezek többsége – összesen 8 kötet – a Mályusz által szerkesztett *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* című sorozatban jelent meg 1938 és 1943 között. A szerzők közül idővel többen a magyar történetírás jeles alakjaivá váltak. Közéjük tartozott Fügedi Erik, aki Nyitra vármegye benépesedéséről írt; H. Balázs Éva, aki Kolozs megye kialakulásáról értekezett, és Jakó Zsigmond, aki a török pusztítás

³²⁸ Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle*, 1932. 15. 241–253.

előtti Bihar vármegye történetével debütált. Mályusz és támogatói – Dománovszky és Hóman – tervbe vettek egy másik, a magyarok és nem magyarok békés együttélését bemutató sorozatot is (*Magyarság és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből*). Ennek első kötete 1937-ben jelent meg *Ugocsa megye* címmel, Szabó István tollából. Többéves kihagyásokkal ezt követte a sorozat második, és egyben utolsó megyetörténete: Ila Bálint (1903–1978) munkája (*Gömör megye I–IV. köt., 1944–1976*).

Miközben tanítványai mélyfúrásokat végeztek, maga Mályusz számos kérdésben szállt szembe a szellemtörténeti iskola legfőképpen Szekfű Gyula nevéhez kapcsolódó magyar történeti koncepciójával. A reformkor és Kossuth eltérő megítélése mellett vitájuk másik centrális eleme a középkori magyar állam nemzetiségi politikájának interpretálását érintette. István király *Intelmeinek* híres mondataira³²⁹ és Széchenyre hivatkozva Szekfű és társai számos írásukban fejtették ki, hogy a magyar politika az államalapítás korától egészen a reformkorig mindig példás toleranciát tanúsított a nem magyarokkal szemben, s ahhoz, hogy a remélt revízió útján helyreállítandó Szent István-i magyar birodalom ismét sikeres lehessen, a 19. századi intoleráns nemzetiségpolitika helyett ehhez kell majd újból visszatérni. Ezzel szemben Mályusz azt állította, hogy a középkori magyar királyok korántsem a jövevények népi identitásának megőrzésére, hanem éppen ellenkezőleg, beolvasztásukra törekedtek. Ez csak a 13–15. században kezdett megváltozni, amikor a királyi hatalommal szemben megerősödött és hatalmas földek urává vált magyar nagybirtokosok önös érdekeiket követve szakítottak ezzel az elvvel, s hagyták az asszimilációs politikában testet öltő magyar népi érdekeket veszendőbe menni (*A középkori magyar nemzetiségi politika*, 1939). A két – nézetünk szerint egyaránt spekulatív és anakronisztikus – koncepció érvényességéről a kor kutatói azóta is vitáznak.

Egyetemi előadásaiban és néhány írásában Mályusz az egész magyar történelemre vonatkozólag is alternatív koncepciót körvonalazott. Hóman, Szekfű, Váczy Péter és mások a 13. századig terjedő időszakról mint a király magánuradalmáin alapuló, ún. „patrimoniális” rendszerről írtak, s a rendiség megjelenését a 13. századra datálták. Ezzel szemben Mályusz – Max Weber ideáltipikus terminológiáját adaptálva – az 1848-ig tartó időszakot három „uralmi formára”

³²⁹ „A vendégek s jövevények akkora hasznat hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. [...] Mert amiként külön-külön tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy külön-külön nyelvet és szokást, külön-külön példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.” (Közl: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 41.)

osztotta. Az államalapítás és a 13. század közötti időszakot olyan „karizmatikus” jellegű királyságként látta, amelynek az uralmi rendszere nem a királyi birtokon vagy a közigazgatáson, hanem az Árpádok keletről hozott mágikus tiszteletén alapult. A 13. századtól a 15. század második feléig terjedő időszakra bevezette a „hűbéri rendszer” fogalmát, amelyet a nagybirtokos arisztokrácia megerősödése jellemzett, s csak a 16. századtól számította az 1848-ig tartó rendiség korát. Ez utóbbit, melynek lényegét a köznemesség társadalmi emancipációjában látta, a korábbi interpretációkhoz képest demokratikusabb és Szekfű értékelésénél jóval pozitívabb fejleményként jellemezte (*A karizmatikus királyság*, 1934).

Mályusz alternatív koncepciójának fontos eleme volt Szekfű katolicizmusának és idealizált barokk-képének a bírálata, valamint a protestantizmus és a vele rokonított reneszánsz és felvilágosodás értékeinek a felmutatása. A *Magyar Történet* egyes köteteinek kritikus ismertetései mellett egyetemi előadásaiban is vissza-visszatért arra, hogy a felvilágosodás, amely „meghozta a lelkiismereti szabadságot, s az egyénnek ezt a legszentebb jogát biztosította”, egy protestáns számára mindig „értékesebb” lesz, mint a barokk, amikor a katolikus egyház és az állam a más vallásúakat azért üldözte, mert „Istent más módon imádták”.³³⁰ Bírálta Szekfűt a bécsi telepítéspolitikát tudatosan magyarellenessé elhallgatása miatt is. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a Szekfű–Mályusz-vitában nemcsak a szellemtörténeti és a népiségtörténeti látásmód, hanem a magyar történelem régi múltra visszatekintő protestáns-katolikus, illetve kuruc-labanc olvasatainak a különbözősége is megjelent. Mindezekről, valamint a történetírás szervezeti kereteit és személyi feltételeit is érintő ellentéteikről a szélsőjobboldali *Egyedül Vagyunk* hasábjain 1941-ben Mályusz arrogáns hangvételű cikksorozatát tett közzé. Ez az antiszemita felhangoktól sem mentes írásmű, amely a német történetírás náci gleichschaltolását jelölte meg követendő példaként, később külön könyvként is megjelent (*A magyar történettudomány*, 1943).

Több pályatársához hasonlóan Hajnal István is történelem-földrajz szakon végzett. Fejérpataky László fogadta tanítványává, aki a diplomatika és a heraldika felé terelte figyelmét. 1914-ben doktorált IV. Béla kancelláriájáról készített munkájával. Közben ösztöndíjasként félételt töltött Lipcsében, ahol Lamprecht és a társadalompszichológus Wundt előadásait hallgatta. A háború alatt több évig katona volt, úgyhogy tanári oklevelét csak 1919-ben kapta kézhez. 1921-ben habilitált paleográfiai témával (*Írástörténet az írásbeliség felújulása korában*, 1921). Ebben a 12–13. századi magyar, osztrák, német és francia oklevelek írásformáit hasonlította össze. Megfigyeléseiből kitűnt, hogy az Alpoktól

³³⁰ Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*, i. m. 9.

északra fekvő területeken az írástechnika meglepő hasonlóságokat, sőt azonoságokat mutatott. Hajnal ebből arra következtetett, hogy az oklevelek kiállítói az említett területeken ugyanabban az iskolában – feltehetően a párizsi Sorbonne-on – sajátították el a betűvető mesterséget. Folytatva idevágó kutatásait Hajnal a későbbiekben hajlott arra, hogy általános társadalomszervező hatással ruházza fel az írásbeliséget, ami élesen elütött a különböző szellemtörténeti megközelítésektől, például a protestáns etika és a kapitalista szellem közötti kapcsolat weberi tézisével.

Miután Fejérfpataky 1923-as halála után nem ő, hanem Szentpétery Imre kapta meg az oklevél- és címertani tanszéket, Hajnal pályamódosításra kényszerült. 1922-től 1930-ig az Esterházy hercegi hitbizomány levéltárosa és könyvtárosa lett előbb kismartoni, majd budapesti székhellyel. Közben számos tanulmányt tett közzé az Esterházyak újkori történetéről, és sajtó alá rendezett egy *Fontes*-kötetet a Kossuth-emigráció törökországi tevékenységéről (A *Kossuth-emigráció Törökországban*, 1927). Az elismerést ez utóbbi munkája hozta meg számára. 1928-ban az Akadémia levelező tagjává választották; 1930-ban Angyal Dávid örökébe lépett a pesti egyetem újkori egyetemes történeti tanszékén; s végül 1931-ben Domanovszky Mályusszal együtt maga mellé vette a Századok szerkesztőjének.

Az új helyzet ismét új feladatok elé állította Hajnalt. Szekfüék 1931-ben felkérték a készülő *Egyetemes Történet* harmadik, újkori kötetének a megírására. Hajnal évekig dolgozott a témán, s nem hiába. Az 1936-ra elkészült kézirat a szerző életművének *opus magnuma*, a kézikönyvnek pedig a legjobb kötete lett. Bár a szerkesztők a szellemtörténeti felfogás érvényesítésének örültek volna; Hajnal egészen más szövegszervező elveket keresett, és talált. A kapitalizmusra jellemző racionalizálódás – írta egyik 1933-as tanulmányában – kétségtelen tény, ám „éppoly kevésbé magyarázható meg egy racionális szellemmel, mint a gazdasági fellendülés egy gazdasági szellemmel”. „A szellem inkább következmény, mint ok”. Max Weber sem tudta bizonyítani, hogy „az európai fejlődés egy specifikus, más kultúrákban nem található szellem következménye”.³³¹ „Az újkori racionalizálódásban nem egy új szellem művét, hanem egy új szociológiai dinamikát kell sejtenünk.”³³² E dinamika alapján Hajnal az 1930-as évek elején még az írásbeliség terjedését tartotta, az 1930-as évek közepétől viszont a technika fejlődésének, s még inkább az „emberek együttélési módjainak” tulajdonított kitüntetett szerepet. Vagyis a történelmi fejlődést nem valami új szellem feltámadása, még kevésbé a faji kiválóság, s nem is az emberek érdekei

³³¹ Hajnal István: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In Hajnal István: *Technika, művelődés*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, História, MTA Történettudományi Intézet. 39–64. Idézetek a 40. és a 48. oldalon.

³³² Hajnal István: Racionális fejlődés és írásbeliség. Uo. 31–36. Idézet a 32. oldalon.

és céljai határozzák meg, hanem az emberi társulás formái és struktúrái. Ezek alakulásának – írta kötetének bevezetőjében – „megvannak a belső törvényei” és az egyetemes történelem feladata éppen „e törvényeknek megállapítása, megértése”.³³³

Ilyen elméleti premisszákból kiindulva a középkor és az újkor között Hajnal – Burckhardthoz hasonlóan – sokkal szorosabb kontinuitást tételezett fel, mint az addigi történetírás. A modern fejlődés – vélte – egyáltalán nem a középkori struktúrákkal szemben, hanem éppen azok alapján bontakozott ki. E fejlődés egyik döntő elemének a „szokásszerűséget” tartotta. A jogok, a munka, a hivatás és a kööttségek apáról fiúra öröklődtek, azokon alig lehetett változtatni. A tradicionális közösségekben, amelyek kizárták a másik rovására történő érvényesülést, mindenkinek megvolt a maga „szokásszerű” helye, amelyen változtatni csak az egyéni képességek belső fejlesztésével lehetett. Ily módon mindenki szakember volt a maga helyén, mégpedig hivatástudattal rendelkező szakember. Az így kifejtett „szakszerűség” előbb vagy utóbb megteremtette a társadalom „üzemiességét”, vagyis egyre tökéletesedő módszerek szerinti működését, amelynek a rendiség, azaz a közösség hivatások szerinti tagozódása adott formát és keretet.

A szokásszerűségeen alapuló társadalom ellentettje a „szövetkezésszerű” vagy racionális társadalom, amelynek működését nem a hagyományok, hanem az érdekek és a célok irányítják. Az ilyen társadalmak képesek sikeres terjeszkedésre, hatalmas hódításokra és nagy vállalkozásokra, de nem képesek a munka és a fejlődés „emberies” és kiegyensúlyozott dinamikájának a biztosítására. Hajnal ez utóbbi típusba sorolta a nomád birodalmakat, a nyugat-európai kapitalizmust és az amerikai „Újvilágot” egyaránt. A Domanovszky-iskola több tagjához hasonlóan némiképp tehát Hajnal is idealizálta a középkori patriarchális állapotokat.

A középkori társadalom alapjának és a fejlődés előmozdítójának egyébként nem a polgárságot, hanem a parasztságot tartotta. „A rendiség társadalmában tehát – írta – a parasztság helyzete a leglényegesebb a fejlődésre nézve, minden felső szerveződés és rétegződés lehetőségét és természetét e nagy, a történet háttérében élő, hallgatag népnek életszervezete szabja meg. Egyik rend kialakulása sem tudatos szervezés eredménye, hanem organikus, szinte növény-szerűen nő fel a legalsó talajból. Elsősorban a nemesség, de a papság is főként földesúri és adminisztratív szerepénél fogva válik renddé; a várost pedig az illető vidék földnépének szervezete kényszeríti arra, hogy a szakszerű forgalomgazdaságnak munkaszervezete, európai értelemben vett város legyen belő-

³³³ Hajnal István: *Az újkor története*. (Egyetemes történet III.) Budapest, 1936, Magyar Szemle Társaság, 3.

le. A parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete”.³³⁴

Az általános európai tendenciákon belül – s a magyar nyelvű irodalomban ez is újdonságnak számított – az ún. Okcident többféle fejlődési útját különböztette meg. A hűbéri szokásszerűség és üzemiesség leginkább a francia, német-alföldi és német területeken hatotta át a társadalmat, míg az angol-skandináv-magyar-lengyel régiókban ezek a vonások kevésbé fejlődtek ki. A racionális antik hagyomány erőssége miatt az olasz-spanyol-portugál társadalomalakulás még kevésbé volt képes a nagy válságok nélküli kiegyensúlyozott és tartós fejlődésre; míg a kelet-európai és a balkáni formáció nyers uralmi technikái miatt sokáig nem is tartozott Európához.

Hajnal társadalomtörténeti és szociológiai indíttatású újkorszemlélete nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi historiográfiában is újszerűnek, sőt több szempontból eredetinek tekinthető. Igazat adhatunk kortársának, az éles szemű Istványi Gézának (1913–1943), aki művét az „első magyar nyelvű igazi egyetemes történelemnek” nevezte, és jelentőségét abban látta, hogy „új elméletet, új módszereket hozott a magyar és egyben az egész történettudomány számára”.³³⁵ Visszhangja ennek ellenére alig támadt. Külföldön azért, mert magyarul íródott, itthon pedig azért, mert a kor történetpolitikai diskurzusának egyik áramlatához sem kapcsolódott.

Az *újkor történetének* társadalomtörténeti alapozású összehasonlító regionális szempontjait a későbbiekben Hajnal a magyar és a kelet-közép-európai térségre vonatkozólag részletesebben is kifejtette. A kelet-közép-európai, pontosabban magyar-lengyel régió fejlődési sajátosságát 1942-ben így foglalta össze: „A magyar és lengyel »hűbériség« példája arra tanít, hogy az Okcident e szélső területein a szokásszerűség nem tudta az életformákat önmagukban, az eleven érdektől megtisztítva kidolgozni. Hivatások, hivatalok nem a maguk önálló struktúrájára alapozódnak, társadalmias szakszerűségekre, hanem csak a birtok és az érdekszövetség segítségével, tehát a szakszerű hivatástól idegen szempontok belevegyülésével tudták fenntartani magukat. Az igazi hűbériségben a hűbérviszony tárgya a szakszerű hivatás, amely egyetlen hűbérúr alatt is sokfelé szolgál, a társadalom bizonyos közszükségeit elégíti ki. A magyar és lengyel hűbériség ezzel szemben a legerősebb érdekfél, az uralkodói hatalom felé tekint, tőle származtatja le vagyonát is. »Közjogi« természetű a hűbérisége; elmosódó, elméleti, »szimbolikus«. Nyugaton ezzel szemben személytől személyre, családi hivatástól családi hivatásra szóló, úgyhogy csak lépcsőzetes

³³⁴ Uo. 72–73.

³³⁵ Istványi Géza: Az Egyetemes történet új kötetei. Az *újkor. Magyar Szemle*, 1937. 29. 338–343. Idézet a 342. oldalon.

hierarchia által ér fel a királyig. A különbséget nem a tudatos jogelvek érvényesülése adja, hanem a nyugati szokásszerűségnek izmosabb, az élet tapasztalati szemléletességéhez közelebb, mélyebb szerepe”.³³⁶

Hajnal István szociológiai történelemszemlélete a pozitivista empirizmustól és a szellemtörténettől egyaránt különbözött. Leginkább a történelmi materializmushoz állt közel, amennyiben az emberi együttélés formáit eszméktől független objektív valósággént kezelte, s annak szerkezetét és viszonyait alapvető jelentőségűnek tartotta a történelmi fejlődés szempontjából. A hasonlóság azonban közelről sem jelentett azonosságot. Hajnal számára ugyanis a társadalom önmagában értelmezendő és másból nem magyarázható valóság volt, míg a marxizmus az anyagi világ viszonyaiból vezette le a társadalmi jellemzőket. Különbözött a két történetfilozófia annyiban is, hogy a marxizmustól eltérően Hajnal nem próbálta elméletét egy-két általános érvényű törvényre lecsupaszítható egyetemes világmagyarázattá tágítani. A különbségek ellenére az 1930-as évek végére Hajnal izolálódott; különutasságát egyik tábor sem nézte jó szemmel. *Történelem és szociológia* című 1939-es akadémiai székfoglalóját „fagyos csönd” fogadta, s kezdett ráragadni a „neomarkista” jelző. A kelet-európai „kis nemzetek” történeti tipológiájáról írott 1942-es munkájára reflektálva maga Szekfü is szemére vetette, hogy a „materializmus felé hajlik”.³³⁷

Hajnal körül nem alakult ki külön iskola. Elvont és gyakran nehezen követhető fejtegetései, amelyek általában a nyugat-európai szociológia, elsősorban Émile Durkheim (1858–1917), Ferdinand Tönnies (1855–1936), Alfred Vierkandt (1867–1953) és az 1936 és 1942 között Magyarországon élt Hans Freyer (1887–1969) elméleteiből indultak ki és emellett az *Annales* egyes törekvéseivel mutattak rokonságot, csupán szűk körben találtak visszhangra. Nem növelte az iránta megnyilvánuló érdeklődést zárkózott egyénisége és ebből adódó elszigeteltsége sem. Mindezeket túl arra, hogy nagyobb holdudvara alakuljon ki, esélytelenné tette az is, hogy egyetemes történelmet oktatót. Egy-két fiatal történész – Berlász Jenő (1911–), Majlát Jolán (1917–1991) és az erdélyi Imreh István (1919–2003) mellett így elsősorban a népi mozgalomhoz tartozó fiatalabb társadalomkutatók – Bibó István és Erdei Ferenc –, valamint Németh László értékelték nagyra tevékenységét. Az utóbbiak munkásságában – például Németh minőségsszocializmus-koncepciójában, Bibó magyar történeti esszéiben és Erdei „kettős társadalom” elméletében – ez a hatás jól ki is mutatható.

Bár ugyanabban az évben (1898) született, mint Mályusz Elemér, nehéz gyermekora és a háborús frontszolgálat, majd a kényszerű újságíróskodás

³³⁶ Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről [1942]. In Hajnal István: *Technika, művelődés*, i. m. 246–298. Idézet a 268. oldalon.

³³⁷ Szekfü levelét idézi Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996, Új Mandátum Könyvkiadó. 47.

miatt Szabó István történész pályakezdése megkésetten indult. Doktori disszertációját (*Debrecen 1848-49-ben*) például csak 1928-ban védte meg, s ugyanebben az évben lett az Országos Levéltár levéltárnoka is. Itt kapcsolatba került Mályusz Elemérrel, valamint a Domanovszky-iskola több tagjával, ami a társadalom-, illetve településtörténet, és ezen belül a parasztság és a magyar falurendszer múltja felé terelte érdeklődését. Ezen belül kitüntetett figyelmet szentelt Debrecen és a Debrecen környéki tanyavilág, valamint a hajdúság történetének. A németiség kultúrahordozó szerepének túlhangsúlyozásával szemben ilyen témájú írásaiban körvonalazta először ama felfogását, hogy a városi életforma kialakulásának és általában a polgárosodásnak a hordozói között a magyar jobbágyságot, illetve parasztságot is számon kell tartani. Ez a magyar etnikai háttérű polgár-paraszti fejlődés különösen jellemezte Debrecent és más alföldi mezővárosokat, például Szegedet vagy Kecskemétet. Első könyve – mint már utaltunk rá – a Mályusz által szerkesztett *Magyarság és Nemzetiség* című sorozat első köteként jelent meg 1937-ben (*Ugocsa megye*). Ebben három nép – a magyar, rutén, román – betelepülését és egymásra gyakorolt hatásukat vizsgálta az általuk követett három vallás – a református, a görögkeleti és a görög katolikus – összefüggésében, döntően névelemzések alapján.

A *Magyar művelődéstörténet*ben Szabó két nagy tanulmánnyal szerepelt. A harmadik kötetben a török idők alatti „nagy népi katasztrófa” jelenségét, vagyis a magyarság pusztulását írta le (*Pusztuló magyarság*), míg a negyedikben a nemzetiségek 18. századi térnyeréséről értekezett (*A nemzetiségek térnyerése és a magyarság*).

1940–1941-ben két fontos tanulmánya és egy rövid összefoglaló (*A magyar parasztság története*, 1940) jelent meg a magyar jobbágyság, illetve parasztság történetéről. Hajnal István nézeteihez kapcsolódva ezekben azt hangsúlyozta, hogy a parasztság történeti jelentősége nem merül ki valamely anyagi életforma megteremtésében, illetve „úr és szolga ellenlábass viszonyában”. Ez a numerikusan is meghatározó nagy tömb „eloldhatatlan szálakkal összeszövődött az egész társadalom életével és a parasztság történetének fontosabb állomásai az egész társadalomnak fordulói voltak”.³³⁸ Fontos eredményének tekinthető a magyar jobbágyság átmeneti, az Európa nyugati és keleti felében uralkodó viszonyoktól egyaránt eltérő jellegének a dokumentálása is. Domanovszky nézeteihez kapcsolódva Szabó is úgy vélte, hogy az ún. termeltető nagybirtok Magyarországon nem lett annyira domináns, mint Kelet-Európa más területein, s hogy 1514 után a parasztság helyzetében nem történt olyan mértékű visszaesés, amely indokolná a „második jobbágyság” fogalmát, s valamiféle külön fejlődési út feltételezését. A magyar jobbágyság beköltözhetett a mező-

³³⁸ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940, Magyar Szemle Társaság, 9.

városokba, végvári katonának, illetve hajdúnak állhattak, sőt még nemességet is szerezhetek.

Ilyen előzmények után fogott a magyar történelem népiségtörténeti szempontokat követő összefoglaló tárgyalásához, amely *A magyarság életrajza* címmel jelent meg 1941-ben. A címadás, amely minden bizonnyal Szekfű 1917-es összegzésére (*A magyar állam életrajza*) reflektált, már önmagában is mutatta, hogy új szemléletű magyar történeti szintézis készült. A fejezetcímek, amelyekből az állam, az egyház és az eszmetörténet szokásos stílustörténeti korszakjelölői egyaránt hiányoztak, s helyükbe olyan fogalmak léptek, mint a „nép”, „néptörténet”, „népi kép” ugyancsak erre utaltak. A mű tehát lényegében véve nem más, mint a magyarországi népeség története, különös tekintettel magyarok és nem magyarok arányának változásaira. Az állam és a politika csak annyiban került szóba, amennyiben közvetlen és kimutatható hatást gyakorolt a népeség alakulására. Ilyen volt például a 18. századi birodalmi telepítés.

A mű társadalomtörténeti jellegéből adódott, hogy szempontjai és forrásbázisa jelentősen különböztek a „klasszikus” történeti munkákban szokásostól. Szabó nagymértékben támaszkodott a történeti földrajz és a nyelvészet, a történeti statisztika és demográfia, valamint a régészet, az embertan és a néprajz legfrissebb eredményeire. A „céhes történészek” túlnyomó többségéhez hasonlóan ő is úgy gondolta, hogy a honfoglaló magyarság egy finnugor eredetű „törzsnép” és egy „török népelem” keveredéséből jött létre. Azt a terjedő nézetet, mely szerint a törökök alkották volna a katonáskodó előkelő réteget, a finnugorság pedig a földművelő szolganépet, elvetette. A honfoglalók – vélte – „egy összekovácsolódott, egységes szemléletű, műveltségű és vérségileg kiegyenlített nép” volt. Számukat „legalább néhány százezerre” tette, akik már ekkor tagolt társadalmi viszonyok között éltek. Felül „a nemzetséggfőkkel és gazdagokkal, alsó fokain pedig a szolgáló szegény magyarokkal”. Az okleveles említések hiánya és a földrajzi nevek alapján azt valószínűsítette, hogy „délsláv, bolgár-török, avar, gepida és romanizált városi népelemek” viszonylag csekély számban laktak a magyar törzsek által elfoglalt területen, és „a honfoglalás után 200–300 év múlva felszívódásuk folyamata már véget ért”.³³⁹

Mályusz Elemér becslésszerű számításait elfogadva az ország lakosságának számát a 15. század végén 4 millióra tette, akik 80–82%-a lehetett magyar. Mályusz arra vonatkozó tézisét viszont, mely szerint az Árpád-házi királyok tudatos asszimilációs politikát folytattak volna, éppúgy elvetette, mint Szekfűt a magyar államhatalom különleges toleranciájáról. Deér Józseffel és a kor tudományosságával összhangban helyesen mutatott rá, hogy a nemzeti eszme csak a keresztény univerzalizmus háttérbe szorulása után, többé-kevésbé a francia for-

³³⁹ Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1941, Magyar Történelmi Társulat, 9–15.

radalom időszakában, de semmiképpen sem a reneszánsz jelentkezése előtt vált döntő tényezővé. Azt tehát, ami a magyar királyság népeivel a középkor folyamán történt vagy nem történt, nem lehet egy nemzeti szempontok által motivált tudatos állami politikára visszavezetni. Mindez nem mond ellent annak, hogy magyarok és nem magyarok már a középkorban is megkülönböztették egymást, s ez már akkortájt ellenérzésekhez és súrlódásokhoz vezethetett.

A négymillió lakosság a török kor pusztításai következtében a 16–17. században nem nőtt, hanem csökkent. Bár Acsády 18. század elejére vonatkozó 2,5 millió becslését túl alacsonynak tartotta, 3–3,5 milliónál többel maga sem számolt. Alig egy évszázad alatt ez a szám több mint megduplázódott, s a 18. század végére így mintegy 8 millióra nőtt. A magyarság aránya viszont drasztikusan, a 15. századi 80–82%-ról mintegy 38–39%-ra csökkent. Ez részben a törökkel szembeni évszázados védelmi harcok során elszenvedett veszteségekre, részben a 18. századi betelepítésekre vezethető vissza. A „nagy idegen terfoglalásból” származó veszélyeket az 1780-as évek végéig senki sem ismerte fel. „A barokk vallási érzésével régi, dicsőséges nemzeti hagyományokat elevenített meg, de folyó életének nagy történeti sorskérdése elmerült tudatában. Csak az 1780-as évek végén kezdett a magyarság előtt derengeni az új helyzet, amely a népi viszonyok terén kialakult”.³⁴⁰ Szabó szerint a történelmi Magyarország sorsa ezzel lényegében eldőlt. „A magyarországi nemzetiségek nacionalizmusa is, mint minden nacionalizmus, saját politikai életforma kiküzdésre törekedett s ennek megfelelően igen hamar a nemzetiségi terület különálló politikai szervezete és a terület saját népi önkormányzata lebegett előtte.” Emögött pedig „végső célként, kimondva vagy kimondatlanul, a teljes politikai hatalom kézbevétele rejlett: a nemzetiség állami önállósága, illetőleg a nemzetiségnek az anyanép államába való térése, egyben tehát a magyar állam felbontása”. Az a feltevés, hogy ezt a többséget alkotó nem magyar lakosságot a modern nacionalizmusok korában jogkiterjesztéssel vagy másként asszimilálni lehetett volna, a 19. századi magyar vezetők – Széchenyit és Kossuthot egyaránt beleértve – „nagy tévedése” volt.³⁴¹

A *magyarság életrajza* a két világháború közötti népiségtörténet kiemelkedő alkotása. A rendelkezésre álló rész munkálatokra és saját kutatásaira is támaszkodva Szabó István olyan szintetikus munkát alkotott, amely a szellemtörténet spekulatív konstrukcióit és a népiségtörténet metaforikus nyelvhasználatát egyaránt elkerülve először adott szakszerű és tárgyilagos képet a magyar és nem magyar népek történeti demográfiai és településtörténeti múltjának ezeréves Kárpát-medencei alakulásáról. Fiatalabb pályatársai közül igen elismerően írt

³⁴⁰ Uo. 171.

³⁴¹ Uo. 204. és 219.

róla Jakó Zsigmond és Makkai László, és azóta sokan mások. Egyetérthetünk Für Lajossal, aki szerint Szabó e munkája „a magyar történettudomány legértékesebb művei közé tartozik”.³⁴² Különösen kedvező volt munkáinak fogadtatása a népi mozgalom köreiben, ahol – nem alaptalanul – Hajnal Istvánhoz hasonlóan rokon lelket láttak benne.

Munkásságának elismeréseként Szabót 1941-ben az MTA levelező tagjává választották, majd 1943-ban kinevezték a debreceni egyetem magyar történeti tanszékének professzorává.

Bár ettől kezdve jelentős energiáit kötötte le az oktatás, továbbra is jelentkezett kisebb-nagyobb társadalomtörténeti írásokkal. Kiemelkedett ezek közül az 1943-ban megjelent *Nemzetsszemélet és magyarságtudat* című terjedelmes tanulmánya, amelyben a rendi és a modern nemzet történeti alakváltozásainak elemzésén keresztül lényegében a magyar nacionalizmus történetét írta meg ma is érvényes formában.

e) Málnási és Baráth:

a magyar történelem szélsőjobboldali olvasatai

A náci típusú magyar szélsőjobboldal viszonylag későn, az 1930-as évek második felében szerveződött meg. Mivel pártjai egészen 1944-ig ellenzéki pozícióból működtek, a németországihoz fogható intellektuális és intézményi háttérrel nem rendelkezett. A hozzá kötődő értelmiségiek mindazonáltal a tudományok teljes skáláját lefedték. A professzionális történetírást ketten képviselték: Málnási Ödön és Baráth Tibor.

Málnási (Metzl) Ödön kanyargós életútja után jutott el addig, hogy 1936-ban belépett a Szálasi-féle Nemzeti Akarat Pártjába. Az egri papi szeminárium-ban tanult, majd végig katonáskodta az I. világháborút, amely alatt a marxizmus hatása alá került. 1919-ben a Vörös Hadsereg főhadnagyaként harcolt, majd a Nemzeti Hadsereg tisztje lett. Ezért és háborús hőstettei miatt Horthy később vitézzé avatta. Az 1920-as évek első felében a debreceni egyetemen filozófia-történelem szakos diplomát szerzett, majd gimnáziumi tanár lett Egerben. A tanárkodás mellett több kisebb-nagyobb helytörténeti és egyháztörténeti munkát írt, amelyek közül a 17. század második és a 18. század első felének két politikusáról, illetve közéleti személyiségéről írott biográfiája emelkedik ki (*Erdődi gróf Pálffy János nádor*, 1929; *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora*, 1933). Eközben egészen 1936-ig az MSZDP tagja volt.

³⁴² Für Lajos: Szabó István. In Szabó István: *Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Sajtó alá rend. Für Lajos. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó. 7–30. Idézet a 18. oldalon.

A szociáldemokratákhoz és a nyilasokhoz Málnásit egyaránt szociális érzékenysége és plebejus érzelmei – apja cipész, anyja földműves volt – vitték. Az 1930-as évek elejétől ez egészült ki a népiségtörténet, a fajbiológia és a náci vezérkultusz szempontjaival. Mindebből egy olyan eklektikus múltképet alakított ki magának, amely egyes elemeiben Horváth Mihály, sőt Vasvári Pál romantikus és emancipatorikus szemléletével, más kérdésekben viszont a legaulikusabb Habsburg-barát történetírás értékszempontjaival mutatott rokonságot. Ilyen inkohereus történelemszemlélet jegyében készítette el 1937-ben a „magyar nemzet” mintegy 250 oldalas „őszinte történetét”, amely a magyar történelem első átfogó szélsőjobboldali olvasata volt.

Narrációját az őskor ábrázolásával kezdte, amikor az Urál déli lejtőin vadászó, halászó és állattenyésztő finnugor törzsekhez tartozó ősmagyarok az „egyenlőség, szabadság és testvériség” idilli viszonyai között éltek. Később különböző „turkotatár” törzsekhez csatlakoztak, majd a hunokkal kerültek „rokonságba”, akikről a magyarság első „nemzet-vezére”, Árpád is származtatta magát. A magyar törzsek az ő fejedelemsége idején ismerkedtek meg a „vezéri elv hasznával”, amely utóbb a „dinamikus lelkiületű forradalmár államférfi”, István uralkodását is meghatározta. A későbbi nagy és sikeres uralkodókat – például IV. Bélát vagy Mátyást – is ugyanez, vagyis a nép érdekében alkalmazott erőskezű irányítás, a vezérelv érvényesítése jellemezte. Bár nevét Málnási egyszer sem írta le, nyilvánvaló, hogy ezeknek az erőskezű és a nép javát szolgáló uralkodóknak a kortárs megfelelője nem Horthy, hanem Szálasi volt.

A vezérelv következetes érvényesítése mellett Málnási interpretációjának másik koncepcionális eleme a magyarság felosztása volt „kelet-balti, ugoros magyar” és a „kaukázusi törökkel kereszteződött, könnyűvérű turáni magyar” komponensekre, s ezek megfeleltetése a társadalom alul lévő „elnyomott”, és felül lévő, „elnyomó” csoportjaival. Ezen axiómaként kezelt konstrukció szerint a kelet-baltiak adták a magyarság „alapállományát”, míg a turániak a „vezető rétegét”. E két csoportot Málnási olyan időtlenített jellemvonásokkal ruházta fel, amely a szellemtörténezetek típusalkotására, illetve a különböző nemzetkarakterológiák empirikusan igazolhatatlan általánosításaira hasonlított. A kelet-balti, ugoros magyar ideáltipikusan „tanulékony, örökösen szemlélődő, tépelődő, fontolgató, problémakereső. Képzete csodálatosan gazdag és változatos. Gyorsan barátkozik, de gyorsan elidegenedik. Önzetlen és vendégszerető. Politikailag haladó, örök evolucionista. Nem szónoki természet. Tettrekész. Hamar lelkesedő és legnagyobb a megpróbáltatásokban. Szerény fellépésű. Testileg gyengébb, de szapora. Alig ismeri az egykét. Három évszázad alatt a magyar élet kitagadottja lett.” Ezzel szemben a „törökös, könnyűvérű turáni magyar problémamentes, született szónok, érvelő és jogász. Politikailag konzervatív. Nagyigényű. Passzív természetű. Nagy a tétlen ellenállásban. Testileg erősebb; méltóságos, hetyke fellépésű. Szaporulékonyasága csekély, ezért napjainkig csak

idegenfajú jövevényekkel megújítgatott hatalmi szövetségben tudta fenntartani uralmát az ugoros-magyar fölött”.³⁴³

A „nemzet zömének” szenvedéstörténetét Málnási a *Via Dolorosa* stációival szimbolizálta. Az első kettő már a középkorban bekövetkezett a hajdani szabadok jobbágysorba süllyedésével. Mindez eltörpült azonban az 1500-as évek elején történtek (harmadik stáció) mellett, amikor sem a király, sem az elit, sem az egyház nem „tudja betölteni hivatását”, amikor a „jobbágyság terhei elviselhetetlen mértékig sokasodnak”, s amikor az „igazságszolgáltatás a földesúri önkény jogtipró, tobzódó, jobbágyelnyomó eszköze”. Ez az oka az 1514-es parasztfelkelésnek, amelyet a „turáni magyarok” hallatlan kegyetlenséggel toroltak meg. „Ha már nem sikerül a társadalmi feszültséget háborúval levezetni, akkor a válság megoldására tömeges gyilkolást vesznek igénybe. Megindul az ugoros magyarok elleni hajtóvadászat. A magyar ámokfutók néhány hónap alatt hetvenezer fajmagyar jobbágyot végeznek ki. [...] Zápolyai kannibalizmusával a köznemesség előtt betetőzi a királyi trón elnyeréséhez gyűjtött érdemeiket, alvezérei pedig a júdáspénzen megosztóznak.” A megtorlás másik diabolizált alakja Werbőczy, a „morális gátlásoktól mentes, kriminális karakterű, turáni köznemeslélek”, aki „a jobbágyokra és összes ivadékaikra kiterjeszti a hűtlenségben való vétkességet és ennek alapján ivadékaikat is szabadságuk elvesztésére, földesuraik föltétlen és örökös szolgálatára, valamint birtokképtelenségre marasztalja”. Dózsa és kurucai ezzel szemben a népi tudatban „messianizálódtak”, és egészen Rákócziig minden plebejus magyar mozgalom névadóivá váltak.³⁴⁴

Mohács után olyan évszázadok következtek, amikor a „turáni magyarok minden eszközt és szövetségest felhasználtak az ugoros magyar népi tömegek elleni faji harcban. Az 1514–1831-ig többször megismételt jobbágyirtás és helyükbe idegen fajoknak telepítése következtében három és fél évszázad alatt a magyarság a történelem süllyesztőjébe lépett és Európa huszadáról alig negyvenedére csökkent”. A jobbágyság helyzetének abszolút értékmérővé tételéből következett, hogy nemcsak János király és I. Ferdinánd, hanem legtöbb utóduk is súlyos elmarasztalásban részesült. Kivételt képeztek ez alól Rákóczi, Mária Terézia és II. József. Rákóczi azért, mert „a jobbágyság elkeseredését tünnemnyes sikerű katonai akcióra transzformálja. A fegyverben álló jobbágyokat az úrbéri terhek alól mentesíti és ezzel a felkelést egyetemessé, nemzetivé, a jobbágyságra is kiterjedővé teszi”. „Minden szenvedő magyar nemzeti Messiást lát benne.” Mária Terézia azért, mert „jól megfontolt dinasztikus érdekből is a jobbágyok sorsának javítását tekinti kormányzási célnak”. II. József pedig

³⁴³ Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*. Budapest, 1937, Cserépfalvi, 15.

³⁴⁴ Uo. 57–61.

azért, mert „a francia nemzetgyűlés határozata előtt négy évvel, 1785-ben a jobbágyoknak költözködési, házassági, telekadásvételi, végrendelkezési és pályaválasztási szabadságot biztosít. A Hunyadi Mátyás halála óta felbontott jobbágybérlet-gazdaságot akarja visszaállítani a robot és úriszék megszüntetésével, sőt a jobbágy szó használásának megtiltásával is. Ezzel minden dolgozó ember az állami közületnek hazatudatos tagja lett”. A jobbágyfelszabadítás mellett II. József dicséretben részesült azért is, mert nem koronáztatta meg magát, s a maradi magyar rendekkel szemben „a Szent István óta több nagy magyar uralkodó által alkalmazott vezéri elvet” érvényesítette. Ilyen elismerésben II. Józsefet Málnásin kívül egyetlen magyar történész sem részesítette – sem korábban, sem azóta.³⁴⁵

A reformkor nemzeti hőse természetesen Széchenyi és még inkább Kossuth volt, akinek a „nevéhez fűződött a népnek nemzetté emelése, a kiváltságoknak szabadsággal való felcserélése és a társadalmi osztályoknak az igazság és testvéries hazaszeretet kapcsával egyesítése”. A „jobbágytömegek” és a „jobbágyivadékok” szemében ő lett és azóta is ő az „értékmérő”; „arcképe az egyszerű vályogházak fehérre meszelt falának elmaradhatatlan díszé”. A nemzeti ügy iránt is elkötelezett, tehát nem internacionalista szociálforradalmárként többször említődik pozitív összefüggésben Táncsics Mihály neve is, akinek állandó jelzője: a „nemzetiszocialista”. Ilyen szempontok alapján Deák, a kiegyezés és a dualista rendszer csak negatív minősítést kaphatott, s Málnási nem is fukarkodott a bíráló megjegyzésekkel. 1867-ben nemcsak a magyar állam önállósága szűnt meg, hanem a feudalizmus sok eleme is átmentődött – írta. „A nagybirtok és nagytőke szerelemmentes érdekházasságából csak a feudálkapitalizmus terhelt gyermeke születik meg”; Andrássy Gyula „a magyar feudalizmus vezérő egyénisége”. A dualista korszak legnagyobb hibája a „sztatikus birtokpolitika”, amely nagyarányú kivándorláshoz vezet (a *Via Dolorosa* nyolcadik állomása). Alkalmatlanok „a nemzet egyetemes érdekeit kielégítő reformok kezdeményezésére” a történelmi egyházak is. A kor másik nagy hibája a nemzetiségi kérdés nem megfelelő kezelése, vagyis a „föderatív megoldás elejtése”, amiből a nemzetiségek szeparatizmusa táplálkozik. Mindent egybevetve: „A világháború előestéjén a díszes palotában szócstatázó magyar országgyűlés a nemzet életeterejét fogyasztó nagy rákos daganat”.³⁴⁶

Az összeomlásról és a forradalmak koráról írva Málnási felmentette Károlyit a jobboldal obligát vádjai alól. Múltja – írja – „egyedül őt predesztinálta az államügyek irányítására” és „Kormány a történelmi lavina gurulását nem akadályozhatta meg”. A Tanácsköztársasággal szemben – elsősorban a földosz-

³⁴⁵ Uo. 91., 104., 108–110. és 134.

³⁴⁶ Uo. 132., 146–147. és 176.

tás elutasítása miatt – már kritikusabb hangot ütött meg. Ugyanakkor a román hadsereg budapesti bevonulásának fogadtatását is szégyenteljesnek bélyegezte. „A nemzettudatos magyar harcos lelkét – írta – a világháború minden szenvedésénél nagyobb fájdalmak érik, midőn azt látja, hogy fényes berendezésű paloták kitárt ablakaiból munkátlanságban elpuhult, zsírpárnás női kezek fehér csipkezebkendőiknek lobogtatásával üdvözlnek a »felszabadítókat«.”³⁴⁷

Málnási a trianoni békeszerződés (*Via Dolorosa* 11. állomása) előtti korszakokról írva is megtalálta a módját annak, hogy történelmi interpretációját félreérthetetlen aktuálpolitikai analógiákkal, sőt kiszólásokkal fűszerezze. Az utolsó fejezetben (*A magyar feudálkapitalizmus csődjé*) viszont már kifejezetten politikusként szólalt meg. A Horthy-rendszer első 15 éves időszakát, amit döntően Bethlen István konzervatív politikája határozott meg, „sztatikus korszaknak” nevezte, amikor a „latifundiumok és tőkehitbizományok hatalmi ereje a nemzet egyetemes érdekeit maga alá rendelte”, s amikor „a nemzetpusztító feudális galandférgyet elkeresztelték keresztény világnézetnek”. A változás, a „dinamikus erők felzárkózása” csak az 1935-ös választásokkal kezdődött, és egy újabb háborúban fog kiteljesedni. Ennek lényege a kapitalizmus eltűnése lesz. „Az első világháború Európát differenciálta, a második vassal, tűzzel, vérral integrálni, egybeforrasztani és nivellálni fogja. Minden társadalmi völgy bétöltetik és minden társadalmi halom megalacsonyíttatik”.³⁴⁸

Málnási faji köntösbe öltöztetett éles társadalomkritikájához nem párosult hasonlóképpen éles zsidóellenesség. Egyes zsidók vagy zsidó csoportok tevékenységét – például a 16. századi Szerencsés Imre pénzügyi műveleteit vagy az 1919-es vezetők „viselkedését” – ugyan kritikával illette, ám a zsidóságot sem olyan faji tulajdonságokkal nem ruházta fel, mint a magyarok két csoportját, sem olyan dehonesztáló jelzőkkel nem illette, mint a „turáni magyarokat”. A zsidóság társadalmi megoszlásának sajátosságait, melyeket számszerűen is bemutatott, olyan történetileg kialakult jellegzetességeknek tartotta, amelyeken csak a magyar társadalom strukturális átalakításával lehet változtatni. Az az „útszéli antiszemitizmus”, amely 1920 után fellángolt, „csak arra volt alkalmas, hogy az elkecseregetett tömegek figyelmét a földbirtokpolitikai kérdésekről a kapitalizmus körtüneteire terelje és közben, a sorsdöntő kérdések meg nem oldásával a nemzetietlen kapitalizmus tőkehitbizományosait soha nem remélt befolyáshoz juttassa”. Nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket az 1920-as numerus clausus sem, „mert amíg a keresztény egyetemi és főiskolai ifjúság csak az utcai tüntetésekből tett szert gyakorlatra, azalatt a nyugati államok egyetemlein magaskultúrát szerzett zsidó ifjúság a létharcra felvértezett jött

³⁴⁷ Uo. 190. és 195.

³⁴⁸ Uo. és 230–234. és 253.

haza és elfoglalta azokat a pozíciókat, amelyekre nem elég a furkósbótértem”.³⁴⁹

Bár Málnási nem tartozott a „céhes” történészek közé, összefoglalását a *Századok*, a *Nyugat* és számos napilap – köztük a *Népszava* is – recenzálta. Fogadtatása a rendszerrel szembeni jobb- és baloldali körökben egy-két ponton kritikus, de egészében véve elismerő volt. A hivatalos Magyarország szemében azonban botránykővé vált műve. A hatalom elkoboztatta, és részben bezúgatta példányait, magát a szerzőt pedig két és fél éves fegyházbüntetésre ítélte. Málnási – Rákosi Mátyás társaságában – a szegedi Csillag börtönben töltötte büntetését.

Málnásitól eltérően Baráth szakképzett történész volt. A pesti egyetem történelem-földrajz szakán végzett, s doktori disszertációját Domanovszky irányításával újkori gazdaság- és igazgatástörténetből írta (*A magyar állam adóügye 1616–1648*, 1930). Földrajzot a magyar birodalmi vágyakat geopolitikai érvekkel alátámasztó Cholnoky Jenőtől (1870–1950) és Fodor Ferencről (1877–1962) tanult. Az 1930-as évek elején Domanovszky támogatásával egy évig Bécsben volt ösztöndíjas, majd két évig a Sorbonne-on folytatott posztgraduális tanulmányokat. Ugyancsak Domanovszkynak köszönhetette, hogy a párizsi Magyar Tanulmányi Központ munkatársaként, illetve a Nemzetközi Történész Bizottság folyóiratának egyik szerkesztőjeként tanulmányainak befejezése után, az 1930-as évek második felében is Párizsban maradhatott. Ekkor ébredt fel érdeklődése a történelem elméleti kérdései, a geopolitika és a historiográfia iránt. Ennek lett eredménye az 1867 utáni magyar történetírás rendkívül adatgazdag, ám nehezen áttekinthető és terminológiai szempontból konfúzus összefoglalása francia nyelven (*L'histoire en Hongrie 1867–1935*, 1936), valamint a nemzetközi történészkongresszusok régióvitáihoz kapcsolódó eszmefuttatása Kelet-Európa fogalmáról. Ez utóbbiban azt próbálta kimutatni, hogy „Kelet-Európa lényege nem szláv, hanem legalább ugyanolyan mértékben magyar”. A térséget két nagy részre osztva a magyar geopolitikai gondolkodás sztereotípiáit alkalmazva azt állította, hogy az Északi-Kárpátoktól délre „kelet-európai szempontból csak egy hivatását ismerő konstruktív nemzetiség volt: a magyar”, s hogy a „magyar medence vonzásterülete kiterjed [...] Kelet-Európa teljes déli felére”. „A Dunatájon lakó népek tehát a természet által arra hivatottak, hogy politikai tekintetben saját érdekeik védelmére a magyar medence, mint mag körül szorosan egymáshoz kapcsolódjanak.”³⁵⁰

A Szent István-i Magyarország feltámadásának geopolitikai szükségességét Baráth más írásaiban is kifejtette. Attól azonban, hogy ez a föderatív szerke-

³⁴⁹ Uo. 200.

³⁵⁰ Baráth Tibor: Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban. In *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Ring Éva. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó, 390–404. Idézetek a 399., 402. és 404. oldalon.

zetűként elképzelt régi-új birodalom Németországhoz közeledjék, óva intett. Ehelyett francia orientációt ajánlott.

Közel tízéves kultúrdiplomáciai szolgálat után 1940-től Baráth az újonnan megszervezett kolozsvári magyar egyetem újkori magyar történeti tanszékének professzoraként folytatta munkáját. Emellett az egyetem valamennyi hallgatója számára kötelezővé tett féléves *Magyarország története* tárgyat is oktatta. Ennek segéd-, illetve tankönyveként készítette el magyar történeti összefoglalóját (*Magyar történet*), amelynek első kiadása 1941-ben jelent meg. Ebben a hagyományos magyar függetlenségi történelemiszemlélet mérsékelt változatának értékelési szempontjait és a népiségtörténet új meglátásait vegyítette az írásaira már korábban is jellemző geopolitikai térszemlélet szokásos toposzaival és terminus technicusaival.

A magyar őstörténetet és honfoglalást az akkor érvényes konvenciók szerint tárgyalta. Ennek megfelelően a magyar nép kettős – „uralkodó török” és „alávetett ugor” – rétegződésének Málnásinál szereplő tézisének is cáfolta. A hagyományos szellemtörténeti korszakjelölésektől eltérve és Mályusz, illetve Deér terminológiáját alkalmazva az államalapítás utáni negyedszázadot a „nemzet karizmatikus állama”, az ezt követő közel 300 évet pedig a „hűbéri állam kialakulása” címszó alatt tekintette át. A geopolitikai szemléletből következő földrajzi determinizmus jegyében István államalapítását mintegy természeti törvényként mutatta be. A „természet rendje szerint” ugyanis „minden földrajzi egységnek egyetlen állami és gazdasági egység felel meg”. S mivel a Duna-medence ilyen természeti egység, itt is csak „egyetlen állameszmének van helye”.³⁵¹ A „magyar néptalaj” összetételének alakulásával kapcsolatban Mályusz tézisének fogadta el az Árpád-házi királyok „asszimilációs” jellegű nemzetiségpolitikájáról, illetve a hűbéri kor nagybirtokosainak önös telepítési szempontjairól.

Az 1526 és az 1761 közötti időszakot, amely a „pusztuló magyar világ” fejezetcímét kapta, függetlenségi szemüvegen át láttatta. Bár János Zsigmond törökhöz fordulását is „végzetesnek” nevezte, a fő felelősséget a Habsburgokra hárította, akikből „nemcsak az erő, hanem a szándék is hiányzott Magyarországra visszafoglalására”; „számukra Magyarország csak azért volt szükséges, hogy a birodalom területéről távol tarthassák a veszedelmet”.³⁵² A Habsburgok magyarellenes politikája a török kiűzése után is megmaradt. Ezt bizonyítja, hogy az ország területi egységének helyreállítását megtagadták, és az ország egyes részeit külön közigazgatás alá helyezve közvetlenül Bécsből igazgatták. Ezzel a magyarellenes politikával szemben bontakozott ki a kuruc mozgalom.

³⁵¹ Baráth Tibor: *Magyar történet*. Kolozsvár, 1941, Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete, 19.

³⁵² Uo. 75–76.

A politikai fejlemények bemutatása és értékelése mellett Szabó István eredményeit felhasználva ebben a fejezetben részletesen foglalkozott a „népi erőviszonyok eltolódásával” is.

A Habsburgok politikájának bírálata 1867-ig tartott. A kiegyezéssel – indokolta szemléletváltását Baráth – nemcsak a történeti magyar állam egysége állt helyre, és került „teljesen magyar kézbe” a kormányzat, hanem „e két döntő fontosságú eredményen kívül a magyarság jelentős befolyáshoz jutott az egész birodalom irányításában és így mindazokat az előnyöket, amelyeket a nagyhatalmi állás a nemzeti megerősödés és nemzeti biztonság számára nyújthatott, a maga javára használhatta fel”. A dualizmus kora számára nem a hanyatlás, hanem gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt a fellendülés, a fejlődés időszaka volt. Bár a magyarság és a nemzetiségi lakosság viszonya nem alakult harmonikusan, ennek ódiuma nem hárítható a magyar vezetésre. A dualizmus kori magyar nemzetiségi politika ugyanis „az akkori porosz, orosz, angol és francia nemzetiségi politikához képest az idegen népeknek paradicsomi sort biztosított”. Hibáztathatók viszont a nemzetiségek, amelyek nem alkalmazkodtak a magyar állameszméhez, valamint a „téridegen hatalmak”, amelyek „politikai ütőkártyaként” kezelték a magyarországi nemzetiségi kérdést. Mindeme problémák ellenére a nemzetiségi lakosság 1918-ban nem „saját akaratából szakadt el Szent István koronájától”, hanem „éppúgy idegen tábornokok mozgatták” őket, mint 1849-ben. És persze felelősség terheli Károlyi Mihályt is a történelemért, hiszen ő volt az, aki „elrendelte a hadsereg leszerelését és az ország határait védelem nélkül hagyta”.³⁵³

A dualizmus koráról írva külön alfejezetben foglalkozott a „zsidókérdéssel”. A jobboldal történetpolitikai publicisztikájának szövegeit átvéve, amelyeket 1920-ban Szekfű Gyula alapozott meg a *Három nemzedékkel*, majd Mályusz radikalizált a *Vörös emigrációval*, Baráth a zsidóság szemére hányta, hogy miközben csak „felületesen asszimilálódtak”, aközben előbb „megszerezték az ország gazdasági életének irányítását”, majd utóbb a szellemi élet terén is „aránytalan térfoglalást” vittek véghez. S mindezt betetőzték 1918-19-ben, amikor minden hatalmat megszerezték. „Az 1918-as forradalom már egészen az ő művük volt, mert a kormányban, a Nemzeti Tanácsban és a szakszervezetekben az ő szellemük győzedelmeskedett. A kommunizmus kikiáltása 1919. március 21-én Magyarországot politikailag is teljesen a zsidó kisebbség vezetése alá helyezte.” Mindez elkerülhetelenné tette a numerus clausust és a zsidótörvényeket, vagyis „a zsidóság kivonását a középosztályból és a magyar népközösségen kívül álló szabályszerű nemzetiséggé való visszafejlesztését”.³⁵⁴

³⁵³ Uo. 139., 159. és 167.

³⁵⁴ Uo. 149–152.

Az utolsó húsz év részletes tárgyalásának vezérgondolata az antidemokrati- kus Horthy-rendszer autokrata vonásainak, illetve a „rendi felépítésű tekintély- állam” felé mutató tendenciáknak a helyeslése volt. A történetírói szakma szabályaira immár nyíltan fittyet hányva és ideológusként fellépve Baráth ebben közvetlen párhuzamot vont az „ősi magyar kormányzás és az Árpádok tekintélyuralmi rendszere”, illetve az 1930-as évektől körvonalazódó „rendi alapú tekintélyállam” között. A végrehajtó hatalom erősödését és a „vezéri elv” bevezetését világtendenciának láttatta, és egyetértően konstata- lta, hogy „nálunk is ebben az irányban halad a fejlődés”. Ismét visszatért a zsidóság „parazita ural- mának” megszüntetésére, amelyet azonban még nem tartott teljes mértékben befejezettnek. További – a második után harmadik – zsidótörvény elfogadását tartotta szükségesnek annak érdekében, hogy „a zsidóság kivonása a politikai, a szellemi, de főleg a gazdasági életből” teljes körű legyen.³⁵⁵

Baráth könyvét a sajtó – politikai pártállásának megfelelően – dicsérte vagy bírálta. A szerző – s ez jól mutatja új keletű politikai kötődését – a nyilas *Pesti Újságban* válaszolt a bírálatokra, majd 1942-ben az ugyancsak szélsőjobboldali *Új Európában* fordult szembe a magyar történetírás két uralkodó irányzatá- val, a gyökereit tekintve egyaránt liberálisnak bélyegzett szellemtörténettel és pozitívizmussal. Mindkét irányzat alapvető hibájának tartotta, hogy a több kor- szakon át ható két alapvető tényező, a „történeti tájak geopolitikai helyzete” és az „egyes népek faji tulajdonságai” közül egyiket sem vették kellőképpen figyelembe, illetve „egyszerűen nem hallották meg azokat az óriási tudomá- nyos vitákat, amelyek a tér, nagytér, történeti táj, népközösség, sorsközösség, néptalaj, kultúrtalaj, faj, népiség, nemzet és még egy tucatnyi új fogalom körül lezajlott”. Ezért ha lépést akar tartani a korrall, azaz nemzetiszocialistává akar válni, akkor a magyar történetírásnak a hagyományos segéd- és társtudomá- nyok mellett a „fajbiológia, a fajlélektan és a geopolitika” módszereit is hasz- nosítania kell, s tengelyébe a „tér és a faj eszméjét” kell állítania. Másrészt a történetírás sem lehet többé „semlegességet szenvedő tudomány”, hanem nyíl- tan és egyértelműen „az örök magyar értékek” szolgálatába kell állnia. Őszin- tén be kell vallania, és nyíltan vállalnia kell, hogy „a történetírás az emberiség és egyúttal az egyes nemzetek életakaratának kifejezője, igazolója és eszköze”. Legfőbb érvként Walter Franknak ama beszédéből idézett, amely az Új Német Országos Történeti Intézet felavatásakor hangzott el. A náci történetíró-ideoló- gus ebben nem a formák és a tények kutatását nevezte a tudomány legfonto- sabb feladatának, hanem a válaszadást azokra a „nagy kérdésekre”, amelyeket a „világ tesz fel az őt körülvevő emberi lelkeknek”.³⁵⁶

³⁵⁵ Uo. 180–184.

³⁵⁶ Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. *Új Európa*, 1942. 1. 9–21.

A magyar történetírás náci szellemű átalakításának programja konzervatív és liberális körökben egyaránt felzúdulást váltott ki. A szakma nevében Hajnal István vette fel a kesztyűt, aki Baráth írásának két maximáját tartotta elfogadhatatlannak: a történetírás tudományos jellegének feladását és a fajbiológiát. Baráthtal szemben Hajnal hitet tett a történeti megismerés objektivitása mellett, amelyet nem lehet alárendelni világnézeteknek és politikai jelszavaknak. „A legnagyobb veszedelem” – írta – a magyar történetírás „tárgyilagos, szakzerű módszereinek megtámadása”. A hagyományos történetírás látószögének szélesre nyitását a társtudományok felé természetesen helyeselte, sőt a történetírást – Berr illetve Robinson szavait szinte parafrázálva – úgy fogta fel, mint az összes társadalomtudomány módszereinek és eredményeinek integrálására, s ezáltal a múlt totalitásának megragadására képes „alapvető társadalomtudományt”. Elfogadhatatlannak tartotta viszont a fajbiológia szempontjainak alkalmazását, amit minden tudományos vizsgálatra nézve „végzetes veszélynek” nevezett. S hogy még egyértelműbb legyen, ehhez hozzátette: „a zsidóságot egyéneiben a magunk részéről nem tartjuk fajbiológiailag determinált erkölcsi fogyatékoságú lényeknek, hanem teljes értékű embereknek”.³⁵⁷

A *Századok* előbb óvatos figyelmeztetése, majd határozott elhatárolódása nem tudta visszafordítani Baráthot az 1944-es nyilas államtitkárságig vezető útról. 1943-ban újabb könyvvel (*Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében*) jelentkezett, amelyet immár teljes mértékben a német „sorstudomány” (*Schicksalskunde*) szelleme hatott át. Ennek axiómáját átvéve írta Baráth, hogy „minden népnek, térségnek és államnak – »országnak« – akárcsak az élő személyiségeknek, »lényegükből« fakadó élettörvényei vannak, amelyek a történeti koroktól függetlenül és változatlanul fennállnak, amíg csak az állam, a térség és a nép létezik”. Ilyen élettörvények, hogy a „Kárpáttér önálló állam alkotására hivatott”, hogy ebben az államban a „Magyar Alföldet illeti meg a vezérszerep”; hogy ez az állam csakis „centralisztikus” berendezkedésű lehet; s hogy ennek létrehozására csakis egy olyan „turáni lovas nép” alkalmas, amely rendelkezik két alapvető „faji tulajdonsággal”: „katonai jellemmel és politikai érzékkel”. A magyar történelem nagy alakjai – tért át az eméleti bevezetés után tételeinek történeti illusztrálására – felismerték ezeket az „élettörvényeket”, és politikájukat ennek megfelelően alakították. Szent László, III. Béla, az Anjouk, Zsigmond és a Hunyadiak így tudták létrehozni a középkori magyar birodalmat, amely a „magyar nép legnagyobb világtörténeti teljesítménye”. A hanyatlás akkor következett be, amikor ezeket a „vastörvényeket” nem tartották be. Egy-két magyar uralkodó mellett ez elsősorban a Habsburgokat jellemezte, akik a „királyi Magyarországon nem is az integrális kárpáti bástya egyik darabját látták,

³⁵⁷ Hajnal István: Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. *Századok*, 1942. 453–459.

hanem Bécs és Ausztria katonai védőterepét”. Ezt követően 1941-es könyvének függetlenségi szemléletét érvényesítette geopolitikai köntösbe öltöztetve. Az 1867-es kiegyezést továbbra is pozitívan, a függetlenségi törekvések olyan megvalósulásának tekintette, amely megfelelt a geopolitikai szükségszerűségnek. Az Osztrák–Magyar Monarchia – írta – „térdinamikai szempontból [...] nem volt más, mint az Árpádok és az Anjouk új formában életre kelt hatalmas birodalma”. Amint a magyarság tudatában a „Kárpáttér életelvi elhomályosultak, [...] e nép kárpáti vezérszerepének szükségszerűen vége lett”. Erre a Trianonhoz vezető 1918–19-es forradalmak idején került sor, amikor „az állam élére olyan emberek kerültek, akik lelkében szikrányi sem élt az ősi magyar politikai hagyományokból és faji tulajdonságokból”. Van azonban feltámadás! 1920-ban – Horthy Miklós vezetésével és a szegedi gondolattal – a nemzet „visszatért történeti útjára”, amelyen azóta is halad. Ahhoz azonban, hogy célba is érjen, vagyis a középkori magyar birodalom újrászülethessen, előbb a „nyugat-európai erőkkkel” összefogott „hatalmas keleti veszedelmet” kell legyőzni: „a szovjet-orosz és angolszász koalíció ellen való küzdelem tehát a magyarság számára is létküzdelem és amíg ezeket a létellenségeket a magyar és közép-európai politikai élettérből el nem űzzük, magyar nagyságról és magyar jövőről nem beszélhetünk.”³⁵⁸

f) Molnár, Révai és Mód:
a magyar történelem marxista interpretációi

Az 1918 őszen alakult Kommunista Párt lényegében az egész Horthy-korszakban csak illegalitásban működhetett. Ebből is következett, hogy a világ több országától eltérően a „céhes” magyar történetírás keretei között 1919 után a történelmi materialista szemlélet annyira sem jelenhetett meg, mint a századvégen és a századelőn. Az akadémiai világon kívül, a kommunista és a legálisan működő szociáldemokrata mozgalomhoz kötődve ugyanakkor továbbra is napvilágot láttak olyan munkák, amelyek a magyar történelem hosszabb-rövidebb időszakait marxista megközelítésben tárgyalták. E munkák szerzői közül hárman emelkedtek ki: Molnár Erik, Révai József és Mód Aladár.

Molnár Erik baloldali tanárcsaládból származott, és a marxizmussal oroszországi hadifogolyként ismerkedett meg. Hazatérve jogi diplomát szerzett, és Kecskeméten nyitott ügyvédi irodát. A francia munkásmozgalommal és a kapitalista világrendszer általános helyzetével foglalkozó írásai az 1920-as évek

³⁵⁸ Baráth Tibor: *Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében*. Kolozsvár, 1943, Nagy Jenő és Fia Könyvnyomdája. Idézetek az 5. 27., 39–40. 101, 107., 155., 171–175. és 226. oldalon.

végétől jelentek meg különböző – főleg Jeszenszky Erik és Szentmiklósy Lajos – álneveken. A későbbiekben a marxizmus elméleti kérdéseiről, valamint a magyar történelem korai időszakairól is sokat publikált.

Elméleti jellegű írásaiban Molnár nemcsak a természeti és társadalmi világ azonosságát hirdető pozitívizmus és a kettő különmeműségét hangoztató historizmus tételeit bírálta, hanem a marxizmus leegyszerűsítő, „vulgáris” vagy „sematikus” felfogását is kritikával illette. Mindezekkel szemben a dialektikus és a történelmi materializmusnak olyan árnyaltabb változatát propagálta, amely a világ „monista” és „dualista” magyarázatainak egyoldalúságait egyaránt el akarta kerülni. A „valóságban – írta 1934-ben – semmilyen jelenség, se természeti, se társadalmi jelenség nem ismétlődik meg soha teljesen, és egyben semmilyen jelenség, se természeti, se társadalmi jelenség soha nem is teljesen egyszeri. Minden jelenség, akár természeti, akár társadalmi, a maga ezáltal meghatározott különlegességében a megismétlődő és az egyszeri ellentétjeinek is az egysége és így minden jelenségben, legyen az természeti, vagy társadalmi, egybeolvad, a maga természetileg vagy társadalmilag meghatározott különlegességében, a megismétlődő és az egyszeri, a törvényszerű és a véletlen elem”.³⁵⁹ A természeti világban éppúgy, mint az emberiség történetében mindazonáltal „törvényszerűségeket” és „szükségyszerűségeket” érvényesülnek, még ha ezek bekövetkeztét a „véletlenek” „ideig-óráig” hátráltathatják is. A történelmi mozgások legfontosabb indítóoka a „gazdasági érdek”, még ha egyes egyének cselekedeteinek a hajtóereje egészen más jellegű is lehet. Ezek a mozgások megismerhetők és „történelmi fejlődéstörvényekké” rendezhetők, ám sohasem szabad elfelejteni, hogy „a szükségyszerű történelmi fejlődés is rendszerint egymást keresztező történelmi tendenciák kölcsönhatásából jön létre olyképpen, hogy az egyik tendencia, amelyik a szükségyszerű történelmi fejlődést megállapítja, végeredményben legyőzi az ellentétes tendenciát”.³⁶⁰

Molnár a magyar történelmet is ilyen „belső”, a „természeti törvények és a termelőerők növekvése által” meghatározott „szükségyszerűségeket”, illetve „általános társadalmi fejlődéstörvényeket” alapján értelmezte. A „vadság” különböző fokozatai után, amikor az „ősmagyarság” a finnugor „ősnép” részeként vadászott, halászott és gyűjtögetett, következett a „barbárság”, amikor egyre nagyobb szerepet játszott életében az állattenyésztés és a földművelés. A magyar nyelv szókészlete – emelte ki – azt mutatja, hogy a pásztorkodásra való áttérés „török hatás alatt ment végbe”. Azt a feltevést viszont, hogy „egy török pásztornép hódítóként rátelepedett a magyarság ugor elődeire”, elvetette. „Az

³⁵⁹ Jeszenszky Erik: Előszó. In Mód Aladár: *Materialista lételmélet. (Vázlat)*. Budapest, 1934, Phönix, 4.

³⁶⁰ Jeszenszky Erik: Szükségyszerű, véletlen és előrelátás a történelemben [1934]. In uő: *Dialektika*. Budapest, 1941, Gergő Zoltán, 27–44. Idézet a 40. oldalon.

ilyen szolgaság elől – szögezte le – a helyhez nem kötött vadásznép elmenekül erdőségei mélyébe vagy akár terméketlenebb tájakra, csak hogy szabadságát megtarthassa”. Így történt ez a magyarok legközelebbi rokonaival, a vogulokkal és az osztjákokkal is. Ha a magyarság valóban „ugor és török elemek kereszteződéséből keletkezett volna”, akkor „nyelvének rokonsági terminológiája feltétlenül több nyomát őrizné ennek török jövevényszavakban”.³⁶¹

Az állatállománnyal megjelent a „vagyon”, és ezzel megkezdődött az „átmenet a köztulajdonból a magántulajdonba”, illetve a társadalom „széthasadása vagyoni rétegekre”. A kialakuló osztálytársadalom vagyoni rétegződése Molnár szerint nem etnikai vagy politikai, hanem kizárólag gazdasági alapokra épült. A „gazdagok és szegényebbek rétegeit etnikai különbségek nem választották el egymástól”. A társadalom vagyoni differenciálódása tette szükségessé a „karhatalmat”, amely a „szegényt a tolvajlástól elriasztja”. A „termelőerők fejlődésének meghatározott fokán” kialakult osztálytársadalmakban elkerülhetetlenül létrejön a „központosított államszervezet”, melynek élére „rendszerint belső harcok útján a leghatalmasabb főnök kerül király gyanánt”.³⁶² Gézát és Istvánt mindazonáltal olyan forradalmároknak – „az első nagy forradalmárok a magyar történetben” – tartotta, akik a történelmi fejlődés irányát felismerve felszámolták az „avult termelőviszonyokat” és ezáltal megnyitották az utat „a termelőerők szabad fejlődése előtt”.³⁶³

Az államalapításban és a földművelésre való áttérésben Molnár nagy szerepet tulajdonított a „szláv hatásnak”. A szláv jövevényszavak alapján azt valószínűsítette, hogy a „A morva és nyugat-magyarországi szláv társadalom a 9. században állandó letelepültségével fejlettebb termelőerőkkel rendelkezett a honfoglaló magyarságnál fogatos-ekés földművelésben, mint uralkodó termelőágban, szabályozott legelőváltó rendszerében, istállózó állattenyésztésében és rendszeres takarmánytermelésében, bányászatában, vaskohászatában, egyáltalában ipari technikájában”. A szlávok „fejlettebb termelőerőinek megfelelően társadalmi szervezete is a fejlődés magasabb fokán állott, mint a magyar pásztornép társadalmi szervezete”, úgyhogy a „hódító magyarság csak átvette a kész szláv államszervezetet”. A magyar állam „szláv alapokon német segítséggel jött létre”.³⁶⁴ A szláv hatásokkal szemben a germán-német befolyás és a pápaság szerepét Molnár kevésbé tartotta fontosnak.

A magyar őstörténetről, az államalapításról és a „feudalizmus kialakulásáról” írott munkáihoz 1943-ban két további csatlakozott az „Árpád-kori társa-

³⁶¹ Szentmiklósy Lajos: *Magyar őstörténet*. Budapest, 1942, 33–37.

³⁶² Uo. 86. és 109–111.

³⁶³ Szentmiklósy Lajos: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1942, Codex, 57.

³⁶⁴ Uő: *Magyar őstörténet*, i. m. 103. és 114–115.

dalomról”. Az első kötet a marxista gondolkodásra nagyon jellemző módon a „gazdasági alappal”, a második a „felépítménnyel” foglalkozott. Feltevése szerint a 10–11. századi „forradalmi időszak” során a „pásztorvilág szabad termelőviszonyai” megsemmisültek, s kibontakoztak a „földművelés termelőerői”. A magyar társadalom ezzel lépett a feudalizmus korszakába. „A 12. században az új termelőerőknek megfelelő feudális termelőviszonyok s az ezeken épülő társadalmi intézmények teljesen kialakultak”, és csak a 13. században indultak bomlásnak.³⁶⁵ Korábbi munkáihoz hasonlóan Molnár ezekben sem használt lábjegyzeteket. Szövegekői utalásai és ritka hivatkozásai azonban jelzik, hogy jól ismerte a magyar történetírás idevágó eredményeit. Teljesítménye abban állt, hogy ezeket a történelmi fejlődés marxista sémáiba illesztette, illetve – olykor név szerint is polemizálva Hómannal és másokkal – azok szerint értelmezte.

Révai József (1898–1959) már diákként, az I. világháború második felében eljegyezte magát a marxizmussal. A KMP egyik alapítója és a Tanácsköztársaság ismert vezetője volt, amiért 1919 őszén emigrált. Előbb Bécsben, majd Moszkvában tevékenykedett, s közben folyamatosan írta politikai és történetpolitikai tanulmányait. Az 1930-as évek a magyar kommunista mozgalom egyik legbefolyásosabb ideológusává vált.

Történetpolitikai írásainak legnagyobb része az 1848–49-es forradalommal és szabadságharccal foglalkozott. Szabó Ervintől eltérően, aki 1848–49-ben nem a nemzeti múlt dicsőséges fejezetét, hanem a „reakciós” magyar közép-nemesség rendi küzdelmét látta a dinasztiaival és a vele szövetséges főnemességgel szemben, Révai méltányolta a forradalom vívmányait, és cáfolta azt a „liberális legendát”, hogy Magyarországon a Habsburgok lettek volna a polgári haladás és a kapitalista centralizáció képviselői a rendi érdekvédelemmel és az „elavult” megyerendszerrel szemben. „A magyar forradalom jobbágyfelszabadítása” – írta – kétségkívül „nem demokratikus, hanem felülről végrehajtott rendszabály” volt, s a radikális alföldi parasztokkal a „magyar forradalmi kormány is statáriummal és akasztófával bánt el”. A rendiség legtöbb intézményét mindazonáltal mégis felszámolta, és ha felemás módon is, de megvetette a polgári fejlődés alapjait. A forradalom polgári jellegéhez tehát – mint Marx annak idején helyesen hangsúlyozta – kétség nem férhet.

A közép-nemesség szerepének pozitív megítéléséből következett, hogy Szabó Ervinhez képest Révai Kossuth politikáját is magasabbra értékelte. A Széchenyi és Kossuth közötti párharcban egyértelműen utóbbinak adott igazat. „Hogy Kossuth közép-nemesi kuruc radikalizmusával szemben Széchenyi arisztokrata ökonomizmusa képviselte volna a történelmi haladást, csak historiai optikai

³⁶⁵ Szentmiklósy Lajos: *Az árpádkori társadalom. A gazdasági alap*. Budapest, 1943, Wolkmuth Ernő, 3.

csalódás, amelynek az esik áldozatul, aki nem látja meg a magyar történelemnek azt a sajátosságát, amit a burzsoázia nemesi képviselőjének hívunk.” Igazat adott Kossuthnak abban is, hogy sikraszállt a nemzeti függetlenségért. Az állam erőforrásai fölötti rendelkezés, vagyis a pénzügy, a hadügy és a kereskedelemügy önállósága ugyanis elengedhetetlen feltételei voltak az ország modernizációjának, azaz „a nagy magyar történelmi tempóvesztés behozásáért folyó harcnak”.³⁶⁶ Így tehát a fegyveres harc sem „a régi nemesi sérelmi politika alapján történő inszurrekció volt”, hanem „egy újjászülető polgári nemzet szabadságharca”.³⁶⁷

Kossuth mellett – sőt bizonyos szempontból előtt – 1848 és 1849 másik két nagy alakjának Révai Petőfi Sándort és Tánácsics Mihályt tartotta. Petőfit, aki „a mindvégig következetes demokratikus népföradalom híve és harsonája volt”, és Tánácsicsot, aki „a parasztság öntudatos és következetes képviselőjeként” lépett fel. Mindketten ellenfelei voltak a nemességnek, miközben Kossuth ugyanezt a nemességet vezette. Ezt az ellentmondást Révai úgy hidalta át, hogy a paraszti és nemesi érdekek fölé emelte az „általános nemzeti érdeket”, amelynek akkor „minden egyebet alá kellett rendelni”, amit kritikus helyzetekben mindhárman meg is tettek. Ez az általános nemzeti érdek pedig nem volt más, mint „a nemzeti függetlenség megvédelmezése, az önálló állami lét biztosítása, a honvédelem megszervezése, a honvédelmi háború megnyerése”. A reformkorban, amikor Széchenyi fellépett, az úrbér ügye még fontosabb volt, mint a bécsi udvar elleni sérelmi politika. 1848 márciusa után azonban „A magyar polgári forradalom fő kérdésévé a nemzeti kérdés lett. Forradalom és ellenforradalom harca nem a jobbágykérdés, nem a jogegyenlőség körül zajlott, hanem a nemzeti kérdésben élesedett ki a döntő összecsapás”. Kossuth nagysága éppen abban állott, hogy a „Habsburg-ellenforradalommal szemben fennálló széles nemzeti egység fenntartása” érdekében a forradalom nagy fordulópontjain saját pártjának zömével is szembe mert fordulni, és „a radikálisokkal, a néppel szövetkezik”. „Kossuth a magyar nép legnagyobb forradalmi politikusa volt, méltán volt az 1848-as forradalom vezére”.³⁶⁸

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc átértelmezése mögött aktuálpolitikai motívumok húzódtak meg. Ezek egyike a fasiszmus olaszországi és a nemzetiszocializmus németországi győzelmének következtében végrehaj-

³⁶⁶ Révai József: Marx és az 1848-as magyar forradalom [1940]. In Révai József: *Válogatott történelmi írások*. Szerk. F. Majlát Auguszt. I. köt. Budapest, 1966, Kossuth Könyvkiadó, 124–176. Idézetek a 148. és 170. oldalon.

³⁶⁷ Uő: Szabó Ervin és a 48-as magyar forradalom [1936]. In Révai József: *Válogatott történelmi írások*, i. m. I. köt. 112–117. Idézet a 115. oldalon.

³⁶⁸ Uő: Magyar szabadság – világszabadság [1938]. In Révai József: *Válogatott történelmi írások*, i. m. I. köt. 189–234. Idézetek a 213–215. oldalon.

tott szakítás volt a szocialista forradalom perspektíváját elutasító, de a polgári demokratikus rendet védő különböző polgári és szociáldemokrata pártok addigi éles bírálatával, amit 1934-től egy új, széles körű összefogásra felszólító antifasiszta politika („népfront”) propagálása váltott fel. A másik pedig a német–olasz terjeszkedéssel szemben meghirdetett nemzeti önvédelem politikája, s ezzel összefüggésben a korábban sommásan nacionalistának minősített nemzeti eszme rehabilitálása.

Révai nem titkolta, hogy a történelmi múlt felidézése mögött „politikai szükséglet” húzódott meg. Idézett tanulmányainak 1944-es kiadása elé illesztett előszavában nyíltan megvallotta, hogy írásainak célja: „a jelen harcainak szolgálata”, vagyis mindazoknak az osztályoknak és rétegeknek az egyesítése, amelyek készek részt venni a „német elnyomók elleni” „nemzeti szabadságharcban”. Kossuth, Petőfi és Táncsics mellett ebben az írásában Dózsa György, Hunyadi, Rákóczi és Esze Tamás, vagyis a magyar történelem korábbi „önvédelmi” harcainak a vezetői is bekerültek abba a sorba, amely a nemzeti történelem progresszív, hősi és büszkeségre okot adó vonulatát jelenítette meg.³⁶⁹ Ezzel a magyar történelem olyan marxista interpretációja körvonalazódott, amely a magyar historiográfia függetlenségi vonulatának demokratikus változatával állt szoros rokonságban.

A Révai által körvonalazott történetpolitikai koncepciót Mód (Oszkó) Aladár fejtette ki részletesebben 1943-as *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című munkájában. Mód a budapesti egyetem magyar–latin szakos hallgatójaként Rajk Lászlóval és másokkal marxista diákcsoportot hozott létre, majd 1932-ben az illegális kommunista pártba is belépett. Eleinte elméleti kérdések iránt érdeklődött. Ennek lett terméke a *Materialista lételmélet* (1934) című könyve, amelyben az anyagi világ és a „társadalmi lét” „mozgástörvényeit” foglalta össze a marxizmus teoretikusainak nézetei és a század első felének tudományos felismerései alapján. Más kommunistákhoz hasonlóan Mód is hitte, hogy a marxizmus képes „a társadalom általános fejlődéstörvényeit” felfedni, melyek ismeretében a „szocializmus [...] szükségszerűen bekövetkező diadalában nem kételkedhetünk”. Persze – tette hozzá Molnár Erikre is hivatkozva – „a lehetőséget lehetetlenséggé, a valószínűséget diadalmas valósággá csak a cselekvés teheti”.³⁷⁰

Az 1930-as évek második felében Mód elsősorban saját korának gazdasági, társadalmi és politikai problémáiról írt, s a magyar történelemmel csak az évtized végétől kezdett foglalkozni. A *Népszava* 1941-es karácsonyi számába, amelybe Szekfű is írt, már a kiegyezésről és az „új Magyarország születéséről”

³⁶⁹ Uő: Előszó. In Révai József történelmi munkái, i. m. I. köt. 184–188.

³⁷⁰ Mód Aladár: *Materialista lételmélet*. Budapest, 1934, Phönix, 147–149.

értekezett. E korszakának legfontosabb terméke a „400 év”, amelyben 1514-től 1940-ig tekintette át a magyar történelmet. Elbeszélésének alapeszméje a Habsburgokkal és szövetségeseikkel szembeni rendi-függetlenségi küzdelmek középpontba állítása, illetve ezek összekapcsolása volt a gazdasági érdekekkel. „A politikai és társadalmi küzdelmek menetét és belső törvényszerűségeit” ugyanis – indokolta koncepcióját – „nem érthetjük meg anélkül, hogy e folyamatot ne a gazdasági fejlődéssel kapcsolatban szemléljük”.³⁷¹

Kiindulópontja a 16. század eleje, amikor a „hűbéri társadalmakat” szerte Európában az „árutermelő társadalmak” váltották fel, s amikor a középkori magyar királyság darabjaira hullott. Ez utóbbi nem a török túlereje miatt, hanem azért következett be, mert Hunyadi Jánostól és Mátyástól eltérően, az 1500-as évek elejének magyar vezetőiből hiányzott a jobbagyság sérelmei iránti empátia, s ezzel a nemzeti összefogás lehetőségének a megteremtése. A Dózsa-felkelés kegyetlen megtorlásával a nemesség „maga semmisítette meg az eredményes védekezés lehetőségét”.³⁷²

Az „államhatalom nemzeti fejlődésének természetes vonala” Mód szerint I. Ferdinánd királlyá választásával megtört, s az ennek nyomán trónra került „idegen dinasztia” „a hazai gazdasági fejlődésnek nem emeltyűjévé, hanem gátjává vált”. A nemesség adómentessége miatt kieső jövedelmekért Bécs „az ország kereskedelmére rótt mind nagyobb terhekkel: a vámok és illetékek emelésével, másrészt a különböző gazdasági ágak, de legfőképpen a magyar marhakereskedelem monopolizálásával és az idegen hitelezők számára való árubabocsátásával igyekezett kárpótolni magát. A jogcím a végvárok költségeinek fedezése volt, a törekvés azonban nem korlátozódott erre, hanem arra irányult, hogy az ország jövedelmét idegen kézbe összpontosítsa”.³⁷³

A Habsburg uralkodókkal szembeni pozitív példát ebben a korszakban Zrínyi Miklós testesítette meg, aki egyedül volt képes „magánérdekét, mint egész osztálya érdekét, s mint nemzeti érdeket felfogni és politikai koncepcióként megfogalmazni”. Törekvései azonban zátonyra futottak, miként a Wesselényi-féle összeszűrése is. A bukás, amely „a szélesebb népi tömegek” támogatásának hiánya miatt következett be, a Habsburgokat az ország még fokozottabb kizsákmányolására készítette. A bécsi abszolutizmus szemében Magyarország „valóságos »kenyér-, zsír- és húsbánya«, mely arra való, hogy az osztrák tartományok lakosságát táplálja, hogy ezek annál könnyebben és gyorsabban iparosodjanak”. Erre válasz a bujdosók mozgalma, illetve a Rákóczi-szabadságharc, amely „paraszti, népi felkelésként” indult, és „nemesi, rendi mozgalommá” lett. Bár az ebből

³⁷¹ Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, 1943, Bartsch Sándor, 3–4.

³⁷² Uo. 14–15.

³⁷³ Uo. 17. és 25–26.

keletkezett belső ellentmondásokon Rákóczi nem tudott úrrá lenni, a Hunyadiak óta ő az első, aki „a kiváltságos nemzet előkelő” tagjai közül „az adózó és robotoló szegény népben szövetségest lát a nemzeti élet védelmében”.³⁷⁴

Az 1711-ig tartó időszakokat Mód csak röviden és lényegretörően, a későbbiek vizsont már részletesebben tárgyalta. Néhány méltánylandó kezdeményezése ellenére Mária Terézia uralkodását úgy mutatta be, mint amikor az „oszt-rák ipar kizárólagos uralomra jutott az egész magyar piacon, a magyar fogyasztás osztrák ipari és kereskedelmi monopóliummá vált s Magyarország mind mélyebbre süllyedt a gazdasági elmaradottság és kiszolgáltatottság, a gyarmati szolgaság lejtőjén”. II. Józsefet vizsont alapvetően pozitív színben, az országot modernizálni akaró és ésszerű reformokat bevezető államférfiként láttatta. Ezt persze csak azon az áron tehette, hogy a „kalapos király” németesítési törekvéseiről hallgatott, illetve csak egy mondat erejéig utalt rájuk. Nagyon pozitív kicsengésű volt Martinovics és társainak a bemutatása is, akiket azonban sem az uralkodó, sem a magyar nemesség nem támogattott. „A magyar és idegen gazdasági érdekek közt feszülő ellentét és a tarthatatlanul elmaradt feudális viszonyok” utóbbit csak évtizedekkel később ébresztették rá, hogy „maga álljon az önálló polgári Magyarország megteremtéséért folyó küzdelem élére”.³⁷⁵

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc történéseit és alakjait Mód ugyanúgy mutatta be, mint Révai. Vagyis Széchenyivel, Deákkal és általában a mérsékelttel szemben a radikálisabb Kossuthot, valamint a demokrata Petőfit és Táncsicsot dicsérte. A bukást ez esetben is belső, társadalmi okokkal magyarázta. Nevezetesen azzal, hogy „hiányzott az országban a szélesebb ipari munkásréteg és városi polgárság, mely a nép élére állva kezébe vehette volna a vezetést”. A neoabszolutizmus korának pozitív hősévé Mód interpretációjában ugyancsak Kossuth vált, aki „elejtve az Ausztriával való szolgai közösséget, a dunamedencei népek testvéri együttműködésének kialakításában és vezetésében keresi a magyarság új történelmi hivatását és szabad fejlődésének útját”, és akinek a hazai politikusokhoz intézett pesszimista jóslatai „fél évszázaddal később végzetesen beteljesedtek”. Ebből következőleg Mód a kiegyezést és a dualista konstrukciót is negatívan, a „magyar mezőgazdaság és az osztrák fináncstőke érdekeinek azonosságán” létrejött, az „ország egészének gazdasági fejlődésére nézve igen súlyos következményekkel” járó kompromisszumként értékelte.³⁷⁶

Az I. világháború és az 1918-19-es forradalmak időszakát – minden bizonynyal a cenzúra miatt – Mód átugrotta, s munkáját a Horthy-korszak kritikus jellemzésével zárta. A háború utáni átrendeződés magyar szempontból „egyetlen

³⁷⁴ Uo. 33., 35. és 41.

³⁷⁵ Uo. 69., 92.

³⁷⁶ Uo. 139., 153. és 168.

pozitívumának” azt tartotta, hogy az „ország visszanyerte függetlenségét”. Ez alapot szolgáltatott volna „a nagy gazdasági és szociális kérdések megoldásához”, ami azonban nem következett be. Ennek alapvető oka a „feudális birtokviszonyok” továbbélése volt, amely akadályozta a belső piac kiszélesedését, s ezáltal a termelés bővülésén alapuló életszínvonal-emelkedést. Márpedig „a nép alapvető szociális és gazdasági kérdéseinek megoldása elengedhetetlen feltétele az önálló fejlődésnek”. Mód sejtette azt is, hogy a háború után ez hogyan és miként fog bekövetkezni. A „gyáripari munkásság” vezetésével, amelynek immár „mulaszthatatlan történelmi és nemzeti feladata, hogy a legmagasabbrendű emberi fejlődés feltételeinek megvalósulását saját nemzete keretében e nemzeti fejlődés természetének és sajátosságainak megfelelő formában életre kelteni segítsen”.³⁷⁷

A háborús körülmények és a könyv terjesztésének nehézségei miatt Mód Aladár könyve 1943–1944-ben csekély hatást váltott ki. Annál nagyobb jelentőségre tett azonban szert 1945 után, amikor a magyar történelem egyetlen viszonylag átfogó marxista értelmezéseként az egyik legkeresettebb történelmi munkává vált.

³⁷⁷ Uo. 219., 229–230. és 235.

VI. A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A magyar történetírás 1945 és 1990 közötti históriája – az ország egész történetéhez hasonlóan – három alperiódusra oszlik. Az első, még pluralistának és többé-kevésbé demokratikusnak nevezhető időszak 1949–1950-ig, vagyis lényegében az 1948-49-es kommunista hatalomátvételig tartott. E néhány év történetírását és a történész közéletet a marxista és nem marxista irányzatok éles harca jellemezte. Az 1949-től 1956-ig, sőt lényegében az 1950-es évek végéig terjedő második szakaszra a marxizmus olyan vulgarizált és sematikus változatának egyeduralkodó és ennek széles körű propagálása nyomta rá bélyegét, amely a régi függetlenségi szemlélet számos elemét magába olvasztotta. Az ily módon konstruált új történetpolitikai kánont nemzeti kommunista múlt-szemléletnek nevezzük. A Kádár-korszak történetírását az 1960-as évek elejétől kezdődően a kulturális élet egészéhez hasonlóan az óvatos és fokozatos liberalizálódás, s egyben a szakma újbóli professzionalizálódása jellemezte. Az 1950-es évek jellemző nemzeti kommunista szemlélet mellett polgárjogot nyert az aulikus, Habsburg-párti történetpolitikai hagyomány számos eleme, illetve ezek marxista szempontú újraértelmezése. Ezek a változások a történetírás intézményrendszerének és folyóirat-struktúrájának az átalakulásában, valamint a történész-céh személyi összetételében, felkészültségében és módszertani eljárásaiban egyaránt kifejeződtek. A megújulást jelentős mértékben segítették a Nyugat-Európával és az Egyesült Államokkal újrászövődő tudományos kapcsolatok, amit az egyes országokkal 1959 és 1971 között kötött kulturális és tudományos együttműködési megállapodások tettek lehetővé.

1. A TÖRTÉNETÍRÁS GLEICHSCHALTOLÁSA AZ ÁTMENET ÉVEIBEN

A történészek személyi összetétele közvetlenül 1945 után két szempontból változott: az exponált szélsőjobboldali és/vagy németbarát történészek emigrációba menekültek, börtönbe kerültek vagy egyszerűen csak marginalizálódtak, s ugyanakkor megjelentek a Moszkvából hazatért kommunista történé-

szek. A céhen kívüli itthoni marxistákkal együtt utóbbiak kezdettől fogva külön csoportot képeztek, és helyzetüknél fogva jelentős befolyással rendelkeztek.

Aszélsőjobboldali, illetve németbarát történészek csoportjába tartozott Baráth Tibor, Hóman Bálint és Málnási Ödön, akik a visszavonuló német–magyar csapatokkal együtt 1945-ben elhagyták az országot. Baráth élete végéig emigrációban maradt, és idővel zavaros őstörténeti fejtegetésekre adta a fejét. Hóman Bálintot, akit a magyar hatóságok 1945-ben hazahozattak Németországból, a népbíróság 1946-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. A magyar közép-kor jeles kutatója a váci börtönben hunyt el 1951-ben. Málnási Ödön, akit ugyancsak visszahoztak Magyarországra, szerencsésebben járt. A népbíróság őt csak 10 éves kényszermunkával büntette. 1956-ban, miután kiszabadult, Ausztriába távozott, és Bécsben telepedett le. 1958-ban bővített kiadásban újra megjelentette „őszinte történetét”, majd 1970-es haláláig különböző szélsőjobboldali emigráns lapokban publikált. Mályusz Elemért nem tartóztatták le, viszont már 1945-ben kényszernyugdíjazták. 1954-ig az evangélikus egyház levéltárában talált magának menedéket.

A Moszkvából hazatért kommunista emigránsok közül négyen játszottak fontos szerepet: Révai József, Gerőné Fazekas Erzsébet (1900–1967), Andics Erzsébet (1902–1986), és Nemes Dezső (1908–1985). Révai kezdettől a kommunista csúcsvezetéshez tartozott, és azon belül főleg ideológiai és kulturális kérdésekkel foglalkozott. Így időről időre a történetírás „elvi” kérdéseiben is „eligazította” a szakma művelőit. A kispolgári családból származó Andics Erzsébet 1918 végén, 16 évesen lett kommunista. A Tanácsköztársaság bukása után elhagyta az országot. Emigránsként előbb a bécsi egyetemen, majd 1922-től Moszkvában folytatott történeti tanulmányokat. 1928-tól kutatóként, illetve oktatóként dolgozott különböző intézetekben, illetve a felsőoktatásban. 1945-ös hazatérte után 1956-ig folyamatosan képviselő, s egyben a 19–20. századi magyar történelem marxista újraértelmezésének egyik kulcsszereplője volt. Befolyását növelte, hogy férje, Berei Andor magas beosztású pártfunkcionárius – 1947-ben az Országos Tervhivatal főtitkára, később külügyminisztériumi államtitkár, illetve miniszterhelyettes és folyamatosan az MDP Központi Vezetőségének tagja –, veje pedig Farkas Mihály fia, Farkas Vladimir volt. Fazekas Erzsébet ugyancsak kispolgári – apja tisztviselő, anyja óvónő volt – családból származott, s néhány hónappal érettségije után, 1919 elején csatlakozott a Kommunista Párthoz. 1918–1920-ban a budapesti Iparművészeti Főiskolán tanult, ám a rendőrség zaklatásai miatt 1920-ban Bécsbe távozott. Mint illegális kommunista a későbbiekben hol Erdélyben, hol Magyarországon, hol Párizsban tevékenykedett, míg végül 1933-ban ő is Moszkvában telepedett le. Itt történelmet tanult, majd tanított, s közben 1936 és 1939 között férjével együtt Spanyolországban élt. Eltérően Andicstól irányadó írásokkal ő egyszer sem hívta fel magára a figyelmet, ami valószínűleg szerényebb intellektuális képességeivel

magyarázható. Férjének köszönhetően – aki 1956-ig folyamatosan a kommunista csúcsvezetés első három embere közé tartozott – a háttérben és a különböző tudománypolitikai bizottságokban szava ennek ellenére rendkívül sokat nyomott a latban. Nemes Dezső eredetileg kárpitos, majd téglagyári munkás volt, és 1926-ban lépett be az illegális kommunista pártba. 1928-ban háromévi börtönre ítélték, ahonnan kiszabadulva Moszkvába emigrált. Fejlődőképesnek ítélt pártmunkásként 1931–1933-ban a Nemzetközi Lenin Iskolában, majd 1939–1941-ben a Lomonoszov Egyetemen tanult, többek között történelmet is. Bár ambicionálta, 1956-ig igazán jelentős szerepet sem a történelem-, sem a tudománypolitika terén nem kapott. 1956 után viszont egyike lett a történetírás legbefolyásosabb ideológiai „cenzorainak”.

A kommunista történészcsoport nagyobb részét az itthoniak alkották. Közülük minden tekintetben kiemelkedett Molnár Erik, aki kezdettől képviselő, sőt miniszter, majd 1948–1949-ben moszkvai, illetve helsinki nagykövet volt. Magas kormányzati beosztásai mellett folyamatosan és aktívan részt vett az 1945 utáni történetpolitikai vitákban, és általában a tudománypolitika alakításában is. 1948-ban a történészek közül elsőként és egyedülként részesült Kossuth-díjban, s ugyanebben az évben az MTA levelező tagjává is megválasztották. Hozzá képest Mód Aladár alárendeltebb szerepet játszott. Bár 1949-ig ő is képviselő volt, s 1946 és 1953 között a kommunista párt elméleti folyóiratának, a *Társadalmi Szemlének* a felelős szerkesztői posztját is betöltötte, történetpolitikusként viszonylag ritkán szólalt meg, s ha mégis, hangja nem hallatszott messzire. „Népfrontos” beállítottsága mellett ennek az is oka lehetett, hogy az 1949-es Rajk-perben mindkét testvérét letartóztatták, és egyiküket – Oszkó Gyula rendőrezredest – 10 év kényszermunkára ítélték. 1954-től a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat főtitkára és a pesti egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt. Befolyása – hasonlóan Nemeséhez – csak 1956 után nőtt meg.

A kezdeti években Módnál aktívabb szerepet játszott néhány olyan történész, aki még 1945 előtt végzett, de tényezővé csak most, régi kommunista párttagsága révén vagy a kommunista párthoz újonnan csatlakozva vált. Közéjük tartozott Zsigmond László (1907–1992), aki a pécsi egyetemen diplomázott 1931-ben; néhány évet Palesztinában töltött egy kibucban, majd hazatérve csatlakozott az illegális kommunista párthoz. A háború alatt munkaszolgálatos volt, s 1945-től a kommunista Pártfőiskolán tanított. Valamint Pach Zsigmond Pál (1919–2001), aki történelem–latin szakos tanárként és Domanovszky tanítványaként végzett a pesti egyetemen 1943-ban, majd 1948-ig a Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumában tanított. Ő 1945-ben lett az MKP tagja. Az 1945 és 1948 között, gyorsított ütemben végzett legfiatalabbak közül már a koalíciós években gyakran – és nagyon „elkötelezetten” – szólalt meg Hanák Péter (1921–1997) és Spira György (1925–2007). Zsigmond Lászlóhoz, Pach Zsigmond Pálhoz és a Moszkvából hazatértek egy részéhez hasonlóan ők is zsidó

származásúak voltak, s a háborút mindketten munkaszolgálatosként vésztették át. Az új politikai és kulturális elit egészéhez hasonlóan tehát a vezető történészekben belül is megnőtt a zsidó származásuk aránya. A hatalom sáncain kívülre került, sőt gyakran durván diszkriminált régi értelmiségiek közül sokan ezért nemcsak az 1948 után kialakult kommunista diktatúrát, hanem annak történetírását is gyakran illették „zsidó” jelzővel.³⁷⁸

A történészek legnagyobb csoportját a politikailag nem vagy csak kevésbé kompromittált, részben angolszász orientációs és esetenként az ellenállási mozgalommal is kapcsolatba került személyek alkották. Az első egy-két évben ők nagyobb akadályok nélkül folytathatták munkájukat. A régi professzori kar 1948 őszéig lényegében mindegyik egyetemen a helyén maradt, sőt közülük kerültek ki a különböző intézmények vezetői is. Az MTA élére 1945 májusában – ha csak néhány hónapra is – Kornis Gyulát választották; a pesti egyetem bölcsészkarának dékánja 1943-tól 1947-ig Hajnal István volt; az Országos Levéltár élén 1942-től 1949-ig Jánossy Dénes (1891–1966), a levéltárban élismeret művelője és a Kossuth-emigráció történetének kutatója állt, aki 1945–1947-ben a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki posztját is betöltötte. A Történelmi Társulat elnöke – az elítélt Hóman Bálint helyett – 1946-ban Eckhart Ferenc, első alelnöke – a háttérbe húzódott Domanovszky Sándor helyett – Váczy Péter, főtitkára pedig Benda Kálmán lett. A *Századok* szerkesztői feladatait 1943–1944-ben Eckhart Ferenc és helyetteseként Berlász Jenő, majd 1945 és 1948 között egyedül Berlász látta el. Az anyagi nehézségek miatt a folyóirat csak 1947 nyarán indult újra. A hat számból álló 1945–1946-os évfolyam valójában csak ettől kezdődően jelent meg. Az 1948-as évfolyam négy számának kiadása pedig áthúzódott 1949-re. A Teleki Intézet első háború utáni igazgatója gróf Révay István (1899–1989), a felvidéki volt Magyar Párt ügyvezető elnöke lett, akit 1948-ban Bibó István (1911–1979) jogtudós és politikai esszéista, a népi mozgalom demokratikus centrumának ideológusa követett. Bibó 1949-ig tölthette be ezt a posztot. Az intézmény Történettudományi Intézetét 1945-től Kosáry Domokos vezette, s Benda Kálmán közreműködésével ugyancsak ő szerkesztette az intézet lapjaként kiadott *Revue d'histoire comparée*-t. Kosáry emellett az Eötvös Collegiumban is tanított, sőt a pesti egyetemen Szekfű Gyulát is helyettesítette. A régi gárda nagyrészt nyugati orientációs képviselőinek irányító pozícióba kerülését segítette, hogy idősebb kollégájuk, illetve néhányuk mentora, Szekfű Gyula az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, majd 1945 októberétől 1948 szeptemberéig Magyarország moszkvai nagykövete volt. A Horthy-korszak másik iskolateremtő történésze, Domanovszky Sándor háború előtti

³⁷⁸ Vö. Szabó Miklós: Nemzettudat-problémák a huszadik század második felében [1984]. In: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantis Program, 240.

nagy befolyását ugyan elvesztette, ám 1948 őszéig más kollégáihoz hasonlóan zavartalanul taníthatott a pesti egyetemen.

Az összefoglalóan polgárinak nevezhető, és ezen belül konzervatív, liberális vagy demokrata meggyőződésű történészcsoporthoz 1945 és 1948 között – pozícióinak megőrzése mellett – elsősorban arra törekedett, hogy a német történetészekhez hasonlóan szembenézzon nemzetének közelmúltjával, s magyarázatot találjon annak kudarcos alakulására. Ezek közül a „szembenézések” közül kettő váltott ki nagy figyelmet, és hatott tartósan: Szekfű Gyuláé és a Bibó Istváné.

Szekfű Gyula számvetése 1947-ben jelent meg *Forradalom után* címmel. A karcsú kötet két részből állt: a szerző 1943–1944-es Magyar Nemzet-beli cikksorozatából, valamint 1946 és 1947 fordulóján, még Moszkvában papírra vetett történetpolitikai elmélkedéséből. Mint annak idején a *Három nemzedék*, úgy ez sem történelmi szaktanulmány, hanem Croce aktivista történetírói ethoszát követve olyan, az aktuális helyzetre reflektáló eszmefuttatás volt, amely bevallotta az olvasók politikai orientálását tartotta céljának. Kindulópontja a Bethlen István utáni kormányzati elit éles bírálata volt, amely a revíziós remények által vezérelve és közben elmulasztva a szükséges reformokat „becsukott szemmel vitte az országot a romlásba”. „Soha vezetőréteg nem volt ennyire képtelen politikai irányításra, mint a miénk, a 30-as évek legelejétől, Bethlen bukásától kezdve” – tört pálcat az 1930-as években regnáló horthysta elit ténykedése fölött „Mikor végre észrevettük, hogy Szovjetország is a világon van, már késő volt, s akik végre észrevették, s ezzel némi józanságukról tettek tanúbizonyságot, ezt az utolsó játszmát is elvesztették azokkal szemben, akik még ekkor sem akartak semmit sem látni. Szálasi híveiben megkaptuk azt a vezetőréteget, melyről elmondhatjuk, hogy mélyebbre már nem süllyedhetünk, mint amikor ezek irányították országunk sorsát”.

Az elit mellett lesújtó véleményt formált Szekfű a magyar társadalomról is, amelynek 1944-re „egész spektruma elbarnult”, s „aktív ellenálló erők sem a parasztságban, sem nagyobb mértékben a munkásságban nem akadtak”. Eközben már jóval a deportálások előtt megkezdődött a zsidóság diszkriminálása és anyagi kifosztása, amely „végül teljesen kivetkőztette nemcsak a vezetőréteget, de egyéb osztályokat is, a jog s tulajdon megbecsüléséből”. Nem váltottuk be ígéreteinket a visszakerült nemzetiségekkel szemben sem. A sokat hangoztatott Szent István-i államelv, vagyis az önkormányzatiság különböző szintjeinek az alkalmazása helyett „átültettük az új területekre a szabadságjogok korlátozásait, megkezdtuk a zsidóság diszkriminálását és megajándékoztuk magunkat ottani elvett birtokokkal”.

Szekfű nem megalapozatlan, ám túlzó és az önkritika legenyhébb formáját is kerülő multkritikáját az 1947-re már körvonalazódott szovjet típusú társadalmi és politikai berendezkedés igénye egészítette ki. Úgy vélte, hogy „a nyugati demokrácia szellemiségét és intézményeit”, „amit egy évszázadon át nem

sikerült a magyarságnak megvalósítani”, az új helyzetben kiváltképp lehetetlen lenne meggyökereztetni. De ez nem is baj, hiszen – s ez a kijelentése megfellegethető régi szociálkonzervatív államfelfogásának – „Nem az a lényeges, hogy jobb és hatalmában korlátlanabb parlamentre tegyünk szert, mint amilyenhez száz esztendőn keresztül hozzászoktunk, hanem hogy senki se zavarja felelőtlen módon az országnak szociálisabb szellemű rekonstrukcióját, mint amilyen szellemű azelőtt volt”. Szekfű nem titkolta, hogy álláspontjának kialakításában nemcsak a történelmileg meghatározott magyar társadalmi adottságok, hanem a háború végére kialakult világpolitikai helyzet is döntően befolyásolta. Azzal, hogy a Szovjetunió befolyási övezetébe kerültünk – írta – Magyarország régi törekvése a Nyugat és Kelet közötti hídszerep betöltésére alapját és értelmét veszítette. „Az egyedüli következtetés, mely lehetséges, nem egyéb, mint őszintén elfogadni a helyzetet és megtalálni azt a magatartást, mellyel szomszédaink, elsősorban keleti nagy szomszédunk bizalmát megnyerve, az új, és nézetem szerint változhatlan viszonyok között Magyarország békés fejlődését biztosíthatjuk”.³⁷⁹ Ami Magyarországra vár – foglalta össze jövőképét fatalizmusba hajló realizmussal és mély rezignáltsággal bizalmas körben – az nem más, mint egy új „török hódoltság”. A különbség a régihez képest mindössze annyi, hogy ez nem 150, hanem 500 évig, illetve a Szovjetunió összeomlásáig fog tartani.

Bibó István II. világháború alatt írt terjedelmes kéziratából (*Az európai egyensúlyról és békéről*) a háború után több esszé született. A térség és ezen belül a magyarság közelmúltjára ezek közül különösen kettő reflektált: az 1946-ban megjelent *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* és az 1948-ban közzé tett *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*.

Előbbiben, amely a békekötés hónapjaiban jelent meg, Bibó a közép- és kelet-európai államfejlődés sajátosságait és ezzel összefüggésben az egymásnak feszülő nacionalizmusok természetét vizsgálta az újkor hajnalától a II. világháború végéig. Bár az igazságos és stabilitást biztosító területi elrendezés alapfeltételének az etnikai választóvonalak és a politikai határok szinkronba hozását tartotta, Szekfűhöz hasonlóan azt tanácsolta olvasóinak, hogy mindenféle revíziós tervvel szakítva egyrészt példaadással, másrészt a kisebbségi jogok követelésével segítsék az ismét idegen állami főhatalom alá került nemzetársait. Másik esszéjében kifejezetten a magyar történelem alakulását vette górcső alá a 19. század közepétől saját koráig. Szemléletét erős moralizálás és egyúttal a függetlenségi gondolkör számos elemének, valamint a két világháború közötti nemzetkarakterológiai eszmefuttatások toposzainak és metaforáinak az átvétele jellemezte. A 16. századtól érvényesülő „idegen uralom” következté-

³⁷⁹ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Bp. 1947, Cserépfalvi [Hasonmás kiadás: Budapest, 1983, Gondolat, szerk. Glatz Ferenc]. Idézetek a 8–9., 51–59., 68–69., 121. és 202. oldalon.

ben – állította – a magyarság „közösségi alkata megromlott”; „Vezetőkben és a közösség egyes tagjaiban döntő pillanatokban végzetesen hiányzott, vagy megzavarodott a közösség érdekeinek felismerésére irányuló normális ösztön”. A negatív tendenciák különösen felerősödtek az „önccsaláson” alapuló kiegyezés után, amely politikai, társadalmi és erkölcsi síkon egyaránt „zsákutcába” vezette az „egész fejlődést”. 1918-ban egy pillanatra ugyan felvillant a korrekció lehetősége, ám a magyar függetlenség és demokrácia forradalma rövidesen proletárdiktatúrába, az pedig a régi negatív hagyományokat folytató Horthy-rendszerbe torkollott. Bár a népbíróági és rendőrségi túlkapásokat érzékelte, s egy aktuálpolitikai írásában (*A magyar demokrácia válsága*) már 1945 végén figyelmeztetett a „baloldali kisebbségi diktatúra és a szovjet gleichschaltolás veszedelmére”, a Horthy-rendszer bukását és Magyarország „felszabadulását” a magyar történelem olyan fordulataként értékelte, amely lehetőséget biztosít a „hamis konstrukciókkal” való szakításra és a demokratikus kibontakozásra.³⁸⁰

A fentiek mellett Bibó a közelmúlt legszégeyenteljesebb fejleményével, a zsidóság kétharmadának elpusztításához vezető antiszemitizmusnak a társadalmi és lélektani okaival is terjedelmes tanulmányban foglalkozott. Azzal, hogy a sebek felszaggatása önmagában „valóban nem használ sokat”, messzemenően tisztában volt. Ugyanakkor úgy gondolta, hogy „a kérdések elkenése és a valószínűs helyzettől való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb”. Kritikával elsősorban a magyar társadalom keresztény többségét illette, míg a zsidóság felelősségének firtatását meghagyta azoknak, akik „a zsidók nevében és képében beszélhetnek hozzájuk”.³⁸¹

A szembenézés és a magyar történelem demokratikus jellegű újraértelmezése jegyében készültek azok az új tankönyvek is, amelyeket Kosáry Domokos irányításával részben a Történettudományi Intézet munkatársai – Csapodi Csaba, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Tóth András (1915–2003), részben más fiatalabb történészek – Ekeles Lajos (1914–1982), az Országos Levéltár „segédőre”, Mérei Gyula, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alkalmazottja stb. – írtak. A politikailag új helyzet mellett e tankönyvekre azért is nagy igény mutatkozott, mert az addigi 4–6 elemis alapoktatást 1945-ben kötelező jelleggel és nagyon gyors ütemben 8 osztályossá változtatták. Ezzel egy időben a 8 osztályos gimnáziumot 4 osztályos váltotta fel.

Bár a szellemtörténeti iskola metódusát és ideológiai alapjait a kommunista történészek általában véve kezdettől támadták, Szekfü számvetését helyeslés-

³⁸⁰ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1945–1949. Vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 569–621.

³⁸¹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után [1948]. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt., i. m. 623–797. Idézetek a 624. és a 797. oldalon.

sel fogadták. 1934 előtti munkásságának történetpolitikai vonulatát persze bírálhatták volna, ám a szerző pozíciója és nagyon lojális helyzetértékelése miatt ezt sem tették. Bibó demokratikus értékek melletti kiállását és Kosáryék törekvését egy új, demokratikus szellemű történeti kánon megalapozására azonban heves bírálatban részesítették. Bibó Istvánnal maga Lukács György és Révai József szállt vitába. A Teleki, illetve 1948-tól Kelet-Európai Tudományos Intézet igazgatójának aggodalmait mindketten indokolatlannak tartották, és a kommunista politikára vonatkozó kritikáját élesen visszautasították.

Az 1946-tól megjelenő új magyar történeti tankönyveket Molnár Erik vette górcső alá. A Magyarország 1711-ig terjedő történetét bemutató kötetet (Elekes Lajos és Tóth András munkája) Molnár a „múlt visszajáró kísértetének” minősítette, s gúnyosan úgy fejezte be ismertetését, hogy „Hóman Bálint elégtétellel állapíthatja meg, hogy őt magát bebörtönözhatték, de szelleme a magyar történeti oktatásból nem tűnt el”.³⁸² Nem nyerte el tetszését Benda Kálmán és Kosáry Domokos munkája sem, Mérei Ferenc „társadalomtörténeti fejtegetéseit” pedig kifejezetten „zavarosnak” minősítette. Molnár úgy látta, hogy demokratikus tankönyvek elkészítése és történelmünk demokratikus szellemben történő oktatása „történettudományunk mai képviselőitől” nem várható; ehhez „Új történetírói nemzedék felnevelésre van szükség”.³⁸³

A középiskolák számára készült egyetemes történeti tankönyv (*Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig*) szerzőit, Berlász Jenőt és Csapodi Csabát az egyetemi tanulmányait éppen csak befejező Hanák Péter részesítette rendkívül éles és magabiztos kritikában. Hanák kétségbe vonta, hogy lehetséges lenne a szerzők szándéka szerint *sine ira et studio* foglalkozni a történelemmel, s kifogásolta, hogy „teljesen hiányzik” a munkából a „társadalmi erők rajza”, vagyis az „osztályok harcának kibontása”. „A második világháború kora csak adatok, dátumok felsorolásából áll”; „A Horthy-rendszer bűneiről nem esik szó”. Mindezek miatt – zárta ismertetését: „Ki e tankönyvvel a magyar közoktatásból!”³⁸⁴

Az új tankönyvek mellett gyanakvás övezte a *Revue d'histoire comparée* háború utáni számait és a Történettudományi Intézet más kiadványait, például a *Hazánk és a Nagyvilág* című sorozat köteteit is. Közvetve vagy közvetlenül ezek egyaránt a nyugati demokráciák értékeit népszerűsítették, s emellett azokhoz a háború alatti angolszász tervekhez szolgáltatottak történelmi érveket, amelyek a kelet-európai kisállamok konföderációjának a létrehozását célozták. Egyik

³⁸² Molnár Erik: Demokratikus vagy idillikus történeti oktatás? *Társadalmi Szemle*, 1947. 905–907.

³⁸³ Molnár Erik: Új történeti tankönyvek. *Társadalmi Szemle*, 1946. 683–685.

³⁸⁴ Hanák Péter: *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig*. *Társadalmi Szemle*, 1948. 836–839.

párizsi előadásában, amelyet a *Revue* 1947/2-es száma közölt, Kosáry személy szerint is azonosította magát e tervekkel. Az adott politikai helyzetben – mint Pach és Hanák utóbb megállapították – ezek a kiadványok és az ilyen szereplések a „nyugati imperialista hatalmak” szovjetellenes törekvéseit szolgálták ki, s ideológiai alapot nyújtottak a kelet-európai államok nyugati vezetéssel történő szövetkezéséhez.

A kommunista történészek nemcsak bírálatokkal, hanem saját új munkákkal is törekedtek a magyar történelem marxista értelmezésének teljesebbé tételére. Az 1526-ig terjedő időszak „helyes” interpretálása magától értetődően Molnár Erikre hárult. A magyar őstörténettel és a honfoglalással foglalkozó korábbi munkái egy kötetbe szerkesztve 1945-ben, majd második kiadásban 1949-ben ismét megjelentek (*A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*). Molnár ebben igyekezett kimutatni, hogy a magyar nép etnogenezisében és őstörténetében ugyanúgy felismerhetők a „marxizmus klasszikusai” által megfigyelt általános törvényszerűségek, mint minden más nép történetében. Ennek megfelelően az ősmagyar törzsek a matriarchális és patriarchális fejlődésen és annak bomlási korszakán keresztül jutottak el a katonai demokráciáig, onnan pedig a magántulajdon, az osztálytársadalom és az állam kialakulásához. A honfoglalásig tartó vándorlások korát összefoglalóan az „osztály nélküli társadalom” koraként jellemezte, amelyen belül elkülönítette az „ősi osztály nélküli társadalom” korát (ugor kor), valamint az erre következő vadász-korszakot és pásztorkorszakot. Az ősi magyar társadalom fejlődésének sajátos vonásai ezen általános törvényszerűségeken belül jelentkeztek. E sajátosságok legfontosabbja abban állt, hogy a magyar társadalom a rabszolgatartás fázisának kihagyásával közvetlenül jutott el az ősközöségtől a feudalizmusig. E folyamat mintaadójaként Molnár magasra értékelte a Kárpát-medencében talált szláv „őslakosság” anyagi és szellemi kultúráját. A honfoglaló magyarok – fejtette ki – ennek számos elemét vették át, alkalmazták és építették be saját gazdasági és politikai rendszerükbe. A továbbiakban részletesen értekezett a feudális állam osztályjellegéről és elnyomó funkciójáról. Szent István államát olyan „osztályállamként” írta le, amely „az ország meghódított őslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a fékentartására jött létre”, s egyben „a magyar dolgozók osztály-alávetésének az eszköze” is volt.³⁸⁵ A marxista formációelmélet sémája és az államalapítás utáni magyar történelem valósága között mutatkozó ellentmondást úgy hidalta át, hogy a 11–12. századi társadalmi viszonyokra vonatkozólag a „rabszolgarend” és a „feudalizmus” fogalmát egyaránt elvetette, s bevette a „prefeudális társadalom” fogalmát.

³⁸⁵ Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. 2. kiad. Budapest, 1949, Szikra, 5–6.

Bár Molnár interpretációja alapjaiban különbözött a magyar történészek addigi felfogásától, az 1945 és 1949 közötti periódusban egyetlen szaktörténész sem szállt vele vitába. Maga Molnár viszont nagy magabiztossággal „igazította el” azokat, akik óvatlanságból vagy túlbuzgóságból a felségterületére tévedtek. Ilyen volt Lederer Emma, aki – mint már utaltunk rá – a háború előtt középkori gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozott, s emellett írt egy ismeretterjesztő jellegű művelődéstörténeti áttekintést (*Egyetemes művelődéstörténet*, 1935). 1947-ben Lederer egy olyan átfogó és a szociáldemokráta *Népszava* által gondozott munkával jelentkezett, amelyben a honfoglalástól 1918-ig tekintette át a „magyar társadalom kialakulását” (*A magyar társadalom kialakulása*, 1947). Bár munkája jóval szakszerűbb volt, mint Molnáré, s a „szellemtörténészek” magyarázataitól Lederer elővigyázatosan elhatárolódott, Molnár nem habozott rámutatni, hogy a módszer, amit a szerző alkalmaz, nem a marxizmus, hanem „egy olyan pseudomarxizmus módszere, amely csak a szavakat, de nem a fogalmakat, a külsőségeket és nem a lényegét meríti a marxizmus fegyvertárából”.³⁸⁶

Az 1526 utáni korszakok értékelésében Mód Aladár 400 éve játszott fontos szerepet, amelyet 1945 őszén adtak ki másodszor és 1948-ban már negyedszer. A magyar történelem függetlenségi és marxista értelmezési sémáinak kombinációjára épülő nemzeti kommunista jellegű történelemszemlélet ezekben az években kezdett szélesebb körökben is ismertté válni.

Az utolsó 100 év eseményeinek és személyeinek marxista értékeléséhez Mód Aladár könyve mellett Andics Erzsébet 30–50 oldalas broszúrai szolgáltattak támpontokat. 1945 és 1949 között ezekből több mint fél tucat jelent meg. E füzetek alapjellemezője az 1849 és 1918, illetve 1919 és 1945 közötti magyar kormánypolitika éles bírálat, s a korai munkásmozgalom, illetve a kommunista párt működésének piedesztálra emelése volt a Révai–Mód-féle függetlenségi-marxista történelemszemlélet jegyében. A „soknemzetiségű Szent István-i állam” – érvelt Andics – még „haladó jelenség volt, amennyiben az itt élő népeknek, sőt bizonyos mértékben az egész nyugati civilizációnak védelmet nyújtott a tatár és török invázióval szemben.” A Magyarországon élő népek nemzeti öntudatra ébredésétől kezdve azonban „erőszakos összetartásuk” a Szent István-i állam keretei között „igazságtalan, reakciós, imperialista politikává vált”. „A nemzetiségi elnyomás politikája – folytatta gondolatmenetét – elválaszthatatlan volt az egész magyar reakciós rendszertől, sőt jelentős mértékben táplálta azt”. Ugyanaz a csendő, aki a nemzetiségeket elnyomta, üldözte a magyar munkást és parasztot is, akiknek a földreformra és a választójogra vonatkozó követeléseit Tisza és társai azzal az indoklással utasították vissza, hogy „az

³⁸⁶ Uő: Lederer Emma: *A magyar társadalom kialakulása. Társadalmi Szemle*, 1947. 590–592.

általános választójog és általában a demokrácia veszélyeztetik a magyar szupremáciát". A világháború, az összeomlás és a trianoni békeszerződés, amely Széchenyi, Kossuth és Eötvös eszméit követve elkerülhető lett volna, ugyancsak ennek az „ostoba, reakciós nemzetiségi politikának volt egyenes és kikerülhetetlen következménye.”³⁸⁷

Az 1919 utáni időszak a dualizmusnál is lesújtóbb bírálathoz részesült. A Horthy-rendszert Andics már 1945-ben, tehát néhány héttel hazaérkezése után így jellemezte: „Magyarországon is lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül”.³⁸⁸ Bár a bethleni konszolidáció és az azt megelőző, valamint az azt követő időszakok között mindig különbséget tett, végeredményben azt sem vonta ki e minősítés alól. A bethleni konszolidációs politika – mondta ki a verdiktet egy másik broszúrájában – csak „látszatra volt középutas politika”, valójában a „huszonöt éves reakciós korszak megalapozása volt, szerves kapocs a tizenkilences-húszas nyílt fehérterror korszaka és a Gömbössel meginduló egyre nyíltabb és totálisabb fasiszta és németbarát korszak között”.³⁸⁹

A dualista időszak és a nála is sötétebb színekkel ábrázolt Horthy-korszak pozitív ellenpontját Andics a korai munkásmozgalom, s különösen a kommunisták törekvéseiben találta meg. Ennek első csúcspontja az 1919-es Tanácsköztársaság volt, amikor a „magyar kommunisták [...] nemcsak nagy társadalmi átalakulást hajtottak végre, hanem a győztes antant imperialista követeléseivel, a csehek és románok inváziójával szemben ők voltak a nemzeti ellenállás, az igazságos honvédelmi háború megszervezői” is. Eközben „Horthy, Bethlen, Gömbös, Teleki, a későbbi »keresztény és nemzeti« kurzus egész vezető garnitúrája nyíltan az ellenséggel cimborált”. A „nagy történelmi hagyományok” hordozója és a „nagy magyarok” – Bocskay, Bethlen, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc, Kossuth, a kurucok és a 48-as honvédek – méltó örököse tehát nem a horthysta és általában a történelmi elit, hanem a Magyar Kommunista Párt, amely „híven képviseli a történelem alapvető törvényét, a haladást”, s így képes arra is, hogy „a magyar nemzet szabadságának az ügyét az általános emberi haladás ügyével” összekapcsolja.³⁹⁰

A kommunista történészek múltszemléletéhez nagyon hasonló értelmezési keretben született meg az a 24 füzetből álló, 1945–1946-ban megjelent sorozat, amelynek szerzői főleg szociáldemokrata újságírók – Agárdi Ferenc (1898–1969), Aranyossi Pál (1887–1962), Lázár Vilmos (1895–1972), Révész Mihály (1884–1977) –, valamint hozzájuk közel álló más demokrata értelmiségiek

³⁸⁷ Dr. Andics Erzsébet: *Nemzeti kérdés, nemzetiségi politika*. Budapest, 1946, Szikra, 23–29.

³⁸⁸ Dr. Andics Erzsébet: *Fasiszmus és reakció Magyarországon*. Budapest, 1945, Szikra, 39.

³⁸⁹ Dr. Andics Erzsébet: *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció*. Budapest, 1946, Szikra, 54.

³⁹⁰ Dr. Andics Erzsébet: *Hazaftal-e a kommunisták?* Budapest, 1946, Szikra, 5., 22.

– Csécsy Imre (1893–1961), Ortutay Gyula, Wesselényi Miklós (1911–1980), Tolnai Gábor (1910–1990) – és mások közül kerültek ki. A történészszakmát egyetlen szerző, a pesti egyetem magyar–francia–történelem szakán végzett, s a háború alatt a pécsi egyetem Kisebbségi Intézetében alkalmazott Kemény G. Gábor (1915–1981) – eredeti nevén Krausz Gusztáv – képviselte. Kemény, akinek 1944-ben megvédett és 1946-ban megjelent doktori disszertációja (*A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében, 1790–1918*) a korszak egyik szakszerű, s még ma is jól használható történetírói teljesítménye, egyedül 8 írással járult hozzá az utóbb egyetlen kötetben is kiadott vállalkozáshoz. A „hivatalos történészekkel” szemben, akik – mint a kötet előszavában olvasható – „Csak a királyok és kiváltságosok arcát és jellemét mutatták meg a kortársaknak és az utódoknak”, s a nép legfeljebb az urak hatalmát és nagyságát kihangsúlyozó háttérként jelent meg munkáikban, a sorozat szerzői a „forradalmak, felkelések, lázadások és népmozgalmak” történetét állították tematikáik középpontjába. Ennek megfelelően nemcsak Dózsáról, Thökölyről, Rákócziáról, Martinovicsról, Széchenyiről, Kossuthról és mozgalmairól jelent meg egy-egy írás, hanem olyan viszonylag ismeretlen, ám lázadó személyekről is, mint Cserni Jovan, Szegedinác Péro, Horea és Kloska. Az uralkodók közül mindössze kettővel: Istvánnal, a „forradalmárral” és Mátyással, az „igazságkeresővel” foglalkoztak. Az utolsó 100 év történetéből a dualizmus kori szociáldemokrata szerveződések, az agrárszocialista mozgalmakat, a polgári radikálisokat, az 1918–19-es forradalmakat, és a Horthy-rendszerrel szembeni baloldali törekvéseket emelték ki. Az 1919 után kialakított negatív klisékkel szemben a szerzők védelmükbe vették Károlyit és a polgári radikálisokat, akik persze hibázhattak, mint ahogy hibáztak is, viszont akikről „azóta bebizonyult, hogy ők látták helyesen a jövőt, s jó szándékuk és becsületességük is vitathatatlan”.³⁹¹ A kommunista megközelítésekhez hasonlóan ebben a kötetben is nagyon pozitív megvilágításba került a Tanácsköztársaság, amely bukása ellenére „felbecsülhetetlen szolgálatot tett az élethalál harcban álló orosz népnek s vele együtt az egész történelmi fejlődésnek”. A szerző – Agárdi Ferenc – még a vörösterorra, s Szamuely Tibor dicstelen működésére is talált mentő körülményeket. Az ún. vörösteror mintegy 600 áldozatának háromnegyede – állította – fegyveres harcban esett el, ezzel szemben az ellenforradalom „hatezernél több embert gyilkolt le kegyetlenül”.³⁹² Az utolsó fejezet (A földalatti Magyarország) annyiban különbözött a kommunista megközelítésektől, hogy az illegális kommunista párt és fedőszervei mellett a Szociáldemokrata Párt tevékenységéről is elismerően szólt. Az 1921-es

³⁹¹ Csécsy Imre: Az októberi forradalom és a népköztársaság. In *Századok és tanulságok*. Szerk. Hegedűs Géza. Budapest, 1946, Anonymus, 333.

³⁹² Agárdi Ferenc: Az 1919. évi munkásforradalom. Uo. 343., 348.

Bethlen–Peyer-paktumról, ami kommunista megközelítésben a munkásérdekek elárulásának számított, viszont hallgatott a szerző – Agárdi Ferenc.

A polgári és a kommunista történészek interpretációs vitái az 1848-49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma alkalmából megjelent ünnepi kiadványok kapcsán csúcsosodtak ki 1948-ban. Hanák Péter, Spira Görgy és az „ifjú törökök” egy-két mára elfeledett alakja valóságos ösztüzet zúdított a polgári történetírás képviselőire. Egyik fő célpontjuk Eckhart Ferenc volt, aki 1848, a szabadság éve (1948) című monográfiájában az addigi szakirodalom alapján foglalta össze a forradalom okaival és fejleményeivel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Eckhart finoman, de félreérthetetlenül jelezte, hogy a szabadságharc bukása elkerülhetetlen volt, s ennyiben nem Kossuthnak, hanem Széchenynek és Deáknak adott igazat. Elismerően írt Görgeyről is, miközben Táncsicsot – egyébként Szabó Ervin alapján – nevetséges és zavaros gondolkodású álmodozónak festette le. Mindezek miatt a kommunista recenzens gárda Eckhart könyvét olyan „tudományos formába bújtatott ellenforradalmi propagandának” bélyegezte, amely „gyáva tagadása 48 forradalmi hagyományainak”. Hasonló minősítést kapott a debreceni történészek Szabó István által szerkesztett kötete (*A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január–március*, 1948) és Szabó egyik tanulmánya (*A jobbágybirtok problémái 1848-49-ben*, 1948) is. Az előbbi elsősorban azért, mert szerzői a „pozitívizmus és áltudományos objektivitás álarcában [...] gondosan kerülnek minden olyan utalást, amely a forradalom objektív szükségszerűségét alátámasztja”, s közben „nyíltan átveszik a békepárti jobboldal támadó, destruáló hangját a forradalom politikai és közigazgatási szerveivel szemben”. Az utóbbi pedig azért, mert Szabó úgy látta, hogy 1848-49-ben nem a feudális nagybirtokok teljes felszámolása, vagyis a földosztás, hanem a feudális kötöttségek feloldása és a korlátok ledöntése, vagyis a jobbágyfelszabadítás volt napirenden. Erre a konklúzióra pedig a recenzensek szerint csak úgy juthatott, hogy nem tárgyilagosan, vagyis nem „válogatás nélkül” ismertette a „tárgyára vonatkozó történeti forrásanyagot”, hanem „csak arról beszél, amiről jólesik beszélnie”. Kijutott a kritikából a marxista csoporthoz közeledő és a helyzethez más tekintetben is alkalmazkodni igyekvő Mérei Gyulának is, ám érezhetően mérsékelttónusban. Az ő „tévedései”, melyeket *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848* című, a Teleki Intézet által 1948-ban kiadott könyvében követett el, abból adódtak, hogy képtelennek bizonyult „széles körű tárgyi ismereteinek” és a „marxista-leninista történetfelfogás egységének” a megteremtésére. Ezek a közül a tévedések közül a recenzensek szerint leg súlyosabbnak az számított, hogy Mérei nem tulajdonított elég nagy jelentőséget annak a „gyarmati helyzetnek”, amely Magyarország fejlődési lehetőségeit a Habsburg Birodalmon belül akadályozta.

Persze születtek „hibátlan” vagy „majdnem hibátlan” munkák is. Ezek közé tartozott Pach Zsigmond Pál egyik tanulmánya (*A tőkés termelés feltételei a*

magyar mezőgazdaságban 1848-ban, 1948), amelyben a szerző „egyszerre száll szembe mind a feudális viszonyok válságba jutásának esetlegességét hirdető szellemtörténészekkel, mint a magyar fejlődés gyarmati sajátosságait figyelmen kívül hagyó vulgáris materialistákkal”. Neki csak azt rótták fel kritikussai, hogy „a marxista ideológia tanításait nem egyesíti kellő mennyiségű forrásanyag felhasználásával”. „Tökéletes” munkával egyetlen személy jelentkezett: Andics Erzsébet. Írása (*Az egyházi reakció 1848-49-ben*) főleg kommunista, illetve hozzájuk csatlakozó történészek (Andics Erzsébet, Ember Győző, Hanák Péter, Mód Aladár, Nemes Dezső stb.) által írt tanulmánykötetben (*Forradalom és szabadságharc*, 1948) jelent meg. „Az események részletes elemzése, mellyel a katolikus reakció tevékenységét, az ezzel kapcsolatos kormánypolitikát és az alsópapság demokratikus törekvéseit bemutatja” és „az eredmények marxista értékelése – állapították meg a recenzensek –, nála példamutató egységet képeznek.”. Bár a kötet többi tanulmánya ezt a magas színvonalat nem mindenben érte el, a vállalkozás egészében véve „a centenárium évének kiemelkedő tudományos terméke” volt. „Szabó Istvánék és Eckhart Ferencék tudománytalan és reakciós” műveivel szemben ez volt „az első nagyobb szabású kísérlet a forráskutatásnak a marxista-leninista ideológiával való egyesítésére”, s egyedül ez volt képes annak felmutatására, hogy 1848-49 a „magyar népi demokrácia [...] történelmi előzménye volt”. A „sikert” munkák közé tartozott Mód Aladár 1949-es monográfiája is, amely szintén közvetlen kapcsolatot talált 1848-49 és a jelen között. Az 1945 utáni néhány év nagy jelentőségű lépései, a földreform, az államosítások, a politikai vezetés „demokratizálása” stb. – írta Mód – valójában Kossuth, Petőfi és Táncsics céljait valósították meg, sőt teljesítették ki. Utóbbiak bukása, amely szintén intő példa, azért következett be, mert nem mutattak kellő erélyt sem a „belső reakcióval”, sem az „idegen reakcióval” szemben (*Pártharcok és a kormány politikája 1848-49-ben*, 1949).

Az idézett pozitív példák alapján a recenzensek örömmel konstataáltak, hogy a kiadványok többségéből új hang csendül ki: „a marxista-leninista történelem-szemlélet hangja”. Ugyanakkor sajnálattal állapították meg, hogy „az ünnepi közzétett az ünnepnaptáraknak is sikerült becsúszniok”, és így „több silány, tudománytalan, nyíltan reakciós, vagy a reakció érdekeit szolgáló kiadvány is megjelent”. Ez a tény – fejezték be írásukat – „arra int bennünket, hogy a kíméletlen bírálat mellett a jövőben még fokozottabb éberséggel ügyeljünk az ellenségnek a történetírás tudományos álarcában jelentkező ügynökeire, és többé ne adjuk meg nekik a hamisítás és népbuhtítás lehetőségét”.³⁹³

A centenáriumi ünnepségekre néhány hónappal a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt egyesülése (1948. június 12.) előtt került sor.

³⁹³ 1848 centenáriumának magyar történeti irodalma. *Századok*, 1948. 336–352.

Az MDP június 12-ei megalakulását követően a kommunista hatalomátvétel folyamata felgyorsult. Július 30-án lemondott Tildy Zoltán köztársasági elnök, s szeptember 8-án hatályba lépett az Országgyűlés határozata a tudományos élet újjászervezésére hivatott Országos Tudományos Tanács felállításáról, amely Gerő Ernő elnökletével és Ortutay Gyula társelnökletével ténylegesen 1949. február 4-én kezdte meg működését.

A szervezet három szakosztálya közül a történetírás szervezeti és tartalmi kérdései a társadalomtudományi szakosztály feladatkörébe tartoztak. Ennek 9 tagja között egyetlen történész volt található: Andics Erzsébet. Mellette nagy szerepet játszott Gerőné Fazekas Erzsébet, aki az operatív ügyeket intéző Titkárság „szakosztályvezetőjének” tisztét töltötte be, valamint Heckenast Gusztáv (1922–1999), aki 1945 és 1947 között a fasori evangélikus gimnázium történelemtanára volt, s onnan került előbb a kultuszminisztériumba, majd történész „szakreferensként” a Tudományos Tanács titkárságára, Gerőné mellé. Munkájukat egy szűk körű, kizárólag párttagokból álló ún. történész aktíva segítette, amelynek az említetteken kívül tagja volt még Mód Aladár, Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter, Spira György, Vígh Károly, Lederer Emma, Mérei Gyula, Elekes Lajos és Karácsonyi Béla (1919–1995), a budapesti Pedagógiai Főiskola tanára. Az aktíva üléseire olykor meghívást kaptak más kommunista történészek, például Réti László (1908–1992), Györffy Sándor (1924–1998), Nemes Dezső, s ha éppen itthon volt, Molnár Erik, a nem kommunisták közül pedig Ember Győző. A Tudományos Tanács és különböző bizottságai 1949. december 15-ig működtek. E szűk egy esztendő alatt az egész magyar tudományos élet, és ezen belül a történetírás intézményrendszere, valamint vezetői gárdája átalakult, illetve kicserélődött.

Első lépésként 1948. november 20-án megalakult a Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Ennek elsődleges feladata – az alapító okirat szerint – „a magyar munkásmozgalmi történelmére és jelenére vonatkozó dokumentumanyagok rendszeres és tervszerű gyűjtése, rendezése és feldolgozása”, valamint ezzel párhuzamosan „a dokumentumanyag publikálása, a magyar munkásmozgalmi harcok és hősi hagyományainak népszerűsítése” volt.³⁹⁴ Az intézet öt osztályból állt, amelyek közül egy a tudományos munkával, egy kiállítások rendezésével foglalkozott, míg a másik három a felállítandó könyvtár és archívumot működtette, illetve a különböző dokumentumokat gyűjtötte. Az intézmény igazgatójává az 1945 előtti illegális kommunista vezetők egyikét, Réti László textilmunkást nevezték ki, aki az 1930-as években 5 és fél évet töltött börtönben. Egyik akkori munkatársa szerint Réti jó szervező és „praktikus értelemben

³⁹⁴ Idézi Réti László: A Magyar Munkásmozgalmi Intézet munkája és feladatai. *Századok*, 1953. 188–192.

kiváló igazgató” volt. Nagyon érdekelte a párttörténet, és ezért „sokat olvasott”, sőt valamelyest még oroszul és németül is tudott. Történészi vagy „különbözőbb ideológia képzettséggel” természetesen nem rendelkezett, viszont „imádkozta Rákosit, és azt tette, amit az mondott”. Az intézet munkatársainak a száma 1950-ben megközelítette az 50-et, akik közül a tudományos osztályon 9-en dolgoztak. Többségük ugyanúgy az illegális mozgalom aktivistái közül került ki, mint Réti, s szakirányú végzettséggel csak ketten rendelkeztek: Györffy Sándor és Erényi Tibor (1923–1998). Előbbi Györffy-kollégistaként 1944-ben csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz, majd az 1949-es feloszlításig a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) egyik vezetője volt. Erényi már a háború után végzett a pesti egyetem történelem–földrajz szakán, s 1949-ben került az intézetbe. A tudományos osztály első kiadványa egy képeskönyv volt a magyar munkásmozgalmról (1949), a második egy album a Tanácsköztársaságról (1950), a harmadik pedig egy összeállítás a két világháború közötti Rákosi elleni perekéről, és azok sajtóviasszhangjáról (*A Rákosi-per*, 1950). Utóbbit Györffy Sándor szerkesztette, és Réti László látta el előszóval.

A Munkásmozgalmi Intézet létrehozását közvetlenül a Magyar Dolgozók Pártjának felső vezetése határozta el. A történetírás gleichschaltolásának további menetéről viszont a Magyar Tudományos Tanács döntött. Az 1949. február 25-én meghatározott teendők értelmében a történettudomány területén két fontos feladat várt megoldásra: a Magyar Történelmi Társulat „gyökeres átszervezése”, valamint a Kelet-Európai Intézet keretében működő Történettudományi Intézet „újjászervezése”. Ez utóbbin belül külön feladatként jelölték meg a *Revue d'histoire comparée* szerkesztőinek leváltását és a „nyugati orientáció szócsövének” minősített lap profiljának a megváltoztatását.

A Magyar Történelmi Társulat „átszervezésére” az egyesület 1949. március 27-ei közgyűlésén került sor. A nagypolitika fejleményei és a sorozatos támadások következtében az ún. polgári történészek közül ekkor már többen elhagyták az országot. Közéjük tartozott Alföldi András, aki 1947-ben Angliába emigrált, majd később Svájcban telepedett le, s 1956-ig a bázeli egyetemen tanított. Veje, Deér József 1948-ban hagyta el az országot, és Bernben lett egyetemi tanár. Svájcban talált menedéket Kerényi Károly is, aki Lukács György 1948-as támadása – a „fasizmus szekértolójának” nevezte a már akkor is neves klasszika-filológust – miatt döntött úgy, hogy nem tér haza, hanem egy zürichi kutatóintézet igazgatója lesz. Miskolczy Gyula Bécsben telepedett le, ahol 1948-tól 1962-es haláláig egyetemi professzorként dolgozott. Révay István, akit 1948-ban mozdítottak el a Teleki Intézet éléről, az Egyesült Államokba költözött, s a Szabad Európa Bizottság kutatóosztályának lett a munkatársa, illetve néhány évre vezetője. Azokat a még irányító pozícióban lévő történészeket, akik itthon maradtak, elmozdították állásukból, és igyekeztek megfélemlíteni őket. Ez történt Jánossy Dénessel, az Országos Levéltár főigazgatójával, aki ellen

1947-ben fegyelmi és büntetőeljárást indítottak a „magyar léteiről” írott 1943-as munkája, illetve állítólagos németbarátsága miatt. E vádakra hivatkozva 1948–1949-ben minden állásából felmentették, majd 1949 elején nyugdíjazták. Két hónappal nyugdíjazása után a törvényszék minden addigi vád alól felmentette. Hajnal Istvánnak 1947-ben a dékányságtól, majd 1950-ben a professzorságtól kellett megválnia. Az 1949-től ellene irányuló sajtótámadások miatt maga kérte nyugdíjazását. 1948-tól kezdődően egyre élesebb támadásoknak volt kitéve Kosáry Domokos, a Történettudományi Intézet igazgatója is, aki azonban – Szekfűvel és Ortutay Gyulával a háta mögött – egyelőre még küzdött intézetéért és a saját pozíciójáért.

1949. március 27-én ilyen légkörben ült össze a Magyar Történelmi Társulat közgyűlése, amely nagyobb ellenállás nélkül elfogadta a szervezet irányításának kommunista kézbe vételét. Az elnöki székben Eckhart Ferencet Andics Erzsébet, a főtítkári pozícióban Benda Kálmánt a Történettudományi Intézet párttitkára, Vigh Károly váltotta fel. A három alelnök egyike ugyancsak kommunista történész, Pach Zsigmond Pál lett, s a kontinuitást mindössze a két másik alelnök – az Országos Levéltár élén Jánossy helyébe lépett Ember Győző és Kosáry Domokos – személye biztosította. A hierarchia csúcsára „díszelnökként” Révai József került. Hasonló szellemben szervezték át a *Századok* szerkesztőségét és szerkesztőbizottságát is. A nagy múltú folyóirat főszerkesztője Andics Erzsébet, felelős szerkesztője Elekes Lajos, az aprómunkát végző szerkesztőségi titkár pedig Hanák Péter lett. A 13 tagú szerkesztőbizottságban mindössze három pártönkívvli történész akadt: Benda Kálmán, Ember Győző és Kosáry Domokos. A kommunista történészeket többek között Molnár Erik, Mód Aladár, Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Nemes Dezső, Réti László, és az új párttagok közül Lederer Emma és Mérei Gyula képviselte.

Székfoglaló előadásában Andics Erzsébet értékelte a magyar történetírás addigi teljesítményét, és kijelölte az elvégzendő feladatokat. A „hivatalos magyar történetírást” egészben véve olyan „feudális és klerikális történetírásnak” minősítette, amely „nem ismerte el még a polgári történetírás alapvető tételeit sem”. Ezen belül – fejtette ki – a mélypontot a két világháború közötti időszak jelentette, amikor a „magyar történetírók egész sora magasan szárnyaló elméleti fejtegetéseiben a középkort állította piedesztálra”, magasztalta a „gyarmatosító” Habsburg-abszolutizmust, és „függetlenségi törekvéseinket irreális, romantikus aspirációknak nyilvánította”. „Történelmi irodalmunkban ebben az időben megindult a magyar nemzet nyílt árulójának a rehabilitálása Pálffy Jánostól és Károlyi Sándortól kezdve Görgeyig”. Az 1918 előtti történetírók közül Horváth Mihályról, Thaly Kálmánról, Acsády Ignácra és Márki Sándorról, vagyis a függetlenségi szemlélethez kötődő liberális és plebejus-demokrata szerzőkről szólt elismerően. Az 1918 utáni történetírók közül egyetlenegyét dicsért: Szekfű Gyulát, aki amellet, hogy az „utolsó évtizedek

[...] legmagasabb színvonalon mozgó és legnagyobb formátumú” történésze, 1947-es könyvében a Szovjetunió jelentőségét és világtörténelmi szerepét is felismerte. A név szerint bírált történészek között szerepelt Eckhart Ferenc, aki 1946-os székfoglaló előadásában arról beszélt, hogy a Társulatnak „nem sok oka és módja van az ünnepre”; Berlász Jenő, aki a *Századok* 1945–1946-os összevont számának beköszöntőjében a hadműveleteket követő „anarchisztikus állapotokról” és „az összeomlásból ránk maradt roppant nyomorúságról” írt; Deér József, aki 1948-as távozása előtt – félreérthetetlen áthallásokkal – a német történettudomány 1930-as évekbeli náci gleichschaltolásáról közölt nagy tanulmányt a *Századok*ban, illetve franciául a *Revue d'histoire comparée*-ben. A sor – paradox módon – a marxizmushoz legközelebb került polgári történetíróval, Hajnal Istvánnal zárult, aki – egyéb „tévedései” mellett – az „úr és a paraszt” közötti középkori viszonyt egyik írásában „egészségesnek” nevezte.

Az 1945 előtti történetírás tematikai egyoldalúságaival és „reakciós” szemléletével szemben Andics meghirdette a teljes magyar történelem újraértékelését és újraírását a történelmi materializmus jegyében. A legfontosabb feldolgozandó témák között a következőket említette: őskor és Árpád-kor, a központi monarchia megteremtésére irányuló kísérletek, az „antifeudális mozgalmak és nemzeti szabadságharcok” története, az 1848-49-es szabadságharc és forradalom története, és ezen belül „a paraszt- és nemzetiségi kérdés”, valamint a „baloldal” szerepe, az 1849 utáni agrármozgalmak, az 1918-19-es forradalmak, a negyedszázados ellenforradalmi korszak, s végül Magyarország és a Szovjetunió, illetve Magyarország és a „baráti népi demokráciák” közötti kapcsolatrendszer. A legnagyobbbrészt új- és legújabb kori témák kutatására Andics külön munkacsoportok létrehozását javasolta, amelyek a következő hetekben meg is alakultak. Ezek tagjai zömmel azok a fiatalok lettek, akik – mint Andics megjegyezte – a történelmi kutatásnak ugyan még nem mesterei, ám szemléletük marxista, s így „a történelmi múltnak olyan elfogultságtól mentes objektív megismerésére képesek, amilyenre a kizsákmányoló osztályok és azok szellemi képviselői semmiképp sem lehettek képesek”.³⁹⁵

Az 1948-ban Kelet-európai Tudományos Intézetté átkeresztelt Teleki Intézet Történettudományi Intézete elleni támadások 1948-ban kezdődtek, és 1949 tavaszán, a Magyar Tudományos Tanács említett határozata után erősödtek fel. A célkeresztben elsősorban az intézet és a *Revue* vezetői, Kosáry Domokos és Benda Kálmán, valamint legközvetlenebb munkatársaik álltak, akiket az intézet régi és új kommunista munkatársai – Vigh Károly, Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter és Spira György – többször feljelentettek az állambiztonsági szerveknél,

³⁹⁵ Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok*, 1948. 1–18.

s akik ellen utóbbiak szisztematikus nyomozást folytattak. Hanák Péter közreműködésével az ÁVO emberei 1949. június 11-én éjszaka a „célszemélyek” hivatali íróasztalait is feltörték, ám igazán felhasználható terhelő dokumentumokat egyikük ellen sem találtak. A Kelet-európai Tudományos Intézetet 1949. szeptember 13-án ennek ellenére feloszlatták, a Történettudományi Intézetet pedig október 24-én „átszervezték”. Az „átszervezés” részeként Kosáryt, Bendát és legközvetlenebb munkatársaikat elbocsátották. A többiek viszont maradhattak. Utóbbiak közé tartozott Barta István és Makkai László, akiket önkritikára kényszerítettek. Az átszervezett intézet élére Molnár Erik került, aki Pach Zsigmond Pált nevezte ki helyettesévé. Az intézet öttagú igazgatótanácsában rajtuk kívül helyet kapott még Andics Erzsébet, Gerőné Fazekas Erzsébet és Mód Aladár. A korabeli sajtóközlemény szerint „Pártunk és kormányunk a történettudomány marxista-leninista művelését, egyetemi oktatásának irányítását, eredményeinek a széles dolgozó tömegek közötti terjesztését, valamint új tudományos káderek kiképzését tűzte ki az Intézet feladatául”.³⁹⁶ Molnár „új káderek nagyszámú beállításával” törekedett az intézet elé állított feladatok megvalósítására. A három – magyar történeti, egyetemes történeti, valamint a „Szovjetunió és a népi demokráciák” történetével foglalkozó, „keleti” – osztályba szervezett kutatók létszáma kezdetben közel 30 fő körül mozgott, ám néhány éven belül megközelítette a félszázat. Ebben az időben – 1949-ben és az 1950-es évek elején került az intézetbe a jogi végzettségű és 1946-ban doktorált Székely György (1924–), a pesti egyetem magyar-történelem szakán 1948-ban diplomázott Niederhauser Emil (1923–2010) és az 1951-ben magyar-történelem-levéltár szakon ugyanott végzett Várkonyi Ágnes (1928–). Az intézet 1951-ig az Oktatásügyi Minisztérium, azt követően a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá tartozott.

A Történettudományi Intézet „átszervezésével” párhuzamosan zajlott a Magyar Tudományos Akadémián belüli hatalomátvitel, amely a Magyar Tudományos Tanács legfőbb feladata volt. Erőteljes politikai presszió hatása alatt az akadémikusok kisebbsége 1949. október 31-én új alapszabályokat fogadott el. Az osztályok száma ezek értelmében négyről hatra emelkedett – a történelem továbbra is a II. (társadalmi-történeti tudományok) osztályhoz tartozott –, a taglétszám viszont csökkent. A testületnek 1948 végén 260, az átszervezéskor 257 tagja volt. Az október 31-ei közgyűlés a rendes és levelező tagok új létszámát 128-ban szabta meg. Ezek közül 26-ot ekkor választottak meg újonnan, 102-t pedig a régi tagok közül „kooptáltak”. A csökkentés értelme bevallottan politikai tisztogatás, célja pedig az új rendszerrel együttműködő testület létrehozása volt. A történészek közül rendes tagok mindössze négyen maradtak: Moravcsik

Gyula, a neves bizantinológus, Révész Imre egyháztörténész, a tiszántúli református egyházkerület püspöke, Szentpétery Imre és Szekfű Gyula. Új tagként ötödikként csatlakozott hozzájuk Molnár Erik. A levelező tagok között ketten képviselték a szakmát: Ember Győző, akit 1945-ben és Andics Erzsébet, akit ekkor választottak meg. A „tanácskozó taggá” lefokozott, vagyis lényegében kizárt történészek közé a következők tartoztak: Balanyi György (1886–1963), Bíró Vencel (1885–1962), Dékány István, Divéky Adorján (1880–1965), Domonvörszky Sándor, Eckhart Ferenc, Hajnal István, Holub József, Kerényi Károly, Kumorovitz L. Bernát (1900–1992), Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Markó Árpád, Szabó István, Tóth Zoltán (1888–1958), Váczy Péter és Wellmann Imre.

Az akadémiai tagságtól megfosztott történészek egy része – például Domonvörszky, Dékány, Lukinich és Hajnal – egyetemi állásukat is elvesztették. Mások – például Váczy Péter a pesti egyetemen, Szabó István a debrecenin vagy Wellmann Imre az Országos Levéltárban – tovább dolgozhattak. Kosáry Domokos átmenetileg munkanélküli volt, majd 1951-től könyvtárosi állást kapott. Benda Kálmán egy évig alkalmi munkákból élt, ezután 1950-től a Dunamelléki Református Egyházkerület levéltárosaként kereste kenyerét. Minél inkább hallgatót és minél inkább politikailag semleges témákkal foglalkozott valaki, annál inkább nyílt számára esély addigi munkájának folytatására. S ha valaki a pártba is belépett, mint például Lederer Emma, Elekes Lajos és Mérei Gyula, akkor még a karrierje is felívelhetett. Párttagság nélküli látványos érvényesülésre mindössze két esetet ismerünk: Ember Győzőét, aki említett stallumai mellé 1949. március 15-én még Kossuth-díjban is részesült, valamint I. Tóth Zoltánét, aki 1949-től a Történettudományi Intézet ún. népi demokratikus osztályát vezette, 1952-ben Kossuth-díjat kapott, 1953-ban az ELTE Történettudományi Karának dékánja és egyik történeti tanszékének vezetője, 1954-ben az MTA levelező tagja, s 1955-ben – Réti László mellett – a Magyar Történelmi Társulat egyik alelnöke lett. Embert valószínűleg Andics Erzsébet köréig nyúló családi kapcsolatai, I. Tóth Zoltánt pedig erdélyi származása, román-francia iskolázottsága és mindezek köztében bizonyos mértékű kívülállása segíthették a karrierépítésben. Szakmai reputációját Ember a 16–17. századi magyar közigazgatás úttörő jelentőségű bemutatásával (*Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*, 1946), I. Tóth pedig az erdélyi román nacionalizmus kialakulásának feltárásával alapozta meg (*Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*, 1946).

Az akadémiai és az egyetemi élet átszervezésével párhuzamosan módosult a tudományos utánpótlás rendszere. 1950-ben eltörölték az egyetemi magántanári és nyilvános rendes tanári, s bevezették az egyetemi tanári és egyetemi docensi címeket. 1951-ben megszüntették a bölcsészdoktori (ún. kisdoktori) fokozatot, s bevezették a „tudományok kandidátusa” és a „tudományok doktora” fokozatokat. A tudományok kandidátusává váló „aspiránsok” képzésének,

³⁹⁶ A Történettudományi Intézet megalakulásáról. *Századok*, 1949. 372–373.

az ún. aspirantúráknak a felügyelete az Akadémia, illetve az akadémiai intézetek hatáskörébe tartozott. 1949-ben megszüntették a NÉKOSZ-t, az Eötvös Collegiumot pedig egyszerű egyetemi internátussá degradálták.

A régi professzori kar megtizedelése, az új és felkészületlen „káderek” beözönlése a felsőoktatásba, s a különböző átszervezések katasztrofális következményekkel jártak az egyetemi történetképzés színvonalát illetően. Nem egy félreállított és ezért sértett régi professzor, hanem az ELTE Történettudományi Karának frissen kinevezett dékánja, I. Tóth Zoltán állapította meg 1953-ban, hogy „A minőségi igények csökkenése, a középiskolás módszerek eluralkodása, a tudományos szempontok háttérbe szorítása elmosták az egyetemi jelleget és bizonyos mértékben felső középiskolává alakították át az egyetemet”.³⁹⁷ Az igényesebb diákok ugyanilyen nívótlannak ítélték a történetképzés színvonalát. Egyikük, Berend T. Iván (1930–), a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, aki közgazdász diplomája mellé az ELTE történelem szakát is elvégezte, utóbb így emlékezett az 1950-es évek elején szerzett bölcsészkarai tapasztalataira: „Bölcsészkarai tanulmányaink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetemes történeti »tankönyveink« a Szikra Könyvkiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzseggő, üresen propagandisztikus világoskék szovjet pártfőiskolai füzetek voltak. [...] A szakmai könyvek jó része nemcsak az irodalomjegyzékből, hanem a hozzáférhető könyvtári állományokból is hiányzott. Az ideológiailag nemkívánatos, elavult »polgárinak« vagy »ellenségesnek« nyilvánított munkákat kiselejtezték, illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba helyezték. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten”.³⁹⁸

A posztgraduális képzés bázisául is szolgáló külföldi magyar intézetek, illetve collegium hungaricumok rendszerét az 1945 és 1947 közötti vallás- és közoktatásügyi miniszter, a parasztpárti Keresztury Dezső (1904–1996) még meszesemenően támogatta. Az örökébe lépő Ortutay Gyula azonban 1947 és 1950 között valamennyi nem szocialista országban lévő magyar intézmény támogatását megszüntette, és vezetőiket sorban hazarendelte. E folyamat a Kultúrkapcsolatok Intézetének 1949. június 4-ei megalapításával zárult le. A Külügyminisztérium felügyelete alá került intézmény feladata a kulturális, elsősorban a művészeti kapcsolatok ápolása lett. A külföldi magyar intézetek szerepéről

³⁹⁷ [I. Tóth Zoltán hozzászólása Elekes Lajos „A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a kongresszus tanulságai nyomán” című tanulmányához.] *Századok*, 1953. 650.

³⁹⁸ Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltém*. Budapest, 1997, Kulturtrade, 76–78.

és hivatásáról vallott klebelsbergi tudománypolitikai koncepció hosszú időre feledésbe merült.

A történetírás gleichschaltolásának befejező lépéseként központosították a levéltári rendszert. Az önkormányzati levéltárakat államosították, és 1950-ben létrehozták a Levéltárak Országos Központját. Ez valamennyi levéltár – beleértve az Országos Levéltárat is – fölött felügyeleti jogot gyakorolt. A LOK az 1950-es években „kézi vezérléssel”, vagyis a legapróbb ügyekbe is beavatkozva irányította a levéltárakat. Első vezetője 1950-től 1957-ig Borsa Iván (1917–2006), az Országos Levéltár egyik korábbi levéltárosa volt. Az 1949-ben ötvenfős személyzettel működő nemzeti levéltár a következő években fokozatosan elvesztette történettudományos, illetve történetkutatói jellegét, s egyre inkább iratátvitelre, valamint az iratok rendezésére és feldolgozására rendezkedett be. A munkatársak ezt három osztályba – 1867 előtti kormányzati szervek, 1867 utáni kormányzati szervek, illetve nem állami szervek iratai – sorolva végezték.

A történetírás új intézményi struktúrájának csúcán 1949 végéig a Tudományos Tanács „történész aktívája”, azt követően a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége mellett megszervezett Központi Előadói Iroda „történelmi munkaközössége”, majd 1953 októberétől az MTA II. Osztályához kapcsolódó „Történeti Főbizottság”, illetve Történettudományi Bizottság helyezkedett el. Maguk az egyes grémiumok kulcsemberei azonban ugyanazok voltak, mint addig. 1956-ig e téren mindössze annyi változás történt, hogy Andics Erzsébettel kialakult ellentéte, szerényebb intellektuális képességei és kevésbé intrikus természete miatt Gerőné Fazekas Erzsébet szerepe és befolyása csökkent.

2. A MAGYAR TÖRTÉNELEM NEMZETI KOMMUNISTA INTERPRETÁCIÓJÁNAK KANONIZÁLÁSA AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Az 1950-es évek történetírása a gazdasági termeléshez és minden más társadalmi cselekvéshez hasonlóan „tervszerűen” zajlott. Vagyis a kutatók témákat és az elkészítendő kiadványok számát előírások határozták meg. A „magyar történettudomány első ötéves tervét” a Tudományos Tanács Társadalmi Tudományok Szakosztálya mellett működő Történész Aktívák dolgozta ki 1949 végén. A 12 „súlyponti kérdés” közül, amelyek lényegében az egész magyar történelmet átfogták, kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a 11–13. századi magyar királyság „feudális”, vagyis a marxista formációelmélettel összhangban lévő jellegzetességei bemutatásának; az „idegen hódítókkal szembeni harc” és ezzel összefüggésben a térség népei közötti összefogás ábrázolásának; a 15–18. századi „paraszti osztályküzdelmek” feltárásának; az abszolutisztikus jellegű önálló nemzeti állam megteremtésére irányuló 17–18. századi törek-

az ún. aspirantúráknak a felügyelete az Akadémia, illetve az akadémiai intézetek hatáskörébe tartozott. 1949-ben megszüntették a NÉKOSZ-t, az Eötvös Collegiumot pedig egyszerű egyetemi internátussá degradálták.

A régi professzori kar megtizedelése, az új és felkészületlen „káderek” beözönlése a felsőoktatásba, s a különböző átszervezések katasztrofális következményekkel jártak az egyetemi történetképzés színvonalát illetően. Nem egy félreállított és ezért sértett régi professzor, hanem az ELTE Történettudományi Karának frissen kinevezett dékánja, I. Tóth Zoltán állapította meg 1953-ban, hogy „A minőségi igények csökkenése, a középiskolás módszerek eluralkodása, a tudományos szempontok háttérbe szorulása elmosták az egyetemi jelleget és bizonyos mértékben felső középiskolává alakították át az egyetemet”.³⁹⁷ Az igényesebb diákok ugyanilyen nivótlanak ítélték a történetképzés színvonalát. Egyikük, Berend T. Iván (1930–), a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, aki közgazdász diplomája mellé az ELTE történelem szakát is elvégezte, utóbb így emlékezett az 1950-es évek elején szerzett bölcsészkarai tapasztalataira: „Bölcsészkarai tanulmányaink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetemes történeti »tankönyveink« a Szikra Könyvkiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzseggő, üresen propagandisztikus világoskék szovjet pártfőiskolai füzetek voltak. [...] A szakmai könyvek jó része nemcsak az irodalomjegyzékből, hanem a hozzáférhető könyvtári állományokból is hiányzott. Az ideológiaiag nemkívánatos, elavult »polgárinak« vagy »ellenségesnek« nyilvánított munkákat kiselejtezték, illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba helyezték. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten”.³⁹⁸

A posztgraduális képzés bázisául is szolgáló külföldi magyar intézetek, illetve collegium hungaricumok rendszerét az 1945 és 1947 közötti vallás- és közoktatásügyi miniszter, a parasztpárti Keresztury Dezső (1904–1996) még meszesemenően támogatta. Az örökébe lépő Ortutay Gyula azonban 1947 és 1950 között valamennyi nem szocialista országban lévő magyar intézmény támogatását megszüntette, és vezetőiket sorban hazarendelte. E folyamat a Kultúrkapcsolatok Intézetének 1949. június 4-ei megalapításával zárult le. A Külügyminisztérium felügyelete alá került intézmény feladata a kulturális, elsősorban a művészeti kapcsolatok ápolása lett. A külföldi magyar intézetek szerepéről

³⁹⁷ [I. Tóth Zoltán hozzászólása Elekes Lajos „A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a kongresszus tanulságai nyomán” című tanulmányához.] *Századok*, 1953. 650.

³⁹⁸ Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest, 1997, Kulturtrade, 76–78.

és hivatásáról vallott klebelsbergi tudománypolitikai koncepció hosszú időre feledésbe merült.

A történetírás gleichschaltolásának befejező lépéseként központosították a levéltári rendszert. Az önkormányzati levéltárakat államosították, és 1950-ben létrehozták a Levéltárak Országos Központját. Ez valamennyi levéltár – beleértve az Országos Levéltárat is – fölött felügyeleti jogot gyakorolt. A LOK az 1950-es években „kézi vezérlelssel”, vagyis a legapróbb ügyekbe is beavatkozva irányította a levéltárakat. Első vezetője 1950-től 1957-ig Borsa Iván (1917–2006), az Országos Levéltár egyik korábbi levéltárosa volt. Az 1949-ben ötvenfős személyezettel működő nemzeti levéltár a következő években fokozatosan elvesztette történettudományos, illetve történetkutatói jellegét, s egyre inkább iratátvitelre, valamint az iratok rendezésére és feldolgozására rendezkedett be. A munkatársak ezt három osztályba – 1867 előtti kormányzati szervek, 1867 utáni kormányzati szervek, illetve nem állami szervek iratai – sorolva végezték.

A történetírás új intézményi struktúrájának csúcán 1949 végéig a Tudományos Tanács „történész aktívája”, azt követően a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége mellett megszervezett Központi Előadói Iroda „történelmi munkaközössége”, majd 1953. októberétől az MTA II. Osztályához kapcsolódó „Történeti Főbizottság”, illetve Történettudományi Bizottság helyezkedett el. Maguk az egyes grémiumok kulcsemberei azonban ugyanazok voltak, mint addig. 1956-ig e téren mindössze annyi változás történt, hogy Andics Erzsébettel kialakult ellentéte, szerényebb intellektuális képességei és kevésbé intrikus természete miatt Gerőné Fazekas Erzsébet szerepe és befolyása csökkent.

2. A MAGYAR TÖRTÉNELEM NEMZETI KOMMUNISTA INTERPRETÁCIÓJÁNAK KANONIZÁLÁSA AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Az 1950-es évek történetírása a gazdasági termeléshez és minden más társadalmi cselekvéshez hasonlóan „tervszerűen” zajlott. Vagyis a kutatandó témákat és az elkészítendő kiadványok számát előírások határozták meg. A „magyar történettudomány első ötéves tervét” a Tudományos Tanács Társadalmi Tudományok Szakosztálya mellett működő Történész Aktívák dolgozta ki 1949 végén. A 12 „súlyponti kérdés” közül, amelyek lényegében az egész magyar történelmet átfogták, kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a 11–13. századi magyar királyság „feudális”, vagyis a marxista formációelmélettel összhangban lévő jellegzetességei bemutatásának; az „idegen hódítókkal szembeni harc” és ezzel összefüggésben a térség népei közötti összefogás ábrázolásának; a 15–18. századi „paraszti osztályküzdelmek” feltárásának; az abszolutisztikus jellegű önálló nemzeti állam megeremtésére irányuló 17–18. századi törek-

vések kidomborításának, s végül az 1848 utáni egyetlen évszázad számos kérdésén belül a munkásság és a kommunisták harcai feltárásának. A 12 témához, amelyek fele az 1790 utáni időszakra esett, közel félszáz dokumentumkötet és több mint kéttucat monográfia elkészítését vették tervbe. Sürgős feladatként írták elő, hogy e munkákra támaszkodva mielőbb olyan marxista szellemű új szintézisek szülessenek, amelyek a középiskolások és az egyetemisták kezébe adhatók. Végül célként már ekkor egy „sokkötetes magyar történelem” lebegett a szemük előtt, ám ennek elkészítésére az 1955-éig tartó „tervperiódust” túl rövidnek tartották. Első lépésként ezért egy öt-, majd később hatkötetesre bővített egyetemi tankönyv sorozat kiadását határozták el. A munka zöme a Történettudományi Intézet munkatársaira hárult, akiknek az egyes részek elkészítésén túl az egyetemeken és a levéltárakban dolgozó történészek munkáját is koordinálni kellett. A Munkásmozgalmi Intézetre profiljának megfelelően csak 19–20. századi témák feldolgozása várt. Ezen belül különösen fontosnak tartották a magyar munkásmozgalom története válogatott dokumentumai közreadását 10 kötetben. Úgy tervezték, hogy ezek már 1951–1953-ban megjelenhetnek. Egyetemes történeti témák kutatását csak korlátozottan, a Szovjetunió és a „népi demokráciák” története terén irányozták elő. Nagy súllyal szerepeltették viszont a szovjet történészek egyetemes történelemmel foglalkozó könyveinek és a „népi demokratikus országok történettudománya kiemelkedő műveinek” a lefordítását. Betervezték továbbá Kossuth Lajos és Rákosi Mátyás születése 150., illetve 60. évfordulójának megünneplését 1952-ben; Rákóczi születésének 300. évfordulójára való megemlékezést 1953-ban, továbbá egy reprezentatív történészkongresszus megrendezését 1952-ben.

A tervhez csatolt melléklet javaslatot tartalmazott a magyar történelem új, marxista periodizációjára. A középkor eszerint a „magyar őstársadalommal és a honfoglalással” kezdődött, a 13. század második feléig terjedő „korai feudalizmussal” és a feudalizmus 15. század végéig tartó „teljes kibontakozásával” folytatódott, s az 1790-ig terjedő „késői feudalizmussal” végződött. Az 1790 és 1918 közötti újkort három szakaszra tagolták. Az 1790 és az 1867 közötti időszakot a „feudális viszonyok válsága és a kapitalista gazdálkodás kezdetei” jellemezték. 1867-től 1900-ig tartott a „szabadversenyen alapuló kapitalizmus” kora, majd 1900-tól a háború végéig – Lenin terminológiáját átvéve – az „imperializmus kifejlődése”. A legújabb kor ugyancsak három alperiódusból állt. Ezek a következők voltak: az 1918–19-es forradalmak, a negyedszázados Horthy-korszak, s végül a „népi demokrácia és a szocializmus építése” 1945-től.

A gazdasági élet terveihez hasonlóan a történetírás első ötéves terve is maximalista volt, s ezért csak részben valósult meg. A magyar történelem már 1945 után megkezdődött marxista átértelmezése ennek ellenére nem csak kiteljesedett, hanem ismeretterjesztő előadások, kiállítások, népszerűsítő kiadványok, egy rövid, de átfogó szintézis, valamint az egyetemi tankönyvek

– késve ugyan, de 1961–1962-ben mégis megjelent – első három kötete révén kanonizálódott is.

Az 1526 előtti magyar történelem értelmezésének meghatározó történésze továbbra is Molnár Erik volt. 1945-ös könyvének folytatásaként Molnár 1949-ben közzétette *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig* című munkáját, melyben az 1200 és 1526 közötti gazdasági és társadalmi viszonyokat elemezte. Ebben Hóman Bálinttól, aki a 13. századtól kezdve „rendi társadalomról” írt, és Mályusz Elemértől, aki a 15. századig a hűbériséget tartotta meghatározónak, egyaránt elhatárolódott. Amellett érvelt, hogy az „uralkodó osztályon” belüli rendi és hűbéri kapcsolatok nem egymást kizáró, hanem párhuzamosan létező, és egymással összefonódó jelenségek voltak. Korszakjelőként a feudalizmus fogalmát alkalmazva az 1200 és 1350 közötti másfél évszázadot „barbár feudalizmusnak”, míg az azt követő 136 évet a „feudális civilizáció” korszakába vezető „átmenetnek” nevezte. A magyar történelem alapvető sajátosságának tartotta a városi fejlődés elmaradottságát és a „polgárság” gyengeségét. Ebből következett, hogy Mátyás centralizációs törekvései nem vezethettek tartós eredményre, s amennyiben mégis, annak terheit a parasztságnak kellett hordozni. A jobbgátság helyzetének alakulásával kapcsolatos régi vitakérdésben úgy foglalt állást, hogy a 14–15. században sem általános hanyatlás, sem általános felemelkedés nem következett be. Egy vékony paraszti réteg meggazdagodott, a többség viszont elszegényedett. A fejlődés előmozdítójának ezt a vékony gazdagparaszti réteget tartotta. Ők voltak azok, akik az egész feudális társadalommal szemben a társadalmi haladást képviselték, s akik az 1514-es felkelés bázisát is adták. Ennek leverése viszont annyira megtépázta az ország erejét, hogy a törökkel szembeni ellenállás eleve kudarcra volt ítélve. „A centralizált államhatalmat, a török veszedelem leghatékonyabb ellenszerét, a parasztforradalm győzelme sem teremtette volna meg. De ha a parasztság Magyarországot csak valamennyire is a saját hazájának érezhette volna, az a parasztsereg, amely Nándorfehérvárnál erejét egyszer már megmutatta, az ország védelmére újból felsorakozott volna. [...] Mohácsnál egy uralkodó osztály, mely az uralkodásra képtelenné vált, tett pontot a saját története után, de egyben, hosszú időre, a vezetése alatt állott ország független léte után is.”³⁹⁹

Molnár könyve nemcsak a korábbi magyar történetírás értelmezési sémáival szakított, hanem az Andics által vezetett „történész aktíva” ötéves tervének szempontjaival, valamint az ahhoz csatolt időrendi beosztással és periodizációs terminológiával sem egyezett. Ezzel magyarázható, hogy a Központi Előadói Iroda szervezésében 1950 elején nyilvános vitát tartottak róla, amelynek során

³⁹⁹ Molnár Erik: *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*. Budapest, 1949, Szikra, 366–367.

éles bírálatban részesítették a szerzőt. A bírálatok egyik centrális kérdése a Molnár által alkalmazott periodizáció és korszakjelölő terminológia volt. „A vitában – mint zárszavában Andics Erzsébet leszögezte – egyhangú vélemény alakult ki arra vonatkozólag, hogy a Molnár elvtárs által alkalmazott periodizálás nem helyes”. A világtörténelmi fejlődésre vonatkozólag éppúgy, mint a feudalizmust illetően „az engelsi periodizálást kell alapul vennünk, mint olyat, amely nemcsak az általános emberi fejlődésre, hanem az egyes népek és országok fejlődésére is érvényes. Az engelsi beosztásnak semmiféle revízióját, semmiféle elvi »módosítását« nem fogadhatjuk el.” A parasztság differenciálódásáról és a gazdagparasztság progresszív szerepéről írottakat főleg Pach Zsigmond Pál kifogásolta. „Nyilvánvaló – szögezte le Pach igazgatójával szemben –, hogy a parasztháborúk harcos, antifeudális jellegét nem a gazdag parasztok, hanem a szegény tömegek adták meg.” Ugyancsak sokan – Mód Aladár, Lederer Emma, Gyórfy Sándor – kifogásolták a szerző „objektívizmusát”, „sematizmusát”, illetve „elvont szociologizmusát”, amellyel a Szovjetunióban már leküzdött „pokrovszkizmusra” emlékeztető módon és „Révai elvtárs” útmutatásától eltérően nem domborította ki eléggé a nemzeti múlt „dicső hagyományait”. Sőt Ágoston Péter, Szabó Ervin és mások szemléletét átvéve nemcsak az Anjou-korról rajzolt negatív képet, hanem IV. Béláról és a Hunyadiakról is. Csák Máté tartományúri törekvéseit viszont a sikeres központosítás példajaként mutatta fel. Andics Erzsébet ezt is elfogadhatatlannak tartotta. Az I. Péter szerepét dicsőítő – Pokrovskij utáni – szovjet történetíráshoz hivatkozva kárhóztatta, hogy Molnár túlzásba vitte a „nacionalista magyar történetírás csökevényei elleni éles harcot”, miközben megfeledezett a „hazaáruló kozmopolitizmus” veszélyeiről. Pedig a „legelevenebben élő reakciós történelmi iskola”, a szellemi történet „kétségtelen sovinizmusa mellett ugyanakkor a legcinikusabb kozmopolita volt. (Gondoljunk csak klerikális és Habsburg-párti jellegére.)”

A vitának ebben a részében jól kitapinthatóan a magyar marxista történetpolitikai hagyomány két irányzata mérte össze erejét. Élvezve Révai József támogatását Andics és társai nemcsak nyílt bírálatban részesíthették Molnár Eriket – aki 1950 júliusától a Magyar Népköztársaság igazságügy-minisztere volt –, hanem számos rész kérdésben még önkritikára is kényszerítették. Szemléletének gyökeres átértékelésére azonban egyáltalán nem tudták rábírni. Molnár kitartott amellett, hogy esetében nem Pokrovskijéhoz hasonló „baloldali elhajlásról”, hanem a „nacionalista, sovinszta történetírás elleni küzdelemről” van szó, amelynek a szükségességét a „munkaközösség tagjai közül sokan nem ismerték fel” eléggé.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Gyórfy Sándor – Pach Zsigmond Pál: Vita Molnár Erik: „A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig” című könyvéről. *Társadalmi Szemle*, 1950. 388–400.

A vita nem vette el Molnár kedvét a magyar őstörténet és középkor kérdései fölötti további töprengéstől. Bár 1952-ig igazságügy-, azt követően pedig külügyminiszter volt, 1953-ban új könyvet jelentetett meg a magyar őstörténetről. Különböző antropológiai és néprajzi megfigyelések, valamint a szovjet régészet eredményei alapján ebben elvetette a finnugor őshaza Káma-Volga-vidéki, addig általánosan és általa is elfogadott elméletét. Ehelyett azt igyekezett bizonyítani, hogy a finnugor-szamojéd őshaza Szibériába – feltehetően a Góbi sivatag déli részére és a környező sztyeppékre – lokalizálható. A finnugor törzsek egy része innen kelt át a II. évezred elején és később az Urál nyugati oldalára. „Az elköltözöttek magukkal vitték nyelvükben a török hatás emlékeit, míg a visszamaradottak fokozatosan eltörökösödtek. Az antropológiai folyamat pedig, amely az északra költözést kísérte, abban állott, hogy az elvándorlók az uráli típus mellett magukkal vitték a közép-ázsiaiak vagy szajáninak nevezett rövid fejű mongoloid típust”.⁴⁰¹

Molnár új őshazaelmélete középkor-értelmezéséhez hasonlóan heves vitát váltott ki. Elsősorban a nyelvészek utasították el tézisé, akik közül Hajdú Péter (1923–2002) külön tanulmányban is kifejtette érveit a Káma-Volga-vidéki finnugor őshaza elmélete mellett (*A magyarság kialakulásának előzményei*, 1953). Antropológiai megfontolások alapján ugyanígy foglalt állást Lipták Pál (1914–2000) is (*An Anthropological Survey of Magyar Prehistory*, 1954). A különböző álláspontok a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953 decemberében megrendezett vitaülésén manifesztálódtak, amelynek során Molnár Erik lényegében egyedül maradt elméletével. A nyelvészek (Zsirai Miklós, Lakó György, Knieza István, Harmatta János) éppúgy elutasították az uráli őshaza áthelyezését a Góbi sivatag déli részére, mint a régész László Gyula vagy a bizantinológus Moravcsik Gyula. Zsirai indokoltan figyelmeztette Molnárt „módszerének” tudománytalanságaira, többek között a pontos hivatkozások hiányára, és ennek következtében állításai eredetének ellenőrizhetetlenségére (*A magyar őstörténet kérdései*, 1955).

A magyar történelem 1526 utáni korszakainak „bibliája” változatlanul Mód Aladár 400 éve volt. Egyre bővülő terjedelemben és mindig a pillanatnyi politikai helyzethez igazítva a könyvet 1954-ben már hetedik kiadásban terjesztették. A példányszám erre az időre meghaladta az 50 ezret, a könyv terjedelme pedig az eredeti 235 oldalról csaknem 700 oldalra nőtt. A növekedést elsősorban az utolsó fejezetek bővülése okozta. A Horthy-korszak kritikájával az első kiadásban még csak 17, az 1948-asban 20, az 1951-esben azonban már 70, az 1954-esben pedig több mint 150 oldal foglalkozott. S az utolsó kiadásokban ehhez jött az 1945 utáni évek apoteózisa, amikor a „fasizmus nyílt kép-

⁴⁰¹ Molnár Erik: *A magyar nép őstörténete*. Budapest, 1953, Szikra, 34.

viselőin és a háborúért felelős reakció elsősorban kompromittált képviselőin kívül” mindenki számára lehetővé vált „a politikai és társadalmi életbe való bekapcsolódás”, s amely időszak meghatározó tartalma a „magyar nép és a kommunista párt harca” volt a népi demokrácia győzelméért és a szocializmusért.⁴⁰² A könyv egészének szelleme és mondanivalója mindazonáltal nem változott. A szöveg szervezőelve továbbra is a magyar történelem hagyományos függetlenségi interpretációjának az ötvözése volt a történelmi materializmus hangsúlyozottan gazdasági és osztályharcos szempontjaival. Így Dózsától az erdélyi fejedelmeken, Rákóczin, Martinovicson, Kossuthon, Petőfin, Táncsicson és a Tanácsköztársaság vezetőin át egészen Rákosi Mátyásig húzódott a magyar történelem nemzeti függetlenséget és társadalmi haladást egyszerre képviselő progresszív vonulata. Velük szemben álltak a nemzeti érdekek árulói, akiknek a sora Werbőczyvel kezdődött, Károlyi Sándorral és Görgeyvel folytatódott, s a mélypontot 1944. október 15-én érte el, amikor Hitler kegyéből és akaratából „Szálasi gyilkos és bűnöző bandája” került hatalomra. Azért pedig, hogy mindez bekövetkezett, „a fő felelősség elsősorban a magyar nagybirtokosok és nagykapitalisták ellenforradalmi rendjét és ennek fő képviselőjét, Horthy terhel”.⁴⁰³

Molnár Erik és Mód Aladár korábbi műveinek kiegészített és egyes pontokon módosított kiadásai mellett számos monográfia és tanulmánykötet részletezte, illetve esetenként árnyalta az 1940-es évek végére fővonalaiban már kialakult nemzeti kommunista történetírói kánont. A Molnár Erik által felvázolt „osztályharcos” középkorképet elsősorban Elekes Lajos Hunyadi Jánosról és Hunyadi Mátyásról írott heroizáló munkái módosították. Hunyadi Jánost Elekes a középkori magyar nagybirtokos osztály olyan kivételes alakjaként mutatta be, aki „osztálya tagjaival ellentétben, szakítva a szűk nemesi politikával, a török ellen mert és tudott támaszkodni a népre”. Sőt nemcsak az elnyomott magyarországi jobbagyságot tekintette szövetségeseinek, hanem a kelet-európai népek összefogását is kezdeményezte. Mindezek miatt politikája „lényeges vonásaiban haladó volt”, s mint hadvezér a „nemzeti és nemzetközi haladás ügyét védelmezte”.⁴⁰⁴ Elekes nagyon pozitív képet rajzolt Mátyásról is, akinek nagyságát abban látta, hogy a nyugat-európaihoz viszonyítva szerény magyarországi erőforrásokat messzemenően kihasználva eredményesen törekedett erős központi hatalom kiépítésére (*Mátyás és kora*, 1956).

A 16–17. század megítéléséhez többek között Klaniczay Tibor (1923–1992) irodalomtörténész terjedelmes Zrínyi-monográfiája szolgáltatott támpontokat.

⁴⁰² Mód Aladár: *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért*. Hetedik, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, 1954., Szikra, 683.

⁴⁰³ Uo. 674.

⁴⁰⁴ Elekes Lajos: *Hunyadi*. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó, 486–487.

A Hunyadiak örökségének lényege eszerint a „megalkuvás nélküli küzdelem” volt „mindkét ellenség”, de különösen a 17. századtól már „nagyobb veszélyt jelentő” Habsburg-ház ellen, valamint az „ellentétes érdekű osztályok összefogása” és a „nemzeti abszolutizmus” megteremtése. Ezt az örökséget a magyar uralkodó osztály képviselői közül csak nagyon kevesen vállalták. E kevesek közé tartoztak az erdélyi fejedelmek, mindenekelőtt Bocskai és Bethlen Gábor, valamint Zrínyi Miklós, akinek az eszméi nagy szerepet játszottak „az egymást követő kuruc felkelések kirobbanásában”, és akinek a „hősi élete századok múlva is világító fátyla volt a haladásért, a szabadságért, a függetlenségért küzdő nagy fiaink számára”.⁴⁰⁵

A kuruc mozgalom, Thököly és Rákóczi megítélésében kezdetben Pach Zsigmond Pál írásai számítottak irányadónak. Pach Móddhoz hasonlóan éles szavakkal bélyegezte meg az „elnyomó Habsburg abszolutizmus” és az őket kiszolgáló „népellenes katolikus főpapság” politikáját, melynek egyetlen célja volt: Magyarország „gyarmatosítása”. A török kiűzése – állapította meg a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese – valójában a Habsburgok „gyarmatszerző háborújának” tekintendő, akiknek a közegei úgy jelentek meg Magyarországon, mint a tengerentúli gyarmatokon az „európai civilizáció” képviselői. Velük szemben álltak a bujdosók tömegei, akiknek a többsége jobbagy volt, ám „számos nemes, sőt egy-két főúr is akadt köztük”. Belőlük alakult ki időnként az a „nemzeti egységfront”, amely felvette a harcot az „idegen betolakodókkal” szemben.⁴⁰⁶ A Rákóczi-szabadságharc e 17. századi „nemzeti küzdelmek” betetőzése volt. Jelentősége elsősorban abban állt, hogy minden korábbinál „szélesebb nemzeti egységfrontot teremtett, és az idegen elnyomással, gyarmatosítással szemben élesen felvetette nemzetünk polgári haladásának, független fejlődésének a kérdését”. Emellett előremutató volt annyiban is, hogy a korábbi felkelésektől eltérően már nem „vallási köntösben” jelent meg, hanem „társadalmi és nemzeti küzdelemként”, s mint ilyen közvetlenül előlegezte a nemzeti szabadságért és a társadalmi haladásért folytatott 19. és 20. századi küzdelmeket. Vagyis – mint Rákosi Mátyás megállapította, és Pach idézte – »amiért hiába küzdöttek Rákóczi kurucjai, Kossuth honvédei, az 1919-es forradalom vöröskatonái, azoknak a céloknak az elérését most a történelem lehetővé tette«. ⁴⁰⁷ Jóval nagyobb empirikus anyagot mozgatva és árnyaltabban fogalmazva, de lényegében ugyanebben a szellemben tették közzé Rákóczi-életrajzukat Köpeczi-Béla (1921–2010) és R. Várkonyi Ágnes (*II. Rákóczi Ferenc*, 1955).

⁴⁰⁵ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó, 1954, 4–5. és 527.

⁴⁰⁶ Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Budapest, 1952, Szikra, 75–91.

⁴⁰⁷ Pach Zsigmond Pál: Bevezetés. In *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai*. Thaly Kálmán jegyzetével. Budapest, 1951, Szépirodalmi Könyvkiadó, 23–24.

Az „idegen hódítók” elleni védelmi harcok sorozata az 1952 helyett 1953-ban megrendezett történészkongresszusnak is egyik központi témája volt. A „feudális német hódítókkal” szemben folytatott 11–14. századi küzdelmekről az „amerikai és angol imperialisták” 1919 és 1944 közötti, „a magyar nép felszabadulása ellen” folytatott „aknamunkájáig” terjedő vonulat különböző állomásait összesen 11 előadás taglalta. Az előadók közül Székely György a 11–14. századdal, Elekes Lajos és Sinkovics István a török elleni harcokkal, Pach Zsigmond Pál és Heckenast Gusztáv a Rákóczi-szabadságharccal, Zsigmond László pedig a Horthy-korszakkal foglalkozott. Az alaphangot Elekes Lajos adta meg nyitó előadásában. Ennek lényege Révai–Mód koncepciójának kiterjesztése volt a magyar történelem korábbi korszakaira. „Népünk ezeréves története – szölt a verdikt –: szabadságunkért és függetlenségünkért belső és külső elnyomókkal vívott évszázados küzdelmek láncolata”.⁴⁰⁸

A múlt ilyen végletesen sematikus leegyszerűsítése aktuálpolitikai célokat szolgált. Ezek lényegét Pach Zsigmond Pál egyik nyilatkozatában nyilvánvalóvá is tette. „A szabadságharcos hagyományok feltárásával – írta – el kell mélyítenünk dolgozó népünkben a szabad haza iránti szeretetet, hogy eredményesebben tudjunk szembeszállni az imperialistákkal, hogy békemozgalmunkat még szilárdabbá tegyük, és egész népünk egységesen sorakozzék fel a béke ellenségeivel szemben.”⁴⁰⁹ E cél érdekében a Magyar Történelmi Társulat 1951-ben külön könyvsorozat (*Népszerű kiadványok*) kiadását kezdte meg. Ebben többek között Hunyadiáról, Vak Bottyánról, Esze Tamásról, a „márciusi fiatalokról”, Vasvári Pálról, „Bem apóról” és Varga Katalinról jelentek meg rövid és olvasmányos életrajzok. Azt 1950-es évek végéig a sorozat keretében összesen 25 füzet látott napvilágot.

A függetlenségi harcok vezetői közül legnagyobb kultusz Kossuth Lajos személyét övezte. A születésének 150. évfordulója alkalmából, 1952-ben kiadott kétkötetes emlékkönyv bevezetőjében Révai József valóságos apoteózist zengett érdemeiről. Értékelése szerint Kossuth nemcsak a 19. századi magyar történelem, hanem a „magyar függetlenségért vívott évszázados küzdelemnek” is a „legnagyobb alakja” volt, aki „nem egyezkedett az idegen elnyomókkal, hanem forradalmi eréllyel fegyverbe szólította a népet”. A koncepció perек és a „volt kizsákmányolók” 1951-es kitelepítésének mintegy történelmi előképeként dicsőítette Kossuthot azért is, mert „kész volt arra, hogy a hazaárulókat törvényen kívül helyezze”, mert „elrendelte birtokaik elkobzását”, és mert „parancsot adott a Habsburgokkal egy húron pendülő tisztek és mánások kitele-

⁴⁰⁸ Elekes Lajos: A magyar nép szövetségesei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban. In *Magyar történész kongresszus. 1953. június 6–13.* Budapest, 1954, Akadémiai Kiadó, 15.

⁴⁰⁹ Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*, i. m. 5–6.

pítésére az ország fővárosából”.⁴¹⁰ A 11 szerző közül hasonló húrokat pengetett Andics Erzsébet is, aki Kossuth „árulók és megalkuvók” ellen vívott szüntelen harcát taglalta a reformkorban és a forradalom alatt. A szerzők többsége viszont, akik közül heten az ún. polgári történészeket reprezentálták, szakszerű tanulmányokkal járultak hozzá az évforduló megünnepléséhez. Az egyes írók közül kiemelkedett Szekffü Gyuláé, aki nagy beleérzéssel és némi rezignáltsággal taglalta az idős Kossuth öregedési folyamatát és emberi problémáit. Az első kötet első tanulmányát az 1949-ben félreállított, s végül a gödöllői agráregyetem könyvtárába került Kosáry Domokos írta Kossuth harcáról, „a feudális és gyarmati elnyomás ellen”. Ebben nemcsak saját 1946-os könyvének egy-két passzusát korrigálta, hanem az egész „szellemtörténeti irány”, illetve „történetírásunk polgári korszaka” szempontjait is kritikával illette, miközben elismeréssel szölt Révai és követői megközelítéséről.⁴¹¹ Ez volt az az ún. vörös farok, amelyet a túlélés, a megjelenés és a boldogulás érdekében ekkor és a későbbiekben oly sokan illesztettek szakmailag akár korrekt munkáik elejére és/vagy végére.

1953–1954-ben készült, de csak 1959-ben jelent meg az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetének első marxista szempontok szerint készült részletes összefoglalása. Szerzője a nemzeti kommunista történelemszemlélet egyik fiatal zászlóvivője, Spira György volt. A kor eseményeinek és szereplőinek megítélésében Spira Révai, Mód és Andics útmutatását követve olyan „népi demokratikus” kritériumrendszert érvényesített, amelynek maradéktalanul csak Táncsics, Petőfi és radikális társaik, továbbá a „jobbágyszabaddító Kossuth” feleltek meg. Az eszméikért részben életüket is áldozó hősökkel álltak szemben az „osztrák és magyar ellenforradalmárok”, köztük a katolikus püspökök, a békepárt vezetői és Görgey. Ehhez a leegyszerűsített szemlélethez kimódoltan patetikus stílus, valamint az utolsó oldalakon annak felvillantása társult, hogy az 1945 utáni átalakulás szervesen következett 1848-ból (*A magyar forradalom 1848–49-ben*, 1959).

A függetlenségi harcok mellett kiemelt figyelem irányult a parasztság helyzetének és különböző mozgalmainak a történetére. A részletkutatások hiánya miatt az új eredmények általában nem monográfiák, hanem tanulmányok, illetve tanulmánykötetek formájában jelentek meg. A 14–15. századi jobbágyság jogi helyzetével és rétegződésével, valamint az a középkori eretnekmozgalmakkal elsősorban Székely György foglalkozott. Mellette megszólalhatott azonban Mályusz Elemér is, aki a korai mezővárosi fejlődés jellegzetességeit

⁴¹⁰ Révai József: [Bevezetés]. In *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. köt. Szerk. I. Tóth Zoltán. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó, V–VI.

⁴¹¹ Kosáry Domokos: Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen. Uo. 1–2.

tárta fel, valamint a székelyekről és a kunokról értekező Györffy György, s a német telepítések történetéről képet adó Fügedi Erik (*Tanulmányok a parasztság történetéhez a 14. században*, 1953). A parasztság 18. századi történetéről Spira György szerkesztett tanulmánykötetet (*Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*, 1952). A régiek közé tartozó Berlász Jenő és Wellmann Imre mellett e kötet szerzőinek többsége – például Vörös Károly (1925–1996), Varga János (1927–2008) és Várkonyi Ágnes – olyan fiatal kutató volt, akik 1950–1951-ben fejezték be egyetemi tanulmányaikat, s levéltárosként vagy a Történettudományi Intézet aspiránsaként még pályájuk elején álltak. Részben ugyancsak fiatal aspiránsok – Szabad György (1924–), Vörös Antal (1926–1983) és mások – írták azt a kötetet, amely a parasztság 1849 és 1867 közötti helyzetével foglalkozott (*Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867*, 1951). E kötetek számos írása olyan érvényes megállapításokat tartalmazott, amelyek tartósan beépültek történelmi tudásunkba. Egészében azonban azt dokumentálták, hogy „A magyar feudalizmus történetén szinte megszakítatlan láncként húzódik végig a parasztküzdelmek megújuló sorozata. A paraszti ellenállás az az erő, mely az úri kizsákmányolást megállítja azon a határon, hol már a jobbágygazdaság további fennmaradása forog veszélyben; a »szegénység« szembefeszülése ösztökéli a haladás útjára a feudalizmus korhadó gépezetét”.⁴¹²

A függetlenségi harcok vezetőinek és a parasztfelkelések vezéreinek mint pozitív hősöknek a negatív ellenpárjai az ország „gyarmatosítására” törekvő Habsburgok, valamint az anyagi érdekeiktől vezérelve velük szövetségre lépő nagybirtokosok és – mintegy az 1949-ben elítélt Mindszenty elődeiként – a „népellenes” katolikus főpapok voltak. Az ország függetlenségének elvesztése mellett az ország gazdasági elmaradottságáért is ők tettek felelőssé, nem a törökök. Az 1953-as történészkongresszuson a szovjet történészdelegáció tagjai teljes mértékben helybenhagyták ezt a múlt valóságától minden korábbinál jobban elrugaszkodó sematikus történelemképet. Jevgenyij Viktorovics Tarle (1874–1955) akadémikus, akinek Napóleonról és Talleyrand-ról írott könyvei ekkorra már magyarul is olvashatók voltak, a hozzá intézett kérdések egyikére válaszolva kijelentette: „a Habsburg uralom veszélyesebb volt a török uralomnál”. Kolléganője, Anna Mihajlovna Pankratova (1897–1957) akadémikus asszony ugyanakkor az idegbeteg Rettegott Iván orosz történelemben játszott „progresszív szerepével” példálózott.⁴¹³

Az 1849 és 1918 közötti időszak kutatása két témára koncentrált: a gazdasági fejlődésre, valamint a munkás- és parasztmozgalmakra. Az ipar fejlődéséről

⁴¹² Hadrovics László – Wellmann Imre: *Parasztmozgalmak a 18. században*. Budapest, 1951, Művelt Nép Könyvkiadó, 5.

⁴¹³ Magyar történészkongresszus, i. m. 667–668. és 670.

elsősorban Lederer Emma és Sándor Vilmos (1903–1962), régi kommunista és autodidakta gazdaságtörténész, valamint Pach Zsigmond Pál két fiatal tanítványának, Berend T. Ivánnak (1930–) és Ránki Györgynek (1930–1988) a munkái adtak körképet. A 19. század második felét és a 20. század elejét ezek a munkák a „kapitalista társadalmi-gazdasági formáció” olyan eseteként tárgyalták, amelyet még nem az ipar, hanem a „földesúri nagygazdaságok” túlsúlya jellemezett. Lenin nyomán ezt a kapitalista agrárfejlődés „porosz útjának”, illetve „porosz típusú tőkés fejlődésnek” nevezték. Ez a fejlődés olyan irányban haladt, amelyet „az osztrák nagytőke és a magyar nagybirtok vezető szerepe és érdekközössége határozott meg, s ebbe az érdekközösségbe »társult be« harmadik partnerként a kialakuló magyar nagyipari burzsoázia”. A fejlődés „általános törvényszerűségei” természetesen Magyarországon is érvényesültek, úgyhogy a kapitalizmus „szabadversenyen alapuló, monopólium előtti korszakát” – Lenin munkájának, illetve a történész aktíva ezen alapuló sillabuszának megfelelően – a századforduló éveiben a Duna és a Tisza mentén is az „imperializmus szakasza” váltotta fel. Az 1919 és 1945 közötti negyedszázadot a „kapitalizmus általános válságának” időszakaként mutatták be, amelyet az 1945 utáni években mintegy elkerülhetetlenül követett a kapitalizmus bukása.⁴¹⁴

A neoabszolutizmussal szembeni társadalmi és politikai ellenállás formáit a kolozsvári egyetemen végzett, s 1948-ban Budapesten doktorált Lukács Lajos (1922–1998), az 1867 utáni korai munkásmozgalom szervezeteinek (Általános Munkásegylet) történetét és kiemelkedő alakjainak, többek között Frankel Leónak az életútját Nemes Dezső és a Munkásmozgalmi Intézet munkatársai tárták fel. A Munkásmozgalmi Intézet 1949 és 1956 között megjelentetett mintegy félszáz kiadványa közül kiemelkedett a *Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* című sorozat, amelynek 1956-ig négy vaskos kötete látott napvilágot. Ezek közül az első három az 1849 és 1907, az ötödik pedig az 1917 és 1919 márciusa közötti időszakot fogta át. Az első három kötet kiadásában és általában a sorozat szerkesztésben kulcsszerepet játszott a fiatal Erényi Tibor. Az 1959–1960-ban megjelent 6/A–B köteteket Hajdu Tibor (1930–) és munkatársai szerkesztették. Az egyéb kiadványok közül említést érdemelnek még a századforduló földmunkás és szegényparaszti mozgalmaival, valamint az ifjúmunkás-mozgalom múltjával foglalkozó kötetek. A kánon szerint ezek a mozgalmak képviselték az összekötő kapcsot a korábbi függetlenségi harcok és a 20. századi kommunizmus között.

Az 1918–19-es forradalmak történetének feltárására a Munkásmozgalmi Intézeten belül 1951-ben külön munkacsoport alakult. A 2–3 éves kutatás ered-

⁴¹⁴ Pach Zsigmond Pál: Előszó. In *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918*. Szerk. Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál. Budapest, 1956, Szikra, 5–19.

ményei azonban nem szintézisben vagy részmonográfiákban, hanem Rákosi Mátyás előadásában, illetve brosúrájában összegeződtek (*A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a proletárforradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság, 1954*). Rákosi ebben tagadta a polgári demokratikus forradalom célkitűzéseinek pozitív vonásait, és élesen szembeállította azt a Tanácsköztársasággal, amelynek honvédő, sőt területvédő szándékot tulajdonított. Elhalványítva annak internacionalista vonásait a „proletárdiktatúrát” ezzel nyilvánvalóan a nemzeti küzdelmek sorába kívánta illeszteni. A bukás egyik legfontosabb okát a szociáldemokraták „árulásában” jelölte meg, s ebből kiindulva a március 21-ei pártegyesülést is kritikával illette. Tézisei az adott helyzet természetéből adódóan mindenki számára kötelező érvénnyel bírtak, miként az is, hogy a személyi kultusz követelményeihez alkalmazkodva szerepét felnagyították. Az 1930-as évek közepén koncepciók per áldozatává vált Kun Béla jelentőségét viszont kisebbíteni igyekeztek, sőt alkalmanként meg is feledkeztek róla.

A Horthy-korszak erősen leleplező szándékú újraértékelésének munkáit Nemes Dezső irányította. Az ő vezérletével és az Országos Levéltár két levéltárosának, az 1943-ban történelem–latin szakon végzett Pamlényi Ervinnek (1919–1984) és az Országos Rabbiképzőben iskolázódott, majd 1947-ben szociológiából doktorált Karsai Eleknek (1922–1986) a közreműködésével jelent meg az *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945* című dokumentumközlő sorozat első két kötete: *Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921* (1953) és *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon 1921–1924* (1956). Az első kötet bevezetőjének egy aspektusát, a fehérterror rémtetteit a két levéltáros a Történelmi Társulat népszerű sorozatában külön is ecsetelte (*A fehérterror*, 1951). Zsigmond László a kor külpolitikájának fő vonásait mutatta be (*Adalékok a magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikájához 1929–1945*, 1953). A kolozsvári egyetemen 1944-ben végzett Incze Miklós (1919–2010) az 1929–1933-as gazdasági világválság hazai hatásáról (*Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*, 1955), a tanulmányait Bukarestben kezdő, majd 1940 után Budapesten befejező Balázs Béla (1918–1959) pedig a „klerikális reakcióról” mint a „Horthy-fasizmus” támaszáról szerkesztett kötetet (*A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza*, 1953). E munkák már címeikkel jelezték a szerzők rendkívül negatív véleményét a faszizmusként tárgyalt ellenforradalmi rendszerről, amely nézetük szerint csak a fegyveres erőszakra támaszkodva tudott hatalmon maradni. Hiszen egyébként „Az egész ország dolgozó népe egységes volt a Horthy-rendszer elleni harcban”.⁴¹⁵ Legfőbb bűnbakká a korszak névadó-

⁴¹⁵ Karsai Elek – Pamlényi Ervin: *A fehér terror*. Budapest, 1951, Művelt Nép Könyvkiadó, 106.

ja, Horthy Miklós tétetett, akinek diabolizálását már Rákosi megkezdte egyik 1944-es előadásában (*A magyar hadifoglyokhoz*). Horthy, a nagybirtokosok, a „klerikális reakció”, a hadsereg és a csendőrség mellett a vádlottak padjára kerültek a szociáldemokraták is, akik a rendszerrel szemben folytatandó „következetes” harc helyett – mint Réti László a *Századokban* kifejtette – 1921-ben „lepaktáltak” Bethlennel, s később is részt vettek a parlament munkájában (*A Bethlen–Peyer-paktum*, 1950).

A kor egyik „legsikeresebb” „történelmi” munkája az 1950-ben megjelent *A Rákosi-per* volt, amely a Rákosi elleni 1925–1926-os és 1935-ös bírósági eljárás különböző dokumentumait – kihallgatási jegyzőkönyveket, védőbeszédet stb. – tartalmazta, s emellett bő válogatást közölt a korabeli sajtóközleményekből is. A mű több mint 250 ezer példányban kelt el, melyet csak *A Szovjetunió Kommunista Pártjának rövid története* múlt felül a maga több mint félmillió példányszámával. A kötetet Györffy Sándor szerkesztette – nem sokat törődve a forráskiadás szokásos szabályaival. Mint egyik munkatársa némi malíciával utóbb tanúsította: „valami távoli hasonlóság azért volt a per jegyzőkönyve és a megjelent szöveg között, de Györffy meg tudta magyarázni, hogy az utóbbi hitelesebb, mint az eredeti”.⁴¹⁶ 1952-re, amikor 60. születésnapját ünnepelte az ország, Réti László és Györffy Sándor Sztálin „legjobb magyar tanyítványának” az életrajzát is elkészítette. Ez azonban már oly mértékben eltávolodott a történelmi valóságtól, és alkalmazott fiktív és cáfolható elemeket, hogy végül maga Rákosi tiltotta meg kiadását. A szövegkiadás elveitől való eltérés, sőt a dokumentumok megcsonkítása, illetve átírása az intézet számos más kiadányát is jellemezte. Utóbb, egyik 1956-os értekezletükön ezt maguk a „tettesek” is elismerték.⁴¹⁷

Az 1945 utáni korszak fejleményeinek értelmezését és beillesztését a nemzeti történelem folyamatába a korszak politikusai és történetpolitikusai – Rákosi mellett mindenekelőtt Révai, Andics és Mód – kezdték meg az eseményekkel lényegében már egy időben. Ezek mögött a cikkek, könyvrészletek és beszédek mögött természetesen semmiféle kutatások nem álltak. A rendszer apológiájának részletes kidolgozása terén mutatkozó „lemaradást” az 1953-as kongresszuson Pankratova asszony szövé is tette. „A magyar történészek – figyelmeztette vendéglátóit – nem kellő mértékben összpontosítják figyelmüket a magyar nép hősi történelme legutóbbi korszakának feldolgozására.” „Pedig nézzék csak, milyen hatalmas eredményeket ért el Magyarország az utóbbi öt évben!” Az a

⁴¹⁶ Hajdu Tibor: Emlékeim az első évekből. In *A Magyar Munkásmozgalmi Intézet történetéből 1948–1953*. Öszeáll. Lett Miklós, Svéd László, Budapest, 2009, Kézirat gyanánt, 9.

⁴¹⁷ Politikatörténeti Intézet Levéltára, 80. fond, 4. ő. e. Jegyzőkönyv a Párttörténeti Intézet 1956. augusztus 30-án tartott osztályértekezletéről.

vélekedés, hogy „a felszabadulás utáni korszakot nem lehet még történelemnek tekinteni” – téves, amelyen a szovjet történészek már túljutottak.⁴¹⁸

Pankratova bírálatainak hatására a kongresszus határozatba foglalta a „fasiszta iga alóli felszabadulás” tízéves évfordulójának méltó megünneplését. Ez magyarázza, hogy az ünnepek és emlékkiállítások mellett 1955-ben néhány szakmunkára emlékeztető – jegyzetekkel és mutatókkal ellátott – kiadvány is megjelent. Ezek egyik része kifejezetten az 1944–1945-ös hadieseményekkel, illetve magával a „felszabadulással” foglalkozott – természetesen a szovjet hadsereg gyalázatos viselkedésére való leghalványabb utalás vagy akárcsak célzás nélkül. Ezek közé tartozott Nemes Dezső műve, amely a „felszabadító szovjet hadsereg” „történelmi cselekedetét” a „német elnyomók” elleni négy évszázados küzdelem végpontjaként, s egyben a „nemzeti felvirágzást” hozó „szocialista forradalom” lehetőségének a megteremtéseként értékelte (*Magyarország felszabadulása*, 1955). A munkák másik része valamivel továbblépett, s az elmúlt tíz év egy-egy fejleményéről – például a földbirtokstruktúra és a társadalomszerkezet átalakulásáról – is képet próbált adni. Ezek egyikét Lackó Miklós (1921–2010) szerkesztette, aki számos fiatal kollégájához hasonlóan 1948-ban végzett a budapesti egyetemen, amelynek azonnal oktatója is lett, majd 1954-től a Történettudományi Intézetben folytatta pályáját. A kötet érdekessége, hogy ebben jelent meg Szekfű Gyula utolsó írása, amely a magyar értelmiség 1945-ös „átállására” próbált magyarázatot adni. Konklúziója, mely szerint „az új élet, mely a szovjet hadsereg győzelme nyomán jelentkezett, a hosszú vigasztalanság után mindenkinek nyújtott valami reménységet, az életfeltételek javulását, szabadabb mozgási lehetőséget, az addigi kötöttségek felbomlásával új élet perspektíváját”, ahhoz hasonló túlzás volt, mint a *Forradalom után* számos passzusa.⁴¹⁹

A tervezett szintézisek közül először, már 1951-ben az új középiskolai tanönyvekre épülő egykötetes összefoglalás jelent meg Karácsonyi Béla, Heckenast Gusztáv, Spira György, és Lukács Lajos tollából. A kötet szerkesztője az erdélyi származású és francia–olasz–román szakon 1946-ban Budapesten diplomázott Köpeczi Béla volt (*A magyar nép története. Rövid áttekintés*). A 13 részre tagolt több mint 500 oldalas munkából 100 oldal foglalkozott az őstörténettel és az 1526 előtti korszakokkal (a „feudalizmus kezdetei” és a „feudalizmus teljes kibontakozása”). Mintegy 110 oldal jutott az 1526 és 1848 közötti időszakra (1526–1711: „Függetlenségi harcok a török- és Habsburg-hódítás korában”; 1711–1790: „Magyarország teljes gyarmatosítása”; 1790–1848: „A feudális

⁴¹⁸ Magyar történész kongresszus, i. m. 657.

⁴¹⁹ Szekfű Gyula: Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. In *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Szerk. Lackó Miklós. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó, 287.

viszonyok mélyreható válsága a gyarmati helyzetben lévő Magyarországon”). Ugyancsak 100 az 1849 és 1918 közötti 70 évre (1867–1900: „szabadversenyen alapuló kapitalizmus”; 1900–1918: „az imperializmus kifejlődése”) és szintén 100 az 1918 és 1950 közötti 32 évre (1918–1919: „polgári demokratikus forradalom és az első proletárdiktatúra”; 1919–1945: „ellenforradalom és fasiszmus”; 1945-től: „a népi demokrácia győzelme, a második proletárdiktatúra, a szocializmus építése”). Az új- és legújabb kori részeket tehát sokkal részletesebben tárgyalta Spira György és Lukács Lajos, mint a korábbiakat Karácsonyi Béla és Heckenast Gusztáv.

A periodizációhoz és a korszakjelölő címekhez hasonlóan a kötet tartalma is a magyar történelem nemzeti kommunista szellemű interpretációs sémáját követte. Ezt erősítették a kötethez csatolt ábrák és fényképes mellékletek is. A portrék sora Géza fejdelemmel, I. Istvánnal, I. Lászlóval és I. Károllyal kezdődött, majd Hunyadi Jánossal, Mátyás királlyal, a Szigetvárt védő Zrínyi Miklóssal, Bocskaiával, Bethlen Gáborral, a költő Zrínyi Miklóssal, Thökölyvel, Zrínyi Ilonával és II. Rákóczi Ferencsel folytatódott. Dózsa György két ábrázoláson is megjelent. A parasztvezérek közül rajta kívül Horea és Kloska portréját tartalmazta a kötet. A magyar jakobinusok közül Martinovicson kívül helyet kapott Laczkovics és Szentmarjay. A Habsburg uralkodók és a hozzájuk kötődő katolikus főpapok és nagybirtokos főrangúak közül vizuálisan senkinek az alakja sem tűnt fel. A reformkor és 1848–49 politikai, szellemi és katonai vezetői közül összesen 15 személy szerepelt valamilyen formában: a valóban élvonalbeli személyiségek mellett közéjük tartozott Táncsics, Petőfi, Vasvári és Madarász László, vagyis a plebejus demokrata radikálisok. 1848–49 hősei és a Tanácsköztársaság közötti 70 év történetét négy személy portréja szimbolizálta: Frankel Leóé, az agrárszocialista Szántó Kovács Jánosé, s az MSZDP-ből radikalizmusa miatt 1910-ben kizárt, s 1918-ban a kommunistákhoz csatlakozott Alpári Gyuláé, valamint Ady Endréé. Ezután Landler Jenő, Szamuely Tibor és Rákosi Mátyás portréja következett. Károlyi Mihályé és Kun Béláé azonban hiányzott. Az 1919-es képen kívül Rákosi még kétszer jelent meg vizuálisan a kötetben, s Dózsát megelőzve ezzel listavezetővé vált. A portrék sorát 10 két világháború közötti és II. világháború alatti kommunista mártír képe zárta. Horthy, Bethlen vagy Teleki ábrázolása éppúgy hiányzott, mint a korábbi időszakból a Habsburg uralkodóké vagy a dualizmus időszakából Tisza Kálmáné és Tisza Istváné.

A munkához csatolt ajánló irodalomjegyzékben az 1945 előtti magyar historikusok közül mindössze öten szerepeltek: Horváth Mihály, Acsády Ignác és Márki Sándor két-két munkával, Teleki József (Hunyadiak) és Tagányi Károly (földközösség) pedig eggyel. A szerzők elsősorban Révai József (9 írás), valamint Rákosi Mátyás és Andics Erzsébet (7-7 írás) munkáit ajánlották további olvasásra. Hozzájuk képest Molnár Erik (2 írás) és Mód Aladár (1 írás) egy-

aránt lemaradt. A megbecsült történészek közé tartozott viszont Pach Zsigmond Pál, akinek 3 munkáját szerepeltették a szerzők. Az egyetemes történeti háttér tanulmányozásához – Marx, Engels, Lenin és Sztálin munkái mellett – öt szovjet történész 1949–1950-ben magyarul megjelent monográfiája szerepelt az irodalomjegyzékben.

A magyar nép története első kiadása néhány hónap alatt elfogyott. 1953-ban ezért második – az impresszum szerint 15 ezer példányban –, 1954-ben pedig harmadik kiadásban is megjelent. Az első kiadáshoz képest ez utóbbiak terjedelme mintegy 200 oldallal nőtt, s némileg a szerkezete is átalakult. Az 1918–19-es polgári demokratikus forradalom története néhány oldalra zsugorodott, és az I. világháborúval foglalkozó fejezet végére került. A KMP megalakulása és a Tanácsköztársaság története viszont külön fejezetet kapott, amelynek terjedelme elérte a 40 oldalt. Jelentősen nőtt a Horthy-korszakra és az 1945 utáni évekre biztosított oldalszám is. A melléklet anyaga kiegészült 17 olyan fényképpel, amely a „szocializmus vívmányait” – az új ipari létesítményektől a nagyüzemi gazdálkodáson át a sztahanovistákig és a „néphadsereg” díszszemléjéig – mutatta be. Az újabb kiadásokban e két utóbbi fejezetet már nem Lukács Lajos, hanem Incze Miklós jegyezte. A szerkezeti változtatások, a terjedelmnövekedés és a szerzői kör kiegészülése ellenére a mű alapkonceptiója nem változott. Az 1950-es években középiskolába járt fiatalok és a különböző ideológiai továbbképzéseken részt vett „káderek” történelemszemléletét jelentős mértékben ez a mű határozta meg.

A magyar történelem nemzeti kommunista interpretációját nagy erővel és igen jelentős anyagi ráfordítással népszerűsítették. A rendszer politikai és kulturális propagandájához kapcsolódva ez is az emberek átnevelését és új identitással való ellátását célozta. A történetírással hivatásszerűen foglalkozó kutatók száma az 1950-es évek közepén mintegy 350-re volt tehető. Ezek 37%-a a felsőoktatásban, 25%-a a különböző tudományos intézetekben, 13%-a pedig a levéltárakban és múzeumokban dolgozott. A történészek által tartalommal megtöltött indoktrinációs eszköztár egyik pillérét a különböző történeti kiadványok jelentették. Ezek átlagos példányszáma 5 és 10 ezer között mozgott. 1945 és 1955 között csak a Szikra Kiadó 41 olyan könyvet jelentetett meg, amely a magyar munkásmozgalommal foglalkozott. Ezek együttes példányszáma elérte az 1,2 milliót.

A kutatók mellett a történelemtanárokat is felölelő szélesebb szakmai közönség legfontosabb fóruma továbbra is a *Századok* maradt. Az Andics Erzsébet, Elekes Lajos és Hanák Péter által szerkesztett lapnak 1955-ig évenként 4, azt követően pedig 6 száma jelent meg. Példányszáma az 1950-es évek közepén 3000 körül mozgott. A *Századok* társfolyóiratai közül folyamatosan megjelent az *Archaeológiai Értesítő* és az *Etnographia*. A *Hadtörténeti Közlemények* és a *Levéltári Közlemények* viszont közel tízéves szünet után csak 1954-ben indult

újra. A szakmai folyóiratok spektrumát gazdagította a kifejezetten módszertani írásokat közlő *Levéltári Szemle*, amelynek első száma 1951-ben hagyta el a nyomdát. A főleg nemesi családok történetével foglalkozó *Turul* megjelenésére viszont nem tartott igényt az új rendszer. Az 1883-ban indult orgánus utolsó száma 1950-ben jelent meg.

A könyvek és folyóiratok mellett nagy szerep jutott az ismeretterjesztő jellegű előadásoknak, múzeumi kiállításoknak és történelmi filmeknek. A nemzeti kommunista szempontok szerint átértelmezett magyar történelem széles körű propagálásának programját Andics Erzsébet már 1949-es társulati székfoglalójában meghirdette. Ennek érdekében törekedtek a Társulat régi vidéki szervezeteinek reaktiválására, valamint újak létrehozására és különböző előadás-sorozatok tartására. Az 1950-es évek elejétől az ország minden nagyobb régiójában (Dél-Alföldön Szeged, Kelet-Magyarországon Debrecen, Észak-Magyarországon Eger, a Dunántúlon Pécs központtal) rendszeres tevékenységet kifejtő vidéki szervezetek működtek. 1951 őszén megalakult a Társulat Előadói Szakosztálya, amely kifejezetten „a haladó, honvédő hagyományok megismertetését” tűzte ki célul „a dolgozó tömegekkel, népszerű előadások formájában”.⁴²⁰ A mozgósított szakemberek – mintegy 700 történész, levéltáros, tanár és könyvtáros – évente előadások ezreit tartották művelődési házakban, iskolákban, múzeumokban és üzemekben. Ezek méreteire jellemző, hogy csupán 1954 első háromnegyed évében csaknem 1800 ilyen előadásra került sor szerte az országban átlagosan mintegy 80 fő részvételével. A hallgatóság létszáma tehát megközelítette a 150 ezret. A múzeumi kiállítások látogatóinak a száma ugyancsak százazrekre rúgott. A Rákóczi-szabadságharc kezdetének 250. évfordulója alkalmából rendezett kiállítás ugyan csak 70 ezer főt vonzott, a Munkásmozgalmi Intézet „kurrensebb” témájú kiállításai azonban jóval többet. A hivatalos (Andics Erzsébet) becslések szerint az intézeti kiállítások látogatóinak a száma 1955-re elérte a 2,1 milliót. Nagyon sokan nézték meg azokat a történelmi filmeket is, amelyek a maguk sematikus patetikus és romantikus slusában közvetítették az új történelemszemléletet (*Rákóczi hadnagya*, 1953; *Föltámadott a tenger*, 1953).

A magyar társadalom történelmi tudatának átformálása mellett a szakma irányítói törekedtek arra is, hogy a nemzetközi szakmai közvéleményt informálják az új kánonról. Bár a *Revue d'histoire comparée* 1949-ben megszűnt, s erre az időre a nyugati kapcsolatok teljes leépülésének folyamányaként a bécsi, berlini és római collegium hungaricumok, illetve történeti intézetek is bezárták kapuikat, az így keletkezett űrt az 1950-es évek elejétől két új idegen nyelvű orgánussal igyekeztek kitölteni. A *Revue* helyébe 1952-ben az *Acta Historica*

⁴²⁰ Krónika. Hírek a Magyar Történelmi Társulat munkájáról. *Századok*, 1951. 585–589.

lépett, amely orosz, angol, német és francia nyelven közölte magyar történészek írásait. Hasonló funkciót töltött be az 1951-től megjelenő *Studia Historica* című könyvsorozat, amelynek keretében évente két-három magyar történész egy-egy munkája jelent meg különböző világnyelveken. Az elsők – Révai József, Andics Erzsébet és Molnár Erik tollából – természetesen oroszul. A későbbiekben azonban mások is szóhoz jutottak. 1954-ben e sorozat 7. köteteként jelent meg például Hajnal István *Írásoktatás a középkori egyetemeken* című munkája franciául, amelyet a nemzetközi szakirodalom ma is alapmunkaként tart számon (*L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*).

A világnézeti és politikai kényszerek csapdái a régi történészek közül többen úgy próbálták elkerülni, hogy dokumentumköteteket, illetve bibliográfiákat szerkesztettek. Ennek a részben kényszerű, részben önkéntes stratégiának köszönhető, hogy a magyar történetírás az 1950-es években is több maradandó értékű művel gazdagodott. Ilyen volt Kosáry Domokos *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című bibliográfiája, amely az 1825-ig terjedő korszak minden fontos nyomtatott forrását és feldolgozását tartalmazta, sőt helyenként még a levéltári forrásanyagra is utalt. A mű első kötete – Molnár Erik támogatásának köszönhetően – 1951-ben, a második 1954-ben, s a kiegészítéseket és a mutatókat tartalmazó harmadik 1958-ban jelent meg. A magyar történelem reformkorig terjedő évszázadainak ez volt az első átfogó és rendszerező jellegű bibliográfiája. Jelentőségét mutatja, hogy folyamatosan bővített változatait az elmúlt évtizedekben többször kiadták, s hogy teljesebbet és jobbat azóta sem készített senki. Ehhez csatlakozott az a négykötetes bibliográfia, amely az 1825 és 1867 közötti könyveket, tanulmányokat, röpiratokat és az időszaki sajtótermékek egy részét gyűjtötte össze és rendszerezte. Ezt a munkát I. Tóth Zoltán koordinálta, s a Történettudományi Intézet egyik „munkaközössége” végezte. Az első három kötet már 1950–1951-ben, a nemzetiségekkel foglalkozó negyedik pedig 1959-ben jelent meg (*Magyar történeti bibliográfia 1825–1867 I–IV. köt.*).

A bibliográfiákhoz számos szakszerűen szerkesztett dokumentumkötet csatlakozott. Ilyen volt a Mályusz Elemér által szerkesztett kétkötetes *Zsigmond-kori oklevéltár* (1951, 1958); a magyar jakobinusok iratai Benda Kálmán szerkesztésében (*A magyar jakobinusok iratai I–II. köt., 1952*); az *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* (I. köt. 1952, II. köt. 1956) 1867 és 1900 közötti időszakról foglalkozó kötetei Kemény G. Gábor szerkesztésében; s végül a *Kossuth Lajos Összes Munkái* keretében megjelent két sorozat – *Országgyűlési tudósítások és Kossuth Lajos 1848–49-ben – 1948 és 1966 között kiadott 11 kötete*. Ez utóbbiakat egy kivételével Barta István szerkesztette. Csak később, az 1960-as évektől kezdve jelentek meg Györffy György nagy, egyszemélyes vállalkozásának, a 10–13. századi magyarországi földrajzi neveket tartalmazó gyűjteménynek a kötetei, ám az anyaggyűjtés ekkor,

az 1950-es évek első felében kezdődött (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. köt. 1963–1998*).

Sztálin 1953. márciusi halála, majd az ezt követő magyarországi kormányváltás július 4-én a történészek számára is az újrakezdés lehetőségét ígérte. Ennek jegyében került sor a *Századok* kibővített szerkesztőségi ülésére 1953. november 21-én, majd december elején ismét. Bár Elekes Lajos bevezető előadása a magyar történetírás helyzetéről és feladatairól kritikus és önkritikus elemeket csak nagyon kis mértékben tartalmazott, a többnapos vitában – természetesen anélkül, hogy a marxizmus alapvető dogmáit bárki kétségbe akarta vagy merte volna vonni – az elmúlt évek történetírásának számos személyi és egyéb problémája felszínre került. A legélesebb hangot Kosáry Domokos ütötte meg, aki részben a „nyugati, imperialista orientáció” letéteményesének bélyegzett régi Történettudományi Intézet felszámolását bírálta. Részben pedig azt kifogásolta, hogy a szakmát irányító „szűkebb kör” elszigetelte magát a „történészfront széles nyilvánosságától”, s ily módon a „bírálatról” is. Andics és Molnár túlzott befolyását és hatalmát a kommunista történészek némelyike is szóvá tette. Legegyértelműbben Zsigmond László, aki szerint Elekesnek „bírálni kellett volna történészfrontunk vezetőit, Andics elvtársnőt és Molnár Erik elvtársat”, illetve „ezeknek az elvtársaknak oly túlzott megterhelését”. Többek, így például az ekkortájt Nagy Imre politikájához közeledő Mód Aladár részéről is elhangzott, hogy hiba volt a „pártonkívüli, régi történészekkel való együttműködés” elutasítása. Az „ifjú törökök” egyike, Spira György ezzel kapcsolatban nyilvános önkritikát gyakorolt. „Én magam is azok közé tartozom – tekintett vissza elmúlt évekbeli működésére –, akik sok esetben igazságtalanul, ledorongolón, valóságos hibáik között általuk el nem követett hibákat is felfedezni vélve bíráltunk idősebb történészeket, olyanokat, akiknek a szaktudása mellett a mi szaktudásunk eltörpült. Így jártam el én például Szabó István esetében.” Mások – például Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter – felszólalásaiból azonban hiányzott az önkritikus elem. Ők mindketten a koszos mundér nem létező becsületét védték – elsősorban Kosáryval szemben. Hosszan érveltek amellett, hogy a régi Történettudományi Intézet szellemét, kiadványpolitikáját és ezen belül a *Revue* szerkesztési elveit igenis „nyílt és aktív antimarxizmus”, valamint a „nyugati imperialista hatalmak terveinek” támogatása (Pach), és ehhez kapcsolódva „kozmopolitizmus”, továbbá a „magyar kultúrfölény gondolata” (Hanák) jellemezte.

A hosszúra nyúlt vita zárszavában Andics elismerte, hogy úgy a Társulat irányítása, mint a *Századok* szerkesztése „antidemokratikus” jelleget öltött, s hogy a „régii történetírást csaknem globálisan elvetettük”. Ahelyett, hogy differenciáltunk volna jó és rossz, elfogadható és elfogadhatatlan között, „a konkollyal kitéptük a tiszta búzát is”. A személyi ügyek mellett Andics kitért koncepcionális kérdésekre is. Beismerte, hogy „Szektásan leszűkítettük haladó hagyomá-

nyainkat. Pozitív hagyományon több-kevésbé csak a forradalmi hagyományokat értettük. Legfeljebb a honvédő hagyományok terén tettünk engedményeket. Pedig a társadalom dialektikus fejlődése nemcsak forradalmi ugrásokból áll, hanem azokat megelőzi a mennyiség fokozatos növekedése”. Példaként Széchenyt és Kossuthot hozta fel, akik közül nemcsak Kossuth számít „haladó elődünknek”, hanem Széchenyi is, noha „Széchenyinél a bírálatnak nagyobb tere lesz, mint Kossuthnál”. Áttérve a teendőkre alapvetőnek tartotta az egyes történetírói műhelyek önállóságának a biztosítását, s ezáltal a „történészfront demokratizmusának” az erősítését. Tartalmi téren a történetírás elméleti igényességének a növelését, továbbá az elmúlt évtizedek történetírói iskolái teljesítményének a kritikus számbavételét említette.

A *Századok* kibővített szerkesztőbizottságának 1953. november–decemberi vitája a Nagy Imre kormányalakítása után kialakult általános reformhangulatot tükrözte. Nagy Imre 1954 végétől érezhető meggyengülése, majd bukása és az 1955-től kibontakozó resztalinizáció azonban útját állta az érdemi változásoknak. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa (1956. február 14–25.) után azonban ismét felszínre tört az elégedetlenség. Ennek egyik fóruma a DISZ égisze alatt megszerveződött Petőfi Kör volt, amelynek vitasorozatához csatlakozva a történészek 1956. május 30-án és június 1-jén próbálkoztak ama deáki mellény újragombolásával. A felszólalók jelentős része abból indult ki, hogy az elmúlt évek történetírása részben elhallgattá, részben pedig elferdítette a tényeket, és ezáltal a lehető legnagyobb mértékben aláásta a történettudomány és a történelemtanítás szavahihetőségét. A főszereplők egyike ezúttal is Kosáry Domokos volt, aki nem a marxizmust, hanem annak Magyarországon is alkalmazott vulgáris és sematikus változatát, az egyetemi oktatás silányságát és a „történészfronton” belüli személyi kultuszt bírálta. Éles hangot ütött meg Zsigmond László, a Történettudományi Intézet addigi párttitkára és sokan mások is a fiatalabbak közül. A bíráló beszédekre a közönség hangos tetszésnyilvánítással, Andics és mások védekezésére pedig hurrogással válaszolt. A hallgatóság körében – emlékezett utóbb a vita egyik szervezője és a Petőfi Kör vezetője – „kialakult az elűzött történészek iránti szinte egységes szolidaritás, szemben a sztálinista önkénnyel és a kicsinyre zsugorodott sztálinista táborral. Tapintható volt a sztálinista főtörténészek több mint szerény, visszavonulásnak beillő magatartása. Andics, Réti, Nemes, akik valószínűleg azért jöttek nagy dérral-dúrral, hogy lecsendesítsék, esetleg eloltsák a Petőfi Körrel jelentkező újabb ellenzéki tűzfészket, meghátráltak”.⁴²¹

A szakma és a társadalom általános elégedetlenségének egyre nyilvánvalóbb jeleivel szembesülve 1956. október 15-én Andics Erzsébet lemondott a Szá-

zadok főszerkesztői tisztéről. A szerkesztőbizottság elnökeként helyébe régi riválisa, az 1954 októbertől ismét az igazságügyi tárcát irányító Molnár Erik lépett, miközben a tényleges munka egyre inkább az új szerkesztőségi titkára, Pamlényi Ervinre hárult. A forradalom alatt és után folytatódott a szakma irányításának átalakulása. Andics Erzsébet és Fazekas Erzsébet – úgyis, mint szovjet állampolgárok – férjeikkel együtt Moszkvába menekültek; a Történettudományi Intézet vezetői közül Pach Zsigmond Pál és Zsigmond László lemondtak; az ELTE, a Magyar Történelmi Társulat és más intézmények történészei csatlakoztak a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsához. A Történettudományi Intézetbe visszahívták és Pach helyébe igazgatóhelyettesé választották Benda Kálmánt. Kosáry Domokost a Nagy Imre vezetésével New Yorkba készülő ENSZ-delegáció tagjává kérték fel.

A szakma logikája szerinti kibontakozásnak, mint az élet minden más területén is, a szovjet hadsereg november 4-ei támadása vetett véget. A forradalom dokumentumainak összegyűjtése miatt Kosáry Domokost 1957 végén letartóztatták, és négyévi börtönbüntetésre ítélték. 1958-ban Benda Kálmán helyett Zsigmond László lett a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese. A viszszerendeződés mindazonáltal nem volt teljes. Andics Erzsébetnek, aki 1958 tavaszán települt vissza Budapestre, és minden közhivatali és párton belüli irányító pozícióját elvesztette, meg kellett elégednie az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének vezetésével, illetve az egyszerű akadémiai tagsággal. Gerőné, aki 1959-ben tért vissza, minden minőségében búcsút vett a történetírástól, s a továbbiakban fordítóként dolgozott. Minden befolyását elveszítette Révai József is, aki 1959-ben elhunyt. Megerősödött viszont Molnár Erik, aki a pártvezetésből ugyan szintén kiszorult, ám az országgyűlésnek tagja maradt, s emellett nemcsak a Történettudományi Intézet igazgatója és a *Századok* szerkesztőbizottságának vezetője, hanem 1958-tól a Magyar Történelmi Társulat elnöke és az *Acta Historica* főszerkesztője is volt. 1966-os haláláig Molnár a Kádár-korszak történetírásának ideológiai és szervezeti szempontból egyaránt legmeghatározóbb alakjának számított.

3. LIBERALIZÁLÓDÁS ÉS REPROFESSZIONALIZÁLÓDÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

a) Intézményi és ideológiai keretek

1945, s különösen 1956 után minden korábbinál gyorsabb és mélyrehatóbb változások következtek be a magyar társadalom tudásában és művelődési szokásaiban. A 4–6 osztályos elemi oktatás 1945 utáni felváltása a kötelező 8 osztályos alapoktatással nemcsak az analfabetizmust szüntette meg, hanem idővel

⁴²¹ Nagy Balázs: *Sorsdöntő idők. A Petőfi Körben és a forradalomban*. Budapest, 2007, Nagy Imre Alapítvány, 88.

a 6–14 éves generáció tudását is jelentősen bővítette. A középiskolások száma a II. világháború előtti és utáni 70 ezerről az 1960-as évekre 400 ezerre ugrott, majd 1970 és 1990 között 300 és 400 ezer között stabilizálódott. A 18 éven felüli lakosság körében a középiskolát végzettek aránya így 4,2 (1920), illetve 5,5%-ról (1949) 1990-re 30%-ra nőtt. Az egyetemisták és a főiskolások száma ennél is gyorsabban emelkedett. A Horthy-korszakra jellemző 12–13 ezer fő már az 1940-es évek végére megduplázódott, majd folyamatosan emelkedve 1975-re elérte a 100 ezer főt. A 25 évesnél idősebb lakosság körében a felsőfokú diplomával rendelkezők aránya 1990-ben megközelítette a 10%-ot, miközben 1920-ban és 1949-ben csak egyaránt 1,7%-os szinten állt.

A közép- és felsőfokú oktatás 1945 előtti elitjellegének megszűnése és tömegméretűvé válása színvonalcsökkenést vont maga után. Az emberek igénye a különböző kulturális termékek iránt ennek ellenére jelentősen megnőtt. 1950 és 1985 között a kiadott könyvek és füzetek címeinek száma több mint megkétszereződött, s ezzel 10 ezer fölé emelkedett. Ehhez hasonló arányban nőtt a példányszám is: 61 millióról 116 millióra. Az újságok és folyóiratok száma ugyanezen idő alatt mintegy 330-ról 1600-ra, éves példányszámuk pedig 475 millióról 1,4 milliárdra ugrott. 1981-ben a 10 évesnél idősebb népesség 87%-a vallotta magát rendszeres vagy esetenkénti újságolvasónak, s 76%-a folyóiratolvasónak. Az országos napilapok példányszáma 100 és 700 ezer között mozgott. A külföldi szépírók toplistáját vezető Agatha Christie krimijeit 2,6 milliós, Fekete István gyermekregényeit 0,5–1 milliós, Németh László műveit 200–250 ezer példányban adták el.

Az alacsonyfokú oktatás általánossá válása, valamint a közép- és felsőfokú oktatás ilyen mértékű kiterjesztése nem következhetett volna be az oktatás intézményrendszerének és ezen belül a tanárképzés kereteinek a bővítése nélkül. Mivel a pécsi tudományegyetem bölcsészakara a II. világháború után megszűnt, s csak az 1980-as években szerveződött újjá, középiskolai történelemtanárokat egészen addig csak a budapesti, a szegedi és a debreceni tudományegyetemen képezték. Az általános iskolák számára 1959-ig a hároméves pedagógiai főiskolákon, azt követően pedig a négyéves tanárképző főiskolákon képezték a történelemtanárokat. Utóbbiakból kezdetben négy működött az országban: az egri, a nyíregyházi, a pécsi és a szegedi. 1974-ben ezekhez csatlakozott ötödiként a szombathelyi.

A történelem kutatásával és felsőfokú oktatásával foglalkozók száma ugyancsak jelentősen bővült. A történettudományt hivatásszerűen művelő tanárok, kutatók, levéltárosok, muzeológusok és könyvtárosok száma az 1960-as évek második és az 1970-es évek első felében 300–400 fő körül mozgott, akik közül 1974-ben 243-an rendelkeztek tudományos fokozattal. Ezek túlnyomó többsége (213 fő) kandidátus volt. A történettudományok doktora fokozatot mindössze 20-an érték el, s a Magyar Tudományos Akadémia levelező és rendes

tagjainak körében pedig 10 főt tett ki a történészek száma. 1980-ra az akadémikusok száma 12-re, a doktoroké 50-re a kandidátusoké 295-re emelkedett. A kandidátusok zöme 40–50-es éveiben járt. A doktorok átlagos életkora ennél kissé, az akadémikusoké jóval magasabb volt.

A 300–400, majd a korszak végén már félezer fő körüli „történészceh” több generációból állt. A legidősebbek, például Moravcsik Gyula és Mályusz Elemér még az I. világháború előtt, illetve alatt jártak egyetemre, a valamivel fiatalabbak, például Váczy Péter, Wellmann Imre, László Gyula, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Makkai László, Györffy György, továbbá Szabó István és az ún. polgári történészek túlnyomó többsége pedig a két világháború között. A marxista, illetve marxistává lett történészek legidősebbjei, például Molnár Erik és Lederer Emma Moravcsikhoz, Mályuszhhoz és Szabó Istvánhoz hasonlóan a 19. század utolsó évtizedében, míg a következő generáció képviselői – Andics Erzsébet, Zsigmond László, Mód Aladár, Nemes Dezső, Mérei Gyula, Elekes Lajos, Vígh Károly, Pamlényi Ervin és Pach Zsigmond Pál – a 20. század első két évtizedében születtek. Az 1950-es években e nemzedékek több kiemelkedő képviselője elhunyt. Szentpétery Imre 1950-ben, Domanovszky Sándor és Szekfű Gyula 1955-ben, Eckhart Ferenc és Hajnal István 1956-ban, a politikailag elszigetelődött Révai József pedig 1959-ben természetes halált halt. A fiatalabb I. Tóth Zoltánnal egy eltévedt golyó végzett 1956. október 25-én, miközben az ELTE bölcsészkarai forradalmi bizottságának memorandumát vitte a pártközpontba.

Az elhunytak és félreállítottak helyébe újabb és újabb fiatal nemzedékek léptek. Az 1920-as években születettek közül kiemelkedett Hanák Péter, aki 1956-ban nemcsak a kommunista pártnak fordított hátat, hanem addigi történetírói gyakorlatával is szakított. Andics Erzsébet egykori jobbkeze – mint egyik tisztelője írta róla – „négy évtizedig vezekelte a 30 évesen elkövetett radikális örségváltó múltat”.⁴²² Nemzedéktársai közül Heckenast Gusztáv és Spira György hátérbe vonultak, és a továbbiakban kizárólag szakterületük művelésével foglalkoztak. Az 1956 előtt nem kompromittálódott Székely György viszont jelentős tudománypolitikai pályát futott be: 1955 és 1962, majd 1976 és 1982 között az ELTE rektorhelyettese, s közben 1969 és 1975 között a BTK dékánja volt. Emellett 1956-tól 1994-es nyugdíjazásáig az ELTE BTK egyik tanszékvezető egyetemi tanári, valamint 1958 és 1966 között a Magyar Történelmi Társulat főtítkári, s 1982-től 1987-ig a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatói posztját is betöltötte.

⁴²² Glatz Ferenc: Amíg a szellem él... Hanák Péter, 1921–1997. In *Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben*. Szerk. Somogyi Éva. Budapest, 2001, História, MTA Történettudományi Intézete, 8.

Hanák és Székely nemzedéktársai, vagyis az 1920-as években születettek közül mintegy fél tucatra tehető azoknak száma, akik az 1956 utáni fél évszázad magyar történetírásának meghatározó egyéniségeivé váltak. Közéjük tartozott Niederhauser Emil, aki elsősorban Közép- és Kelet-Európa 18-19. századi történetét kutatta; Wittman Tibor (1923–1972), aki a Magyarországon addig nem létező hispanisztikai kutatásokat alapozta meg; Szabad György, aki kezdetben uradalomtörténettel, később a neoabszolutizmus korával, illetve Kossuth pályájával foglalkozott; Vörös Károly, aki újszerű témáival és ötletes forráskezelésével valósággal megújította a 19. századi társadalom-, és kultúrtörténeti kutatásokat; Balogh Sándor, akinek az útja a pártközpontról vezetett az ELTE egyik professzori katedrájához és az 1945 utáni magyar történelem kutatásához; Katus László (1927–), aki eleinte a nemzetiségi kérdés, később a 18–19. századi gazdaság- és társadalomtörténet témakörében közölt nemzetközileg is figyelmet kiváltó írásokat; Szűcs Jenő (1928–1988), aki a középkori magyar várostörténetről jutott el a magyar nacionalizmus előtörténetének kutatásához; Varga János, aki a jobbágyság 17–19. századi helyzetét, valamint a reformkori magyar politikai gondolkodást kutatta; s végül R. Várkonyi Ágnes, aki kezdetben a „kuruc kor hőseivel”, később historiográfiával és Magyarország 16–17. századi történetével foglalkozott.

Az 1930-as években születettek ugyancsak több jeles historikust adtak a magyar tudománynak. Közülük minden tekintetben kiemelkedett Ránki György, aki Berend T. Ivánnal együtt sokáig a 19–20. századi magyar, illetve középkelet-európai gazdaságtörténettel foglalkozott, majd a 20. századi magyar és egyetemes politikátörténet felé fordult a figyelme. Ugyancsak 1930-ban született Pölöskei Ferenc, aki a dualizmus korának társadalmi és politikai kérdéseivel foglalkozó munkáival hívta fel magára a figyelmet; Hajdu Tibor, az 1918–19-es forradalmak monográfusa és Károlyi Mihály biográfusa; Juhász Gyula (1930–1993), a Horthy-korszak külpolitikájának szakértője; Diószegi István az Osztrák–Magyar Monarchia és a 19–20. századi nemzetközi kapcsolatok történetének kutatója; s Ormos Mária (1930–), aki a 20. század első felének magyar és európai történetére vonatkozó kutatásai mellett az egyetemi szintű pécsi történelemoktatás újraindításával is jelentős szakmai sikert ért el; Bácskai Vera (1930–) várostörténész és L. Nagy Zuzsa (1930–2010), a két világháború közötti időszak társadalom- és politikátörténetének kutatója. Néhány évvel utánuk született Orosz István (1935–) agrártörténész és Sipos Péter (1935–), a Horthy-korszak kutatója; Szabó Miklós (1935–2000) 19–20. századi eszmétörténész, Péter Katalin (1937–) a kora újkori mindennapok és mentalitások kutatója, Komoróczy Géza (1937–) asszirológus és hebraista, Engel Pál (1938–2001) középkorász; Granasztói György (1938–) várostörténész és Kristó Gyula (1939–2004) középkorász. Utóbbiak többsége már nem az 1940-es, hanem az 1950-es években járt egyetemre, s a Kádár-korszakban vált történésszé. Még

inkább ez jellemezte az utánuk jövőket, akik közül az Erdély dualizmus kori történetével foglalkozó Szász Zoltán (1940–), a turkológus Hegyi Klára (1940–), a történetírás múltja iránt érdeklődő Glatz Ferenc (1941–), a török időkkel foglalkozó Szakály Ferenc (1942–1999), valamint az egyháztörténész Gergely Jenő (1944–2009), a Horthy-korszakkal foglalkozó Pritz Pál (1944–) és a középkorász Solymosi László (1944–) váltak szélesebb körökben is ismertté.

A Magyar Tudományos Akadémia tudományszervezői szerepe 1949 után minden korábbinál meghatározóbbá vált, s ez 1956 után is így maradt. Ez részben egyre bővülő kutatóintézeti hálózatának, részben a tudományos utánpótlás biztosításában és a tudományos fokozatok odaítélésében játszott domináns szerepének volt köszönhető. Az MTA osztályainak száma az egyes osztályok kettéosztásával és újak létesítésével 1965-ben 10-re, majd később 11-re bővült. A történettudomány „helye” nem változott: a történészek folyamatosan a II. Osztályhoz tartoztak. Az osztály történész tagjai és a szakma más reprezentánsai alkották a Történettudományi Bizottságot, amely az egyre szerteágazóbb és a rendszer liberalizálódásával egyenes arányban önállósodó szakma irányítására törekedett. Ennek érdekében továbbra is hosszú és rövid távú terveket készített, súlypontokat jelölt ki, s időről-időre értékelte is az egyes intézmények teljesítményét.

Az akadémiai tervek végrehajtásában és a kollektív munkák koordinálásában a Történettudományi Intézet játszott meghatározó szerepet. Dolgozóinak száma az 1956 előtti 25–30 főről az 1950-es évek végére mintegy 50, 1970-es évek közepére pedig 96 főre emelkedett. Ezek közül eleinte több mint 50-en, később több mint 60-an dolgoztak kutatói státuszban. Ez a létszám a következő években kissé tovább emelkedett, s 1989-re elérte a 112 főt, majd 1991-re lecsökkent 101 főre. Szervezetileg az intézet kezdetben négy osztályból állt. Ezek közül kettő a magyar történelem 1849 előtti, illetve utáni korszakaival, egy egyetemes történelemmel – gyakorlatilag a Habsburg Birodalom nemzetiségeivel, illetve a szomszédos országok történetével –, egy pedig az 50 ezer kötetes könyvtár kezelésével és dokumentációs munkálatokkal foglalkozott. A későbbiekben az egyetemes történeti osztály megszűnt, a magyar történeti osztályok száma pedig háromra, majd négyre, s végül ötre nőtt. Az 1970-es évek közepétől a középkori és a kora újkori magyar történeti osztály mellett külön osztály foglalkozott a magyar történelem 1790 és 1918 közötti korszakával, külön a Horthy-korszakkal, és külön az 1945 utáni ún. népi demokratikus időszakokkal. Ezek mellett szerveződött meg hatodikként egy néhány fős historiográfiai csoport, illetve osztály.

Az intézet igazgatója 1966-os haláláig Molnár Erik maradt, aki kiszorulván a politikai vezetésből ténylegesen is bekapcsolódott az intézeti munkák irányításába. Halála után 1956 előtti helyettese, Pach Zsigmond Pál lépett a helyére, aki 1985-ig maradt igazgató. Őt tanítványa, Ránki György követte, aki azonban

igazgatóhelyettesként már az 1960-as és 1970-es években is kulcsszerepet játszott az intézet vezetésében. Ránki György váratlan és korai halála következtében 1988-ban Glatz Ferenc addigi igazgatóhelyettes került az intézet élére. Az igazgatók mellett sokatmondó az osztályvezetők névsora is. Közéjük tartozott többek között Szűcs Jenő, R. Várkonyi Ágnes, Niederhauser Emil, Hanák Péter, Lackó Miklós és Glatz Ferenc.

Az egyéni kutatások mellett a Történettudományi Intézet legfontosabb feladata a szintézisek és a különböző kézikönyvek összeállítása, illetve azok elkészítésének a koordinálása volt. A korszak valamennyi szintézisét és szintéziskísérletét – az 1961–1962-es egyetemi tankönyveket, az 1964-es kétkötetes *Magyarország történetét*, a tízkötetesre tervezett és 1976-tól megjelenő új nagy összefoglalás köteteit s végül az 1990-es *Magyarok Európában* sorozat három kötetét – itt szerkesztették, és részben írták. Ezek tartalmi elemzésére a későbbiekben még visszatérünk. Makkai László és Pamlényi Ervin szerkesztésében itt készült az első magyar *Egyetemes történelmi kronológia*, amelynek két kötete először 1964-ben látott napvilágot. Gunst Péter (1934–2005) szerkesztette és az intézet munkatársai írták azt az egykötetes új *Magyar történelmi kronológiát* is, amelynek első kiadása 1968-ban jelent meg. Ez utóbbinál jóval részletesebb és minden szempontból használhatóbb a Benda Kálmán által szerkesztett négykötetes *Magyarország kronológiája*, amely 1981–1982-ben került a könyvesboltokba. Szerkesztőjéhez hasonlóan a munka szerzőinek túlnyomó többsége ugyancsak intézeti munkatárs volt. A segédkönyvek mellett itt szerkesztették az 1957-ben újraindított *Értekezések a történeti tudományok köréből* című sorozatot. Barta István, majd 1966-os halála után Spira György és mások gondozásában az 1980-as évek végéig, amikor ismét megszűnt, a sorozatnak több mint 100 kötetét vehették kézbe az olvasók. Szűcs Jenő, valamint Juhász Gyula szerkesztésében és a Gondolat Kiadó gondozásában 1975-ben indult a legfiatalabb történészeknek is fórumot biztosító *Magyar História* című, gazdagon illusztrált ismeretterjesztő jellegű sorozat. Az 1985-ig megjelent 25 kötet lényegében az egész magyar történelmet lefedte. Ezután életrajzok formájában folytatódott a sorozat.

Megjelenésük óta a Történettudományi Intézetben szerkesztették az *Acta Historicát* és a *Studia Historicát*. E két külföldnek szánt periodika mellett 1956 után két magyar nyelvű új szaklap indult: a *Történelmi Szemle* és a *Világtörténet*. Az intézet már 1950-től kiadott egy először évi három, majd 1951-től évi 12 füzetből álló, stencilezett formában előállított értesítőt (*Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője*). Ez elsősorban a Szovjetunió és kisebb számban a többi szocialista ország szaklapjaiban közölt, fontosnak ítélt történelemelméleti és módszertani írásokat tartalmazott magyar fordításban. Recenziós rovatában nyugat-európai kommunista és szociáldemokrata beállítottságú folyóiratokat is szemlézett. Az *Értesítő* utolsó, immár nyomtatott

száma 1956-ban jelent meg Molnár Erik és Pamlényi Ervin szerkesztésében. Ezután kétéves szünet következett, majd 1958-ban *Történelmi Szemle* címen megjelent a „jogutód” folyóirat első száma. A lap, amely a továbbiakban évente négy számmal jelentkezett, kezdetben a marxista történelemszemlélet terjesztését, valamint az intézeti munkákról való tudósítást tartotta feladatának. A későbbiekben – a rendszer „felpuhulásával” párhuzamosan – egyre nagyobb teret kaptak a nyugati világ történetírását foglalkoztató elméleti és módszertani kérdések, s a különböző szakmai megközelítésekkel kapcsolatos viták. Gyakran közölt különböző – részben évfordulókhoz, részben konferenciákhoz kötődő – tematikus számokat is. A szerkesztés munkáját eleinte egy anonim szerkesztőbizottság, majd 1964-től felelős szerkesztőként Lackó Miklós, 1973-tól pedig Ránki György irányította. 1987-ben Hanák Péter, majd 1990-ben Szakály Ferenc lett a lap főszerkesztője. Frissessége ellenére a *Történelmi Szemlé*t kevesen olvasták: példányszáma 500 és 1000 között mozgott.

A *Világtörténet* első száma 1964-ben jelent meg. Beköszöntő cikkében a lap célját Molnár Erik abban határozta meg, hogy „harcolva a hungarocentrikus provincializmus ellen, tájékoztatást nyújtson a magyar történészeknek és a történelem iránt komolyan érdeklődő olvasóknak a külföldi marxista és nem-marxista történeti irodalomról”.⁴²³ Makkai László, aki 1984-ig főszerkesztette a kezdetben ugyancsak egyszerű, stenciles technikával sokszorosított negyedéves folyóiratot, a lehető legteljesebb mértékben igyekezett megfelelni ennek az elvárásnak. A lap nemcsak nyugat-európai és tengerentúli folyóiratokat szemlézett és könyveket recenzált, hanem portrékat közölt a világ jeles történészeiről, és részletes beszámolókat a nyugat-európai és a szovjet történetírást foglalkoztató kérdésekről. Az első szám két nagy tanulmányának egyike például Robert Mandrou *Introduction à la France moderne, 1500–1640: Essai de psychologie historique* (1961) című művére és egy szovjet történész biológia és a társadalomtudományok határterületeivel foglalkozó tanulmányára reflektálva a történetírás és a pszichológia kapcsolatáról értekezett. A másik pedig *Az elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban* címmel jelent meg. A második számban Makkai László Marc Bloch pályaképét vázolta fel, Ádám György (1914–1974) közgazdász W. W. Rostow fejlődéseméletéről értekezett, R. Várkonyi Ágnes pedig E. H. Carr *What is history?* című munkáját ismertette. Ez a világra nyitott, friss szemlélet, amely Makkai szerkesztői gyakorlatát mindvégig jellemezte, rendkívül sokat segített abban, hogy az 1950-es évek visszaesése és beszűkülése után a magyar történetírás nemzetközi perspektívája kitáguljon, s megkezdődhessen a visszacsatlakozás az ideológiai béklyóktól mentes európai történetírás különböző irányzataihoz.

⁴²³ Molnár Erik: Olvasóinkhoz. *Világtörténet*, 1964. 2.

A Történettudományi Intézet liberális szelleme és Nyugatra nyitottsága az 1960-as évek közepétől, tehát az 1956 utáni megtorlások lezárulását és az általános amnesztiát követően egyre markánsabban érvényesült. Az intézet személyzeti politikájában, könyvbeszerzéseiben, külföldi kapcsolataiban és kutatási preferenciáiban ez egyaránt megmutatkozott. Mályusz Elemért, aki 1954-ben került az intézetbe, s aki a népi írókról rendezett 1958-as intézeti vitában látványosan elhatárolódott a népiségtörténettől, 1968-ban, 70. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntették ki, s nyugdíjba vonulása alkalmából Pach Zsigmond Pál méltatta tudományos érdemeit. A Pest Megyei Levéltárból, ahol 1960-as kiszabadulása óta dolgozott, ugyanebben az évben került vissza az intézetbe Kosáry Domokos. Itt kapott kutatói munkát az 56-os szerepvállalása miatt ugyancsak börtönviselt Litván György (1929–2006), s az 1970-es évek végétől aktívan ellenzéki magatartást tanúsító Szabó Miklós. Az 1970-es évektől az intézet folyóirat-olvasójában nemcsak a világ fontos szaklapjai sorakoztak a nyitott polcokon, hanem a *Spiegel*, a *Newsweek*, sőt a *Le Monde* és a *Neue Zürcher Zeitung* számai is. Ezekhez azokban az években külön engedély nélkül egyetlen közkönyvtárban sem lehetett hozzájutni. Egyre gyakrabban érkeztek az intézetbe nyugat-európai és amerikai kutatók, s az intézeti munkatársak is könnyen jutottak nyugati ösztöndíjakhoz. A fiatalok közül szinte mindenki 6–12 hónapot töltött Mainzban, az *Institut für Europäische Geschichte* ösztöndíjasaként, s akik tudtak franciául 2–3 hónapot Párizsban az *École des hautes études en sciences sociales* vendégeként. Ez utóbbi Fernand Braudel személyes kezdeményezésének volt köszönhető. A nyugatnémet és a francia történészek, illetve az intézet munkatársai között különösen jó kapcsolatok alakultak ki. Ennek köszönhetően az 1970-es évektől több közös konferenciát rendeztek a legkülönbözőbb témákból. Ezek az újrászövődő kapcsolatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az 1970-es évek a gazdaság- és várostörténészek körében Magyarországon is polgárjogot nyert a kvantifikáció, a történeti demográfusok közül többen a francia családrekonstrukciós eljárás technikáit alkalmazták a magyar forrásokra, s az 1970-es évek második felében konkrét tervek születtek a modern szempontú és módszerű társadalomtörténeti kutatások meghonosítására.

A Történettudományi Intézet és bizonyos mértékben az egész magyar történetírás megújulásában kiemelkedő és alig túlbecsülhető szerepet játszott Ránki György. „Munkánkkal – tett hitet e nyitottabb és szakszerűbb szellemiség mellett 1969-es beszámolójában – a nemzetközi ideológiai harchoz, a társadalomtudományok terén folyó eszmék küzdelméhez kívánunk hozzájárulni. De ebben a küzdelemben a legmodernebb eszközökkel, a tudományos fegyverzet lehető teljességével óhajtunk részt venni. Ezért a tudomány eredményeinek nem származását, hanem funkcióját nézzük. Ezért keressük mindazt, ami a tudományban új, aminek vagy akinek van tényleges mondanivalója. Ezért midőn

az elméleti kérdésekről vitatkozunk a polgári társadalomtudománnyal, új eredményeit, értékeit elismerjük, s amennyiben a marxista felfogásban adaptálható, alkalmazzuk is azokat”.⁴²⁴ Öt évvel később, a Történettudományi Intézet 25 éves fennállásának alkalmából készített beszámolójában még határozottabban állt ki a modern módszerek – a kvantifikáció, típusalkotás, komparatisztika, interdiszciplinaritás – alkalmazása, valamint a „társadalmi gondolkodás”, azaz a mentalitás kutatásának meghonosítása mellett. A marxizmus téziseit nyíltan tagadni ugyan továbbra sem lehetett, ám azok hittételszerű ismételgetését és „klasszikusainak” obligát idézgetését, az 1950-es évek jellemző ún. citatológiaiát sem várták el. Mint a Nyugaton élő Bogyay Tamás 1979-ben jó szemmel észrevette: „A marxista jelző tehát az utóbbi évtizedek magyar történettudományában gyakran elveszette konkrét, pártos értelmét. [...] Ami jó, meggyőző, arra rá kell ütni, vagy rá lehet ütni még akkor is, ha az egész problémának semmilyen marxista vonatkozása nincs. [...] Ha megnézzük, miről van szó, kiderül, hogy olyan szempontokról, technikákról, amilyenekkel szerte a világon dolgoznak jó történészek világnézeti különbség nélkül”.⁴²⁵

A Munkásmozgalmi Intézet 1955-től Párttörténeti Intézet néven működött tovább. A kiállítások szervezésével foglalkozó osztály 1956 novemberében átkerült a múzeumi hálózat kötelékébe, s így az intézet a továbbiakban három részlegből állt: a könyvtárból, az archívumból és a tudományos osztályból. Ez utóbbi munkatársainak tudományos színvonala az évek során sokat javult, ám a Történettudományi Intézetben dolgozókat nem érte el. A rekrutáció legfontosabb szempontjának itt továbbra is a politikai megbízhatóság számított, ami a Történettudományi Intézetben jóval kevésbé játszott szerepet. Jellemző, hogy 66 fős összállományából 1974-ben 42-en semmilyen tudományos fokozattal sem rendelkeztek, s akadémikus vagy nagydoktor sem dolgozott az intézetben. A tudományos csúcsszínvonalat 13 kandidátus jelentette. Az intézet igazgatói – 1956–1960: Kálmán Endre (1909–1989); 1960–1961: Orosz Nándor (1886–1966), 1961–1980: Vass Henrik (1915–2004); 1980–1984: Nemes Dezső, 1985–1988: Huszár István (1927–2010) – ugyancsak különböző politikai és adminisztratív szempontok alapján kiválasztott pártkáderek, s nem szakemberek voltak. Az intézet első történészi végzettséggel rendelkező igazgatóját 1988-ban nevezték ki Balogh Sándor személyében, aki 1965-től 1945 utáni magyar történelmet oktatott az ELTE-n. A leningrádi aspirantúra és a funkcionáriusi előélet azonban még esetében is előnyt jelentett.

Az intézet tudományos osztályának feladata továbbra is a hazai és a nemzetközi munkásmozgalom kutatása volt, amelynek eredményei számos kiadvány-

⁴²⁴ Ránki György: 20 éves a Történettudományi Intézet. *Történelmi Szemle*, 1969. 168–169.

⁴²⁵ Bogyay Tamás: Történetírás – történetkutatás. *Új Látóhatár*, 1979. 3–4. 187–211. Idézet a 193–194. oldalon.

ban jelentek meg. Ezek közül kiemelkedtek a különböző munkásmozgalom-történeti összefoglalások, illetve kézikönyvek. Ezek közé tartozott *A magyar forradalmi munkásmozgalom története*, amelynek a 19. század második és a 20. század első felével foglalkozó első két kötete 1966-ban, az 1945 utáni időszakkal foglalkozó harmadik kötete pedig 1970-ben jelent meg. A Nemes Dezső irányításával készült munka szerzői – Lackó Miklós kivételével – a Párttörténeti Intézet munkatársai – Erényi Tibor, Hajdu Tibor, Ságvári Ágnes (1928–2000), Zsilák András (1921–1981) stb. – voltak. Szakmai, szakszerűségi szempontból a munka nemcsak a Történettudományi Intézet kiadványainak, hanem a korszak hasonló típusú összefoglalásainak és kézikönyveinek átlagos színvonalát sem érte el. Vass Henrik irányításával és sokak közreműködésével itt készült a *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon* (1972), valamint a magyarországi munkásmozgalom történetének kronológiája is. Ennek első kötete (*Új erők születése*) 1979-ben, a második (*Negyedszázados harc*) 1975-ben, és a harmadik (*A szocializmus útja*) 1970-ben hagyta el a nyomdát.

Az intézet 1955-től rendelkezett saját szakmai orgánussal. Ennek első évfolyama 1955-ben jelent meg a *Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője* címmel, kézirat gyanánt és Erényi Tibor szerkesztésében. Jogutódja az 1956 és 1989 között kiadott *Párttörténeti Közlemények* volt, amely nevének megfelelően főleg a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom témaköréből közölt tanulmányokat, kisebb cikkeket és rövidebb forrásokat. A negyedéves folyóiratot kezdetben anonim szerkesztőbizottság, majd 1959 és 1967 között Erényi Tibor és Zsilák András szerkesztette. 1968-tól szerkesztőbizottság és felelős szerkesztőként Szabó Bálint, majd 1982-től Sipos Levente (1940–) irányította a szerkesztői munkát.

A Hadilevéltárat és a Hadimúzeumot 1950-ben két külön intézménnyé alakították, majd 1954-ben Hadtörténelmi Intézet és Múzeum néven ismét egyesítették. A Hadtörténelmi Intézeten belül, amely különféle alosztályokból állt, 1957-ben önálló Hadtörténelmi Osztályt hoztak léte 3 szekcióval (középkori, újkori, legújabb kori). Az osztályon 1958 elején 14 fő (7 tiszti, 5 polgári alkalmazott tudományos munkatárs és 2 kisegítő) dolgozott. Ez a létszám érdemben a későbbiekben sem módosult. Az egész komplexum munkatársainak a létszáma az 1970-es évek közepén 62 főt tett ki. Közülük 15-en dolgoztak tudományos főmunkatársi és 19-en tudományos munkatársi beosztásban, ám tudományos – kandidátusi – fokozattal csak kilencen rendelkeztek. Vagyis a Párttörténeti Intézetnél is rosszabbul álltak. Az intézményt két hivatásos katonatiszt, 1958 és 1970 között Otta István (1909–1972) vezérőrnagy, majd 1970-től 1990-ig Liptai Ervin (1927–) ezredes, illetve vezérőrnagy vezette.

Az intézmény 1957-ben elfogadott „középtávú” munkaterv 1965-re a magyar nép 15 kötetesre tervezett marxista hadtörténetének és hadművészet-történetének a megírásával számolt. Ebből lett a háromkötetes *Az egyetemes és a*

magyar hadművészet története, amely 1959–1961-ben jelent meg. Az 1970-es években több mint 20 témában folytak kutatások az intézetben. Ezek főbb csomópontjai a következők voltak: a török elleni küzdelmek és a kuruc korszak, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, az I. világháború és a Tanácsköztársaság hadtörténete, a II. világháború alatti ellenállási és partizánmozgalom, s végül az 1945 utáni „néphadsereg” létrejötte és szervezete. Főleg e kutatások eredményeit foglalta össze az 1984–1985-ben megjelent kétkötetes *Magyarország hadtörténete* című szintézis.

A *Hadtörténeti Közleményeket*, amelyet alapításától 1944-ig az MTA adott ki, 1954-től saját folyóiratként a Hadtörténeti Intézet és Múzeum jelentette meg az MTA II. Osztálya Történettudományi Bizottságának szakmai felügyelete alatt. Felelős szerkesztői, illetve főszerkesztői az intézet vezető munkatársai – az 1980-as évek első felében például Zachar József (1943–2009) – voltak.

A Magyar Országos Levéltár osztályainak száma 1961-ben egy újabbal bővült. Az 1953 és 1961 között működött Központi Gazdasági Levéltár jogutódjaként létrehozták a gazdasági szervek iratait őrző IV. Osztályt. A későbbiekben külön osztállyá alakult a mikrofilmmezéssel foglalkozó csoport, valamint a restauráló és könyvkötő műhely (állományvédelmi osztály), továbbá hatodikként megszerveződött az 1945 utáni iratok őrzésével és feldolgozásával foglalkozó ún. népi demokratikus osztály. Bár a forradalom alatt keletkezett tűzvészben több mint 8 ezer folyóméter irat elpusztult, az állandó iratátvételek miatt a levéltár állománya az 1960-as évek végére így is 39 ezer folyóméterre nőtt. Ennek kezelése egyre több embert igényelt, úgyhogy az intézmény munkatársainak száma az 1960-as évek végére 129 főre emelkedett. Ezek közül közül 48-an rendelkeztek levéltárosi szakdiplomával. A folyamatos feldolgozó munkának köszönhetően a levéltár iratanyaga az 1970-es évek közepére nemzetközi mércével mérve is jól kutathatóvá vált. A háromkötetes fond- és állagjegyzék (1975) mellett a *Levéltári leltárak* című sorozatban több mint 30 segédlet jelent meg. Emellett számos hivataltörténeti és forrástudományi munkát is közzétettek. Az intézményt az 1950-es években évente 250–500, az 1960-as években 7–800, az 1970-es években közel 1000, az 1980-as években pedig több mint 1000 kutató kereste fel. Miután az Új Gazdasági Mechanizmus decentralizációs elképzeléseinek következtében a Levéltárak Országos Központja 1968-ban megszűnt, illetve a Művelődési Minisztérium egyik osztályává alakult, az Országos Levéltár szakmai önállósága nőtt. Élén – mint már utaltunk rá – 1978-ig Ember Győző, azt követően pedig 1990-ig Varga János állt.

Az 1945 utáni iratok tárolására és kezelésére az Országos Levéltártól független intézményként 1970-ben létrehozták az Új Magyar Központi Levéltárat. Ez a MOL ún. népi demokratikus osztályának a bázisán szerveződött meg. Az ÚMKE-ben tárolt iratanyag mennyisége az 1980-as évek végére megközelítette a 20 ezer folyómétert, amelynek őrzésével és rendezésével, valamint az állandó

iratátvételekkel az 1980-as években már több mint félszáz levéltáros és technikai kisegítő foglalkozott. Ez a megosztottság 1991-ig tartott, amikor a két levéltárat újraegyesítették.

A felsőfokú történelemoktatás színvonala az 1948–1949-es elbocsátások és a diáklétszám növekedése miatt az 1950-es években csökkent. A regenerálódás évekig, sőt évtizedekig tartott. A megújulási folyamatot hátráltatta, hogy a politikai vezetés sokkal kevésbé tűrte a nyitottságot és a vitaszellemet a leendő tanárok képzésével foglalkozó felsőoktatásban, mint az oktatási feladatokkal nem rendelkező akadémiai intézetekben. Az egyetemi oktatók között így még az 1970-es, sőt az 1980-as években is akadtak politikai és származási szempontok alapján katedrát kapott tehetségtelen és műveletlen pártkáderek. Mellettük ugyanakkor minden intézményben tanítottak nagyformátumú és iskolateremtő képességekkel rendelkező professzorok.

A három tudományegyetem közül továbbra is az 1950-ben Eötvös Lorándról elnevezett budapesti rendelkezett a legdifferenciáltabb tanszéki struktúrával és a leginkább specializált oktatói gárdával. Az ELTE történelem tanszékein tanítók száma az 1970-es évek közepén meghaladta a félszázat, miközben az 1963-ban József Attiláról elnevezett szegedin csak 23, az 1952-ben Kossuth Lajosról elnevezett debrecenin pedig csak 22 tanár oktatott történelmet. A négy, illetve öt főiskola történelem tanszékein tanító tanárok száma ugyanebben az időben intézményenként 5 és 7 fő között mozgott. A tanárok tudományos felkészültsége, illetve fokozatai szempontjából ugyancsak a főváros vezetett. Itt a tanárok 63%-a rendelkezett kandidátusi vagy akadémiai doktori fokozattal. A vidéki egyetemeken viszont csak 30–40%-uk, a főiskolákon pedig – Egertől eltekintve, ahol a 7 főből 2-en voltak kandidátusok – senki. Az egyetemi doktori cím, amelyet 1951 és 1958 között ki sem adtak, nem számított tudományos fokozatnak.

Az ELTE professzorai közül régi kapcsolatai és akadémiai tagsága okán 1974-es nyugdíjazásáig Andics Erzsébet volt az egyik legmeghatározóbb személyiség. A BTK tudományos szocializmus tanszékének vezetőjeként (1954-től) és a TIT főtitkáráként (1954 és 1961 között) ugyancsak nagy tekintélynek örvendett Mód Aladár, aki 1973-ban hunyt el. Mellettük folyamatosan jelentős szerepet játszott Székely György, majd az 1970-es évektől Kelet-Európa 19. századi történetével foglalkozó Arató Endre (1921–1977), Balogh Sándor, Diószegi István, Pölöskei Ferenc és Szabad György. Utóbbi olyan – időközben ugyancsak professzorokká korosodott – tanítványokat nevelt, mint Dénes Iván Zoltán (1946–), Gergely András (1946–) és Miskolczy Ambrus (1947–). Sokakra hatott a Mályusz-tanítvány H. Balázs Éva is, aki a kora újkori egyetemes történeti tanszéket vezette, valamint László Gyula régészprofesszor, aki 1951-ben költözött át Kolozsvárról Budapestre, és 1957-től oktatott a pesti egyetemen. László tanítványai közül kiemelkedett Dienes István (1929–2004), Bóna István (1930–2001) és Bálint Csanád (1943–).

A debreceni egyetem legnagyobb formátumú történészprofesszora 1959-es nyugdíjba vonulásáig Szabó István volt. Keze alól olyan ismert agrártörténészek kerültek ki, mint Hársfalvi Péter (1928–1985), Simonffy Emil (1928–2007), Rácz István (1929–2002), Für Lajos (1930–) és Orosz István. Tanítványaival és rokon törekvésű kollégáival készített reprezentatív munkája a magyar parasztság 1848 és 1914 közötti történetének minden fontos aspektusát bemutatta (*A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914* I–II. köt., 1965). A Szabó távozásával keletkezett űrt – a helyiek mellett – részben Niederhauser Emil, részben Ránki György töltötte ki. A két ingázó professzor többek között Krausz Tamás (1948–), Kövér György (1949–), Gyáni Gábor (1950–) és Gyarmati György (1951–) pályakezdését egyengette.

A szegedi egyetem egyetlen akadémikus történészprofesszora Mérei Gyula volt, aki 1951-től 1981-es nyugdíjazásáig vezette a Magyar Történeti, illetve a későbbiekben az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéket. Bár az 1960–1970-es években a JATE meghatározó történészprofesszorának számított, iskola nem alakult ki körülötte. A fiatalon elhunyt Wittman Tibor (1923–1972) viszont eredményesen törekedett a Magyarországon addig ismeretlen hiszpanisztika meggyökereztetésére. Örökségét Szegeden Anderle Ádám (1943–), Pécsen Fischer Ferenc (1953–) vitte tovább. A szegedi egyetem másik iskolateremtő egyéniségének Kristó Gyula bizonyult, aki 1962-ben kezdett tanítani, 1983-tól vezette a Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszéket, és 1982–1985 között töltötte be a rektori posztot. Legismertebb tányítványa Makk Ferenc (1940–).

Az 1948-ban alapított Közgazdaságtudományi Egyetemen történészképzés nem folyt, gazdaságtörténetet viszont tanítottak. A tanszék professzorai közül kiemelkedett Pach Zsigmond Pál, aki 1952-től 1992-ig oktatott az egyetemen, s közben 1963 és 1967 között az intézmény rektora is volt. Örökebe egyik tanítványa, Berend T. Iván (1930–) lépett, aki előbb tanársegédként, majd gyorsan emelkedve a ranglétrán 1964-től professzorként, illetve 1967 és 1986 között a tanszék vezetőjeként vett részt a közgazdászképzésben. 1973 és 1979 között Berend emellett az egyetem rektora, 1973-tól akadémikus, s 1985 és 1990 között az MTA elnöke is volt.

A Petőfi Kör 1956 nyarán megrendezett történészvitája után a Magyar Történelmi Társulat tevékenysége lényegében megbénult. A szervezet rákosista vezetésének több tagja meghasonlott önmagával, és jobbnak látta háttérbe húzódni. A forradalom bukása miatt az esedékes tisztújító közgyűlést mindazonáltal a régi tisztikar hívta össze 1958. december 2-ára.

A közgyűlésen mindössze 157 fő jelent meg, amely a régi tagság töredékét jelentette. Az általuk választott igazgatóválasztmány a történészek lényegében mindegyik irányzatát és generációját képviselte, ha nem is egyforma arányban és nem is tudományos súlyuknak megfelelően. A kommunista történészek rész-

ben helycserét hajtottak végre, részben nagyobb teret biztosítottak a pártonkívülieknek. Így lett a szervezet elnöke – Andics Erzsébet helyett – Molnár Erik, főtítkára pedig – Elekes Lajos helyett – Székely György. Mindketten 1966-ig maradtak posztjukon. Pach Zsigmond Pál és Ember Győző mellé harmadik alelnöknek megválasztották Szabó Istvánt, az elnökség tagjai közé pedig bekerült Mályusz Elemér. A *Századok* élére ugyancsak új emberek álltak. A lap új főszerkesztője – a már korábban lemondott Andics helyett – Elekes Lajos, tényleges szerkesztője azonban – Hanák Pétert váltva a felelős szerkesztői beosztásban – az addigi szerkesztőségi titkár, Pamlényi Ervin lett. Pamlényi 1975-ig szerkesztette a kéthavonta megjelenő és 2-3000 példányban terjesztett lapot. Ez alatt a közel 20 év alatt a *Századok* szakszerűsége jelentősen nőtt, s a recenziós rovat látószöge is kitágult. Az orosz nyelvű, azaz szovjet könyvek mellé, amelyek 1950 és 1956 között az összes recenzált külföldi munka éppen 50%-át tették ki, nagyobb arányban kerültek nyugat-európaiak. Az 1957 és 1989 közötti időszakban a recenzált szovjet könyvek aránya 21%-ra csökkent, a német nyelvűeké 20%-ról 28%-ra, az angol nyelvűeké 14%-ról 16%-ra, a francia nyelvűeké pedig 2%-ról 7%-ra nőtt.

1967-től a Társulat elnöke két cikluson át Ember Győző, főtítkára pedig Berend T. Iván volt. 1975-ben elnökké Berend T. Ivánt, főtítkárrá Szabolcs Ottó (1927–) metodikust választották. Ők az 1980-as évekig irányították a szervezet munkáját. 1986-ban elnökké Balogh Sándort, főtítkárrá pedig Szakály Ferencet választották. Az 1970-es és 1980-as években a szervezet sokat visszanyert régi súlyából. Különösen a történelmi ismeretterjesztés és továbbképzés terén fejtett ki élénk tevékenységet. Évente rendezett vándorgyűléseket az ország különböző városaiban, s az éppen aktuális évfordulókhoz igazodva egyéb rendezvényeket – konferenciákat, emléküléseket – is szervezett. Különösen nagy népszerűségnek örvendett a Történelemtanárak Nyári Akadémiája, amelyet kétfévente rendeztek meg.

A szervezet tagjainak száma közben fokozatosan nőtt. Az 1960-as évek elején regisztrált 480 fős taglétszám az 1970-es évek közepére 1000 fölé, az 1980-as évek végére pedig 1500-ra emelkedett. A tagok mintegy fele a történelem szakos tanárok 7-8 ezer fős táborából került ki, míg a másik felét főállású kutatók, egyetemi és főiskolai oktatók, valamint könyvtárosok, levéltárosok és muzeológusok tették ki. A tagok számos vidéki szervezetet és több specializált szakosztályt működtettek. A szervezet kiadói tevékenysége ugyanakkor visszaesett. A *Fontes*-sorozat újraindítására szőtt tervek ismételten dugába dőltek. Sikeres vállalkozásnak bizonyult viszont a *Történettudomány-történelemtanítás* című sorozat, amelynek keretében mintegy fél tucat tájékoztató jelent meg a magyar és európai történelem vitás kérdéseiről, valamint a H. Balázs Éva által szerkesztett *Életek és korok* című könyvsorozat. Mindkettő az 1970-es években jelent meg.

A Magyar Történelmi Társulat vezetésén belül már az 1950-es években felmerült, hogy a szakmai folyóiratok spektrumát egy ismeretterjesztő jellegű, képes történeti magazinnal kellene színesíteni. Az újra és újra felvetődő tervek időről időre zátonyra futottak. Az 1970-es évek végén azonban siker koronázta az erőfeszítéseket. A Történelmi Társulat égisze alatt kezdetben évnegyedes és fekete-fehér fotókkal illusztrált folyóiratként 1979-ben megjelent a *História*. Glatz Ferenc, a lap felelős szerkesztője a történettudomány és a társadalom közötti kapcsolatok erősítését, s ennek érdekében a specializálódott rész tudományok egyre inkább bezárkózó világából való kitörést, vagyis az élet „sokszínűségének”, mindenekelőtt „az egyszerű iparosok, parasztok, értelmiségiek mindennapi termelőmunkájának” bemutatását tűzte ki célul.⁴²⁶ Az eleinte évi 4, majd 1981-től évi 6, 1990-től pedig évi 10-11 számban és néhány év múltán színes nyomásban megjelenő lap rendkívül sikeresnek bizonyult. Szerte az országban História-klubok alakultak, s a lap előfizetőinek a száma egy-két év alatt 50 ezer fölé emelkedett. A televíziózás rohamos terjedésének korában ez páratlan teljesítménynek tekinthető a történelmi ismeretterjesztés terén. A ma is megjelenő lap szerkesztősége az évek folyamán többször átalakult, a szerkesztés irányítója azonban mindvégig ugyanaz a személy – Glatz Ferenc – maradt.

A Történelmi Szemle, Világtörténet, História és a régi szaklapok (*Századok*, *Hadtörténeti Közlemények*, *Archaeológiai Értesítő*, *Levéltári Közlemények*, *Levéltári Szemle*) mellett az 1956 utáni években számos más olyan társadalomtudományi folyóirat indult, amelyek történeti tanulmányokat is közöltek. Ilyen volt az 1957 tavaszán útjára bocsátott *Agrártörténeti Szemle*, amely az 1906-ban megszűnt *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* hagyományához kívánt kapcsolódni. Az eleinte nagyon igénytelen, sokszorosított formában előállított lapot a gödöllői Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárában szerkesztették, többek között Makkai László, Szabad György, Szabó István, Wellmann Imre és – letartóztatásáig – Kosáry Domokos közreműködésével. Beköszöntő cikkében követendő példaként Kosáry Marc Bloch és az *Annales* más gazdaságtörténetészeinek lokális kutatásaira, Lamprecht örökségére, valamint a hazai elődök közül Tagányi Károly, Domanovszky Sándor és Hajnal István témaválasztásaira hívta fel a figyelmet. Évnegyedes folyóiratként ugyancsak 1957-től jelent meg a *Demográfia*, amelyet a Központi Statisztikai Hivatal vezetői, 1979-ig Szabady Egon (1917–), 1980 után pedig Klinger András (1930–) szerkesztettek. A népesedéstörténeti írásokat is közlő lap rövidesen az 1950-es évek első felétől intézményesülő demográfiai kutatások legfontosabb fórumává vált. A TIT folyóirataként 1958 végétől jelent meg a *Valóság*, amely az 1960-as és 1970-es

⁴²⁶ Köszöntjük az olvasót. *História*, 1979. 1. 2.

években a legfrissebb, legbátrabb és mindezek miatt a legjobb és a legolvasottabb társadalomtudományi folyóirat volt. Szerkesztői – Kőrösi József (1928–1997), Huszár Tibor (1930–), Lázár István (1933–1997) és Sükösd Mihály (1933–2000) – rendszeresen közöltek nagyobb érdeklődésre számot tartó történeti tanulmányokat, és emellett módszeresen szemlézték a világ fontosabb társadalomtudományi folyóiratait.

A 20. századi magyar történelem viharai következtében 1920, majd 1945, s különösen 1956 után jelentősen megnőtt azoknak a magyar történészeknek a száma, akik Magyarország határain kívül művelték szakmájukat. A szomszédos országok mindegyikében éltek ilyenek, ám csoporttá, illetve iskolává csak Erdélyben, a magyar kisebbségek legnagyobb tömbjének hazájában szerveződtek. Miután az Erdélyi Magyar Tudományos Intézetet és az Erdélyi Múzeum Egyletet a román kormány 1949-ben feloszlatta, a magyar nyelvű történetírás egyetlen intézményi háttere az 1945-ben Bolyai Jánosról elnevezett magyar tannyelvű kolozsvári tudományegyetem történeti intézete lett. A Bolyai Tudományegyetem önállóságának 1959-es megszüntetése után az anyanyelvi tudomány művelésének feltételei tovább romlottak. Az anyanyelvi történészképzés mindazonáltal nem szűnt meg, s a Román Tudományos Akadémia 1945 után felállított kolozsvári Történelmi Intézetében is dolgoztak magyar kutatók. A kolozsvári magyar történészek doyenje Jakó Zsigmond volt, aki kisebb megszakítással 1942-től 1981-es nyugdíjazásáig oktatott paleográfiát és középkori történelmet a kolozsvári egyetemen, s emellett 1949 és 1968 között az akadémia intézet munkatársaként is tevékenykedett. Tudományos érdeklődése elsősorban Erdély középkori és kora újkori művelődéstörténetére, ezen belül az erdélyi magyarság népesedés-, település- és gazdaságtörténetére irányult. Számos forrásközlés mellett nevéhez fűződik az Erdély történelmére vonatkozó levéltári iratanyag szakszerű feldolgozásának a megkezdése is. Élete legnagyobb vállalkozása az 1023 és 1359 közötti időszakot átfogó *Erdélyi Okmánytár* első három kötetének összeállítása volt, amelyek Budapesten jelentek meg 1997 és 2008 között. Jakó mellett a kolozsvári magyar történészek kiemelkedő alakjának számított a székelyek történetével foglalkozó Imreh István, Kiss András (1922–) várostörténész és a levéltartan művelője, valamint a 18–19. század iránt érdeklődő Csetri Elek (1924–2010). A fiatalabbak közül említhető továbbá a Bolyai-kutató Benkő Samu (1928–), az erdélyi magyarság 19–20. századi történetét búvárló Egyed Ákos (1929–), s az 1945 után születettek közül a szorosán vett művészettörténetet több munkájában művelődéstörténétté szélesítő Kovács András (1946–).

A romániai magyar történetírás másik központja az Akadémia bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézetben alakult ki Demény Lajos (1926–2010) körül. Kolozsvári tanulmányai után Demény 1956-ban Leningrádban szerzett kandidátusi fokozatot, és 1964-től dolgozott a Iorga Intézetben. Nevé-

hez fűződik az intézet nemzetiségtörténeti kutatócsoportjának megszervezése, s az 1569 és 1692 közötti időszakot átfogó *Székely Oklevéltár* új sorozatának a megindítása és szerkesztése. Ez utóbbi első kötete 1983-ban jelent meg Bukarestben, a nyolcadik pedig 2006-ban Marosvásárhelyen. Demény nemzetiségtörténeti csoportjában kezdte pályáját Csucsuj István (1942–), aki Bukarestből 1979-ben került a kolozsvári egyetemre, s lett a történelmi tan-
szék professzora.

Az 1945 után Nyugatra távozott történészek idősebb generációjából nagy nemzetközi tekintélyre tett szert a végül Princetonban letelepedett Alföldi András régészprofesszor és ókortörténész, valamint a Svájcban tanító és intézetet vezető klasszika-filológus és vallástörténész Kerényi Károly. A fiatalabbak közül ugyancsak Svájcban lett új otthonra a medievista Deér József. Deérhez hasonlóan szintén a magyar középkorral foglalkozott Bogay Tamás (1909–1994), aki az 1962-ben alapított müncheni Magyar Intézet első igazgatója lett, miközben a Szabad Európa Rádióknak is dolgozott. Az intézet égisze alatt jelenik meg 1964-től a *Studia Hungarica* című német nyelvű, de magyar történelemmel foglalkozó könyvsorozat, és az 1969-ben útjára indított *Ungarn-Jahrbuch (Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete)*. Az előbbiből mostanáig több mint 50, az utóbbiból több mint 30 kötet jelent meg. Párizsban vert gyökeret a népi demokráciák történetével és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával is foglalkozó Fejtő Ferenc (1909–2008). Többéves dél-amerikai kitérő után 1959-ben ugyancsak Párizsban telepedett le a középkori magyar történelem iránt érdeklődő Vajay Szabolcs (1921–2010), aki 1982 és 1986 között a Genealógiai és Heraldikai Társaságok Nemzetközi Szövetségének az elnöke, majd haláláig díszelnöke volt. Az 1956-os forradalom után emigrált fiatalok közül Péter László (1929–2008) a londoni egyetemen tanított 19–20. századi magyar és kelet-európai történelemet, Gosztonyi Péter (1931–1999) a berni *Osteuropäische Bibliothek* igazgatójaként a II. világháború és a magyar '56 történetével foglalkozott; míg Kende Péter (1927–), Kecskeméti Károly (1933–) és Karády Viktor (1936–) Párizsban lett új otthonra. Kende a modern magyar történelemről írt esszéivel vált ismertté; Kecskeméti levéltáros lett, és emellett a magyar liberalizmus történetével foglalkozott; Karády pedig történeti szociológusként mélyítette el a 19–20. századi magyar polgárosodásra, a zsidóság fel-emelkedésére és ezen belül az iskoláztatási szokásokra vonatkozó tudásunkat (*Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*, 1997; *Zsidóság Európában a modern korban*, 2000). A teológus és 1960-ban Budapesten pappá szentelt Adriányi Gábor (1935–) 1961-ben telepedett le az NSZK-ban, ahol 1976-ban a bonni egyetem tanszékvezető professzora és egyháztörténeti intézetének (*Institut für Kirchengeschichte*) igazgatója lett. A magyar katolikus egyház történetével foglalkozó munkái részben németül, részben magyarul jelentek meg. Emellett szerkesztette az ugyanilyen tematikájú *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* című

sorozatot, amelyből a rendszerváltásig 10 kötet jelent meg különböző szerzők tollából.

Az Egyesült Államok különböző egyetemein több mint tucatnyi magyar származású történész működött. Legnagyobb hírnévre minden bizonnyal John Lukacs, vagyis Lukács János (1924–) tett szert közülük esszéistakus, és főleg a II. világháború történetével foglalkozó munkáival. Deák István (1926–) az 1960-as évektől a New York-i Columbia Egyetemen, Várdy Béla (1936–) pedig a pittsburgi katolikus egyetemen oktatott. Miután 1966-ban doktori (PhD) fokozatot szerzett a Columbia Egyetemen, a nyugati magyar történészcéh tagja lett Király Béla (1912–2009) tábornok, az 1956-os Nemzetőrség parancsnoka is. 1977-ben indított, és nagyrészt Peter Pastor, vagyis Pásztor Péter (1942–) közreműködésével kiadott könyvsorozatában (*Atlantic Studies on Society in Change*) napjainkig több mint 150 magyar és kelet-európai történelemmel foglalkozó angol nyelvű munka látott napvilágot. A kanadai magyar történészek közül a magyar kommunista mozgalom és a hidegháború történetével foglalkozó Kovrig Bence (1940–), valamint Magyarország II. világháborús részvétele és az észak-amerikai magyar emigráció története iránt érdeklődő Dreisziger Nándor (1940–) teljesítménye számottevő. Másokkal együttműködve utóbbi évek óta szerkeszti a *Hungarian Studies Review* című folyóiratot, amelyből napjainkig több mint 30 kötet jelent meg.

A Kádár-rendszer önazonosságának mindvégig, de különösen az első évtizedekben kulcskérdése volt az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz való viszony.

A forradalom leverése után újjászerveződött kádári pártvezetés ezért 1957–1959-ben több nyilatkozatban, határozatban és állásfoglalásban értelmezte 1956-ot és az 1956 után kialakult új történelmi helyzetet. Ezek sorát Kádár János Hősök terén elmondott 1957. május 1-jei beszéde nyitotta meg. Ennek egyik legfontosabb üzenete úgy szólt, hogy a „magyar népi demokrácia erejének” növeléséhez elengedhetetlen a „magyar nép internacionalizmusának elmélyítése. Küzdjük le a burzsoá nacionalizmus maradványait, az úgynevezett »nemzeti kommunista« nézeteket, és erősítsük a magyar népben az igazi hazafiságot, amely magában foglalja a proletár nemzetköziség eszméjét. Testvérünk a világ bármely országában élő internacionalista munkásember, de ellenségünk a magyar hazát és népet eláruló magyar ellenforradalmár.”⁴²⁷

Ugyanebben a szellemben született az 1959-es *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* című dokumentum, amely részletesen kifejtette és értelmezte Kádár iránymutatását. „Az 1956. évi ellenforradalom egyik legfontosabb ideológiai fegyvere – olvasható ebben is – a nacionalizmus volt. A proletár-

⁴²⁷ A XX. század magyar beszédei. Szerk. Vajda Barnabás. Budapest, 2007, Agave Könyvek, 292.

diktatúra elleni támadásban a nacionalizmus eszméjét felhasználta a nemzetközi imperializmus, a magyar reakciós erők itthoni és nyugaton élő maradványai, s a külső és belső reakcióval szövetségre lépő revizionista csoport”. A szabadságharcos-függetlenségi hagyományt középpontba állító nemzeti kommunista történelemszemlélet újragondolásával kapcsolatban a dokumentum leszögezte, hogy világosan el kell különíteni egymástól a „proletár nemzetköziségtől” elválaszthatatlan „szocialista hazafiságot”, amely „egyedül jelent a nemzet túlnyomó többségét kitevő dolgozó osztályok érdekeinek következetes képviselését” és a „burzsoá nacionalizmust”, amelynek „a szocializmus építésének megakadályozása, a munkáshatalom aláásása, a szocialista tábor egységének megbontása és a kapitalizmus visszaállítása” a célja. Előbbit vállalni, és minden eszközzel propagálni, az utóbbit pedig bírálni és minden eszközzel hitelteleníteni kell.

Mivel a „burzsoá nacionalizmus a nemzeti egység hamis, az osztályharcot leplező értelmezését visszavetíti a múltba is [...] és hagyományaink értékelésében [...] megpróbálja egyrészt összebékíteni a haladó és a reakciós tendenciákat, másrészt haladónak, nemzetinek tünteti fel azt is, ami a reakciós”, ebben az ideológiai „harcban” elkerülhetetlenül nagy szerep várt a történetírástól. A dokumentum ki is mondta, hogy „A nemzeti hagyományok ápolásának az a gyakorlata, amely hallgatólagosan kizárja haladó nemzeti hagyományaink közül a munkásosztály harcát és a haladó nemzeti hagyományokat lényegében a polgári forradalmak korának nemzeti mozgalmára korlátozza, meghamisítja a történelmet”. Ehelyett arra kell törekedni, hogy „haladó nemzeti hagyományaink között első helyre állítsuk a magyar munkásosztály és a magyar munkásmozgalom forradalmi tradícióit”.⁴²⁸

Az 1959-es és a többi ehhez hasonló pártdokumentum egyik szellemi háttér-embere Molnár Erik volt, aki a Révai-Mód-Andics-féle nemzeti kommunista történelemszemlélettel szemben az új helyzetben mintegy magától értetődően újíttotta fel a magyar múlt Szabó Ervinig visszanyúló, s általa korábban is képviselt osztályharcos interpretációját. Mint a Történettudományi Intézet 1960. márciusi ankétján, valamint 1960 és 1963 között publikált cikkeiben és tanulmányaiban kifejtette: „A történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel”.⁴²⁹ Az osztályellentétek egyrészt fontosabbak, mint a nemzeti-nemzetiségi ellentétek, másrészt az osztályharcok a magántulajdon megjelenése óta alakítják az emberiség történelmét, míg a nemzetek és a hozzájuk kötődő érzületek a polgári kor szülöttei. Mi sem

⁴²⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 2., bővített kiadás. Szerk. Vass Henrik, Ságvári Ágnes. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó, 358–380.

⁴²⁹ Molnár Erik: A nemzeti kérdés [1960]. In *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Elő- és utószó: Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1965, Kossuth Könyvkiadó, 1–28. Idézet az 1. oldalon.

tévesebb tehát, mint a francia forradalom utáni korok modern eszméit és társadalmi képződményeit visszavetíteni a feudalizmus korába, s e történelmietlen megközelítés jegyében az osztályellentéteket bagatellizálni és alárendelni a nemzeti egység hamis mítoszának. A nemzeti egység megteremtésére csak a kapitalizmus megdöntése után nyílik lehetőség; az osztálytársadalmakat nem az érdekek közössége, hanem az érdekek állandó ellentéte jellemzi.

A fenti premisszákból kiindulva Molnár vitatta az 1848 előtti Habsburg-ellenes mozgalmak függetlenségi vagy szabadságharcos jellegét, vagyis azt, hogy a jobbágyok és a nemesek java együtt, nemzeti egységfrontot alkotva küzdött volna az idegen elnyomók ellen, ahogy azt a nemzeti kommunista kánon tanította. Ehelyett azt bizonygatta, hogy „A Bocskai-Rákóczi-korszak felkelései [...] csak annyiban voltak »szabadságharcok«, amennyiben a nemesi szabadságok fenntartásáért folytak, amelyek közül a jobbágyok kizsákmányolásának szabadsága volt a legfontosabb. Kifejlődött formájukban rendi és nem népi szabadságharcok ezek, szabadságharcok a nemesek szempontjából, de egyáltalában nem szabadságharcok a jobbágyok szempontjából, mert céljuk nem a jobbágyok szabadságának kivívása, hanem a jobbágyok szolgaságának fenntartása volt”.⁴³⁰ Ha a szembenálló osztályok mégis együtt harcoltak az idegen hódítók ellen, akkor közös ideológiájuk nem a modern nemzettudat, hanem – például a Hunyadiak idejében – az univerzális keresztény eszmeiség, később pedig a nemesi nemzettudat és a népi patriotizmus egyfajta vegyülete volt. A nemzeti összetartozás eszméje, amely azonban a jobbágyok „úrgyűlöletét” sohasem homályosította el teljesen, s amenyiben mégis, akkor az a nemesség által terjesztett „hamis tudat” volt, csak a 18. század elejére, a Rákóczi-szabadságharc időszakára kerekedett a vallási ideológia fölé. Nemcsak a kapitalista kor proletárjainak nincs hazája, hanem a feudális kor jobbágyainak sem volt. A nemzeti közösség és a közös haza eszméje a feudális és a polgári korban egyaránt az uralkodó osztályok eszköze a kizsákmányolt tömegek megteremtésére.

A függetlenségi mozgalmak ártékelését Molnár kiegészítette a Habsburg-uralom szerepének újragondolásával. „A függetlenségi mozgalmaknak önmagukban való pozitív értékelése – írta – egybefonódott a Habsburg-uralom magyarországi szerepének dogmatikus, leegyszerűsített megítélésével.” „A Habsburg-uralkodó nagyjában egész fennállása alatt a gyarmatosító Ausztria és a gyarmati – még 1867 után is félgymati – Magyarország viszonyának fogta fel anélkül, hogy a gyarmatosítás történeti formáit a marxizmus eszközeivel elemezte volna”.⁴³¹

⁴³⁰ Molnár Erik: Történelemszemléletünk nacionalista maradványairól [1962]. Uo. 76–93. Idézet a 85. oldalon.

⁴³¹ Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. *Századok*, 1960. 45–58. Idézet a 49. oldalon.

Molnár Erik 1960-as évek elején megjelent írásai a Kádár-korszak, sőt az egész államszocialista időszak leghevesebb és legtovább gyűrűző történetpolitikai vitáját váltották ki, és alaposan megrendítették a nemzeti kommunista kánon hitelét. Az újra és újra fellángoló, s végül az 1970-es évek közepéig húzódó diskurzusba nemcsak történészek, hanem a rokon tudományok, sőt az irodalmi és művészeti élet számos képviselője is bekapcsolódott. Molnár felvetéseit a történészek közül elsősorban igazgatóhelyettese, Pach Zsigmond Pál és az intézet néhány fiatalabb munkatársa támogatta. Tekintettel korábbi írásaira Pach indokoltan fogalmazott többes szám első személyben, amikor 1964-ben arról írt, hogy az 1956 előtti történetírás nagy hibát követett el azzal, hogy a nemzeti múltat elsősorban függetlenségi és szabadságharcok sorozataként mutatta be, sőt „magukat az osztályharcokat is a nemzeti összefogás követelményeinek perspektívájából [...] ábrázoltuk-értékeljük”. És ugyanakkor „nem tartottuk következetesen szem előtt: antagonisztikus társadalmi formációk keretei között az osztályok időleges együttműködését – így a Habsburg-ellenes küzdelmeket is – csak az osztályok ellentétéből és harcából kiindulva, azzal összefüggésben lehet megérteni és megvilágítani”.⁴³²

Molnárral és támogatóival szemben elsősorban az ELTE tanárai – Andics Erzsébet, Mód Aladár és a történeti tanszékek több fiatal munkatársa – sorakoztak fel. Utóbbiak közül Balogh Sándor és szerzőtársa (Simon Péter) részben Marxra és Leninre hivatkozva, részben viszont konkrét 17. századi szövegeket is citálva mutattak rá Molnár egyoldalúságaira és túlzásaira. Vitatták, hogy az „elnyomó és kizsákmányoló osztályok” időnként ne léphetnének túl „saját szűk osztályérdekeiken”, s ne állhatnának a „nemzetet fenyegető veszedelem elhárításának az élére”. Másrészt igyekeztek rámutatni arra, hogy voltak helyzetek, amikor „az ország függetlenségének a hiánya többé-kevésbé minden réteget sújtott”. Ezért a jobbágyok részvétele a nemesség által indított harcokban korántsem magyarázható a nemesség hatékony propagandájával. Inkább arról volt szó, hogy felismerték: a „saját szabadságért folytatott harcot” az „idegen elnyomás elleni” harccal kell kezdeni, és az élet megtanította őket arra is, hogy e harcban szükségük van „a Habsburg-ellenes nemességgel való összefogásra is”.⁴³³ A Molnár íásaival kapcsolatos vitában Székely György elfogadta, hogy a nacionalizmus veszélyeire való figyelmeztetés „igen jogosult”. Ugyanakkor – tette hozzá – „biztosítani kell a Habsburg illúziók elkerülését is”. Ugyanezen

⁴³² Pach Zsigmond Pál: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban [1964]. In uő: *Történetpszichológia és történettudomány*. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó, 175–217. Idézet a 185–186. oldalon.

⁴³³ Balogh Sándor – Simon Péter: Megjegyzések Molnár Erik „Történelemszemléletünk nacionalista maradványairól” című cikkéhez. In *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*, i. m., 194–214.

a tanácskozáson Nemes Dezső is az „egyetemiek” álláspontját támogatta. Számára elfogadhatatlan – fejtette ki –, hogy „a labanc és a kuruc történetírás egyformán hamis”. „Én úgy látom, hogy a labanc történetírás többet hamisított és a kuruc történetírásban van több igazság”.⁴³⁴ A későbbiekben Nemes konkrétan is bírálta Molnár téziseit. Mindegy, hogy a parasztok milyen ideológia nevében küzdöttek – érvelt –, mozgalmak alapvetően mindig antifeudális jellegűek volt, s „osztálykorlátaik” ellenére a függetlenségi háborúk is a haladást segítették elő.

Andics Erzsébet egy terjedelmes és sokszerzős tanulmánykötet (*A magyar nacionalizmus kialakulása és története*, 1964) megszerkesztésével és kiadásával kapcsolódott be a vitába. Bár ebben Molnár Erik téziseire közvetlenül egyszer sem utalt, sőt a Molnár által középpontba állított rendi-függetlenségi törekvésekkel sem foglalkozott, közvetett módon teljesen egyértelművé tette fenntartásait és ellenvéleményét. Ez részben abban mutatkozott meg, hogy Marxra és Engelsre hivatkozva felhívta a figyelmet a polgári nacionalizmus többcélűségére, és ehhez kapcsolódva arra, hogy a 19. század első felében „a polgári nacionalizmus még általában haladó jellegű volt”. Részben pedig abban, hogy ellenséges és leküzdendő ideológiaként nemcsak a nacionalizmust állította szembe a proletár internacionalizmussal és a szocialista hazafisággal, hanem a kozmopolitizmust is. „A nacionalista számára a saját nemzete, saját országa érdekeinek érvényesítése a legfőbb elv, amelynek minden egyéb – nevezetesen más népek ugyancsak nemzeti érdekei – alá van rendelve. De áthidalhatatlan ellentét áll fenn a proletár internacionalizmus és a nemzetek, a nemzeti kérdés jelentőségét tagadó, azt semmibe vevő kozmopolitizmus között is” – érvelt. A kozmopolita, vagyis a nemzeti kérdéssel szemben „nihilista” álláspont illusztrálására két példát hozott fel: a századelő magyar szociáldemokráciáját és polgári radikálisait. Vagyis azokat, akik Molnár felfogásának előfutárai voltak. „Az az álláspont, hogy »nem nemzetek állanak egymással szemben, hanem kizsákmányolók és kizsákmányoltak«, igen forradalmian hangzott, de valójában nihilista állásfoglalást jelentett az itt lakó népek számára sorsdöntő fontosságú kérdésben” – üzent Molnárnak és a vita résztvevőinek, aligha félreérthetően.⁴³⁵

A Molnár cikkei nyomán kibontakozott nemzetvita álláspontjainak dichotóm érvrendszere szoros rokonságot mutatott a magyar történetpolitikai hagyomány több évszázados dualizmusának, az ún. kuruc-labanc, illetve protestáns-katolikus múltszemléletnek az argumentumaival, s egyben a magyar szellemi életet a századforduló óta megosztó népi-urbánus, illetve keresztény-zsidó ellentét

⁴³⁴ Hozzászólások Molnár Erik előadásához. *Századok*, 1960. 67. és 81.

⁴³⁵ Andics Erzsébet: Bevezetés. In *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Budapest, 1964, Kossuth Könyvkiadó, V–XL.

is kapcsolódott. A diskurzus és annak társadalmi-kulturális kontextusa a Történettudományi Intézetet és az ELTE történeti tanszékeit mintegy intézményesen is szembeállította egymással. Ez annak ellenére így alakult, hogy az Andics-kötetbe a Történettudományi Intézet két munkatársa – R. Várkonyi Ágnes és a 20. századdal foglalkozó Ádám Magda (1925–) – is írt, s az ELTE tanárai között is akadtak olyanok, akik Molnár álláspontjához álltak közelebb. Ez az ideológiai is értelmezhető intézményi szembenállás a későbbiekben jelentősen mérséklődött, de teljesen sohasem szűnt meg.

Az 1960-as évek végéig a két „szekértábor” erőviszonyai többé-kevésbé kiegyensúlyozottak voltak, és a politika nem törekedett rá, hogy igazságot tegyen közöttük. Az 1960-as és 1970-es évek fordulóján azonban változás következett be. Az 1950-es évek végétől propagálni kezdett osztályharcos történelemszemlélet egyre kevésbé felelt meg az új politikai szükségleteknek, mindenekelőtt a nyugati magyarság és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek iránti nagyobb figyelemnek, amely a nemzetnek mint tartósan létező kulturális és politikai realitásnak a tudomásulvételével kapcsolódott össze. A világ magyarságát összekötő kulturális kötelékek elismerésének, sőt az erősítésükre irányuló törekvések felkarolásának egyik első jele az ún. anyanyelvi mozgalom első konferenciájának a megrendezése volt 1970-ben. Ettől kezdve két-három évenként szerveztek ilyen konferenciákat. Az új helyzet másik elemének a gazdasági reformokért és a szellemi liberalizmusért Kádárt ért szovjet bírálat tekinthető 1972 elején. Moszkva bírálatára és a párton belüli konzervatív ellenzék ezt követő megélénkülésére Kádár a gazdasági reform visszafogásával és a Lukács György körüli, a marxizmus nyugati változatait népszerűsítő társadalomkutatók (Heller Ágnes, Hegedűs András, Kis János stb.) elleni retorziókkal válaszolt. Ha áttételesen is, ez nyilvánvalóan az „urbánus” és „koz-mopolita” tábor pozícióit gyöngítette. Király István (1921–1989), az ELTE egyik irodalomtörténeti tanszékének vezetője – az ideológiai életet irányító Aczél György (1917–1991) tudtával és előzetes beleegyezésével – ebben a helyzetben döntött úgy, hogy a Molnár Erik és támogatói által terjesztett antinacionalista történelemszemlélettel szemben kezdeményezi az 1956 előtti nemzeti kommunista kánon rehabilitálását.

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi ünnepi közgyűlésén elhangzott előadásában Király éles bírálatban részesítette az 1966-ban elhunyt Molnár Eriket „sajátos baloldali ezoterizmusáért”, „doktrinerségéért” és „életidegenségért”, amelyek 1945 előtt a népfrontgondolat és a földosztás elutasítására, 1956 után pedig a szabadságharcos hagyomány elvetésére, s ezzel az „egész addigi marxista elképzelés” megkérdőjelezésére vezették. Molnár irányításával – értékelte az elmúlt 10–15 év történetpolitikai vitáit Király – kialakult egy olyan „történetírói séma”, amely a „kurucos szemlélettel” egy „önlekiicsinylő, pesszimista történeti képletet” állított szembe. „Megjelent: 1. az öntudatlan,

elmaradott nép, 2. a szűk látókörű, magyarkodó nemeség, 3. a magányos forradalmár – illetve egyes kutatóknál –, az elszigetelt, európai művelt, kritikai látású értelmiségi.” Mindezek pedig a „magyar progressziót oly torzul megosztó hamis ellentétnek, az urbánus-népies feszültségnek irányába vittek. [...] Aki a Molnár Erik-féle álláspont ellen érvelt, abban sovínisztát, búsmagyarkodó parlági figurát, ki pedig mellette, abban kozmopolitát sejtett egy tradicionális, címkéző gyanakvás”. A megoldást Király, az ún. népi hazafiság, illetve a függetlenségi harcok „szabadságharcos hazafisága” értékeinek elismerésében, s a szocialista hazafiság vállalható előzményeiként való felmutatásukban, továbbá a „Habsburg-tervekben ott rejlő gyarmatosító szándék” tudatosításában látta. Mindezt megtoldotta a „kiváló történészként” értékelt Révai, Andics és Mód szemléletének rehabilitálására vonatkozó óhajával. A szemléletváltást annál is inkább szükségesnek tartotta, mert a szocialista hazafiságot és a proletár internacionalizmust a „tőkés integrációt eszménynek tekintő nemzetekfölöttiség”, a „szupranacionalizmus”, a „kozmozopolitizmus”, a „nemzeti nihilizmus” és az „individualizmus” nézete szerint legalább annyira veszélyeztették, mint a Molnár által célkeresztbe állított nacionalizmus.⁴³⁶

Király előadása, amelyre elhangzásakor az akadémiai szokás szerint nem lehetett reagálni, Molnár Erik követőit hidegzuhanyként érte. Szeptember 26-án ezért egész napos vitaülést rendeztek Vácrátóton, melyre Királyt is meghívták. Ennek során nagyjában-egészében az addigi ideológiai-intézményi szembenállás reprodukálódott. Királlyal főleg az egyetem irodalomtörténészei és történészei – Arató Endre, Czine Mihály (1929–1999), Szabad György – értettek egyet többé vagy kevésbé, míg a másik oldalon elsősorban a Történettudományi Intézet munkatársai – Lackó Miklós, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin és Szűcs Jenő – sorakoztak fel. A Királlyal vitázók közül kiemelkedett Szűcs Jenő, aki addigi kutatási eredményeire támaszkodva indokoltan mutatott rá a prenacionalis tudattartalmak és a 18–19. században kialakuló modern nemzeti tudat összemosásának ahistorikus, történelmietlen voltára.

1974-ben, a következő évi akadémiai közgyűlésen Aczél György „örömmel” konstataulta, hogy „Király István akadémikus gondolatébresztő referátuma nyomán” milyen „gazdag vita” vette kezdetét a magyar szellemi életben. Ugyanakkor nehezményezte is; hogy az értelmiségen belül „szekértáborok” – narodnyikok és urbánusok, szektások és revizionisták, modernek és konzervatívok stb. – alakultak ki, s még nem körvonalazódott a továbblépés alapjául szolgáló

⁴³⁶ Király István: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok. In uő: *Irodalom és társadalom. Tanulmányok, cikkek, interjúk, kritikák 1946–1975*. Budapest, 1975, Szépirodalmi Könyvkiadó, 535–589. Idézetek az 540., 547. és 550. oldalon.

ható, konszenzuális jellegű nemzeti szintézis. Ennek előmozdítása érdekében az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Aczél bábáskodásával még ugyanabban az évben közzétett egy állásfoglalást „a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseiről”. Ez a dokumentum úgy próbálta a kárhozott ellentéteket feloldani, hogy az 1959-es állásfoglalástól eltérően nemcsak a nacionalizmust, hanem a kozmozopolitizmust is a káros és leküzdendő ideológiák közé sorolta. Vagyis Király, illetve a nemzeti kommunista szemlélet iránt mutatott nagyobb megértést. Ennek megfelelően leszögezte: „A forradalmi és a szabadságharcos hagyomány a nemzeti történelemnek légnagyszerűbb, a társadalmat leginkább előrelendítő öröksége”.⁴³⁷

Ez az állásfoglalás az MSZMP 1956 után kialakított ideológiai irányvonalának nyilvánvaló módosítását jelezte. A változás lényege a nacionalizmus elleni harc mérséklése és a pozitív örökségként vállalható nemzeti hagyományok körének kiszélesítése volt. Bár az 1970-es évek második felére és az 1980-as évekre jellemző további liberalizálódás és pluralizálódás körülményei közepette ez az új doktrína távolról sem vált kötelező érvényű irányelvvé, valamelyest mégis éreztette hatását. Ez mutatkozott meg abban, hogy a korábbi „antinacionalisták” közül többen árnyalták, illetve módosították addigi nézeteiket, illetve új, addig kisebb figyelemben részesített témákat fedeztek fel. Így értelmezhető Hanák Péter újraéledő érdeklődése a nemzeti-nemzetiségi kérdés („etnikai reneszánsz”) iránt, Litván György nagy hatású könyve „haza és haladás” eszméinek 1918 előtti diszharmonikus kapcsolatáról (*Magyar gondolat – szabad gondolat*, 1978) s mindenekelőtt a háromkötetes *Erdély történetének* a megjelentetése 1986-ban. Ez a 11 szerző által írt, s Köpeczi Béla (főszerkesztő), Mócsy András (1929–1987), Makkai László és Szász Zoltán által szerkesztett munka magas szintű szakmai válasz volt a román történetírás erősödő nacionalizmusára és képtelennél képtelenebb állításaira. Szemben a román állásponttal, mely szerint rövid időszakoktól eltekintve Erdély sohasem tartozott Magyarországhoz, hanem 2000 év óta a „három román föld” egyikének tekintendő, a magyar szerzők a magyar, román és szász nép közös hazájaként mutatták be a régiót. Az 1960-as években, amikor a „nacionalizmus maradványai” elleni harc együtt járt a „baráti szocialista országok” politikájának feltétlen elfogadásával, egy ilyen munka kiadása elképzelhetetlen lett volna. A nemzeti kérdés 1970-es évektől kibontakozó új megközelítése viszont nemcsak lehetővé, hanem kifejezetten szükségessé tette a román nacionalizmussal való szembenézést. A pártideológia és a történetpolitikai gondolkodás változását jelezte egy új kutatóintézet létrehozása is 1985–1986-ban. A Juhász Gyula által vezetett Magyarságkutató

⁴³⁷ A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. *Társadalmi Szemle*, 1974. 10. 32–47. Idézet a 39. oldalon.

Csoport feladata a magyar kisebbségek és diaszpóra múltjának és jelenének a kutatása volt. Ilyen kutatási témákkal Magyarországon utoljára a Teleki Intézetben foglalkoztak 1945 előtt, illetve 1945–1946-ban.

Valamiféle össznemzetinek tekinthető történetpolitikai konszenzus azonban természetesen továbbra sem alakult ki. Az 1980-as évek első felében az akkor legfiatalabb nemzedék képviselői a tatabányai *Új Forrás* hasábjain folytatták apáik és nagyapáik nemzettel és a nemzeti kérdéssel kapcsolatos vitáit, miközben az 1970-es évek végétől szerveződő demokratikus ellenzékhez kötődő történészek immár nem a marxizmus egyik vagy másik változatát, hanem magát a marxizmust utasították el. Közéjük tartozott Szabó Miklós, Benda Gyula (1943–2005), Pető Iván (1946–), s a még fiatalabbak közül egyre számosabban.

b) Korszakok és kutatások

A magyarság eredetével és vándorlásával kapcsolatos kutatások az 1956 utáni évtizedekben reneszánszukat élték. Ez részben a Szovjetunió területén végzett régészeti feltárások fellendülésének, részben a társ- és rokon tudományok új szempontjainak és tökéletesedő módszereinek volt köszönhető. A növény- és állatföldrajz, a nyelvtudomány, az embertan és a néprajz kutatási eredményeinek hasznosításával László Gyula retrospektív módon egészen a jégkorszak végéig követte nyomon az uráli és a finnugor törzsek kialakulásának folyamatát. Molnár Erik belső-ázsiai őshazaelméletét elvetve az uráli népek őskőkori szállásterületét a Kelet-Lengyelországtól az Oka folyóig terjedő területre, a magyar őshazát pedig a Közép-Volga vidékére lokalizálta (*Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*, 1961). Az 1960-as évek nyelvészeti, életföldrajzi és régészeti kutatásai azonban nem igazolták a régészprofesszor feltevését. Az 1970-es évekre olyan, a kutatók többsége által azóta elfogadott álláspont körvonalazódott, hogy az uráli őshaza az i. e. 6–4 évezredben Nyugat-Szibériában, az Ob alsó folyása és az Urál hegység közötti területen, esetleg az Urál mindkét oldalán helyezkedett el. Az ősmagyarok az obi-ugorok elődeivel a hegységtől keletre, tehát Nyugat-Szibériában éltek, s csak a 6. században vándoroltak Európába, a Volga és a Káma vidékére. A szovjet régészek eredményei mellett ezt valószínűsítik a magyar kutatók, mindenekelőtt Hajdú Péter nyelvészprofesszor felismerései, illetve következtetései is (*Finnugor népek és nyelvek*, 1962).

A magyar törzsek sztyeppei vándorlásainak és közösségi együttélésük változásainak pontosabb rekonstruálását részben ugyancsak a Szovjetunió területén végzett régészeti feltárások, részben pedig az orosz, bolgár és különösen a bizánci források minden korábbinál behatóbb elemzései tették lehetővé. Az eurázsia sztyeppe etnikai viszonyainak feltérképezésével és a nomád életmód rekonstruálásával Czegléd Károly (1914–1996) és U. Kóhalmi Katalin

(1926–) plasztikus képet festettek a magyar őstörténet társadalmi háttéréről (*Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*, 1969; *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*, 1972). A bizantinológia területén nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő munkásságot fejtett ki Moravcsik Gyula. Legismertebb és a nemzetközi szakirodalomban legtöbbet idézett művében összegezte a bizánci források török névanyagára vonatkozó kutatásokat, s magyarázatok, valamint teljességre törekvő bibliográfia kíséretében közölte a nyelvemlékek betűrendes jegyzékét (*Byzantinoturcica I–II. köt.; Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, 1942–1943, 2. kiad. 1958). Emellett több tanulmányában és egyéb közleményében foglalkozott a honfoglalás előtti és utáni magyarságra vonatkozó bizánci forrásokkal (*Bizánc és a magyarság*, 1953, *Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról*, 1957; *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 1984). Őstörténetünk egyik legbecsesebb írott forrását, Bíborban-született Konstantin 950 körül írt munkáját ugyancsak ő fordította magyarra (*A birodalom kormányzása*, 1950).

Magával a honfoglalással kapcsolatban László Gyula az 1960-as években kidolgozta, és haláláig vallotta az ún. kettős honfoglalás elméletét. Eszerint a magyarság két lépcsőben telepedett meg a Kárpát-medencében. Az első hullám, az ún. griffes-indás kultúra hordozói 670 körül, a második, az Árpád vezette magyarok a 9. század végén érkeztek. Erre a következtetésre elsősorban annak alapján jutott, hogy a késő avar és a honfoglalás kori magyar szállásterületek ritkán fedték egymást, rendszerint egymás mellett terültek el, s mintegy kiegészítették egymást. Ezen túlmenően felfigyelt arra is, hogy az avar és az Árpád-kori településeket többnyire egyaránt magyar helynevekkel jelölték. Ebből és az írott források újraértelmezéséből jutott arra a korábban már mások által is megfogalmazott feltételezésre, hogy az ún. griffes-indás régészeti leletekkel azonosítható etnikum valójában nem avar, hanem magyar népesség volt, s magyarul is beszélt (*A „kettős honfoglalás”*, 1978). László úgy látta, hogy a hazai régészeti leletek antropológiai jellegű vizsgálatának eredményei ugyan csak hipotézisét támasztják alá.

László Gyula elmélete nagy visszhangot váltott ki. Ám a szakemberek többsége kételkedve fogadta, és inkább elutasította, mint felkarolta. Élesen bírálta Györffy György, a honfoglalás időszakának másik jeles, s az adatok hiányát időnként ugyancsak gazdag fantáziájára hagyatkozva áthidaló kutatója is. Az 1950-es évek szemléletével szemben, amely a magyar államszervezetet lényegében a helyben talált szláv intézményrendszerből eredeztette, Györffy a sztyeppei félnomád elemek szerepét és a fejlődés viszonylagos önállóságát hangsúlyozta. Feltevése szerint a magyar törzsszövetséget – kazár mintára – egy névleges hatalommal rendelkező főfejedeleme (kündü) és a tényleges hatalmat kezében tartó katonai vezető (gyula) irányította. A kettős fejedelemség intézményét Árpád szüntette meg az utolsó kündü, Kurszán halála után (*Kurszán és*

Kurszánvára, 1956). Györffy másik fontos kutatási eredménye annak a folyamatnak a felvázolása volt, amelynek során a nemzeti szervezeti szervezetté alakult. Meggyőzően érvelt amellett, hogy a királyi vármegyerendszer kialakítása során István valójában ezt a korai nemzeti-teritoriális szervezettel használta fel, s az általa kinevezett ispánokat is a régi nemzeti fők váraiba ültette (*Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 1959). Ehhez kapcsolódva tekintette át az István-kori – 48 vármegyét magában foglaló – várszervezet kialakulását (*Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation*, 1976). Ugyancsak Györffy okfejtése alapján vált elfogadottá az a feltételezés, hogy a magyar főemberek – más nomád-török népek előkelőjéhez hasonlóan – nem egy, hanem két – egy nyári és egy téli – szállással rendelkeztek, s kíséretükkel és állataikkal a két szálláshely között vándoroltak (*A honfoglaló magyarok települési rendjéről*, 1970). Részben saját, részben mások kutatási eredményeire támaszkodva az 1970-es évek végére elkészítette az államalapítás korának átfogó, a kül- és belpolitikai fejlemények, valamint az intézménytörténet mellett a gazdaság- és társadalomszerkezet átalakulását is nyomon követő szintézisét. Ebben a keretben felvétele és az államalapítás szempontjából egyaránt Géza fejedelemnek tulajdonított döntő jelentőséget, s István művét úgy mutatta be, mint apja kezdeményezéseinek kiteljesítését és betetőzését (*István király és műve*, 1977).

A következő évszázadok, vagyis a magyar középkor kutatása terén ugyancsak számos figyelemre méltó új eredmény született. A nemzetközi tendenciákat követve az 1960-as években új diszciplínaként megjelent, és rövidesen intézményesült a történeti statisztika és demográfia. Az új módszereknek köszönhetően Györffy Györgynek és Szabó Istvánnak a rossz forrásadottságok ellenére sikerült meggyőzően tisztázni, hogy a honfoglalás kori mintegy fél-millió népség a 12. század végére 1,8–2,2 millióra, majd a 16. század elejére mintegy 3,5–4 millióra nőtt (*Magyarország történeti demográfiája*, 1964).

Eltérően az 1945 előtti népiségtörténet többnyire lokális érdeklődésétől a társadalomtörténeti kutatások általában tematikai szempontokat követtek. A parasztságtörténet művelői közül kimagaslott Szabó István, aki többek között a magyar falurendszer kialakulását és fejlődését tárta fel nagyon gazdag levéltári forrásanyag alapján, de külföldi analógiákra is tekintettel. Ismertette a szállások szilárd településsé válásának folyamatát, és átfogó képet adott a magyar falvak típusairól, szerkezeti sajátosságairól, valamint lakóinak mindennapi életéről. Az állandó pusztulás és a mezővárosok elszívó hatása ellenére a 15. századi falvak számát 20 ezerre becsülte (*A falurendszer kialakulása Magyarországon*, 1966; *A középkori magyar falu*, 1969). Az agrártermelés szervezeti formáit vizsgálva ő mutatta ki azt is, hogy a 11–13. századi Magyarországon a kora középkori nyugat-európai villákhoz hasonló, tehát rabszolga eredetű munkaerőre épülő földesúri gazdaságok léteztek (*A prédiium*, 1963). A mezőgazdasági termelés technikája és különböző ágazatainak fejlődése terén Szabón kívül

többek között Maksay Ferenc (1916–1984), valamint a történeti és a néprajzi módszereket sikeresen kombináló Belényesi Márta (1921–) ért el figyelemre méltó eredményeket. Az ő részelemzéseikre is támaszkodott a 14–16. századi magyar mezőgazdaság történetének átfogó felvázolása során Szabó István (*A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*, 1975).

Az agrár- és parasztságtörténet mellett fellendült a várostörténet, amelynek előzményei visszanyúlnak az 1956 előtti évekbe. A középkori magyar városok típusairól, a közöttük kialakult munkamegosztásról és a városi társadalom differenciálódásáról először Szűcs Jenő adott átfogó képet (*A városok és a kézművesség a XV. századi Magyarországon*, 1955). Az 1960-as és 1970-es években Fügedi Erik, Kubinyi András (1929–2007) és Bácskai Vera tanulmányai lendítették tovább a kutatást. A magyar városhálózat hierarchikus rendjének és tipológiájának finomításán túl több magyar város társadalmi tagozódását tárták fel sokszor módszertanilag is újszerű elemzésekkel. Ebben az is segítette őket, hogy gyümölcsöző kapcsolatokat építhettek ki külföldi, főleg francia és német kutatókkal, és a nemzetközi várostörténet-írás külföldi fórumain is megfordulhattak. A városi elit jellemzésére Kubinyi sikeresen alkalmazta például a prozopográfia módszerét, és általában a kvantitatív eljárásokat. A számítógépes elemzésben rejlő lehetőségeket a magyar várostörténészek közül először Granasztói György próbálta ki francia történészekkel együttműködve, majd a 19. század első felének városfejlődésével foglalkozva mások, köztük Bácskai is alkalmazták (*Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, 1988).

A jobbágyság és a városi lakosság differenciálódása és életmódbeli különbségeiknek a bemutatása mellett a kutatás figyelme egyre inkább kiterjedt más társadalmi csoportok belső hierarchiájának és szokásainak a feltárására is. E téren elsősorban Fügedi Erik munkássága érdemel említést. Az 1950-es évek hányattatásai után Mályusz Elemér egyik legtehetségesebb tanítványa az 1960-as évektől a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárosaaként viszonylag zavartalanul kutathatott, sőt a nemzetközi tudományosság véráramába visszakapcsolódhatott. Az 1970-es évektől így egymás után jelentek meg modern szellemű társadalomtörténeti munkái. Előbb az ország sorsának alakulásában meghatározó szerepet játszó nagybirtokos arisztokrácia összetételét és mobilitását tárta fel; majd a 15. századi egyházi vezetők társadalmi-politikai helyzetét mutatta be (*A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, 1970; *Uram, királyom, A XV. századi Magyarország hatalmasai*, 1974; *Koldulóbarátok, polgárok, nemesek*, 1981; *Ispánok, bárók, kiskirályok*; 1986). Fügedi mellett érdemben gazdagította a középkori magyar társadalomról alkotott képünket Mályusz Elemér (*Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, 1971), és az új generációhoz tartozó, de Mályuszhoz közel álló Engel Pál is. Bár az 1980-as évek elejéig egy kisebb könyvtár igazgatója volt, és a szakmai közéletben nem nagyon vett részt, 1982-

től, amikor a Történettudományi Intézetbe került, Engel teljes mértékben a kutatásra fordíthatta energiáit. Nevéhez fűződik a 14–15. század tisztség- és hivatalviselőinek rekonstrukciója, amely a legteljesebb eddigi archontológiai adattár, valamint a középkori magyar nemesi társadalom aprólékos és rendszerszerű leírása (*Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I–II. köt., 1996; *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, 1998).

A kor politika- és eseménytörténetének a korábbiaknál teljesebb és pontosabb rekonstrukcióját több segédkönyv és okmányközlés segítette. A forrásközlés hasznát jól példázta a Mályusz Elemér gondozásában megjelent Zsigmond kori oklevéltár első két kötete (1951, 1958), amely végül Zsigmond uralkodásának monografikus áttekintésére ösztönözte összeállítóját. Mályusz ebben fejtette ki, hogy míg az 1403 előtti időszakban a nagybirtokos arisztokrácia dominanciája érvényesült a királyi hatalommal szemben, addig az 1403 és 1437 közötti években Zsigmond eredményesen törekedett a központosításra. A királyi hatalom támaszai a megyei köznemességből, a városi polgárságból és az új arisztokráciából kerültek ki (*Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*, 1984).

A királyi hatalom 13. századi meggyengüléséről, a nagybirtokosság előretöréséről és a tartományurak kialakulásáról a fiatal Kristó Gyula közölt új megfigyeléseket tartalmazó elemzéseket (*Csák Máté tartományúri hatalma*, 1973, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, 1979). A későbbiekben Kristó érdeklődése jelentősen kitért a 14. század végéig terjedő honfoglalás és az államalapítás korától a 14. század végéig terjedtek (*Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 1980; *Az Árpád-kor háborúi*, 1986; *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 1988; *Az Anjou-kor háborúi*, 1988). Ezekben a munkáiban újszerű képet rajzolt a magyar őstörténet utolsó szakaszáról, a 10. századi magyar fejlődésről, valamint a korai magyar állam és közigazgatás kialakulásáról. Nézetei – például a honfoglalás „szállásváltásként” történő értelmezése, a „törzsi állam” fogalmának alkalmazása az államalapítás előtti uralmi viszonyokra vagy az István kori vármegyék számának csökkentése 25–30-ra – azonban nem találtak általános elfogadásra. A források elemzésétől és a rész munkáktól a rendszerváltás körüli évekre Kristó nagyívű szintézisek megalkotásáig jutott el (*Magyarország története 895–1301*, 1987; *Magyarország története az előidőktől 2000-ig* című 2002-es kötetben az 1526-ig terjedő részek). 1990-ben emellett megindította az *Anjou-kori oklevéltár* kiadását, amelynek első hat kötetét szerkesztette is; kezdeményezte, szerkesztette és részben írta a *Korai magyar történeti lexikont* (1994), továbbá röviddel halála előtt a középkori magyar történetírás történetét is felvázolta (*Történetírás a középkori Magyarországon*, 2002). A rendszerváltás előtti és utáni években Kristót a legtermékenyebb magyar középkorászoként tartották számon. Tartalmilag egymást részben átfedő könyveinek a száma meghaladja a félszázat.

A Jagelló-korral (1490–1526) kapcsolatos kutatások középpontjában 1956 előtt és 1956 után egyaránt az 1514-es Dózsa-féle parasztháború különböző kérdéseinek a tisztázása állt. Különösen erre irányult a figyelem 1972-ben, amikor Dózsa születésének 500. évfordulóját ünnepelte az ország. A mozgalom antifeudális jellegének korábbi túlhangsúlyozásával szemben Székely György, Szűcs Jenő, Barta Gábor (1943–1995) és mások több tanulmányban tárták fel, hogy a keresztesek kezdetben a török elleni háborúra készültek, s mozgalmuk fokozatosan, részben a nemesség ellenséges magatartásának, részben a ferences szerzetesek agitációjának a hatására alakult át parasztháborúvá. Bár a felkelés résztvevői a parasztság minden rétegéből verbuválódtak, vezetői túlnyomórészt meggazdagodott mezővárosi parasztpolgárok voltak. Vagyis a részletes kutatás igazolta Szabó István azon korábbi meglátását, hogy a parasztháború korántsem szegény és elkeseredett jobbágyok éhséglázadása, hanem a jogaiiban háborgatott és a felemelkedésben korlátozott vagyonosabb parasztnemesség megmozdulása volt.

A magyar középkor eszméletörténetének kutatása terén Szűcs Jenő alkotott kiemelkedőt. Szűcs – mint már utaltunk rá – az 1950-es évek első felében még várostörténettel foglalkozott. Az 1960-as évek elején kezdődött nemzetvitába bekapcsolódva azonban egyre inkább az ideológiatörténet felé fordult a figyelme. Molnár kérdésfelvetéseinek jogosságát elfogadva, ám az általa adott válaszokat folyamatosan árnyalva, finomítva és korrigálva Szűcs több jelentős munkával járult hozzá a magyarság csoport-, illetve mi-tudata történeti alakváltozásainak a megismeréséhez. A prefeudális, barbár etnikai tudattól a középkor folyamán kikristályosodott nemesi-rendi eszmevilágon és az ún. népi patriotizmuson át a modern nacionalizmus közvetlen előképének tekinthető 17–18. századi közösségi ideológiák tartalmi elkülönítésével és fogalmi tisztázásával kevésbé a szakmai, inkább a vitát követő szélesebb értelmiségi közönséghez szólt (*A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge – hozzászólás egy vitához*, 1970). Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a magyarság archaikus etnikai tudatának összetevőivel, a nemesi nacionalizmus előzményeivel és általában a politikai eszmék középkori történetével is elmélyülten foglalkozott. E témakörben született tanulmányait elméleti igényesség, a nacionalizmuskutatás modern teóriáit és a német *Begriffsgeschichte* eredményeit egyaránt felölelő széles körű nemzetközi tájékozottság és a szorosán vett történeti forrásokon túlmenően az etnológiai, szociológiai, nyelvészeti és archeológiai kutatások újabb eredményeinek sikeres integrálása jellemezte (*Nemzet és történelem*, 1974).

A korszakot érintő legnagyobb vita az 1526-os mohácsi csatavesztés okaival és jelentőségével kapcsolatban robbant ki. Ennek hátterében ugyancsak a Molnár által indított nemzet-, illetve nacionalizmusvita állt. Közvetlenül viszont a folyamórtiszból irodalomtörténésszé lett Nemeskürty István (1925–) esszé-

regénye váltotta ki (*Ez történt Mohács után*, 1966). Az 1526 és 1541 közötti évek történetéről írva Nemeskürty azt állította, hogy a mohácsi csatavesztéssel távolról sem dőlt el minden; az ország három részre szakadása nem emiatt, hanem a magyar nemesség határtalan önzése és széthúzása miatt következett be. Ezeknek a negatívumoknak a feltárásával és bemutatásával a szerző arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy „milyen szörnyű lelki károkat okozott a magyar nacionalizmus mételye népünknek”.⁴³⁸

Kérdésfelvetéseiért és fordulatossá, jó stílusáért Nemeskürtyt sokan dicsérték. A korszak történész kutatói viszont szinte egy emberként fordulak vele szembe, és mutattak rá egyoldalúságaira, megalapozatlan vagy túlzó állításaira. Leghatározottabban egy másik volt katonatiszt, Perjés Géza (1917–2003), a KSH munkatársa kifogásolta, hogy Nemeskürty „egyedül az uralkodó osztály vétkeivel magyarázta az eseményeket”. Szakály Ferenc, az akkori legfiatalabb nemzedék egyik képviselője – magánemberként Kosáry Domokos veje – elfogadta, hogy „le kell számolnunk történelemszemléletünk nacionalista maradványaival”. Kifogásolta viszont, hogy miközben számos mítoszt – például az *Egri csillagok* indokolatlanul pozitív Török Bálint-képét – szétoszlatozott, maga is illúziók rabjává vált, és ezek az illúziók „meghatározzák a könyv egész hibás koncepcióját”. Nemeskürty állításával szemben, mely szerint „Magyarország hat héttel a mohácsi csatavesztés után tökéletesen szabad” volt a töröktől, Szakály indokoltan mutatott rá, hogy ez már 1526 előtt sem volt igaz, hiszen a déli végvárrendszer kulcsa, Nándorfehérvár már 1521-ben elesett, másrészt Magyarország katonai ereje önmagában semmiképpen sem lehetett elegendő a török feltartóztatására. Szakály bírálta Nemeskürtyt Szapolyai szerepének idealizálásáért is, amelyet a régi függetlenségi szemlélet újraéledéseként értelt.⁴³⁹

A Nemeskürty által felvetett kérdéseket a szakemberek és a téma iránt érdeklődő publicisták az 1970-es évek elejéig vitatták. Ezt követően viszont az eredetileg Nemeskürty téziseit támadó, később viszont hozzá közeledő Perjés Géza új teóriája került az érdeklődés előterébe. Perjés előbb tanulmányokban, majd két könyvében hadászati és logisztikai megfontolások alapján arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország valójában kívül esett az oszmán seregek „akciórádiuszán”, vagyis hatósugarán. Ezt a török vezetés is tudta, és ezért Szulejmán nem elfoglalni akarta Magyarországot, hanem csak semlegesíteni, illetve szövetségessé tenni (*Az országút szélére vetett ország*, 1975; *Mohács*, 1979). A hadtörténész elvitathatatlan érdeme, hogy több olyan tényezőre – haderegellá-

⁴³⁸ Nemeskürty István: *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem, tizenöt esztendőjéről 1526–1541*. Budapest, 1966, Szépirodalmi Könyvkiadó, 345.

⁴³⁹ Perjés Géza *A nemzeti önérték zavarai* [1967] és Szakály Ferenc: *Egy történelmi bestseller és ami mögötte van* [1969] című vitacikkei releváns részeit közli *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Budapest, 2006, Osiris, 559–567.

tás, a török hadsereg európai háborúinak tér- és időbeli korlátai, a Porta tájékozottsága stb. – ráirányította a figyelmet, amelyek iránt addig nem mutatott érdeklődést a kutatás. Hatósugar-elméletét azonban többnyire túlságosan általánosnak, és empirikus adatokkal nem mindig alátámaszthatónak, a „szulejmáni ajánlatot” pedig kifejezetten spekulatívnak ítélte a szakemberek többsége. Mint neki és Nemeskürtynek is címezve 1975-ös könyvében Szakály megfogalmazta: szembe kell nézni a ténnyel, hogy „Magyarország sorsa legkésőbb a mohácsi csatától fogva, semmiben sem különbözött azokétól a balkáni államokétól, amelyek előbb, rövidebb idő alatt ugyanezt az utat járták végig. Nem ők, hanem velük politizálnak, ha tetszik, játszanak más hatalmak”. A vitához kapcsolódva Szakály egyébként minden kortársánál markánsabban fogalmazta újra azt a régi aulikus-katolikus tételt, mely szerint a török kijűzésére „csakis a Habsburgok oldalán nyíltott tér és lehetőség”, s hogy Szapolyai és mindazok, akik az oszmán hódítók mellé álltak, hatalomvágytól vezérelt és/vagy rövidlátó „kollaboránsok” voltak. Igaz ugyan, hogy az önálló erdélyi fejedelemségnek voltak olyan korszakai, amelyek a függés ellenére nyugodtabb életet biztosítottak az ott élőknek, mint a Habsburgok birodalmába tagolt királyi Magyarország a maga alattvalóinak, ám az ország egyesítéséről „tündérországbán” legfeljebb „álmodni lehetett”, „onnan kiindulva megvalósítani már nem”.⁴⁴⁰

Az empirikus kutatási eredmények elméleti szintű általánosítása többeket foglalkoztatott.

Egyik tanulmányában és a kelet-európai országok feudalizmus kori fejlődéséről rendezett 1959-es vitában Niederhauser Emil kifejtette, hogy a régió etnikai és politikai arculata alapvetően a 6. és a 10. század között alakult ki a szláv népek betelepülésével. A 10–11. században létrejött magyar államrendszer lényegében azonos volt a nyugat-európaival, ám a kései indulás miatt kezdetől sajátos jegyekkel rendelkezett. Ezek közül legfontosabb a nyugati, illetve klasszikusnak tekintett francia hűbériség formáinak és intézményeinek a csökevényessége volt. Ezek a különbségek a 14–15. századra nagyrészt eltűntek, ezután viszont megtorpanás következett be. A török hódítás és a világkereskedelmi főútvonalak Keletről Nyugatra tolódása következtében Kelet-Európa a gyorsan iparosodó Nyugat-Európának alárendelt és tőle függő olyan elmaradott területté vált, amelynek jövőjét a feudális urakodó osztályok megerősödése és a „második jobbgység” kialakulása határozta meg (*Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung, Studia Slavica*, 1958. 3–4. 359–371.) Niederhauserrel vitakozva Makkai László viszont úgy látta, hogy a „kelet-európai országok feudális fejlődése nem egyszerűen a nyugatit követte, bizonyos késéssel, hanem számos különböző alapadottság következtében másként alakult, mint az”. Lényegé-

⁴⁴⁰ Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 123–126.

ben ugyanígy foglalt állást Katus László is, hangsúlyozva, hogy „a kelet-európai országokban már a korai feudalizmus is olyan sajátos vonásokat mutat fel, amelyek nem írhatók kizárólag az elkésett megindulás, az időbeli lemaradás és a nyugati intézmények csökevényes átvételének számlájára. A kelet-európai népeknél a feudalizmus a nyugat-európaiakétól lényegesen eltérő földrajzi, gazdasági és társadalmi adottságok között alakult ki, s további fejlődése is sok tekintetben eltérő körülmények között, más úton haladt.”⁴⁴¹

A késő középkori és kora újkori jobbágyság függési, adózási és tulajdonlási viszonyait tanulmányozva Pach Zsigmond Pál néhány évvel később olyan következtetésre jutott, hogy a magyarországi agrárfejlődés a 15. századig alapvetően megfelelt a korabeli nyugat-európainak. Franciaországhoz és Angliához hasonlóan erre az időre Magyarországon is kialakultak a tőkés agrárfejlődés csírái. A 16–17. században azonban szétváltak az utak: Nyugaton általánossá vált a pénzjáradék és a szabad paraszti gazdálkodás, Keleten, így Magyarországon is viszont a robotoltató nagybirtok került túlsúlyba, s ezért a jobbágyság többségének újbóli röghöz kötése (második jobbágyság) következett be (*Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*, 1963). Pach ezzel a Mohács utáni magyar fejlődés kelet-európaias jellegét húzta alá:

Bár az ún. második jobbágyság általános elterjedését Varga János kutatásai legalábbis megkérdőjelezték (*Jobbágyságszerkezet a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*, 1969), az 1960-as és 1970-es években a Pach-féle elkanyarodáselmélet nagyfokú elfogadottságnak örvendett. Ugyanakkor léteztek másféle általánosítások is, még ha ezek szerzői a nyílt konfrontációtól óvakodtak is. Paulinyi Oszkár (1899–1982) például a magyar nemesfémkivitel és az európai kereskedelmi munkamegosztás vizsgálata alapján jutott arra a következtetésre, hogy Nyugat- és Kelet-Európa fejlődése más vágányokon haladt. Szerinte Magyarország már a középkorban is szegény ország volt, s később is mindig az maradt, mert a kereskedelmi tőke nyugat-európai koncentrációjából nem részesedett megfelelő arányban és módon (*Századok*, 1972. 561–608). Fenntartotta véleményét Niederhauser Emil és Makkai László is. Az 1970-es években született tanulmányaiban utóbbi elsősorban az antik és barbár elemek eltérő arányú és idejű keveredésével magyarázta a két régió eltérő típusú fejlődésének 10. századig visszavezethető gyökereit (*Történelmi Szemle*, 1976. 257–277; *Az európai feudalizmus jellegzetességei*, 1987).

A magyar- és kelet-európai fejlődés sajátosságait és azok gyökereit boncolgató ellentétes magyarázatok az 1980-as években beletorkolltak az Európa belső tagoltságával kapcsolatos terminológiai vitába. A Szovjetunió által megszál-

illetve ellenőrzött országok közös nevévé a II. világháború után mintegy magától értetődően Kelet-Európa, az ezen kívül eső országok jelölőjévé pedig Nyugat-, illetve Nyugat-, Észak- és Dél-Európa vált. 1945 utáni esszéiben Bibó István, Niederhauser Emil, Makkai László és Katus László ugyanúgy ezt a fogalmat használták, mint a kommunista történészek többsége, például Elekes Lajos vagy Székely György. Az 1960-as évek végétől azonban kezdtek megjelenni olyan terminus technicusok, amelyek az addig egységesen kezelt kelet-európai régiót alrégiókra osztották. Pach két tanítványa, Berend T. Iván és Ránki György például a Balkántól északra fekvő régiót a Közép-Kelet-Európának, Lackó Miklós pedig a lengyel–magyar területeket Kelet-Közép-Európának nevezte.

Ezt a terminológiai diverzifikációt kezdettől fogva politikai áthallások övezték. Azt, aki Kelet-Európát vagy Közép-Kelet-Európát mondott – szándékától és szakmai érveitől függetlenül – meg lehetett gyanúsítani azzal, hogy Európa 1945 után kialakult megosztottságához, vagyis a Szovjetunió regionális uralmának legitimálásához szolgált érveket. Arról viszont, aki a Közép-Európa fogalmat vagy ennek variációit használta, Magyarország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok lazításának és a Nyugathoz való közeledésnek az óhaját feltételezhette a sorok közötti olvasás technikájához szokott humán értelmiség. Különösen ez lett a helyzet az 1980-as években, amikor Szűcs Jenő fellépésével a vita újabb fázisába érkezett. Hajnal István és Bibó István régebbi írásaiból kindulva és a medievisztika felvonultatható érveire támaszkodva a Szovjetunió Urálon inneni feléből, valamint az ortodox vallású balkáni államokból álló Kelet-Európa és a német nyelvterület között Szűcs meghatározott egy harmadik, „hibrid módon kettős arculatú” régiót, amelyet a történeti lengyel, cseh és magyar államterülettel azonosított. Bár nem tartozott a Karoling Birodalomhoz, ez a régió – fejtette ki – a kései középkor folyamán nemcsak kulturális, hanem gazdasági és társadalmi értelemben is Nyugat-Európa részévé vált, s nyugatias arculatát azután sem veszítette el, hogy 1500 táján (második jobbágyság) „visszahajolt” Kelet-Európához, és ez a fordulat „szélsőségesse” fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát”. Ezt a középső régiót Szűcs magyar nyelvű írásaiban Berend-Ránkihoz hasonlóan Közép-Kelet-Európának nevezte, ám tőlük eltérően markánsan elkülönítette a tulajdonképpeni Kelet-Európától. (Tanulmányának angol összefoglalójában nem is ezt a fogalmat, hanem az *East Central Europe* megjelölést használta.)⁴⁴² A későbbiekben Szűcs még markánsabban fejtette ki, hogy „Magyarország a XIII. század közepe óta a középkor végéig (s tovább is, az újkorban) a nyugati gazdasági világ integráns részévé

⁴⁴¹ A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól. Vita a Történettudományi Intézetben. *Történelmi Szemle*, 1959. 467–482. Idézet a 469. oldalon.

⁴⁴² Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981. 313–359. Idézet a 356. oldalon.

vált”, s nem sorolható a „kelet-európai fejlődéstípus alvariánsai közé”. Szűcs álláspontját Pach, Berend és Ránki vitatták, Hanák Péter viszont támogatta, s egy 1986-os intézeti vitában maga a Kelet-Közép-Európa fogalmat, még később pedig a Közép-Európa fogalmat használta.⁴⁴³ Konszenzus e téren sem akkor, sem azóta, sem Magyarországon, sem a világban nem alakult ki.

A javuló forrásadottságoknak és a történeti demográfia modern módszereinek köszönhetően megalapozott és máig elfogadott becslések születtek a török kor és a későbbi évszázadok népességszámának alakulásáról. Dányi Dezső (1921–2000), Dávid Zoltán (1923–1996), Fügedi Erik, Vörös Károly, Kovács Zoltán (1930–2008) és mások több tanulmányban vizsgálták az első népszámlások és a különböző adóösszeírások forrásértékét, valamint felhasználásuk lehetőségeit. Ezek és a 18. század közepétől nagy tömegben rendelkezésre álló egyházi anyakönyvek Henry-Fleury-féle módszer szerinti vizsgálatával sikerült kimutatni, hogy az ország lakosságának száma a 16. század végén Acsády háromnegyed évszázaddal korábbi, az 1715-ös és 1720-as adóösszeírásokon alapuló becslésétől eltérően jóval magasabb, mintegy 2,5 millió, a 17. században 3 millió, s a 18. század elején 3,5–4 millió volt. 1784–1785-ig, a II. József-féle népszámlálásig, amely az első átfogó jellegű statisztikai felvétel volt, ez a szám 8,5 millióra nőtt, vagyis kicsit több mint fél évszázad alatt megduplázódott. Az 1711 utáni békés állapotok mellett ez jelentős részben az akkori betelepítésekkel volt magyarázható (*A történeti statisztika forrásai*, 1957; *Magyarország történeti demográfiája*, 1963). A fellendülő történeti demográfiai kutatásokban oroszánrészt vállalt a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és 1962-ben alakult Népeségtudományi Intézete. Kiadványaik közül nagy segítséget jelent a kutatóknak az egyházi anyakönyvek adatainak közzététele (*A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900 I–VI. köt.*, 1972) és a sokkötetes *Magyarország Történeti Helységnévtára* (1987), amely megyénként tartalmazza az egyes települések 18. század végi és 19. század eleji adatait.

A gazdaságtörténeten belül a nagy hagyományokkal rendelkező agrártörténeti kutatások mellett fellendült a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok, valamint az ár- és bérviszonyok vizsgálata. A hódoltság demográfiai és gazdasági helyzetének jobb megismerését nagyban elősegítették Káldy-Nagy Gyula (1927–) török forrásokat kiaknázó kutatásai a speciális török birtokrendszerről és adózási formákról, a török pénzügyigazgatásról és kereskedelemről (*Budai török számadáskönyvek 1550–1580*, 1960; *Harács-szedők és ráják*, 1970; *A budai szandzsák 1646–1590. évi összeírásai*, 1985). A hódoltsági területek és a királyi Magyarország együttes vizsgálatán keresztül Szakály Ferenc ugyanakkor arra mutatott rá, hogy a kettős adóztatás rendszere révén és más utakon,

⁴⁴³ Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. Budapest, 1986, MTA Történettudományi Intézet. Idézett mondatok a 9. és 11. oldalon.

módokon a hódoltság is része maradt a magyar feudalizmus rendszerének. Vagyis azok a földesúri törekvések és változtatások, amelyek a királyi Magyarország és Erdély belső jobbágyfejlődését jellemezték, a török által ellenőrzött részekben is megjelentek (*Magyar adóztatás a török hódoltságban*, 1981; *Magyar intézmények a török hódoltságban*, 1997). Az 1960-as évek végén jelentős figyelmet váltott ki Pach Zsigmond Pál tézise a nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15–17. századi átrendeződéséről. Ennek lényege a tengerentúli gyarmatok bekapcsolódásának relativizálása, az Európán belüli forgalomváltozások immánens átrendeződésének hangsúlyozása, s ezen belül Kelet-Közép-Európa csökkenő szerepének a kimutatása volt. Ez nagyon jól illeszkedett Immanuel Wallerstein néhány évvel korábban kifejtett centrum-periféria teóriájához, amely inspirálta is Pachot (*Századok*, 1968, 863–897).

A 16–18. század kutatásának figyelemre méltóan új fejleménye volt a társadalomtörténet önállósulása. Varga János hatalmas levéltári anyagot hasznosítva mutatta ki a jobbágyi földbirtoklás különböző formáit, és ezek változásait. Nem vitatta, hogy a 17. század közepére a parasztok többsége újra ura földjéhez láncolt jobbágygá vált. Szabó István tézisével összhangban ugyanakkor azt is kimutatta, hogy ezzel egy időben megindult egy másik folyamat is: a parasztság egyes rétegeinek szabadabbá válása és felmelkedése. Ez utóbbi csoportok arányát a 18. század közepén a jobbágyság felére becsülte (*Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*, 1969). A szabadá vált jobbágyság egyik speciális csoportjának, a hajdúságnak a kiváltságait, majd azok fokozatos elvesztését Szabó István tanítványai, Rácz István (*A hajdúság a XVII. században*, 1971) és Szendrey István (*Hajdúszabadságlevelek*, 1971) tárták fel. Paulinyi Oszkár egy különleges és kis létszámú társadalmi réteget, a felvidéki bányavállalkozók körét és tágabban a bányavárosok társadalmát vizsgálta. Munkáiban bátran alkalmazta a hosszabb távú statisztikai adatsorokat, s mindig törekedett a városiasodás sajátosan magyar vonásainak és az európai fejlődési tendenciáknak az összekapcsolására (*A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán*, 1957; *A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesérbányászatban*, 1966).

Molnár Erik 1960–1963-as fellépéseinek hatására a korszak politikatörténetével sokan és behatóan foglalkoztak. A török elleni védekezés és a végvárrendszer aprólékos történetét elsősorban Szántó Imre (1920–1993) tárta fel több tanulmányban, majd két összegző monográfiában (*A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon*, 1980; *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon 1541–1953*, 1980). Az erdélyi fejedelemség történetével többek között Nagy László (1927–) hadtörténész és Trócsányi Zsolt (1926–1987) levéltáros foglalkozott.

A Bocskai-szabadságharc históriájának (*A Bocskai-szabadságharc katonai története*, 1961) és Bethlen küzdelmeinek (*Bethlen Gábor a független Magyarorszá-*

gért, 1969) monografikus bemutatása után Nagy 1985-ben tette közzé a 17. század első felének Habsburg-ellenes mozgalmait a társadalom és a hadsereg összefüggésrendszerében tárgyaló összegzését („*Megint fölszánt magyar világ van...*”). A 67-es, aulikus interpretáció szokásos értékelésével szemben, s a függetlenségi, „kismagyar” megközelítés álláspontjához kapcsolódva, áttételesen tehát Molnár Erikkel is vitázva Nagy ebben úgy foglalt állást, hogy Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György célja a független erdélyi fejedelemség létrehozásán, illetve megvédésén túl „az államegység szakaszos helyreállítása, és e területen a nemzeti vagy hazai abszolútizmus megteremtése” volt. Bár ez utóbbi cél nem valósult meg, a „Habsburgoktól független erdélyi fejedelemség” visszaállítása és megerősítése sikerült, s „ez nem volt csekélység”. „Hiszen Erdélyben, a török vazallusság ellenére, szerényebb keretek között tovább élhetett a magyar állam, s ez jótékonyan érezte a hatását a királyi Magyarország lakosságára is.”⁴⁴⁴

Igen kiterjedt levéltári kutatásokon alapuló kormányzattörténeti munkáiban Trócsányi Zsolt elsősorban arra a régi vitára kereste a választ, hogy vajon tényleg lehet-e egyfajta nemzeti abszolútizmusról beszélni a 16–17. századi Erdély esetében, mint fél évszázaddal korábban Szekfű Gyula feltételezte, vagy inkább Ember Győzőnek van igaza, aki az újkori magyar közigazgatásról írott 1946-os munkájában elavultnak és középkorinak ítélte azt. A fejedelmi kormányhatósági fondok fáradságos rekonstrukciója alapján Trócsányi mindkét koncepciót elvetette. Helyettük bevezette a „feudális centralizáció” fogalmát, amelyben „az abszolútizmusnak csak szerény kezdetei jelentkeznek”. Úgy találta, hogy ezt az ország gazdasági-társadalmi fejlettségéhez képest erős fejedelmi hatalomkoncentrációt éppen a rendiség gyengesége (a „kifejlett európai rendiség leggyengébb hajtása”) tette lehetővé.⁴⁴⁵ (Teleki Mihály. *Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*, 1972; *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*, 1976; *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, 1980). Élete utolsó éveiben Trócsányi kiterjesztette kutatásait a Habsburgok 1690 utáni erdélyi berendezkedésének a kérdéseire is. Bár a „gyarmati” vagy „félgyarmati” jelzőt egyszer sem írta le, s a közvetlen polémiát gondosan kerülte, a Habsburg-berendezkedést Erdély szempontjából végeredményben előnytelennek minősítette. A fizetendő adó többszöröse volt annak, amit a török követelt, miközben „Iparfejlesztés nincs”; „Nagyvonalú kereskedelmi kísérletek [...] nincsenek”; s „a külföldi tanulmányutak korlátozása jócskán nehezíti Erdély szellemi kapcsolatát Nyugat-Európával”.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Nagy László: „*Megint fölszánt magyar világ van...*” *Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben*. Budapest, 1985, Zrínyi Katonai Kiadó, 240., 275.

⁴⁴⁵ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 416–417.

⁴⁴⁶ Trócsányi Zsolt: *A Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 456–458.

A 17. század közepének kiemelkedő magyar politikusáról 1964-ben újra megjelent Klaniczay Tibor jelentősen kibővített Zrínyi-életrajza, amelyhez 1965-ben Perjés Géza monográfiája társult Zrínyi hadvezéri és hadtudományi munkásságáról. Klaniczaytól eltérően Perjés tagadta, hogy Zrínyi nézetei és törekvései a kuruc mozgalmat előlegezték volna. Tézise szerint az erdélyi fejedelemséggel kapcsolatos országegyesítő terveinek megghiúsulása után a költő és hadvezér ismét a Habsburgok felé fordult, és a törökkel szembeni védekezés állt törekvéseinek középpontjában (*Zrínyi Miklós és kora*, 1965). Hozzá hasonlóan értelmezte Zrínyi pályafordulóit Péter Katalin is, akinek az érdeklődése a 17. századi politikai publicisztika elemzésétől (*A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, 1973) részben a reformáció és a katolikus megújulás művelődés- és eszmetörténetének (*Hitújítók és hitvédők*, 1993; *Papok és nemesek*, 1995; *A reformáció: kényszer vagy választás?* 2004), részben a nő, a házasság, a gyermek és a család kora újkori szerepének a kutatásáig vezetett (*A csejtei várúrnő*, 1985; *Gyermek a kora újkori Magyarországon*, 1996; *Beloved Children*, 2001).

A Rákóczi-szabadságharc története ugyancsak intenzív vizsgálódások tárgyát képezte. A kiegyezés után útjára indított *Archivum Rákócianum* keretében Benda Kálmán és munkatársai kiadták a Rákóczi kancelláriáját vezető és a diplomáciai ügyvitelt is irányító Ráday Pálnak az iratait (*Ráday Pál iratai I–II. köt.*, 1955, 1961). Ugyanebben a sorozatban jelentek meg Rákóczi irodalmi művei Köpeczi Béla szerkesztésében (*Emlékiratai*, 1978 *Politikai és erkölcsi végrendelete*, 1984). E régi sorozattól függetlenül látott napvilágot R. Várkonyi Ágnes és Köpeczi Béla gondozásában a kétkötetes *Rákóczi Tükör* (1974), amely a korra vonatkozó naplók, jelentések és emlékiratok gyűjteménye. Heckenast Gusztáv kezdeményezte, és másokkal együtt szerkesztette a *Folia Rákóciana* sorozatot, amelyből 1978 és 2000 között 9 füzet jelent meg, köztük Vay Ádám verses önéletírása, valamint Rákóczi és Károlyi Sándor levelezésének egyes részei. S végül nem maradhat említés nélkül Mikes Kelemen teljes életművének, köztük a *Törökországi leveleknek* összesen hat kötetebe rendezett kiadását, amely Hopp Lajos (1927–1996) érdeme (*Mikes Kelemen összes művei I–VI. köt.*, 1966–1989).

A kuruc mozgalmak nemzetközi megítélésének, valamint kapcsolattrendszereknek és ezen belül a Rákóczi-szabadságharc diplomáciájának a feltárása legnagyobbbrészt Köpeczi Bélának köszönhető (*A Rákóczi-szabadságharc és Magyarország*, 1966; *„Magyarország a kereszténység ellensége”: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, 1976; *II. Rákóczi Ferenc külpolitikája*, 2002). A külkapcsolatok nagyon gazdag külföldi forrásokra támaszkodó elemzésén kívül Köpeczi számos más területen is gazdagította a korszak historiográfiáját. Az 1955-ös első kiadás után 1976-ban, majd 2003-ban is megjelent R. Várkonyi Ágnessel közösen írt nagy biográfiája: a *II. Rákóczi Ferenc*. Az új és javított

kiadásokban a szerzők felhasználták az újabb kutatások eredményeit, és sikeresen törekedtek a demográfiai felmérések, gazdaságtörténet, hadtörténet, társadalomtörténet és egyháztörténet szempontjainak interdiszciplináris jellegű érvényesítésére (II. Rákóczi Ferenc, 1955, 1976, 2003). Alapkonceptiójukon, a fejedelem egyik legnagyobb magyar államférfiként és morálisan is példamutató személyiségként való bemutatásán azonban nem változtattak. A fiatal Rákóczi eszmévilágának alakulását és az emigráns politikus működését Köpeczi emelt külön kötetekben, még behatóbban is megvizsgálta (*Döntés előtt: Az ifjú Rákóczi eszméi útja*, 1982; *A bujdosó Rákóczi*, 1991). Tárgyszerűen, a hagyományos kuruc-labanc ellentétén felülemelkedve és az ideologizálást tudatosan kerülve nyúlt a témához Heckenast Gusztáv, aki a szabadságharc hadiiparának kifejlődését mutatta be (*Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban*, 1959), valamint Bánkúti Imre (1927–2009), aki a hadellátás és a hadtápszervezet működésének kutatásától jutott el a szabadságharc gazdasági problémáinak átfogó felvázolásáig (*A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711*, 1991).

A Rákóczi-szabadságharc kutatása az 1956 utáni fél évszázad során minden korábbinál mélyrehatóbb és sokoldalúbb elemzésekkel járult hozzá a magyar történelem 18. század eleji problémáinak a megismeréséhez. Teljes körű konszenzus mindazonáltal nem alakult ki a kutatók között. Markánsan jelentek meg a nézetkülönbségek a Rákóczi születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett vajai konferencián, ahol Benda Kálmán a szabadságharc győzelmének kilátástalanságát és a szatmári béke előnyeit hangsúlyozta referátumában. Hasonló nézetet képviselt Bánkúti Imre is, Károlyi lépését reálpolitikai tetteként értékelve. Köpeczi Béla ezzel szemben úgy látta, hogy volt esély a Rákóczi által remélt általános európai békekötésig való kitartásra, vagyis a szatmári béke elsietettnek és ezért hibásnak tekintendő. Őt támogatta R. Várkonyi Ágnes is, aki zárszavában hangsúlyozta: „Hosszú távon, a történeti folyamatok összességében Rákóczit látom reálpolitikusnak”. „Önámítás és illúzió [...] ha a szabadságharc befejezésének Károlyi által megvalósított módját glorifikáljuk”.⁴⁴⁷

A Rákóczi-emlékév alkalmából kiadott rövid summázatában Köpeczi Béla mintegy tételesen is összefoglalta a függetlenségi szemlélet modernizált változatának krédóját. Eszerint: Rákóczi „magatartása bizonyítja, hogy nemcsak a fontolva haladók taníthatnak nemzeti önismeretre, hanem azok is, akikről sokan úgy vélik, hogy radikalizmusukkal utópiákat kergettek. A történelmi fejlődés bebizonyította, hogy a társadalmi haladás elválaszthatatlanul összekapcsolódik a nemzeti fejlődéssel, aminek tartozéka az állami függetlenség. Rákó-

⁴⁴⁷ R. Várkonyi Ágnes: Válasz. In *A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés 1976. január 29–30.* Szerk. Molnár Máttyás, Vaja, Nyíregyháza, 1976, TIT Szabolcs-Szatmár megyei Szervezete, 89.

czy nem utópiáért harcolt, hanem egy történelmileg alátámaszott igaz gondolatért, persze olyan körülmények között, amikor még megvalósítására nem értek meg a feltételek”.⁴⁴⁸

Az 1711 utáni évtizedeket, s különösen a század második felét a nemzeti kommunista kánon – a korábbi függetlenségi szemlélethez hasonlóan – a nemzeti kiszolgáltatottság és a gazdasági elnyomás koraként értékelte. 1922-es munkájának (*A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*) folytatásaként megjelent 1958-as monográfiájában lényegében Eckhart Ferenc is ezt a nézetet erősítette. Eckhart szerint a 18. század elején Ausztria és Magyarország alapján azonos gazdasági és társadalmi fejlettségi szinten állt. A bécsi udvar magyarellenes gazdaságpolitikájának köszönhetően azonban egyre kevésbé tudott lépést tartani Európa nyugati felével. A Habsburgok gyarmati gazdaságpolitikája II. József uralkodása alatt érte el tetőpontját; Magyarország alávételése ekkor vált teljessé (*A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*, 1958). Ezzel az állásponttal vitázva Kosáry Domokos viszont amellet érvelt, hogy Magyarország és vele az egész régió lemaradásának okai visszanyúlnak a 16. századig, s a 18. század utolsó évtizedeit éppen hogy nem a hanyatlás, hanem a céheken kívüli iparfejlődés lehetőségeinek a javulása és a manufaktúraipar kifejezett fellendülése jellemezte (*Valóság*, 1975. 1. 13–22.).

Az e korszak kutatásában is jelentős eredményeket felmutató agrártörténetírás áttételesen ugyancsak cáfolta a régi hanyatlás-, illetve kizsákmányoláselmeletet. Wellmann Imre több tanulmányában mutatta ki, hogy a 18. század elejétől miként kezdődött meg és terjedt rohamosan a parlagon hagyott földgazdálkodás felváltása a fejlettebb nyomásos gazdálkodással. Becslése szerint a 19. század első felében a falvak mintegy kétharmadában már a háromnyomásos rendszer dívott. Az agrártermelés mennyiségére és a termelékenységre vonatkozó számszerű adatok feldolgozása és idősorokba rendezése ugyancsak érdemleges fejlődésről tanúskodott. A hozamok növekedése elsősorban a piacra termelő uradalmak gazdálkodását jellemezte, a paraszti birtokokét kevésbé. Az új uradalomtörténetek gazdagon dokumentálták a robotoltatás háttérbe szorulását és a bér munka előtérbe kerülését, az árutermelés térhódítását, a tőkés bérleti rendszer terjedését, összefoglalóan: a feudális gazdálkodási rend bomlását és a kapitalista tendenciák erősödését. (Szabad György: *A tatari és gesztesi Esterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*, 1957; Sándor Pál: *A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához 1786–1853*, 1961; Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*, 1967; Szendrey István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*, 1968; T. Mérey Klára: *A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyad-birtokon 1767–1867*,

⁴⁴⁸ Köpeczi Béla: *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi és az író*. Budapest, 1976, Magvető, 158.

1975; Tóth Tibor: *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*, 1978; Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*). Az 1950-es évek irodalmában unos-untalan ismételtetett folyamatos elnyomorodás és proletariizálódás tételét ezek a munkák az ideológiailag motivált, hamis vagy legalábbis túlzó toposzok lomtárába utalták.

A parasztság antifeudális küzdelmeinek kutatása háttérbe szorult, és erősödött az érdeklődés a paraszti társadalom hétköznapijai, vagyis a mindennapi élet különböző jelenségei iránt. Ez döntően regionális, illetve helytörténeti keretekben nyilvánult meg, s nagyon sok ösztönzést kapott a hasonló kérdésekkel ugyancsak foglalkozó néprajztól. A számos kitűnő elemzés közül kiemelkedtek a kolozsvári Imreh István tanulmányai az erdélyi parasztság 1750 és 1850 közötti életviteléről. Mályusz és Hajnal szempontjait alkalmazva, s egyúttal a modern mikrotörténettel is rokoníthatóan Imreh a kistájak és kisközösségek kutatásán, vagyis az egyes és a sajátos felmutatásán keresztül igyekezett eljutni általánosabb következtetésekhez. Ennek során számos kevésbé használt forrástípust (falutörvények, számadások, költségjegyzékek stb.) aknázott ki, miközben bátran nyúlt a rokon tudományok – néprajz, szociográfia, emberföldrajz, történeti demográfia stb. – eljárásaihoz is (*Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*, 1979). Az erdélyi kistájak közül különösen közel állt hozzá a Székelyföld, amelynek 1581 és 1847 közötti falutörvényeit és a mindennapi élet ezekből kibontható jelenségeit külön is vizsgálat tárgyává tette (*A törvényhozó székely falu*, 1983).

Az 1945 előtt családtörténetekben és jogtörténeti fejtegetésekben kimerült, 1945 után viszont háttérbe szorult nemességkutatás, amely az 1980-as években kezdődött újra, ugyancsak nagy figyelmet fordított a mindennapi élet különböző dimenzióira. Az ezzel kapcsolatos résztanulmányok közül figyelmet váltott ki Rác István monográfiája az alföldi város lakó nemesekről (*Város lakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*, 1988) és Kósa László (1942–) munkája a nemesség „alsó rétegének” életéről és mentalitásáról a rendi társadalom utolsó évtizedeiben (*„Hét szilvafa árnyékában”*, 2001). Bácskai Vera a reformkori Pest nagykereskedőinek társadalmi felemelkedését dolgozta fel (*A vállalkozók előfutárai*, 1989).

A 18. század művelődéstörténetét átfogó, szintetikus igénnyel, ám egyben rendkívüli, már-már lexikonra emlékeztető aprólékossággal Kosáry Domokos írta meg. Eltérően a fogalom régi, Domanovszky által is használt értelmétől Kosáry lényegében a kultúrtörténetet azonosította a művelődéstörténettel. Ennek megfelelően a szellemi világ minden szférájával foglalkozott: az egyházaktól és vallásoktól az iskolarendszerten és az oktatásügyön át a tudományokig és a különböző művészeti ágakig. A század első felére – Szekfűt követve – a „késő barokk”, a második felére a „felvilágosodás” fogalmát használta korszakjelzőként. Abban viszont eltért mesterétől, hogy a felvilágosodást korántsem

erkölcsi hanyatlásként, hanem – a marxista történelemfelfogáshoz hasonlóan – a „polgári fejlődés emelkedő szakaszához” kapcsolódó olyan ideológiaként értékelte, amely gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális értelemben egyaránt nagy előrelépést jelentett az emberiség történetében (*Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 1980).

A magyarországi felvilágosodás egyik változatának tekinthető jakobinus mozgalom kutatását a Benda Kálmán által szerkesztett háromkötetes nagy okmánykiadás (1952–1957) emelte ki az ideológiailag durván meghatározott régebbi viták mocsarából. A forráskiadvány bevezetőjében és későbbi tanulmányaiban Benda meggyőzően érvelt amellett, hogy a jakobinus mozgalmat nem lehet leszűkíteni a valóban jellemhibás és ellentmondásos szerepet játszó Martinovics személyére. A radikális értelmiség és a nemesi reformerek köreiből ugyanis Martinovictól függetlenül is megjelentek a felvilágosodás eszméi és a polgári átalakulás irányába mutató törekvések. Tömegtámogatással azonban nem rendelkeztek, s így céljukat, a polgári nemzetállam megvalósítását akkor sem érthették volna el, ha Martinovics „szánalmas viselkedése” nem szabadítja rájuk a rendőrséget (*A magyar jakobinusok*, 1957). A mozgalom összetettségének megértését segítette Bónis György (1914–1985) jogtörténész biográfiája Hajnóczy Józsefről (*Hajnóczy József*, 1954), illetve H. Balázs Éváé Berzeviczy Gergelyről és a 18. század végének nemesi társadalmáról, valamint ehhez kapcsolódva a hazai szabadkőművesség szerepéről (*Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*, 1967). Magának II. Józsefnek a reformjairól a jogtörténész Hajdu Lajos írt alapos monográfiát (*A közjó szolgálatában*, 1983).

A reformkor meghatározó egyéniségeivel kapcsolatos kutatások a Kádár-korszakban is folytatódtak. A Kossuth Lajos Összes Munkáinak 1948 és 1959 között kiadott 9 kötetéhez az 1960-as években újabb kettő, majd 1989-ben még egy csatlakozott. Ezek mindegyike az 1848 előtti időkkel foglalkozott. A kötetek túlnyomó többségét szerkesztő Barta István emellett megírta Kossuth 1836-ig terjedő életútját (*A fiatal Kossuth*, 1966), Szabad György pedig – Kossuth „ismert és ismeretlen megnyilatkozásai” alapján – az egész életpálya tömör áttekintésére vállalkozott (*Kossuth Lajos politikai pályája*, 1977). Kossuth mellett számos más reformkori politikus – Táncsics Mihály, Teleki László, Eötvös József stb. – iratait, leveleit és újságcikkeit is kiadták.

Széchenyi István, aki – döntően Szekfű Gyulának köszönhetően – a két világháború közötti történetírás idola volt, 1956 előtt lekerült a piedesztálról, s oda az 1960-as években sem került vissza. Sarlós Márton (1886–1971) jogtörténész több írásában hangsúlyozta, hogy Széchenyi igen szűken értelmezte a polgári jogegyenlőséget, fenn kívánta tartani a jobbágyszolgáltatásokat, ellene volt az örökváltságnak, nem akarta eltörölni a nemesi adómentességet stb. (*Széchenyi és a feudális jogrend átalakulása*, 1961). Az 1970-es évektől viszont lassú változás kezdődött. Eszmerendszerének belső ellentmondásait és következet-

lenségeit nem tagadva Gergely András úgy látta, hogy „Töretlen optimizmusa, a haladásba vetett hite, a nemzetiség értékeinek, a társadalmi összefüggések egész sorának zseniális felismerése egy egész történelmi korszak kimagasló eszmei teljesítményévé avatja Széchenyi elméleti munkásságát”.⁴⁴⁹

Az 1980-as években folytatódott a gazdasági modernizáció szimbólumává stilizálni kezdett Széchenyi csendes rehabilitációja. Örök ellenlábasának, Kossuthnak a nimbusza ugyanakkor csökkent. A korszak fontos historiográfiai fejleményének tekinthető, hogy a két „főalak” mellett több figyelem esett Kölcsey Ferenc, Deák Ferenc és különösen Wesselényi Miklós tevékenységére. Elméleti és politikai munkásságán keresztül Trócsányi Zsolt hitelesen dokumentálta, hogy a modern magyar nemzeti mozgalom első nagy vezéralakja valójában nem Széchenyi vagy Kossuth, hanem az erdélyi Wesselényi Miklós volt (*Wesselényi Miklós*, 1965). A különböző személyek és irányzatok reformgondolatait átfogó jelleggel Varga János elemezte (*Helyét kereső Magyarország*, 1982).

Az 1950-es évek nemzeti kommunista szemléletének továbbélése mellett, amely elsősorban Spira György munkásságát jellemezte, a korszak második felében megjelentek a régi békepárti, illetve 67-es szemlélettel rokonságot mutató művek. Ezek közé tartozott a Columbia Egyetemen tanító Deák István monográfiája, amelyet angolul 1979-ben, magyarul 1983-ban vehettek kézbe az érdeklődők. Spirától eltérően Deák minden álláspontot egyformán lehetséges alternatívaként, empatikusan, ám ugyanakkor távolságtartóan kezelt, és stílusfordulataiból a pátoz minden formája hiányzott. A kompromisszumra törekvő békepártiak szempontjait bíráló radikális nézetek bemutatásakor viszont gyakran nyúlt az ironia eszközéhez. A bukás és a tragédia Deák szerint azért következett be, mert „a forradalom vezetői képtelenek voltak rendezni viszonyukat az uralkodóházzal, Ausztriával, Horvátországgal és a nemzetiségekkel. Az áprilisi alkotmány lehetetlen közjogi állapotot teremtett, amikor kettéválasztotta a monarchia külügy- és pénzügyminisztériumát, és legfőképpen, amikor kettéválasztotta a hadsereget. [...] Így a monarchia kormányozhatatlanná vált. Ez volt minden vita és félreértés forrása, amit csak rosszabbá tett, hogy a kormány az államadósságból semmit sem vállalt magára. [...] Ilyen körülmények között mit sem ért a király iránti rendíthetetlen hűség hangoztatása és a nemzeti sérelmek öntudatos felsorolása. [...] Az ördögi körből végül nem volt más kiút, mint a háború, amit a nemzet nem nyerhetett meg.”⁴⁵⁰

A neoabszolutizmus és a kiegyezés kora a 16–18. századi rendi-függetlenségi harcokhoz hasonlóan éveken át heves viták tárgya volt. A nemzeti kommunista

⁴⁴⁹ Gergely András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó, 175.

⁴⁵⁰ Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 1983, Gondolat, 361–362.

kánon revíziója 1958-ban kezdődött az Osztrák–Magyar Monarchia kapitalista fejlődéséről Budapesten rendezett nemzetközi konferencián. Itt hangzott el Sándor Vilmos referátuma a dualista rendszeren belüli Magyarország helyzetéről, melyet az 1956 előtti történetírás általában „félgyarmati” vagy „gyarmati” jelzővel illetett. Sándor – korábbi saját álláspontjával is szemben – kimutatta, hogy a soknemzetiségű birodalom alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyainak minősítésére ezek a jelzők nem alkalmasak, a reális helyzetet jobban kifejezi a „hierarchikus függési rendszer” fogalma.

1960-ban a Történettudományi Bizottság rendezvényével folytatódott a vita. Ennek nyitó referátumát Hanák Péter tartotta. Távolodva 1956 előtti felfogásától Hanák ebben hangsúlyozta, hogy a „nemzetietlen, konzervatív-klerikális, »labanc« szemlélet” indokolt kritikájához 1956 előtt nem társult a „nacionalista, »kuruc« felfogástól” való kellő elhatárolódás. Ezzel magyarázható, hogy a kiegyezést az akkori történetírás nem méltányolta eléggé, Magyarország 1867 utáni helyzetét pedig „gyarmati” vagy „félgyarmati” függésként ábrázolta. A valóságos erőviszonyok mérlegelése alapján – terjesztette elő Hanák – a kiegyezést „elkerülhetetlen és reális kompromisszumnak” kell tartani, amelyet nem elsősorban a nemzeti függetlenségről való lemondás miatt szükséges bírálni („ez a függetlenség jelentőségének a túlértékelése lenne”), hanem tartalma, illetve következményei miatt. Vagyis azért, mert nem 1848–1849 radikális törekvéseinek nyitott teret, hanem konzerválta a nagybirtokosság „osztályuralmát” és „nemzeti hegemóniáját”, s ezzel akadályozta a későbbi demokratikus kibontakozást.

Szabad György, akit Andics és mások mellett Hanák név szerint is bírált, elfogadhatatlannak tartotta a kiegyezés „szükségzerű” és „elkerülhetetlen” aktusként való bemutatását, miközben maga is hangoztatta, hogy az emigráns Kossuth demokratikusabb és nemzetibb programjának hazai bázisa 1861 után szűkült. Felfogásában a kiegyezés nem nagy és objektív erő műve, hanem saját érdekeiktől vezérelt emberek szubjektív döntése volt. Másrészt Kossuth próféciját alapul véve közvetlen kapcsolatba hozta a kiegyezést és a tragikus következményekkel járó 1918–1920-as felbomlást. Válaszában Hanák elismerte, hogy „nagy történelmi távlatból”, utólag visszatekintve a kiegyezés valóban végzetes lépésnek minősíthető, ám ezt nem tartotta perdöntőnek egy álláspont korabeli helyességének vagy helytelenségének a szempontjából.⁴⁵¹

Az 1950-es és az 1960-as évek fordulóján kezdődött kiegyezésvita az 1970-es évek elejéig tartott. Ennek tengelyében két kérdés állt: a kiegyezés elkerülhetősége vagy elkerülhetetlensége, illetve a tőkés gazdasági fejlődés jellege, és ezzel összefüggésben a birodalmon belüli magyar függőség mértéke.

⁴⁵¹ A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. *Századok*, 1962. 206–239.

A kiegyezés szükségszerűségét elsősorban Szabad György vitatta különböző írásaiban, mindenekelőtt 1967-ben megjelent *Forradalom és kiegyezés választóján* című, 1969-ben megvédett nagydoktori disszertációjában. Hatalmas levéltári és sajtóanyagot felvonultatva Szabad ebben amellelt érvelt, hogy a magyar társadalomban még 1860–1861-ben is széles tábora volt az Ausztriától való elszakadás programjának és az ezt szolgáló aktív ellenállásnak. A kiegyezéssel tehát egyáltalán nem az egyetlen történelmileg adott lehetőség valósult meg, hanem csak az egyik, éspedig nem a korszerűbb, hanem az, amely a Kossuth és tábora által javasolthoz képest az „idejétmúltat” tette realitássá. Opponensi véleményében Kosáry Domokos ezzel szemben amellelt történelmi látnak, hogy a kiegyezésnek nem volt alternatívája. Még ha elvileg dönthetett is volna másként a hazai nemesség, a nemzetközi feltételek ehhez hiányoztak. Szabadhoz, sőt Hanákhoz képest is Kosáry a kompromisszum eredményét is pozitívabbnak látta. A magyar nemesség a kiegyezéssel – írta – „nem bukott el, hanem lényegében véve győzött és érvényesült. Mert saját társadalmi és nemzeti hegemoniájának fenntartásához és biztosításához oly viszonylag önálló államot s azon belül oly szabad kezet kapott, amilyennel addig, az előző évszázadok során tartósan soha nem rendelkezett”.⁴⁵² A Szabad és Kosáry közötti szakmai vita válaszok és viszontválaszok formájában az 1970-es évek elejéig, az olykor személyeskedésig fajuló ellenségeskedés azonban jóval tovább, lényegében Kosáry Domokos 2007-es haláláig tartott.

A 19. századi tőkés fejlődés megítélésével kapcsolatos viták ugyancsak visszanyúltek az 1950-es évek végéig, ám igazán élessé csak az 1960-as évek közepén váltak. 1964-ben jelent meg Tolnai György (1914–1992) kandidátusi értekezése a reformkori iparfejlődésről (*A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon 1840–1849*). Ebben és ehhez kapcsolódó tanulmányaiban az ELTE oktatója azt igyekezett bizonyítani, hogy az 1848 előtti Magyarországon, ha késve is, az Európára általában jellemző iparfejlődési folyamatok bontakoztak ki. A háziiparból kifejlődő paraszti kisárutermelés tőkés fejlődése hazánkban is elvezetett a textilmanufaktúrák fellendüléséhez, s így alapján 1848 előtt Magyarország is az önálló tőkés fejlődés útját járta. Ezt a szépen fejlődő paraszti manufaktúraipart azonban a szabadságharc veresége, majd az 1851-ben bevezetett közös vámterület elsorvasztotta. Ennek következtében beszűkültek a nemzeti tőkefelhalmozás lehetőségei, a nehézipar idegen tőkével épült ki, Magyarország „függő” országgá vált, s így az egész iparfejlődés deformálódott. A kiegyezés ennek következtében nem a fejlődés lehetőségét nyitotta meg Magyarországnak, hanem tartósította kiszolgáltatott, alárendelt helyzetét.

⁴⁵² Kosáry Domokos: Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához. *Történelmi Szemle*, 1969. 337–344. Idézet a 344. oldalon.

Berend T. Iván és a Történettudományi Intézet munkatársai – Hanák Péter, Ránki György és különösen a modern, kvantitatív módszereket alkalmazó Katus László – ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy 1. abszolút értelemben vett önálló tőkés fejlődésről egyetlen ország, még Anglia esetében sem beszélhetünk; 2. a gazdasági elmaradottság és a nemzeti függetlenség vagy függőség között nincs közvetlen összefüggés; és 3. az 1867 utáni magyar gazdasági fejlődés üteme nem lassú, hanem átlagon felüli mértékben gyors volt. Bár a nemzeti jövedelem 1867 és 1914 közötti négy-ötszörös növekedése, amit Berend–Ránki és Hanák valószínűsített, az újabb szakirodalom tükrében túlzásnak tekinthető, a Katus által kimutatott évi 2,4%-os, összességében tehát háromszorozódó növekedés is átlagon felüli teljesítmény volt. Az egy főre jutó bruttó hazai össztermék utóbbi számításai szerint 1913-ban az ausztriainak 85, a németországinak kicsit több mint 50, s az angliainak kevesebb mint 40%-át érte el (*Economic Growth in Hungary During The Age of Dualism 1867–1913. A Quantitative Analysis*, 1970). Mindezek alapján Hanák Péter megalapozottan fogalmazott úgy az 1970-es évek elején, hogy „A dualista Monarchia relatíve kedvező keretet és jelentős támogatást nyújtott a gazdasági fejlődésnek, elősegítette a kor civilizációs vívmányainak terjedését”.⁴⁵³

A nemzeti függetlenség szerepét demitizáló, s a birodalmi integráció előnyeit hangsúlyozó Monarchia-barát megközelítéseket az ellentábor bizalmas körben előszeretettel bélyegezte „KGST-történetírásnak”, amivel a szovjet érdekek kiszolgálásához történelmi érveket szolgáltató szervilis historizálás vádját igyekezett vitapartnereire sütni. A nyilvánosság előtt viszont annak felemlegetésével próbálta denúnciálni őket, hogy Rostow, Kuznets és más „nyugati közgazdászok” módszereit és szemléletét átvéve valójában Lenin imperializmuselméletének és általában a marxizmus gyarmatosítással kapcsolatos tanainak az érvényességét tagadják. Az ilyen vádak 1956 előtt főbenjáró bűnnek számítottak. Az 1960-as évek liberalizálódó és Nyugatra nyitó kádári világában azonban inkább megmosolyogtatták, semmint elrettentették az olvasót. A pártvezetés figyelte, ám közvetlenül nem irányította a történészek beháborúját. Az egyes álláspontok szankcionálásától – noha Tolnai a két világháború között Kádár harcostársa volt az illegális kommunista mozgalomban – pedig kiváltképp tartózkodott.

Az 1970-es évekre a dualista időszak kikerült az ideológiailag motivált viták keresztútjából. A központi elvárások nélküli higgadtabb légkörben számos olyan szakmunka született, amely egy-egy rész kérdés tisztázásával segített hitelesebbé tenni az összképet.

A társadalomtörténeti vizsgálatok eleinte a parasztság és a munkásság, valamint a középrétegek rétegződésének és életviszonyainak a feltárására irányul-

⁴⁵³ Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Budapest, 1971, Tankönyvkiadó, 26.

tak. Az ilyen munkák közül kiemelkedett a Szabó István által szerkesztett, már említette kétkötetes tanulmánygyűjtemény a parasztság rétegződéséről és életviszonyairól (*A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* I–II. köt., 1965). Ehhez kapcsolódik Egyed Ákos munkája az erdélyi mezőgazdálkodás és paraszti társadalom átalakulásáról (*Falu, város, civilizáció*, 1981). Az 1970-es évektől emellett terjedt a polgárság kutatása. A rendkívül színes és sokágú témából Vörös Károly és Hanák Péter teljesítménye emelkedett ki. Vörös Károly részben a budapesti virilisták összetételének feltárásával (*Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*, 1979), részben a hétköznapiak történetének olykor személyekre is kiterjedő vizsgálatával jelentős mértékben hozzájárult az új típusú társadalomtörténet és a mikrotörténet hazai meggyökereztetéséhez (*Hétköznapiak a polgári Magyarországon*, 1997). Emellett megírta a főváros 1848 és 1918 közötti történetét is (*Egy világáros születése*, 1973; *Budapest története* IV. köt., 1978). Erdei Ferenc kettős társadalmi struktúra néven ismert koncepciójából kiindulva Hanák először a századelő egész magyarországi társadalmának összképét vázolta fel, és emellett a soknemzetiségű együttélés különböző kérdései foglalkoztatták (*Magyarország a Monarchiában*, 1975; *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, 1985). A társadalomtörténet-írás nemzetközi műhelyeivel és új törekvéseivel megismerkedve a későbbiekben viszont a városi lakás-, zene-, szokás- és ízléskultúra, valamint a különböző társadalmi csoportok gondolkodásmódja, sztereotípiái és ellenségekpei érdekelték (*A kert és a műhely*, 1988; *Polgári lakáskultúra a századfordulón*, 1992). A középosztályi mindennapok világának sajátos dimenzióját tárta fel Kósa László a kor fürdőkultúrájának bemutatásával (*Fürdőélet a Monarchiában*, 1999).

A Monarchia külpolitikájának alakulását és ezen belül a magyar külpolitikai törekvéseket, melyek korábban nem képezték kutatás tárgyát, Diószegi István tárta fel (*Hazánk és Európa*, 1970; *A magyar külpolitika útjai*, 1984; *Bismarck és Andrássy*, 1998). A belpolitikai törekvések és a pártviszonyok részleteinek megismeréséhez többek között Pölöskei Ferenc könyvei járultak hozzá (*Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914*, 1970; *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*, 2001; *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai 1875–1906*, 2010). Szabó Miklós eszme- és politikatörténeti kutatásai főleg a konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus előzményeinek feltárására irányultak (*Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*, 2003). Kemény G. Gábor folytatta a nemzetiségi kérdésre vonatkozó dokumentumok közzétételét. A halála után megjelentetett – Szász Zoltán és Szarka László (1953–) által szerkesztett – két kötetrel együtt így összesen hét vaskos kötetből áll az 1867 és 1918 közötti nemzetiségi kérdés tanulmányozásához nélkülözhetetlen sorozat (*Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* I–VII. köt., 1952–1999).

A dualizmus politikai viszonyainak kutatásán belül önálló ágazattá vált a munkásmozgalom történetének vizsgálata. Ennek elsődleges bázisa a Párttör-

téneti Intézet volt, bár az egyetemi tanszékek oktatói közül is többen foglalkoztak ilyen témákkal. Jelentős eredménynek tekinthető, hogy az intézet munkatársai által indított és szerkesztett *Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* című forrásközlő sorozatnak újabb kötetei jelentek meg. Az összesen hat – részben dupla – kötetből álló sorozat utolsó darabja 1969-ben látott napvilágot. Ezek az 1849 és 1919 közötti időszak munkásmozgalmának legfontosabb dokumentumait tartalmazták. 1974-ben indult a *Tanúságtevők* című sorozat, amelynek első és második kötete az 1918 előtti munkásmozgalomra vonatkozó visszaemlékezéseket közölt. Ezek mellett számos munkásmozgalmi vezető – többek között Szabó Ervin – írásait adták ki újra, és a szociáldemokrata mozgalom megszerveződésének egyes állomásait külön monográfiákban mutatták be (Nemes Dezső: *Az Általános Munkáségyet története 1868–1873*, 1962; S. Vincze Edit: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei 1890–1896*, 1961; Erényi Tibor: *Szocializmus a századelőn*, 1979). A magyarországi szocialista mozgalom külön vonulatát alkotta a parasztság, főként a szegényparasztság körében folyó szervezkedés. E mozgalmak kutatását az ELTE két tanára, Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán koordinálta (*Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848–1948* I–II. köt. 1962).

Az 1918–19-es két forradalom a munkásmozgalom-történet centrális kérdése volt. A Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából és az azt követően megjelent több tucat részmonográfia eredményeit Hajdu Tibor szintetizálta 1969-ben megjelent két monográfiájában. A szövegszervező elv, amelyre az eseményeket Hajdu felfűzte, részben a magyar történelem nemzeti kommunista interpretációjának logikáját követte, részben viszont markánsan túllépett azon. Azzal, hogy az I. világháború előtti Magyarországot „a nemzeti elnyomás és függés”, a „feudális vonásokkal ékes államgépezet” és a „féktelen kizsákmányolás” országaként, a Monarchiát pedig „a nemzetiségek Európa közepére állított” és elkerülhetetlenül felbomlásra ítélt „kalodájaként” jellemezte,⁴⁵⁴ az Andics és Mód által lefektetett elveket követte. Azzal viszont, hogy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság merev szembeállítása és az előbbi degradálása helyett a kettő „dialektikus egységét” hangsúlyozta, s ennek keretében az első forradalom demokratikus törekvéseit is messzemenően méltányolta, új utakra lépett. A két könyv nagy értéke a felvonultatott hatalmas tényanyag is, amelynek informatív ereje a marxista ideológiai burok ellenére is érvényesül (*Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*, 1968; *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, 1969). A két forradalom történetétől logikus út vezetett

⁴⁵⁴ Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, 1969, Kossuth Könyvkiadó, 8–9.

Károlyi Mihály életútjának a feldolgozásáig. A biográfia az 1970-es évek egyik legjobb, s immár minden ideológiai béklyótól és politika felhangoktól mentes politikai életrajza (Károlyi Mihály, 1978). Ugyanez mondható el Borsányi György (1931–1997) hasonlóképpen adatgazdag és tárgyilagos Kun Béla-életrajzáról, amelyet éppen ezért átmenetileg ki is vontak a forgalomból (Kun Béla, 1979). A forradalmak korával is kapcsolatos újabb forrásközlések közül nagy és sikeres vállalkozásnak tekinthető Károlyi Mihály levelezésének a kiadása, amelyet Litván Györggyel együttműködve ugyancsak Hajdu gondozott (Károlyi Mihály levelezése I–VI. köt., 1978–2008).

A Horthy-korszak az 1960-as évektől kezdett szakszerű kutatások tárgyává válni. Bár az ideológiai-politikai szempontok egészen a rendszerváltásig nagyobb súllyal estek latba, mint távolabbi korok esetében, az empiria tisztelete és az elemzés szakszerűsége azoknak a kutatóknak a többségét is jellemezte, akik ezzel az időszakkal foglalkoztak. Az 1950-es években indult okmányközlő sorozatnak új, és immár a forrásközlés szabályai szerint szerkesztett kötetei jelentek meg. A szerkesztők – Nemes Dezső és Karsai Elek – 1932-ig jutottak el (*Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945* III–V. köt., 1959–1976). Ennél nagyobb volumenű, de ugyancsak torzóban maradt vállalkozásnak bizonyult az ország 1936 és 1945 közötti külpolitikájára vonatkozó okmányközlés, amelyet Zsigmond László kezdeményezett és a Történettudományi Intézet munkatársai szerkesztettek (*Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945* I–V. köt., 1962–1982). A szerkesztők 1941-ig jutottak el. A munkásmozgalom történetének kutatását a Párttörténeti Intézet munkatársainak új forrásközlő sorozata segítette (*Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből* I–III. köt., 1964). Ezek mellett több tucatra tehető azoknak a tematikus és egyéb dokumentumköteteknek a száma, amelyek a korszak egyik vagy másik problémájának, illetve személyiségének a megismeréséhez vittek közelebb. Kiemelkedett ezek közül az a két – széles körökben olvasott – válogatás, amelyet Horthy Miklós és Bethlen István irathagyatékából állított össze Karsai Elek és Szűcs László (*Horthy Miklós titkos iratai*, 1962; *Bethlen István titkos iratai*, 1972).

Ahhoz képest, hogy az egész Horthy-korszak negyedszázadig tartott, feletébb sok és olykor túlon túl aprólékos feldolgozás jelent meg róla. Ez a korszak a Történettudományi és a Párttörténeti Intézet kutatási terveiben egyaránt kiemelt témaként szerepelt. A gazdaságtörténeti kutatások közül Berend T. Iván és Ránki György munkássága számít alapvetőnek. Monográfiáik és összegzéseik szerint a 19. századi dinamikus gazdasági növekedés a két világháború között megtört. Ennek okát részben a Monarchia, illetve a történeti Magyarország felbomlásában, részben a korszak gazdaságpolitikai hibáiban (radikális földreform elvetése, autarchia, improduktív beruházási politika stb.) látták (*Magyarország gazdasága az I. világháború után*, 1962; *Magyarország*

gyáripara a II. világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944, 1958). Bár számos részmegállapításuk ma is érvényesnek tekinthető, összegző értékelésüket, mely szerint Magyarország 1919 és 1945 között a „leggyengébb fejlődési eredményt elért országok csoportjába tartozott”, illetve „Európa leglassabban fejlődő országai közé süllyedt”,⁴⁵⁵ az újabb kutatások nem igazolták. A két világháború közötti magyar társadalomfejlődés jellegzetességeit – számos rész munkára támaszkodva – ugyancsak a Berend–Ránki szerzőpáros vázolta fel. Ezek közül legfontosabbnak a polgárosodás és a társadalmi mobilitás lelassulását, valamint a „kasztyosodott” társadalmi különbségek konzerválódását tartották (*Gazdaság és társadalom*, 1974).

A korszak külpolitikájával kapcsolatos kutatási eredményeket Juhász Gyula foglalta össze több kiadást megért kézikönyvében (*Magyarország külpolitikája 1919–1945*, 1969, 3., átdolgozott kiadás 1988). Ebben és más munkákban – például L. Nagy Zsuzsa és Ormos Mária Trianon-könyveiben (*A párizsi békekonferencia és Magyarország*, 1965; *Padovától Trianonig*, 1983) vagy Ránki gazdaság és külpolitika összefüggéseit az európai külpolitika kontextusában tárgyaló kismonográfiájában (*Gazdaság és külpolitika*, 1981) – tárgyyszerű elemzések jelentek meg a trianoni békeszerződés körülményeiről és igazságtalanságairól, valamint a két világháború közötti magyar külpolitika nagyrészt ebből következő kényszerpályájáról. A Donnál elpusztult magyar második hadseregnek, melynek sokáig megbélyegzés volt az osztályrésze vagy elhallgatás övezte tragédiáját, először Nemeskürty István állított emléket egyik újabb esszéregényében (*Requiem egy hadseregért*, 1972). A szerző korábbi könyveihez hasonlóan ebben is szerepeltek azonban olyan állítások, melyeket a szakkritika cáfolt. Ezek közé tartozott, hogy a hadsereg legénységét célzatosan a szegények, baloldaliak és a nemzetiségek közül válogatták volna össze és megfelelő fegyverzetet sem kaptak volna. Vagyis: tudatosan küldték őket a halálba. A magyar zsidóság kétharmadának II. világháború alatti elpusztítására először ugyancsak egy író, Száraz György (1930–1987) hívta fel a figyelmet (*Egy előítélet nyomában*, 1976). Az addigi munkákban a holokauszt borzalma lényegében alárendelődött a fasiszták és antifasiszták harcának, és amennyiben nem, legfeljebb „tűrés” lehetett az osztályrészük. Ebben a kategóriába tartoztak Karsai Elek témába vágó dokumentumkötetei (*Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* I–III. köt., 1958–1960; *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, 1962), amelyek a szélesebb olvasóközönséghez nem juthattak el.

⁴⁵⁵ Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 182–184.

A Horthy-rendszer globális belpolitikájával és ennek különféle aspektusaival nagyon sokan és nagyon sokféle szempontból foglalkoztak. A kor szinte minden kormányáról és minden pártjáról külön monográfiák jelentek meg. Különösen sok energiát fordítottak a munkáspártok törekvéseinek, belső vitáinak, irányzatainak és tömegbázisuknak a részletes feltárására. E munkák többsége szakított az ötvenes évek durva sematizmusával. Süllyesztőbe került az a korábban széles körökben propagált nézet, hogy a szociáldemokrácia a fasizmus kiszolgálója és a munkásérdekek árulója lett volna. Ehelyett egyre inkább méltányolták azt a legális ellenzéki tevékenységet, amit a párt a rendszer szűkre szabott, döntően a választójog által korlátozott keretei között betölthetett. Szerény méreteihez képest számos munka foglalkozott az antifasiszta ellenállási mozgalom történetével, valamint a jóval befolyásosabb szélsőjobboldallal is, miközben a kormánypártok és a parasztpártok működésére viszonylag kevés figyelem esett. A népi mozgalom összefoglaló történetét Münchenben írta meg Borbándi Gyula (1919–), a Szabad Európa Rádió munkatársa (*A magyar népi mozgalom*, 1988).

A korszakkal kapcsolatos legjelentősebb vita a politikai rendszer jellegéről bontakozott ki. 1956 előtt ezt obligát módon mindenki fasizmusként határozta meg. Ezt a faktológiai alátámaszthatatlan tézist Lackó Miklós és Ránki György már az 1960-as évek közepén vitatta. Annak egyértelmű kijelentéséig azonban, hogy a rendszer „alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú”, csak néhány év múlva jutottak el. Ez a megállapítás először a Történettudományi Intézet egyik 1969-es vitájára készült, Hanák Péterrel közösen jegyzett referátumukban (*Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*, 1971) fordult elő, majd Lackó Miklós 1970-ben, a moszkvai történész-világkongresszuson tartott előadásában is szerepelt. A két világháború közötti magyar rendszer jellemzésére Lackó ekkor az „autoritativ-fasisztoid” szókapcsolatot használta, vagyis úgy gondolta, hogy a Horthy-rendszer nem volt fasiszta, de voltak fasiszta jellegzetességei (*Válságok-választások*, 1975). A Történettudományi Intézet munkatársainak a nemzetközi kutatások fő áramához közelítő álláspontjával elsősorban Nemes Dezső szállt szembe. Régi felfogásához híven Nemes – ekkoriban az MSZMP KB Politikai Főiskolájának főigazgatója – azt hangoztatta, hogy a Horthy-rendszer fasiszta jellege megkérdőjelezhetetlen, még ha ez a fasizmus nem is volt mindig totális (*A fasizmus kérdéséhez*, 1976). Ehhez hasonló álláspontot fejtett ki Ormos Mária és Incze Miklós is, akik szerint a rendszer „fasiszta típusú” volt, ám nem totális, hanem konzervatív jellegű, bár „mentalitását illetően” maga Horthy is fasisztának tekintendő (*Európai fasizmusok*, 1976). A későbbiekben tovább polarizálódtak a vélemények. Az 1980-as évek első felében már olyan munkák is megjelentek, amelyek konzervatív jellegű „korlátozott polgári parlamentarizmusként”, illetve az Európa számos országára jellemző autoriter berendezkedések egyik változataként azonosították a rendszert. Mások ugyan-

akkor még az 1980-as évek közepén is fasizmusnak tartották, s e véleményüknek különböző párt- és szakmai fórumokon hangot is adtak. Központilag előírt kánon tehát az 1980-as években már a Horthy-korszak megítélését illetően sem létezett.

A történészszakma autonómiája és ezen belül az egyes műhelyekhez tartozó történetírók egzisztenciális kockázatok nélküli alkotói szabadsága legkevésbé az 1945 utáni korszak kutatása terén érvényesült. Sőt kijelenthető, hogy az 1956-os forradalom és az 1956 utáni évtizedek történetét illetően ez a szabadság sokáig egyáltalán nem, s még a korszak végén is csak igen korlátozottan volt adott. A magyar történelem csúcspontjának – kimondva vagy kimondatlanul – továbbra is a „szocializmus építése” számított, amelyre – a kánon szerint – alapvetően nem a II. világháború után hegemon helyzetbe került Szovjetunió akarata, hanem a történelmi fejlődés logikája miatt került sor. Ezen belül markánsan elkülönült azonban az 1956 előtti és az 1956 utáni időszak megítélése. Előbbiről kezdtek megjelenni faktológiaiilag korrektebb és hangvételükben kritikusabb munkák, miközben az utóbbi lényegében véve a rendszerváltásig olyan tabukkal terhes korszaknak számított, amelyről csak üdvtörténeteket vehettek kézbe a diákok és az olvasók. Ezek ma már csak historiográfiai jelentőséggel bírnak.

Az első évek gazdasági és társadalmi átalakulásának tendenciózus történetét néhány agrártörténész mellett Berend T. Iván és Ránki György írták meg több könyvben és tanulmányban. Ezek alapján készült el Berend T. Iván adatgazdag, ám messzemenően a kánon keretein belül maradó összegzése a „szocialista gazdaság fejlődéséről” egészen az 1960-as évek végéig. Félrevezető konklúziója, mely már megjelenésekor sem hangzott túl meggyőzően, így szólt: „A növekedés ütemét tekintve a két világháború között a leglassabban fejlődő országok közé tartozó Magyarország most világviszonylatban is a leggyorsabban növekvő országok sorába került”.⁴⁵⁶ Ennél realitásabb és az 1956 utáni fejlődést illetően is kritikusabb kép tárult az olvasó elé Pető Iván és Szakács Sándor (1936–) egy évtizeddel később megjelent monográfiájából (*A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*, I. köt., 1945–1968, 1985).

Az 1945 és 1948 közötti koalíciós időszakról – persze többnyire csak az akkor szokásos pártzsargonban – az 1960-as évek közepén már vitázni is lehetett. Ezek a viták részben a „népi demokratikus forradalom” belső feltételeiről és a Szovjetunió katalizátori szerepének mértékéről, részben a koalíciós évek belső szakaszhatáiról, s végül ugyanezen időszak kommunista politikájáról szóltak. A korszak politikai viszonyainak tárgyyszerűbb elemzése két párttör-

⁴⁵⁶ Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 176.

ténettel kezdődött (Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948*, 1972; Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*, 1976) és Balogh Sándor gazdag forrásbázisra támaszkodó, részletes, ám természetesen „pártos” politikatörténeti összefoglalásával folytatódott (*Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947*, 1975). Az 1970-es évek végén nagy feltűnést keltett a szlovákiai Janics Kálmán (1912–2003) Münchenben kiadott munkája a csehszlovákiai magyarság 1945 utáni kálváriájáról, amely az első dokumentumokon alapuló beszámoló volt erről a vészterhes időszakról (*A hontalanság évei*, 1979).

Az 1949 utáni rákosista diktatúráról kutatáson alapuló politikatörténeti munkák az 1980-as évekig nem jelentek meg. 1956-ról viszont két leleplező és elítélő jellegű kiadvány is napvilágot látott (Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban*, 1967; Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956*, 1969). 1956 első „forradalomparti” interpretációi nem itthon, hanem külföldön jelentek meg, s így csak kevesek férhettek hozzá (Gosztonyi Péter: *1956. A magyar forradalom története*, 1981; Molnár Miklós: *Egy vereség diadala*, 1988).

A Kádár-korszak kutatása terén nem a történészek, hanem a szociológusok jártak élen. Ez abból következett, hogy a történészek hagyományos forrásai ekkor nagyrészt még hozzáférhetetlenek voltak, a szociológusok pedig a népszámlálások és a különböző statisztikai felvételek mellett célzott kutatásokat is lebonyolíthattak (Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése*, 1969; Kolosi Tamás: *Társadalmi struktúra és szocializmus*, 1974; Halay Tibor szerk.: *Társadalmi struktúránk fejlődése I–III. köt.*, 1979). Kivételt képezett ez alól a téveszesítés folyamata, amelyről már az 1970-es években is jelent meg tárgyyszerű munka (Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon 1945–1961*, 1972).

Az egész 1956 előtti korszakról, sőt az 1956 utáni néhány év történetéről is áttekintő összefoglalás először 1978-ban jelent meg. A Balogh Sándor által szerkesztett, s zömmel az ELTE oktatói által írt munka a kor tipikus historiográfiai dokumentuma. Jellegzetessége részben abban mutatkozott meg, hogy a korábban szokásos ideológiai és politikai lózungokat kerülte, és többnyire törekedett a tényszerűsége. Részben pedig abban, hogy a tabutémákat nem érintette vagy nagyon egyoldalúan és félrevezetően interpretálta. Ez utóbbiak sora a szovjet hadsereg által 1944–1945-ben elkövetett atrocitások teljes elhallgatásával és a békekötés során megmutatkozott magyarelles szovjet álláspont megszépítésével kezdődött, majd a többpártrendszer felszámolásának megértő bemutatásával és az 1951-es kitelepítések szörnyűségeinek az elhallgatásával folytatódott. A rendszer és személy szerint Kádár Rákossal szembeni averziójának köszönhetően a korai 50-es évek „hibái” és „torzulásai” nem maradtak ki a kötetből, viszont nem rendszerfüggő, hanem deviáns jelenségként értelmeződtek. Az 1953 utáni politikai bizonytalanságokért a szerzők Rákosit és Nagy

Imrét egyaránt elítélték, és az 1956-os „függetlenségi” és „nemzeti demokratikus” jelszavak mögött azoknak a „fasiszta, félfasiszta és egyéb reakciós elemeknek” a törekvéseit fedezték fel, akiknek a „valódi célja a tőkés rend restaurálása volt”. Egyébként pedig – tették világossá – az egész „magyarországi ellenforradalmat” „az USA agresszív erői készítették elő az angol és francia imperialista körök támogatásával”.⁴⁵⁷ A rövidebbre fogott 1956 utáni fejezeteket még inkább jellemezte a politika elvárásainak megfelelő szelektivitás, elhallgatás és megszépítés. Nagy Imréket például nem elrabolták a jugoszláv követségről, hanem maguk „elhagyták a jugoszláv követséget és onnan Romániába távoztak”, majd – nem tudni hogyan és milyen körülmények között – „1957 február 6-án kerültek a Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa elé”. A téveszesítés „gazdasági szükségszerűség volt”, hiszen „a szocializmus építése nem korlátozódhatott a városra”. Másrészt „A parasztemberek ellenállása fokozatosan megszűnt a termelőszövetkezettel szemben”. A mezőgazdaság kollektivizálása, vagyis a „szocializmus alapjai lerakásának a befejezése” volt az a döntő momentum, amely biztosította a továbblépést: „a szocializmus irányába való haladást”.⁴⁵⁸

Az 1980-as években folytatódott az államszocializmus korával foglalkozó történetírás szakszerűsödése. A háború utáni időszakkal kapcsolatos kutatások közül kiemelkedett Balogh Sándor monográfiája az 1945 utáni évek magyar külpolitikájáról (*Magyarország külpolitikája 1945–1950*, 1987), amelynek tendenciózussága a korábbi munkákhoz képest észrevehetően csökkent. A Kádár-korszakra vonatkozó irodalomból Pető és Szakács említett gazdaságtörténete (1985) mellett említhető Berend T. Iván munkája az 1968-as gazdasági reformról, valamint annak elő- és utótörténetéről, amely immár ugyancsak mellőzte az ideológia sallangokat (*A magyar gazdasági reform útja*, 1988). Az 1980-as évek végén kezdtek megjelenni a kor addig némaságra ítélt, még élő szereplőnek tanúvallomásai is (Hegedűs András: *A történelem és a hatalom ígézetében*, 1988; Demény Pál: *A párt foglya voltam*, 1988). Mindezek azonban már egy új történelmi, és ezen belül egy új historiográfiai korszak kezdetét jelezték, amelynek részletes elemzése túlmutat e kötet időhatárain.

Az egyetemes történeti kutatások a két világháború közötti időszakhoz képest is visszaszorultak. Mindazonáltal akadt két olyan szakterület, amelynek művelői nemzetközi mércével mérve is figyelemre méltó teljesítményt nyújtottak. Ezek egyike az egyre inkább interdiszciplináris jellegű ókortörténet, a másik Kelet-Európa új- és legújabb kori története volt.

Bár Kerényi Károly és Alföldi András elüldözésével a magyar ókortudományt igen jelentős veszteség érte, az itthon maradók és az új generációk legtehetsé-

⁴⁵⁷ *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Szerk. Balogh Sándor, Jakab Sándor. Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó, 278–280.

⁴⁵⁸ Uo. 299., 344., 349. és 365.

gesebbjei – részben a két emigráns tudós tanítványai – biztosították a magas szintű tudományos hagyomány továbbélését. Az idősebb – még 1945 előtt diplomázott – generáció legnagyobb alakjának Harmatta János (1917–2004) tekinthető, akinek a tudományos tevékenysége a finnugor nyelvészettől az ókortudományon át az orientalisztikáig, szakmai kompetenciája pedig a filológiától a numizmatikán át a régészetig terjedt. Az iráni eredű szarmaták története iránti érdeklődése vezette Hérodotoszhoz, akinek nemzetközi szinten is egyik legjobb ismerőjévé vált (*Quellenstudien zu den Skythia des Herodot*, 1941; *Studies in The History and Language of The Sarmatians*, 1970). Emellett felfedezett eltűnt indoeurópai és közép-iráni nyelveket, valamint meghatározott és megfejtett számos nyelvemléket (*A türk rovásírás legkorábbi emlékei*, 1997). Nevéhez fűződik az első magyarországi iranisztikai műhely megteremtése az ELTE-n, s a Közép-Ázsiára és Iránra vonatkozó történeti források kiadásának kezdeményezése. Eközben mindvégig megmaradt érdeklődése a magyar őstörténet iránt (*A honfoglalás mai szemmel*, 2000). Eredményeit itthon és külföldön egyaránt nagyra értékelték, amit különböző díjai mellett 1970-ben elnyert akadémia tagsága is jelzett.

Ugyanehhez a háború előtt végzett generációhoz tartozott Szabó Árpád (1913–2001), Hahn István (1913–1984) és Szilágyi János György (1918–). A Kerényi tanítványai közé tartozó, ám 1945 után mesterével szembefordult Szabó 1957-ig klasszika-filológiát és ókori történelmet tanított a debreceni és a pesti egyetemen, majd miután a forradalom alatt tanúsított magatartásáért 1957-ben elbocsátották, matematika- és csillagásztörténettel foglalkozott az MTA Matematikai Kutatóintézetében. E tárgykörben írt művei, melyek először németül jelentek meg külföldön, jelentős visszhangot váltottak ki a nemzetközi tudománytörténet világában, s idővel a hazai elismerést – 1979-ben választották meg az MTA levelező tagjává – is meghozták számára (*Anfänge der griechischen Mathematik*, 1969; magyarul: *A görög matematika kibontakozása*, 1979). Ugyancsak jól fogadták az antik görögség csillagászati és földrajzi világképével foglalkozó elemzéseit (*Enklíma: Untersuchungen zur Frühgeschichte der Griechischen Astronomie, Geographie und Sehnentafeln*, 1982; *Das geozentrische Weltbild*, 1992).

Hosszú gimnáziumi tanárkodás után Hahn István 1957-ben került a pesti egyetemre. Életeleme professzorként is a tanítás és az ismeretterjesztés maradt. A zsidó történelemmel és kultúrával foglalkozó művei ugyanolyan népszerűek voltak (*Zsidó ünnepek és népszokások*, 1940, utolsó kiadás: 2004; *A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig*, 1947, utolsó kiadás: 2004), mint amelyekben a görög és a római mitológia áttekintésére vállalkozott (*Istének és népek*, 1968, 1980; *Hitvilág és történelem*, 1982). Szilágyi János György kutatásainak a Szépművészeti Múzeum adott otthont. Bár Szabótól és Hahntól eltérően akadémikussá nem választották meg, az etruszk kerámiaművészettel

foglalkozó művei nagy nemzetközi – elsősorban olasz és német – figyelmet váltottak ki (*Etruscko-Korinthosi vázafestészet*, 1975; *Ceramica etrusco-corinzia figurata I–II. köt.*, 1992, 1998). Más ókori témákra és az ókortörténet historiográfiájára is kiterjedő, gazdag és interdiszciplináris jellegű munkásságáról reprezentatív tanulmánykötete ad számot (*Szírénzene*, 2005), a 20. századi magyar ókortudományról pedig *Voces paginarum* (2007) című műve.

Az 1930 körül született ifjabb és már 1945 után diplomázott ókortörténészek közül Mócsy András, Kákosy László (1932–2003) és Alföldy Géza (1935–) életműve tartozik a legszínvonalasabbak közé. Néhány éves múzeumi munka után Mócsy 1959-ben került az ELTE-re, ahol 1969-től irányította a római kori régészet oktatását. Fiatalon – 44 évesen – az MTA levelező tagja lett, s 1977-től vezette az ELTE régészeti és emellett 1983-tól ókortörténeti tanszékének a munkáját. Kezdetben Pannónia provincia, később az egész Római Birodalom történetével foglalkozott. Nevéhez fűződik az ókortörténeten belül budapesti iskolaként számon tartott kutatócsoport létrehozása, amely a római személynévanyag új szempontú, számítógépes módszereket is felhasználó elemzésével vívott ki magának nemzetközi megbecsülést. Alföldy Géza ugyancsak muzeológus-régészként kezdte pályáját, majd 1960-tól az ELTE Ókori Történeti Tanszékének oktatójaként folytatta. 1965-ben azonban emigrált, és munkássága különböző német egyetemeken teljesedett ki. 1975-től 2002-ig a heidelbergi Ókortörténeti Intézet igazgatója volt. Érdeklődése a római társadalom-, közigazgatás-, vallás- és hadtörténet, valamint az epigráfia és a személynévkutatás területét egyaránt felöleli. Fő műve az először 1975-ben megjelent *Römische Sozialgeschichte*, amelyet a világ minden nagy és számos kisebb nyelvére – a rendszerváltás után magyarra is – lefordítottak (*Római társadalomtörténet*, 1996). Az 1980-as évek közepétől elsősorban különböző római feliratok kiadásával foglalkozik.

Kákosy László a szerényebb magyarországi hagyománnyal rendelkező egyiptológia hírénevét öregbítette. Pályája a Szépművészeti Múzeum Egyiptológiai Osztályáról vezetett az ELTE-re, ahol 1960-tól haláláig tanított. Az 1960-as évek közepétől egyre nagyobb rendszerességgel vett részt egyiptomi ásatásokon, sőt az 1980-as évektől vezette is egy II. Ramszesz kori síregyüttes feltárását, illetve a leletek tudományos feldolgozását. Közben egymás után írta műveit az egyiptomi történelem különböző kérdéseiről. Az érdeklődő hazai olvasótábor számára készült az egyiptomi civilizáció átfogó képét nyújtó *Ré fia* (1979) és *Az ókori Egyiptom története és kultúrája* (1998). Szakmunkái közül kiemelkedik beszámolója ásatásáról (*Dzsehutimesz sírja Théában*, 1989) és az egyiptomi vallással foglalkozó összefoglaló áttekintése (*Probleme der Religion im römerzeitlichen Ägypten*, 1995). Az ELTE Egyiptológiai Tanszékének vezetőjeként 1972-től fiatal kutatók tucatjait ismertette meg az egyiptológia rejtelmeivel.

A Kelet-Európával foglalkozó kutatók közül Niederhauser Emil (1923–2010) munkássága a leggazdagabb. Első jelentős munkájában a feudális rendszer válságát és a jobbágyfelszabadítás folyamatát vizsgálta a Habsburg Monarchia, Poroszország, Oroszország, Románia és Orosz-Lengyelország területére vonatkozólag (*A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*, 1962). A későbbiekben a 18–19. századi nemzeti megújulási mozgalmakkal foglalkozott (*A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*, 1977), és emellett a Habsburg Birodalom és a cári Oroszország történetében is otthonosan mozgott (*A Habsburgok*, 1977; *A Romanovok*, 2002). Pályája végén megírta a kelet-európai historiográfia történetét (*A történetírás története Kelet-Európában*, 1995) és az egész régió múltjának tankönyyszerű áttekintését (*Kelet-Európa története*, 2000).

A magyar történetírás elméleti és historiográfiai érdeklődése hagyományosan gyenge volt, és ez 1945 után is így maradt. Andics és mások ezt már az 1953-as történetiskongresszuson szóvá tették, s mint negatívum a későbbiekben is többször felmerült. Ennek orvoslására, illetve enyhítésére alakult meg 1955-ben a Történelmi Társulaton belül egy kisebb historiográfiai munkaközösség, majd indította meg Pámlényi Ervin a *Tudománytörténeti tanulmányok* című sorozatot. Ennek keretében 1961 és 1973 között hat monográfia készült el, köztük olyan időtálló munkák, mint R. Várkonyi Ágnesé Thalý Kálmánról (*Thalý Kálmán és történetírása*, 1961) és Gunst Péteré Acsády Ignácra (*Acsády Ignác történetírása*, 1961). A későbbiekben részletes és igen adatgazdag elemzés született R. Várkonyi Ágnes tollából a 19. századi pozitivizmusról (*A pozitivista történelemszemlélet a magyar történetírásban I–II. köt.*, 1973). Jóval kevésbé mondható ez el Szigeti József (1921–) nagyon elfoglult munkájáról, amelynek a „magyar szellemi történet” volt a tárgya. Szigeti indokoltan mutatott rá a szellemi történeti irány szubjektívizmusára és a mítoszgyártás iránti hajlandóságára. Nem hangzott azonban meggyőzően annak a marxista dogmának az ismétlése, hogy ha „a történész valamely haladó osztály érdekeinek a képviselője”, akkor „pártossága elősegíti a történelmi folyamatok mélyebb és átfogóbb megértését”. Túlzásnak tekinthető az a megállapítás is, hogy a *Három nemzedék* kétségtelen antiszemizmusától „egyenest vezetett a nyilas uralomig”.⁴⁵⁹ Szekfű bírálatához egyébként ugyanezekben az években egy-egy tanulmány erejéig Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál is csatlakozott.

A „magyar polgári”, vagyis a reformkortól 1945-ig terjedő történetírás történetét Lederer Emma foglalta össze. Ebben elismerően szólt Szalay, s különösen Horváth Mihály liberális-függetlenségi történetírásáról, valamint a következő generációból a pozitivista Paulerről, a liberális Marczaliról, az „általánosnál haladóbb beállítottságú” Acsády Ignácra és Márki Sándorról. Thalýról és Fraknóiról viszont már jóval kritikusan írt. A témából adódóan a marxista törté-

⁴⁵⁹ Szigeti József: *A magyar szellemi történet bírálatához*. Budapest, 1964, 13., 190.

nészekkel csak röviden foglalkozott. Fejet hajtott Szabó Ervin úttörő munkássága előtt, ám koncepcióját 1848-49-ről – „Révai Józseffel egyetértve” – nem fogadta el. A két világháború közötti történetírók közül elsősorban Szekfű és Hóman életművét mérlegelte, egyértelműen bíráló jelleggel. Pozitívabb értékelést kapott Domanovszky Sándor, a „szellemi történet intuicionizmusát nem teljesen elfogadó és a tényekhez, adatokhoz ragaszkodó, Magyarországon pozitivizmusnak nevezett gyakorlat vezéralakja”. Hajnal Istvánról részletesen, ám „idealista” beállítottsága miatt kritikusan, Mályusztól és a népiségtörténetről viszont csak röviden, ám inkább elismerően írt (*A magyar polgári történetírás rövid története*, 1969).

Az 1970-es években a Történettudományi Intézet vált a historiográfiai kutatások központjává. Ennek motorja Glatz Ferenc volt, aki körül előbb néhány fő munkacsoport, majd külön tudományos osztály szerveződött. Szerkesztésében jelent meg a *Történetírók Tára* sorozat, amelynek 1979 és 1986 között 8 kötete jelent meg kiemelkedő történetírók – Domanovszky Sándor, Horváth Mihály, Marczali Henrik, Fraknoi Vilmos és mások – válogatott munkáiból. A sorozat szerkesztésén túlmenően Glatz kutatta is a magyar történetírás történetét. Elsősorban Szekfű Gyula munkásságát elemezte – a korábbi ideológiai kritikától eltérően tárgyyszerűen és a nemzetközi összefüggéseket messzemenően szem előtt tartva (*Történetíró és politika*, 1980). A későbbiekben más két világháború közötti historikusok – többek között Hajnal István és Hóman Bálint – is felkeltették érdeklődését (*Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*, 1988).

A történettudomány elméleti kérdéseivel való foglalkozás sokáig kimerült a nyugati történetírás bírálatában. Ilyen jellegű munkákkal az 1960-as években főleg Kovács Endre (1911–1985) (*A mai polgári történetírás*, 1962) és Lederer Emma (*A történelem tudományossága*, 1968) jelentkezett, majd az 1970-es évek közepén náluk részletesebb formában Elekes Lajos (*A történelem felfogása korunk polgári tudományában*, 1975). A lényeg, a különböző nem marxista irányzatok változó erősségű bírálata és a marxizmus egyedül üdvözítő módszerként való feltüntetése azonban nem változott. Kovács Endre – az 1960-as évek elején – a marxista és a polgári történetírás közötti különbségek lényegét így foglalta össze: „A marxista történész számára a történelem egységes folyamat, melynek értelmét az ember céltudatos tevékenysége, az emberi termelő munka és annak eredménye adja meg. A polgári történészek egy része viszont a történelem értelmét az embertől független és a történeti folyamaton kívül álló transzcendens tényezőkben keresi, más részük pedig kifejezetten tagadja e folyamat értelmét, vagy legalábbis annak megismerhető voltát. Mivel számára nincs egységes történeti folyamat, mivel a történelem egészének nincs számára megfejtendő értelme, a polgári történész az egyes jelenségek értelmét próbálja megközelíteni, lemond az egész folyamat értelmezhetőségéről, s így

a fejlődés törvényszerűségének elvetésével a történelem esetleges és véletlenszerű mozzanatait nyomulnak előtérbe”.⁴⁶⁰ Könyve előszavában, melyet Mérei Gyula lektorált, Elekes Lajos egy évtizeddel később lényegében ugyanígy foglalt állást „A történelem – folyamat” – írta. „Nem óramű, nem az időzített bomba pontosságával működik. De nem is véletlenszerűen. Szigorú belső logikájának rendjén halad, nem áll meg és nem fordul vissza. Menete megismerhető, iránya úgyszintén. Azoknak, akik a haladás irányában állnak, kedvez a felismerés. Azoknak, akik a haladás fő irányával szembefordulnak, a felismerés nem kedvez. Végso soron ez áll a jelenkor vezető polgári ideológiáinak többé-kevésbé egyértelmű történelmietlensége vagy éppen történelemellenessége mögött”.⁴⁶¹

A nyugat-európai irányzatok közül leginkább az *Annales* törekvései találtak pozitív visszhangra. A francia iskola „érdemeit” és a marxizmussal rokon vonásait már Lederer, Kovács és Elekes is kiemelték. A Történettudományi Intézet 1968-ban rendezett vitaülésének referense, Katus László viszont már egyenesen mint követendő példát hozta fel a francia gazdaság- és társadalomtörténészek, azon belül elsősorban Braudel modellalkotó törekvéseit, valamint folyóiratuk ideológiai és világnézeti nyitottságát. „Ez a történetírói magatartás, a társadalmi valóságnak ez a megközelítési módja, a lényeges történeti folyamatok megragadásának korszerű és egyre pontosabb módszerei és eszközei – ez az a terület, ahol az *Annales* történészeitől még sokat tanulhatunk” – zárta előadását Katus. Ugyanezen a konferencián Makkai László a strukturalizmussal – elsősorban Claude Lévi-Strauss munkásságával – foglalkozva arra hívta fel a figyelmet, hogy valójában Marx is „struktúrák és modellek tudományaként” fogta fel a történettudományt, s ez „különösen megiszívlelendő a marxista történészek részéről, mert segít megtisztítani történetírásunkat a sokféle beszűremkedett szubjektívizmustól”.⁴⁶² Néhány évvel később Glatz Ferenc a nyugatnémet *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratra, és annak irányadó szerzőire – Wehlerre, Kockára és Koselleckre – hívta fel a figyelmet, akik ugyan „nem marxisták”, ám „a történelemről adott általános képeikben messzemenően felhasználják a marxi formációk tanát”. Az általa szerkesztett 1977-es módszertani kötetben a szovjet és kelet-európai történészek (Barg, Gurevics, Kula és mások) szövegei együtt jelentek meg Braudel, Marczewski, Koselleck és Theodor Schieder írásaival.⁴⁶³

⁴⁶⁰ A jelenkori polgári történetírás ismeretelméleti problémáiról. *Századok*, 1964. 509.

⁴⁶¹ Elekes Lajos: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest, 1975, Kosuth Könyvkiadó, 14.

⁴⁶² Az *Annales* kör történetfelfogásáról. *Századok*, 1969. 1118–1133. Idézetek a 1126. és 1129. oldalon.

⁴⁶³ *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1977, Gondolat. Idézet a 21. oldalon.

Bár nem történész, hanem sinológus volt, az 1960-as és 1970-es években a történészek körében is nagy figyelmet váltottak ki Tőkei Ferenc (1930–2000) írásai a társadalmi formák elméletéről. Tőkei a kínai irodalom és filozófia tanulmányozásától jutott el a keleti társadalmak jellegzetességeinek vizsgálatáig. Marx és Engels szövegeiből kiindulva, de egyben az ázsiai temelési móddal kapcsolatos két világháború közötti és II. világháború utáni – főleg marxisták közötti – vitához kapcsolódva Tőkei először arra mutatott rá, hogy az emberiség fejlődésének általános formája nem a görög-római alapokon kibontakozó európai út, hanem az egymástól elszigetelt földművelő közösségekre alapozott nem rabszolgatartó és nem is feudális keleti formáció (*Az „ázsiai” termelési mód kérdéséhez*, 1965). Az egyén, a közösség és a föld, illetve a termelőeszközök egymáshoz való viszonyát alapul véve a későbbiekben relativizálta a társadalmi formák Engelsen alapuló és Sztálin által kodifikált sémáját. A szigorú egymásutánosság helyett inkább a három prekapitalista formáció – ázsiai, antik és germán – közös jellegzetességeit – földtulajdonra alapozottság, valamint a természettől való fokozatos megszabadulás – és párhuzamosságukat hangsúlyozta. A történelmi materializmus ama dogmáját azonban, mely szerint a tradicionális formációkból kialakuló kapitalizmust a kommunizmus szükségszerű eljövetele követi, nem revidálta. Ezt ő is axiómaként kezelte, és annak lényegét az „egyen teljes felszabadulásában” látta (*A társadalmi formák elméletéhez*, 1968). Bár Tőkei téziseit annak idején széles körökben vitatták, túlságosan elvont és spekulatív jellegük miatt azok a történeti kutatásokra alig gyakoroltak hatást, s a rendszerváltozással elméleti érdekességüket is elvesztették.

c) Szintézisek:

a „hat”-, a két-, a „tíz”- és a „négy”-kötetes magyar

Az 1956 és 1990 közötti három és fél évtizedben négy kísérlet történt a magyar történelem szintetikus igényű összefoglalására. 1961–1962-ben a még 1949-ben elhatározott öt-, illetve hatkötetesre tervezett egyetemi tankönyvek közül jelent meg az első három. Ezeket a Molnár Erik főszerkesztésében elkészült kétkötetes *Magyarország története* követte 1964-ben. Míg előbbi a felsőoktatás történelem szakos hallgatóinak, utóbbi a történelem iránt érdeklődő szélesebb értelmiségi olvasóközönségnek készült. Az ugyancsak régóta tervezett „nagy magyar történeti szintézis” kiadási munkáit, amely a Szilágyi-féle millenniumi tízkötetes és a Hóman-Szekfű kiváltására lett volna hivatott, főszerkesztőként Pach Zsigmond Pál irányította. 1976 és 1989 között ebből összesen 7 kötet jelent meg. Először a Horthy-korszakkal foglalkozó 8. kötet, utoljára, az 1686 és 1790 közötti évtizedeket bemutató 4. kötet. A tatárjárás és a Mohács közötti időszak tárgyalására hivatott 2., az 1945 utáni periódust bemutató 9. és a

magyar történetírás áttekintését felvállaló 10. kötet nem jelent meg. Az egyetemi tankönyvek sorozatához hasonlóan ez is torzóban maradt tehát. A rendszerváltással beköszöntő új helyzetre kívánt regálni a négykötetesre tervezett *Magyarok Európában* című sorozat, amelyet Glatz Ferenc, a Történettudományi Intézet Ránki utáni, új igazgatója szerkesztett. Ez is hiányos maradt azonban. A sorozat első három kötete 1990-ben rendben megjelent, az 1867 utáni korszakok tárgyalására hivatott negyedik kötet azonban sem akkor, sem azóta.

Az egyetemi tankönyvek előkészítő munkái 1951-ben kezdődtek. A kéziratok egy része 1954-re el is készült, s azokat a Történettudományi Intézetben meg is vitták. Legjobb ütemben a 3. kötet előmunkálatai haladtak, amelynek 1956 tavaszán már a szerkesztése is megkezdődött. A forradalom következtében azonban a munkálatok részben leálltak, részben lelassultak. 1957-ben ezért csak a 3. kötet jelent meg, ún. „próbakiadásban”. Ennek és az első két kötetnek a rendes kiadására végül csak 1961–1962-ben került sor. A három kötet szerzői 1849-ig tekintették át a magyar történelmet. A neoabszolutizmus és a dualizmus korával foglalkozó 4. kötet csak jóval később, 1972-ben, az 1918-19-es forradalmakat tárgyaló pedig 1980-ban látott napvilágot. Az eredetileg tervbe vett további kötetek sohasem jelentek meg, és nem is készültek el.

Az 1956 előtti vezető marxista történészek közül az egyetemi tankönyvek első három kötetének szerkesztői és szerzői közé senki sem került be. Bár a sorozat a Történettudományi Intézetben készült, nemcsak Andics és Mód hiányzott a munkatársak közül, hanem Molnár Erik és Pach Zsigmond Pál is. Ez valószínűleg politikai okokkal magyarázható. Mint ahogy az is, hogy a marxista történészek második vonalának képviselői mellett az ún. polgári történészek némelyike is bekerülhetett a szerkesztői és a szerzői gárdába. A kezdetektől 1526-ig terjedő első kötet szerzői Székely György, Lederer Emma és Elekes Lajos voltak. Az 1526 és 1790 közötti időszakot tárgyaló második kötetet H. Balázs Éva és Makkai László szerkesztette. A szerzők között rajtuk kívül helyet kapott Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Sinkovics István, Wellmann Imre és Wittman Tibor. Az 1790 és 1849 közötti alig több mint fél évszázad bemutatására vállalkozó harmadik kötet szerkesztői feladatai Mérei Gyulára és Spira Györgyre hárultak. Szerzőtársaik Arató Endre, Benda Kálmán és Varga Zoltán lettek.

A szerkesztői és a szerzői gárda összetételéből, s még inkább az 1956 előtti előkészületekből következett, hogy az egyenként 5-600 oldalas kötetek koncepcionális szempontból a korai 50-es években kikristályosodott nemzeti kommunista értékrendszert követték. A három kötet további közös jellemzője volt a polgári történetírással szembeni gyakori polémia és a gazdasági viszonyok minden korábbinál hangsúlyosabb ábrázolása. Nagy figyelmet fordítottak a Magyar Királyságban élő nem magyar népek történetére is. Ezeknek a koncepcionális szempontoknak az érvényesítésére – ha változó mértékben is – a kötetek mindegyik szerzője törekedett.

Az őstörténeti fejezeteket jegyző Székely György a Kárpát-medence honfoglalás előtti történetét tárgyalva a hunokról és az avarokról is részletesen írt, ám a magyarokkal való esetleges kapcsolatuk kérdését nem érintette. A magyar őshaza helyét – tekintettel az ezzel kapcsolatos 1956 előtti vitákra – pontosan nem lokalizálta. Valószínűsítette, hogy a magyar törzsek egy ideig Ázsiában is laktak, ám, a Molnár Erik által képviselt „szajáni őshaza” kérdését nem tekintette „végrelegesen tisztázottnak”. A finnugor rokonságot ugyanakkor evidenciaként kezelte. Etelköz elhagyását a hagyományos felfogásnak megfelelően a besenyők támadásával magyarázta.

A „feudalizmus” 13. század közepéig terjedő „korai” korszakát Lederer Emma mutatta be. A magyaroknál fejlettebb földművelést folytató és szervezettebb politikai viszonyok között élő szlávok Kárpát-medencei „államának” a szétzúzását a honfoglaló magyarok „félelmetes haditechnikájával” magyarázta. A kalandozó hadjáratokat Engels nyomán olyan „öncéllá vált rablóháborúknak” láttatta, amelyek kizárólagos célja a „zsákmányszerzés” – kincsek és rab-szolgák – volt. A polgári történetírással szemben, amely István államalapítását a kereszténységhez és a fejlettebb Nyugathoz való csatlakozás miatt tartotta államférfíui cselekedetnek, Lederer szerint István tettének az volt a lényege, hogy „az ősközösség elavult formáival szemben az osztálytársadalom útján vitte előre a magyar népet”.

A 13. század derekától a 16. századig terjedő „érett feudalizmus” korszakát – a Hunyadiak korától eltekintve, melyet Elekes Lajos jegyzett – Székely György foglalta össze. Narrációjának fontosabb témái az árutermelés fejlődése, a rendi törekvések és a „paraszti osztályharc” különböző formái voltak. Nagy Lajost, akit Hóman és általában a korábbi történetírás a középkori magyar királyság legkiemelkedőbb képviselőjeként dicsőített, „döntő vonásaiban reakciós, hódító és erőszakosan térítő” külpolitikája miatt Székely erőteljesen bírálta. A déli terjeszkedést emellett azért is kárhoztatta, mert ezzel „tovább gyengítette a szomszédos országokat, amelyeket már ekkor fenyegetett a török veszedelem”. „A magyar uralkodó osztály támadó politikája volt egyik oka annak, hogy a balkáni népek nem fordíthattak kellő erőt a török veszedelemre.” Zsigmond, aki megpróbálkozott a török feltartóztatásával és sikeresen ellensúlyozta a pápai befolyást, Lajosnál jobb osztályzatot kapott. Az igazán pozitív ellenpélda azonban nem ő, hanem Hunyadi János volt, akit – 1952-es monográfiájában foglaltakhoz hasonlóan – Elekes a középkori magyar történelem legnagyobb formátumú vezetőjeként és „régébbi történetünk egyik legkiemelkedőbb alakjaként” láttatott. Hunyadi nagysága nem egyszerűen abban állt, hogy csatákat nyer a törökökkel szemben, hanem abban, hogy „feudális nagyúr létére a török ellen harcba hívott paraszti-plebejus hadak élére állt”, sőt felismerte azt is, hogy „Magyarország érdeke egybeesik az összes megtámadottak, a már leigáztak s távolabb tekintve az emberi haladás, a kultúra védelmének egye-

temes, átfogó érdekével". A polgári történetírók mellett Elekes bírálta azokat a szociáldemokrata és polgári radikális „történetírókat” is, akik szerint Hunyadi ugyanolyan egyéni érdekeitől vezérelt, önző nagyúr volt, mint a többi magyar nagybirtokos. Mátyás elsősorban a rendi széthúzással szemben előremutatónak tartott központosítás miatt kapott dicséretet, még ha adópolitikája miatt „a széles tömegek helyzete súlyosbodott is”.

A Dózsa-féle felkelés mozgatórugója Székely szerint kezdetben nem a kereszténység védelme, hanem a Molnár Erik és követői által megkérdőjelezett „paraszi patriotizmus” volt, amely csak az urak ellenséges magatartása miatt öltött antifeudális jelleget. A parasztság, amelyből „a népi patriotizmus érzését az uralkodó osztály sem ölhette ki”, a kegyetlen megtorlás ellenére is hajlandó lett volna tovább harcolni, csak hogy „az urak ezt mindenképpen gátolták”. Az „uralkodó osztály országvesztő politikája [...] Mátyás halála után – a parasztháború leverésén keresztül – egyenesen vezetett az ország szétszakadásához”.⁴⁶⁴

Az 1526 és 1790 közötti időszak, vagyis a „a késői feudalizmus korszakának centrális kérdései egyrészt az „árutermelés” visszaesése és a „termelőerők fejlődésének elmaradottsága”, vagyis a „második jobbagyság” következményei, másrészt a „kuruc szabadságharcba” torkolló Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi és küzdelmek voltak. Azzal a „történeti irodalomban igen elterjedt fel fogással szemben” mely szerint az erdélyi állam „csak mellékajátás” lett volna, melyet a „török parancsszava hívott életre”, Sinkovics István hangsúlyozta, hogy az erdélyi állam „nem helyi erdélyi alakulat volt, hanem a magyar állam folytatása”, még ha a „török védnökség korlátozta” is. Az „erdélyi állam úgy, ahogy György barát megszervezte, éppen a török akarata ellenére épült ki, és szétfeszítette a török védnökség által reá kényszerített korlátokat”. Az 1602-ben átmenetileg helyreállított Basta-féle Habsburg-uralom viszont mindenkinek csak szenvedést hozott. „Nem volt olyan osztály, amely számára a Habsburg-uralom kedvezőbb életfeltételeket teremtett volna, mint amilyenek a töröknek adót fizető, önállóságában korlátozott fejedelemség idejében voltak”. A Habsburgok támogatásával kibontakozó „ellenreformáció” ráadásul „véget vetett az erdélyi vallásszabadságnak” is. Ezek ellen lépett fel Bocskai, aki felismerte, hogy a Habsburg-elnymás hatékony ellensúlya „a magyarországi területekkel megerősített Erdély”, és hogy e cél érdekében a törökkel való együttműködés politikája is vállalható. A „törökkel való kapcsolat politikai kényszer volt”, amely azonban nem altatta el a „két ellenség felől fenyegető veszedelem tudatát”. Ezen túlmenően Bocskai történelmi érdemei közé tartozott a „szabad

⁴⁶⁴ Elekes Lajos, Lederer Emma, Székely György: *Magyarország története. Az őskortól 1526-ig*. 2. kiad. Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 26., 49., 65., 211–212., 281., 300–301., 350–351., 395–396., 414–415., 435.

paraszi fejlődés” előmozdítása is, amely – ha csak részlegesen is – a parasztság antifeudális küzdelmeinek fő célja volt.

Az erdélyi fejedelemség Habsburg-ellenes küzdelmei és központosító politikája a későbbiekben is pozitív értékelést kaptak, míg a Habsburgok és szövetségeseik Erdély elleni fellépései negatív megítélés alá kerültek. Ez alól a katolikus egyház és maga Pázmány sem volt kivétel. Az ellenreformáció vezéralakjának ideológiája azt a célt szolgálta, hogy „a Habsburgok törökellenes védelmi szerepével igazolja az idegen dinasztia uralmát”. „Fontos feltétele volt ennek az elméletnek az Erdély törökösségéről alkotott nézet, amely a Habsburgok Erdély-ellenes politikáját támasztotta alá vallási síkon. A katolikus ideológia szerint a protestánsok és az erdélyiek azért süllyedtek a törökök szekértolóiá, mert elhagyták Mária tiszteletét. A Mária-kultusz a Habsburg-elnymás törvényesítésének egyik eszközévé, a német maszlag ostyájává vált a katolikus klérus kezében”. Wittman Tibor, aki e sorokat írta, annyiban árnyalta egyoldalúságát, hogy kiemelte: „az igazi hazafiak szemében a török kiűzése párosult a Habsburg-elnymás megszüntetésének gondolatával, a Habsburg-iga lerázása pedig összekapcsolódott a török eltávolításának követelményével”. Ennek a maximának leginkább Bethlen Gábor és – mint monográfiájában Klaniczay Tibor is kifejtette – Zrínyi Miklós felelt meg.

A 17. század első felének gazdasági viszonyait, az ország etnikai összetételének átalakulását és a nem magyar nemzetiségek „nemzeti fejlődésének előzményeit” Makkai László elemezte. Részletesen foglalkozott az „örökös jobbagyság rendszerének megszilárdulásával”, a „paraszi osztályharc” formáival és a hajdúság intézményének kialakulásával. Döntőnek ő is a földesúr és a jobbagy ellentétét tartotta, amely az erdélyi állapotokat ugyanúgy jellemezte, mint a királyi Magyarországot. Az „állami támogatással kibontakozó osztrák kapitalizmus” azonban már ekkor „megkezdte a magyarországi piac alávetését”. Az egymással kölcsönhatásban álló gazdasági és politikai függés pedig „előkészítette Magyarországot osztrák gyarmattá válását”.

A „kuruc szabadságharcok” 1655 és 1711 közötti korszakát Heckenast Gusztáv ismertette. A Wesselényi-féle összeszküvést, mellyel a kuruc szabadságharcok kezdődtek, a „Habsburg-abszolutizmus és a katolikus reakció rémuralma” követte. Ennek lényege „az ország szervezett és közvetlen kifosztása” volt. „A katolikus klérus minden eszközzel támogatta a Habsburgok erőszakos, Magyarország teljes alávetésére irányuló politikáját, és bőven részesedett az ország kifosztásának hasznából”. Thököly Imréről és „államáról” Heckenast részletesen és nagyon elismerően írt, hangsúlyozva, hogy az általa vezetett „függetlenségi harc egyre szélesebb méretekben való kibontakozása megvalósította a bujdosók régi vágyát, a török védelme alatt álló, a Habsburgoktól és a magatehetetlen Erdélytől egyaránt független felső-magyarországi fejedelemséget”. A kuruc vezér bukását és tragikus sorsát – előbb a szultán vazallusa, majd a török sereg

egyszerű csapattisztje lett – a törökellenes felszabadító háború megindulásával magyarázta, amely minden magyar függetlenségi törekvést kudarcra ítelt. A felszabadító háborúról – különösen a kuruc mozgalmakhoz képest – csak röviden írt, és a karlócai béke lényegét abban ragadta meg, hogy a „török hódítás helyébe a Habsburg-uralom lépett”. A császári hadsereg „megszállása” „éppúgy pusztította a termelőerőket”, mint korábban a török hódítók, sőt „a Habsburgok seregeinek magatartása még a török uralomnál is kegyetlenebb, pusztítóbb volt”. A Kollonich Lipót nevéhez köthető *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (A magyar királyság berendezésének műve) a maga egészében ugyan nem lépett életbe, de „szelleme a kormányzat minden egyes intézkedésében érvényesült”. A vitatott kérdés Bécsben nem az volt, hogy „Magyarországot gyarmati kizsákmányolásnak vessék-e alá, vagy a többi örökös tartománnyal egyenrangúnak tekintsék, hanem az, hogy a gyarmati kizsákmányolás a katonai megszállás brutális fosztogatásai vagy a kamarai igazgatás körültekintőbb és alaposabb módszerei révén történjék-e. Végeredményben Magyarország népének mind a katonai, mind a kamarai kizsákmányolást el kellett szenvednie”.

A Habsburg-uralom nemcsak a „nép”, hanem „az egész magyar földbirtokos osztály” érdekeit sértette. Ezért következhetett be az a magyar történelemben kivételes esemény, hogy „az erdélyi fejedelmek leszármazottja felkelő jobbágyainak élére állott”. A különböző társadalmi osztályok átmeneti együttműködése tehát azok „pillanatnyi érdekazonosságán” alapult. Heckenast feltételezte, hogy Rákóczi nem egyszerűen a „rendi szabadságjogok visszaszerzéséért” állt a szabadságharc élére, hanem a nemzetközi erőviszonyok kedvező alakulása esetén „kiharcolta volna Magyarország függetlenségét” is. Ennek érdekében méltányos valláspolitikát folytatott, és megkezdte az önálló magyar államszervezet „nemzeti abszolutista” jellegű kiépítését. A bukás részben a nemzetközi támogatás hiánya, részben az ország anyagi erőforrásainak elégtelensége, s nem utolsósorban a különböző társadalmi osztályok együttműködésének felbomlása miatt következett be. A békekötés ezért elkerülhetetlen volt. A szatmári béke lényege abban állt, hogy a magyar nemesek megvédték „osztályérdekeiket”, azaz „megtartották vagyonukat és jobbágaik fölötti hatalmukat”. A kritika mellett – és ez eltért a függetlenségi, illetve nemzeti kommunista értékelés szokásos sémájától – Heckenast pozitívként említette, hogy a „fennmaradt birtokos osztály és a rendi alkotmány – száz esztendővel később megkönnyítette a magyar polgári reformmozgalom megindulását”.

Az 1711 utáni fejezetek kulcsfogalma a „gyarmati rendszer” volt. Mária Terézia gazdaságpolitikáját elemezve ennek mérlegét Wellmann Imre így vonta meg: „Ebben a korszakban a gyarmati vámrendszer következtében fordult ellentétes irányba a monarchia két részének gazdasági-társadalmi fejlődése. Magyarország, bár fejlődését nem lehetett teljesen megakasztani, lényegében feudális viszonyok közé rögződött agrárország maradt, Ausztria viszont a gyar-

matosítók fölényéből eredő lendülettel indult meg a tőkés ipari fejlődés útján. Magyarország visszamaradt a modern termelőmód kialakulásában, csak lassan és és akadozva érlelődtek benne azok az erők, melyek utóbb a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség kivívására lettek hivatva”. Bár a II. József alatti gazdasági viszonyokról írva H. Balázs Éva is használta a „gyarmati rendszer” fogalmát, a függés különböző formáinak ecsetelésében a többi szerzőhöz képest jóval mérsékeltebb tónusban fogalmazott. A „kalapos király” törekvéseinek felvilágosult, polgáris vonásairól pedig kifejezetten elismerően írt.⁴⁶⁵

Az alig több mint fél évszázadnyi időszakot átfogó harmadik kötet középpontjában a „feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet” kérdései álltak, amelyre az összterjedelem mintegy kétharmada jutott. A kötet szerkesztői – Mérei Gyula és Spira György – a korszak fő jellemvonásának „a tőkés viszonyoknak most már megfelelő jellegű termelőerők és a feudális termelési viszonyok gyökeres ellentétét” tartották, amelyből elkerülhetetlenül következett a „feudalizmus válsága” és a polgári forradalom győzelme. Ez a folyamat Magyarországon is „az egyetemes történeti fejlődés általános törvényei által meghatározott módon”, ám egyben „a kelet-európai országokra jellemző sajátos körülmények között és a Magyarország gyarmati helyzetéből, valamint soknemzetiségű jellegéből következő egyedi formában ment végbe”. A sajátosságok közül a kötet szerkesztői hármat hangsúlyoztak. Egyrészt a polgári átalakulás összekapcsolódását az „idegen abszolutizmus megszüntetésével”, amely „elengedhetetlen” volt a tőkés fejlődés teljes kibontakozásához. Másrészt a polgárság gyengeségét, amiből az következett, hogy a polgári átalakulás vezető erejét a „polgárosodó” nemesség adta. Harmadrészt a nemzetiségi lakosság magas, 60% fölötti arányát, amely a nemzeti ébredés korában elengedhetetlenné tette magyarok és nem magyarok történetileg kialakult kapcsolatrendszerének az újragondolását. A magyar nemzeti mozgalom sikere ugyanis attól függött, hogy „menyire sikerül a nemességnek kiküszöbölnie vagy legalábbis háttérbe szorítania a parasztokat és nemzetiségeket tőle elválasztó ellentéteket és létrehozni a Habsburg feudális abszolutizmus elleni összefogást”.

A jakobinus mozgalom interpretációinak addig szokásos egyoldalúságait elkerülve és korábban kifejtett álláspontját megismételve Benda többször utalt Martinovics jellemhibáira és bírái előtti gyáva viselkedésére. A bukás döntő okának azonban nem ezt és nem is más szubjektív tényezőket, hanem a marxizmus tanainak megfelelően a gazdasági és társadalmi fejlődést tartotta, amely „a 18. század végén még nem érett meg a polgári átalakulásra”. Az egész moz-

⁴⁶⁵ Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó, 16., 145., 155., 163., 169., 196., 229., 308., 313., 321., 324., 328., 337–338., 374–375., 491.

galmat ennek ellenére rendkívül pozitívan, a társadalmi haladás jelentős lépcsőfokaként értékelte. „A század utolsó éveiben – írta – már az ő nevükkel hívták harcba az elnyomottakat az urak, a papok és a király ellen, a szabadság és egyenlőség kivívására”. Sőt „a hazafiaknak a zsarnok által kiontott vére tisztára mosta Martinovics emlékét is”.

Az 1820 utáni nemesi reformmozgalom kibontakozásáról írva Mérei nagyon elismerően szolt Széchenyi előremutató kezdeményezéseiről. A későbbiekben elfoglalt mérsékelt álláspontját azonban „túlhaladottnak” minősítette, és Kossuthal folytatott vitájában egyértelműen utóbbinak adott igazat. „Széchenyi állásfoglalása – írta – káros volt, mert az ingadozó jómódú nemességet el akarta tántorítani az ellenzék egyre fokozódó Habsburg-ellenes harcától”, s így „egyre közelebb került a kormánypárthoz és a hazaáruló főurakhoz”. „Vele szemben Kossuthnak volt igaza, aki 1842 óta szabaddá akarta tenni az utat a magyar kapitalista fejlődés előtt, és ennek érdekében függetlenséget követelt”. Ezzel összefüggésben Mérei kitért Szekfű Gyula ismert álláspontjára, amelyet „reakciónak” nevezett. A Széchenyi-kultusz funkciója – állította – a „Habsburg-restauráció, az osztrák monarchia feltámasztása érdekében folytatott izgatás” történeti alátámasztása volt.

Kossuth politikájának igazolása a Spira György által írt 1848-49-es fejezetben is folytatódott. A mérsékelték és az „ingadozók” különböző irányzataival, így a békepártiakkal szemben Spira szerint mindig és mindenben Kossuthnak volt igaza. A forradalmi erők baloldalát képviselő radikálisokkal szemben azonban más volt a helyzet. Ritka kivételektől eltekintve Spira számára általában az utóbbiak – Petőfi, Vasvári, Táncsics – jelentették a mércét, bár egyes helyzetekben, illetve egyes kérdések megítélésében még ők is „ingadoztak”. A nemzeti körülmények kedvezőtlen alakulása ezért csak egyik oka volt a bukásnak; ahhoz a „belső gyengeségek” is jelentős mértékben hozzájárultak. Ez utóbbiak közül legfontosabb a jobbágyszabadítás felemássága, vagyis a nagybirtokok egy részének megóvása volt. Ez akadályává vált annak, hogy a jobbágyság tömegeit – idézte Spira Révait – „életre-halálra odakapcsolja a nemzeti függetlenség ügye mellé”. Nagy súllyal esett továbbá latba a szűkkeblű és csak késve korrigált nemzetiségi politika, amiért a „nemzetiségi tömegeknek csak kisebb része” támogatta a magyar szabadságharcot.⁴⁶⁶

Eltérően e három kötet koncepcionális egységességétől, az 1849 és 1918 közötti időszakot tárgyaló 4. kötetben, amely 1972-ben jelent meg, a „szerzők saját kutatómunkájukra épülő egyéni felfogása” érvényesült. Szabad György, aki a neoabszolutizmus korát írta meg, éppúgy a függetlenségi szemlélettel,

⁴⁶⁶ Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Szerk. Mérei Gyula és Spira György. Budapest, 1961, Tankönyvkiadó. 7–12., 60–61., 270–272., 598–599.

illetve a nemzeti kommunista kánonnal harmonizáló saját értékszempontjait érvényesítette, mint a gazdaságtörténeti fejezetek nagy részét jegyző Katus László vagy a dualizmus válságával foglalkozó Hanák Péter, akik az 1960-as években a gyarmati függés tételének dekonstruálásában vállaltak vezérszerepet. Ezért és az 1970-es évek elejére kialakult új történetpolitikai helyzet miatt a Hanák által szerkesztett 4. kötetet félrevezető lenne az egy évtizeddel korábban megjelent első három kötethez kapcsolni, és a nemzeti kommunista szintézis kísérletének részeként értelmezni. Még inkább vonatkozik ez az 1980-ban megjelent 5. kötetre, amelynek szerzői – Hajdu Tibor, Nemes Dezső és Siklós András – valamivel rövidebben lényegében megismételték ugyanazt, amit a tíz-kötetes szintézis 1976-ban megjelent 8. kötetében írtak.

A Molnár Erik által főszerkesztett kétkötetes *Magyarország története* első kiadása 1964-ben jelent meg. Az új szintézis korszakolása a magyar történelem hagyományos periodizációját követte. A fő fejezetek kezdő és záró eseményei a politikatörténet nagy fordulópontjai – honfoglalás, 1526, 1711, 1849, 1867, 1919, és 1945 voltak. Az összesen kilenc fejezetre tagolt munka terjedelmi arányai némi következetlenséget mutattak. Az, hogy az 1849 utáni alig több mint száz évre ugyanakkora terjedelem jutott, mint az azt megelőző 1000 évre, bizonyos mértékig talán indokolható a korai időszakokra jellemző forráshiánnyal, valamint a közelmúlt és a félmúlt interpretációjának kitüntetett politikai jelentőségével. Arra viszont, hogy a reformkorra, valamint az 1848-49-es forradalomra és szabadságharcra ugyanúgy 150 oldal esett, mint az 1526 előtti több mint fél évezredre, nehéz elfogadható magyarázatot találni. Ugyancsak indokolhatatlan szerkesztői egyoldalúság jele volt, hogy az 1890 és 1918 közötti alig 30 év kétszer akkora terjedelmet kapott, mint az 1867 és 1890 közötti több mint húsz év, és majdnem háromszor akkora, mint a Világos és a kiegyezés közötti csaknem húsz év.

A kilenc fejezetet kereken tíz szerző jegyezte. Valamennyien az 1945 utáni években diplomázott fiatalabb nemzedék képviselői – köztük párttagok és pártönkívüliek – voltak, akik közül exponált szerepet 1956 előtt csak Hanák Péter játszott. Az 1526 előtti magyar történelmet Székely György, az ezt követő közel 200 évet a Rákóczi-szabadságharc bukásáig R. Várkonyi Ágnes foglalta össze. A reformkorral foglalkozó fejezetek szerzője Vörös Antal, az 1848-49-es forradalom és szabadságharcé Varga János volt. A neoabszolutizmus korát és a dualizmus első időszakát Szabad György jegyezte, az 1890-től 1918-ig terjedő időszakot pedig Hanák Péter írta meg. Az 1918-19-es forradalmak történetének szerzője Siklós András, a Horthy-korszaké Berend T. Iván és Ránki György, az 1945 és 1962 közötti időszaké pedig Lackó Miklós volt.

Ismeretterjesztő jellege ellenére a kétkötetes *Magyarország története* – különösen az egyetemi tankönyvekhez és az 1956 előtti összefoglalásokhoz képest – világosan jelezte a magyar történetírás 1956 után újra kezdődött szak-

szerűsödését, és ennek részeként a direkt ideologizálás visszaszorulását. Megszűnt a marxi formációelmélet terminológiájának főcímeiben is kifejezésre jutó merev és erőszakolt alkalmazása, valamint a Marx-, Engels-, Lenin-, Sztálin-, Rákosi- és Révai-szövegek megfellebbezhetetlen bizonyítékként való obligát idézgetése. A tárgyszerűségekre való törekvés és a direkt ideologizálástól való tartózkodás elsősorban persze a távolabbi múlttal foglalkozó szerzők attitűdjét jellemezte, a 20. századdal, s különösen az 1918 utáni időszakokkal foglalkozókat jóval kevésbé.

Főszerkesztőként Molnár Erik törekedett arra, hogy az egyes történeti folyamatok, irányzatok és személyiségek értékelése „osztályharcos szellemű és ugyanakkor objektív” legyen. Vagyis, hogy a nemzeti kommunista szellemű interpretációk egyoldalúságai helyett a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi küzdelmeknek az ábrázolása is „árnyalt, sokoldalú, a valósághoz hű legyen”.⁴⁶⁷ Molnár törekvése részleges sikerrel járt. A szerzők egy része többé vagy kevésbé érvényesítette az 1960-as évek elején kifejtett kritikus értelmezési szempontjait, mások viszont nem vagy alig. A kétkötetes *Magyarország története* szemléletileg ezért sokkal kevésbé tekinthető egységesnek, mint az egyetemi tankönyvek első három kötete.

Székely György, aki az egyetemi tankönyvek első kötetében még erőteljesen hangsúlyozta a „népi patriotizmus” szerepét a Dózsa-felkelés ideológiájában, ezúttal már nem írt erről. Ehelyett a mozgalom antifeudális jellegét emelte ki. Dózsa ceglédi beszédének tanúsága szerint – hangsúlyozta – „a parasztság és a plebejusok a feudalizmus felszámolásáért harcoltak: a nemesek egyenlően éljenek jobbágyaikkal és polgáraikkal. Az összes változatok fenntartják, hogy Dózsa a parasztságot sújtó szörnyű kizsákmányolás elleni elkeseredésének adott hangot, és megmutatta a parasztságnak az egyetlen célra vezető utat: a következetes, meg nem alkuvó harcot a kizsákmányolók ellen.”⁴⁶⁸

A szemléletváltás jelének tekinthető az is, hogy a „gyarmati függés” toposza szinte teljesen kikerült a fejezetcímekből és a szövegekből is. Mindössze Vörös Antal alkalmazta a 18. század második felének bécsi gazdaságpolitikájára vonatkoztatva, ám ő is csak megszorítással, ekképpen: „A két ország gazdasági kapcsolatait, azaz egy iparilag elmaradott agrárország gazdasági életének egy iparilag fejlettebb birodalom érdekeinek való alárendelését tekintve valóban lehet Magyarország gyarmati jellegű függéséről beszélni. E helyzet azonban sem kialakulását, sem az ország politikai viszonyait nézve nem hasonlítható a nyugati országok és a tengerentúli gyarmataik kapcsolatához”.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Molnár Erik: Előszó. In *Magyarország története*. Főszerk. Molnár Erik. I. köt. Budapest, 1964, Gondolat Könyvkiadó, 5.

⁴⁶⁸ Székely György: *Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig*. Uo. 152.

⁴⁶⁹ Vörös Antal: *Gyarmatosító gazdaságpolitika és a felvilágosult abszolútizmus*. Uo. 344.

A leginkább vitatott 16–17. századdal foglalkozó R. Várkonyi Ágnes sikeresen törekedett a hagyományosan szemben álló két interpretációs séma meghaladására. Láthatóan sem a „labanc”, sem a „kuruc” álláspontot nem akarta igazolni vagy cáfolni, hanem mindkettő megértésére törekedett saját logikájuk alapján. Abban például, hogy a magyar főemberek és nemesek közül ki melyik oldalra állt, nagy szerepet tulajdonított lakóhelyük és birtokaik elhelyezkedésének. Alapvető szempontnak, illetve mércének – követve Molnár intencióját – a társadalmi haladás ügyét tette meg. Elfogadta, hogy a Habsburgok központosító törekvései alapvetően a fejlődést akarták szolgálni, nem pedig az alávetést, ám céljaik valóra váltásához nem rendelkeztek elég anyagi erővel. Pázmány politikáját és az ellenreformációt nem ördögtől való, hanem az adott helyzetben lehetséges magatartások, illetve ideológiák egyikeként ábrázolta. A magyar nemesség rendi mozgalmait szintén a társadalmi haladás szempontjából ítélte meg. Leginkább pozitív beállításban ebből következőleg Bethlen Gábort, Zrínyi Miklóst és II. Rákóczi Ferencet láttatta. Wesselényi és Thököly viszont kikerültek a „kuruc szabadságharcosok” gyűjtőtáborából. A török kiűzését követően bevezetett „Habsburg-abszolútizmus” Várkonyi szerint is „Magyarország népét sújtotta legkegyetlenebbül”. Az egyetemi tankönyv második kötetétől eltérően mégsem helyezte egy szintre a hódoltsági állapotokkal. A szatmári békét ugyanakkor szigorúbban ítélte meg, mint Heckenast Gusztáv. Azt olyan „árulásnak”, illetve a „Habsburg-ház és az uralkodó osztály kompromisszumaként” értékelte, amely „A társadalom alávetettjeinek [...] elnyomást hozott. Megerősítette a nemes-jobbágy viszony felbonthatatlanságát”.⁴⁷⁰

Molnár Erik szemléletéhez legkevésbé Varga János és Szabad György alkalmazkodott. 1848–49 hősei közül ezért továbbra is kimagaslott Kossuth Lajos, míg „Széchenyi szemléletében kezdettől megmutatkozik későbbi konfliktusainak forrása: arisztokrata osztályarculata”. Széchenyi „Nem ismerte be, hogy a legszélesebb és legállandóbb piacot a fejlett hazai ipar teremti meg”, és nem nézett szembe a „kormányzat iparfékező politikájával” sem. A „független magyar kapitalizmus helyett megelégedett a birodalmi keretben megvalósuló, Magyarországon lényegében a mezőgazdaságra szorítkozó kapitalizmussal”. Spira Györgyhez hasonlóan lényegében Varga is úgy látta, hogy a „teljesen független Magyarország gondolatának” elvetésével a békepárt eleve „szembekeült a haladás érdekeivel”, s 1849 tavaszán az igazi megoldás „a parasztkérdést rendező, a nemzetiségeket megbékítő és az európai forradalmakkal összefogó demokratikus diktatúra” lett volna.

A magyar forradalmat és szabadságharcot „Külső erő döntötte sírba, de a hóhérmunkában hazai kezek segédkeztek neki: vagy úgy, hogy nyíltan kezde-

⁴⁷⁰ R. Várkonyi Ágnes: *A három részre szakadt Magyarország története Mohácstól 1711-ig*. Uo. 294. és 315.

ményezték és támogatták az ellenforradalmat, mint a nagybirtokosok és főpapok döntő többsége; vagy azzal, hogy a forradalom táborán belül ásták alá a következetes hazafiak erőfeszítéseit, mint a nemesség és a tisztikar békepárti része. De – akaratukon kívül – megkönnyítették a reakció győzelmét a függetlenséget mindvégig szívükön viselő is, amikor osztályjogaikból tovább engedni és a paraszti, valamint nemzetiségi milliőkat a küzdelem ügyének ezúton végsőkéig elkötelezni nem – vagy csak későn – voltak hajlandók.⁴⁷¹

A függetlenségi eszme Szabad György szemléletében is központi helyet foglalt el. Ennek megfelelően a kiegyezés értékelésében nem Deák és társai, hanem Kossuth elutasító álláspontjához közeli véleményt fejtett ki. Bár elismerte, hogy az abszolutizmus felszámolása és a politikai konszolidáció „az addiginál kedvezőbb feltételeket teremtett a kapitalista fejlődés továbbhaladása és a szerveződő munkásosztály eljövendő küzdelmei számára”, az „állami függetlenség fontos követelményeiről való lemondást” súlyos hátrányokkal járó megállapodásként értékelte.⁴⁷² Hanák Péter, aki az 1960-as években fokozatosan távolodott a függetlenségi szemlélettől és a kiegyezéssel szemben egyre megértőbb lett, a birodalom utolsó évtizedeiről a nemzeti kommunista interpretáció sémájával összecsengő értékelést adott. „A dualista Monarchia – állapította meg – a Habsburg birodalom több évtizedes mély válságának terméke és időleges megoldási formája volt. A válság alapját a kapitalizmus kibontakozása alkotta, amely a soknemzetiségű, feudális birodalom elavult gazdasági-társadalmi rendszerének felszámolását s a tőkés fejlődésnek legjobban megfelelő nemzeti államok létrehozását követelte meg. Az 1848. évi forradalom e fő feladatokat csak részlegesen, tökéletlenül oldotta meg, s a demokratikus rendezés ellenében megalkotott 1867. évi kiegyezés éppenséggel megoldatlanul hagyta.” Ily módon „A Monarchia léte az imperializmus korában a történelmi fejlődés uralkodó tendenciáinak akadályává vált. Akadályozta a délszláv, a román, a lengyel, a cseh és szlovák népek nemzeti egyesülését, eltorlaszolta a magyar nép felszabadulását is. Történetietlen tehát minden olyan hipotézis: »ha a háború nem jött volna«, »ha a forradalmak nem törtek volna ki«. A háborúnak, amíg a Monarchia, a forradalmaknak, amíg társadalmi-politikai rendszere fennállott, előbb-utóbb szükségképpen ki kellett törniök: maga a Monarchia provokálta őket. És történetietlen minden olyan elmélkedés is, amely a bukás okát a kormányzó körök, a hadvezérek hibáiban keresi. A korlátoltság, a hibák alkalmassint meggyorsították az összeomlást, de alapjában véve a vezető rétegek nem azért buktak el, mert rossz politikusok voltak, hanem azért voltak rossz politikusok, mert egy elavult, tarthatatlan rendszer vezető rétegét alkották. A Monar-

⁴⁷¹ Varga János: A feudalizmus válságának tetőfoka és a polgári átalakulás előkészítése; Az 1848–1849-i polgári forradalom és szabadságharc. Uo. 442., 542., 549–550.

⁴⁷² Szabad György: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1867. Uo. II. köt. 72.

chia összeomlása és felbomlása tehát az adott viszonyok között történelmi szükségszerűség volt.⁴⁷³ Ezeket a sorokat akár Andics Erzsébet is írhatta volna, s más szavakkal tulajdonképpen írta is az 1940-es évek végén megjelent brosráiban.

Az 1918 utáni fejezetektől kezdve a munka tárgy- és szakszerűsége csökkent, de korántsem tűnt el teljesen. Az 1918–19-es forradalmakról ebben a kiadványban jelent meg először egy olyan összefoglalás, amely szakmai kritikának egyáltalán alávethető. Siklós András viszonylag tényszerűen ismertette mindkét forradalom célkitűzéseit és napi politikai lépéseit. A Tanácsköztársaság felé mutató momentumokat és a kommunista politika kezdeti támogatottságának mértékét mindazonáltal túl-, az ellenérők befolyását pedig lebecsülte. A vörösteror jelenségéről pedig egyáltalán nem írt.

A következő fejezetet jegyző Berend T. Iván és Ránki György ezzel szemben az 1919–1920-as fehérterror méreteinek és szörnyűségeinek az eltúlzásával kezdte narrációját. Az áldozatok számát – a kortárs szociáldemokraták és kommunisták túlzó becsléseit átvéve – ötezer főre tették. Súlyos aránytévesztés jele volt az is, hogy miközben a fehérterrorral csaknem két oldal terjedelemben foglalkoztak, a trianoni békeszerződésre mindössze egyetlen bekezdést szántak. Ráadásul ebben az egyetlen bekezdésben egyetlen konkrét adatot sem szerepeltettek a döntés gazdasági és etnikai következményeiről. A rendszer általános megítélésének kérdésében a szerzők érezhetően távolodtak Andics és Nemes merev fasizmuskoncepciójától, ám korántsem olyan mértékben, mint amilyen mértékben a tárgyszerűség ezt megkövetelte volna, s későbbi írásaikban ezt maguk is tették. Fenntartották, hogy a bethleni konszolidáció során kialakult „uralmi rendszer fasiszta jellegű volt”, ám ehhez hozzátették: „a fasizmus elemei a konzervatív reakciós burzsoá törvényesség elemeivel keveredtek”.⁴⁷⁴ A rendszer külpolitikájának és gazdasági teljesítményének a megítélésében ugyanez a „szűkkeblűség” érvényesült. Előbbit túlzott mértékben bírálták és kontraproduktívnak tartották, az utóbbit pedig alábecsülték. Mindezen egyoldalúságok ellenére a maga korában a munkának ez a része is – különösen *A magyar nép történetéhez* és minden más 1945 utáni összegzéshez képest – lépést jelentett a propagandától a történetírás irányába.

A szakszerűség követelményeit legkevésbé Lackó Miklós érvényesítette az utolsó fejezetben. S ez másként nem is lehetett. A rendszer önlegitimációjának történetpolitikai támpillérei közül a Tanácsköztársaság dicsőítése és a Horthy-rendszer befekettítése az 1960-as években már nem – és később még kevésbé – bírt kitüntetett jelentőséggel. Az 1945 utáni évek, vagyis az ún. népi demokrácia glorifikálása viszont annál inkább. Ebből következett, hogy a szovjet had-

⁴⁷³ Hanák Péter: A Monarchia alkonya. Uo. II. köt. 278–279.

⁴⁷⁴ Berend T. Iván – Ránki György: Az ellenforradalom kora Magyarországon. Uo. II. köt. 382.

sereg Lackó leírásában is mint makulátlan felszabadító jelent meg, amely a magyar népnek „megadta mindazt a segítséget, amit egy harcban álló hadsereg adhatott”, s hogy a helyes irányvonalat mindig a kommunista párt, majd 1948 után az MDP képviselte. Nem felelt meg a valóságnak az sem, hogy Magyarország határait illetően „nem volt véleményeltérés a békeszerződést aláíró országok között”. Akkor is ismért volt, hogy a Romániával szembeni magyar határrevíziós igény kifejezetten a Szovjetunió ellenállása miatt hiúsult meg. Még kevésbé hangzott meggyőzően, hogy „Az események a szocialista forradalom gyors érlelődését bizonyították”.

Az 1956 utáni párthatározatoknak megfelelően Lackó hangsúlyozta, hogy Rákosi politikája „1949 és 1953 között súlyos hibákhoz és torzulásokhoz vezetett”. Ennek ellenére „messzeható átalakulások zajlottak le az országban”, amelyek alapvetően a társadalmi haladást szolgálták. Ezt tagadva „A revizionista irányzat olyan politikát igyekezett érvényesíteni, amely végeredményben a munkáshatalmat egy anarchista ízű, nacionalista szellemű kispolgári demokráciában oldotta volna fel”. A két irányzat – a dogmatizmus és a revizionizmus – harca nagyban hozzájárult ahhoz, hogy „1956 októberében ellenforradalmi lázadás tört ki”. A tíz nap története egy mondatba sűrítetten: „Amíg fent, a kormányban »demokratikus« jelszavak között folyt a jobbratolódás, az utcán már a fehérterror pusztított.”. Az 1956 utáni 13-14 évben – zárta a szokásos pártzsargonban írt propagandisztikus vázlatát Lackó – „leraktuk Magyarországon a szocializmus alapjait. S bár az 1948–1956 között elkövetett hibák nélkül ezt az eredményt nyilván rövidebb idő alatt, jóval kisebb megrázkódtatásokkal érhetők volna el – a szocializmus alapjainak lerakása dolgozó népünk nagy, eddigi történelme folyamán a legnagyobb vívmánya.”⁴⁷⁵

A *Magyarország története* – eltérően az 1945 utáni hasonló kiadványok többségétől – jó minőségű papíron és igényes, szép tipográfiai megoldásokat alkalmazva jelent meg. Vonzerejét növelte a gazdag illusztrációs anyag. A két kötethez összesen 28 színes térkép és 36 fekete-fehér térképvázlat, valamint 359 fénykép, grafika és egyéb hasonló jellegű illusztráció társult. Mindezeknek, valamint a szerzők világos, olvasmányos stílusának és persze a kifejtett propagandának is köszönhetően a *Magyarország története* sikerkönyv lett. Az 1964-es kiadást, amely 28 ezer példányban jelent meg, 1967-ben második kiadás követte 20 ezer példányban. Az 1971-es harmadik, egyben utolsó kiadással az eladott összpéldányszám megközelítette a 70 ezret. A kötet vásárlói és olvasói között érdeklődő értelmiségiek, történelemtanárok és vizsgákra készülő diákok egyaránt akadtak.

1964-ben, amikor a kétkötetes *Magyarország története* megjelent, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága jóváhagyta azt a Molnár

⁴⁷⁵ Lackó Miklós: A magyar népi demokrácia története. Uo. II. köt. 468., 516., 522, 534–535., 537, 539.

Erik által készített előterjesztést, amely a magyar történelem új, nagy – tízkötetesre tervezett – szintézisének az elkészítésére tett javaslatot. Molnár 1966-os halála miatt az előkészületek megtorpantak, s a Molnár helyébe lépő Pach Zsigmond Pál által vezetett szerkesztőbizottság csak 1968-ban határozott a 10 kötet pontos tematikájáról és főszerkesztőiről. Bár a gazdasági és a társadalmi dimenziók a marxista megközelítésben elvileg nagyobb jelentőséggel bírtak, mint akár a politika, akát a kultúra, a periodizáció alapja a szokásos esemény-, illetve államtörténeti szempontrendszer maradt. Így az első kötet a tatárjárással, a második pedig Moháccsal fejeződött be. A harmadik és a negyedik kötet kronológiai határaként több lehetséges dátum szóba jött. Az addig szokásos megoldások – 1699, 1703, 1711 – helyett a szerkesztőbizottság végül egy negyediket, Buda visszafoglalását (1686) fogadta el. A későbbi köteteket illetően adódott 1790, 1848–49, 1867 és 1918. Ezt a 128 éves időszakot – megismételve a „kétkötetes” aránytalanságát – három egységre osztották. Az 1848 márciusáig terjedő fél évszázadot az ötödik, az 1848 és 1890 közötti 40 évet a hatodik és az 1890 és 1918 közötti 28 évet a hetedik kötet tárgyalta. Az 1890-es év kiemelését és az ezt követő évek ilyen részletes tárgyalását – Hanák Péter érdekérnyesítő képességén túl – semmi sem indokolta. A nyolcadik és a kilencedik kötet periódushatáraként természetesen adódott 1945. A tizedik kötet témájául a magyar történetírás történetét jelölték ki.

Az egyes kötetek főszerkesztőinek kiválasztásában szakmai és politikai szempontok egyaránt szerepet játszottak. Bár a 28 fős szerkesztőbizottságban a marxista történészek idősebb és fiatalabb generációinak képviselői (Andics, Elekes, Lederer, Zsigmond stb., illetve Székely, Berend, Ránki, Vass és mások) mellett az ún. polgári történészek reprezentánsai (Kosáry, Makkai, Mályusz) és a fiatalabb nem párttag történészek képviselői (Niederhauser, Szabad, R. Várkonyi) egyaránt helyet kaptak, a főszerkesztői feladatokat többnyire a II. világháború után indult, zömmel marxista történészekre bízta. Így lett az első kötet főszerkesztője Székely György, a másodiké Elekes Lajos, a harmadiké Pach Zsigmond Pál, a negyediké Ember Győző, az ötödiké Mérei Gyula, a hetediké Hanák Péter, a nyolcadiké Ránki György, a kilencediké Nemes Dezső és a tizediké Lederer Emma, majd halála után Pamlényi Ervin, az ő halála után pedig Glatz Ferenc. A hatodik kötet szerkesztője az eredeti elképzelés szerint Szabad György lett volna, ám végül Kovács Endre kapta a feladatot. Szabad visszalépésének az volt az oka, hogy az 1848–1849-es fejezetek elkészítésére Varga Jánost akarta felkérni, a Történettudományi Intézet viszont ragaszkodott Spira György személyéhez.

A szerkesztőbizottság és a főszerkesztők arra törekedtek, hogy lehetőség szerint minden korszakot azonos tematikai szempontok szerint tárgyaljanak, és így az egyes kötetek szerkezete is ugyanazt a logikát kövesse. Ezt a célt lényegében sikerült elérniük. A magyar történelem minden korszakát az európai fej-

lódés és politika kontextusában tárgyalták. A nemzetközi háttér felvázolására gyakran külön fejezetet vagy fejezeteket szántak. Ily módon sikerrel törekedtek arra, hogy a nemzeti történelem különböző fejleményei a maguk szélesebb összefüggérendszerében értelmeződjenek. Az esemény- és államtörténet mellett, ami egy szintézisre törekvő műből nem hiányozhat, minden korábbinál nagyobb teret biztosítottak a gazdasági és társadalmi fejlődés jelenségeinek, sőt a kulturális élet különböző aspektusairól és a művelődésről is külön nagy fejezetek készültek. Következésképpen törekedtek arra is, hogy – különösen az újkortól – Magyarország nem magyar népeinek társadalmi és kulturális helyzetéről átfogó képet adjanak. A 7. és a 8. kötetben külön fejezetek szóltak a munkáspártok és a szakszervezetek történetéről is. A tematikus fejezetek pontos sorrendjét ugyanakkor nem rögzítették, az egyes kötetek belső struktúrájának a kialakítása a szerkesztőkre hárult.

Miután a szerkesztőbizottság megvitatta és jóváhagyta az egyes kötetek tematikáját, 1969-ben a főszerkesztők felkérést kaptak a szerzők kijelölésére, és az egyes kötetekkel kapcsolatos munkák koordinálására. Az elő- és nyers-tanulmányok, illetve az egyes fejezetek megvitatása általában több évet vett igénybe. A vitákba több tucat történész bekapcsolódott. Mivel az egyes kötetek szerzőinek a száma 7 és 10 fő között mozgott, sőt a nyolcadik kötet 15 történész munkájából állt össze, a végül elkészült 7 kötetet összesen több mint 50 szerző írta. Ezek között az 1970-es években alkotó történészek minden generációjának a képviselői megtalálhatók voltak. A legidősebbek – Ember, Mérei, Kosáry – még az I. világháború előtt születtek, a legfiatalabbak – Gergely András és Miskolczi Ambrus – a II. világháború után.

A generációs különbségekkel is összefüggésben a szerzők szemlélete és módszerei jelentős mértékben eltértek egymástól. Nemcsak a marxizmus tanainak különböző mértékű elfogadása vagy elutasítása, hanem a továbbélő „kuruc-labanc” megosztottság, valamint a különböző módszertani eljárások ismerete és alkalmazása szempontjából is markáns különbségek mutatkoztak a szerzők között. Ezért nemcsak a kötetek közötti, hanem az egyes köteteken belüli szemléleti és módszertani egységességet sem sikerült biztosítani. Székely György és Bartha Antal (1927–2009), az első kötet főszerkesztője és szerkesztője előszavukban ezt nyilvánvalóvá is tették. „A szerzők – jelentették be – egyéniségüknek és tudományos meggyőződésüknek megfelelően fejtették ki tapasztalataikat a problematikus korszakokról. Nem minden esetben tudtak ugyanazokkal a kérdésekkel kapcsolatban azonos álláspontra helyezkedni. Ezt nem a szándékok eltérő volta, hanem a kutatási irányzatok, az igazság keresésének különböző útjai magyarázzák.”⁴⁷⁶ A hatodik kötet szerkesztői – Kovács Endre

és Katus László – ugyancsak lemondtak a koncepcionális egységesítés megoldhatatlannak tűnő feladatáról. „Eleve számolnunk kellett persze azzal a körülménnyel – írták –, hogy a kötetünk által felölelt korszak egyik-másik kérdéséről egyidejűleg többféle, egymástól eltérő nézet érvényesül történetírásunkban. [...] A szerkesztés tehát nem vállalkozhatott arra, hogy valamilyen teljesen összhangzatos, kikristályosodott koncepciót szólaltasson meg a műben. [...] A marxista koncepción belül a nézetek cseréje, az elvi vita folyt a múltban is, és minden bizonnyal a jövőben sem fog megszűnni.”⁴⁷⁷ S ez – akár bevallották, akár nem – többé vagy kevésbé így volt a többi kötet esetében is. A „10 kötetes” Magyarország története tehát tartalmi szempontból még annyira sem nevezhető egységes koncepció elveit követő szintézisnek, mint a közel 100 évvel korábban született ugyancsak tízkötetes Szilágyi-féle összefoglalás. A viszonylagos, de egyre bővülő mértékű ideológiai szabadság, amely az 1960-as évek közepétől a Kádár-korszakot jellemezte, a történeti kutatásnak kétségkívül jót tett. A szemléleti és módszertani pluralizmus kialakulása, és az ennek alapján körvonalazódó irányzatok és iskolák léte ugyanakkor illuzórikussá tette azt az eredeti célkitűzést, hogy ezek mindegyikére támaszkodva megalkossák a nemzeti múlt koherens képét. Szintézis helyett az olvasók így egy olyan – alapvetően kronologikus és az egyes kronológiai egységeken belül tematikus elrendezésű – tanulmány-, illetve monográfiafüzért vehettek kézbe, amely a történelmi ismeretszerzésen túl a kutatás műhelymunkájába, illetve a különböző módszerek és elméletek világába is bepillantást engedett.

Az egyéni teljesítmények közül kiemelkedett Györffy György, aki – jelentős részben saját kutatási eredményeire és hipotéziseire támaszkodva – közel 500 oldalon foglalta össze a honfoglalás és a 12. század eleje közötti több mint kétszáz év történetét. Hasonló terjedelemben írta meg a „korai feudalizmus” és a tatárjárás időszakát Kristó Gyula. A harmadik kötet legfontosabb szerzői a Mohács utáni évtizedek történetét bemutató Sinkovics István, valamint a 17. század első felét tárgyaló Makkai László és a század második felét feldolgozó R. Várkonyi Ágnes voltak. A negyedik kötet egyik kulcsszerzője ugyancsak R. Várkonyi Ágnes volt, aki közel 300 oldalon vázolta fel a török kiűzésének és a Rákóczi-szabadságharcnak a történetét. Hasonló teljesítményt nyújtott Ember Győző, aki az 1711 és az 1765 közötti időszak gazdaság-, kormányzat- és politikatörténetét írta meg. Az egész évszázad társadalmi változásait Vörös Károly, a művelődését pedig Kosáry Domokos tekintette át. Az ötödik kötet mintegy harmadát – a társadalommal, életmóddal és a kultúrával foglalkozó fejezetek mellett a reformkor politikatörténetének nagy részét is – ugyancsak

⁴⁷⁶ Székely György: Előszó. In Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 1/1. köt. Főszerk. Székely György. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 14.

⁴⁷⁷ Előszó. In Magyarország története tíz kötetben, i. m. 6/1. köt. Főszerk. Kovács Endre. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 21.

Vörös Károly jegyezte, aki mellett Benda Kálmán és Arató Endre hozzájárulása tekinthető még terjedelmi szempontból is jelentősnek. Varga János, aki a negyedik és az ötödik kötetnek egyaránt kompetens szerzője lehetett volna, egyetlen fejezetet sem írt. A hatodik kötet szerzői közül Spira György közel 400 oldalon mutatta be a „polgári forradalom” és az „önvédelmi harc” történetét, Szabad György pedig több mint 300 oldalon az „önkényuralom”, vagyis a neoabszolutizmus korát. Mindketten monográfiáikban már korábban kifejtett álláspontjuknak megfelelően értékelték korszakuk eseményeit és szereplőit. Spira György számára – mint egyik bírálója meg is jegyzete – továbbra is a radikálisok jelentették az etalont, akik mellett „mindig és mindenben Kossuth cselekedett helyesen”. Szabad György pedig – folytatódott a bírálat – abban téved, hogy Kossuth 1851-es alkotmánytervét és az 1862-es Dunai Szövetség tervét reális ellenalternatívákként kezeli, miközben azok „kivihetetlenek” voltak.⁴⁷⁸ Az 1867 utáni művelődéstörténeti fejezetet ebben a kötetben is Vörös Károly jegyezte, a gazdaság- és társadalomtörténeti részek zömét pedig Katus László írta. A hetedik kötet tíz szerzője közül Hanák Péter emelkedett ki, aki az 1890 és 1906 közötti évek társadalom- és politikatörténetét foglalta össze mintegy 400 oldalon. Korábbi álláspontjának megfelelően Hanák fenntartotta, hogy a Monarchia és ezen belül a történelmi Magyarország febmomlása a történelem „szükségyszerű”, sőt – „a nem magyar népek felszabadulása” miatt – „progreszív” fejleménye volt. Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ennek oka nem a kiegyezés és a dualizmus kora volt, amely alatt Magyarország „számottevően fejlődött”. „A febmomlás tendenciájának felülkerekedésében [...] közvetlenül a polgárosodás során megérett belpolitikai tényezők és az imperializmussal beköszöntő új hatalmi csoportosulások és konfliktusok játszottak döntő szerepet”.⁴⁷⁹

A sorozat első hat kötetéhez képest, amelyek időtálló teljesítménynek bizonyultak, az elsőként, már 1976-ban megjelent 8. kötet jóval kevésbé tekinthető sikerültnek. A problémák részben abból adódtak, hogy a 15 fős szerzőgárda korszakról alkotott nézetei jelentős mértékben különböztek. Részben pedig abból, hogy a szak szerű elemzést többek esetében ideológiailag-politikailag motivált egyoldalúságok helyettesítették vagy tarkították. A „kétköteteshez” hasonlóan továbbra is más mércével mérték a szerzők a Tanácsköztársaság alatti vörösterroret, és a kommün bukása utáni fehérterroret. Az előbbi áldozatait – konkrét számok nélkül – Hajdu Tibor elintézte annyival, hogy „a lázadók kegyetlenségének retorziójaként Szamuely is szokatlanul kemény módszereket alkalmaz-

⁴⁷⁸ Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről. *Századok*, 1981. 1266–1269. [Takács Péter felszólalása.]

⁴⁷⁹ Galántai József – Hanák Péter: Egy korszak lezárása. In *Magyarország története tíz kötetben*, i. m. 7/2. köt. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 1231–1233.

zott”.⁴⁸⁰ L. Nagy Zsuzsa viszont két oldalon ecsetelte a fehérterror kegyetlenségeit, az áldozatok számát a szokásos ötezerre taksálva. Ugyanő nagyon tárgyszerűen és viszonylag részletesen ismertette viszont a trianoni békeszerződés előírásait és kedvezőtlen következményeit. A rendszer jellegével kapcsolatos vitakérdésben L. Nagy úgy foglalt állást, hogy „Államformáját tekintve Magyarország formálisan parlamentáris többpártrendszeren nyugvó királyság volt”. A „hatalom gyakorlásában” azonban – vélte – „a konzervatív, diktatórikus elemek – a helyzettől függően változó mértékben – fasiszta vonásokkal elegyedve határozták meg a politika gyakorlatát”.⁴⁸¹ Megmaradt az az obligát minősítés is, hogy Gömbös hatalomra kerülésével a „totális fasiszta diktatúra kiépítésére” történt kísérlet. Legméltánytalanabbul Márkus László (1920–) viszonyult a korszakhoz, aki Klebelsberg kultúrpolitikáját értékelve a népiskolai programot csupán annyiban említette meg, hogy annak végrehajtása a gazdasági válság miatt félbeszakadt. Arról, hogy mégis mik voltak az eredményei, egyetlen számadatot sem közölt. A gazdasági fejlődés ütemének értékelése valamivel realisabbá vált, ám továbbra sem került szinkronba a nemzetközi kutatásokkal. Berend T. Iván szerint 1937–1938-ban az egy főre jutó magyarországi nemzeti jövedelem az európai átlagnak alig volt több mint fele, miközben 1976-ban Paul Bairoch 67%-os szintet mutatott ki. Mindezek miatt a 8. kötetnek ma már csak historiográfiai értéke van, kézikönyvként alig használható. Ha megjelenik, hatványozottan ez lett volna a sorsa a lényegében elkészült 9. kötetnek is, amelynek azonban a küszöbönálló rendszerváltozás miatt az 1980-as évek végén leállították a kiadását.

Minden kötethez külön kronológia, nagyon gazdag, lényegében teljességre törekvő és rövid értékeléseket is tartalmazó bibliográfiai tájékoztató, valamint személynév- és helységnévmutató csatlakozott. A sorozat használhatóságát és historiográfiai értékét ezek a mellékletek jelentősen növelték. Az illusztrációs anyag gazdagsága minden korábbi hasonló vállalkozásén túltett. A képek kötetenkénti száma 4–500 körül, a térképeké pedig 20–30 körül mozgott. S ezekhez még táblázatok és ábrák is csatlakoztak. A gazdag – önmagában több száz oldalas – mellékletanyag is hozzájárult ahhoz, hogy – a 8. kötet első kiadásától eltekintve – valójában mindegyik kötet két kötetből állt. Ezek együttes mérete 60–70 szerzői ív, illetve 1500–1600 oldal. A hatalmas terjedelem, valamint a köteteken belül és az egyes kötetek között is érvényesülő koncepcionális ellentmondások és inkonzisztenciák ellenére a sorozatot jól fogadták. Az 1980-as évek elejéig megjelent köteteket átlagosan 45 ezer példányban adták el; egyes kötetekből – az ötödikből és a hetedikből 1983-ban, a nyolcadikból 1984-ben, a

⁴⁸⁰ Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. In *Magyarország története tíz kötetben*, i. m. 8. köt. Főszerk. Ránki György. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 322.

⁴⁸¹ L. Nagy Zsuzsa: Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. Uo. 479.

hatodikból 1987-ben – pedig utánnyomás, illetve második kiadás is készült. Azt persze, hogy azok közül, akik megvásárolták a sorozatot, hányan használják szobadísznek és hányan forgatják köteteit, ugyanúgy lehetetlen megállapítani, mint a korábbi nagy összefoglalások esetében.

A négykötetesre tervezett *Magyarok Európában* című sorozat az 1980-as évek végén már jól érzékelhető új politikai helyzet kihívásaival szembenézve kívánta áttekinteni a magyar történelmet. A sorozat ötletgazdája a Történettudományi Intézet új igazgatója, illetve a reformkommunista Németh-kormány 1989–1990-es kultuszminisztere, Glatz Ferenc volt. A négy kötet négy szerzője az eredeti terv szerint Szűcs Jenő, Szakály Ferenc, Kosáry Domokos és Glatz Ferenc lett volna. Miután 1988 végén öngyilkosságot követett el, Szűcs Jenő helyébe Engel Pál lépett, a negyedik kötet pedig – ahogy már utaltunk rá – nem készült el.

A sorozathoz írott előszavában Glatz három pontban foglalta össze a szerzők törekvéseit. Ezek a következők voltak: 1. a magyar történelem minden korábinál „nagyobb kitekintésű európai beágyazottsággal” történő ismertetése; 2. a közérthető, „olvasmányos” előadásmód; és 3. az adatszerűség. A három szerző lényegében mindhárom szempontnak megfelelt. A maguk módján valamenynyien érthetően, sőt szépen írtak, s a tendenciák és törvényszerűségek felmutatása egyikük esetében sem homályosította el a történések egyediséget. Az európai háttér és összefüggésrendszer, amelyhez a nemzeti történelem fejleményeit kapcsolták a szerzők, mindegyik kötet terjedelmének harmadát vagy több mint harmadát tette ki. Mondhatni: a kötetek vázlatosabb európai és részletesebb magyar történeti összefoglalásokat tartalmazó fejezetekből tevődnek össze. Ez a koncepció, illetve megoldás – mint Kosáry Domokos meg is fogalmazta – „arra az alapgondolatra épül, hogy az európai kultúrát, Európa történeti modelljét minden tagoltsága és sokszínűsége ellenére valamiféle nagyobb, összefüggő egységnek kell tekintenünk, amelybe, mint elemeinek, alkotórészeinek egyike, Magyarország is mindenkor szervesen beletartozott”.⁴⁸² Vagyis az 1980-as évekig hangsúlyozott Kelet-Európába ágyazottság helyett ismét Európa, pontosabban Nyugat-Európa lett a mérce és a viszonyítási pont.

Bár egészen más generációhoz tartoztak, a három szerző történelemfelfogása azonos szemléleti alapokra épült. Az európaiságon túlmenően ennek lényege a magyar történelem romantikus mítoszainak következetes cáfolata, s ezzel a régi függetlenségi és az új nemzeti kommunista interpretációs sémák dekonstruálása, s egyben – a 16. századtól kezdődően – a Habsburg-párti, aulikus történelemfelfogás újrafogalmazása volt: „nincs értelme olyan »nemzeti érzelmű« történelmet írni – fogalmazta meg Szűcs Jenőre hivatkozva Engel Pál a maga ars

⁴⁸² Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 9.

poeticáját –, amelyet egy tárgyilagos idegen ne tudna elfogadni.”⁴⁸³ Tematikai szempontból viszont különbözött a szerzők beállítottsága, s ez a köteteken is meglátszott. Kosáry a lehető legtágabban, mintegy az *Annales* „totalitás”-igényét kielégítve fogta fel a történelmet. Ennek megfelelően részletesen foglalkozott a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulásával, sőt az eszmék és a művelődés történetével is, miközben a politika-, illetve eseménytörténetnek a szokásosnál jóval kisebb teret szentelt. Engel és különösen Szakály kötetében viszont az állam- és a politikatörténet dominált, gazdagon kiegészítve fontosnak vagy jellemzőnek ítélt események részletes leírásával. Szakály ezt azzal indokolta, hogy a magyar történetírás az „elmúlt évtizedekben” – úgymond – átesett a ló túlsó oldalára: „addig küszködött a szinte önálló diszciplínává vált gazdaság-, művelődés- és társadalomtörténet egyenjogúsításáért, míg nem elfeledkezett a politikatörténet fejlesztéséről, az eseménymenetben tátongó rések feltöltéséről.”⁴⁸⁴

A magyar nyelv és a magyar nép eredetével kapcsolatos ősrégi vitakérdésben Engel egyértelműen a „finnugor eredet”, illetve a „finnugor rokonság” mellett tette le a voksát, s az „etruszk rokonság”, „sumer eredet” és egyéb, az 1980-as években egyre divatosabbá váló régi-új elgondolásokat nem tudományos elméletekként, hanem „aggasztó társadalom-lélektani jelenségekként” értelmezte. A kutatók túlnyomó többségéhez hasonlóan a finnugor őshazát az Urál keleti oldalára lokalizálta, ahonnan Kr. e. 2000 körül vándoroltak eleink európai területre. A honfoglalás lefolyását illetően viszont hitelt adott László Gyula elméletének. Vagyis maga is valószínűnek tartotta, hogy a honfoglaló magyarok által itt talált avarok „magyar etnikumúak voltak”. Sőt ezt megtoldotta azzal a feltevessel, hogy a székelyek tulajdonképpen azonosak ezekkel a „késő avarokkal”. A kalandozó hadjáratok „egyedüli célja” szerinte is a „zsákmányszerzés” volt; azt, hogy ezek „ötletszerű csapongása mögött határozott külpolitikai koncepció” lett volna, valószínűtlennek tartotta.

A marxista történetírás szokásos korszakjelölő fogalmát, a feudalizmust és ennek különböző jelzőkkel ellátott variánsait kerülte, mivel – mint írta – „a hűbértörvény és a reá épülő politikai szervezet itt ismeretlen volt”. A fogalom társadalmi rendszerként, a földesúr-jobbágy viszony jelölőjeként való felfogása viszont a parttalanság veszélyét hordja magában. Engel ezért visszatért a régi, 19. században szokásos terminológiához, vagyis a semleges „középkornak” és azon belül az egyes uralkodóházak és uralkodók nevének korszakjelölő használatához.

Az Anjouk közül nem annyira Nagy Lajos, mint inkább a dinasztiaalapító I. Károly (Károly Róbert), a későbbi uralkodók közül pedig Luxemburgi Zsig-

⁴⁸³ Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 13.

⁴⁸⁴ Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 11–12.

mond tevékenységét tartotta jelentősnek. Mindegyikükkel kapcsolatban hangsúlyozta azonban a hozzájuk, illetve területszerző politikájukhoz fűződő nemzeti büszkeség, illetve hazafiság problematikusságát. „A dicsőségen mélázva – írta némiképp ahistorikus szempontokra emlékeztetve olvasóit – érdemes felidézni magunkban a kifosztott és felgyújtott falvak és városok lángját is, és azt, hogy mennyi ártatlan emberi élet, mennyi munka, a békés hétköznapiak mennyi értéke ment ilyenkor veszendőbe, mind itthon, mind külföldön. Másodszer [...] az a magyar nép, amely a háborúkat elhatározta és viselte, egy vékony katonai kasztból állt, amelynek a fő megélhetése a zsold és a zsákmányolás volt. A köznép az egész középkoron át ki volt rekesztve a nemzet fogalmából, és egyik háborúhoz sem fűződött semmi érdeke. [...] A köznép számára, beleértve parasztokat és polgárokat egyaránt, minden háború, a győztes háború is, csapás volt, amit el kellett viselni, mert ilyenkor urai külön adót vetettek ki rá, »hazájának« serege pedig, ez a szomorú tény, felvonultában bántalmazta és elvett tőle mindent, amit csak tudott».

Az államalapítás és Mátyás trónra lépése közötti közel fél évezred fejlődésének lényegét Engel abban látta, hogy Magyarország Nyugat-Európa integráns részévé vált. „Sok minden volt, ami Magyarországot a nyugati világtól elválasztotta, de igazából még több, ami összekötötte vele.” Az *Europa Occidens* keleti határai Magyarország keleti határaival voltak azonosak.⁴⁸⁵

A „nagy” uralkodók deheroizálását Szakály Ferenc Hunyadi Mátyással folytatta. Tévedés, érvelt Szakály, hogy Mátyás azért erőltette volna a nyugati hódításokat, hogy a törökellenes fellépés céljaira egyesítse a térség erőforrásait. „A magasztos közcélok hangoztatása valójában mindig a dinasztikus érdekek leplezésére szolgált”, és ez alól Mátyás sem volt kivétel. Sőt „egyenest őt tekintetjük a becsvágyó dinasztiaalapító prototípusának”. A Dózsa-féle parasztháborút az újabb felfogásnak megfelelően úgy mutatta be, mint amely fokozatosan nyert „antifeudális színezetet”. A felkelők „népi patriotizmusát” határozottan tagadta. A parasztság – írta –, ahogy korábban, úgy ekkor sem „érezte magáénak a honvédelem közös ügyét”. Emellett vitatta, hogy győzelmük után az „urak” valóban „irtó hadjáratot” indítottak volna a lázadók ellen. „A győztesek leginkább csak az okozott károk megtérítéséért indított eljárások iránt mutattak érdeklődést.”

A Mohács és 1711 közötti közel kétszáz év történetével kapcsolatban Szakály küldetésszerűen törekedett arra, hogy az addigi aránytalanságokat – például Thököly „kérésélettű fejedelemségének” a túlhangsúlyozását és ugyanakkor a török kiűzésének bagatellizálását – kiküszöbölje, s a „korábban úgyszintén túldimenzionáltan tárgyalt Habsburg-ellenes felkelések – más felfogás

⁴⁸⁵ Engel Pál: i. m. 12., 26., 105–106., 109. és 350.

szerint: »függetlenségi mozgalmak« – és maga Erdély» visszakerüljenek az „őket megillető helyre”. Más előjellel, de a módosítás igénye vezérelte a „legutóbbi időkig inkább érzelmileg közelített Habsburg-kérdéssel” kapcsolatban is. Ebből a programból logikusan következett a rendi-függetlenségi mozgalmak és az erdélyi fejedelemség szerepének bizonyos mértékű leértékelése és a bécsi politika megértőbb kezelése. E szemléleti kereteken belül Szakály a királyi Magyarország történelmi szerepét abban látta, hogy a Habsburgok útján biztosította „a török megfékezéséhez elengedhetetlenül szükséges külső támogatást”. Az erdélyi fejedelemségét pedig abban, hogy – szükség esetén török segítséggel – „a királyi Magyarországon is korlátozni tudta a Habsburgokat abban, hogy a magyar nemességet kitúrja [sic!] a hatalomból”.

A Rákóczi-szabadságharcot a Habsburgok alkotmányosértéseire adott értető, ám hatékony külső támogatás híján eleve bukásra ítélt vállalkozásként írta le. A császáriak „tulajdonképpen mindvégig nyomasztó fölényben voltak”, amit sem I. József, sem a hadait vezető Pálffy generális nem akart végletesen kihasználni. Ezért a szatmári békekötést „akár győzelemként is felfoghatták” a kurucok. „Szó sincs benne büntetésről, annál többet arról, hogy a kurucok mit kapnak vissza visszatérésük fejében. Az elkobzott birtokok visszaadásán és a parasztközösségeknek adott kiváltságok fenntartásán túl az uralkodó megígérte, hogy „tisztelőben tartja az alkotmányt, biztosítja a protestáns vallásgyakorlatot, eltörli a magyar rendi szervezettől idegen hivatalokat, így például a *Neoacquistica Commissiót*, s a vitás kérdéseket az országgyűlés elé utalja”.⁴⁸⁶

Szakályhoz hasonlóan Kosáry is erőteljesen hangsúlyozta, hogy „Károlyi Sándor »árulása« azok közé a legendák közé tartozik, amelyekkel a XIX. század nacionalista romantikája szerette a nehézségeket magyarázni. Az adott feltételek között, minden további erőforrás híján, a teljes szétveretésen és az azt alighanem követő súlyosabb alávetésen kívül nem volt más alternatíva, mint ez a mégiscsak elért kompromisszum, amely végül is minden elkerülhetetlen negatív vonása ellenére lehetővé tette, hogy a romokban heverő ország békét, nyugalmat nyerjen és a korábbinál jobb feltételek közt elindulhasson a felemelkedés útján”. A rá következő évezedeket – a függetlenségi szemlélettől eltérően és Szekfűhöz hasonlóan – emelkedő időszakaként, „a rommá lett ország fokozatos felemelkedésének, regenerálódásának időszakaként” írta le, „az európai modell általános mozgásának megfelelően”.

A reformkorról írva igen részletesen foglalkozott Széchenyi és Wesselényi, majd a Wesselényi helyébe lépő Kossuth programjával. A Széchenyi és Kossuth közötti ellentét igazi okát abban látta, hogy Kossuth a polgári nemzeti állam valamennyi kellékét ki akarta vívni. Ez a program a nemzeti önrendelkezés

⁴⁸⁶ Szakály Ferenc: i. m. 69., 107–108. 181, 306–307.

igényét is magában hordozta. Széchenyi viszont úgy ítélte meg, hogy a Habsburg Monarchia erős nemzetközi pozíciója miatt „konfliktus esetén a magyar mozgalomnak, támogatás híján, el kell buknia”. Ezzel – anélkül, hogy nyíltan kimondta volna – Széchenyi óvatosabb politikáját igazolta. A forradalom utáni fegyveres konfliktus kialakulásáért mindkét fél felelősségét hangsúlyozta. A nemzeti önállóságnak azt a mértékét, amelyet az áprilisi törvények körvonalaztak – írta –, „az udvar kezdettől fogva sokallta”, és amint az erőviszonyok erre lehetőséget adtak, „nekilátott, hogy megnyirbálja, és engedményeit legalább részben visszavonja”. A magyar oldalon ugyanakkor „növelni szerették volna a nemzeti önállóságnak ezt az 1848 tavaszán elért hatókörét”. E harc logikája vezette Kossuthot a Függetlenségi Nyilatkozat kiadásához, amelytől azonban hiábavalóan remélte Magyarország nemzetközi elismerését. Anglia és Franciaország megértésére „legfeljebb egy olyan magyar politika számíthatott, amely a trónfosztás helyett az alkotmányos önvédelem alapján maradvá hajlandó elvben a kiegyezésre”. Vagyis: Kossuth politikája téves volt; a nemzetközileg meghatározott lehetőségek határait Széchenyi, Deák és a békepártiak látták jobban. Az adott erőviszonyok mellett Görgey sem tehetett mást, mint amit tett.

Kossuth és környezete emigrációban született konföderációs elgondolásait „utópisztikus”, megvalósíthatatlan és emellett belső ellentmondásoktól is terhes elgondolásnak, a kiegyezést viszont olyan „reális kompromisszumnak” minősítette, amellyel a magyar vezető rétegek „a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az országnak hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyenel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett”. 1867-ben a magyarság egy olyan kör küszöbén állt, amely „minden korábbinál jobb lehetőségeket ígért a gazdasági, politikai, kulturális felzárkózáshoz, egy magasabb szint eléréséhez Európán belül”. Az, hogy fél évszázad múltán a birodalom és Magyarország mégis felbomlott, nem a kiegyezéssel, hanem a világháború előre nem látható fejleményei mellett azzal magyarázható, hogy a magyar politikai vezető rétegek „félreértették 1848 tanulságait, Kossuth, Eötvös, Deák és Széchenyi intéseit”. Társadalmi reformok, méltányos nemzetiségi politika és általános demokratizálás helyett makacsul ragaszkodtak az 1867-es status quo-hoz, amely az idő előrehaladtával egyre kevésbé volt fenntartható.⁴⁸⁷

A *Magyarok Európában* című sorozat három kötetével a 67-es, „labanc” történetírás olyan 20. század végi, modern és „európai” változata született meg, amely az 1945 után rögzült, s nyomaiban a Kádár-korszakban is továbbélő függetlenségi, „kuruc” gyökerű nemzeti kommunista történelemszemlélet minden fontos téziséét cáfolni igyekezett.

⁴⁸⁷ Kosáry Domokos: i. m. 30–31., 338., 370 és 431–433.

VII. KITEKINTÉS: RENDSZERVÁLTÁS A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A történetírás „rendszerváltását” 1989–1990-ben két szimbolikus jelentőségű esemény tette mindenki számára nyilvánvalóvá: az addig üdvtörténetként bemutatott 1945 utáni magyar történelem radikális újraértékelése és Kosáry Domokos megválasztása az MTA elnökévé.

A közelmúlt átértékelésére egy Horn Gyula, Ormos Mária és Tőkei Ferenc összetételű munkabizottság vállalkozott, amelyet Berend T. Iván, az MTA elnöke vezetett. A bizottság az MSZMP KB megbízásából jött létre még 1988-ban azzal a céllal, hogy megvizsgálja az „elmúlt évtizedek történeti útját”. Csatlakozva az egyre terjedő realisabb megítélésekhez a bizottság tagjai – esetenként saját korábbi álláspontjuktól is eltávolodva – szakítottak a Horthy-korszak fasizmusként vagy „fél-fasizmusként” való értékelésével. Ehelyett „erősen centralizált, egyes szakaszokban markánsan diktatórikus hatalomról” írtak, amely a döntően nyílt szavazás miatt „sem felelt meg a polgári demokrácia rendszerének”. „Javult” a korszak gazdasági teljesítménye is: az egy főre eső háború előtti nemzeti jövedelmet a szerzők az európai átlag 70%-ára „emelték”. Elismerték a „szovjet katonai-politikai jelenlét” döntő szerepét az 1945 utáni fejlemények alakulásában, s azt is, hogy a kommunista párt már 1948 előtt is törvénysértő módon tört a hatalomra. A Rákosi-rendszert a korábbiaknál jóval élesebb kritikával illették, és az ellene irányuló népharag 1956-os megnyilvánulását nem ellenforradalomnak, hanem „népfelkelésnek” minősítették. (Ezt egy 1989. január végi rádiónyilatkozatában Pozsgay Imre már a teljes állásfoglalás tavaszi közzététele előtt nyilvánosságra hozta.) A pártdokumentumok sorában ez az anyag volt az első, amely elismerte az 1956 utáni megtorlások „különleges keménységét”, és azt, hogy a hatalom gyakorlása az első években „a törvénysértéstől sem volt teljesen mentes”. A megtorlások utáni évtizedeket egészében véve mindazonáltal „a modern kori magyar történelem egyik kiemelkedő modernizálási, gazdasági, társadalmi és művelődési felemelkedési időszakaként” jellemezték.⁴⁸⁸ Ezek a megállapítások – különösen 1956 újraértékelése –

⁴⁸⁸ *Társadalmi Szemle*, 1989. Különszám. Idézetek a 10., 14., 36. és 38. oldalon.

1989 tavaszán sokak számára revelációként hatottak. A rendszerváltás folyamatának felgyorsulása és a szellemi-ideológiai pluralizmus akadálytalan érvényesülése, sőt intézményesülése azonban gyorsan és erőteljesen relativizálták jelentőségét. Bár az MSZMP utódpartjaként megalakult MSZP holdudvarához tartozó értelmiségiek körében hatása jelentősnek mondható, a megújuló jelenkutatást érdemben nem befolyásolta.

Azt követően, hogy 1968-ban visszakerült a Történettudományi Intézetbe, Kosáry Domokos nemcsak zavartalanul alkothatott, hanem alkotásaiért egyre több elismerésben is részesült. Andics Erzsébet és Nemes Dezső akarata ellenére 1982-ben az MTA levelező, 1985-ben pedig rendes tagjává választották, majd 1988-ban Állami Díjban részesítették. 1989-ben – 75 évesen – nyugalomba vonult. A történelem azonban ismét beleszólt életébe. A rendszerváltással párhuzamosan átalakuló magyar tudományos élet tekintélyes és az államszocializmus korában nem kompromittálódott, feddhetetlen vezetőt igényelt. Az akadémikusok többsége szerint ezeknek a kritériumoknak leginkább ő felelt meg. 1990. május 24-én – Szabad György, az első szabad választásokon győztes Magyar Demokrata Fórum egyik vezetője és mások tiltakozása ellenére – az MTA közgyűlése nagy többséggel a testület elnökévé választotta.

Az MTA elnökeként Kosáry folytatta az 1949-ben kizárt akadémikusok rehabilitálásának már 1989-ben, Berend T. Iván elnöksége idején elkezdődött folyamatát. Határozottan ellenezte viszont, hogy az 1949-ben és azután megválasztott tagokat bármilyen diszkriminációban részesítsék. Bár maga is úgy gondolta, hogy néhány akadémikust indokolatlanul, illetve politikai okokból választottak a testület tagjává, a „boszorkányüldözés” minden formájától elhatárolódott, és az ilyen kezdeményezésekkel határozottan szembefordult. „Olyan erőszakos adminisztratív rendszabályokat – jelentette ki megválasztása után –, amilyenek a letűnt diktatórikus rendszer velejárói voltak, mi a demokráciában nem alkalmazunk. [...] A sztálinizmus ellen nem hadakozhatunk sztálinista módszerekkel.”⁴⁸⁹ Ragaszkodott ahhoz is, hogy az Akadémia 1949 után kiépült intézményhálózata, amely az egyetemektől nagyrészt függetlenül működött, érintetlen maradjon. Vagyis az intézmény ne alakuljon vissza olyan exkluzív tudótestületté, mint 1949 előtt volt, hanem intézeteit megőrizve továbbra is a kutatásszervezés és -irányítás legfontosabb szerve lehessen. Elgondolását e téren is érvényesíteni tudta. Két cikluson keresztül tartó, vagyis hatéves elnökségének legfontosabb eredménye az akadémiai törvény 1994-es elfogadtatása volt a parlamenttel. Ennek értelmében az intézmény visszanyerte autonómiáját, vagyis saját bevételeiből és az állami költségvetésből rá eső rész felhasználásáról a továbbiakban politikai befolyástól mentesen, szabadon dönthetett.

⁴⁸⁹ Kosáry Domokos: *Hat év a tudománypolitika szolgálatában*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete, 21–25.

Az akadémiai kutatóhálózat megtartásából következett, hogy a Történettudományi Intézet a rendszerváltás után is a magyar történetírás központi intézménye maradt, noha irányító és koordináló szerepe csökkent. Az 1988 óta gyakorlatilag folyamatosan Glatz Ferenc által irányított intézmény létszáma 1990-ben 102 főt tett ki, akik közül 50-en dolgoztak kutató státusban. 2009-ben lényegében ugyanennyien – pontosan 100-an – tartoztak az intézmény kötelékébe. Összetételük az idők folyamán természetesen jelentősen átalakult. Az új évezred elejére nemcsak az 1945 előtt iskolázott „nagy generáció” képviselői távoztak el az élők sorából, hanem nagyon sokan azok közül is, akik az 1945 utáni években váltak történésszé. Az intézet kutatói állományának gerincét 2000 után azok az 50 év körüliek alkották, akik az 1950-es években vagy még később születtek, s a Kádár-korszak nyitottabb, liberálisabb és professzionálisabb világában szocializálódtak. Az intézet vezetése egyik fő feladatának továbbra is a magyar történelem terén végzendő alapkutatásokat tartja. Ennek érdekében számos forráskiadás és kézikönyvszerkesztés munkálatait végzik és/vagy koordinálják. Ezek közül kiemelkednek a *Magyarország Történeti Atlasza* és egy új *Magyar Történeti Kronológia* munkálatai. Említhető továbbá a Glatz által kezdeményezett és szerkesztett *Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok* című könyvsorozat, amelynek 1987 és 2010 között 42 kötete jelent meg.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum szervezete annyiban változott, hogy a Hadtörténeti Intézet 1991-ben önálló igazgatóság irányítása alá került. Ezzel megteremtődött a feltétele annak, hogy az intézet hatékonyabban koordinálhassa az egész országban folyó hadtörténeti kutatásokat. Az intézménykomplexum munkatársainak a létszáma 1989 és 2001 között 144-ről 100-ra csökkent, majd 2010-re 129-re emelkedett. A kutató státusban lévők száma folyamatosan 50 fő körül mozgott, akik közül a Hadtörténeti Intézet kötelékébe az 1980-as években mintegy 15-en, 2003-ban 10-en tartoztak. A rendszerváltást követő években az Intézetben folyó kutatások iránya módosult. A korábbiaknál nagyobb hangsúly helyeződött a két világháború közötti korszak történetének vizsgálatára és az 1956-os forradalom katonai eseményeinek és katonai vezetői életének a feldolgozására.

A rendszerváltás jellegéből elkerülhetetlenül adódott, hogy más tudományos intézetekhez képest a Párttörténeti Intézet jóval nagyobb átalakuláson ment keresztül. A levéltári anyagok jó része az 1990-es évek elején a Magyar Országos Levéltár kezelésébe került. A későbbiekben megkapták viszont a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetségének iratanyagát. Ennek megfelelően az intézmény levéltára Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárra változtatta a nevét. 1990-ben maga az intézet is névcserét hajtott végre: Párttörténeti Intézetből Politikatörténeti Intézetté alakult. Ennek megfelelően kutatói profilja is módosult. A szigorúan vett munkásmozgalom-történetet eredményesen tárgította jelenkortörténétté, ami alatt lényegében az 1945 utáni magyar történe-

lem kutatását értik. Minderre a korábbiaknál jóval szűkösebb anyagi feltételek mellett került sor. Az Antall-, majd az Orbán-kormány alatti támogatásmegvonások következtében az intézet létszáma az 1989-es 125 főről 2010-re 35 főre csökkent. Közülük 12-en dolgoztak kutatói státuszban. A Politikatörténeti Intézethez szorosan kötődik a rendszerváltás után alakult Napvilág Kiadó, amely történeti tárgyú munkákat is kiad. Az intézet régi folyóirata, a *Párttörténeti Közlemények* 1989-től *Múltunk* néven jelenik meg. A névváltozás részben profilbővülést, részben az ideológiai kontroll megszűnését jelzi. Az intézet kiadványai közül legfontosabbak az MSZMP 1956 utáni és 1988-as vezető testületeinek tanácskozásait tartalmazó jegyzőkönyveknek a kiadása négy, illetve két kötetben.

A Magyar Országos Levéltár szervezeti struktúrája és tevékenységi köre érdemben nem változott. Az 1989-ben 282 fős személyzet 53 ezer folyóméter, a 2009-ben alkalmazott 262 fős pedig 80 ezer folyóméter iratanyag raktározásáról és feldolgozásáról gondoskodik. Bár a levéltárosok egy része kutatómunkával, maga az intézmény pedig forráskiadással is foglalkozik; az intézmény szerepe a történeti kutatásokban csökkent, és messzé elmarad akár a két világháború közötti, akár az 1918 előtti szinttől. Valaha – mint egy körkérdésre válaszolva Jakó Zsigmond rámutatott – „Pauler Gyula, Tagányi Károly, Mályusz Elemér, Szabó István, Komjáthy Miklós (1909–1993) vagy Wellmann Imre és a magyar történetkutatás más nagynevű művelői őrizték az Országos Levéltár kincseit, és már azt megelőzően nevelték a fiatalabbakat, hogy onnan egyetemi katedrára kerültek volna”. Ma viszont „már a magyarországi levéltárak is inkább közhivatalok, mint tudományos műhelyek”.⁴⁹⁰

A korábbiakban rendszeres akadémiai támogatással működő Magyar Történelmi Társulat a rendszerváltozás után súlyos pénzügyi válságba került, amelyből csak az új évezred elejére, Kosáry Domokos 1999 és 2007 közötti elnöksége idején lábolt ki. A szervezet továbbra is kiadja a *Századokat*, s nagyjából a rendszerváltás előtt kialakult keretek között folytatja munkáját. Tagsága több mint 1500 főből áll, akiknek mintegy kétharmada tanár, a többiek főállású kutatók, illetve levéltárosok, könyvtárosok és muzeológusok.

A megcsontosodottnak és túlságosan hatalomközelinek tartott Magyar Történelmi Társulattal szemben szerveződött meg a Hajnal István Kör. Bár hivatalosan csak 1989-ben, az egyesületi törvény megalkotása után jött létre, gyökerei visszanyúlnak az 1980-as évek közepéig. Első konferenciáját 1986-ban tartotta Salgótarjánban, a másodikat 1987-ben Gyulán. A szervezőkben hármas cél munkált: a politikacentrikusnak és ezért elavultnak tartott hazai történet-

⁴⁹⁰ Aetas körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. Jakó Zsigmond. *Aetas*, 1993. 3. 189.

írás megújítása a társadalomtörténet művelése és új módszereinek elterjesztése révén; a generációs megszerveződés szándéka az idősebbekkel szemben; és végül a legtagabb értelemben felfogott ellenzéki szellem intézményesítése a liberalizálódott, de csökkenő mértékben még mindig pártirányítás alatt álló akadémiai történetírás fórumaival szemben. A kör tevékenységéről elsősorban éves gyakorisággal megrendezett konferenciáik, és az ott elhangzott előadásokat tartalmazó kötetek tanúskodnak. 2009 végéig ezekből 21 jelent meg.

A Hajnal István Körön kívül a régi intézmények mellé a rendszerváltás utáni években több új intézet is felsorakozott. Ezek alapítása mögött részben politikai megfontolások álltak, részben pedig az 1989 előtti tematikai egyoldalúságok kiküszöbölésének a szándéka. Leggyorsabban és legsikeresebben az 1956-tal foglalkozó kutatások intézményesültek. Az MTA–OSZK 1956-os Kutatóhely néven 1991-ben megszerveződött intézet 14 fővel látott munkához. Módosult szervezeti struktúrában és névvel – 2011-ig 1956-os Magyar Forradalom Dokumentációs és Kutatóintézete – ez az intézmény azóta is működik. 2010. január 1-jén 21 főállású és 3 részfoglalkozású munkatárs tartozott a kötelékébe. Az 56-os Intézetnek folyóirata nincs, évkönyvekkel és egyedi kiadványokkal viszont rendszeresen jelentkezik, és időnként konferenciákat is szervez. Gyűjteményei közül kiemelkedik az Oral History Arcívum, amelynek interjúit a Soros Alapítvány támogatásával még az 1980-as évek elején kezdték gyűjteni.

Az 1956-os forradalom történetének kutatása mellett, amely 1989-ig tabutémának számított, jelentős figyelem irányult a magyar kisebbségek és a magyarországi zsidóság történetének a kutatására is. A Magyarországi Kutató Intézet és a Külügyminisztériumhoz tartozó Külügyi Intézet összevonásával az Antall-kormány 1990-ben létrehozta a Teleki László Intézetet. Ennek feladata részben kutatás, részben tanácsadás volt a külpolitika, regionális politika és kisebbségpolitika terén. Hasonló profillal, de kifejezetten a tanácsadás, illetve a politikai döntések szakmai megalapozása céljával jött létre 1998-ban az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, illetve Intézet. Ezt 2001-ben a MTA Kisebbségkutató Intézetének megszervezése követte, amely a magyar kisebbségek mellett romológiával is foglalkozik. Az új évezred hajnalán tehát három magyar intézet is vizsgálta a magyar kisebbségek múltját és jelenét, illetve segítette a magyar kormányok ezzel kapcsolatos politikáját. E három intézmény közül a Teleki létszáma két tucat körül ingadozott, az EÖKK két-három fővel működött, az akadémiai intézet pedig 2001-ben 17 fővel indult, és 2009-ben 33 embert alkalmazott. Ez a diszfunkcionális intézményi struktúra a későbbiekben annyiban módosult, hogy a Teleki Intézetet 2006-ban kormánydöntéssel felszámolták, és újjászervezték az 1990-ben megszüntetett Külügyi Intézetet. A kisebbségkutatás központi műhelye ezzel az MTA Kisebbségkutató Intézete lett.

A zsidó- illetve holokausztkutatás számára ilyen erős intézményi háttér nem teremtődött. Bár az MTA Történettudományi Intézetén belül már 1986-ban megalakult egy olyan kutatócsoport, amely a zsidóság történetével foglalkozott, az ELTE Assziológiai és Hebraisztikai Tanszéke mellett pedig Komoróczy Géza (1937–) vezetésével 1988-ban megszerveződött egy kis létszámú Judaisztikai Kutatócsoport, a két kezdeményezés egyikéből sem jött létre önálló intézet. 1990-ben megalakult viszont a Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, amely dokumentumgyűjtéssel, kiállítások rendezésével és publikálással foglalkozott. Emellett több zsidó gyűjtemény egyesítésével 1994-ben létrehozták a Magyar Zsidó Levéltárat, amely az 1916-ban létesített Zsidó Múzeum Dohány utcai épületében kapott helyet. Az egyedi kiadványok mellett az intézmény 1997-ben megindította a *Magyar Zsidó Levéltári Füzetek* című sorozatát, amelyből azonban csak néhány szám jelent meg. Végül említendő a Holokauszt Emlékközpont, amely hosszas vajúdas után 2004-ben nyitotta meg kapuit a Páva utcában. Kiadványokkal igen, saját lappal viszont nem rendelkezik.

A fentieknél jóval nagyobb létszámmal – papíron 74, ténylegesen 62 fővel – és jóval erősebb anyagi bázissal szerveződött meg 1997-ben a Történeti Hivatal, amelyet az államszocialista időszak titkosszolgálati által termelt iratok gyűjtésére és feldolgozására hoztak létre. Néhány év múltán ez alakult át az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárává, amely 2009-ben 98 főnek adott munkát. Igaz viszont, hogy ezek többsége levéltárosként dolgozott, s a kutatók száma nem haladta, s ma sem haladja meg az egy tucatot. Az intézet évkönyvekkel és egyedi kiadványokkal vesz részt a tudományos életben, és emellett konferenciákat is szervez.

Az eddig említettek mellett a legutóbbi években még két egyetemeken kívüli történeti intézet jött létre. 1999-ben a XX. Század Intézet és 2003-ban a Habsburg Történeti Intézet. Eltérően a korábbiaktól ezek egyike sem hagyományos értelemben vett kutatóintézet, hanem olyan néhány fős apparátussal működő keretintézmény, amely a költségvetésből rendelkezésére bocsátott összegekből ösztöndíjakat adományoz, kutatásokat támogat, konferenciákat szervez és könyveket ad ki. A kiadói tevékenységen belül különösen fontosnak tartható a Habsburg Intézet angol nyelvű könyvsorozata, amelynek 2009-ben jelent meg a 10. kötete.

A kutatóintézeti struktúrához hasonlóan a felsőoktatás is jelentős változáson esett át. Alapítványi és magánfőiskolák létrejöttével, illetve a teológiai jellegű intézmények számának növekedésével a felsőoktatási intézmények száma az 1990-es években 57-ről 90-re emelkedett. A későbbiekben valamelyest csökkent, és az ezredforduló után 70 körül stabilizálódott. A sok új létesítmény közül az elsők között jött létre a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem (1992), a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola (1992), a budapesti Károli

Gáspár Református Egyetem (1993) és az ugyancsak budapesti Közép-Európa Egyetem (1994). Ezek mindegyikében – és több más, később megalakult új intézetben – folyik történelemoktatás.

Az új felsőoktatási intézményeknek és a régiak bővítésének köszönhetően a nappali tagozatú egyetemisták és főiskolások száma 1990 és 2006 között 70 ezerrel 217 ezerre, az esti és levelező tagozaton tanulókat is beszámítva pedig 100 ezerrel közel 380 ezerre emelkedett. 1990-ben a nappali tagozaton érettségizetteknek 20%-a tanult tovább, az új évezred elején viszont már több mint 45%-uk. A diáklétszám növekedésével ugyanakkor sem az oktatói létszám, sem az infrastrukturális fejlesztések nem tartottak lépést. Az oktatás színvonala ennek következtében ismét romlani kezdett.

Az egyetem utáni szakmai továbbképzés struktúrája szintén átalakult. Az úgynevezett egyetemi doktori fokozatot és az 1949 után bevezetett kandidátusi fokozatot eltörölték. Ezek helyébe az angolszász rendszerből átvett PhD (Philosophiae Doctor) lépett. A PhD fokozatra pályázó végzett diákok oktatása céljából 1993 után az egyetemeken belül külön doktori iskolák alakultak. A doktori képzés, amely általában három évig tart, egy disszertáció sikeres megvédésével zárul. Történész doktori iskola 2010-ben az ország négy régi egyetemén, valamint a katolikus egyetemen, a Közép-Európa Egyetemen és az egri Eszterházy Károly Főiskolán működött. Az akadémiai doktori vagy nagydoktori cím, amelyet a kandidátusi fokozathoz hasonlóan 1950-ben vezettek be, megmaradt. A kétlépcsős minősítési rendszert bonyolítja, hogy az 1993-as felsőoktatási törvény a II. világháború előtti habilitációs rendszert is visszaállította. Egyetemi tanárrá, sőt docenssé ettől kezdve csak azt lehetett kinevezni, aki ezen a minősítési eljárásen átesett. Az elérhető legmagasabb magyar tudományos rang továbbra is az akadémiai tagság maradt.

A történezhképzés helyzete mint cseppben a tenger tükrözi a felőoktatás egészét jellemző folyamatokat: az eltömegesedést és a színvonal csökkenését. A történeti tanszékek száma az egyetemek és a főiskolák számának növekedésével párhuzamosan tovább nőtt, miközben színvonalas új oktatói gárda nem állt rendelkezésre. Kisebb-nagyobb mértékben természetesen minden régi és új intézményben oktatnak jelentős tanáregyenységek és formátumos kutatók, ám a középszérű és az annál is felkészületlenebb oktatók aránya nőtt.

E negatív tendenciákkal párhuzamosan új, előremutató kezdeményezéseknek is tanúi lehettünk. Ezek közé tartozik az 1994-ben létrejött CEU, amelynek a könyvtára, a képzési rendszere és az atmoszférája egyaránt eurokonform. Korlátozottabb jelentőségű, de ugyancsak a felzárkózás irányába mutat az ELTE Történeti Intézetén belül létrejött *Atelier*, amely Granasztói György és Benda Gyula irányításával az elmúlt években történelem szakos diákok tucatjait ismertette meg a modern francia történetírás eredményeivel és módszereivel. Egyben több olyan fontos kötet kiadását szervezte és finanszírozta,

amelyek révén a csak magyarul olvasó diákok is megismerkedhettek az ezredforduló történetírásának új szempontjaival és kutatási technikáival. A *Napvilág* egyedi kiadványaival és az *Osiris Kiadó* több történeti sorozatával együtt ezek a magyar *L'Harmattan* kiadásában megjelent fordítások is érdemben elősegítik a magyar történetírás felzárkózásának folytatódását. A harmadik példaszűrű egyetemi szerveződés a szegedi *Középkorász Műhely*, amelyet Kristó Gyula, Makk Ferenc és több más társuk hozott létre 1992-ben. A műhely 1993-ban beindította a medievisztika szakképzést, 1994-ben a doktori képzést, s közben jelentős publikációs tevékenységet is kifejtett. Sorozataik közül említhető a *Szegedi Középkor-történeti Könyvtár*, az *Anjou-kori oklevéltár* és több más egyedi kiadvány.

Az intézményi struktúrához hasonlóan a történetírás fórumainak szerkezete is átalakult. A magyar történészek reprezentatív folyóirata továbbra is a *Századok* maradt, amely azonban az elmúlt években elveszítette azt az orientációs szerepet, amelyet jól-rosszul egészen a rendszerváltásig betöltött. A külföldi folyóiratok szemlézése megszűnt, a hazai és a külföldi könyvtermés recenzálása esetleges. Az 1990-es évek elejére jellemző pénzügyi nehézségeket túlélve lényegében változatlan profillal továbbra is megjelenik a *Történelmi Szemle*, a *Világtörténet*, a *Hadtörténeti Közlemények*, az *Agrártörténeti Szemle*, a *Levéltári Közlemények* és a *Levéltári Szemle*, valamint – alapítványi kiadásban – a *Historia*. Anyagi erőforrások híján megszűnt viszont az *Acta Historica*, a *Studia Historica* és az *Études historiques*. Ez azt jelenti, hogy a magyar történetírás elveszítette hazai finanszírozását és előállítást, de a világ nagy könyvtárai által előfizetett idegen nyelvű fórumait. Megszűnt az *Értekezések a történeti tudományok köréből* sorozat is.

Az új folyóiratok közül mintegy fél tucat bizonyult tartósnak és figyelemre méltónak. Ezek egyike a szegedi *Aetas*, amely – 1973–1975-ös, elhalt kezdeményezések után – 1985-ben indult, azóta folyamatosan megjelenik, és diáklapból néhány év alatt országos jelentőségű történészlappá vált. Profilját eleinte a középkor iránti érdeklődés jellemezte, amit később más korok, és különösen az elméleti és módszertani kérdések iránti figyelem egészített ki. A *Sic Itur ad Astra* 1987-ben indult pesti történészhallgatók lapjaként, és 1997–1998-tól eltekintve, amikor szünetelt, lényegében ma is így jelenik meg. Ugyancsak diáklapként indult a szegedi *Belvedere Meridionale* 1989-ben, ám most már évek óta diákoknak és kutató történészeknek is fórumot biztosít. Hosszú szünet után 1992-ben újraindult, és azóta is megjelenik a főleg családtörténeti írásokat közlő *Turul*. A rendszerváltás hajnalától, 1989-től jelenik meg rendszeresen, ám növekvő terjedelemben és egyre igényesebb külsővel a *Rubicon*, amely a *Históriához* hasonlóan képes történelmi ismeretterjesztő folyóirat. Példányszáma igen jelentős, számonként 10–15, sőt nem ritkán 20 ezer fölötti, s ezért alig túlértékelhető kapocs a szakma és a szakma eredményei, vitái iránt érdeklődők között. 2000-

től jelenik meg a *Korall*, amely a Hajnal István Kör és az *Atelier* szellemiségét képviseli. Az elmúlt 10 évben 38 száma jelent meg, tele nagyon sok érdekes és színvonalas írással, de néhány száznál nem nagyobb példányszámban. Az új történeti folyóiratok palettáját színesíti a *Klió* és a *FONS*. Előbbi, amely 1992 óta jelenik meg, külföldi cikkeket és ismertetéseket közöl magyar fordításban. Előbb Nyíregyházán szerkesztették, újabban Debrecenben. Reprezentatív jellegűnek, s ezáltal referenciaértékűnek sajnos nemigen nevezhető. Az Országos Levéltárhoz kötődő *FONS*, amely a segédtudományok fóruma és emellett forrásokat közöl, 1994 óta jelenik meg. 2009 elején tűnt fel a *Nagy Magyarország* és a *Tranoni Szemle*, amelyekből 2010 végéig összesen mintegy tucatnyi szám jelent meg. Mindkét orgánus az ismeretterjesztő lapokra jellemző képi megjelenést és oldott forinát párosítja markánsan nemzeti és „konzervatív” – valójában inkább jobboldali radikális – ideológiával, illetve identitáspolitikai célokkal. A 2011 elejétől megjelenő *BBC History*-val, amely a jól ismert angol nyelvű világtörténeti magazin cikkeit tartalmazza magyar fordításban, tovább színesedett a történelmi ismeretterjesztéssel foglalkozó lapok palettája.

Az említett lapok mellett számos egyéb közöl történeti írásokat. A kisebbségkutatás terén ilyen az 1990-től megjelenő *Régió*; az 1991-től kiadott a *Pro Minoritate*, s végül az 1999-től kapható *Kisebbségkutatás*. 1989-ben indult a *BUKSZ*, amely a *New York Review of Books* mintájára a társadalomtudományok, s ezen belül a történetírás termékeit szemlézi. Az említetteken kívül se szeri, se száma azoknak a folyóiratoknak, amelyekben történeti tárgyú tanulmányok, esszék és cikkek is megjelennek. Ilyen a *Beszélő*, a *Kommentár*, a *Limes*, a *Magyar Szemle*, a *Magyar Tudomány*, a *Múlt és Jövő*, a *Valóság*, a *Világosság*, Erdélyben pedig a *Korunk* és az *Erdélyi Múzeum*. Arra, hogy nincs hol megjelenniük, a rendszerváltás utáni évek magyar történészei tehát nem panaszkodhatnak. A probléma inkább az, hogy ilyen sok lapot színvonalas írásokkal a ma már valószínűleg ezernél is több főállású kutató és/vagy oktató történész sem tud megtölteni.

A rendszerváltás óta eltelt 20 év történetírásának tartalmi értékelésére még korai lenne vállalkozni. Annyi azonban már ma is megállapítható, hogy az előbb szűk, később egyre táguló ideológiai korlátok 1989 után teljes mértékben megszűntek; a történészek bármilyen értékrendszer alapján és bármilyen módszereket alkalmazva teljesen szabadon dolgozhatják fel és értelmezhetik a maguk választotta vagy rájuk osztott témákat. A többség attitűdjére – lényegében politikai kötődésüktől függetlenül – a lehetőleg értékmentes, illetve értéksemleges empirizmus és a szakszerűség jellemző. Ugyanakkor mindegyik ideológiai-politikai erőnek megvannak a maguk markánsan értékorientált történészei, akik az *histoire engagée* vagyis az elkötelezett történetírás műfaját művelve olvasóik direkt politikai orientálására törekcsenek. Mindkét fenti típustól elkülönítendő azok a jó vagy rossz szándékú, dilettáns és/vagy propagandisztikus múltértelmezések, amelyek a szakmaiság szabályaival nem sokat törődve, hamis

és önáltató mítoszokkal táplálják az arra mindig fogékony olvasókat. Ezek a mítoszok, tévhitek és legendák a magyar őstörténettel kapcsolatban éppúgy burjánoznak, mint a közelmúlt számos alakjával és eseményével összefüggésben. Mintegy másfél évszázaddal a tudományos történettírás magyarországi kialakulása után ezért ma is időszerű a Magyar Történelmi Társulat első elnökének, gróf Mikó Imrének a szervezet megalakulásakor, 1867-ben elhangzott intése: „A nemzeti ábrándokat történettírásunkból zárjuk ki. [...] komoly küldetésű nemzetnek főként a valóra kell törekednie, tudományban és műveltségben szintúgy, mint a politikai és társadalmi életben. A való megismerésére, valódi politikai érettségre pedig egy tudomány is biztosabb ösvényen nem vezet, mint a történettudomány. Míg lepke után szalad a gyermek, senki sem mondja ifjúnak; míg történeteinek mesés hajdanán és mithológiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes címe”.⁴⁹¹

⁴⁹¹ Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. *Századok*, 1867. 12–16.

VIII. FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁLTALÁNOS MŰVEK

- Applebey, Joyce – Hunt, Lynn – Jacob, Margaret: *Telling the Truth about History*. New York, London, 1994, W. W. Norton & Company.
- Baráth, Tibor: *L'histoire en Hongrie (1867–1935)*. Paris, 1936, Studium.
- Bentley, Michael: *Modern Historiography. An Introduction*. London, New York, 1999, Routledge.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003, Osiris.
- Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Budapest, 2004, Osiris.
- Carbonell, Charles-Olivier – Walch, Jean eds.: *Les sciences historiques de l'antiquité à nos jours*. Paris, 1994, Larousse.
- Czakó Kálmán: *A történettírás fejlődése*. Budapest, 1976, Tankönyvkiadó.
- Delacroix, Christian – Dosse, François – Garcia, Patrick: *Les courants historiques en France. 19e–20e siècles*. Paris, 2002, Armand Colin.
- Dénes Iván Zoltán szerk.: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Budapest, 2004, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely.
- Edgar, Andrew – Sedgwick, Peter eds.: *Cultural Theory. The Key Thinkers*. London, New York, 2002, Routledge.
- Elekes Lajos: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó.
- Ember Győző: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok*, 1967: 1140–1167.
- Farkas Gyöngyi, Jankó Annamária, Szijj Jolán szerk.: *„Múlt nélkül nincs jövő”. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum története 1918–2003*. Budapest, 2003, Petit Real Könyvkiadó.
- Flegler Sándor: *A magyar történettírás történelme*. Budapest, 1877, Franklin Társulat.
- Fráter Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése 1854–1949*. Budapest, 1966, MTA Könyvtára.

- Galtung, Johan – Inayatullah, Sohail eds.: *Macrohistory and Macrohistorians. Perspectives on Individual, Social, and Civilizational Change*. London, Westport, 1997, Praeger.
- Gerő András: *Képzelt történelem*. Budapest, 2004, PolgART.
- Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. 1867–1987*. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó.
- Glatz Ferenc: *Történetírás korszakváltásban. Tanulmányok*. Budapest, 1990, Gondolat.
- Granasztói, György: Hongrie. *Historiens hongrois. Dictionnaire des sciences historiques*. Publié sous la direction André Burguière. Paris, 1986, PUF, 333–339.
- Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000, Csokonai Kiadó.
- Gyáni Gábor: *Történetészdiskurzusok*. Budapest, 2002, L'Harmattan.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet. I–II. köt.* Budapest, 2006, Osiris.
- Heller Ágnes: *A történelem elmélete*. Budapest, 2001, Múlt és Jövő.
- Hóman Bálint szerk.: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931, Magyar Szemle Társaság.
- Hughes-Warrington, Marnie ed.: *Fifty Key Thinkers on History*. London, New York, 2000, Routledge.
- Iggers, Georg. G. – Wang, Edward Q.: *A Global History of Modern Historiography*. Harlow, Pearson, 2008, Longman.
- Juhász Anikó – Csejtei Dezső: *Történelem – kulcsra készen? Veszprém, 2000, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány*.
- Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003, L'Harmattan, Atelier.
- Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987, Magvető Könyvkiadó.
- Kovács Kiss Gyöngy: Az Erdélyi Múzeum története és szerepe az erdélyi magyar tudományos életben. *Erdélyi Múzeum*, 2009/3–4. sz. 101–113.
- Kriston Pál: *A történetírás története*. 9. javított kiadás. Budapest, 2000, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lakos János: A Magyar Országos Levéltár történetének vázlata 1970–ig. *Levéltári Szemle*, 2006/2. 36–42.
- Lederer Emma: *A történelem tudományossága. Egyes történelmi irányzatok bírálata*. Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.
- Lemon, M. C. ed.: *Philosophy of History. A Guide for Students*. London, New York, 2003, Routledge.
- Lukinich Imre: *A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar történettudomány*. Budapest, 1926, Magyar Tudományos Akadémia.

- Marwick, Arthur: *The New Nature of History*. Houndmills, 2001, Palgrave.
- Munslow, Alun: *The Routledge Companion to Historical Studies*. London, New York, 2000, Routledge.
- Nógrády László, dr.: *A magyar nyelvű történetírás 1820-ig*. Pozsony, Budapest, 1903, Stampfel Károly.
- Nyulásziné, dr. Straub Éva: 115 éves a Turul. Egy szakfolyóirat rövid története. *Történelmi Szemle*, 1998. 381–388.
- Ormos Mária: *A történelem és a történettudományok*. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Budapest, 2009, Hámvas Intézet.
- Pach Zsigmond Pál főszerk.: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó.
- Pamlényi Ervin: *Pályák és irányok. Historiográfia és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.
- Raphael, Lutz Hrsg.: *Klassiker der Geschichtswissenschaft. Band I–II*. München, 2006, Verlag C. H. Beck.
- Romsics Ignác: A történész mestersége. *Rubicon*, 2003/6. 4–66.
- Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, 2008, Osiris.
- Stern, Fritz ed.: *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*. London, 1956, Macmillan.
- Szentpétery Imre: A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935. In *A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története*. II. köt. Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1974, Gondolat.
- Tosh, John ed.: *Historians on History*. Harlow, 2000, Longman.
- Tóth András – Vértesy Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár története*. Budapest, 1982, Egyetemi Könyvtár.
- Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest, 1974, Tankönyvkiadó.
- Vincze Zoltán: Történettudomány. In Dávid Gyula szerk.: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. V/2. köt. Kolozsvár, Bukarest, 2010, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kritérion Könyvkiadó, 895–919.
- I. FEJEZETHEZ**
- Benits Péter: Bevezető. In *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. I. köt. Sajtó alá rend. Benits Péter. Budapest, 2001, Balassi Kiadó, 7–23.
- Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás. I–II. *Világosság*, 2009. Nyár 111–125. és Ősz 127–137.

- Hauer Ferenc S. J.: *Katona István emlékezete*. Kalocsa, 1911, Jurcsó Antal Könyvnyomdája.
- Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002, Osiris.
- Kulcsár Péter: Antonio Bonfini és műve. In Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Budapest, 1995, Balassi Kiadó, 1009–1019.
- Kulcsár Péter: Bevezető. In Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rend. Kulcsár Margit. Budapest, 1981, Magyar Helikon, 7–22.
- Kulcsár Péter: Utószó. In *Humanista történetírók*. (Magyar Remekírók) Sajtó alá rend. Kulcsár Péter. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1157–1195.
- Lakó György: *Sajnovics János*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.
- Lékai Lajos: *A magyar történetírás 1790–1830*. Budapest, 1942, Cisztercita Rend.
- Mezei Márta: Virág Benedek és a Magyar Századok. In Virág Benedek: *Magyar Századok*. Sajtó alá rend. Mezei Márta. Budapest, 1983, Magvető, 409–433.
- Oborni Teréz: „...quem historiae Transilvanicae patrem merito dixeris...”. Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István. *Korunk*, 2011/5. 16–21.
- Pusztay János: Az „ugor–török háború” után. Budapest, 1977, Magvető Kiadó.
- Sinkovics István: Szamosközy István. In Szamosközy István: *Erdély története*. Sajtó alá rend. Sinkovics István. Budapest, 1963, Magyar Helikon, 7–29.
- Szekely György: Élmény, néphit és valóság Szerémi művében. In Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó, 5–24.
- Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest, 2008, Balassi Kiadó.

II. FEJEZETHEZ

- Ágh Attila: *A marxista történetfilozófia kialakulása*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó.
- Aszmusz, V. F.: *Marx és a polgári historizmus*. Budapest, 1873, Gondolat.
- Csejtei Dezső – Dékány András – Laczkó Sándor – Simon Ferenc szerk.: *Ész, élet, egzisztencia. IV. Történetfilozófia*. Szeged, 1994, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány.
- Iggers, Georg, G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988, Gondolat.
- Jablónkay Gábor: *Taine miliő-elmélete*. Kalocsa, 1912, Werner Károly Könyvnyomdája.
- Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, 1908, Grill Károly.
- Kornis Gyula: Dilthey történetelmélete. *Történeti Szemle*, 1912. 481–527.

- Lajtai L. László szerk.: *A történetírás mint tudomány. A történeti hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Budapest, 2007, Napvilág Kiadó.
- Nagy József: *Taine*. Budapest, 1922, Franklin Társulat.
- Ö. Kovács József: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Debrecen, 2004, Csokonai Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetnézete*. Budapest, 1970, Gondolat.
- Robinson, Dave: *Nietzsche és a posztmodern*. Budapest, é. n., Alexandra.

III. FEJEZETHEZ

- Angyal Dávid: *Emlékezések*. London, 1971, Szepsi Csombor Kör.
- Békefi Remig: *Horváth Mihály és a magyar történetírás*. Budapest, 1909, Athenaeum.
- Berzeviczy Albert: *Fraknoi Vilmos emlékezete*. Budapest, 1927, MTA.
- Bíró Sándor, dr.: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Budapest, 1960, Tankönyvkiadó.
- Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije*. Debrecen, 2005, Multiplex Media – DUP.
- Fekete Sándor: *Vasvári Pál*. Budapest, 1951, Művelt Nép.
- Fraknoi Vilmos: *Horváth Mihály emlékezete*. Budapest, 1879, Ráth Mór.
- Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok*, 1967. 233–251.
- Glatz Ferenc: Gondolatok az Eötvös Kollégiumi történetképzésről. *Századok*, 1970. 799–805.
- Glatz Ferenc: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. *Századok*, 1967. 665–678.
- Gunst Péter: *Marczali Henrik*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Hampel József: Történeti szakoktatásunk az egyetemen s azon túl. *Századok*, 1884. 167–177.
- Hazai György: *Vámbery Ármán*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.
- Hoppál Mihály: *Ipolyi Arnold*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.
- Incze Miklós: A száz esztendő Századok. *Századok*, 1967. 1174–1176.
- Jelentés a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában*. Budapest, 1883, MTA Történettudományi Bizottság.
- Kulin Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. (Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről)*. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.
- Lederer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. *Századok*, 1962. 440–469.
- Lukinich Imre, Dr.: *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917*. Budapest, 1918, Magyar Történelmi Társulat.

- Mann Miklós: A milleneumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok*, 1968. 1117–1148.
- Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875–1899). *Századok*, 1968. 205–225.
- Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000, Múlt és Jövő.
- Marczali Henrik: Horváth Mihály emlékezete. *Budapesti Szemle*, 1910. 141. 161–184.
- Marczali Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem*. Szerk. Gunst Péter. Budapest, 1982. Gondolat.
- Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, 1973, Auróra Kiskönyvek.
- Márki Sándor: *A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története*. Szeged, 1922.
- Márki Sándor: *Horváth Mihály (1809–1878)*. Budapest, 1917, Magyar Történelmi Társulat.
- Miskolczy Gyula, dr.: Az Országos Levéltár felállítása. *Levéltári Közlemények*, 1923. 6–24.
- Paksa Rudolf: Márki Sándor. *Korunk*, 2011/5. 60–65.
- Pál Lajos: Horváth Mihály (1809–1878). In Horváth Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*. Sajtó alá rend. Pál Lajos. Budapest, 1986, Gondolat. 5–17.
- R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban*. I–II. köt. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes: A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez. *Századok*, 1967. 1186–1189.
- R. Várkonyi Ágnes: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. *Századok*, 1969. 939–985.
- R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó.
- Rottler Ferenc: Katolikus történetírók a kiegyezés korában. In Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos: *Egyház, műveltség, történetírás*. Szerk. Rottler Ferenc. Budapest, 1981, Gondolat. 5–18.
- Szántó György Tibor: *Csengery Antal*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.
- Varga Zoltán: *A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban. (1851–1918)*. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.
- Wellmann Imre: Parasznépünk múltjának feltárása. *Hitel*, 1944. 225–243.

IV. FEJEZETHEZ

- Barraclough, Geoffrey: *Tendances actuelles de l'histoire*. Paris, 1980, Frammarion.
- Benda Gyula – Szekeres András szerk.: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007, L'Harmattan, Atelier.
- Bonnaud, Robert: *Histoire et historiens de 1900 à nos jours. L'histoire nouvelle. Au-delà de l'histoire*. Paris, 2001, Éditions Kimé.
- Breisach, Ernst: *On the Future of History. The Postmodern Challenge and its Aftermath*. Chicago, London, 2003, The University of Chicago Press.
- Burke, Peter: *Offene Geschichte. Die Schule der „Annales”*. Frankfurt, 1998, Fischer.
- Cannadine, David ed.: *What is History Now?* London, 2002, Palgrave Macmillan Ltd.
- Czoch Gábor – Sonkoly Gábor szerk.: *A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 1995, Csokonai Kiadó.
- Deér József: A német nemzetiszocialista történetírás. *Századok*, 1945–1946. 152–177.
- Duby, Georges – Lardreau, Guy: *Párbeszéd a történelemről*. Budapest, 1993, Akadémiai.
- Egyed Péter szerk.: *Érték és történelem*. Kolozsvár, 2008, Pro Philosophia.
- Erős Vilmos: A szellemtörténet. *Valóság*, 2008/5. 20–35.
- Erős Vilmos: Az amerikai történetírás. *Valóság*, 2010/2. 75–90.
- Erős Vilmos: Történetfilozófiai iskolák vagy irányzatok a XX. században. *Valóság*, 2008/9. 25–41.
- Evans, Richard J.: *In Defence of History*. London, 2000, Granta Books.
- Fontanini Krisztina – Kelemen János – Takács József szerk.: *Benedetto Croce 50 év után*. Budapest, 2004, Aquincum Kiadó.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.
- Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hobsbawm, Eric: *A történelemről, a történetírásról*. Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.
- Huszár Tibor szerk.: *Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban*. Budapest, 1974, Gondolat.
- Iggers, Georg G.: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, London, 1997, Wesleyan University Press.
- Jenkins, Keith: *Re-Thinking History*. London, New York, 1991, Routledge.
- Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Budapest, 1935, Franklin.
- Kelemen János: *Mi a strukturalizmus?* Budapest, 1969, Kossuth Könyvkiadó.

- Kepes Ernő: *Lamprecht történet-filozófiája*. Budapest, 1913, Rózsavölgyi és Társa.
- Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között*. Budapest, 2003, L'Harmattan, Atelier.
- Konrad, Nyikolaj: *A történelem értelméről*. Budapest, 1977, Magvető.
- Kovács Endre: *A mai polgári történetírás*. Budapest, 1962, Gondolat.
- Krausz Tamás: *Pártviták és történettudomány. Viták „Az orosz történelmi fejlődés sajátosságaitól”, különös tekintettel az 1920-as évekre*. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.
- Le Goff, Jacques ed.: *La nouvelle histoire*. Paris, 1988. Éditions Complexe.
- Munslow, Alun: *Deconstructing History*. London, New York, 1997, Routledge.
- Noiriel, Gérard: *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine?* Paris, 1998, Hachette.
- Ö. Kovács József: *A újkori német társadalomtörténet útjai*. Debrecen, 2004, Csokonai.
- Pankratova, A. M.: *A sztálini „párttörténet” és a szovjet történettudomány*. Budapest, 1949, Szikra.
- Popper, Karl R.: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*. Budapest, 1997, AduPrint.
- Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
- Revel, Jacques – Hunt, Lynn eds.: *Histories. French Constructions of The Past*. New York, 1995, The New Press.
- Ruano-Borbalan, Jean-Claude ed.: *L'histoire aujourd'hui*. Paris, 1999, Sciences Humaines Éditions.
- Sebők Marcell szerk.: *Történeti antropológia*. Budapest, 2000, Replica Kör.
- Sebők Marcell: Natalie Zemon Davis, a történetmondó. In Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre vizatérése*. Budapest, 1999, Osiris. 119–130.
- Sim, Stuart: *Derrida és a történelem vége*. Pécs, é. n. Alexandra.
- Spargo, Tamsin: *Foucault és a többszörös nemi identitás elmélete*. Pécs, é. n. Alexandra.
- Szekeres András szerk.: *A történész szerszámosládája*. Budapest, 2003, L'Harmattan, Atelier.
- Takács Ádám szerk.: *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Budapest, 2004, L'Harmattan, Atelier.
- Tosh, John: *The Pursuit of History*. Revised Third Edition. Harlow, 2002, Longman.

V. FEJEZETHEZ

- A. Történeti Szemle repertórium 1912–1930. Összeállította Hernádi László Mihály. Budapest, Pécs, 2001, Dialóg Campus Kiadó.
- Angyal Dávid: *Károlyi Árpád emlékezete*. Budapest, 1943, MTA.
- Benda Kálmán: Bevezetés. In Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1961, Gondolat Kiadó, V–XIV.
- Buzási János: A Levéltári Közlemények 70 éve. *Levéltári Közlemények*, 1993/1–2. 11–26.
- Csánki Dezső: Tagányi Károly. *Levéltári Közlemények*, 1924. 205–208.
- Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor szerk.: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Szerk. Budapest, 2009, Argumentum Kiadó.
- Csiki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)*. Debrecen, 2003, Debreceni Egyetem, BTK, Néprajzi Tanszék.
- Dénes Iván Zoltán szerk.: *Szekfű Gyula*. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Dénes Iván Zoltán: A „realitás illúziója” A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány*, 1942. 463–496.
- Erős Vilmos: A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen, 2000, Csokonai.
- Erős Vilmos: Bevezetés. In Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2005, Lucidus Kiadó, 7–46.
- Für Lajos: Szabó István. In Szabó István: *Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 7–30.
- Gergely Jenő szerk.: *Mód Aladár emlékének 1908–1978*. Budapest, 1978, ELTE BTK, Tudományos Szocializmus Tanszék.
- Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. In Hajnal István: *Technika, művelődés*. Budapest, 1993, História, MTA Történettudományi Intézete, XI–XVII.
- Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim, Miskolczy nemzetről és államról*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.
- Gunst Péter: Acsády Ignác történetírása. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó.
- Gyömrei Sándor: A magyar gazdaságtörténetírás új útja. *Közgazdasági Szemle*, 1932. 661–679.
- Hatvani Lajos: Múlthamisítók. *Századunk*, 1931. 349–370.
- Irinyi Károly: Hajnal István szociológiai történetiszemléletéről. In. *KLTE Történeti Intézet Évkönyve I*. Debrecen, 1962, 167–183.
- Istványi Géza: Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus. *Protestáns Szemle*, 1938. 118–124.
- Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. *Századok*, 1969. 1077–1103.

- Kosztai László szerk.: *Capiculum 11. Deér József emlékezete. Tanulmányok*. Szeged, 2006, JATEPress.
- Lackó Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet.
- Lackó Miklós: *Válságok, választások*. Budapest, 1975, Gondolat.
- Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Lánczi András: Álomhüvelyezés. A magyar szellemtudományok a két világháború között. *Világosság*, 1998/3. 27–47.
- Litván György – Szűcs László szerk.: *A szociológia első magyar műhelye. I–II. köt.* Budapest, 1973, Gondolat.
- Litván György: Szabó Ervin a történetíró. In *Szabó Ervin történeti írásai*. Szerk. Litván György. Budapest, 1979.
- Magyary Zoltán szerk.: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989. Makó, 1999, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete.
- Marczali, Henri: Hongrie. In *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926*. Paris, 1927, Librairie Félix Alcan. 209–218.
- Márkus László: *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez*. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.
- Mezei Barna: Utószó. In Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000, Osiris. 407–437.
- Nagy Miklós: *Takáts Sándor emlékezete*. Budapest, 1937, MTA.
- Paksa Rudolf szerk.: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, 2007, Argumentum Kiadó, Eötvös József Collegium.
- Pók Attila: A Huszadik Század körének történetfelfogása. In *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. Szerk. Pók Attila. Budapest, 1982, Gondolat. 5–17.
- Ránki György: Bevezetés. In Molnár Erik: *Válogatott tanulmányok*. Szerk. Ránki György. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó, 7–42.
- Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest, 2010, Új Mandátum Kiadó.
- Rottler Ferenc: Erdélyi László társadalomtörténeti „új rendszere”. In *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-Emlékkönyv*. Szerk. Horváth Pál, Révész T. Mihály. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 235–249.
- Sándor Pál: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. *Századok*, 1954. 373–419.
- Szigeti József: *A magyar szellemi történet bírálatához*. Budapest, 1964, Kossuth Könyvkiadó.

- Thienemann Tivadar: A positivizmus és a magyar történettudományok. *Minerva*, 1922. jan–márc. 1–28.
- Tóth Róbert: Adalékok a Levéltári Közlemények keletkezésének történetéhez. *Levéltári Szemle*, 1978. 611–619.
- Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, 2010, Ráció Kiadó.
- Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*. Győr, 1996, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. Boulder, 1976, East European Quarterly.
- Wellmann Imre: Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. *Ethnographia*, 1989. 278–301.
- Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1937, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 664–714.

VI. FEJEZETHEZ

- A Magyar Munkásmozgalmi Intézet történetéből 1948–1953*. Öszeáll. Lett Miklós, Svéd László. Budapest, 2009, Kézirat gyanánt.
- A magyar történet új szintézisének előmunkálatai. Történelmi Szemle*, 1968. 102–156.
- Andics, Erzsébet: Développement et problèmes principaux de la science historique hongroise au cours des dix dernière années. *Acta Historica*, 1955. 5–55.
- Benda, Gyula: L'historiographie hongroise des années 80. In Antoine Marès ed.: *Histoire et pouvoir en Europe médiane*. Paris, 1996, L'Harmattan, 117–126.
- Bogyay Tamás: Történetírás – történetkutatás. *Új Látóhatár*, 1979/3–4. 187–211.
- Deák, István: Hungary. *American Historical Review*, 1992. 1041–1063.
- Dippold Péter szerk.: *A Történelmi Szemle repertóriuma 1958–1982*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.
- Erdélyi István: A „kettős honfoglalás” hipotézise és ami körülötte van. *Valóság*, 2007/12. 16–20.
- Erős Vilmos: I. Tóth Zoltán (1911–1956). *Korunk*, 2011/5. 80–84.
- Fischer, Holger: *Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn*. München, 1982, R. Oldenbourg Verlag.
- Glatz Ferenc: A Magyarország története munkálatainak helyzetéről. *Történelmi Szemle*, 1971. 239–253.

- Glatz Ferenc: Számvetés. Eredmények, tanulságok a Magyarország története eddigi munkálataiban. *Századok*, 1981. 1244–1263.
- Gosztonyi Péter: A 20. századi magyar történelemkutatás Nyugaton. Klny., é., h. n.
- Gosztonyi Péter: Történelemszemlélet, történelemtudat és történeti irodalom Magyarországon. *Korunk*, 1995/4. 31–40.
- Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, 2007; Typotex.
- Hanák Gábor: Kosáry Domokos pályaképéhez. In Ferch Magda, Ormos Mária szerk.: *Hommage à Kosáry Domokos*. Budapest, 2009, Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 86–120.
- Hanák Péter: Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában. In Cieger András szerk.: *A kiegyezés*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 439–470.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János szerk.: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita*. Budapest, 1990; Kelenföld Kiadó – ELTE.
- Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.
- Institutions de sciences historiques en Hongrie. *Acta Historica*, 1958. 175–187.
- Jelentés a történettudomány helyzetéről 1968–1974. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 1976. 203–224.
- Kiss András: Jakó Zsigmond (1916–2008). *Korunk*, 2011/5. 90–100.
- Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok*, 2008. 1483–1536.
- Ligeti Lajos szerk.: *A magyar tudomány tíz éve 1945–1955*. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó.
- Miskolczy Ambrus – Szász Zoltán: Makkai László. *Korunk*, 2011/5. 85–89.
- Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. *Századok*, 1960. 45–58.
- Nagy Balázs: *Sorsdöntő idők. A Petőfi Körben és a forradalomban*. Budapest, 2007, Nagy Imre Alapítvány.
- Nagy László: Hadtörténetírásunk fejlődése a felszabadulás óta. *Századok*, 1967. 1212–1215.
- N. Pál József: Egy történész-koncepció körülményei és következményei. Pillantás a Molnár Erik-vitára. *Hitel*, 1999/2. 52–65.
- Pach Zsigmond Pál – Ránki György: A Történettudományi Intézet 25 éve. *Történelmi Szemle*, 1974. 465–475.
- Pach Zsigmond Pál: *Történetszemlélet és történettudomány. Cikkek, tanulmányok*. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó.
- Ránki György: 20 éves a Történettudományi Intézet. *Történelmi Szemle*, 1969. 165–169.
- Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, 1989, Magvető.

- Seewann, Gerhard: *Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950–1980. Die Historiographie zu Mittelalter und Neuzeit. Südostforschungen*, 1982. 261–323.
- Stier Miklós: Beszámoló az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1973–1975. évi tevékenységéről. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 1976. 239–259.
- Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-poblémák a huszadik század második felében (1984). In Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantis Program, 225–252.
- Takács, Ladislav: *Traumák és mítoszok. Beszélgetés a magyar-szlovák és szlovák-magyar kapcsolatokról Vigh Károly történésszel*. Budapest, 2006, Máty Ratio.
- Történettudományunk helyzete, eredményei és feladatai. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya Közleményei*, 1968. 23–54.
- Vass Henrik: A Párttörténeti Intézet tudományos munkájáról. *Párttörténeti Közlemények*, 1976/3. 3–35.
- Vass Henrik: *Egy életút a XX. században*. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézet, Glória Press Kiadó.
- Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Elő- és utószó: Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1965, Kossuth Könyvkiadó.

VII. FEJEZETHEZ

- Aetas-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. *Aetas*, 1993/3. 165–213.
- Bauquet, Nicolas – Gradwohl, Paul: La Hongrie et son passé: un nouveau hésitant. *Transitions*, Vol. XLIV. No. 2. 23–48.
- Benda, Gyula: L'historiographie hongroise après 1989. In Antoine Marès ed.: *Histoire et pouvoir en Europe médiane*. Paris, 1996, L'Harmattan, 229–237.
- Glatz Ferenc: Az MTA Történettudományi Intézetének beszámolója az 1986–1990. évi tudományos munkájáról. *Történelmi Szemle*, 1991. 116–128.
- Glatz Ferenc: Koncepció-javaslat az MTA Történettudományi Intézete 1990–1995. évi munkaprogramjához. *Történelmi Szemle*, 1994. 361–368.
- Glatz Ferenc: *Tudománypolitikai reformról, Akadémiáról. Beszéd, cikkek, jegyzetek 1996–1997*. H. n., 2002, Pannonica.
- Glatz Ferenc: *Új szintézis felé. Beszéd, cikkek, jegyzetek 1998–1999*. H. n., 2002, Pannonica.
- Hogyan lettem történész? A Korall körkérdése a pályaválasztásról. *Korall*, 2005. nov. 161–283.
- Kosáry Domokos: *Hat év a tudománypolitika szolgálatában*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete.

- Kosztá László – Pelyach István: *Aetas. Történelmi Szemle*, 1997. 133–135.
- Kristó Gyula: *Középkorkutatás Szegeden. Egy műhely anatómiája. Történelmi Szemle*, 1996. 125–133.
- Trencsényi, Balázs – Apor, Péter: *Fine-Tuning the Poliphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s*. In Sorin Antohi – Balázs Trencsényi – Péter Apor eds.: *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest, New York, 2007, CEU Press, 1–100.

FÜGGELÉK

PROGRAMOK, NYILATKOZATOK, BESZÁMOLÓK 1867–1984

1. GRÓF MIKÓ IMRE ELNÖKI BESZÉDE A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1867. JÚLIUS 2-I VÁLASZTMÁNYI ÜLÉSÉN

Tisztelt választmány!

Egyesületünk megalakulása két tekintetben különösen fontos: mert a történetművelés mezején egy magasb stadiumot jelöl, s mert tanúsítja, hogy alkotmányunk új életre ébredésével az egyesülési szellem a tudomány mezején is mindinkább erősödik köztünk.

A magyar tudományos szellemnek általános ismertető vonása a történetkedvelés; de éppen oly általános a Homer-féle hősies elem, a regényes, olykor mesésségre való hajlam is. Itt van kútfeje történelmi mondáinknak. Sok hős kaland, mesés krónika, szent és nagy királyok élete s csatáik dicsőítő leírása: a nemzeti és polgári életnek amazok hullámai alá mintegy belemerülése – mind innen származnak.

Ezeknek megvan az a szép és jó oldala, hogy folyvást táplálják a nemzet harcias szellemét, s hogy magas példányképeket látó, azok nyomán járó nép természetes irányává lesz a magasra törés.

De komoly küldetésű nemzetnek főként a valóra kell törekednie, tudományban és műveltségben szintúgy, mint a politikai és társadalmi életben. A való megismerésére, valódi politikai érettségre pedig egy tudomány is biztosabb ösvényen nem vezet, mint a történettudomány. Míg lepke után szalad a gyermek, senki sem mondja ifjúnak; míg történeteink mesés hajdanán és mythologiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes címe.

Nekünk is sokat kell változtatnunk történetírásunk irányán. Az idő ráért, az elmében van fogékonyság: csak ki kell mutatnunk az utat, kijelölnünk a továbbhaladás irányát.

Emelkedjünk magasb szempontra, és lássuk a történetírásnak művelt népeknél való fejlődési stadiumát. Mint a föld felületét borító hegygerincznek havas csúcsai: úgy emelkednek ki ezek a népek történetének nagy óceánján.

Nézzünk csak végig rajtok.

A népek íráselőtti kora, midőn hont keresnek, társadalommá alakulnak, a mesés-történelmi korszaknak mondható. Ezt többé-kevésbé mindenütt homály fedi, vagy mythos pótolja. Nekünk közel 300 évünkről nincs egykorú nemzeti frónk. Sajnálunk kell, de egészen hagyományokkal pótolnunk – a történetírói pragmatismus ellen van.

Második korszak a krónikaké. A legtöbb közérzéssel bírók fel kezdik jegyezni amit hallanak, olvasnak. A regényes a való történet közé vegyül, a subjectivitas és képzelet, a mondák és hallomások tágas tért nyernek; a történetek kiömlő forrása csermellyé alakul, melyet iszap és kristály-csepp egyiránt alkot.

Ezt a háborúk mesékkel vegyes történeti korszaka váltja fel: midőn a részvevő bajnok, vagy a szemlélő honpolgár, tűzhelye mellett, hallomásból, vagy egykor létező, de elveszett feljegyzések után leírja a híres királyok és hadvezérek viselt dolgait; melyben mi is bővelkedünk, de éppen itt vajmi sok az igazítani, irtani és feledtetni valónk!

Következik az adatgyűjtés kora, midőn az öntudatra ébredt történetírási ösztön a kútfőket nyomozván, eleinte kéziratban gyűjti össze, később nyomtatásban közli, s kisebb alkotásokban, a történet egyes részeinek összeállításában kísérli meg erejét.

E különböző fejlődési mozzanatok körét bezárja a kútfők megbírálása, a reflexiók és történeti öntudatosság kora, midőn a magasb műveltségi fokra emelkedett nemzeti értelem a történetírás tárgyát és mezejét átvizsgálván: a dolgokat és írott történeteket szemle alá veszi, megbírálja, a mesés elemet elveti, a hagyományokat, történetírást az életoktatás színvonalára emeli, lehetségessé tevén oly történelmi mű megalkotását, mely a nemzetet polgári ösvényén vezesse, és – a mi végcél – politikájának kalauzává váljék.

A ki a magyar történettudomány és történetírás fejlődési folyamát ismeri: látni fogta, hogy mi, az előbbi fokozatokon áthaladva, eljutottunk a magasb pálya küszöbére, s az adatgyűjtés és történetírás tudománya köztünk feladatának tiszta tudatával bír; de hogy teljesíthesse, még sok szükséges. Ezért egyesületünk fontosságát jelző eszméimet kissé ki kell fejtenem.

Első teendőnk, hagyományaink körül: a mondai elemet határozottan a költészet terére utalnunk. A történetírás építsen pozitív alapokon. Kútfőinket szigorúan meg kell bírálnunk. Ami írva van, történész előtt nem mind hiteles; hitelességét ki kell mutatni. A történetírók közül meg kell különböztetnünk azokat, a kik hiteles adatokból, törvényekből, oklevelekből – és ismét a kik hallomás után dolgoztak; az előbbieket teljes figyelmet érdemelnek: utóbbiak óvatosan használandók, valamint a compilatörök is, kik mesét valóval, igazat regényessé, tényeket koholmánnyal, kútfőidézéssel, bizonyítás, bírálat és meggyőződés nélkül összevegyítnek. A nemzeti ábrándokat történetírásunkból zárjuk ki.

Hassunk oda, hogy a lelkiismeretes történetbúvárnak, aki elmohosult okleveleket olvas el, feliratokat fejt meg, építészeti emlékeket elevenít fel, ős romokat fed le, aki gazdagítja, rendezi, fejtegeti, világosítja a nemzeti történetírás anyag-tárházát: legyen érdeme elismerve, fáradsága jutalmazva, neve becsült, személye kitüntetett; ellenben a kik történeteinkbe felszívódott előítéletek, történeti alap nélküli hagyományok, mesék, önbálványozásra vezető regék kedvelői, utánírói – hitelre ne találjanak.

Szükség továbbá, hogy történeteinket nem elszigetelten, hanem a szomszéd népekével kapcsolatosan írjuk meg; különben egyoldalúságba esünk. Helyzetünk és erőnk túlbecsülését, a nemzeti elfogultságot kerüljük; ennek levetkőzése nélkül politikai állásunkat soha nem fogjuk fel helyes nézpontból. Mint együtt élünk a birodalom és Európa népeivel: úgy egyeknek kell elismernünk a jóllét és műveltség, a jog és szabadság, a népek és emberiség érdekeit.

...

Egyesületünk alakulási céljáról is kell egy két szót szólnom. Ez szintén a magyar történetírás magasb színvonalra emelkedését jelzi. A múlt században tudomány-szerető egyének a köz- és magán-levéltárakat átbúvárolván, gazdag történelmi anyagot gyűjtöttek össze; egy-kettő nyomtatásban is kiadta. Századunkban a Magyar Tudományos Akadémia megalakulván, történelmi osztálya önállóan műveli e tudományágat. Nem rég történelmi bizottságot alakított, ennek feladatául tűzve: régi kéziratok és új szerkesztmények kiadását. Mindenik szükségét pótolta, de ama szükségét nem elégítik ki, a végcélnak teljesen nem felelnek meg. Tovább kell mennünk. Szélesebb körben szerezni a tudománynak művelőket: a levéltárak ismerőit, búvárlóit közt, azon szerényebb körökben, melyek, a nélkül, hogy a tudós névre tartanának igényt, a nélkül, hogy az Akadémia figyelmét jeles munkáikkal magukra vonni idejök vagy becsvágyuk volna, mint kedvelői a tudománynak, annak egy vagy más ágával, vagy csak egy részletével foglalkoznak – egyik vagy másik megye, város avagy község, egyik és másik család levéltára kincseit, városok, községek, vagy csak családok történeteit ismerik, vagy azokhoz, s így az összes hazai történeteikhez is; adalékokat nyújtani képesek. Gondoskodnunk kell, hogy szaktudós hazánkfiak által a történetnyomozás érdekében utazásokat, méréseket, helyfelvételeket, oklevél-másolásokat lehessen eszközölni; igyekeznünk kell jutalmakat tűzni, jeles munkákat díjazni, a tehetséget serkenteni. Továbbá meg kell nyernünk a hazai történelem összes kedvelőinek részvétét, erkölcsi és anyagi támogatását, nagy és kis Maecenasokat – kik nélkül soha sehol sem virágozik sem tudomány, sem művészet – alapítóknak és részvényeseknek. – Mit tehetnek ily egyesületek a tudományok előmozdítására, látjuk Angolországban, melynek számos, a tudományok fejlődésére nagy befolyású intézetet, nem kormányi subventio, hanem a művelt közönség részvéte alkotta és tartja fenn.

S midőn a történetkedvelők egész seregét hozza érintkezésbe az ily egyesület az adatokat bíráló tudományos törekvésekkel: mind szélesebb-szélesebb körben terjed azon kritikai szellem, mely a nemzet tudósait a kor színvonalán álló művek írására, a nemzetet az ily művek megértésére, élvezésére képesíti, s a történelmi igazságok, a nemzet múltjában rejlő összes tanulságok közkinccské tétele által a politikai érettség magas fokára emeli az egész nemzetet.

Ezek egyesületünk jövő működésének lelke előtt lebegő előképe, körvonalai.

Előre tehát! A haladás zászlója kezünkben, lelkesítő önbizalommal és átható lelkesedéssel tartsunk felé. Gyűjtsük össze múltunk fenntartásraméltó minden romját és tiszteletreméltó emlékét; adjunk adatot adathoz, dolgozzunk, írjunk, kitől mely téren telik; tegyük filléreinket elvbarátaink fillérei mellé. – A porszem hegyé magasodik, a sok csepp tengeré alakul; a közérővel egybegyűjtendett tudományi anyagra rá fuvall egykoron a történetírói hatalmas szellem, s a múlt idők nagy alakjai megelevülnek, és az ünnepezt történetíró s a magyar történelem tiszteletreméltó helyet foglalandnak nagy népek történetírói és történetírása mellett. Adja Isten!

Századok, 1867. 12–16.

2. HORVÁTH MIHÁLY ELNÖKI BESZÉDE A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT LELESZEN, 1871. SZEPTEMBER 12-ÉN TARTOTT ZÁRÓÜLÉSEN [RÉSZLET]

[...] Önöknek, Uraim, kik a tudomány szentélyébe eléggé beavatva vannak, úgy hiszem alig kell mondanom, hogy azok, kik e miatt kicsinylik Társulatunk működését, nagyban tévednek, s hogy ők sem általában a történelmi tudomány feladatát, sem különösen hazai történelmünket nem ismerik.

Mert vajon, minek s milyennek kell lenni a történelemnek, hogy céljának, feladatának teljesen megfeleljen? E kérdésre már a római nagy szónok és bölcs M. T. Cicero megírta a választ, mondván: hogy „a történelem az idők tanúja s az élet tanítómestere”. A történelemnek tehát, hogy feladatának megfeleljen, tanúskodnia kell az idők minden viszonyairól; meg kell fejtenie az időben előforduló események minden indokait, ki kell hüvelyeznie azok rejtélyesebb oldalait s minden következményeit, hogy valóságos tükre legyen az időnek; át kell ölelnie az egész emberi életet, miként az lefolyt minden kisebb s nagyobb eseményeivel, s az ezek előidézésében munkás rugonyokkal; át kell ölelnie s visszatükröznie az emberi életet minden nem csak lármásabb, csattanósabb, de minden csekélyebbeknek látszó részleteivel is, mert csak ezek összessége alkotja az életet, mert igen gyakran figyelemre is alig méltatott okokból erednek a legnagyobb horderejű események. És csak így, ha az életet összességének teljében, minden oldalairól concret positivitással tükrözi vissza, válhatik a történelem azzá, minek hogy céljának megfeleljen, lennie kell: az élet tanítómesterének.

Alkalmazzuk már e rövid, csak futólagosan vázolt elméletet hazai történelmünkre, s kérdezzük: vajon tanúja-e az az idők minden viszonyainak? Vajon átfogja s visszatükrözi-e az minden oldalairól, minden viszonyaiban s részleteivel a nemzeti életet?

Fájdalom, nem! Én legalább, ki már körülbelül negyven év óta foglalkodom nemzeti életünk letűnt korszakainak tanulmányozásával, úgy érzem, úgy tudom, hogy hazai történelmünk, bár elég terjedelmes könyvekben van is megírva, még koránt sem öleli át s tükrözi vissza nemzetünknek s az abban egymást fölváltott nemzedékeknek egész életét minden oldalú viszonyaiban. Úgy tudom, hogy van a nemzeti életnek több részlete, melyek eddigelé csak igen hézagosan s hiányosan vannak kifejtve s visszatükrözve, sőt nevezhetnek több olyant is, melyek még érintve is alig vannak.

Tekintsük csak röviden s futólag hazai történelmünk jellemét. Első tekintetre is úgy látjuk, hogy abban a nagy politikai események, melyek fényökkel, zajokkal a nemzetet eltöltötték, a nemzeti hiúságnak és chauvinizmusnak hízelegtek, vagy következményeikben az egész nemzetre vagy annak nagy részére kihatottak, jelentékenyebb változásokat, haladást vagy ideiglenes súlyedést hoztak elő – első tekintetre is látjuk, mondom, hogy ezek meglehetősen terjedelemben, számos esetben még apróbb részleteikkel együtt kifejtve, elbeszélve léteznek. Ugyanezt mondhatjuk azon kisebb-nagyobb harcokról, voltak legyen azok támadó kül- vagy belharczok, melyek zaja hazánk határait, többé kevésbé pusztítva, diadallal vagy vereséggel, a biztonságot, szabadságot, jólétet emelve vagy alácsúsztatva lezúgott. Még nemzetközi viszonyaink is tűrhető világba vannak helyezve.

Úgy látjuk, hogy a nemzeti életfolyamnak leginkább ezen három oldala körül forog összes történelmünk. Mondhatnánk talán, hogy még e három irányban is több helyt

hézagosságot találunk az indokok megfejtésében, a folytonosság kimutatásában. És még nagyobb valószínűséggel mondhatnánk, hogy a letűnt nemzedékek minden politikai intézményeit, közéletük minden jelentékenyebb mozzanatát sem ismerjük eléggé kimerítőleg. A cselekvő, irányadó egyéniségeknek pedig, melyeknek tulajdonságai, erényei és bűnei, gyöngeségei s hibái, szenvedélyei s fogyatkozásai gyakran feltételező befolyással hatottak az események alakulására, a fejlemények előnyös vagy káros voltára – még ezeknek jellemrajzait sem bírjuk számos esetben eléggé híven s kidomborítva előállítani.

De ha mind ebben nem volna is hézag és hiány; ha történelmünk már teljes hűséggel s kimerítőleg tükrözné is vissza nemzetünk egész politikai életét, minden intézményeinkkel, ezeknek minden időnkénti módosulásai- s átalakulásaival; ha teljesen bírni is az idegen támadások visszaverésére, az elnyomott, megcsönkített szabadság visszaszerzésére vívott kül- és belharczok, felkelések s forradalmak történetét; és végre, ha kimerítő pontossággal s hézagatlan folytonosságban ismernénk is már eleink minden nemzetközi viszonyait, béke- és háború-szerződéseit: vajon nem maradt volna-e már semmi teendőnk hazai történelmünk mezején? Vajon csak ezen három-négy oldalú viszonyokban van-e összefoglalva s kimerítve a nemzet összes élete? Csúppán ezekből áll-e az, mit e tartalomdús szóval jelzünk: civilisatio?

Ki nem tudja mily jelentékeny szerepet játszanak a nemzetek életében, haladásában vagy hanyatlásában az úgynevezett erkölcsi érdekek: a tudományok és művészetek, a vallások és erkölcsök mibenléte, a vallási felekezetek egymás iránti jogviszonya, a hitélet kisebb-nagyobb élénksége, a köz s a családi erkölcsök tisztaságának különféle fokozata, a fölvilágosultság és értelmi sötétség, az előítélet, vakhit és babona? Ki nincsen meggyőződve, hogy a művelődési eszközöknek, a sajtónak, iskolának időnkénti állapota, a tanrendszer minősége, a tanszabadság foka, a tanszakok tekintetében uralgó divat, mondhatni elhatározó befolyást gyakorol a külön népek, nem különben mint ugyanazon nép külön nemzedékeinek haladására vagy súlyedésére, virágzatára vagy pangására? Kell-e vajon még azt is említenem, mennyire függ a nemzet vagyoni állapota, s evvel együtt műveltsége, virágzata, súlya, hatalma s befolyása megszokott mindennapi foglalatosságaitól, iparától, kereskedelmétől, forgalmától, s ezeknek feltételező körülményeitől, a forgalmi s közlekedési eszközök mi karban lételetől? És a jólétnek, virágzatnak mennyire feltételező tényezői a közerkölcsiség, a családi s házi élet mibenléte; a divatozó koreszmék, szokások stb. minősége?

Igen is, mindezeknek összegéből s mozaikszerű kapcsolatából és egymásra való kölcsönhatásából áll a nép, a nemzet élete. S a történelemnek, melynek feladata, hogy a nemzeti élet tükre legyen, ha minden igényeket kielégíteni akar, az élet mind ezen ágait át kell ölelnie, azokat korszakonként, emelkedések vagy hanyatlásuk különféle alakzataiban s folytonosságukban előtűntetnie.

Kérdem már: ilyen-e már nemzeti történelmünk? És ha, fájdalmasan bár, de tagadólag kell válaszolnom: vajon nem az-e ennek legfőbb oka, hogy eddigelé leginkább a csattanósabb politikai s nemzetközi életre, a harcok és forradalmak zajos eseményeire vonatkozó adatok gyűjtettek hasonlíthatatlanul nagyobb szorgalommal, mint azon okmányok, melyek a közműveltségi állapotokat, az erkölcsi érdekek mibenlétét, a csendes, zajtalan, s ezért a figyelmet könnyen is elkerülő, mindennapi élet viszonyait tüntetik föl?

Való igaz, értelmes új korunkban ezekre is kiterjedt már a figyelem, s egynémely szorgalmas búrunk kitartó ügyekezete jelentékeny adalékokkal járult már nemzeti életünk, ezen talán kevésbé, érdekesnek látszó, de annál tanulságosabb, s mondhatjuk, hasznosabb oldalainak felvilágosításához. De mily kevés ez ahhoz, a minek még összegyűjtenie kell, hogy történelmünk közmíveltségi, értelmi s erkölcsi oldalait is kellőleg visszatükrözhesse nemzeti életünknek! Mennyi még a hézagosság minden lépten-nyomon!

És mind ezen adatokat lehetőleg teljesen összegyűjteni, rendezni s kritikailag megrostálva a tudomány használatára előkészíteni, leginkább a Történelmi Társulat föladata. Meg vagyok győződve, úgy érezzük ezt mindnyájan, kik e Társulat tagjai vagyunk.

Nem volt-e tehát igazam, tisztelt tagtársak, azt állítván, hogy sem általában a történelem feladatát, sem különösen hazai történelmünket nem ismerik, a kik Társulatunk működését az aprólékos adatok összegyűjtésében, s e mostanihoz hasonló levéltári kutatásokban kicsinylik?

Igaz ugyan, hogy egy-egy levéltár átbúvárlása néha vajmi csekély eredményt mutat elő! Mert fájdalom, az emberek minden korban nagyobb figyelmet fordítottak a szokatlan, zajos, csattanós eseményekre, mint a köznapi élet zajtalan, de áldásdús foglalkodásaira; nagyobb buzgalommal jegyezgeték föl a szenvedélyeiket fölizgató, az érzelmeiket megragadó bűnt s iszonyatos, dúlásaikban válságos jeleneteket, mint a csöndes erényt s a szellemi és erkölcsi tevékenységnek eredményeikben jótékony, nemes születményeit. S innen van, hogy néha hosszabb időt igényelt, fáradsalmas búvárlatnak is vajmi csekély a gyümölcse.

De ne csüggedjünk, tisztelt tagtársaim! A kitartó, nemes célú munkának nem maradhat el eredménye. Ha mi ezen levéltári kutatásokat számos éven át folytatjuk; ha az ország külön vidékein létező, kisebb-nagyobb levéltárakat szorgalmasan áttanulmányoztuk, s ezekből nagyobb részben összegyűjtöttük azon adatokat, melyek közmívelődési állapotaink történetének egyes jelzői, s nemzeti életünk nagy kertjének mind meg annyi virágszájai: akkor büszke öntudattal fogjuk érezni, hogy Társulatunk megoldotta feladatainak legfáradtságosabbikát, de egyszersmind, legszebbikét s leghasznosabbikát is. És akkor, ne kételkedjünk, föl fog tűnni nemzetünk keblében a hivatott művész is, ki ezen virágszálakat, nemzetünk dicsőségére, egy bokrárába fűzve, meg fogja írni nemzeti életünk kimerítő, tanulságos történelmét.

Századok, 1871. 587–591.

3. SALAMON FERENC: A TÖRTÉNELMI VIZSGÁLATRÓL (1873) [RÉSZLETEK]

Ahol törvény nincsen, ott igazság sincsen; és ahol igazság nincsen, ott nincsen mit tanulnunk. (Kerekes Ferencz)

[...] Áll a fentebbi mottó hát megfordítva is: ahol tanulság nincs, ott igazság sincs. A történelemben az egykorú vagy közel egykorú emlékiratok és krónikák adatai gyakran magokban is ily tanulság, s azért igazság nélküli mendemondákat közölnek. Gyakran több ily krónika hasonló üres helyeinek összeállítása és kombinálni akarása még nagyobb valótlanságokra vezetheti a dolgok természetét nem mindenek fölött szem előtt tartó történetvizsgálót. A hitelesekül elfogadott régi forrásokból mozaikszerű összeállításokat készítő történetírók azt vélik, ily módon leghívebbek a múlt korok szelleméhez. Meg vannak győződve, hogy magokat a hiteles tanúkat beszélgetvén, föl vannak mentve az alól, hogy magok vélekedjenek. Mind csak ebből áll előadásuk: ez ezt mondja, a másik azt mondja, a harmadik meg ezt – én pedig hallgatók. Ez a teljes objectivitás, sőt művészet hírében álló feldolgozási módor.

Csudálom, hogy oly gondolkodó fő is, mint Stuart Mill, azt tartja legjobb történetírónak, ki az egykorú adatokat a magok valóságában beszélteti.

De én azt hiszem, ezen eljárás és ezen nézet a történelmet megfosztja azon jogától, hogy tudománynak tartassék a jelenkori értelemben. Mert a mai tudomány azon kívül, hogy mi történt és hogy történt, tudni akarja s főképp ez teszi tudománnyá, miért történt. A historiát az alapos indoklás teszi tudománnyá.

Ha ez áll, igen szembetűnő az, hogy az egykorúak adatainak összeállítása nemhogy tudománnyá tenné a történelmet, hanem gyakran kivetkőzteti tudományos jelleméből. Mert csaknem a legújabb korig a régi emlékiratok szerzői majd soha sem tudják megmondani a valódi indokot. A középkori író a legtöbbet csudatételekből akar magyarázni. Csuda és tudomány! melyiket válasszuk? Mikor a nagy szerencsétlenségeket nem az égi jelekből hirdetik, vagy a megszabadulás nem buzgó imádság s erős hit műve is, – a középkori író nem tartaná magát írónak, ha mind csupa superlativusokká nem nagyítaná a pozitív tényeket. Rhetor és historicus meg nem fér egy kalap alatt. De újabb korban is, hányadik az a legszemmellátottabb tanú is, kinek az indokokat illető ítéletében bízni lehetne? – Nem ma is a legmindennapiabb tünemény-e, hogy igen nagy eseményeket csupán egyes vezérszerepet játszó ember jelleméből s néha csupa szeszélyből akarnak magyarázni? – holott maga a tudomány a politikában is tovább haladt már. Tudja, hogy nincs esemény, mely csupán egy okból történne, s nincs, mely egészen pillanati véletlen műve volna. Régóta előkészített körülmények és uralkodó eszmék hatalmasabb tényezők az egyéni akaratnál. Sőt el lehet mondani, mentül nagyobb eszű ember a vezérszerepet játszó, annál kevésbé cselekszik a létező körülmények és egyéni akaratján kívül eső tényezők számbavétele nélkül. A gyöngébb eszű meg éppen bábja és sokszor áldoztatja ezen külső tényezőknek, melyek uralkodnak rajta.

Mindenki láthatja tehát, hogy azok tévedhetnek leggyakrabban a történelmi igazság dolgában, kik nagyon hozzátapadva a közvetlen adatok betűjéhez, a krónikák elbeszéléseihöz, nem mernek távolabbi, közvetett indoklásokat keresni.

Nem egy kül- és belföldi történetíró igen korlátolt értelemben látszik venni Verulam Bacon inductív vizsgálati módszerét. Igaz, hogy az inductív vizsgálat alapjai az adott tények és adatok. De ha a nyomozó bármely szakban egyebet nem cselekszik, mint összeállítja az adatokat, csak az első lépést tette meg az inductív vizsgálódásra, s ez esetben még azt sem egészen. Egy második lépés ezen adatokat úgy tekinteni, mint megannyi láncszemét egy magasb rendű törvénynek. S csakugyan szokott is mutatkozni minden adatcsoportban valami általános eszme. De az inductio ezen mutatkozással be nem éri. Meg kell győződni más bizonyítékokból is, valóság-e, ami mutatkozik? Ez pedig úgy történik, hogy az ember kérdést tesz föl ama valónak látszó törvény igazságára és nem igazságára nézve. Ehhez új historiai tényeken kívül szükséges a már ismert elmélet és a rokon tünemények analógiájának szövéténe, melyek verificálják vagy elvetik az előbbi fölvételt. Egy szóval az inductív módszer természetével ellenkezik az adatoknál való megállapodás, ha mindjárt ez adatok kétségtelen tények volnának is. Az inductív vizsgálat célja éppen a tények fölött uralkodó erők és törvények föllelése. Ámbár tényekből indul ki, de szintoly része van benne a deductionnak is, miután az ismert elmélet igazságát próbálja a vizsgáló, mintegy a priori, ráalkalmazni a tényekre. Ez mintegy a vizsgálat matematikája, mely szülőanya volt minden hypothesisnek.

Tudva van, a hypothesisek mily nagy szerepet játszanak a legexactabb tudományokban, s mily dicső fölfedezésekre vezettek különösen a matematikai tudományokban. Fölfoghatlan azért, hogy, miután a legbizonyosabb tudomány, az astronomia, nem restelli hypothesisekre építeni állításait, a talán leginkább rászorult tudomány, a historia, vonakodva ejti ki csak nevét a hypothesisnek, mintha azzal szabad tér nyílne arra, hogy a vizsgáló a történelem valósága gyanánt saját képzelete művét adja az olvasónak! A hypothesis nem a tetszés szerinti elcsavarás. Korántsem csupa hozzátétel vagy kény szerint való ráfogás az, hanem egy általános törvény, mely közvetlen tapasztalataink nyomán fel nem lett volna található, s mégis a tapasztalati adatok egyhangúlag, vagy kevés eltéréssel igazolják. Hogy a mai naprendszer bolygói kezdetben egy gömbbő voltak forrva a nappal s apránként szakadoztak ki belőle, azt Laplace nem láthatta telescoppal; de a mechanika elmélete egybevetve a tapasztalati tényekkel, öszhangzólag elfogadandónak bizonyítja eme teljességgel sem okiratokban, sem más monumentákban meg nem található fölvételt, ami pedig nem kis fontosságú világ-történelmi esetre vonatkozik.

Az emberi események történetében a hypothesiseknek még nagyobb szerep jutott, mint az égi és földi természettudományokban. Itt nem csak abban kell vezetniök a vizsgálót, hogy a tényekből általános törvényt olvashasson ki, hanem már az első kiindulásnál is szükség van rájuk. Mert a történetvizsgáló adatainak nagy része még nem tény, mint a természet tüneményei. Először még próbára kell őket tenni, vajon ezen adatok valóban tények-e? – Ez sokszor nagy kérdés. Vannak ugyan oly tények a történelemben, melyek első tekintetre is kétségbe vonhatlanok. De ezek legtöbbször éppen az indirect tények, melyeket nem historiai olvasmányul írtak az egykorúak, hanem más practicusabb célra egész jó hiszemmel állítottak ki. Ilyenek mindenekfölött az adományozási és másnemű hivatalos okmányok. De még ezek hitelességének megítélésére s egyes adataik szabatosságának constatalására sem elég e papírnemek és betűk vizsgálata. Azon oklevél-másoló, ki másnemű ismereteket fel nem használ, a legbadarabb

értelmetlenségeket írja nem egyszer. Aztán gyakran egy oklevél egész tartalmának hamis volta kitűnik az eredeti vizsgálata nélkül is – magából a tartalomból.

A betűhöz tapadó historia-csinálás részint azon kegyeletes érzelemből foly, melylyel egy-egy bűvár viseltetik az általa kedvelt régi kor emlékeihez, részint azon balhiedelemből, mintha az újabb kor tudományának szelleme, mely ezen szakban is inductív akar lenni, követelné meg a szó szerinti ragaszkodást az úgynevezett források adataihoz.

De bármiből ered ezen eljárás, annyi bizonyos, hogy a történetírás szelleme fuldokolni kezd a csupa adatok halmaza alatt, s hogy ezen vélt hűség vezet gyakran a legnagyobb valótlanságokra, sőt képtelenségekre, oly elbeszélésekre, melyeknek egyes eseményei ha mind másképp folytak volna, akkor talán lehetne bennök tanulság és valószínűség; csak úgy nincs bennök mindez, amint elő vannak adva.

A történetkutatás, s maga az adatgyűjtés elveszti minden iránytűjét, ha nem tekintjük az adatokat megannyi igazság láncszemeinek, s értékeket és hitelöket nem bíráljuk bizonyos hozzájuk intézett kérdések szempontjából. Leggyakrabban eset az újabbkori történetírásban, hogy az író nagy gondnal és szabatossággal, sőt bizonyos tervszerű berendezéssel állítja össze, csoportosítja az adatokat. De hiányzik az előadásból az inductív kutatás azon része, mely föltett kérdések szerint az összes adatoknak bizonyos törvényszerűségét tüntetné föl. Ugyanazon kérdésekre, melyek önkénytelenül támadnak minden olvasóban a különben érdekes adatokból, néha semminemű feleletet nem találunk a műben.

Föltett kérdésekre feleltetni a tényeket nemcsak a természet-tudományok kiváltsága. Az inductív módszer ezen lényeges oldala nagy mértékben és rendkívüli sikerrel alkalmaztatik mintegy félszáz év óta egy egészen az embert illető tudományban, a nyelvészetben. Az adatok felhalmozásának és classificálásának türelmes munkája mellett, a hypothesisek, azaz: a tényeknek általános törvény alá vonása hatalmas elősegítője ezen érdekes tudománynak – kivált, ha nem zavarná az inductív módszernek egy ellensége, mely a historiában is akadály –, ez pedig a nemzeti és fajbeli elfogultság.

Az inductív vizsgálat sikerét részben vagy egészben is illusoriussá teheti az elfogultság bármily neme. Ha néhány adatból oly generálisítás alkotható, melyet egy vagy más okból, pl. valami újnak felfedezése ingeréből, szeretünk hinni, – nem szabad azt magunkévá tenni, mielőtt más úton is kielégítő bizonyítást nem nyert. Teljesen alá kell vetnünk magunkat a vizsgálatból kijövő „igen” vagy „nem” feleletnek és ítéletnek, s hogyha a „nem” a válasz, föl kell hagyni a kedvencz eszmével, másképpen tenni föl a kérdést. Nyilvánvaló tehát, hogy a tudományos vizsgálat elvesztheti minden értékét az elfogultság bármely nemével.

Nem tartozik rám, különösen ezen helyen, mutogatni, hogy a nyelvészet sem ment egészen a részrehajlás bizonyos nemétől. Éppen az általánosításba befoly a fajbeliségnek oly elfogultsága, melyet a nyelven kívül más historiai körülmények által részemről indokolva nem látok.

De magában a történelmi kutatásban odáig megy ezen részrehajlás, hogy még a jobb ízlést is kellemetlenül érinti.

A különböző nemzetek történetírói kisebb-nagyobb mértékben részrehajlók saját nemzetök iránt – ez a legszokottabb elfogultság, melyet, mint nemes indulatból származót, nemcsak megbocsátanak, hanem dicsérni is szoktak. Különösen egy-egy nemzet

történetéről az az általánosabb vélemény, mintha annak fő kötelessége volna az ősök folytonos magasztalása által élesíteni a nemzeti büszkeséget. Vannak hízelgők, kik ezt tudva oly esetben is, midőn az igazság kiáltó óvást tesz ellene, kiknek minden historiai nevezetesség vitéz, feddhetlen, derék férfiú, s a nemzet saját hibái miatt soha sem szenvedett vereséget, vagy ha mégis a mostoha sors ezen csapást ejtette rajta, az a vereség sokkal kisebb volt, mint a hogy a szomszéd nemzet historicusa szintoly nemzeti hűségéből állítja. Ezen, különben sokszor nemes indulatból nem speculatióból folyó nemzeti dicsekvés a mily kellemesen hangzik az illető nemzet olvasóinak, – szintoly visszataszító s néha undorító minden idegen nemzetbelire nézve, nemcsak a szomszédbeli előtt, ki tán ősei kisebbsítését látja ama dicsekvésekben, hanem a távolabbi nemzetbeli olvasó előtt is, ki mentül elfogulatlanabb gondolkodású, annál inkább hitelvesztettnek tartja az ily dicsekvésekkel teljes historiát. Olvassa el bármely nem német nemzetbeli Weber egyetemes világtörténetének a németekről szóló fejezeit. Eszébe jut minden fűzfapoéta, kinek élmélygős verseit olvasta.

A historiát politikai iránynak feláldozván, azt hiszem, nem nyer vele maga a politika sem. A nemzeti nagyság stíljévé semmi sem ellenkezik jobban, mint a dicsekedő természetű kicsinyeskedés. Őszintén elmondani, csatát veszítettünk, vereséget szenvedtünk, vagy éppen s ebben a korban a nemzeti életerő meglankadt, sőt voltak marandó hibái is a nemzetnek – nem olyan vallomások, melyek kizárnák azt, hogy nem voltak e mellett győzelmei, egy-egy korban nem emelkedett magasra, s nem voltak marandó szép vonásai is a nemzeti jellemnek. A politika annak venné legnagyobb hasznát, ami világosan constatálja mind a kerülendő hibákat, melyek felé hajlunk, mind azon erős oldalakat, melyeket fejleszteni kell. Aztán annak, hogy, mint mondani szokták, a nemzeti önérték ébresztése legyen a cél a historiaírásban, buzgalommal való tulhajtása azt a káros következtetést vonhatja maga után, hogy az önérték elbizakodássá fajul. Már pedig az elbizakodás szintoly gyászos következtetés lehet, mint a desperatio. Jenához a porosz, Sedanhoz a francziát az elbizakodás vezette, s Mohácsnál vagy Nikápolynál sem a csüggettség döntött oly határozottan ellenünk.

És végre arról vagyok meggyőződve, hogy ha a historiát sikerül valakinek teljes hűséggel megírni, ha eloszlik is netalán egy-egy addigi dicsekvéstárgy, egészen új, addig alig sejtett érdemek és szép vonások kerülnek napfényre, melyek a mellett, hogy egészen nemzetiek, egyszersmind emberiek is lesznek, melyeket más nemzet is tanulságosoknak és élvezhetőeknek fog találni. A művészi történetíró és a kontár közt az a különbség e részben is, ami egy shakespearei költő és egy hazafiasan mesterkedő drámaíró közt. Az első alakjai a mellett, hogy angolok, egészen emberi valóságok, az utóbbiéi meszelt arcú függönyszagatók, kikben minden tettetett és csinált, s azért kevesbbé képzelhető és elhihető, bármily nemzeti cifraságokkal vannak decorálva, mint amazok. És valóban a historiai hűséget csak az emberek jellemzéséből is meg lehet ítélni. Mentül inkább van a hősöknek hazafias érzéseiken kívül jellemző emberi vonásuk is, ha mindjárt gyengeség is vegyül hozzá, annál jobban megközelítik a történelmi hűséget, s annál nagyobb hatást tesznek az olvasóra.

A historiának a napi politika szolgájaként tétele nem sokat használ a politikának; de mindenesetre kártékony a historiai kutatások szempontjából. [...]

Nem azt állítom én, hogy a történelmi dolgok előadásában teljes objectivitás követendő. Ez úgy szólván lehetetlenség. Mentül több lélekkel ír egy történetíró, annál

jobban ki van téve annak, hogy ami iránt mélyen érdeklődik, azt több hévvel adja elő, s e hév észrevétlenül is erősebb vonásokra ragadja, mint amennyi tán a szigorú valóság volna. A megírás, compositio az idealismus bizonyos mértéke nélkül el nem lehet. Tehát nem ezt értem alatta, s nem is a historia-írásról van szó.

Itt csupán a vizsgálat útjait és módjait akarom általánosságban fejtegetni, melyek a helyes irányt gyakran párt-, vallás-, és nemzetiségi elfogultságból tévesztik. Néha az uralkodó koreszmék észrevétlenül megvesztegetik a helyes ítéletet. A legszokottabb tünemények közé tartozik, hogy egy-egy kedvelt történetíró munkái főképp azért kapósak, mivel politikai fölfogása semmivel sem bölcsőbb, mint a tömegnél ideig óráig divatos nézetek. Magistránk ekkor ahelyett, hogy tanítana, maga áll be tanítványnak azokhoz, kik kevesebbet tudnak, mint ő. Fő hibája azonban nem ezen ember- és gyermekszeretetre mutató vonás, hanem az, hogy rég elmúlt korok viszonyait és eszméit üti a mai kor viszonyainak és eszméinek kaptábjára. A középkort mai liberális szempontból ítélni, olyanforma, mint Nagy Károly császárt kinevetni azért, hogy Olaszországba menve nem használta az augsburg-veronai vasutat, vagy a helléneket hibáztatni, hogy Vilberforce gondolkodásáig nem emelkedve, nem törülték el a rab-szolgálatot.

Néha sokkal objectivebbnek látszó művek is alapokban, egész tendenciájokban részrehajlók. Mind csupa documentált adatból van összeállítva a könyv. De az adatok úgy vannak kiválogatva, hogy megannyi egy kedvencz téma bizonyosságul szolgáljon. A tárgy egyik oldala gyengén van érintve, vagy el is hallgatva, míg a másik nagyon kiemelve. Például egy háború vagy diplomatikai vita leírásánál nagyon gyakran mellőzi az író az egyik fél állapotjának tüzetes tanulását és leírását, s csak a másik fél, saját nemzete állapotjai vannak szorgalmasan összeállítva az emlékekből. Már pedig bizonyos az, hogy két és több tényező egyenlően befolyván az eseményekre, bármelyiknek figyelemre nem méltatása mellett hamis színben ábrázolja az író a többi állapotját is.

S ne volna-e a történelemnek biztos iránytűje abban, hogy a politikai meggyőződések örve alatt feltűnedező eme tudományos elvtelenségektől megszabaduljon – s ne érhesse azon szemrehányás, mely szerint a historia nem tudomány a szónak újkori értelmében?

Nemcsak hogy van ily iránytű, hanem az újkor kitűnőbb historicusai, egy Macaulay, Thiers, Mommsen, száz évvel ezelőtt Gibbon és mások, nagy előnnyel használják is. Lészámtván az írói nagy tehetséget, vizsgálati eljárásukban is van valami, amit a historicusok nagyobb része nem követ.

Buckle, ki fájdalom, csak úgy szólván a bevezetést írhatta meg könyvéhez, de ezen bevezetés is oly nagy feltűnést okozott, körülbelül azt mondja, a historia még nem tudomány, majd ő mutatja meg, miképp lehet azt tudománnyá tenni. Leginkább meglepett az, hogy nem vette észre, mennyire gyakorlatában voltak a helyes valóban tudományos vizsgálatnak némely előtte élt s vele egykorú kitűnő historicusok.

És mi az, ami a földolgozás művészetén kívül oly rendkívül érdekessé teszi csak a fenn megnevezett történetírók műveit? – Egyik a teljes otthonosság a tárgyalt kor historiai emlékeiben; de a másik a szorosan vett történelmi adatok ismeretén kívüli alapos és nagy terjedelmű tudományuk. Egy Thiers éppoly avatottsággal tárgyalja a hadügyeket, mint a finanszialis és nemzetgazdasági állapotokat vagy az igazságügy

napoleoni reformját. Egy Macaulay historiakönyve annyiféle tudományról tanúskodik, hogy bajos megmondani, mi az, a miben a jelen század ezen aligha nem legnagyobb talentumú írója, igen jól tájékozva ne lett volna.

Ha szorosabban elemezzük, a valóban nagy történetírók, az írás művészetén kívül bírták egy titkát a vizsgálatnak, mely abban áll, hogy mentül kevesebb oly adatot használnak fel, mely csak éppen az elbeszélés kedvéért volna elbeszélve. [...]

De én azt látom nem könyveikből, mint inkább a dolog természetéből, hogy van a történetvizsgálatnak is, mint a természetvizsgálatnak bizonyos matematikája, mely a meglevő adatokból theoreticus kérdéseket tesz föl s egy időre félretéve az adatokat, a *dolgok természetéből* alkot hypothesiseket mintegy a priori. Egy történelmi adatok utáni új kutatás ezen kérdések szempontjából tünteti ki, mennyiben áll, mennyiben módosítandó vagy mennyiben elvetendő az előleges fölvétel.

És hogy kell érteni azt, amit a dolgok természetének nevezünk? Oly formán, hogy ha művészeti, költői vagy széles értelemben irodalmi szempontból tárgyal a történetíró egy-egy kort, iparkodik a historiai adatok mellett egészen biztos fogalmakat és tudást szerezni magának a művészet, költészet s az irodalmi művek teoriájából, azaz beáll aestheticusnak szintoly mértékben, mint a mily historicus.

Az *aesthetica* törvényei lesznek számára azon vizsgálati eszközök, melyeket a természettudós a matematika ad. Azt hiszem, *aesthetica* ismeret nélkül nemcsak ítélete nem lehet a történetírónak, hanem legszorgalmasb adatgyűjtései sem lehetnek mentek a legnagyobb tévedésektől. [...]

Budapesti Szemle, 1873. 1. 1–26.

4. IPOLYI ARNOLD A TÖRTÉNELEM S A MAGYAR TÖRTÉNETI SZELLEM CÍMŰ ELNÖKI MEGNYITÓ ELŐADÁSA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1885. JÚLIUS 3–6-I BUDAPESTI KONGRESSZUSÁN [RÉSZLETEK]

Uraim!

[...] Társulatunk részéről előre kellően gondoskodtunk, hogy Önök értekezlete elé a történettudomány, a történettanítás s oktatás, a képzés és nevelés emelése köréből oly lényegesebb időszéri kérdések terjesztessenek megbeszélésül és megvitatásul, melyeknek tárgyalásai a történelmi tan fejlesztésére és tisztázására, a történeti érzék emelésére hathatnak.

Mert ámbár a történetírás a legrégibb irodalmi disciplinák közé tartozik, de mint tudomány még maig alighogy a legifjabbak egyikének mondható; a mennyiben egyfelől a szorosabban vett exact tudomány a történelemnek tudományos jellegét elismerni vonakodik; másfelől pedig még ez folyton az újabb kísérletek stadiumában áll; amint azt számos lelkes művelője a historia tudomány alaptörvényei kutatásával az exact tudomány biztosabb alapjára emelni igyekszik.

Ezen törekvés képezi sajátlag a történelem fejlődése menetének mai irányát, melyet itt röviden pontozva vázolhatok.

Amint a történelem eredetileg egyesek ismeretével; az erkölcsi és hitgazságok, vagy hitregei tudat kezdeteivel lassan emelkedik az összefüggőbb s öntudatosabb krónikai feljegyzésig, nyilván kevesebb hűséggel és teljességgel beszél el az eseményeket – pedig e tulajdonoknak kellene képezni lényegét –, de annál hívebb képét és tükrét mutatja az emberi elme felfogásának és ismeretének. S ennél fogva kétségtelen, hogy az ismeret és tudomány útján jár.

Az ismeretanyag emelkedése jelzi a történelem fejlődésének különböző fokait. Eredetileg a keleten, az emberi fejlődés kezdetén csak a nemzeti és családi hagyomány s állapotok szűk ismeretével foglalkozhatik. A fejlettebb társadalmi s állami lét alakulása, majd a nemzetközi érintkezések költik fel benne a magasabb érdeket és felfogást. Az első bibliai s egyéb keleti, az antik classica történetírás fenmaradt példányai, ennek beszédes nyilatkozatai; sőt gyakran már magas tökélyig emelkedő kifejezései.

A keresztény hittan s erkölcsi érzet új világnézete, valamint a középkori eruditio, a scholastica és renaissance új elemeket hoznak ugyan a történelembe. De a kiinduló alappont azért a bibliai s az antik classica ismeret marad; valamint a népek története a bibliai nemzetségekkel vagy a classica népek sokszor mesés őseivel veszi kezdetét. Innét veszik nagy alakjaik, őseik és hőseik eszményképeit. Valamint az összes népek nemzetségei Sem, Cham és Japhettől, Nimrodtól és Góg-Magogtól vagy Deukaliontól s a Szittyáktól, a vizözöni vagy bábeli és trójai catastrophától származtatják legrégibb történeti feljegyzéseikben eredetüket, hasonlóan teszi azt például nemzetünk historikája is. Költözéseik és vándorlásaik, a bibliai ígértföldre vagy Ilion pusztulása eszméjével, hőseik a Mózesek és Józsuák, a Priamusok és Aeneasok, a Romulusok és Remusok eszményképeivel alakulnak, egyaránt akár az olaszoknál s a francziáknál, úgy nemzetünkénél is. Még Béla király névtelen jegyzőjénél is Álmos vezérünknek, a Dares Phrygiuson át Homertól és Virgiltól átvett Aeneas az előképe; vagy krónikáink Attilája- és Budájá-é Livius Romulusa és Remusa. És mindebben már kevésbé a hagyomány és történeti esemény, mint egyszerűn a kornak tudákos ismerete tükröződik. Ki fogná mindebben még a történelem bármily más alaptörvényeit keresni és találni?

A növekvő ismeret a későbbi korban mind közelebb jár ugyan a valóhoz, és eltérő irányzatai mellett is a hűséghez. Az anyag is tágul részletei, az emlékiratszerű feljegyzések bensőbb vonásai által. De a renaissanceban is a biblia mellett az antik classicus anyag és forma még inkább uralkodik az előadáson. Sallustius és Livius phrasisa, Cicero chirája hangosan szól világszerte, amint a történetírók hazájok jelentéktelen forumán, sagumban és tógában szerepeltetik még jelentéktelenebb Caesarjaikat és Augustusaikat; aminthogy például nálunk is csak így cselekszenek a Bonfinisek és Istvánffyak. Ezzel ugyan új eszményképek vagy csak újabb formai szépségek merülnek fel. De a tudományos alap még mindég hiányzott.

A maurinusok nagy iskolája volt az első, mely már az anyagot is teljesebben összeállította, s a felszaporodott szöveget is kritikájával tisztázta. A történetkútfők gyűjtése és vizsgálata, azok összehasonlítása és bírálata terén folyt azóta a nagy munka, mely egyrészt a palaeographiai és diplomatikai vállalatok, az enemű seminariumi tanítás, a franczia école des chartes, a germán és római vaticani monumenták kiadásai, a Pertzek és Böhmerek, a Wattenbachok és Jansenek, a Sybelek és Sickelek iskolái

által maig folyamatban van; másrészt a Niebuhr és Ranke kritika átalakító felfogásáig emelkedik.

A történeti hűségre és teljességre törekvés alapja ez által meg volt vetve. Az újabb kor növekvő ismerete és tudománya széttöri erre még a szűkebb antik és renaissance formákat, melyekbe már nem fért bele sem magasabb modern eszménye; sem emelkedettebb tudományos rendszerének keretébe történelmi anyaga. Újabb magasabb tudományos rendszereinek szempontjai s elvei alá igyekszik azért ezen ismeretanyagot is foglalni és rendezni.

Így keletkezett egymásután mindinkább külön rendszerben kifejtve a történet etikája és theológiája, midőn a történetben Isten akarátának és teremő törvényének uralkodása képezi a mérvadó szempontot; mint Bossuetnél (mindenütt csak az irány legfőbb jelzőit vagy kezdőit említtem); melynek iránya ugyan az egész biblián és kereszténységen át nyilatkozik egyszerűbben sokszor s öntudatlan, vagy irányzatosabb tudattal első íróitól Salvianustól és Lactantiustól kezdve Sz. Ágostonon, Eusebiuson és folytatón; Orosius és Freisingeni Otto íratain át Görresig és Schlegelig vagy akár Leroyig. Majd a történet philosophiája lesz a szövétnék, midőn az ugynevezett ész uralma ül a trónon s áll a kormányon; mint Herdernél és számos gyengébb előzőinél vagy élesebb követőinél. Majd a történet-politikai irány kerekedik valamennyi fölé az élénkebb politikai élettel s tudattal; mint a legtöbb újabb történetírónál, számos conservatív és szabadelvű párti irányzatai árnyalataival. Majd a történet antropológiája és sociológiája mint Queteletnél és Stuart-Millnél s az ethnologusok és physiologusok seregénél vagy a történet phisikája emelkedik immár fel a természettanulmányok nagy vívmányaival, mint már Viconál jelentkezik, és Lecomte és Buckle, Draper és Bagehot stb. írataiban az uralkodó szempontot foglalja el. Míg közben a történet logikája, mint Hegelnél, vagy psychológiája mint Doergensnél éppen úgy követeltek jogot, mint az emberi tudás és tévelygés számos más árnyalata. De mindannyi amint többé vagy kevésbé eltér egymástól, csak annyiban egyez meg, hogy nagyobbára egyoldalú eszméből s rendszerből indul ki félszeg törvényei keresésében és felállításában.

Kétségtelen, hogy ezek közt a történet alaptörvényeinek keresése, amint ezeket a tudomány majd a psychikai, majd a physikai törvényekben felfedezni vélte, a természet kényszerű szükségének s a lélekakarat szabadságának elveit és törvényeit nem annyira tisztázva, mint inkább sajátágosan elvegyítve, a történelmi tudomány mai legnevezetesebb momentumát képezik. De amint a tudomány keretébe vonva a történelmet, annak nagy szolgálatot tett, minden oldalról megvilágítva kérdéseit, úgy félt, nehogy azt egyes rendszerei és eszméi kizárólagos szolgálatába fogva, csupán ezek egyoldalú és félszeg tanainak hűvelvévé és példatárává tegye, vagy maig még bizonytalan experimentatiói tárgyává használja. Mert az eddig nagyobb praetensióval mint eredménnyel fellépő e tanok még csak is az experimentatio stadiumában állanak. Máskép sajátlagos alapigazságait vagy csak azok elemeit, öntudatlan vagy öntudatosabban, de hasonlóan ismerte már a bibliai, mint a classikai történetírás a kezdettől fogva. – Mert éppen úgy képezték a hit és ethika, az ész és jog, a természet és éghajlat, az emberi faj és környezet, az állami és társadalmi rendszerek a történeti alap kiinduló pontjait itt és ott, akár Herodotnál és Thukidydesnél, Caesar és Tacitusnál, bár mily homályosan lebegtek előttük okaik, mint akár Taine-nél, előzőinél és követőinél;

ha nem is éppen oly vastagon anyagilag alkalmazva, vagy a szélsőségig vive, de mint egy implicite és hallgatag feltéve és magától értve. Míg jelenleg dynamicus törvényei kifejtése képezné már az egyik matematikai szigorig emelkedni kívánó, bár a legtöbbször csak tapogatózó tanát.

Termékenyebb hatással volt a történelem terén a legújabb kor két nevezetesebb mozzanata, a műveltség-történeti és nemzeti történeti szempont. E kettős irány uralkodik korunkban a történelemben. Mindkettő bár mily ellentétesnek mutatkoznék, azonos forrásból eredve, menetében egymást kiegészíteni van hivatva. A műveltség-történeti irány már az előbb felsorolt kezdemények alapján fejlődve, mintegy Vico Nuova Scienza-ja óta emelkedett actualis egységesebb művelődési szempontjaira. Míg a nemzeti fejlődést a legújabb szabadsági és nemzeti háborúkra vezeti vissza a német és franczia történelem. Nálunk ellenben mindannyiszor éreztük az utóbbit századokon át ébredezni, ha nem is hatott át kellően, valahányszor az idegen nemzetellenes behatás és elnyomás lábra kapott.

Nem vázolom itt tovább sem az egyik, sem a másik irány ismeretes szempontjait; hanem kiemelve jelzem inkább azok eredményeit. Nem lehet többé kétségbe vonni, hogy a nemzetek kulturái kérdése immár azok létkérdésévé vált. Amint a nemzeteket annyi vészek sora mind erősebben fölbresztette létök feltétele felismerésére, föl kellett éppen úgy ismerniök az emberiség keretében létező céljukkal, műveltségi állapotuk helyzetét. Ebből fakad mindig a nemzeti újjászületés forrása. A nemzeti tudat ezzel indul ki egész életének kikutatására. Nem elégedhetik meg csupán a nemzet élete felületén felmerülő állami és hadi actióknak, a dynastiák sorának és a népek forrongásainak, eseményeinek történelmi elbeszélésével; ami addig úgyszólván egyedül képezte a történelem anyagát. Le kell ereszkednie a nemzeti és népélet mélyébe, s innét annak legmagasabb szellemi nyilatkozatáig emelkedni. Ez az, mit nemzeti műveltség-történetnek nevez az újabb történetfejlődés, bele foglalva úgy a köz-, mint magánéletet, a vallási és egyházi, az állami és jogi, a polgári és társadalmi intézmények fejlődése történetét; a házi és népéletet, a nyelv és irodalom, a tudomány és művészet, az ipar és munka, az erkölcsök és szokások, a népmonda és rege sat. összes nemzeti alkotásai történetét, múltját és jelenét; kezdve úgy szólván az első népnyilatkozat téveteg meséjétől egész legmagasztosabb érzete daláig; az öntudatlanul elhangzó példabeszédétől egész a vérszerződésnek, ha volt, nemzetalkotó törvénytől; vagy a végső cserép és fegyverdarabtól, mely a fölszántott sír rögével előgördült, egész a felhőkbe nyúló műalkotás gót csúcsáig. [...]

A történelem e mérvadó irányait és hatását vázolván, nem is volna szükség önöknek Uraim a nemzeti műveltség-történeti szempontot többé külön kiemelnem, ha nem kívánná azt nálunk annyira életbevágó érdeke.

A nemzeti eszme és öntudat, s a nemzeti műveltség menete képezte az alapot, melyen Magyarország magasabb története alakult, fejlődött s emelkedett. Mert a történet menete magában alapjában sajátlag nem is lehet más, mint a műveltség fejlődése: Hol é fejlődés megakadt, ott a történet menete is megszűntnek mondható. A magyar nemzet volt az, mely e történelmi eseményeket véghez vitte a hazában, a menyire az általa elfoglalt ellenséges területen s annak idegen népei közt nemcsak új országot és nemzetet, államot és társadalmat, de ezzel új történetet is alapított. Ez a történet vele kezdődik és vele emelkedik. Ő vitte és hordozta annak minden esemé-

nyét. Övé volt a vezérlet, ő nyomta rá neve- és szelleme bélyegét. Még akkor is, midőn saját nemzeti átalakulását vitte véghez, idegen elemekkel s idegen eszmékkel dolgozva, ezeket annyira sajátjává tette, appropriálva s assimilálva, meghódolva nekik s meghódítva őket magának, éppen úgy mint hazája autochton népeit, vagy idegen bevándorlóit, hogy sohasem lehetett kivüle idáig itt más népről, mint nemzetről vagy csak mint pártról is szó.

Pedig hányszor alakult így át. Dúló hordából, vándor, hadkalandor, barbár pogány népből polgárosult keresztény néppé lett. Törzsszerkezetét és közfejedelemségét királysággá és monarchiává változtatta. Rokón vagy csak hason népeinek országába tódulását, a bessenyőt és kúnt, a tatárt és törököt százados bár és halálos tusákban visszatartotta és legyőzte, vagy magába olvasztotta. Magát pedig sem a barbárabb, sem a műveltebb népelemek által feloszlattni nem hagyta. A nomád vagy föld míves szlávnak és oláhnak csak úgy, mint a műveltebb, polgáriasodottabb germánnak megtörött rajta ismeretes népolvasztó ereje. A középkor civilisatói áramlatait a scholasztikán és renaissanceon, saját nemzeti dynastiáin mint az Árpádokon, Anjoukon és Hunyadi Mátyáson át mind fölvette. Trónját velök az európai királyságok magaslatáig megszakadatlanul emelte vagy csak fentartotta; sőt a római birodalmi császárságig is felvitte, és országa, trónja annak sokáig még alapját is képezte.

E nemzet nélkül, mely által ezer éven át létezett Magyarország, éppen úgy nem létezett volna, valaminthogy nélküle, mint egy kitűnő publicistánk mondja, ma sem létezhetnék. Mert máig éppen úgy képezi nemzetünk az ország magvát és lényegét, élete és tettei hordozóját, mint lakosságának és népeinek törzsét és kapcsát. Szabadsága, intézményei erejével s egységével áthatotta mindannyiát, midőn hajdan fel-emelte magához annak magasabban érvényesülhető vitéz elemeit, s újabban felszabadítva magához hasonlóvá tévé a többi. És mindezt tette nem nemzete nagy száma és ereje, nem annak nagy hatalma és intelligentiája, nem nagy tehetsége és műveltsége által, mint más nagy s erős népek tehették – de melyek mind ezt inkább erőszakra s elnyomásra, sőt idegen népségeik kiirtására használták –, hanem tette nemzetünk, inkább emelkedettebb öntudata, nemes önérzete és szabadságszeretete által; és tette folytonos viszontagságok, küzdelmek és balsors közt, felismerve mindig magasabb irányban a nemzeti összpontosító állami eszmét s egységet.

S följegyzésre méltó e közt, hogy valahányszor e nemzeti eszme hanyatlott s annak eklipsise beállott, mindjárt a nemzet szerencséje is alászállott; és valahányszor a nemzet lelkesedett, élete is azonnal emelkedett. Hogy csak a nemrég múlt korszakot, a múlt század vége előttit, vagy e kornak nemzet és alkotmányellenes törekvéseit említsük: a nemzet mindig történeti élete restauratója által állította vissza és szilárdította meg állami létét és függetlenségét. Tette pedig ezt gyakran saját hűtlen vagy csak gondatlan testvérei, sőt nemzete elidegenedett főbbjei ellenére. Ezen hagyományos történeti és politikai érzetben nyilatkozott nem csak nemzetünknek értelmisége, hanem ez képezte annak szerencsáját is és dicsőséget. Ennek érzete tette kitartóvá a szüntelen való küzdelemben, bátrakká és hőökké a kitartásban, szívósakká, és eszélyesekké államunk és nemzetiségünk fentartásában. S a mily magasán lelkesedett nemzetiségeért s egységeért úgy lelkesedése mindig liberalisabb volt, hogysem exclusivvá vagy szűkkeblűvé vált volna. Saját szabadsága és függetlensége kiküzdésébe foglalta mindig országa összes, bármily idegenszerű népeit nem tevéen köztök soha különbséget,

ha csak a nemzet s állam egység ki volt víva. Ez volt azon talizmán s varázserő, mely sajátlag nemzetünk erejét s erényét képezte. [...]

A magyar történet kútfői szellemének egyik újabb s eddig legavatottabb pályanyertes írója mondja: »A nemzeti érzés az mely már krónikáink egyediségét megalkotja. Méltó büszkeséggel tekinthet rájuk minden magyar szem, mint a nemzeti nagyságnak avatott tudatos s e mellett józan hirdetőire. Nemzetibb s a legmélyebb igazság mellett költőibb lendületű emléke egy országnak sincs, mint aminőt mi bírunk krónikáinkban. Nem átalom, úgymond ő, kimondani, hogy egyedül állanak e tekintetben magok nemében a középkorban. Képét nyerjük belőlök nemzetünk kezdődő és fejlődő műveltségének, közvetlen kifolyását látjuk bennök a magyar nép sajátos lelkének. A hősiességet az egyházi mély hittel s e mellett a legnagyobb józansággal párosító magyar ideált állítják elének a magyar királyok történetében. Anglián kívül a Szt. István és II. Endre közötti korban hazánk az egyedüli központosított állam. Valamint a politikában a particuláris érdekek soha sem juthattak érvényre, úgy krónikáinkban is alig hagytak nyomot. Mig minden más középkori író kivétel nélkül a helyhez köti emlékeit; itt az országos nemzeti érdek elől háttérbe szorúl minden más reminiscencia, egység köti mindég az egészet össze.«

Íme lehetne-e ennél jobb megfejtését adni a nemzet hagyományos történeti szellemének, mint aminőt itt a történetbúvár nyújt, nemzeti krónikáink adatai alapján. Ez megfejtí egyszersmind azt is, mi az, amit történeti szellemnek tartunk. Ily erős történelmi alappal bírván, nemcsak biztosan lehet, de folytonosan kell is rá építenünk, hogy fejlődésünk folytonos és szilárd legyen. Mert a nagy küzdelmek és veszteségek, a diadalogok s a dicsőséges harcok, melyeket az ősök kiküzdöttek, mondja egyik nagy hazánkfi, mintegy folytonos hagyomány szállanak nemzedékről nemzedékre, apáról fiúra a feljegyzésben és történelemben, a regében és hagyományban, a hősdalban és köztudatban. S ezen történettudat összege az, melyen a nemzeti lét amint lelkesül, úgy vele táplálkoznia kell, a közéletben és küzdelemben, tudományban és művészetben. Csak ez az, ami a nemzeteket mint folytonos tanúság áthatja, és fentartja a váltságok perceiben, s a terhes s nagy korszakokon át. [...]

Nem egyszer felvetettük immár magunk elé hasonló történelmi tanulmányaink alapján a kérdést: vajon nem volna-e nemzetünknek is saját történeti típusa, nem volna-e a magyar geniusnak saját jellege, melyet történelmünkben keresnünk, felismernünk és felmutatnunk, ez által éltetnünk és formálnunk kellene? Vajon a nemzeti hősök ama nagy alakjai mellett nem mutatkoznak-e éppen úgy népünk jellegében és történetében hasonló vonások? Talán kereshetnők ezt ama lelkesedve is józan, egyszerű és gyakorlati, eszményies bár, de minden felesleges speculativ eszméktől s beteges ideáloktól ment, közvetlen intuitiójú, egészséges eszében és jellemében; mindent saját valóságában megragadó, a szükséges követelményeknek, ha kell, hódoló lelkiületében és tetteirejében, nyugalmas fenségében? Ezek ellenében természetesen éppen úgy állanak népünk nagy többségére nézve az árnyoldalak is, melyek ama kiváló jó tulajdonok szélsőségeit vagy hiányait képezik: a rajongó csendes kedély, az elbizakodás és túlbecsülés, a gondatlanság és léhaság, az idegennek megvetése, majd ellenkezőn sajátunk meg nem becsülése, a fatalistikus megnyugvás és türelem, az elbúsulás és elkeseredés, felhevülés és szélsőségre buzdulás. Akárhányszor találkozhatunk ama nemes s ezen hátrányos vonásokkal, tulajdonságokkal és fogyatkozásokkal nemzeti

történetünk s életünk nyilvánulásaiban, melyek amint nemzetünk történelmi jellemévé kidomborodnak, annak eseményeiben annyira megfigyelendők. A történetíró ezekben is a történet pszichológiai alaptörvényei egyikét bízást keresheti és szem előtt tarthatja, habár a történelem elmélete és tana írói, sem a Wachsmuthok és Germinusok, sem a Sybelek és Taine, sem Doergensek és Rombachok stb. efelől eddig nemigen szóltak a történelem physikája egyéb törvényei mellett. Nem képezhetné-e tehát e jellemtanulmány nemzeti történelmünk egyik specificus vonását? Vagy forduljunk-e el egészen tőle, mint rajongástól, és tartsuk magunkat szárazon a történelem mai modern és conventionális természettörvényeihez.

Ezen történeti alapelemhez járul különösen még jelenleg nálunk a rohamos újhódás által az idegennek túlsúlyra emelkedő cultusa. – Mióta a tudás fájának gyümölcsébe mélyebben haraptunk, s e mellett múltunk ismeretében aránylag elmaradtunk, amannak túlbecsülése s ennek lenézése is lábra kapott. Vegyük hozzá a napról napra magát érvényesítve növekvő idegen elemet. Eddig Magyarországon csak az érvényesíthette magát, csak annak volt befolyása, csak az lehetett a nemzeti jognak és hatalomnak részese, ki a nemzet testével egyesült, a nemzettesttel érdeken és nemzeti cultusban és aspirációban eggyé vált, gyakran akkor is, ha a nyelvben idegen maradt is. Jelenleg a teljes jogi és polgári egyenlőségnél, a közönségesen valamivel följebb emelkedő intelligenciái, ipari s üzleti ügyesség megadja a legidegenebbnek is az illető befolyást, főképp ha még a nyelvet is jól rosszul sajátjává teszi: nyitva előtte a szabad korlátlan tér, bármily idegen maradt is a nemzet érzetétől s eszméitől. Az ilyenre nézve az eszköz, mely őt emelte, lesz mérvadó, s a személyes ügyességen kívül, minden egyéb semmi magasabb beccsel sem bír az ibi patria ubi bene elve szerint. Ily, a nemzettesttel heterogén idegen tünetek, amint nem képesek vele egy könnyen elvegyülni, úgy a nemzet sem képes azokat magába felszívni és beolvasztani. Hogy ez nem éppen válhat a nemzeti történelmi irány javára, és hogy e disparat elemek nem kedvező idegen alakjai mindinkább túlsaturálhatják azokkal a nemzeti életet, az éppoly kétségtelen, valamint hogy a figyelmes szemlélő e tüneteket máris mindenfelé észlelheti. Már több jut belőle a felszínre is, mint hogy könnyen elviselhetné – iam ferre non potest. Sőt befolyása már a közéletben is feltűnedez, amint a sajtóban, az iskolában, a katedrán, hogy ne mondjam a bureau-ban jelentkezik, hol a kevésbé, szorgalmas vagy jóval kényelmesebb magyar vagy hazai elem előtt könnyen helyet talál és maholnap már bizony iskolája is lesz, vagy hogy már van is.

És mit állíthatunk mi ez idegenszerű szellem invasiója ellen nemzeti történelmi hagyományos jellemünk megóvására? Csak nem kizárást? Isten óvjon! Nekünk erőre van szükségünk s annak közénk hulló minden szikráját érvényesítenünk kell. Ezzel gyarapítottuk eddig is, mint egyik elszakadott kis ága nemünknek megfogott létünket. Az idegennek felvétele volt századokon át majdnem hagyományos nemzeti politikánk. Csakhogy míg ezzel előbb megválasztva vehettük fel az akkori nemzettestbe, a nemességbe, a polgárságba az idegen elemet, midőn már mintegy belevált; most az iskola az, melynek nemzettörténeti tanítása által kell azt a nemzet testéhez idomítanunk s alkalmaznunk. Ím ezért fektetünk nagy súlyt nemzeti közművelődési egyleteinkre; főleg tanodai történettanításunkra és történettanárainkra, történelmi társulatunk s az Akadémia illető osztálya és bizottságai munkálkodására. Ezért ragadtuk meg az alkalmat e történelmi congressus megtartására és felvettük programjába a történelmi

tanulmányok összes ágait és módszereit, egész a művészetnek a történetben, s a történeti érzéknek a művészetben alkalmazásáig és népszerűsítéséig. [...]

A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6. napján Budapesten tartott congressusának irományai. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1885, Magyar Történelmi Társulat, 1–21.

5. ACSÁDY IGNÁC: A MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNET FELADATAI (1895) [RÉSZLETEK]

[...] Korunkat kiválóan közgazdasági korszaknak szokás nevezni. Méltán viseli e nevet, de nem azért, mert a gazdasági tudományok minden ágában példátlan virágzást keltett. Ez csak okozat. Igazi oka annak, hogy nemzedékünkre ráillik ez elnevezés, az, hogy a meddig az emberiség sok ezeréves történetébe visszatekinthetünk, sohasem találunk olyan időszakot, melyben a gazdasági érdekek igazi fontossága annyira köztudattá vált volna, mint napjainkban. A gazdasági érdekek és ellentétek valódi vagy képzelt szükségletek kizárólagos uralma alatt áll ma egész állami és politikai életünk. Gazdasági lobogó alatt küzd a társadalom minden rétege; a kenyér- a gyomorkérdés háttérbe szorít bármi egyebet s az anyagi élet védelme, fölvirágoztatása, mint minden szellemi polgárosodás előfeltétele, ma az állami és társadalmi politikának első, legfőbb célja, kifejezett, határozottan megjelölt, tudatos feladata. Ma a gazdasági érdekek planétája uralkodik Európa egész politikai életén, mert ez érdekek alapvető jelentőségétől át van hatva a társadalom minden gondolkodó eleme.

Csakhogy ez érdekek jelentősége minden időben, a múlt bármely szakában, a legkezdetleesebb viszonyok közt is ugyanaz volt, mint ma. Mindig gazdasági erejétől, népességének számától és munkaképességétől, vagyonosságától, segélyforrásainak bőségétől s azok czélszerű szervezetétől függött az állam hatalma, nemzetközi szerepe, a benne uralkodó vagy dolgozó osztályok boldogulása. A gazdasági viszonyok és érdekek jelentősége a múltban éppen oly nagy volt, mint minő az a jelenben. A különbség múlt és jelen között csupán az, hogy ez érdekek igazi fontossága s mindenre kiterjedő befolyása a múltban nem jutott oly világosan tudatra, mint napjainkban. A gazdasági tények ereje azonban éppen oly ellenállhatatlanul hatott akkor, mint ma, éppen úgy emelte a magasba vagy sodorta a mélybe az államokat, mint ma. Csak az egykorúak nem ismerték föl tulajdonképpen természetüket és mivoltukat. Ma, midőn a gazdasági ismeretekben iskolázva, úgyszólván gazdasági szemmel kutatja a tudomány a múltakat, azt a tapasztalást teszi, hogy minden nagy történelmi esemény mögött, mely Európa sorsára befolyással volt, világosan és szembetűnően ott lappang az eddig észre nem vett, meg nem értett, nem méltányolt gazdasági érdek,¹ mint első-sorban mozgatórugó. A népek vándorlását, a keresztes, a nagy vallásháborúk, a hódító hadjáratok, az egyházi mozgalmak és felekezeti küzdelmek, a parasztlázadások, a

¹ Ezt Angliára nézve igen szépen kimutatja James E. Thorold Rogers egyik munkájában, mely francia fordításban *Interpretation économique de l'histoire* címet viseli.

királyi hatalom és az olygarchia közötti százados tusák, elsősorban gazdasági okokban anyagi ellentétekben és tényezőkben találják igazi magyarázatukat. Csak a jelszó, a lobogó volt más, mely alatt Európa népei e sokféle küzdelmet egykor átharcolták. De a politikai, rendi, vallásos, felekezeti takaró alatt ösztönszerűen, öntudatlanul, de tényleg gazdasági törekvések, anyagi érdekek hevítették a versengő feleket. A küzdelem a létért, a hatalomért, a vele járó gazdasági és politikai befolyásért lényegében mindig olyan volt, mint ma, bármi sajtászerű formában folyt is s a győztes fél a saját képmására mintázta, a saját szükségleteihez mérten formálta az államot és társadalmat mindenkor.

Az érdekellentétek ez ősrégi tusája szakadatlanul folyik ma is, de ma már tudatosan, kifejezetten gazdasági lobogó alatt. Azért azonban, mert régen a gazdasági élet jelentősége nem domborodott ki oly szembetűnően, mint ma, az érdekharcz nem kevésbé meg volt s épp oly kérlelhetetlenül érvényesült, mint ma. Hogy a régiek nem eléggé ismerték, néha félreismerték igazi mivoltát, az semmit sem változtat a tényálláson. Nem ismerték ők a természet erőit sem, melyek azonban akkor, habár eredményeiket egészen más okokra vezették vissza, épp úgy hatottak, épp úgy működtek, mint ma. Nem ismerték ők az agy vagy a szív szerkezetét s igazi szerepét az emberi szervezetben. De azért agy és szív akkor is épp oly törvények szerint működött, mint ma s az ember testi-lelki egészségét épp oly módon befolyásolta, mint ma, midőn működésének lényegesebb törvényei teljesen földerítvék.

A gazdasági élet jelentősége minden időben egyenlő volt tehát s a társadalmi munkaszervezet alakulatának és működésének ismerete épp olyan fontos a történelem minden korszakának megértése szempontjából, mint a modern szociál-gazdasági állapotok ismerete a jelen nagy állami és nemzeti szükségletek kielégítéséhez. [...]

Ma tehát, midőn a gazdasági érdekek és tényezők fontossága kellő tudatra ébredt, midőn a munka jelentőségéről tisztultabbak a fogalmak, a történetírásnak a politikai események s az anyagi polgárosodás közötti szoros kapcsolatok földerítésére kiváló súlyt kell fektetnie, különben nem értetheti meg a történelmi fejlődés menetét.

Hol kezdődik a kultúr, és hol végződik általában a politikai történelem, hol van mindegyiknek a maga határa, azon évtizedek óta vitatkoznak európai szakemberek, éleseszü tudósok, a nélkül, hogy eldöntötték volna. De hazai viszonyaink szempontjából azt hiszem, hogy a kultúrtörténetnek s így elsősorban a gazdaságtörténetnek azt a munkát kell múltunk megvilágításában végeznie, amelyet a politikai történet eddig egyáltalán meg sem kezdett. Hivatása, munkaköre ekképpen nálunk óriásilag nagyvá, mert teljesen töretlen még az út, melyre lépnie kell s feladata, megoldásához csak ritkán fog előmunkálatokra akadni. Máskülönben nagy lendületnek induló történetírásunk legfőlegb nemely nyers, föl nem dolgozott, át nem értett adattal fog neki szolgálni s ilyennel is csak kevéssel, rendszertelenül, a kútfőkből terv és tulajdonképeni szándék nélkül kikapva. Amia nagy problémák, melyek tisztázásától ezredéves történetünk ismerete függ, egytől-egyig még homályban vannak. Megírásuk iránt történetírásunknak eddig érzéke sem volt s azért egyszerűen kitért előlük, nem is sejtve, mennyire hézagos az a munka, melyet tényleg végzett, sőt mennyire eltörpül azzal a munkával szemben, amelyet végeznie kellett volna. Kitérve a gazdaságtörténeti problémák elől, kitért a magyar történelem legfontosab eredményeinek megvilágítása elől s kifejejtette előadásából a történetírásnak legfőbb tárgyát, a gazdasági életben szere-

pet vivő összes tényezőket, tehát a múltak szociál-politikai szervezete mellett a tulajdonképpen néptömegeket, és kifejejtette egyszersmind legfőbb tartalmát, az anyagi polgárosodás megalapítását, fejlesztését, időnként való változásait. Pedig éppen az a történetírás veleje, ebben rejlik igazi érdekessége, legfőbb tanúsága.

Ama háborúk ismerete, melyek a magyar állam megalapítása, fentartása, terjeszkedése érdekében vivattak, kétségkívül fontos s lefolyásuk meglevenítésével az író nemzetünk régi dicsőségének sok szép emlékét éleszti föl. De a nemzeteknek nem egyedüli időtöltésük és életcéljuk a hadakozás, melybe egyébiránt szintén mélyen belejátszik a gazdasági mozzanat, mert a hadviselés a hadszervezettől függ, ez meg mindenkor a társadalom gazdasági szervezetével áll szoros kapcsolatban. A magyar nemzet sem csupa hadakozással töltötte azt az ezer esztendő, melyet mostani hazájában végig élt.

A hadakozás mindig csak eszköz nagy állami hivatások teljesítésére, a nemzeti eszmények valószínűsítésére. De hogy mi volt tulajdonképpen hivatása a magyar államnak, minő eszmények lebegtek előtte és mennyire bírta azokat a századok viharos folyamában megvalósítani, azt a politikai történet egymaga sohasem derítheti föl. E hivatás teljesítése az organizációtól, a társadalmi erők kifejlesztésétől, a nép anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítésétől függött, mi pedig mindig az anyagi polgárosodáson, a gazdasági élet fundamentális alapján nyugodott. E mozzanatok azonban a gazdaságtörténet külön országába tartoznak s így elsősorban tőle lehet felvilágosítást kérni és kapni az iránt, hogyan és mennyiben működtek közre az anyagi kultúra tényezői, a gazdasági érdekek, az állam megalakulásában és fenmaradásában. Az állam nemzetközi politikája, háztartása és adóügye, honvédelme és belkormányzata, a műveltség, irodalom és művészet, az egyház s a vallásos élet mindnyájan szoros kapcsolatban állanak a gazdasági szervezettel, a munka nagy kérdéseivel, a vagyon megosztásával. Az anyagi polgárosodásból táplálkoznak mindnyájan s az anyagi élet alapjainak szilárdságához képest alakul az államszervezet szilárdsága, szabályos, sikeres működése. Mindezt megvilágítani a gazdaságtörténelem hivatása s az ő világításában egészen más képet nyerünk a magyarság hivatásáról s arról az örök emlékeztető munkáról, melyet ezer év folyamán e haza földjén végzett s ami történelmének főtartalmát, uralmának legszilárdabb jogcímét teszi.

Mi volt ez a munka? Mi adott a magyarságnak igazán világtörténeti jelentőséget az európai népek családjában és hogyan teljesítette ezer év alatt gondviselészerű küldetését? Mindezekről eddig inkább csak képzelő erőnk, mint politikai történetírásunk ad némi tájékozást. Tisztázni mindezt főleg a gazdaságtörténet van hivatva, s ha majdan földeríti a magyarság igazi munkáját és hivatását, ezzel ki fogja deríteni azt is, hogy nemzetünk ezer év folyamán olyan hervadhatatlan babérrel koszorúzta meg emlékezetét, minővel nála sokkal nagyobb nemzetek sem dicsekedhetnek. Általában csak a gazdaságtörténet mondja meg, hol és miben keressük a magyar állam és a magyar nemzet igazi világtörténeti jelentőségét. A magyar föld polgárosításában állott hivatása s hogy itt minő roppant munka nehezedett vállaira, arról nyomban fogalmat nyerünk, ha képet alkotunk magunknak arról, minő volt a magyar föld akkor, midőn a magyarság birtokba vette, s ha ezt a képet szembe állítjuk hazánk mai állapotával. A kettő közötti rikító ellentét fejezi ki a magyarság történetének legfőbb, legemlékezetesebb eredményeit.

A római uralom a mai magyar államterületnek csupán nyugoti és déli részein teremtett polgárosodást. Ellenben az északi és keleti tájak még a római kultúra jótéteményeiben sem részesültek, hanem benn maradtak a barbárság sötétségében. A mikor pedig a római sasok elszálltak ama földről is, melyet sokáig oltalmaztak, midőn a légiók eltávoztával összeomlottak a gátak, melyek a népvándorlás árjait feltartóztatták, nagy országuttá lett a mai magyar föld, melyen rombolva, pusztítva viharzott át a legkülönbözőbb népeknek fegyelmezetlen tömege. Ha időnkint egymásik egy darabig megpihent rajta, nem azért tette, hogy itt alkosson, polgárosodást hozzon létre, hanem azért, hogy lerontsa még azt is, ami a római korból megmaradt, vagy ami keveset közvetlen elődei teremtettek. Mindezen népek csak a föld mélyében sírjaikban vagy elásott kincseikben hagyták ránk ittlakásuk emlékeit. Egyetlenegy városuk, egyetlenegy építészeti alkotásuk sem jutott ránk, mely hírt adna polgárosító tevékenységükről. Még pusztább állapotban hagyták e földet eltűnésükkor, mint milyenben találták akkor, midőn ide vándoroltak. És az emberrel versenyezve vett részt a rombolásban a természet maga századokon át. A folyamok és vizek korlátlanul garázdálkodtak, végtelen mocsarak, járatlan ősvadon erdőségek lepték el a terület legnagyobb részét, melyben a ragadozó állatok száma időnkint nagyobb volt, mint a megtelepedett lakosságé. Ez a védettebb völgyekbe, az alföldi mocsaras síkságra húzódott vissza, de számra és műveltségre nézve sokkal csekélyebb volt, semhogy a természet nyers erejét megfékezhesse a polgárosodás céljaira értékesíthette volna. Nem volt ura a földnek, melyen élt, mert értelmi erejével nem tudta magának alávetni s némi laza törzsszervezetten túl az államélet magaslatára sem bírt fölvergődni.

Ilyen állapotban találta mai hazánk legeslegnagyobb részét a magyarság, midőn a IX. század végén birtokba vette s a következő században végleges megtelepedésével örökre hazájául választotta. Sivatag pusztaságot talált itt s ez a sivatag ma Európa Kanaánja, éléskamrája s a nemzet, mely benne él, ezer éves múltja dacára töretlen, ifjúi erővel szolgálja az emberi polgárosodás eszményeit. Az egykori ősvadon alig lakott területén ma sokmilliónyi ember találja testi-lelki javát, anyagi és szellemi boldogulását. Lehet-e ennél gyökeresebb, dicsőségesebb változást elképzelni? És lehet-e egy nemzetnek, egy államnak maradandóbb érdeme, mint éppen ez a meseszerű változás, ez a csodálatos haladás? A magyar nemzet nevéhez nem fűződik szívét-lelket jobban emelő alkotás, mint éppen az, hogy geniusza ezt a földet nemcsak meghódította és megvédte, hanem annyi balsors és hányattatás közepett, annyi külső veszedelem és belső villongás dacára a virágzás mai fokára emelte.

Hogyan történt ez az átalakulás, hogyan lett a magyar nemzet, a magyar föld azzá, minőnek ma találjuk? Arra a politikai történetírás még nem válaszolt s maga nem is lesz képes felelni soha. Itt a gazdaságtörténetnek kell segélyére sietni, mert csak ő van hivatva kimutatni, hogy ment végbe ez az átalakulás s mik voltak a századok folyamán leglényegesebb stádiumai. A történésznek gazdaságtörténészé kell tehát válnia, hogy igaz valóságban felfogja, földerítse, a köztudatba átvigye annak a bámulatos kultúrmunkának az értékét, melyet a magyarság európai hazájában ezer esztendő lefolyása alatt végezett. [...]

Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1895. 137–158.

6. MARCZALI HENRIK: ELŐSZÓ A VILÁGTÖRTÉNETHEZ (1898)

A világtörténet az emberiség fejlődésének története. Az a folytonosság, mely a jelent összeköti nemünk legtávolabbi múltjával, és alapját veti a jövőnek. Lépésről lépésre megtanítva arra, mit köszönünk az elődöknek, rég kiveszett emberöltőknek, útmutatással szolgál arra is, mivel tartozunk még meg sem született nemzedékeknek. Mert amint a természet életének legfőbb törvénye az, hogy erő el nem vész, csak átalakul, úgy élvezi minden későbbi kor az előbbieik erkölcsi és szellemi fáradozásának gyümölcsét, úgy bűnhődik, ugyanazon törvény szerint, az ősök vétkeiért és mulasztásaiért.

Szép és költői volt a classikus világ felfogása, mely az emberiség bölcsője köré helyezte az aranykort. Mély értelmű a bibliai hagyomány, mely a paradicsom kertjében látta az első emberpár hazáját, honnét Isten haragja úzta ki és tette »e munkás világba«. Talán még elragadóbb a múlt század bölcselkedőinek álma, hogy az emberiség a felvilágosodás útján ellenállhatatlanul halad a boldogság és tökéletesedés magasztos céljai felé. De a történetírás hiába keresi az Édent e földön: legrégibb hagyományaink is háborúról, pusztulásról, ínségről szólnak. A haladás végtelenségét sem látja teljesen igazolva. Nagy, a mienkhez hasonló kulturák veszték el; nem mindig volt a jobb az erősebb is. Észleljük az egyes nemzetekben felmerülő, erőre jutó életjelenségeket, látjuk őket küzdeni, győzni, majd elomlani. – Bukásuk okait megtaláljuk magokban, megtaláljuk a helyettök felülkerekedő eszmék nagyobb erejében és hatásában. De oly határozott elvet, mely akár folytonos hanyatlást, akár folytonos emelkedést jelölne, nem lelünk. A történet lényege a küzdelem, a változás; míg az emberiség él, éppoly kevésbé ismerheti a mennyország csendjét, mint a sír nyugalmat. Értjük be azért a fejlődés, szerényebb nevével; vizsgáljuk a tényeket, örvendünk az emberi lélek sokféle tevékenységének szemléletén: a legréjtettebb okok, a legmélyebb és legáltalánosabb törvények felderítésére tudomány nem vállalkozhatik.

Lemondáson, gyengeségünk fájdalmas beismerésén kezdjük. De midőn így szűkebbre vontuk a határt, kizárva körünkől mindazt, amire csak a vallás vagy az elvont elmélkedés mondhat kész feleletet, még mindig óriásinak, szinte megdöbbentőnek látszik feladatunk. Nagyobbat ennél alig tűzhet maga elé az emberi elme.

Nem az anyag roppant, szinte beláthatatlan bősége miatt. Nem minden történeti tény, nem minden fennmaradt emlék vagy adat egyúttal a világtörténelemé. Szemünk előtt mindig az általános értékűnek kell lebegnie. Minden egyes, különben bármily érdekes tény vagy adat csak annyiban jöhet számba, a mennyiben vonatkozással bír a fejlődés egész menetére, és a mennyiben összeköttetésbe hozható a tárgyalást irányozó szempontokkal. Csak olyan, ki nem ismeri a történeti anyag természetét, gondolhat teljességre. Mi ezt – ami különben is mindig csak vélt és nem valódi – szívesen feláldozzuk annak, hogy művünk feldolgozott legyen, igaz képet nyújtson. Nem a téglák száma, hanem elrendezése és egybeforrasztása teszi az épületet. Nem úgy értjük ezt, mintha a történetírónak nem kellene arra törekedni, hogy az igazolt tények lehető bő sorával rendelkezék. Előadása csak úgy lehet kellően színezett, ítélete csak úgy lehet alapos. De minden ténynek a felsorolása, melyet ismer, nem csupán az előadás szépségének menne a rovására. Ez az igazsághoz képest csak másodrendű érdek. Az adatok elmondása válogatás, kiemelés nélkül meghamisítaná a képet, nem engedné, hogy ami valóban fontos és történeti, az őt megillető helyet foglalja el.

De még így is, minő gazdagsága a tárgynak! Amit az emberi közösség alkotott, államban, egyházban, tudományban és művészetben, amit tett a természet erőinek megfékezésére és felhasználására, a maga felszabadítására és boldogulására, mindmind feladatunk köréhez tartozik. Akár a politikai, akár a vallásos, akár a gazdasági életet nézzük, akár az emberi szellemnek önmagának és a természetnek felfogására irányuló törekvéseit, mindannyian – bárminő fontosak is magukban, csak egy-egy húrját képezik egyazon óriási hangszernek. A történetírás belső harmóniája abban áll, hogy mindegyik hangot ott emeli érvényre, a hol a tárgy azt megköveteli. Nem ellenmondás s következetlenség, hanem a dolog természetéből folyó szükség, ha korok és nemzetek szerint hol a szorosan vett politikai, hol katonai, hol társadalmi, hol meg egyházi, hol gazdasági, hol ismét tudományos és művészeti tények részesülnek kiváló figyelemben.

A tárgynak ez a gazdagsága és sokfélesége okozta, hogy a különböző korok főirányai szerint a történeti eseményeknek egyik vagy másik sorozatára helyezték a fókust; bennök látták úgyszólván az egész történetet. Így újabb időben különösen a művelődéstörténet, egyrészt a gondolkodásnak, szellemi műveltségnek, másrészt a technikai és gazdasági haladásnak leírása lépett előtérbe. Helyes, a múlt századi angol és francia felvilágosító irodalomra visszavezethető reactio ez; azon régiebb, szinte kizárólagosan katonai és vallásos történetírás ellen, mely csoportosításának központjául nem bírt találni mást, mint az uralkodók s főemberek nemzedékrendjét, életét és tetteit. De amint ez utóbbi irány már kihalt és csak néhány elmaradt író munkáiban kél színleges életre, úgy a kultúrhistoria, minden belső értéke mellett, mellyel előzőjét sokszorosan felülmúlja, sem elégítheti ki igazán azt, ki valóban a történeti élet velejét keresi. Inkább az egyéni munkát adja elő, mint a közösséget. Amit tárgyal, csak egy része, bár igen fontos része annak az egységnek, mely az emberiség egész fejlődését tárja elé. Nem is szólva arról, hogy még a legértékesebb, legkiválóbb egyéni munka is csak a közösségre való hatása által válik a történelem igazi alkotó részévé.

Az emberi közösség élete az, melynek megismerése feladatunk. Egyének, rendek, sőt nemzetek is csak annyiban érvényesülnek, a mennyiben munkájuk az egészre vizsgálható. Egy embernek vagy nemzetnek élete csak annyiban történet, a mennyiben része a világtörténetnek. Magában, külön állítva, érthetetlen, előzményeit, hatását csak az egésznek reá való befolyása és az, mivel munkájával az egésznek fejlődéséhez járult, magyarázhatja meg.

Nem zárja ki ez a felfogás az egyesek, osztályok és népek művének méltánylását. Minden, ami történet, egyes embertől indul ki, mindennek előbb aránylag csekély körre van hatása, csak aztán szövődik be az egész kornak tudatába és válik küzdelem és átalakulás útján általános történeti ténnyé. Ami az egyén vagy a nemzet életéből nem az ilyen munkára vagy küzdelemre vonatkozó, az nem is történet. Minden személyes vagy nemzeti munkának az általánosra való hatásának mérlegelése adja meg perspektíváját, igazi értékét. Amit talán a megszorítás által egyes vonásokból veszít, azért bő kárpótlást nyújt a szintérnek, amelyen megjelenik és működik, óriási nagysága. Elszigetelt ember vagy állam nincs: minden csak egy-egy láncszem az események végtelen sorában. A legnagyobb is csak a közösség körében érvényesülhet, és a legkisebbnek törekvése és munkája is hozzájárul az általános fejlődés művéhez.

Közelebb jutottunk problémánkhoz. Vezetőnk tehát nem lehet egyéniség, bárminő kiváló az, még csak nemzet vagy állam sem, bárminő hatalmas részt szabtak magoknak a történet körében. Irányunkat azok az eszmék állapítják meg, melyek a történet körében felmerülnek, mozgást, küzdelmet, változást idézve elő. Nem magok az eszmék, hanem megvalósulásuk előbb csekély körben, aztán általános hatással, azon szándékkal, hogy állandók, maradandók legyenek: intézmények által. Midőn az eszme valamely politikai, társadalmi vagy gazdasági szükségből megszületik, magán viseli eredetének, születésének bélyegét, nem elvont, hanem bizonyos, tényleges feltételek közt jött létre és megtestesülése, állandósítása soha sem megy végbe a nélkül, hogy az illető körök a magok felfogásukhoz, saját viszonyaikhoz és gondolkodásuk módjához ne szabnák. Az általánosnak és a részletesnek ez a folytonos érintkezése a történet műhelyének legszebb, legtarkább szövődéke. Ismétlés, egyformaság nem fordulhat benne elő, minden élő, történeti egyediség a leghatalmasabb külső befolyással szemben is megtartja egyéniségét. Mint a napsugár, mely egyformán világítja be a földet, de különböző színekben verődik vissza a tárgyak minősége szerint, amelyekhez ért.

Ebből következik aztán, hogy általánosításnak, állandó típusok alkotásának a történetben nincs helye. A legáltalánosabb szempontok kitűzése mellett is megtartja jogát az egyes tény, a történeti ismeretnek részlete. Úgy amint az eszmék hiánya lélektelennek teszi az előadást, úgy homályossá, ingadozóvá válik az, ha az egyes tény tisztázva, külön tartva nincs, hanem önállóság nélkül olvad be a hasonlításoknak ködös, zürzavaros tengerébe. Ezért az általános eszméket kereső, az egyes jelentéseket összefűző elmélkedés mellett egyenrangú tényező gyanánt lép fel a részletekbe menő, egész az aprólékosságig bonczoló historiai kritika. Mit is érne az olyan okoskodás, amelynek az alapjául szolgáló tények nem teljesen igazak.

De van-e egyáltalában történeti tudomány? Nem tapasztaljuk-e napról napra, hogy a legegyszerűbb, mindennapos tényeket annyiféle árnyalattal adják elé, hogy még a résztvevőnek is bajos tudnia a teljes igazságot. Nem tudjuk-e, hogy amit évszázadokon át ájtatos hittel környezett nemzeteknek, korszakoknak hagyománya, azt mesének, igen csekély történeti alkotó részeket magában foglaló mondának mutatja ki a tudományos megrostálás. Nem mondták-e az igazság némi látszatával fable convenue-nek az egész megírt történetet? Hol keressük tehát a tudományos meggyőződésnek és a jogosult kétkedésnek határát?

Valójában úgy áll a dolog, hogy a mihez kétség fér, annak édeskevése köze van az előadó történethez.

A történelmi kritika szétszedte, különböző korokban létesült alkotórészeire bontotta azt a könyvet, melynek minden betűjét szent igazság gyanánt tiszteli a népek nagy része: a bibliát. De mi benne igazán történeti, a prófétai lélek ihletése, az egy-isten uralom megalapítása a földön, az igaz és szilárd marad, mint a kőszikla. Milyen keveset fogadunk már el abból, mit Livius Róma keletkezéséről és növekedéséről mesél! De bárminő kétesek is az egyes nevek és számok, Róma politikai és katonai, jogi és gazdasági világalma megdönthetetlen tény marad. Minő sivár és üres a középkor első századainak reánk maradt történeti irodalma, mennyi kétség fér minden adatához. De azért a modern népek megtelepedése, állami szervezkedése végbement, és ami azon sötét századokban történt, annak mai napig is érezhető a hatása.

Így, egy más szempontból nézve is, azon eredményre jutunk, hogy a történet anyagát elsősorban az eszmékben és az azokat megvalósító intézményekben keressük, ne pedig egyes személyekben vagy egyes eseményekben. Talán előadásunk veszt ez által érdekességéből, hisz soknak csak a személyes vonatkozás tetszik, és a herosok cultusa még nem szűnt meg. De ezért kárpótol az a tudat, hogy azt nyújtjuk a történelemből, ami benne valóban tanulságos és lélekemelő.

Tárgyunk ezek szerint nem csupán a politikai történet. Elsősorban az állam jó ugyan számba, a nemzetek és egyesek erejének öntudatos, hatalmas szervezete. De annak intézményei mellett fennáll a társadalom ereinek szabadabb lüktetése. Hagyományai, érdekei, gyakran ösztönei és szenvedélyei is átalakítólag hatnak az állam szervezetre, megakadályozzák, hogy megcsontosodjék az, ami törvénybe van iktatva, és amint magok történeti fejlődésnek eredményei, úgy folyton előkészítik a változást, a jövőt.

Mi volt? mi lett belőle? miért? e kérdések adják meg a történeti elbeszélésnek és egyúttal a történeti elmélkedésnek is keretét. Világos, hogy mind e kérdésekre csak az egyes események tisztázása, az egyes tények igazolása, a koholmányok és ferdítések kiküszöbölése után felelhetünk. De a kutatás csak eszköze az igazságnak, és a részletek megállapításának magasan fölötte áll az az igazság, mely az egyes adatot beilleszti az egész történeti munkának keretébe.

Mert nem csupán a hiteles adat történeti tény, az, és pedig gyakran első rangú, a hagyomány is. Az igazi historikus szorosan külön fogja választani a kettőt, de azért méltányolni fogja a régibb korszakok történeti felfogását. Hisz annak is döntő hatása volt az emberek gondolkodására és így tetteire is. És midőn a bíráló búvárkodás lerontja a képzelet légvárait és az irányzatos okoskodás ferdítéseit, a romok közül ki kell keresnie a gondolkodásnak és érzésnek benne rejlő kincseit. Mert azok a korszakok, amelyek e hagyományokat megteremtették, saját állapotuknak, helyzetüknek, világnézetüknek hagyták reánk ily módon idealisált rajzát. Az egyes vonások gyakran téves, sőt koholt; de azért az egész hű képe lehet az egész korszak vágyainak és reményeinek.

Ezzel beszámoltam volna azon fő elvekről, melyek e munka szerkesztésében és megírásában, úgy mint eddigi munkásságomban, vezettek. De a szorosan vett tudományos cél mellett egy azzal belső kapcsolatban álló irodalmi cél felé is törekszünk. A mellett, hogy munkánk legnagyobb részében önálló kutatáson alapul, még más jelentékeny feladatot is tűzünk magunk elé. Célunk oly munka megírása, mely magyar legyen, magyar tudományos tevékenységnek eredménye. Mert a történetben az objectiv ténytől el nem választható az írónak subjectiv meggyőződése és színezése. Ha a tudmánynak e jelentékeny ágát eddig jobbra csak idegen könyvekből ismertük, önkénytelenül is idegen gondolkodásnak, idegen ítéletnek jutottunk függésébe.

A történelem anyagát meg nem másíthatjuk, át nem alakíthatjuk. De itt nem csak az jó számba, hogy nemzetünk részvétét a világeseményekben tüzetesebben tárgyaljuk, mint az eddig történni szokott. Hisz előttünk nem az anyag a leglényegesebb. A felfogásnak kell másnak, a honi viszonyok ismeretéből merítettnek lennie. Nemzetünk sajátos alakulása, politikai és társadalmi fejlődése elég támpontot nyújt arra, hogy a magunk szemével nézzük, a magunk elméjével ítéljük meg a történelem nagy drámájának lefolyását. Új és igazolt szempontoknak, csoportosításoknak bevitale az irodalomba pedig csak hasznára válhatik a tudmánynak, melyet szolgálunk.

Egy nagy író az emberi nem nevelésének mondta a történetet. Amit az emberi lélek magasztosat és állandót teremtett, annak tisztelése egyedül irányítsa ítéletünket. Az erkölcsök, a vallásos és állami formák sokfélesége ne közömbösségre tanítsón, hanem méltánylásra, igazságra.

Nagy Képes Világtörténet. Szerkeszti Marczali Henrik. Az Ókor. I. kötet: A keleti népek története. Budapest, [1898], Franklin Társulat, Révai Testvérek; V–XI.

7. GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉDE

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1920. MÁJUS 14-I KÖZGYŰLÉSÉN [RÉSZLET]

Tisztelt Közgyűlés!

[...] Az 1918-i összeomlásig fennállott nagy Magyarországon, ha tudományos célra pénz kellett, rendszerint az államhoz fordultak. Ezért parlament és ministerek, különösen a pénzügyministerek sokat panaszkodtak. Pedig nem ez volt a baj, hanem éppen ellenkezően az, hogy az államnak alig volt tudománypolitikája, hogy tudományos célokra, különösen a szellemi tudományok támogatására nem fordított eleget. Ezen a téren a legsúlyosabb mulasztás az volt, hogy a kolozsvári egyetemnek a kiegyezés után történt alapításától a pozsonyi és debreczeni egyetem létesítéséig több mint negyven év alatt a főiskolai ügy extensiv fejlesztése érdekében semmi sem történt. A nagy országnak csak két tudományegyeteme és egy műegyeteme volt. Minden tudományszaknak így csak pár tanszéke lévén, tudományos pályáról Magyarországon jóformán beszélni sem lehetett, mert egy-két katedra megüresedésére való várakozás életpályának nem is nevezhető. Szerencsejáték számába ment, ha valaki életének még fejlődésképes szakában egyetemi tanszékre tudott jutni. Így állott a dolog a tudósnevelés, a tanárok szempontjából. Az ifjúság pedig sok tantárgynál túlsúfolt tantermekben szorongott s így tanár és ifjúság között való közvetlen érintkezésről a legtöbb esetben szó sem lehetett. Nem kis részben egyetemi bajainknak tulajdonítható a mostani nemzedék szellemi meddősége és az, hogy általában kevés, egyes tereken pedig nincs magasabb értelemben vett szakemberünk. De ha itthon nem nyitottak magasabb tanulási lehetőségeket, legalább rendszeres ösztöndíj-actióval gondoskodtak volna arról, hogy válogatott, arra hivatott ifjak nagy számmal külföldi főiskolákra mehettek volna. Ha meggondoljuk, hogy a XVI. században legalább is 3000 magyar ifjú járt külföldi főiskolákon, hogy már ebben a korban főpapok, főúri nemzetségek, mint a Révaiak, Thurzók, Illésházyak, városok, mint Bártfa, Lőcse, Selmecz alapítványok útján gondoskodtak a külföldi iskoláztatás előmozdításáról, akkor szégyenkezve kell megállapítanunk, hogy korunkban ezen a téren is aránylag kevés és rendszertelenül történt. Szorosan a mi szakmánk tekintetében pedig rá kell mutatni arra, hogy külföldi levéltáraknak magyar szempontból való rendszeres átkutatására s az így nyert anyagnak monumentális vállalatban való kiadása iránt rendszeres actio nem indult meg, ami pedig kétszeresen fontos olyan országra nézve, melynek saját

levéltárai különösen a török időben jórészt elpusztultak. Hogy pedig ezen a téren lehetett valóban érdemlegesen alkotni, arról a magyar katolikus egyház egyszerű forráskiadásai bizonyosságot tesznek. Az a pár millió, amibe nagyarányú tudománypártolás évente került volna, a magyar állam pénzügyeit akkor nem rongálta volna meg, s most, midőn egyelőre az államra igazán alig számíthatunk, fájdalommal kell megállapítanunk, hogy a kiegyezéstől az összeomlásig eltelt félszázad alatt, mely áldott kor minden téren nagy alkotások lehetőségét nyitotta meg, az állam a szellemi tudományok terén nagy alkotásokkal adós maradt s most nekünk hasonlíthatatlanul mostohább viszonyok között kell újból hozzálátni a szervező és alkotó munkához. Új tudományos intézetek létesítését az államtól nem várjuk, de azt igenis kérjük, hogy a meglevőket hozza és tartsa rendben. Az Országos Levéltár új palotáját az összezsugorodó országban érthetetlen módon folyton szaporodó és terjeszkedő hivatalok foglalják le. Ki kell azt sürgősen üríteni s át kell adni tudományos rendeltetésének. Viszonyaink visszafejlődését világosan mutatja, hogy már egy épület kiürítése és eredeti céljára való fordítása is nehezen megoldható kérdéssé vált. Nagy nemzeti levéltárunkat át kellene tenni a közoktatásügyi ministerium hatáskörébe. Hiszen a levéltár nem régi hivatalos iratok pusztá raktára, nem is főleg nemesi családfák átvizsgálására hivatott szerv, hanem elsősorban tudományos intézet, melyet mint ilyent kell adminisztrálni s melynél a kinevezési politikának is a tudósnevelés ugyanolyan szempontjai szerint kell igazolnia, mint a museumoknál és könyvtáraknál.

Így állunk az állammal, most áttérek a társadalomra.

Az elmúlt két évtizedben ismételten rámutattak arra, hogy társadalmunkból hovatovább kivész a történelmi érzék. Az ország, különösen a főváros gondolkodásának ez az új iránya nemcsak a nemzeti érzés gyengülését jelentette, hanem fogékonyra is tette a lelkeket felforgató, rendbontó eszmék befogadására. A magyar nemzetnek többször kellett fegyverhez nyúlania az idegen, osztrák érdekek csatlósává lett államhatalommal szemben, de ezek a forradalmak szabadságharcok voltak a nemzet legszentebb jogainak védelmére, melyek nem tagadták meg a múltat, hanem ellenkezőleg, történelmi jogainkat védték. Hogy Károlyi Mihály mozgalma nemzettagadó lázadásra fajult, annak a vezetők gyarlóságán kívül oka volt kétségtelenül az is, hogy széles néprétegek, hogy a középosztály, az értelmiség egy részének lelkéből kiveszett minden nemzeti, kiveszett az a tudat, hogy a múlt milyen erkölcsi és jogi kincsesház a népek életében. Jászi Oszkár és radikális köre a maga szempontjából egész öntudatosan cselekedett, midőn támadta a történelem tanítását, a magyar történetírás hagyományos nemes szellemét, midőn gyöngíteni igyekezett a történelmi érzéket, mert tudta, hogy légben lógó elméletei a történelem, a multak reális tapasztalatai segítségével könnyen megdönthetők, mert sejtette, hogy csak dicső múltjáról megfedkezett nemzedék fordulhat felületes tanításai felé. Aki ezredéves alkotmányunkhoz ragaszkodik, aki fel tudja fogni a jogfolytonosságnak, a politikai tradícióknak erkölcsi és gyakorlati jelentőségét, mint felfogja a világ első alkotmányos nemzete: az angol, az sohasem szegődhet a társadalmi rendbontás, a mindent felforgató vörös zászlaja alá. Valójában a történelem nem retrospectív, a multakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember, aki nem

okul, hanem oktanul rohan a veszedelembé, a vesztébe. A társadalom tehát önmagát, saját rendjét védi, ha a történetírást pártolja.

Az anyagi bajok a magyar tudományosságot létében fenyegetik. Ne engedje hát a magyar társadalom a magyar kultúrát összeomlani. Ki-ki áldozzon egy-egy könyv kiadására, egy-egy tudományos megbízatásra, a tehetősebbek, a közeli rokonok nélkül állók egy-egy nagyobb intézmény alapítására. Az nem lehet, hogy még a megcsontott Magyarországon, még a leapadt magyar nemzetben is ne akadjon egyetlenegy áldozatkész ember, aki a nemzeti történetírásnak, a hazafias szellem ez örök forrásának fejlődését magyar történelmi intézet alapításával biztosítaná. Több mint százéves terv valósulhatna meg. Kovachich Márton György az 1790–91-iki reformországgyűlés alkalmából nagyobb dolgozatot írt, melyben institutum diplomatico-historicum szervezését hozta javaslatba. A Párisban és Bécsben utóbb létesült történelmi intézetek voltaképpen oklevéltani szakiskolák. Kovachich szemei előtt olyan intézmény létesítése lebegett, melynek feladata hazánk történelmi forrásainak tervszerű összegyűjtése, másolása és kiadása lett volna. Nekünk a Kovachich-féle gondolat fenntartásával a két típust egységes intézménnyé kellene összeolvasztanunk. A francziák specialis főiskolák szervezése által intézményesen gondoskodtak a szellemi tudományok három alapintézménye: a levéltár, a könyvtár és a museum számára alkalmas szakszemélyzet kiképzéséről. Az 1821. évi február hó 22-iki rendelettel alapított s az 1846. évi december hó 31-iki rendelettel újjászervezett École des chartes-nak az a hivatása, hogy három évfolyamán a levéltárak és könyvtárak számára hivatásos személyzetet neveljen s ezenkívül általában levéltári kutatásra képes diplomatikusokat képezzen ki. Az 1882-ben létesített École du Louvre pedig ugyancsak három évfolyamán a museumok, továbbá tudományos missiók és ásatások számára képez ki szakembereket s ezenfelül feladata, hogy a nagyközönség oktatására is kihasználja a francia nemzeti museumok anyagát s így gyümölcsöztesse az e gyűjteményekben rejlő művelő erőt. Országos Levéltárunkban, Nemzeti Museumunkban és Egyetemi Könyvtárunkban, Szépművészeti és Iparművészeti Museumunkban kétségtelenül nekünk is rendelkezésünkre állanak azok az erők, melyek a történelmi tudományok magasabb iskolájába összefoglalva, az arra hivatottakat az egyetem mellett és azt kiegészítve, a történelem segédtudományaiba, továbbá az általános és a művelődéstörténelmi, az irodalom- és művészettörténelmi kutatás módszerébe beavatnák, s ezenkívül a felsorolt intézmények számára szakszemélyzetet képeznének. Az így megszervezendő intézménynek a történelmi kutatás iránt különös képességgel bíró végzett növendékei pedig a Kovachich-féle eszme értelmében forráskritikai és forráskiadási munkára az intézet kötelékében vissza lennének tarthatók. Ekként elkerülhetnénk azt is, hogy a tudományos munkára az egyetemen rákapott fiatal historikusok vidéki városokban középiskolai dolgozatokba legyenek kénytelenek temetkezni, miközben legjobb éveik leperegnek, lendületük ellanyhul, a tudományra nézve nem egyszer elvesznek.

A forradalmi mámor elmúlt. Itt a kijózanodás ideje. Ne áltassuk magunkat! Következnek a szükség és nélkülözés keserves évei. Atyáink nagy örökségét ez a nemzedék eltékozolta. Következik összes viszonyainknak összezsugorodása. Itt egy ember, ott egy intézmény dül romba. A magyar történelmi intézet lehetne az a bárka, mely a magyar történetírást átmenthetné a jobb jövő révpartjára. Ez a mentés most a mi

nemzedékünk feladata. A veszedelem nagy. A vészjelt e helyről megadni szomorú, de hazafias kötelességem.

A helyzet komolyságának teljes tudatában, de szívós munkára eltökélten Társulatunk ez idei rendes közgyűlését megnyitom.

Századok, 1920. 336–340.

8. HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFÜ GYULA ELŐSZAVA

A MAGYAR TÖRTÉNETHEZ (1929) [RÉSZLET]

[...] A mi nemzedékünk annyi mindenben ment keresztül, hogy a múlt iránti érdeklődését a bár csak harminc év előtti, mégis régenmúlt korszak történetírói már ki nem elégíthetik.

A múlt század utolsó évtizedeinek túlnyomóan politikai és jogtörténeti érdeklődése helyett ma társadalmi, gazdasági és szellemtörténeti problémák felé irányul mindenki figyelme s a politikai és alkotmányjogi kérdéseket is más vonatkozásokban látjuk, mint elődeink. Egész problémaköreink vannak, melyek a régi történeti művekben nincsenek, de nem is lehetnek tárgyalva. Mások – mai nemzeti és társadalmi életünk legégetőbb kérdései – csak mellékesen érintettek ott.

A millenáris Magyarországot – hogy csak egy-két kérdést említsünk – alig érdekelt az ország lakosságának nemzetiségi összetétele, történetírói a húszmillió magyar romantikus elméletén nevelkedve, kevés érzékkel bírtak a nemzetiségi kérdés értékeléséhez. Ma, a nemzetiségi elv ürügye alatt végrehajtott országcsönkítés korában nincs égetőbb problémánk, mint a magyar fajnak a többi nemzetiséggel való együttélése a magyar állam keretében. Trianon nyomorában megedzett szemünkkel ma semmit sem keresünk annyira, mint a nemzetiségi kérdés történeti előzményeit. Hiszen a magyar nép politikai és kulturális szupremáciájának mértékét sem tudjuk azon viszonylatok ismerete nélkül megállapítani, melyekben a hazai nemzetiségek – tótok, németek, oláhok, szerbek, horvátok, rutének – voltak a magyarsággal szemben. Itt van továbbá a magyar etnosz kialakulásának a hun-rokonság problémájával kapcsolatos nagy kérdése, mely kezdődik a két alapfajta, a finnugor és török nép összeolvadásával, folytatódik különböző törökfajta népek egészben való beolvadásával és egyéb nemzetiségek egyedeivel való keveredéssel, mely folyamat ma is tart az ország területén. A magyar történeti fejlődésre nem volt közömbös, hogy bizonyos időben, bizonyos társadalmi osztályok keretében a magyarság délszlávval, némettel, vagy kunnal keveredett-e nagyobb mértékben. Ily probléma még a magyarság elhelyezkedése a mindenkori nemzetközi viszonylatokban, aminek tárgyilagos értékelésére Ausztriával való politikai összeköttetésünk korában alig lehettünk képesek. Ilyen a középkori társadalmi mozgalmak és forradalmi jelenségek kérdése, amit a jelenkor társadalmi és gazdasági evolúciójának tanulságai alapján egészen más mértékkel tudunk mérni, mint korábban lehetséges volt.

De a mai nemzedék nemcsak új problémákat lát, hanem a régieket is másként fogja fel, s új felfogásának szükségessége még a politikai történet látszólag kevés változás-

nak kitett területén is megnyilvánul. A történetünket négyszáz év óta domináló osztrák kérdésnek a legújabb időkig megvolt a maga politikai aktualitása, ami szinte lehetlenné tette tárgyilagos történeti kezelését. Történeti ítékezés helyett rendszerint publicisztikai mérlegelés jött létre és sokszor pártállásuk szerint ítékeztek történetíróink, a kiegyezés vagy a 48-as elv szemszögéből nézve történetünk Mohács óta lefolyt szakaszát. Ma e kérdésben felszabadult történetírásunk a napi politika nyomása alól. Ítéletét nem zavarják többé mellékes publicisztikai szempontok; világosan megláthatja, mi volt az osztrák–magyar viszonyban a magyar nemzet kárára vagy hasznára.

Nemzedékünk az új események és új törekvések hatása alatt a magyarság kialakulását és annak lényeges politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásait akarja megismerni, s oly adatokra nem reflektál, melyekből lényeges változás, a magyarságra fontos alakulás nem következik.

A történetírónak ma a régi anyag egy részét, a mai felfogásunk szerint lényegtelen adatokat el kell hagynia és az új problémák megoldására új anyagot, a korábbi történészek által használhatatlannak vélt adatokat kell a kútfőkből előhozva értékesítenie. Az új anyag kiválasztásánál a közönség érdeklődésén kívül, ami nem egyéb, mint az utóbbi húsz esztendő élményeinek függvénye, útmutatást nyújt maga a történettudomány, mely éppen az utóbbi évtizedekben szinte teljesen megújódott.

A történetírónak ma sokkal tökéletesebb eszközök állnak rendelkezésére a kútfők használhatóságára, hitelességének megítélésére, mint még egy emberöltővel ezelőtt. A történettudomány segédtudományai szinte exakt studiumokká fejlődtek s rajtuk kívül más tudományágak eredményeit is felhasználhatjuk a történeti adatok vizsgálatánál, így különösen a nyelvtudomány, a nemzetgazdaságtan, a művészettörténet és pszichológia eredményeit. A történettudomány új módszere segítségével sok kútfőt el kell ejtenünk, amit korábban hiányos eszközökkel hitelesnek tartottak. Másrészt az újabb történeti kutatás régebben lenézett forrásműveket rehabilitált és előadásának alapjául szemelt ki. A honfoglalás egyik legfontosabb kútfőjét, Anonymus művét nyelvtudományi eredmények alapján ma a többi hazai krónikával együtt sokkal inkább hitelesnek tartjuk, mint az elődök s ezek alapján a honfoglalás és az Árpád-kor történetét is másképpen látjuk, más formában kell előadnunk.

A legnagyobb változást a modern történettudomány új célkitűzései hozták. Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat; a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja többé ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúriák és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltakban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét.

Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek

története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezred óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új színt, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk. [...]

Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. kötet. Budapest, [1929], Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 5–8.

9. MÁLYUSZ ELEMÉR: A NÉPISÉG TÖRTÉNETE

(1931) [RÉSZLETEK]

A TÖRTÉNETÍRÁS csak egyik ága lévén a szellemi életnek, a nemzetek sorsát észrevehetően befolyásoló fontos események és szellemi fejlemények rendszerint szembe-tűnő irányváltozást és gazdagodást jelentenek az illető nemzet történetirodalmának fejlődésében.

A világháborút befejező békekötések is új követelményeket támasztottak a történetírással szemben. Ez a változás nálunk, sajnos, nem feltűnő; inkább csak a változás szükségességének az érzése vehető észre. Valami nyugtalanság észlelhető főleg a szakkörökön kívül, az ún. széles olvasóközönség körében. Ez a világháború alatt elgyengült idegzetű réteg, a magyar intelligencia, oly könyveket, amelyek hosszú évek fáradságos munkájának eredményei s amelyeknél csekélyebb értékűekről is tudomást szerzett azelőtt, most figyelemre sem méltat. Történeti témák, amelyek korábban lebilincseltek, sőt szenvedélyeit is felébresztették, ma hidegen hagyják. Ugyanakkor azonban helyét nem levén, vágyódik valami új után, amelyet nevéen se tudna megnevezni. Ez a negatívum az érdeklődés megváltozását eléggé jellemzi; viszont a változás irányának megismeréséhez akkor jutunk közelebb, ha tülemlelkedve szaktudományunk szűk határain, a világháború elvesztésének egész szellemi életünkre gyakorolt hatását próbáljuk megállapítani.

A békediktátumok azzal, hogy hatalmas embertömegeket és óriási területeket toltak át régi államkeretekből új szervezetekbe, sok lappangó érzést tettek tudatossá. Mert bármennyire is tudta a háború előtt minden művelt ember, hogy faj, nép, nemzetiség, nemzet többet jelent bizonyos számú embercsoportnál, mégis szemléletünk mechanikusan mindegyre csak az állam polgárait látta bennük. Az államot ugyan organizmusnak, élő és érző testnek ismertük, de életében túlnyomórészt csak annak a legmagasabb fokú hatalmi szervezetnek a működését láttuk, amely az összesség akaratának kifejezője és irányítója. De hogy ez az összesség milyen alkotórészekből áll, az kevésbé került előtérbe. A csapások, amelyek a világháborúban vesztes államokat érték, bebizonyították, hogy egyrészt az állam mögött éppen nem maradhat el jelentőségben a többi organikus egység sem s hogy másrészt ezeknek is megvan a maguk sajátos egyéni életük, még ha történetírásunk el is hanyagolta őket. Ha ugyanis az

állam csak hatalmi organizmus lenne, akkor az említett eltolódások következménye mindössze abban nyilvánulhatna, hogy a vesztes államok, köztük elsősorban Magyarország, csak annyival lennének erőtlenebbek, ahány millióval csökkent a lakosságuk és annyival szegényebbek, ahány négyzetkilométerrel kevesbedett területük. Azaz bizonyos alkatelemek leválása után, a megcsökkent területen a lakosság tovább folytathatná életét. A valóságban azonban a veszteség nagyobb, amit ma már felesleges is részletezni, mert hiszen tíz év mindennapi szenvedései eléggé felvilágosítottak már bennünket efelől.

Kitűnt, hogy a föld, a lakosság és a kultúra az állam hatalmas boltozatú építménye alatt szorosan összefonódó életet élt, vagyis hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részei is; anyagi életük a földtől függött ugyan, de viszont ezt a lakóterületet szellemi műveltségüknek megfelelő magaslatra emelték. A magyarság nemcsak négyzetkilométereket és lakosok százezreit veszítette el, nemcsak iskolákkal, egyetemekkel és színházakkal, másfelől meg bányákkal, fürdőhelyekkel, meg erdőkkel lett szegényebb, hanem a mechanikusan felfogható számadatokon felül megfosztatott saját nemzeti kultúrájának szerves részeitől is. Az elszakított országrészek madártávlati képe, szabályozott folyóival, városaival, szántóival és szőlőivel ugyanis évszázadok nehéz küzdelmei után alakult ki s ezt a fárasztó munkát a magyarság és a többi nemzetiségű lakosság nem mint egymás ellenségei, hanem mint egymásra kölcsönösen rászoruló elemek végezték el. A föld és az anyagi kultúra tehát a magyarság és az egyéb lakosság évszázados békés szimbiozisének bizonyítéka s vizsgálatuknál csak arról lehet szó, hogy a kultúra fejlesztésében országrészenként és évszázadonként mely nemzetiségű lakosságnak volt több vagy kevesebb része, magának a közös munkának a ténye azonban kétségsbe nem vonható. Az a kisajátítás viszont, mely ma a megszállt országrészek minden téren folyik, azt jelenti, hogy nemcsak a magyarság egykori szerepének, hanem az organikus együttélésnek nyomait is igyekeznek az új urak eltüntetni. A föld, a lakóhely arculatának megváltozása tehát kultúrmunka volt s következőleg a terület elvesztése annak a magyar kulturális életnek a megcsönkítésével egyenértékű, amely azt 1918-ban az elért színvonalon tartotta, készen arra, hogy jövő kötelességeinek tudatában, tovább is fejlessze. De a veszteség talán még érzékenyebb, amikor élő emberekről van szó. Az elszakított magyarság százezrei valamennyien hordozói egy sajátságos, népivé lett kultúrának, amely egyrészt helyenként rokonvonásokat, kölcsönhatásokat tüntethet fel a szomszédos, más nemzetiségű népekével, de amely másrészt maga is szerves, el nem választható része az egész magyar kultúrának. Bonyos lelki sajátságok, etnikai alapvonások határozzák meg ezt a népi műveltséget, amelynek megnyilvánulását eddig némileg a nyelvben, főképpen pedig „etnográfiai-lag” leírható szokásokban vettük észre, pedig a történelemben is kiütözik az, s éppen e történeti szerepnek a nyomozása segít azután azt a kérdést is eldönteni, hogy mekkora része volt a magyarságnak, a többi nemzetiség mellett, az anyagi műveltség fejlesztésében. Állam, népesség, lakóhely és kultúra ezen szoros összetartozása, egyiknek a másiktól való függése éppenséggel nem új „felfedezés”, csupán tudatosabbá lett a közvélemény előtt, mint előzőleg volt. Annyira mindenesetre tudatossá, hogy most már a történetírás is kénytelen legyen azokat figyelmére méltatni, ha mint élő tudomány, a nagyközönség érdeklődését ki akarja elégíteni.

A körülmények mérlegeléséből úgy látszik, hogy ez az a hiány, amelyet értelmiségünk finom szeizmográf módjára észrevett. A magyar történetírás a reá váró feladatnak, e hiány pótlásának úgy tehet legjobban eleget, ha a kutatás súlypontját a népiség története felé tolja el. E „népiség” szó tartalmát a „nemzetiség” szó analógiájára próbálhatnók meghatározni. Amint nemzetiség nemcsak nem-magyar ajkú népet jelent, hanem egy azonos történeti felfogással rendelkező nép tudatos szellemi és politikai törekvéseinek s céljainak összességét is kifejezi – amely vonatkozásban beszélhetett Széchenyi kora nemzetiségünk fejlesztéséről –, ugyanúgy a népiség fogalmába összesűrítve látjuk egy egész nép öntudatlan életét és kulturális tevékenységét. Tehát nemcsak népcsoportot és a történeti néprajz, ez aránylag új diszciplína objektumát kell a népiségben látnunk, hanem az illető faj etnikumának alakulását és – más népek beolvadásával bekövetkező – változásait, számbeli növekedését, továbbá generációk mindennapi munkájában lassan kifejeződő lelki sajátságait, fogékonyságát a kultúra iránt, végül pedig azt a lassú, de mozgalmas történeti folyamatot is, amelynek során az öntudatosan gondolkozó réteg, az „intelligencia” közvetítésével nyert kultúrjavakat felhasználja.

Történetírásunk ez új orientálódása annál is szükségesebb volna, mert a környező és közvetlenül érdekelt nemzetek ezt a fordulatot már megtették és így félték, hogy elmaradunk mögöttük. [...]

Az a hatalmas problémakör is, amelyet egy nép legtágabb értelemben vett kulturális életének megírása jelent, csak bizonyos részletmonográfiák sorozatában dolgozható fel, még pedig oly tanulmányokban, amelyek tárgya egyes megyék, városok és falvak története. A német és francia monografikus irodalom példája mutatja, hogy egy nép történetét úgy lehet a legpontosabban megismerni, hogy az alkotórészek, a gyökérszálak egyenkint vizsgálat alá vétetnek. E mikroszkopikus kutatás során nyílik ugyanis a legjobb alkalom, hogy az egyes népcsoportok életének azon legsajátosabb, tipikus vonásai is előtűnjenek, amelyek az összesség, az egész nép vizsgálatánál rendszerint elmosódnak. A nyugati történetírás fejlődése valóban azt bizonyítja, hogy a helytörténet tudatos művelése éppen úgy maga után vonja a gazdaság- és társadalomtörténet fellendülését, amint a népiség kultúrájának feltárásához is az alapnak kell lennie. Egy Below vagy Dopsch, a német történettudomány közismert reprezentánsai maguk tettek tanúbizonyságot, hogy szintetikus nagy műveik csak úgy jöhettek létre, hogy nagyon gazdag helytörténeti irodalom részeredményei állottak rendelkezésünkre. Nemcsak műveik lapalji jegyzeteiből látjuk ezt, hanem azokból a szavakból is, amelyekkel Dopsch a *Wirtschaftliche und soziale Kulturentwicklung*ot a német régészeti és történeti társulatoknak ajánlotta.

Ezzel szemben a mi helytörténeti irodalmunk teljességgel alkalmatlan arra, hogy építeni lehessen rá. [...]

Ha mindezen tarthatatlan állapotokon segíteni akarunk, gyökerében kell a változtatást megkezdeni és az egyes monográfiákat, falu- és megyetörténeteket más szempontok szerint és más forrásanyag bevonásával, felhasználásával kell felépíteni, mint ahogyan az eddig történt, sőt sajnos, ma is történik. A mai feldolgozás – tucatszámra idézhetnénk címeket – elmondja részletesen a helység határában végbement történeti eseményeket, Mohácsnál tehát az 1526-i és 1687-i csatát, Mezőkeresztesnél az 1596-i küzdelmet, felsorolja a helységnek az oklevelekből megállapítható tulajdonosait, az

adásvételeket, zálogosításokat, miközben hasonlíthatatlanul több szó esik a földesúri családról, mint a faluról, azután pedig oly statisztikai jellegű adatokat nyomtat le, amelyek az illető helység lakosságára vonatkozólag lehetőleg könnyű munkával le lehetők fel. Az ilyen monográfia tehát sok mindenről beszél, a lényegről, a helység igazi történetéről azonban már nem.

Ezzel szemben az új monográfia írója a következőképpen fog gondolkodni. A mai falu hosszú történeti fejlődés eredménye. Képét, amint az ma az idegen elé tűnik, a természeti és földrajzi adottságokon kívül az emberi kéz formálta ki, története tehát annak a munkának az előadása, amely a lakosság mai otthonát megteremtette. Erről a hosszú, zajtalan, sok esetben évszázados munkáról – hiszen legtöbb községünk múltja messze a Hunyadi-, sőt Árpád-korba nyúlik vissza – közvetlen írott emlékek oly gyér számban maradtak fenn, hogy csak azok alapján nem lehet rekonstruálni. Van azonban a falu lassú növekedésének olyan illusztráló anyaga, amelyet részint a föld mai felszíne, részint a nép ajka őrzött meg. Az első a házak, uccák, telkek, földek elhelyezkedése, amint a kataszteri térképek is feltüntetik, a másik pedig a falu határában belül fekvő földrajzi és emberi kéz által teremtett objektumok (hegyek, folyók, erdők, szántóföldek, malmok stb.) neveim az ún. dűlőnevek. Amint ugyanis a román ház külső alakja és felépítési módja különbözik egy magyar házétól, ugyanúgy a települési formából, a szántók, rétek és belsőségek egymás mellé helyezkedéséből is következtetést lehet levonni a falu első lakóinak eredetére, azaz oly kérdést lehet eldönteni, amelyre feleletet az írott forrásokból hiába várnánk. [...]

A modern községtörténet írója ezeket a forrásokat szólatatja meg, ezekből állapítja meg a falu növekedésének vagy pusztulásának főbb vonalait és erre a gerincre fogja ráhelyezni az oklevelekben, periratokban, összeírásokban és urbáriumokban rejlő népesedés- és gazdaságtörténeti adatokat. Tehát a dűlőnevek és a települési formákat feltüntető különböző kéziratos, főleg kataszteri térképek képviselik azt a forrásanyagot, amelynek felhasználásával a községek igazi története összeállítható. [...]

A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931, Magyar Szemle Társaság, 237–268.

10. DOMANOVSKY SÁNDOR: ELŐSZÓ A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETHEZ (1939) [RÉSZLET]

Történeti kultúránk elmélyítését óhajtánók elérni azzal, hogy közönségünknek „Magyar művelődéstörténetet” adunk a kezébe.

A szellemi történeti felfogás szigorú filozófiai elvei szerint ugyan nincs külön művelődéstörténet, azt nem lehet szembeállítani a politikai vagy eseménytörténettel. Ezt a filozófiai következtetést el is fogadjuk, de nem hisszük, hogy ez ellen az elv ellen véténénk, ha a gyakorlati élet követelményeinek eleget téve nemzeti múltunkat nemcsak a legmagasabb egységesítő szempontból vizsgáljuk, hanem pusztán ismeretszerzési érdekekből némi szétválasztásra is elhatározzuk magunkat.

Nemzeti történelmünk az utolsó években a szellemtörténeti kíváncsalmaknak mindenben megfelelő, kitűnő földolgozást nyert Hóman Bálint és Szekfű Gyula immár népszerűvé vált nagy munkájában. Bármennyire tiszteletben is tartották a tudós szerzők a szellemtörténet kíváncsalmait, saját nyilatkozatuk szerint, mégis a politikai tényezőket emelték ki legelső sorban.

Ez a munka is, amelyet most olvasóink kezébe adunk, a magyar nemzet történetét fogja adni, de némileg más szemszögből. A politikai események ismeretét föltételezve, inkább a szellemi kevésbé élesen észrevehető működésére fogjuk figyelmünket összpontosítani. A szellem életének általános jelenségeit fogjuk kiemelni, a formákat ismertetni, amelyek közt az egyes korokban ez a szellem érvényesülésének különböző területein működött.

Nem abban az értelemben fogjuk tehát föl a művelődéstörténelmet, mint egyes régibb iskolák, amelyek egyszerűen egykori életszokások leírását értették alatta, s elsősorban azt keresték, hogy a bölcsőtől a sírig hogyan folyt le az ember élete. Nem is korlátozzuk egyedül a társadalmi, vagy csak a szellemi élet jelenségeire.

A politikai élet szembeszökő jelenségeivel szemben, kultúránk alakulását akarjuk az olvasó elé állítani. Azt a mélyben lezajló hatalmas folyamatot, amelynek jelentőségéről talán az ad leginkább képet, hogy egyes filozófusok magával a történelemmel, mások a társadalommal (nemzettel) vagy magával az élettel azonosítják.

Ez a kultúra szellemiség, amely az egyének tevékenységéből tevődik össze s a társadalom erkölcsi fölfogását, eszméit, akaratnyilvánulásait és külső életformáit alakítja. Minden, ami a társas együttélés szervezetét és kereteit illeti, ide tartozik.

A múltnak ilyenén szemlélete felé a XVIII. század második felében fordult élenkben a figyelem. Akkor munkálódott ki a fogalom Franciaországban és Angliában a „civilizáció”, Németországban a „kultúra” megjelöléssel. Ha a két szó és fogalmi tartalma közt van is némi árnyalati különbség, ezt a két nemzet tudósai indokolatlanul, túlzottan kiélezi. A franciák az „histoire de la civilisation” alatt mindenestre inkább az általános emberi „haladás” történetét értik.

Ők is nagyon jól látják azonban, hogy különösen a gondolat és az erkölcs tekintetében nemzetek és országok szerint igen jelentékeny különbségek állanak fenn. A civilizáció története alatt is tulajdonképpen csak a fehér ember, helyesebben az európai kultúra fejlődését értik, az általános emberi szellem fejlődéséhez már azért sem emelkedhetnek föl, mert az idegen kultúrák alakulásának megértésére természetesen bennük sincsenek meg a szükséges előfeltételek, az a rezonancia, amely az újra átéléshez szükséges.

Az általános európai kultúra, amelynek körében a mi nemzeti kultúránk is fejlődött, bizonyos vonatkozásban ebben a munkában is szerepel, habár inkább egyes, különösen nemzeti hatásokon át érvényesül. E részben csak arra akarnók az olvasót előre figyelmeztetni, hogy Európa keleti felének aránylag késői időben, az ezredik év körül Krisztus után bekövetkezett csatlakozása a nyugati népek már haladott viszonyaihoz, világrészünknek ebben a sarkában a nyugatitól elég mélyreható eltéréseket eredményezett. Ezek magyarázzák némely hatásoknak élesebb ellentétben történő érvényesülését és egyes átvett tényezőknek lényegesebb átalakítását, hogy Lamprecht kifejezésével éljünk, ezeknek erősebb „nosztrifikálását”.

A magyar kultúra alakulásában is a kereszténység felvételétől szakadatlan sorban sok ilyen „nosztrifikált” idegen hatásról lesz szó. A magyar fejlődés szinguláris vonása éppen abban van, ahogy ezeket az idegen hatásokat a saját viszonyaihoz és népi jellegéhez átalakította.

Szellemi tényezők mellett azonban szó lesz anyagiakról is: a birtokba vett föld jellegének átalakításáról, a lakosság nemzeti összetételéről, a társadalomról és a gazdaságról, a szellemi élet különböző ágainak alakulásáról s végre a lakosság különböző rétegeinek életformáiról.

Az egyén tehát háttérbe szorul, a keretek lépnek előtérbe, amelyek közt élt és az életnek stílusa. Egyes esetekből iparkodunk elvonni azt, ami saját nemzeti viszonyainkra és kultúránk egyes koraira jellemző. A hős helyét ebben az előadásban a nemzet nagy tömegének életformái, gondolatvilága és teremtő cselekvése veszi át. A világért sem törekszünk azonban elvonásra. A történelemben nincs veszedelmesebb, mint az absztrahálás és az általánosítás. Nem is tulajdonképpen elvonásról van tehát szó, csak a kor szerint jellegzetesnek kiemeléséről. Képes beszédéről, amely gyűjtőfogalmakat teremt, ámbár nagyon jól tudja, hogy a mögöttük rejlő valóság igen sokféle és állandóan alakulásban lévő.

Ezt az engedményt gondolkodásunk követeli tőlünk, amely bele akar látni a dolgok mélyébe, keresi a megértést és nem törődve a filozófiai kategóriák szigorú betartásával, rákényszeríti a kutatót és az író, hogy a lényegre, amelyet olvasójával meg akar értetni, lehetőleg röviden és mindenekfölött világosan érzékeltesse. [...]

Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre, Varju Elemér szerk.: *Magyar művelődéstörténet*. I. köt. *Ősműveltség és középkori kultúra*. Budapest, [1939] Magyar Történelmi Társulat, 15–17.

11. HAJNAL ISTVÁN: TÖRTÉNELEM ÉS SZOCIOLÓGIA (1939) [RÉSZLET]

[...] A társadalomfejlődések vizsgálatánál az első feladat a közösségképződés konkrét módszereinek vizsgálata, nemcsak eredményeikben, hanem működésükben is, azaz az élethez való viszonyulásaikban. Ide kell értenünk úgy a „szellemi” módszereket, a gondolatok-érzelmelek anyagi kifejezésformáit, mint a közvetlenül az anyaggal bántó módszereket, a technikát, legtagabb értelmében. Összetartó, egymásba illesztő, tagozó szerepük tartja fenn a „szociális formákat”, s tartja fenn képzés, hagyományozás által, egymást követő generációk szerves közösségét is. A kifejezés, a hang, sőt a szilárdan objektivált forma is eltűnik az idők múlásával, minden részletében soha meg nem figyelhető; de szerepük, működésük megérthető, a konkrét társadalomalakulások tehát történetileg megmagyarázhatók.

A „pozitivist” történettudomány tulajdonképpen régóta elvégezte a „szociális tények” és a „folyó élet” elkülönítését, amidőn a „segédtudományokat” és a „művelődéstörténetet” saját módszerekkel dolgozó külön stúdiumokká alakította ki. Pedig

a történelemnek állítólag nem feladata törvényszerűségek felfedése, hanem csak a múlt élet ábrázolása. E stúdiumok bármelyikében mégis több alkalmat találhat a szociológia az objektív strukturálódások megfigyelésére, mint az összes primitív népek etnográfájában.

Másrészt azonban e stúdiumok termékeny továbbfejlődésének alapfeltétele a szociológiai szemlélet teljes érvényesítése. Minden formát – Freyer megragadó gondolatmenete értelmében – „záródarabnak” kell tekinteni a kultúrképződés állandó körforrásaiban. „Eszköznek”, magasabb értelemben, az emberi élet szintjének emelésére. Azonban nem „értelem-tartalmuk” alapján vizsgálándók e záródarabok, nem szellemi erők tartályaiként, mert így csak az élet áramlásait figyelhetnők meg bennük, s nem a fejlődés valóságos menetét. Hanem minden anyagias forma mögött, legyen az a földművelő ekejárása, a kézműves szerszáma, az öregek meséjének hagyományos szövege, a hivatalnok vagy a költő írása: társadalomképleteket kell keresnünk, generációkon át egymáshoz igazodott egyének együtteseit, mint az élet nagy eszközeinek kitermelő, kezelő és továbbalakító üzemait.

Legalábbis így vélik s így érzik a szociális rendbe beleszületett emberek, úgy élnek, mint aktív, spontán használói a strukturális módszereknek. Valóban, már nagy a hiba a szocialitásban, ha objektív szellemek uralkodnak kényszerítően fölötté és ragadják magukkal az egyéneket, kiemelve a struktúra nyújtotta tagozódásból. Azonban a valóságban mégis úgy, olyan rendbe helyezkedik el minden élő társadalom, amilyent a történetileg kialakult módszerek kínálnak neki, hogy éljen velük; s e módszereken csak azok sajátos képződéstörvényeiket követve alakíthat tovább még a legnagyobb egyéniség is. Ilyen értelemben alá van vetve az ember és a társadalom sorsa a strukturális fejlődés belső törvényeinek.

Századok, 1939. 31–32.

12. ANDICS ERZSÉBET ELNÖKI SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1949. MÁRCIUS 27-I KÖZGYŰLÉSÉN [RÉSZLETEK]

A Magyar Történelmi Társulat újonnan megválasztott vezetősége teljes tudatában van annak, hogy milyen megtisztelő és egyben nehéz és felelősségteljes feladatok előtt áll. A Társulat több mint nyolc évtizedes múltra tekint vissza és ezen hosszú munkássága alatt több történeti korszakot átélve, a magyar kultúrának jelentős szolgálatokat tett. Az újonnan megválasztott vezetőségtől mi sem áll távolabb, minthogy a Történelmi Társulat munkájának bármilyen értékes tapasztalatán, bármilyen maradandó eredményén magát könnyelmű, vagy fennhéjázó módon túltegye.

Sokat tanulhatunk a Társulat munkájából, hogyha fennállásának első korszakát nézzük, amikor a Magyar Történelmi Társulat – közvetlenül a kiegyezés után – megalakult és amikor olyan jeles magyar történészek, mint Horváth Mihály, Thaly Kálmán és mások irányították munkásságát. E korszakban a Társulat hatalmas anyaggyűjtő munkát végzett és ugyanakkor sikeresen valósította meg azt a célkitűzését, hogy

„a történetkedvelők egész seregét hozza érintkezésbe” a történelmi „adatokat bíráló tudományos törekvésekkel”,¹ értett ahhoz, hogy a nemzeti társadalom aránylag jelentékeny rétegeit bevonja ebbe a munkába, szoros kapcsolatot teremtsen velük, együtt éljen és fejlődjön azokkal. A Társulat életének második korszakában, a XX. század elejétől kezdve ez a szép hagyomány, sajnos, már kieszőben volt. Kétségtelen azonban, hogy ettől a korszaktól is tanulhatunk, mégpedig magas szakmabeli tudást, fejlett történelemkutató technikát és módszereket, szigorú kútfővizsgálatot, legalábbis a részletkutatásoknál.

Mindezek elismerése mellett ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy sajnos, a magyar történelemtudomány, más honi tudományágakkal összehasonlítva, aránylag kevés maradandó, ma is értékes és követésre méltó hagyományt hagyott hátra számunkra.

Tudjuk, hogy a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon levő osztály féltve őrzött monopóliuma. Olyan országban, mint aminő az 1945 előtti Magyarország volt, ahol a történelmi fejlődés következtében nagymértékben anakronisztikussá vált kiváltságos réteg játszotta ezt a szerepet, az általa diktált történelemírás különösen ferde színben kellett hogy feltüntesse a múltat.

S valóban a hivatalos magyar történelemtudomány – különösen az elmúlt negyedszázados korszak folyamán – egészen durván és leplezetlenül, egészen közvetlenül és kézzelfoghatóan kiszolgált a fejlődéssel egyre nyittabban szembehelyezkedő, a magyar nemzet széles tömegeivel lassan minden kapcsolatát elveszítő magyar uralkodó osztályokat, amely körülmény nem maradhatott a legsúlyosabb következmények nélkül ennek a történetírásnak a szavahihetőségére és szellemi színvonalára.

Meg kell mondanunk, akármilyen súlyos is a tény, hogy a fentiek következtében nekünk történészeknek, az egész Történelmi Társulathoz nem egy tekintetben és éppen a legfontosabb kérdésekben *előlről kell kezdeni a munkát*. Nem nyugtathatjuk meg magunkat azzal sem, hogy jelentékeny a már feltárt anyag, mert hiszen ezt az anyagot is kritikailag át kell vizsgálni. Mert legyünk tisztában azzal, hogy Magyarországon, szigorú értelemben véve, még polgári történetírásról sem beszélhetünk: *a hivatalos magyar történetírás mindmáig alapvetően feudális és klerikális történetírás volt*, amely nem ismerte el még a polgári történetírás alapvető tételeit sem.²

A hivatalos magyar történetírás tagadta a társadalmi fejlődés elvét, még az evolúció formájában is, amit pedig a polgári történetírás, legalábbis legjobb korszakaiban, alapul fogadott el. Nem ismerte el a társadalom osztályokra való tagozódásának a

¹ Lásd a M. Történelmi Társulat alakuló üléséről szóló beszámolót. *Századok*, 1867. 16.

² A polgári történelemszemléletet a magyar történelmi irodalomban csupán néhány mű, elsősorban Grünwald Béla, és Acsády Ignác, részben Márky Sándor munkái képviselték. Ez a polgári történelemfelfogás Magyarországon egész sor társadalmi körülmény következtében nem tudott valójában kifejlődni, a negyedszázados ellenforradalmi korszak pedig nyíltan megtagadta. A fenti szerzők munkáiban kifejezésre jutott polgári történelemírás ugyanannyira jutott – a hivatalos magyar történelemírással összehasonlítva – közelebb a történelmi igazsághoz, amennyire a polgárság, főképp a XIX. század még haladó polgársága jobban kifejezte a magyar nép érdekeit, felvilágosultabb és szélesebb látókörű volt a félféudális nagybirtokos osztálynál és annak szellemi uszályhordozóinál.

tényét, noha a polgári történetírás azt már több mint egy évszázaddal ezelőtt felfedezte. A történelmi mozdulatlanságot dicsőítette, a merev ragaszkodást elavult – feudális – társadalmi viszonyokhoz, intézményekhez és szokásokhoz. Százados elmáradottságunkat különleges és mintegy magasabb rendű nemzeti tulajdonságunkként; a magyar génusz sajátos megnyilvánulásaként igyekezett eszményíteni. Ez a felfogás a külön magyar Globusról kiszakította a magyar történelmi fejlődést az általános európai fejlődésből, ami már egymagában lehetetlenné tette történelmi múltunk legfontosabb jelenségeinek hiánytalan megértését. A nagybirtokos osztály nemzetfenntartó szerepét, a nagybirtokrendszer hasznosságát és magasrendűségét tartotta mindenekelőtt szükségesnek történelmi tényekkel igazolni és igyekezett figyelmen kívül hagyni a magyar történelemnek mindazokat a – igen számos és igen fontos – jelenségeit, amelyek a fentiek ellenkezőjét bizonyítják.

A magyar történelemtudomány erősen feudális és klerikális jellegéből következett, hogy rendkívül elhanyagolta az újkor, különösen a legújabb kor történetének feltárását és fő figyelmét a magyar történelem legrégebb korszakaira irányította: az Árpádok kora ma is a magyar történelem leginkább feldolgozott fejezete,³ míg a későbbi korszakok, különösen a legújabb kor feldolgozása, hihetetlen hézagokat mutat. Ehhez járul, hogy alig akad még egy ország, amelynek a történelmi irodalmában olyan óriási helyet foglalnának el az egyháztörténelmi, különösen a katolikus egyháztörténelmi munkák, mint nálunk. A magyar történetírásra jellemző ugyancsak a főúri nemzetségekkel foglalkozó rendkívül nagyszámú családtörténelmi munka. Ezt a műfajt legtöbb tudós történészünk – többnyire az illető főúri család megbízásából – nagy buzgalommal művelte.

Nem csoda, hogy ez a magyar történetírás elhanyagolta, sőt egyenesen elkerülte az antifeudális és népi mozgalmak történetének feltárását. A közel három és félezer oldalra terjedő *Magyar Történelem* (Szekfű–Hóman) mindössze két oldalt szentel a Dózsa György által vezetett nagy parasztforrádalom ismertetésének. Fraknoi Vilmosnak Martinovichsal foglalkozó könyvét, noha maga Kossuth tiltakozott nyílt levélben, annak nemcsak a kegyelettel, hanem az igazsággal is nyilván szembehelyezkedő megállapításai ellen,⁴ történetíróink közül mindmáig senki sem tartotta szükségesnek revízió alá venni és a Martinovich-mozgalmat végre a maga valójában bemutatni. Az 1848–49-es szabadságharcnak és antifeudális forradalomnak száz év után sem bírjuk teljes és hű történetét, hogy az 1918–19-es forradalmakról ne is beszéljünk. Ugyanakkor a magyar tudósok 1941-ben, Werbőczy halálának 400. évfordulója alkalmával

³ A Magyar Történelmi Társulat közlönyében, a *Századokban*, fennállása folyamán meg tárgyalta, vagy közölt történelmi tanulmányoknak optimális számítása szerint legfeljebb 20%-a foglalkozott a XIX. és XX. századdal, 80%-a viszont régebbi korszakokkal, mindenekelőtt Szt. István korával. Még rosszabb képet kapunk, hogyha a Magyar Tudományos Akadémia által közvetlenül irányított történetírást vesszük figyelembe. 1867-től 1946-ig, tehát nyolcvan év alatt a Tudományos Akadémia kiadásában megjelent mintegy 300 történelmi tanulmány közül összesen valami 20, azaz alig 7% foglalkozott legújabb kori magyar és egyetemes történelemmel. (Lásd a Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, 1867–1946.)

⁴ *Századok*, 1877. 771–772.

„Werbőczy-évet” rendeztek, amikor is egész sor munkában a *Hármas könyvnek* és megalkotójának „hálhatatlan” jelentőségét dicsőítették.⁵

Mindennek következtében a magyar történetírás nem volt képes a magyar társadalom fejlődését helyesen megvilágítani, fordulatainak igazi okait feltárni. Hiszen legégetőbb problémáinkat megkerülte, nagy nemzeti katasztrófáinkat, végzetes elmáradottságunkat tisztára külső tényezőkkel – előnytelen földrajzi helyzet, túlerőben lévő külső ellenség stb. – magyarázta és nem akarta meglátni a belső osztályerőknek a szerepét az ország sorsának alakulásában. Tagadta az összefüggést a magyar jobbágságnak 1514-ben bekövetkezett röghöz kötése és az ország függetlenségének elvesztése között. Igyekezett homályban hagyni azt aényt, hogy a Habsburgok terjeszkedése előtt pártoskodó, újabb parasztforrádalomtól rettegő nagyuraink nyitották meg az ország kapuit, aminthogy ők voltak a Bécsből kiinduló gyarmatosító politikának évszázadokon keresztül a hűséges támaszai az országon belül. Eltitkolta a magyar nép előtt, hogy az ország sorsát intéző, hatalmas birtokokkal és méltóságokkal rendelkező neves arisztokrata családjaik túlnyomó részben nyílt hazaárulással, a magyar nemzet érdekeinek áruba bocsátásával alapozták meg anyagi és politikai hatalmukat. Elkendőzte, hogy az 1867 után érvényesülő dualista politikának az volt az értelme elsősorban, hogy a nagybirtokos arisztokráciát minél sértetlenebbül átmentse a polgári társadalomba. Trianonról azt hirdette, hogy annak bekövetkezése az 1918–19-es forradalmak bűne volt és elhallgatta annak tényleges okait, úgymint azt is, hogy 1919-ben a forradalmi munkáskormány fegyveres harcban igyekezett megvédeni a magyar nemzeti érdekeket és ezt a kísérletét nem utolsósorban a magyar uralkodó osztályok nyílt hazaárulása hiúsította meg. A nemzet vezetésére hivatott rétegnek igyekezett feltüntetni azt a magyar nagybirtokos osztályt, amely századok óta újra és újra külső ellenséggel szövetkezett a magyar nép ellen és nem véletlen, hogy mai népi demokratikus rendünkkel szemben is idegen fegyverek segítségére számít.

Bár a magyar történetírásnak feudális szemléletéből fakadó nagy hiányosságai többé-kevésbé meg voltak kezdettől fogva, mégis rá kell mutatnunk arra, hogy ezen a téren kétségtelenül volt fokozat. Ahogyan a magyar uralkodó osztályok politikája a XX. század elejétől kezdve, de különösen az 1918–19-es forradalmak leverése után egyre reakciósabbá vált, úgy vált egyre reakciósabbá a hivatalos magyar történetírás is. Ha a Történelmi Társulat fennállásának első évtizedeiben kifejtett működését összehasonlítjuk a Horthy-korszak történetírásával, akkor látjuk, hogy milyen hatalmas regresszió állott be ezen a téren. A Társulat megalapítói még a nemzeti haladás gondolatát tűzték ki zászlójukra.

„A fejlődés, a haladás a népek legközelebbi célja. Oly törvénye ez minden népnek, melyet büntetlenül nem szeghet meg egy sem” – ezekkel a szavakkal nyitotta meg Horváth Mihály a Magyar Történelmi Társulat alakuló gyűlését 1867. május 15-én.⁶

A Társulat későbbi korszakában történészeink már tagadták a haladás gondolatát, „liberális-szocialista” tévhitnek nyilvánították és nyíltan elvetették.

⁵ Lásd különösen Illés József, Félegyházy József, Rácz György, Somogyi Ferenc, Bónis György és mások ez alkalommal megjelent és Werbőczyt magasztaló munkáit.

⁶ *Századok*, 1867. 4.

Az 1919. előtti történetírás nem érte el azt a mélypontot, amely a munkásforradalom leverése, az ellenforradalom győzelme után következett be. Ekkor lépett fel az a történelmi iskola, amely már egészen nyíltan a reakció, a történelmi fejlődés útján való megállás, sőt, lehetőleg visszafordulás mellett szállt síkra. Csak ekkor, az ellenforradalom korszakában történhetett meg, hogy magyar történetírók egész sora magasan szárnyaló elméleti fejtegetéseiben a középkort állította piedesztálra. E történetírók szerint a középkori feudális társadalomban a földesúr és jobbágy közötti viszonyt a „kölcsonös méltányosság” és „kölcsonös hűség” jellemezte. A feudális társadalom volt az ideális társadalom, főképp kezdeti korszakában (azaz, amikor a polgári fejlődésnek még a csírái sem voltak jelen benne), a középkori kézművesség az ideális ipar. Általában a középkori társadalom erkölcsében és kultúrájában sokkal magasabb rendű volt a rákövetkező polgári fejlődésnél.⁷

Különös hévvel magasztalták történészeink a magyar feudális intézményeket, a magyar feudális osztályokat. A magyar feudális arisztokrácia különb volt, morálisabb jelleggel bírt, mint más országok feudális arisztokráciája. Magyarországon a feudális nagybirtok hosszú fennmaradása nemzeti szükségesség volt: az ország elpusztult volna, ha századokon keresztül nem óvták volna létét a nagy domíniumok urai. Szinte közhellyé vált ennek a korszaknak történelmi irodalmában, hogy az 1848-ban hozott törvények a jobbágyság megszüntetésére elsietettek voltak, mert a magyar parasztság ebben az időben sem gazdaságilag, sem szellemileg nem volt még elég érett ahhoz, hogy szabad legyen.

Ez az ellenforradalmi történetírás nemcsak a feudális nagybirtokos osztály múltbeli szerepét magasztalta az égisz alatt. Legalább ugyanolyan magasra emelte ennek támogatóját és szövetségesét, a Habsburg abszolutizmust. A Habsburg-uralom nem gyarmatosítást jelentett – az ilyen felfogás a „rémmesék” kategóriájába soroltatott –, hanem tulajdonképpen áldás volt az országra, aminthogy egyáltalában „a Habsburg-dinasztia, az osztrák–cseh tartományok, a német birodalom és a pápaság” voltak évszázadokon keresztül a magyar nemzet igazi pártfogói. Lipót és Metternich a magyar nemzetnek nem ellenségei, hanem jóakarói voltak.

Történetírásunk függetlenségi törekvéseinket „irreális”, „romantikus” aspirációknak nyilvánította, amelyek a nemzet fejlődését katasztrofálisan ingoványos talajra vitték. A „kuruc-szellemben” a magyar történelem átkát látta és a „labancokat” értékelte igazi hazafiakként, jó és főként bölcs magyarokként. Történelmi irodalmunkban ebben az időben megindult a magyar nemzet nyílt árulóinak a rehabilitálása Pálffy Jánostól és Károlyi Sándortól kezdve Görgeyig. A nagy francia polgári forradalom hatalmas „vérpatak” volt, eszméinek az országban való elterjedése mellett az uralkodónak joga és kötelessége volt Martinovichéknak a lefejeztetésével védekezni.

A történelem – mondják – az élet tanítómestere. Azonban ahhoz, hogy ezt a szerepét betöltsse, igaznak kell lennie. A meghamisított magyar történelem természetesen nem tudott az élet tanítómestere lenni, a nemzetnek a helyes utat megmutatni. Nemcsak, hogy nem segítette, hogy az I. világháború óta különösen bonyolulttá vált

világhelyzetben helyesen tájékozódjék, hanem ellenkezőleg, nagy szerepe volt abban, hogy a magyar nemzet egyre inkább elveszítette érzékét az iránt, mi a jó számára és mi a rossz. Ennek a magyar népet megtévesztő történelemírásnak nagy része volt abban, hogy az országot lelkiismeretlen vezetői katasztrófába tudták vinni: a történelmi felelősséget ezért nemcsak az uralkodó osztályoknak, de ennek a történelemírásnak is viselnie kell.

Azt, hogy valamely ország történelemírása helyesen tárta-e fel a múltat, jól fogta-e fel annak tanulságait és ezek alapján helyesen mutatta-e meg az illető népnek a kövendő utat, a való élet kell hogy igazolja. Ha ebből a szempontból nézzük az eddigi, főképp a 25 éves korszak történetírását, akkor a következőket látjuk.

A magyar nép nyomorúságának, az ország nehéz helyzetének, gyakori katasztrófáinak tulajdonképpeni okai abban gyökereztek, hogy Magyarország elmaradt ország volt, hogy még a XX. században a feudalizmusnak erős maradványai voltak nálunk elevenek mind gazdasági, mind politikai téren. A magyar nép tényleges sorsa, „az élet” ezt mutatta, mégpedig, sajnos, igen szemléltetően.

A 25 éves korszak történetírása viszont azt hirdette, hogy kevés volt a feudalizmusból, hogy fent kell még tartani, sőt lehetőleg vissza kellene csinálni a múltat.

A magyar nép sorsa azt bizonyította, hogyha idejekorán tértünk volna rá a polgári fejlődés útjára, akkor sok bajtól megmenekült volna az ország.

A hivatalos magyar történetírás ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy túlságosan messze ment Magyarország a polgári fejlődés útján, hogy a túltengő polgári szabadságok voltak a bajok okai, az, hogy Magyarország 1867 után *túlságosan liberális ország lett*.

Száz év tapasztalatai az mutatták, hogy végzetes hiba volt, 1848-ban nem következetesen végigharcolni a küzdelmet a feudalizmus és abszolutizmus ellen, hogy az volt a baj, hogy a forradalom félúton megállt, hogy *nem volt elég radikális*.

Történetíróink ezzel ellentétben erre vonatkozó munkáikban azt igyekeztek bizonyítani, hogy a szabadságharc és a forradalom történelmi tévedés, esztelen véres kaland volt, amit még végzetesebbé tett az a körülmény, hogy túl messze ment el, *túl radikális volt*.

Tudjuk, aligha lehet erről vitatkozni, hogy a magyar nép második szörnyű szerencsétlensége az évszázados gyarmati sors volt. Ennek súlyos gazdasági, politikai és kulturális következményeit máig sem tudtuk teljesen kiheverni és még a jövőben is sok tennivalónk lesz ezen a téren. Ugyanakkor a magyar történetírás dicsőítette a Habsburg-dinasztiát és annak gyarmatosító politikáját. Tudjuk, hogy külpolitikánk német orientációja mennyi kárt okozott az országnak – a magyar történetírók rendületlenül a német orientációt tüntették fel egyetlen lehetséges útként munkájukban. Tudjuk, milyen vészes kihatása volt annak, hogy nem akartunk keletre nézni és a szomszédos, főképp szláv népekkel baráti kapcsolatot teremteni, hogy azokkal volt a legrosszabb viszonyunk, akikre pedig a legjobban rá voltunk utalva. A magyar történetírók minden buzgalmukat latba vetve szították a sovíniszta elfogultságot a szlávok ellen, akikről úgy emlékeztek meg, mint „szervezetlen, szolgaságra hajló” népekről, a románokat „emelkedésre képtelen” és „a szabadsággal élni nem tudó” fajtnak nyilvánították stb. Tudjuk, milyen roppant anyagi és még nagyobb erkölcsi kárt okozott a nemzetnek az antiszemitizmus. Azonban, amikor erről van szó, egy pillanatra

⁷ Hajnal István pl. azt rosszalta Mária Terézia urbáriumában, hogy az „bontó hatással” volt „úr s paraszt egészséges történelmi viszonyára”. (Századok, 1941. 214.)

se feledjük el, hogy a forradalmak utáni magyar történetírás *propagálta az antiszemitizmust*. Istóczyhoz nyúlt vissza és ezzel – akarták ezt az egyes történetírók, avagy nem – segítette létrejönni és megerősödni a faszizmust Magyarországon. Ezek megdöbbentő, de ugyanakkor tagadhatatlan tények.

Tudjuk, hogy a polgári fejlődés kitermelt egy új osztályt országunkban, a magyar munkásosztályt, amely reménysége lett mindazoknak, akik őszintén szívükön viselték az ország sorsát és szemébe mertek nézni megoldatlan problémáinak (Ady Endre, Justh Gyula, Károlyi Mihály és mások). A munkásosztály forradalmi célkitűzéseivel, tudományos világnézetével, szervezettségével új fejezetet volt hivatva nyitni a magyar történelemben. Megsejtettek ebből valamit is, akár a legnagyobb történész-gondolkodók is? Közismert, hogy a magyar történetírás elhanyagolható mennyiségnek tekintette a magyar munkásosztályt; ahol megemlékezett róla, ott csak az ellenszenv és megvetés hangján tette ezt. Ismerünk talán egyetlen céhbéli történetírót is – kicsit, avagy nagyot –, aki érdemesnek tartotta volna a magyar munkásosztály történetét, vagy a magyar munkásmozgalom eseményeit, tanulságait feldolgozni?

A magyar népnek nagy szerencsétlensége volt, hogy Dózsa és 48 óta nem élt át tisztító nagy átalakulást, *forradalmat* az ország, hogy egyáltalában csak sikertelen forradalmakat ismert, amelyek nem voltak képesek egész munkát végezni. Ugyanakkor a magyar történetírás azt vallotta, hogy a forradalom a legnagyobb szerencsétlenség, amely érhet valamely országot és népet, tulajdonképpen nem egyéb a vad ösztönök kirobbanásánál: a legalantasabb emberi indulatok felszabadulása, vak rombolás, esztelen pusztítás.

Több mint három évtizeddel ezelőtt Magyarországnak csaknem a szomszédságában új, hatalmas állam alakult: a szovjet állam. Ma már aligha lehet bárki előtt is vitás, hogy a magyar népnek az lett volna az érdeke, hogy minden fennálló rendszerbeli különbség ellenére, gazdasági és politikai kapcsolatokat létesítsen vele és magának barátul megnyerje. Történészeink talán felismerték ezt a tényt? Olvassák el a Szovjetunióra vonatkozó írásait, én úgy önöket, mint magamat meg akarom kímélni attól, hogy idézzem őket. Olvassák el, s akkor meg fogják látni, mennyire volt kifejlődve történettudásaink „szemmértéke” olyan világtörténelmi eseménnyel szemben, mint a szovjet állam megalakulása volt és mennyire voltak képesek felismerni a magyar nép, az ország elementáris érdekeit, mennyire segítettek a nemzetnek abban, hogy a fasiszta kalandorok politikájával, vétke és ostoba vállalkozásaikkal szemben, amikor azokra rákerült a sor, ellenállóképes legyen.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy ez a történetírás – mindenekelőtt az ellenforradalmi korszak történetírása – *nem állta ki az élet próbáját*. A tényleges történelmi fejlődés meghazudtolta ezt a történetírást, az események, a világ és országunk alakulása bebizonyították a *csődjét*. [...]

Az elnyomó és kizsákmányoló osztályok képviselőinek szellemi módszereihez tartozik, hogy tagadják az osztályokat és önmagukat osztályfelettinek igyekeznek vallani. Nekünk marxistáknak semmi okunk eltitkolni, hogy bennünket igenis pártszempontok, azaz osztályszempontok vezetnek abban az értelemben, hogy tudományos kutatásainkban is a felszabadulásért harcoló munkásosztály, a dolgozó nép küzdelmeinek előbbre vitelét tartjuk szem előtt.

De ebből nem következik, hogy a történetírás nem lehet objektív (hogy a történelem, ahogy Szabó Dezső kifejezte magát – líra), még kevésbé, hogy a marxista történelemszemlélet szubjektív történelemszemlélet lenne. „A materialisták feladata – írja Lenin – helyesen és pontosan ábrázolni a tényleges történelmi folyamatot.”⁸ A marxista történelemfelfogásnak éppen az a nagy érdeme, hogy *megtalálta a történelmi fejlődés objektív kritériumait* az illető társadalom technikai fejlettségében és gazdasági viszonyaiban. Marx joggal fogta fel a társadalmi formák fejlődését „természettudományos folyamatnak”, amelynek felfedte exact törvényeit.

A marxista történelemtudomány a szó legmélyebb értelmében objektív tudomány azért is, mert annak az osztálynak a történelemszemléletét tükrözi vissza, amely osztálynak törekvései – a szocializmus megvalósítására – az objektív fejlődés irányába esnek. A munkásosztály és annak képviselői a történelmi múltnak olyan elfogultságtól mentes objektív megismerésére képesek, amilyenre a kizsákmányoló osztályok és azok szellemi képviselői semmiképp sem lehettek képesek: a munkásosztálynak nincs oka eltitkolni akármit is az emberiség múltjából. A dolgozó osztályok nem hódítottak idegen területeket, nem fűztek rabláncra idegen népeket, nem voltak kizsákmányolók, kik mások munkájából élnek, nem nyomtak el igazságtalanul dolgozó, feltörekvő osztályokat. A tudományos szocializmus alapjain álló munkásosztály a történelemmel – ha szabad így kifejeznünk magunkat – „jó barátságban van”, nem akarja menetét megállítani, még kevésbé visszafelé fordítani, tiszteli törvényeit és okulni akar tanulságaiból. Egész világnézete „történelmi”. Elméleti és gyakorlati tevékenységében a világosan felismert történelmi szükségszerűség szilárd talaján áll és ez teszi legyőzhetetlenné.

A munkásosztály történelemszemléletének, a történelmi materializmusnak érvényesülésével a történelem nemcsak *objektív tudománnyá*, hanem a legnagyobb mértékben *optimista tudománnyá* is válik. Mindenfajta idealista történelemfelfogással ellentétben a materialista történelemszemléletnek az a roppant érdeme van, hogy a kizsákmányolásnak és elnyomásnak nemcsak felfedezte az okait, hanem feltárta megszüntetésének előfeltételeit is. [...]

Századok, 1948. 1–18.

13. MOLNÁR ERIK A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS FEJLŐDÉSE AZ ELMÚLT ÉVTIZEDBEN CÍMŰ ELŐADÁSA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1960. ÁPRILIS 12-I KÖZGYŰLÉSÉN [RÉSZLETEK]

Marxista történetírásunk fejlődésében, amely fő vonalaiban az ország politikai fejlődését tükrözte vissza, a döntő fordulat az 1948–49. években következett be. Marxista történetírásunknak korábban is voltak komoly eredményei, de a tervszerű munka fel-

⁸ Engels: Marx Károly. (Marx: i. m. 13.)

tételei, a Történettudományi Intézet és a Párttörténeti – akkor Munkásmozgalmi – Intézet megalakulásával, az egyetemek és a levéltárügy átszervezésével, csak ekkor jöttek létre. Ezek az intézmények azóta, hol szorosan, hol a kelletténél lazábban együttműködve, egymást kiegészítve törekedtek a marxista történetírás kiépítésére. [...]

Történetírásunk fejlődésében három szakaszt lehet megkülönböztetni. Az első 1953-ig tart. Ezt az időszakot az újonnan alakult és átalakított kutatóintézmények munkájának gyors fellendülése jellemezte: az általános és középiskolai tankönyvek elkészülte, az egyetemi tankönyv munkáinak megindítása, a Kossuth-évforduló majd a Rákóczi-év irodalma és az 1953. évi történészkongresszus jelzik ennek a periódusnak a legfontosabb eredményeit. Ebben az időben elterjedt és uralomra jutott történetírásunkban a materialista szemlélet. De ennek az időszaknak a végén, a Századok 1953. november–decemberi szerkesztőbizottsági vitáján már világossá váltak marxista történetírásunk hibái is. A második szakasz 1953 és az ellenforradalom leverése közé esik. Ennek a szakasznak nagy eredményei közé számít az egyetemi tankönyvek elkészülte és azok megvitatása. A viták – mint ismeretes – lényegében pozitív eredményt hoztak. Nagy tekintélyű polgári történészek emelték ki ezeken a vitákon, hogy most áll rendelkezésre először teljesen egységes szemléletű, tudományosan megalapozott magyar történeti tankönyv, amely ugyanakkor részletes előadásával a polgári történetírás nagy terjedelmű pozitívista, illetve szellemtörténeti szintéziseit is pótolni képes. Ezt a szakaszt egészében véve jellemzi, hogy megindult a hibák kijavítása, de bizonytalankodva, felemás módon, ellentmondásokkal és visszaesésekkel. Ebben nagy része volt a revizionizmusnak, amely ebben az időszakban ütötte fel fejét és amely, kihasználva az elkövetett hibákat, felszította a nacionalizmust és a marxista történetírás lejáratására törekedett. Az utolsó szakasz az 1956-os ellenforradalom leverése után veszi kezdetét. Ezt a szakaszt – rövid, kezdeti bizonytalanság után – az 1956 előtt elkövetett hibák gyökeres kijavítására irányuló törekvés jellemzi, egyre erősödő harc – a párt útmutatása nyomán – a revizionizmus maradványai, különösen a burzsoá nacionalizmus ellen. Történettudományunk életének új fellendülése, a vitaszellem megélénkülése, 1918–19 emlékének méltó megünneplése, az egyetemi tankönyvek revíziója, egy új, népszerű történeti összefoglalás elkészülte, az új párttörténeti tananyag megjelenése – ezek tekinthetők e periódus leglényegesebb eredményeinek.

Történetírásunk fejlődését itt azonban egyszerűség okából két szakaszban fogjuk áttekinteni, amelyek között a választóvonal az ellenforradalom leverése, majd az új fejlődés megindulása. Az első szakasz részletes vizsgálatát az 1951. év végével kezdjük, mert történetírásunknak a felszabadulástól 1951-ig tartó szakaszát egy 1951 végén tartott, korábbi akadémiai előadás – az addig elkészült munkák alapján – már áttekintette.

Történetírásunk 1948–49 után nagy lendülettel fogott hozzá az előtte álló hatalmas és teljesen új feladatok megoldásához és kétségtelenül jelentős eredményeket ért el. Marxista igénnyel folytatva munkáját, a magyar történet alapvető kérdéseit nagy vonalakban tisztázta, a magyar történeti fejlődés fő vonalait felvázolta. Munkája eredményeképpen feltárult a magyar nép osztályharcokon át haladó igaz története, egységes szellemben felfogva, tudományosan megalapozva. Történetírásunk kidolgozta fő összefüggéseiben a munkásmozgalmnak azelőtt teljesen elhanyagolt történetét.

Feltárta a népi mozgalmaknak és a függetlenségi harcoknak alapvető összefüggéseit. A Magyarországon élt nem-magyar népek történetét vizsgálva, bemutatta ezeknek a dolgozó, magyar néppel való sorsközösségét. Eredményeit nagy és jelentős részben új forrásanyagból merítette. Menet közben leszámolt a burzsoá történetírás legdurvább hamisításaival. Népünk történeti tudatába bevitte a marxizmusnak a magyar történetre alkalmazott általános eszméit.

Ebben az összefüggésben – eredményeinkkel kapcsolatban – kell szólni arról a felbecsülhetetlen segítségről, amelyet – életünk más területeihez hasonlóan – a Szovjetunió nyújtott történettudományunknak. Mi készen kaptuk a Szovjetunióból az ott több mint 40 esztendő óta folyó történettudományi munka eredményeit, mindenekelőtt azt az útmutatást, hogy hogyan kell konkrétan alkalmazni a történelmi materializmus módszerét egy meghatározott ország történetére. Ezzel rengeteg munkát, erőfeszítést és időt takarítottunk meg. A szovjet segítség – most, felszabadulásunk 15. évfordulóján újra hangsúlyozzuk – nemcsak a marxista történettudomány fejlődésének lehetőségeit teremtette meg hazánkban, hanem ezt a fejlődést rendkívül meg is gyorsította s így részese sikereinknek, eredményeinknek.

Már ismertettük marxista történetírásunk legfőbb eredményeit. A részleteredményekre a megfelelő összefüggésben még visszatérünk. Természetesnek kell azonban tekinteni, hogy marxista történetírásunk ebben az első, kezdeti szakaszban – a szovjet tudomány hathatós segítsége ellenére – csak az alapvetésig jutott el. Rövid volt az idő, elégtelen az erő. A feltárt forrásanyag hiányos maradt. Érvényesültek még a burzsoá történetszemlélet maradványai. Egyszerre kellett marxista történetet írni és a marxista történetszemléletet elsajátítani. Így munka közben elkerülhetetlenül sok hiba merült fel, nem egy megoldás a vulgarizált marxizmus szellemében fogant. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy ez a korszak a marxista történetírás alapjait lerakta. Megteremtette azokat az alapokat, amelyekre a további fejlődés, a hibák kijavítása megindulhatott.

Nem részesült eddig kellő méltánylásban, pedig marxista történettudományunk eszmei és szakmai fejlődésének jelentős bizonyítéka, az a nagyarányú forráskiadási munka, amely jól megalapozta eddigi feldolgozásainkat és megfelelő bázist teremtett sok vonatkozásban a továbbiak számára is. Ezek a forráskiadványok a régebbi történetírás, forráskiadás által elhanyagolt, mellőzött anyagok feltárásával adtak választ a marxista történetírás kérdéseire. A legjelentősebb kötetek, illetve sorozatok között kell említenünk a Veszprémi regesztákat, a Zsigmond-kori oklevéltárat, az Úriszéki iratok és Urbáriumok kiadását, a magyar jakobinus mozgalom iratait, Kossuth Lajos összes műveinek kiadását. Különös fontossága volt az utolsó száz év forrásanyaga feltárásának. Annak ellenére, hogy a forráskiadási problémák itt voltak a legkevésbé megoldottak, mégis a nagy pozitívumok között könyvelhetők el az 1849–1867 közötti munkás- és parasztmozgalmakat, a dualizmus kori nemzeti kérdést bemutató kötetek, a magyar munkásmozgalom története egész történetírásunk szempontjából nagy jelentőségű válogatott dokumentumainak kiadása, az 1919-es magyar Vörös Hadsereg történetét feltáró dokumentumkötet és az *Iratok az ellenforradalom történetéből* című forráskiadvány. E nagy vállalkozások mellett az egyes kötetek közül említeni kell a Jobbágyleveleket, II. Rákóczi György gazdasági iratait, valamint a nagybirtokos arisztokrácia 1848–49-es ellenforradalmi tevékenységét, az első népképviselői

országgyűlés történetét megvilágító kiadványokat, továbbá az 1848-49-es levelestárat. A legújabb korra vonatkozó sok forrásközlés mellett az ifjúmunkás-mozgalomra, a magyarországi zsidóüldözésekre vonatkozó iratok publikálását, továbbá a II. magyar hadserég pusztulására vonatkozó dokumentumkötetet és a Magyarország II. világháborús szerepére vonatkozó diplomáciai okmánykiadványt emeljük ki.

Ha e forráskiadványok egy részének bevezetéseiben, mások iratpublikálási gyakorlatában a történetírásunkban 1953 előtt jelentkezett torzulások nyomot is hagytak, s ha a legújabb kor története még nem is szerepel kellő súllyal, mégis elmondhatjuk, hogy marxista történetírásunk ezen a területen minőségileg és mennyiségileg többet és értékesebbet produkált tizenöt év alatt, mint a polgári történetírás a megelőző ötven év alatt. S ami a legfontosabb, népünk igazi történetének forrásait tette közzé, részben a további kutatás, részben az oktatók és tanulók szélesebb rétegei számára.

Áttérve a magyar történet egyes korszakaira: a feudális korszak kutatóinak figyelem főleg két kérdésre irányult. Az egyik a parasztság és a parasztság által vívott osztályharc története volt. A polgári történetírás a parasztság történeti szerepét lebecsülte, osztályharcát, ha tehette, elhallgatta. Minthogy a feudalizmus története alapvetően a parasztság osztályharcának története, ez a kérdés méltán került a figyelem központjába. Történetírásunk helyesen törekedett arra, hogy bemutassa a parasztság alkotó munkájának és osztályharcának történetformáló jelentőségét. Ennek köszönhető, hogy hatalmas új forrásanyag feldolgozása alapján a mezőgazdasági fejlődés és a paraszti osztályharcok történetéről ma a korábbinál sokkal világosabb képet alkothatunk. Itt mindenekelőtt a parasztság XIV. és XVIII. századi történetét és helyzetét elemző tanulmányköteteket kell kiemelnünk; ezek a munkák egyúttal a kollektív munkamódszer első sikeres eredményeinek is tekinthetők.

A másik kérdés a függetlenségi harcok, honvédő háborúk története volt. Ezekről a harcokról, különösen a Habsburg-ellenes küzdelmekről, amelyek a XVII. század elejétől a XVIII. század elejéig játszódtak le, a polgári történetírás teljesen hamis képet rajzolt. Vagy elmarasztalólag nyilatkozott róluk, rendi jellegüket hangsúlyozva s a függetlenségi törekvéseket irreálisnak bélyegezve – ez volt a „labanc” történetírás álláspontja. Vagy pedig nemzeti jellegüket emelte ki és elszakította azokat a dolgozó osztályok helyzetétől és harcaitól – ez a „kuruc” történetírás álláspontja volt. E két, egyformán hamis állásponttal szemben a marxista történetírára várt az a feladat, hogy a függetlenségi harcok valódi tartalmát megállapítsa. Történetírásunk sokat tett, hogy a függetlenségi harcok és az osztályharc összefüggéseit tisztázza, s ezen a téren vannak komoly eredményei. Történészeink munkája erre az időszakra vonatkozólag különösen a Rákóczi-szabadságharc történetére, egyes vezetőinek életére, a szabadságharc társadalmi és diplomáciai kérdéseire vonatkozólag volt eredményes. Új ténybeli eredményeket hoztak a Bocskaira, Bethlenre, a XVII. és XVIII. századi parasztmozgalmakra vonatkozó, többnyire népszerűsítő jellegű munkálatok is. Az is helyes volt, hogy történetírásunk a függetlenségi harcokban haladó hagyományok után kutatott. Ezt indokoltá tette a nép részvétele a függetlenségi harcokban. De történetírásunknak – amint erről Magyarország történetének az 1526–1790 közötti időre vonatkozó I/2. egyetemi tankönyve tanúskodik – nem sikerült a kérdéseket kielégítően megoldania. A függetlenségi harcok középpontba állítása, a függetlenséghez fűződő érdekek, közvetlen azonosítása ezekben a századokban a társadalmi haladás érdekeivel,

párosulva az osztályviszonyok és a nemzetiségi kérdés nem elég sokoldalú s alapos kidolgozásával, azt eredményezte, hogy történetírásunk a függetlenségi harcoknak mint ilyeneknek feltétlen igenlésével sok vonatkozásban a nacionalista, kuruc történetírás vonalán haladt tovább. Szerepet játszott ebben a nemzet marxista fogalmának mellőzése is. Történetírásunk a nemzet fejlődés bonyolult folyamatát nem tisztázta s a függetlenségi harcokat nemzeti harcoknak tekintette olyan időben, amikor a – polgári – nemzet még nem létezett és annak ellenére, hogy a harcokban különböző nemzetiségű tömegek vettek részt. Ezzel öntudatlanul a polgári nacionalizmus álláspontjára helyezkedett, amely a nemzetet nem történeti, hanem történetfeletti örök kategóriának tekinti. Mindezek a hibák hozzájárultak ahhoz, hogy a régi nacionalista nézetek egy része – gyakran marxista mezben – tovább éljen.

A kuruc történetírás nacionalista hagyományait történetírásunk annyiban alapvetően módosította, hogy a függetlenségi harcok hajtóerejének nem a nemességet, hanem a parasztságot tekintette. Ez abban az értelemben helyes volt, hogy a függetlenségi harcok tömegerejét valóban a parasztság szolgáltatta. Történetírásunk azonban ezen túlmenően annak a kimutatására törekedett, hogy a parasztság szemében az antifeudális és a nemzeti célok egybeestek. Így az a látszat keletkezett, mintha a parasztság önálló politikai, az egész „nemzetnek”, a nemzeti haladásnak irányt mutató programmal rendelkezett volna. Ezzel történetírásunk – ha nem is tudatosan – teret engedett a parasztságot idealizáló narodnyik nézeteknek és a parasztság és a proletariátus osztályharca közötti gyökeres különbségeket elhalványította. Ez hozzájárult a parasztság önálló forradalmi szerepéről szóló tételek továbbéléséhez.

A függetlenségi mozgalmaknak *önmagukban* való pozitív értékelése, amelyet nem előzött meg a tények sokoldalú marxista elemzése, egybefonódott a Habsburg-uralom magyarországi szerepének dogmatikus, leegyszerűsített megítélésével, amely szintén nem a tények tüzetes vizsgálatán alapult. Történetírásunk nem vizsgálta meg, hogy a Habsburg-uralom történeti szerepe teljesen azonos volt-e a századok folyamán, hanem egyenlőségi jelet tett az ellenreformáció és a felvilágosodott abszolutizmus közé. Minthogy a Habsburg-rendszer gazdasági és politikai tartalmát részletesen nem elemezte, elmulasztotta annak ténybeli kimutatását is, hogy a Habsburg-rendszer egyes pozitív törekvései ellenére is alapjában haladásellenes volt. Nem vizsgálta meg alaposan az a kérdést sem, hogy a Magyarországot is magába foglaló Habsburg-monarchia kialakulása mennyiben függött össze a török hódítással, s hogy a török hatalom gyengülésével létrejöttek-e Magyarország politikai önállóságának feltételei. A Habsburg-uralmat nagyjában egész fennállása alatt a gyarmatosító Ausztria és a gyarmati – még 1867 után is félgyarmati – Magyarország viszonyának fogta fel anélkül, hogy a gyarmatosítás történeti formáit a marxizmus eszközeivel elemezte volna, és figyelmét kiterjesztette volna az osztrák tartományok gazdasági fejlődésére. A Habsburgok tényleges centralizációjával szembeállította ugyan a központosított nemzeti monarchia létrehozására irányuló vélt vagy kívánatosnak tartott tendenciát, anélkül azonban, hogy a tendencia megvalósulásának objektív feltételeit az akkori feudális Magyarországon megnyugtatóan kimutatta volna.

Történetírásunk nemcsak a Habsburg-birodalom belső szerkezetének, fejlődésének és nemzetközi helyzetének vizsgálatát mulasztotta el. Ugyanígy elhanyagolta a török birodalom tanulmányozását is. A magyar viszonyok egyoldalú elemzése alapján fog-

lalt állást olyan kérdésekben, amelyeket helyesen megítélni csak a nemzetközi összefüggések ismeretében lehet. Történetírásunkat tehát a magyar glóbuszhoz tapadó provinciális szemlélet jellemezte, ami újból összefüggött a nacionalista nézetek lapangó maradványaival. Történetírásunk csak odáig jutott el, hogy a magyar történetet a magyar nép haladása szempontjából vizsgálja, ami kétségtávol döntő változást jelentett a korábbiakhoz képest. Ez az álláspont azonban tápot ad a nacionalista nézeteknek. A marxizmus-leninizmus ugyanis egy ország történetét nemcsak annak érdekei szemszögéből értékeli, hanem nemzetközi perspektívába állítja be és ezen az alapon a nemzetközi haladás szempontjából is megítéli. Ez a követelménye a proletár internacionalizmusnak; csak ennek a szempontnak következetes érvényesítése vezethet a nacionalizmus teljes felszámolásához. A szocialista patriotizmustól elválaszthatatlan proletárinternacionalizmus azonban még nem vált történetírásunk tudatosan és általánosan alkalmazott elvévé. Pedig a nacionalizmust, amellyel nem lehet kompromisszumot kötni, csak akkor fogjuk utolsó rejtékhelyéről is kiűzni, ha a proletár internacionalizmus elvét teljes következetességgel alkalmazzuk. [...]

Századok, 1960. 45–51.

14. PACH ZSIGMOND PÁL ÉS RÁNKI GYÖRGY BESZÁMOLÓJA

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

25 ÉVES MUNKÁJÁRÓL (1974) [RÉSZLETEK]

[...] Nos, az 1949 őszén újjászervezett, a dolog lényegét tekintve az 1949-ben alapított Intézet tevékenységének első Sturm und Drang periódusában nagy lelkesedéssel, hatalmas munkakedvvel – sok illúzióval és –, még több tapasztalatlansággal látott hozzá annak a megtisztelő feladatnak az ellátásához, amelyet párt- és kormányzervek munkája céljaként megjelöltek. Meghaladni, leküzdeni, megváltoztatni azt az idealista fogantatású, konzervatív-nacionalista történeti képet, amelyet hazánkban a nemesi polgári történetírás a maga nagy történeti érdeklődésével, gazdag módszertani tapasztalataival, egyben alapvető osztályfogultságaival és hungaro-provinciális beidegzettségével kialakított. Megalapozni, kidolgozni hazai fejlődésünknek azt az új történeti képét, amely a dolgozó osztályok álláspontjáról nyeri perspektíváját s nemzeti múltunk értelmezésének korábbi hamis elszigeteltségét megszüntetve, bekapcsolja azt az európai, a nemzetközi fejlődés össztablójába. [...]

Ám a múlt szépítő messzesége, az indulás romantikus fényei és reális értékei sem burkolhatják el azt a tényt, hogy ez évek történetírásának jellegzetes hibáiban az Intézet munkatársai által készített cikkek és tanulmányok is jórészt osztoztak. Ebben az összefüggésben két tényezőt kell emlékezetünkbe idéznünk.

Egyrészt: a marxista történet szemlélet térhódítása főképp fiatal, a 40-es évek végén, 50-es évek elején pályájuk kezdetén álló történészek munkássága révén valósult meg, akik maguk sem voltak – távolról sem voltak – az elmélet és módszer teljes birtokában, akiknél egyaránt jelentkeztek a marxizmus alkalmazásának gyermekbetegségei és a történészi felkészültség hiányosságai, a kezdő tudósok szükségszerű botladozá-

sai. S ezeket a jórészt elkerülhetetlen gyermekbetegségeket különösen akuttá tette a személyi kultusz légköre.

Ez a dogmatizmus, olykor erős torzítástól sem riadva vissza, általában nem a törvényszerű történelmi folyamatnak gazdag és sokoldalú ábrázolására, hanem egyszerűsítésére és sematizálására, az általánosnak nem a sajátosban és az egyediben való érzékeltetésére, hanem közvetlen és mechanikus erőltetésre adott impulzust. A történelem nagy ünnepnapjait úgy próbálta összefüggő láncba fűzni, hogy mellőzte a láncszemek közti hétköznapiakat. A közgondolkodás átalakításának szocialista és hazafias feladatait félreértve a napi célok érdekében – gyakran vélt érdekében – a múlt szelektálása és retusálása irányába terelt.

Mindez persze a továbbiakban szükségszerűen vitt különböző téves nézetek fölépéséhez. Ezek részben a burzsoá múlt virulenssé váló hagyatékából táplálkoztak, részben a dogmatizmus ellenhatásaként, s éppen a marxizmus nem elég mély ismerete okán a korábbi hitben való megrendülést, aprólékos szakszerűséggel, adatok nagy tömegének *formai* rendszerezésével próbálták kompenzálni, vagy az általánosításról, az egyetemes jellegű szemléletről lemondva nacionalista gondolati kategóriák rehabilitálása felé hajlottak.

A marxista szemlélet elmélyítésének és megújulásának a folyamata éppen nem volt zökkenőmentes nálunk sem. A SZKP XX. Kongresszusa nyomán, majd az ellenforradalom leverése után a MSZMP művelődés- és tudománypolitikájával kapott lényeges ösztönzést és alapvető iránymutatást, de – kivált eleinte – nagyon is zavaros intézeten kívüli és belüli légkörben tört utat. Nem volt könnyű megérteni, alkalmazni a kétfrontos eszmei harc követelményeit a történettudomány területén; nem volt könnyű megvalósítani a magasabb marxista eszmeiséget, amikor immár nem *formailag* kellett eleget tenni, hanem tényleges *tartalommal* kellett megtölteni. Mihamar világossá vált azonban, hogy a marxista *eszmei* színvonal elválaszthatatlan a módszerbeli-szakmai biztonságtól; a kettő együttesen hozhatja azokat az eredményeket, melyeket a párt, az akadémia kollektívánktól elvárt. Nagy segítséget jelentett ebben a szakaszban, hogy ekkor kapcsolódott be a korábbinál jóval tevékenyebben az intézeti munkába az igazgatói tisztséget az Intézet alapításától kezdve betöltő Molnár Erik. Személyében adva volt az a nagy tekintélyű marxista történész, aki életműve egészén példázta a kommunista teoretikus igényesség és a szakmai elmélyülés egységét. Munkássága – amely ebben a periódusban új intenzitást és távlatokat nyert, újabb és újabb történelmi problémák felé fordult – egyszerre szállt szembe a nacionalizmus különféle formákban továbbélő, marxista lepelbe is burkolózó maradványaival, a dogmatizmus megnyilvánulásaival és a burzsoá nézetek „modern” változatával. Ha korábban Molnár művei elsősorban a középkori magyar társadalomtörténet meg-alapozása révén nyitották meg a szempontok gazdag tárházát a fiatal marxista történésznemzedék előtt, most a feudalizmus ideológiai kérdéseiről, az abszolutizmusról, a marxizmus szövetségi politikájáról írt nagyobb munkái, valamint az újabbkori magyar történetet érintő kisebb észrevételei adtak – ugyan nem kész megoldásokat, de – inspiráló felismeréseket és szempontokat a marxista kidolgozáshoz. Ez az 1957-tel kezdődő új periódus – sok nehézségen, nem kevés ellenható, keresztező mozzanaton át – végül is az Intézet munkásságának mennyiségi kiterjedéséhez, minőségi emelkedéséhez vezetett.

Ez időszak első eredményei, persze, még a korábban indult program befejezéséből adódtak. Főképp az egyetemi tankönyvsorozat első három kötetére gondolunk, amelyek – ha ma már, másfél-két évtized távlatából részben meghaladottnak tűnnek is – akkor első marxista összefoglalását nyújtották hazánk története feudális korszakának. Először tanulhattak az egyetemi hallgatók olyan tankönyvekből, amelyek felmutatták a feudalizmus általános törvényszerűségeinek érvényesülését a magyar fejlődésben, a keleti nomád világgal való összefüggéseiknek és a nyugati hűbéri világból származó hatásoknak a történelmi realitás szintjén mért ábrázolását, a magyar osztálytársadalom és állam kialakulásának menetét, a „első jobbágyrendszer” formálódását. Ezekben a tankönyvekben nyertek első összegzést az antifeudális népi mozgalmak; a rendiség és centralizáció fő folyamatai; felbukkantak itt már a XVI–XVIII. századi magyar fejlődés speciális problémái is; jelzést nyertek a liberális nacionalizmus ellentmondásai, megindult a magyar reformkor szintetizáló törekvésű feldolgozása, ... és a sort még hosszan folytathatnánk.

A munka dandárja azonban ebben a szakaszban nem a kollektív vállalkozásokra, hanem az egyéni forrásfeltáró és monografikus tevékenységre esett – ugyancsak a korábban indult program folytatásaként. [...]

Az előrehaladó forrásfeltárás, a magyar történelem számos fehér foltját célba vevő, új anyagokat és elvi kérdéseket felvető kutatómunka megérlelte a már régen esedékes marxista szintézis kísérletének feltételeit – mint olyan műfajét, amely közvetlenül is hatékony lehet a történelmi közgondolkodás formálásában. A *Magyarország története* című kétkötetes munkát nem csupán az Intézet szellemi eredményeit kívánta a szélesebb közönség elé tárni, hanem lehetővé tette, hogy Intézetünk – miként az egyetemi tankönyvsorozattal – úgy a továbbiakban is betöltse azt a kezdettől fogva kiszabott megismerő feladatát, hogy a magyar történettudomány nagy, központi vállalkozásainak irányítója, szervezője legyen. És csakugyan: a Molnár Erik főszerkesztésében a hatvanas évek *Magyarország története* ma már három kiadásban, közel százezer példányban fogyott el és elmondhatni, standard olvasmányává vált azoknak, akik hazánk története iránt összefoglalóan érdeklődnek. Sőt ma már nemcsak a hazai, de a külföldi érdeklődők számára is hozzáférhetővé vált a magyar történelem marxista áttekintése – hiszen a három évvel ezelőtti napvilágot látott német nyelvű *Magyarország története* után alig pár hete hagyta el a nyomdát a mű lényegesen kibővített angol és francia nyelvű változata is.

A kétkötetes *Magyarország története* – vagy ahogyan mondani szoktuk, a „rövid magyar” – sikere, másrészt a megjelentetés óta eltelt idő vetette fel az igényt, hogy az Intézet erőinek jó részét koncentrálván újabb, az eddigieket meghaladó arányú központi vállalkozásba kezdjen: Magyarország története 10 kötetes munkálataiba. A kezdeményezés még Molnár Eriktől származik; mindannyiunkat oly megrendítően ért elhunytá után azonban csak 1968-ban lehetett a tervezést konkrét stádiumba hozni. A munkát – amely a magyar történettudomány úgyszólván valamennyi kutatóműhelyére, az intézetek, az egyetemi tanszékekre, a levéltárak közreműködésére támaszkodik – azt tartja feladatának, hogy részletes előadásban, egységes marxista szemléletben és felépítésben, nemzetközi perspektívával foglalja össze nemzeti múltunk kutatásának legfőbb eredményeit. Az utóbbi esztendőkből – sajnos, jóval hosszabb ideig, mint terveztük – érhetően ez a munkát került mind az Intézet tudományos,

mind szervező és vezető tevékenységének középpontjába. Ez a munkát azonban sokkal több nehézségbe ütközött, mint amennyivel számoltunk, és a kéziratok elkészítésének ütemével akkor sem lehetünk megelégedve, ha az Intézet munkatársai – köztük jó néhányan szintén nagy késéssel – ma már valamennyien eleget tettek ennek a kötelezettségüknek. A tervezés-szervezés gyengéit, a különböző történetész-intézmények közötti nem megfelelő együttműködést, jó néhány esetben pedig az intézeti tervfegyelem hiányát nem palástolva, legyen szabad mégis arra is utalnunk, hogy a beérkezett kéziratok – az összesnek mintegy 80–85%-a – tanúsága szerint ez a mű a marxista történetirodalom kétségtelen gazdagodását fogja hozni. A honfoglalástól a „második honfoglalásig”: hazánk felszabadulásáig terjedő kéziratok nagy, új tényanyagot mozgattak meg, számos új problémát vetnek fel és dolgoznak ki tisztes színvonalon; régi kérdéseknek érlelik vagy takarítják be marxista megoldását. Talán nem elhamarkodott dolog annak a reményünknek kifejezést adni, hogy Magyarország története terjedelmes szintézisének megjelenendő kötetei – időrendben először a mai napra csakugyan elkészült, szerkesztett, s így még ez évben nyomdába adható 8. kötet, s a nyers kéziratban kész és a jövő év folyamán bizonyosan nyomdába kerülő 6. és 7. kötet – hozzá fog járulni tudományágunk fejlődéséhez, egyben ahhoz az ideológiai munkához, amelyet pártunk a szocialista közgondolkodás fejlesztéséért és megszilárdításáért folytat.

A 10 kötetes Magyarország története munkálatai, bármennyire is lekötötték, igénybe vették az Intézet erőinek számottevő részét, nem akadályozták – sőt bizonyos fókig feltételezték –, hogy az érdeklődés új kutatási területek, új módszerek irányában is szélesedjék. A magyar gazdaságtörténet sokoldalú és komplex feldolgozása, a politika- és diplomáciatörténeti munkák sora mindinkább bontakoztatta a felismerést, erősítette az igényt az egyik hiányzó láncszem a *társadalomtörténet* művelése iránt.

Többek közt ezzel függ össze, hogy az elmúlt esztendőkből a kutatási módszertan csak fejlődésének egyik fő irányát, a történettudomány és a *többi társadalomtudomány* kapcsolatának elmélyülése és az ebből következő új megközelítések jellemezték. A történetírás elméletét és metodológiáját jelentős részben éppen olyan szempontok gazdagították, amelyek a közgazdaság-tudomány, a szociológia, az irodalomtudomány és más társtudományok által kutatott problémákból adódtak. Főként két olyan módszert emelünk ki, amelyeknek, ha nem is teljes meghonosodására, de bizonyos fókú elterjedésére az elmúlt esztendőkből folyamán került sor Intézetünkben.

Az egyik metodikai újdonságnak a matematikai módszerek alkalmazását tekintetjük – aminek széles körű megvitatására nem utolsósorban az 1970. évi moszkvai nemzetközi történetészkonferenciára adott alkalmat. Ez a diszkusszió is kétségtelenné tette, hogy történetkutatásunk nem zárkozhatik el a matematikai módszerek, ezeken belül a kvantifikáció elől. Abból folyóan, hogy a marxista történettudomány – szemben a polgári történetírásban oly gyakori szingularitás-felfogással – a regularitást hangsúlyozza, és a tömeges jelenségek, az osztályméretű társadalmi jellegű folyamatok kutatására veti a hangsúlyt – a kvantifikáció alkalmazása a történettudományban is lehetséges, sőt a *lényeg* megragadása a típusalkotás szabatosága érdekében egyenesen szükséges. Részben matematikai felkészültségünk fogyatéka miatt, részben technikai és anyagi okok folytán a kvantifikációt ugyan még távolról sem alkalmaztuk mindenütt, ahol erre ténylegesen mód nyíltnék, de az első eredmények – a XV–XVII.

és a XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténet vonatkozásában – így is biztatóak. Matematikai módszerek alkalmazása feltétlenül egzaktabbá teszi a bizonyítás ismérveit és normáit. Ugyanakkor mind a nemzetközi tudományosságnak a kezdeti entuziazmus után immár lohadó lelkesedése, mind saját szerény tapasztalataink mihamar megbizonyították, hogy a *menyiségi* elemzés könnyen félresiklik, ha nem ágyazódik a társadalmi összefüggések, humán folyamatok mély minőségi analízisébe: hogy tehát a kvantifikáció csak *egyike* és nem is mindig a legfontosabbika azoknak az új metodikáknak, amelyeknek a mai történetíró hasznát veheti.

Elméletileg szélesebb igénytel jelentkezett és vert gyökeret az elmúlt esztendőben a marxista *komparatiztika*, amely lehetőséget rejt magában arra, hogy a hatalmas *szinguláris* tényanyagból a történelmi típusalkotást, a típusalkotáson át pedig a történelmi folyamat *egyedi konkrétságának* tükrözését elősegítse, *egyetemes* jelleg és *nemzeti* sajátosság viszonyának elemzését szilárdabb talajra alapozza. A komparatív igény is megkívánta, hogy a történettudományi kutatás *komplexbb* váljék, fokozott figyelmet szenteljen a művelődés- és eszmetörténeti elemzéseknek, és egybekapcsolódjék más társadalomtudományok vizsgálataival. Ez a komplexebb megközelítés alkalmasnak látszik arra, hogy a történelmi megismerés lehetőségeit kiterjessze, és jobban vigye a történettudományi tanulmányozást a múlt *életközösségébe*, sőt *mai* életünk közelségébe is – jobban kapcsolja társadalmunk jelenlegi problémáihoz, mai követelményeihez. Ha az utóbbi évek metodológiai törekvéseit számba vesszük, akkor a marxista értelmezésű *komplexitás* és *komparatiztika* szempontjait tekinthetjük annak a kutatói szemléletmódnak, amelynek meghonosodása megindult; s amelynek kiszélesítését, elméletileg kritikailag igényesebb alkalmazását a jövőben is szeretnénk előmozdítani.

Az elmondottakból is következik: a *művelődés*, a társadalmi gondolkodás története, a köztudat története olyan *tematikai* irány, amely immár határozottabban bontakozik ki az Intézet tevékenységében. A történelem természetesen az *egész* társadalmi valóság története: a társadalmi *léte* és a társadalmi *tudaté*, a maguk totalitásában. Mint marxisták, persze egy jottányit sem engedünk a társadalmi *lét primátusát valló elvi* felfogásunkból, sőt már eddigi közleményeink a gyakorlatban is azt bizonyítják, hogy a mentalitástörténet éppen olyan kutatóknál kecsegtet jelentős fölismerésekkel, akik – ha szabad így mondanunk – előzőleg „átdolgozták magukat” az adott korszak *gazdasági-társadalmi* problematikáján: viszont könnyen vezethet tévutakra, ha ez a szó teoretikus értelmében is felfogott *alapozottság* hiányzik.

Másrészt, mint marxisták, tehát olyan történészek, akik – úgy mondhatjuk – nemcsak a múltban, hanem a jelenben is élnek – nap nap után tapasztaljuk, hogy anyagi viszonyok és erkölcsi-tudati *szféra*, életmód és műveltség milyen bonyolult kölcsönkapcsolatokon, mily ezernyi szálon függnék össze, hatnak vissza egymásra. Éppen ezeket a szálakat kell kitapintanunk a múltban, hogy a történelmi valóság egészének jussunk közelébe; éppen ezeket a szálakat kell megragadnunk a jelenben, hogy a társadalmi valóság *egészének* előrehaladását: lét és tudat fejlődését *egyként* előmozdítsuk.

Persze itt nem valami vadonatúj kutatási területről van szó; az ilyennemű igények már a polgári történetírás haladó szakaszán jócskán fölmerültek. A történészek ismernie kell és tudnia kell felhasználni mindazt a hatalmas tudományos telje-

sítményt, amely a többi társadalomtudomány (irodalomtörténet, művészettörténet, néprajz, régészet és mások) jóvoltából áll rendelkezésére. Ugyanakkor ki kell terjesztenie a kutatást; nem csupán irodalom és művészet tartozik ide, de a különböző korok erkölce és vallási felfogása, életmódja és szokásai, nevelése és szórakozása, tudománya és társadalomról, történelemről, politikáról kialakított képe is. Ebben a szélesebb értelemben az örökség már jóval kevésbé gazdag: sokkal több a fel nem használt forrásanyag, sokkal több a metodikai tisztázatlanság. Végül a historikusnak keressnie-kutatnia kell annak módszerét – s itt még szűkösebben állunk sikeres előzmények dolgában –, hogy mindezt egy műveltség-történeti összképbe szintetizálja. [...]

Mindez, úgy érzem, átvezet ahhoz az alapvető kutatói-alkotói felfogáshoz, amelyet – ha ugyan van létjoga e téren az általánosításnak – az Intézetre *általában* jellemzőnek tekintünk vagy legalább jellemzőnek *szeretnénk* tekinteni.

Felfogásunk szerint igazi történettudomány nincsen mély elviség, kommunista *eszmeiség* nélkül; s ugyanakkor a marxista eszmeiség csak akkor töltheti be szerepét, ha magas fokú *szakmai* igénytel párosul és színvonalas, tehetséges művekben valósul. Nem kétséges, hogy e felfogásunk kialakulásában nagy része volt Molnár Eriknek, aki a most áttekintett negyedszázad java részén át: 17 esztendőn keresztül át állt az Intézet élén, s alkotó életművével éppen erre ösztönzött. Intézetünk ezen a nyomon határolta el magát egyre inkább azoktól a tendenciáktól, amelyek a történelemnek jelen szempontú átformálására, szelektálására, *napi* célokra való igazítására irányultak; aminthogy ezen a nyomon utasította el, utasítja el viszont azt az álláspontot is, amely a *múlt* feltárásának tudományát mintegy kívül rekesztené a *ma* célrendszerén – valami osztályfeletti, társadalomfeletti szférába utalná –, függetlenítené – éppen a történelmi fejlődés objektív menete által megszabott – jelenkori feladatainktól. Marxista szemlélet vezet bennünket az Intézetben: tanultunk és tanulni akarunk, új és új gondolatokat merítünk a marxizmus klasszikusaitól. Rendkívül nagy horderejűnek, világot formálónak tartjuk a marxizmus-leninizmust: éppen ezért nem engedjük vitássá tenni alapvető tételeit és módszertani elveit; de nem is osztjuk azt az – olykor éppen a felkészültség fogyatékaiból származó – kishitűséget, amely a marxista tudomány valóságos lehetőségeit alábecsülve, egy vagy más régebbi megállapítás módosítása vagy elvetése esetén a marxizmus egész épületét érzi veszélyeztetettnek. Nem fogadjuk el a hagyományos, megkövesedett nézeteket tekintélyi alapon, de tiszteljük a teljessítménnyel kiérdemelt tekintélyt. Nemcsak történelmünkhez, de történetírásunkhoz is méltatóan és egyben kritikailag viszonyulunk – nem azért, hogy elvessük azt, ami pozitív és értékes benne, hanem éppen azért, hogy kiemeljük és továbbvigyük. A gondolat szabad szárnyalásának, a problémák bátor feltárásának hívei vagyunk – de nem tévesztjük össze a merészen állított hipotézist a munkásan bizonyított tézissel, az eredetiségkedést az eredetiséggel, a negációt az építéssel. Nélkülözhetetlennek tartjuk a problémaérzékenységet, a nyitottságot, a kapcsolatot a világ tudományos gondolkodásához – éppen azért, hogy kritikailag feldolgozzuk, és marxista módon adaptáljuk a jelenkori történettudomány minden használható újítását. Egyszóval: a marxista tudományos kutatás *szabadságát* és társadalmi-politikai *felelősségét*, tudományunk *valóság-feltáró* és *ideológiai* funkcióját *elválaszthatatlanul összetartozandónak* ítéljük. [...]

15. KOSÁRY DOMOKOS: A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY TEENDŐI ÉS SZERVEZETI KÉRDÉSEI (1984) [RÉSZLET]

I. A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TEENDŐI ÉS TENDENCIÁI

1. A történelem körvonalai

A történelem totális, abban az értelemben, hogy a teljes múlt, az egész társadalomé és annak minden funkciójáé beletartozik, a gazdaságtól a politikán át a művelődésig és annak minden részletéig a régmúlttól egészen a jelenkorig. Ebben ma már a történezzek irányadó körei mind a hazai, mind a nemzetközi fórumokon egyetértenek. Aligha van például, aki a történelmet a politikai eseménytörténetre korlátozná és a többi funkció múltját a mai gazdaság, művészet stb. más, külön címszavai alá sorolná. (Pl. ahogy azt az e vonatkozásban rég elavult könyvtári decimális osztályozás teszi.)

A történettudományon belül, a fejlődés, differenciálódás során, már a múlt század óta kialakultak olyan tudományágak, amelyek a társadalom különböző funkcióinak történetét vizsgálják specializálódó módszerekkel. Így született meg például a gazdasági funkciók vizsgálatára a gazdaságtörténet. A funkciókon kívül természetesen vizsgálnunk kell, mindjárt első helyen, magát a szóban forgó társadalmat is. Szükség van tehát külön társadalomtörténetre is, amely a struktúrákat, az osztályok és rétegek viszonyát, mozgását, életformáit és azok változásait mutatja be. Ez áll azután központjában annak a modellnek, amely a múltat – sokoldalúan, minden egykori funkciójával együtt, vizsgálati célokra egyszerűsítve, a maga lényeges összefüggéseiben, áttekinthetően rekonstruálja. (Hogy modellen a történettudományban mit értünk, azt közelebbről az alábbi tanulmányban próbáltam kifejtetni: Modellalkotás és történettudomány. *Történelmi Szemle*, 1978.)

2. Folyamatosság és korszerű fejlesztés

Ebből máris két követelmény adódik. Az egyik az, hogy a történettudomány minden főbb kialakult ágát *folyamatosan*, egyenletesen kell művelni és fejleszteni, mivel a modell másként hiányos, féloldalas, irreális marad. A másik viszont az, hogy a történettudománynak ezentúl is a *korszerűsítés és újítás* útján kell tovább haladnia, hiszen új vetésével az eddigi kutatási ágakat is az hozta sorra létre: A múltnak, az egykori társadalmi struktúráknak és funkcióknak mindig új szempontokból való felmérése ugyanis főleg abból következik, hogy a történettudománynak mindig a saját jelenkorában felmerült kérdésekre kell a maga eszközeivel, történetileg válaszolnia. Tehát olyanokra is, amelyek egy évszázaddal korábban így fel sem merültek. A fejlődést sokoldalúan bemutató, összefüggő, alapvetően fontos modellek alkotásának igénye maga is a viszonylag új fejlemények közé tartozik.

A két követelmény természetesen összeegyeztethető. Lehet harmóniában maradni a modell egységének, teljességének, és – a másik oldalon – az új problémák vizsgálatának igényével. Még gyakorlatibb fogalmazásban: lehet a szakma gépezetét minden oldalon egyenletes működésben tartani és ugyanakkor az új teendőkre külön erőt

koncentrálni. Ez megfelelő arányok kérdése. Egy-egy kutatási ág művelése, a szakmán belül, „örláncon”, akkor is folytatódhatik, ha egykori társadalmi „aktualitása” csökkent. A genealógia vagy a heraldika például ma nem úgy fontos, mint egykor a feudális viszonyok között, de ma sem dobjuk félre őket úgy, mint az ötvenes évek elején tették, mert tudjuk, hogy a feudális kori társadalmi modellek megalkotásához mint ismeretágak szakmailag számunkra is szükségesek.

A baj egyrészt ott kezdődik, ha a meglevő szakmai apparátus nem tud „nyitni” az új felé. Másrészt pedig – és ma ez tűnik aktuálisabbnak –, ha ott pusztán az új – vagy annak vélt – feladatok elvégzését tartják fontosnak, és ha ehhez az erőket nem a meglevő gépezet mellett, ráadásként, továbbbépítésül, hanem esetleg annak szétdobásával, helyette akarják előteremteni. Az ilyen – nemegyszer szakmán kívüli – elgondolások alapján improvizált, időről időre felbukkanó, külön, általános feladatok, ha túlzottan, erőszakoltan ezekre összpontosítják a pénzügyi és szellemi kapacitást, elkerülhetetlenül a kampányszerűséget, kapkodást, a bizonytalanságot, a zavarosban halászást, meg a folyamatos, rendszeres működés szétzilálását idézik elő. Márpedig a tudományos kutatásban, amelynek eredményei mindig hosszabb munkából születnek, a fontos feltételek közé tartozik a szervezet, a keretek és a szakmai infrastruktúra stabilitása is.

Éppen ezért minden esetleges félreértés elkerülése érdekében szeretném előre hangsúlyozni, hogy ha az alábbiakban főbb feladatokról beszélek, az nem azt jelenti, mintha a történeti kutatást minden egyéb teendő rovására csak ezekre kellene korlátoznunk.

3. Az ötvenes évek válságának leküzdése

Ha azt nézzük, hogy a fenti követelmények szempontjából történettudományunk most hol áll, hol jutott előbbre, hol vannak mai hiányosságai és feladatai, akkor mindenekelőtt azt kell – történetileg – szemügyre vennünk, hogy az utolsó két évtizedben mennyire tudott kiemelkedni abból a szakmai válságból, amelybe az ötvenes évek elején került, és amelynek következményei messze kihatottak további fejlődésére. Nem a történelmi korszakváltás elkerülhetetlen nehézségeiről, a szinte természetesen velejáró, kisebb-nagyobb zökkenőkről beszélünk, hanem, ezeken messze túlmenően, a hibák – elvileg elkerülhető – többletéről, amely a sztálinizmus uralmából és hazai képviselőinek, közöttük az ún. „történész-front” irányítóinak eljárásából következett. Ez az irányzat a polgári történetírás hagyatékának ügyét felemás módon, rosszul, úgy kezelte, hogy míg az egyik oldalon viszonylag jobb, igényesebb részét szinte gyökerestül felszámolta, többé-kevésbé felhasználható elemeivel együtt, addig a másik oldalon sokban meghagyta, sőt felkarolta a gyengébb színvonalú részt, és ugyanakkor magát a marxizmust alacsony szakmai szintre degradálta. A szakmai garnitúra ezzel kapcsolatos „lefejezése” – nem egyszerűen a vezetés átvétele – és a továbbiakban bizonyos kontraszelektív elvek érvényesítése többé-kevésbé minden ilyen intézményben végbe ment, de az egyetemeken a legmesszebbmenő hatással.

Egy akadémiai beszámolóban, amely az *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményeiben* (1980. 1–2. 119–136.) „Viták a történeti tudományok terü-

letén az 1970-es években” címen látott napvilágot, már megpróbáltam jellemezni azt a „merev szemléleti képződményt”, amely az ötvenes évek elején „a marxista történetírás dogmatikus változatának és a polgári történetírás bizonyos polgári-nemesi nacionalista elemeinek ötvözetéből” létrejött.

A történettudománynak minden nagy irányzaton belül lehet többféle szintje és válfaja. Ha jelekkel dolgozunk és az M a marxista, a P pedig a polgári történetírást jelenti, akkor azt kell mondanunk, hogy az M az ötvenes évek küszöbén a hazai pályafutása végéhez ért P változatai közül elsősorban a P₁, vagyis az ellenforradalmi korszak szakmailag színvonalasabb irányzata, és annak elődje, a dualizmus kori 67-es felfogás ellen támadott. Nem részesítette viszont hasonló kritikában a dualizmus kori 48-as felfogást – bár az is nemesi-polgári bázison nyugodott –, sem annak későbbi, P₂ szintű folytatását, sőt az utóbbinak bizonyos elemeit átvette és felhasználta. Ez egyebek között abból volt érthető, hogy akkoriban e kialakuló marxista történetírás mondjuk így: M₂ állapotban, szakmailag gyenge színvonalon, közvetlenül alárendelődött a dogmatizmus napi politikai taktikáinak, amelyek sorába a nemzeti momentummal való manipulálás is beletartozott. Ennyi akkor is megállapítható, ha egyáltalán nem vonjuk kétségbe, hogy bizonyos pozitív eredmények ennek ellenére akkoriban is születtek. Ha viszont utóbb, változott, kedvezőbb viszonyok között, a történészek az M₁ magasabb szintjére akarták felemelni szakmájukat, akkor nyilvánvalóan túl kellett haladniuk az M₂ + P₂ kezdetleges képletén.

E folyamat viták, ellentmondások közt, többféle árnyalatban, helyenként egyenetlenül, vagy éppen tévedések kíséretében, de végül mégis sikerrel haladt előre, bár ma sem zárult még le teljesen. Mindenütt folyt a küzdelem az újíto, igényesebb és a visszahúzó erők, az ötvenes években kiépült személyi és csoportérdekek képviselői, illetve azok elvi érvei közt. Azt is meg kell azonban említenünk, hogy az eleve közvetlenebb adminisztratív, szakmán kívüli felügyelet alatt álló és exponáltabb helyzetű egyetemeken az új általában nehezebben érvényesülhetett, mint például az akadémiai kutatóhelyeken. A szervezeti, funkcionális eltérésekhez tehát most már tartalmiak, szakmaiak is hozzájárultak.

4. Eredmények, hiányok, teendők

A történelem olyan egységes, összefüggő folyamatot alkot, amely nem szabdalható szét ágakra. A modellt is így, a maga egészében kell rekonstruálnunk. A kutatás azonban specializálódhatik, attól függően, hogy milyen funkciókkal vagy részfunkciókkal foglalkozik, bár természetesen úgy, hogy mindig szem előtt tartja a modell lényeges összefüggéseit.

4. 1. A különböző kutatási ágak közül az elmúlt évtizedek során a legnagyobb, leglátványosabb pályát a gazdaságtörténet futotta be, amely – az ötvenes évek termésének egy-két riasztó jelenségét leszámítva – újabban valóban, nemzetközi viszonylatban is jelentős, magas színvonalú eredményeket ért el. Amiből természetesen nem az következik, hogy ezentúl a gazdaságtörténettel nem kell különösebben sokat törődnünk, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy mindent meg kell tenni e színvonal fenntartása érdekében, ami csak további fejlesztő igyekezet árán képzelhető.

4. 2. A politikai történet nemcsak elmaradt emögött, hanem egy kissé tévútra is szorult. A régebbi századok értelmezésében itt kelhettek leginkább új életre a P₂ nacionalizmusának vitatható hagyományai: a Thaly-féle hamis, feudális romantika, a provinciális kuruckodás, az újabbkori századok különböző, főleg Habsburg-ellenes mozzanatainak önkényes kiemelése, egy szálla fűzése és egységes „nemzeti” vonalba állítása, miközben a késő feudális társadalom éles osztályellentéteit a „nemzeti összefogás” jelszava intézte el. A 19. századot pedig oly mértékben a „személyi kultusz” jegyeit visszamenőleg magán viselő türelmetlen „üdv történet” foglalta el, hogy például a gazdag színképétől megfosztott reformkor témáit kutatóink kezdték óvatosan elkerülni. Ezek a kezdetleges módszerek ugyanis pozitív nemzeti hagyományainknak nem annyira inspiratív továbbélésére, mint inkább elkoptatására vezettek, arra, hogy amolyan kötelező jelszóként egyre kevésbé vonzották a szakmailag igényesebb érdeklődést. Az eredményeket, mert azért akadtak, majd a felemelkedés jeleit, itt is regisztrálhatjuk. Kétségtelen azonban, hogy minél realisabbá vált gazdasági fejlődésünk képe, annál kevésbé volt ezzel politikai történetünk ilyen ábrázolása összeegyeztethető. A kettő összehangolására, a politikai történet megújítására irányuló kísérletek pedig nemegyszer váratlanul nagy ellenállásba ütköztek. A dogmatizmusnak ez a P₂ régi nacionalista jelszavaival manipuláló taktikája ugyanis, tulajdonképpen egyetlen tartós következménnyel járt: az egyetemi és általában az iskolai oktatás útján elősegítette, hogy a mai társadalmi-történeti tudat bizonyos szféráiban továbbéljenek olyan hagyományok, amelyek a 20. század első feléből, a két világháború korából, a kispolgári középrétegek erősen emocionális és kezdetleges „nemzeti” történetfelfogásából, nacionalizmusából származtak. Ennek tüneteit, időzített, elkésett visszhangként ma kapjuk vissza sokfelől, jelölül annak, hogy a voluntarizmusban, a megváltoztathatatlan múlttal való önkényeskedésben, az önbecsapásban miként találkozhatnak a rosszul értelmezett nemzeti érdek és a dogmatizmus. A régebbi múltat illetően a fő teendő itt az, hogy a politikai történetet a fejlődési modell egészének összefüggéseiben mutassuk be. A legújabb idők, a közelmúlt vizsgálatának kérdésére alább még visszatérünk.

4. 3. A társadalom művelődési funkcióinak (eszmék, mentalitás, oktatás, tudományok, irodalom, művészetek stb.) kutatását, tehát a művelődéstörténetet annyira elhanyagolták, hogy midőn a hatvanas évek vége felé a probléma újra felvetődött, még fogalma, témája körül is nagy volt a zűrzavar. Sokan még mindig annál tartottak, amit a budapesti egyetem „művelődéstörténeti” tanszéke az 1910-es években képviselt: hogy művelődéstörténet mindaz, ami a szorosan vett politikai eseménytörténet körén kívül esik, tehát még a gazdaságtörténet is. A lemaradás okai közt említhetjük azt a kezdetleges gyanakvást, hogy az eszmetörténet valamiképpen az egykori német „szellemtörténet” valaminő felújítását jelentené, valamint a dogmatizmusnak azt a hajlamát, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatokból lehetőleg közvetlenül, rövidzárlatosan vezesse le az irodalmi és művészeti jelenségeket, ami persze eleve megbénította az igényesebb kutatást. Azóta már születtek e téren új eredmények. A fő teendő itt az, hogy ezek módszertani tanulságait ne csak mondjuk a 18. századra, hanem más időszakokra, így főleg a 19. és 20. századra nézve is hasznosítsuk.

4. 4. Még sürgősebb teendők várnak azonban most a társadalomtörténet terén a magyar történettudományra – ami elég meglepő ahhoz mérten, hogy ez utóbbi már évtizedek óta a marxizmus jegyében működik. A modell egészét és mindenkori dina-

mikáját csak úgy tudjuk jól rekonstruálni, a különböző funkciók kutatási eredményeit pedig ebben az összefüggő rendszerben megfelelően elhelyezni, ha alaposan ismerjük azt a társadalmat, amely mindezt létrehozta, és mozgásban tartotta. Ehhez pedig az eddigénél jóval több új információra, rendszeresen feltárt és kritikailag átszűrt forrás-adataira, ahol lehet: kvantitatív módszerek alkalmazására, a nemegyszer közhelyként elismételt feltevések az osztályok, rétegek behatóbb és árnyaltabb, a regionális változatokat is figyelemmel kísérő elemzésére, a nemegyszer általánosságban mozgó fogalmak pontosabb tartalmi meghatározására és – nem utolsósorban – az életformák sokoldalúbb bemutatására volna szükség, hasznosítva a népesedésre, a család struktúrájára, a házassági és más szokásrendszerekre vonatkozó, legújabb kutatási módszereket. Nem mondhatjuk, hogy a hazai társadalom kutatásában – főleg a 19. század derekától kezdve – nincsenek már addig is jelentős eredményeink. Egy ilyen új megalapozású, összefüggő társadalomtörténet azonban ezeken túlmenően is sok újat és az egész történeti kutatás számára megújulásra ösztönzést nyújtana.

4. 5. Mindez átvezet a valamennyi kutatási ág alapfeltételei közé tartozó *infrastruktúra* (forrásfeltárás, segédeszközök, információrendszer) továbbfejlesztésének igen fontos feladatára. A rendszeresség a magyar történetírásnak régen sem volt e téren különösebben erős oldala. Az ötvenes évek ellentmondásaihoz tartozott egyrészt az a meglehetősen szánalmas elképzelés, hogy elegendő lesz egyszerűen átértelmezni a polgári történetírás által már feltárt „tényeket” – mintha a „tények” maguktól készen állnának és nem a történész fogalmazná meg és emelné ki őket –, másrészt viszont néhány új, pozitív eredmény is a forrásfeltárás és a szakmai információrendszer terén, annak jeléül, hogy kutatóink egy része így próbálta jóra használni a rossz helyzetet. De az újabb eredmények fegyelembevételével is azt kell mondanunk, hogy e téren még nagyok a hiányosságaink. A korábbiakhoz képest lelassult a nagyobb forráskiadások (pl. a *Fontes*-sorozat) üteme, a kisebb forrásokat közlő *Történelmi Tár* pedig már a század elején lezárult, holott a nagy tömegű, kiadatlan forrás átvizsgálása és a fontos anyag feltárása, hozzáférhetővé tétele éppen az alap kutatások szempontjából nélkülözhetetlen. S ha nem akarjuk, hogy történészeink kényszerűségből ma is elmaradt, múlt századi kézműves módszerekkel végezzék munkájukat, akkor sokkal gazdaságosabbá, hatékonyabbá kell fejlesztenünk a különböző szintű és jellegű segédeszközök együttesét, a szakmai információrendszert. Az ezzel kapcsolatos feladatok azok közé tartoznak, amelyeket csak az erők közös összefogásával, nagyobb intézmények, műhelyek szervezeti feltételeinek segítségével lehet eredményesen megoldani.

5. Régmúlt és jelenkor

A történelmet azonban nemcsak kutatási ágak szerint, „hosszában”, hanem – még inkább – korok szerint is tagolni szokták. A helyzetet és a teendőket tehát mérlegelnünk kell ebből a szempontból is.

Valaha a hangsúlyt inkább a régebbi századokra helyezték és a mindenkori közelmúltat, nagyjából az utolsó félszázadot azzal intézték el, hogy „ez már nem történelem”. A valóságban azonban a történelem az emberekkel, a társadalommal „az időben” foglalkozik. Az idő pedig nem áll meg, mondjuk, az előző nemzedéknél, hanem

a jelenig folytatódik, és megy tovább a jövő felé. A tegnap, vagy akár a ma reggel is, ha egyszer elmúlt, már szintén történelem, minden mozzanatával együtt. Természetes viszont, hogy szakmailag feldolgozni ezt is csak úgy lehet, ha a kutatás előkészítő munkálatai: az információk gyűjtése, rendszerezése, szelekciója (a lényeges mozzanatok kiemelése) már itt is sorra végbementek. Ha viszont a történész e fokozatok módszereit ismeri, alkalmazásukra módja van és a múltat nem véletlen események összefüggéstelen halmazának, hanem a társadalom mozgási, működési folyamatának tekinti, akkor – együttműködve az olyan, lényegében véve a *jelent* vizsgáló tudományokkal, mint a szociológia, a közgazdaság-tudomány, vagy mondjuk a politológia – valóban vállalkozhatik a jelenig érő „kortörténet” művelésére. Sőt erre kell is vállalkoznia, hiszen ma már nyilvánvalóan az 1945-i korszakhatárt követő évtizedek fejlődésének vizsgálata is igen fontos, új feladatai közé tartozik. E téren máris születtek eredmények, bár főleg az első évtizedet illetően. A további szakaszok történetének kutatása ugyanis a levéltári iratok hozzáférhetetlensége miatt még nagymértékben esetleges. A levéltárak anyagát ma nemegyszer nehezebb kézbe kapni, mint egy-két évtizeddel ezelőtt, pedig akkor sem volt elég egyszerű. Azóta inkább hátraleptünk a téren, még az 1945 előtti időnek anyagát illetően is. A történészek annak az elvárásnak, hogy a legújabb fejlődés vizsgálatában érdemben előbbre jussanak, úgy tudnak valóban megfelelni, ha számukra a teljesítés – a kutatás – feltételeit is biztosítják.

Az egykori súlypontelosztás módosítása tehát mindenképpen indokolt. De nem mindegy, hogy milyen szempontok és arányok szerint. A történelmet taktikai propagandaeszköznek tekintő Rákosi-irányzat előírásai, az ötvenes évek elején, részint abban is kifejezésre jutottak, hogy a magyar történelem „rövid áttekintése” (1952, 1953) első hat évszázadát 117 lapon, a 18. századot 26 lapon, viszont az utolsó 33 év történetét 156 lapon tárgyalta, és ebből is 63 lapon a legfrissebb 7 év történetét. Persze még inkább oly beállításban, mintha a magyar történelem régi fejezetei – legfeljebb egy-két kiemelt mozzanat kivételével – valaminő nem különösebben fontos előzményét alkották volna annak, ami e sok ügyetlen tapogatózás után végre a csodálatos jelenben bekövetkezett, miután az ellentmondásokat mind megoldó, bölcs vezér irányítása alatt elértük az üdvösség honát. Ez az idéetlen üdvtörténet természetesen csak arra volt jó, hogy kompromittálja a jelent, és hogy majd végül egyenesen nosztalgiát keltsen nemcsak a régebbi múlt, hanem még az egyoldalúan bemutatott 1919–1945 közti időszak után is, amelynek, e szánalmas propaganda eredményeként, sokan kezdték már valódi, letagadhatatlan negatívumait is megkérdőjelezni és megszüpíteni.

Ezt immár félretelhatjuk. De még mindig el kell döntenünk, hogy a történelem információértéke a ma és a holnap számára valóban egyre csökken-e, ahogy időben visszafelé megyünk, illetve hogy automatikusan egyre nő-e, ahogy közeledünk a jelen felé. Nézetünk szerint *nem*, már csak azért sem, mivel a történettudomány nemcsak – és nem is elsősorban – a lexikális részletek tömegével nyújt használható információt, hanem főleg a történeti folyamatok és összefüggések bemutatásával és értelmezésével. Ez, a bemutatás módja viszont a ma számára is nagy informatív értékkel bírhat régebbi korokat, távolabbi múltat illetően. Egyébként is a történelem olyan folyamatos egész, amelynek nem lehet ilyen vagy olyan elemeit tetszés szerint kihagyni.

S itt – nem ok nélkül – kénytelenek vagyunk röviden kitérni arra a kérdésre is, hogy miért van szükség, illetve hogy egyáltalán szükség van-e a történettudományra.

6. A történettudomány társadalmi funkciója

Pár évtizeddel ezelőtt az Egyesült Államokban jelentkezett – főleg szociológusok körében – egy olyan tendencia, amely a társadalomtudományok „időtlenítésére”, tehát a történelem mellőzésére, kiiktatására, lomtárba helyezésére, arra irányult, hogy csak a jelen meg annak legközvetlenebb előzményei kutatásával kell foglalkozni, ami történelem nélkül is megoldható. Az ilyen kutatás azonban, ha produkált is eredményeket, a valóságban csak rövid lejáratú jelenségeket tudott jól megfigyelni, a hosszú lejáratú történeti folyamatokat viszont, amelyek a múltból kiindulva esetleg a jelenen is túlvezetnek, éppúgy nem tudta kellőképpen megragadni, mint egykori, az ugyancsak rövid időkkal dolgozó, régi típusú, politikai eseménytörténet a maga területén. Ezzel azután önmagát fosztotta meg mindattól, amivel egy-egy történetileg tartós struktúra vizsgálata a közelmúlt vagy éppen a jelen megértését is elősegítheti. Így tehát a kép elég lényeges összefüggések szempontjából akkor is többé-kevésbé hiányos és hamis marad, ha egyébként az empirikus felmérés pontosra sikerült. Más kérdés azután, hogy időnként ezek a szociológusok is megpróbálták a történeti adatok nyersanyagának egy részét valahogy a hátsó ajtón, a maguk hatáskörében „visszahozni”, de megfelelő szakmai felkészültség és ellenőrzés nélkül, többé-kevésbé illusztratív, kiválogatott példák felsorakoztatása céljából. Vagyis jó szociológia helyett rossz történelmet csináltak.

Egy-két ilyen, a társadalomtudományok történeti „időtlenítését” célzó tendencia – így a francia strukturalizmus – már magyar részről is megfelelő kritikában részesült. Úgy látszik azonban, mégis akadnak, akik Amerikából – jobb helyett – éppen a lejárt rossz divatokat szeretnék utólag újításként átvenni. Ilyesmit jelez, ha újabban – mint a II. 1. pontból alább még kiderül – egyesek különbséget tesznek „kemény” (hard) társadalomtudományok (jog, szociológia, közgazdaság-tudomány) és „puha” (soft) társadalomtudományok (történelem, irodalomtörténet, művészettörténet, néprajz stb.) között. Az előbbieket a jelen viszonyokkal foglalkoznak, így nyilván kormányzati döntések előkészítésére is alkalmasak. Az utóbbiak viszont erre többé-kevésbé alkalmatlanok, ilyesmire nemigen használhatók, ami azután utólag igazolni is látszik a hangulatkeltő elnevezés által eleve sugallt, pejoratív értékelésüket.

Nézetem szerint ezt a másodkézből átvett és tudományosan megalapozatlan, tehát félrevezető terminológiát mellőznünk kellene. Annyival is inkább, mivel téves következtetések levonását segíti elő.

Minden társadalomtudománynak, amely nevét megérdemli, van társadalmi funkciója, feladata. Egyik sem öncél. A társadalom szolgálata azonban nem egyszerűen azonos a kormányzati döntések előkészítésével. Ez utóbbi bármily lényeges, csak egy szűkebb kör a nagyobb egészen belül. S aki fontosnak mégis egyedül csak ezt a szűkebb kört hiszi, a nagyobb egészből pedig elfeledkezik, az olyanféle rövidlátó, szűk praktizmust képvisel, mely végső fokon útjában állna saját céljai megvalósításának is. A kormányzati döntések sikeres voltának szükséges feltételei közé tartozik ugyanis a társadalmi – s vele a történeti és nemzeti tudat – megfelelő, jó működése is, amelynek biztosításában – egyebek között társadalomtudománynak is szerep jut. Kormányzati döntéseket nem nagyon nehéz létrehozni vagy módosítani. Társadalmakat és társadalmi tudatot annál nehezebb.

A történettudomány sem pusztán öncél, vagy esetleg időtöltésül kuriózumok játékos vadászata. Társadalmi feladata, szerepe van a történeti tudat – és vele a nemzeti tudat – alakítása, rendben tartása, fejlesztése körül. Társadalmi szükségletnek, meglevő igényeknek tesz eleget. Persze nem akkor, ha – mint az ötvenes években követelték tőle – szócsoféként visszhangozza, amit éppen belétáplált az adott politikai taktika, hanem akkor, ha lehetőleg pontos, reális tájékoztatást nyújt, jól informál és ezzel elősegíti, hogy a ma élő nemzedékek az őket is érdeklő történeti folyamatokat megértsék. A történelem nem valamiféle példatárként – mint egyesek gyerekes módon hiszik –, hanem e megértés iskolájaként adhat a mai problémák megítéléséhez is nagyobb távlatot, és járulhat hozzá a nemzet politikai kultúrájának emeléséhez.

Ezt a feladatot így csak a történettudomány láthatja el. Valamiféle történeti tudat, igaz, akkor is élne a társadalomban, ha a szaktörténészeket egyszerre mind a Dunába fojtanák, csak éppen – feltehetően – kezdetlegesebb és védtelenebb volna, rosszabbul működne, kritikátlanabbul, egyre több zavarral és még nagyobb hajlammal arra, hogy téves információk alapján hibás következtetésekre jusson. Nem irigyelnénk azt a társadalmat, amely valóban megpróbálna a történelemtől lemondani.

Annyival is kevésbé, mivel a történelem, ezen túlmenően a mindenkor jelen felméréséhez is tud bizonyos segítséget nyújtani. A történettudomány ugyanis újabban nemzetközi szinten is mindinkább felfigyel arra, hogy mindig különböző időtartamú és nemegyszer egyenlőtlenül fejlődő történeti folyamatok között élünk. Van ezek közt rövidebb életű, amely esetleg holnapra már lezárul. De van olyan is, amely évszázados távolságtól ível át fejeink felett a jövő felé. Ha viszont csak a gyorsan változó, mulandó tünetekre figyelünk, akkor aligha tudunk számot adni a hosszú időtartamú, esetleg nemzedékek során áthúzódó folyamatokról, és arról, hogy egy-egy ilyen belül az adott időpontig miként, milyen feltételek között, meddig jutottunk. A mai újabb történetírásnak viszont egyik szembevetendő törekvése az, hogy e folyamatokat és általában a történeti idő problémáját megragadja.

7. Európai modell, egyetemes történet

Mindez különösen fontos például akkor, ha Európa modelljének alakulását vizsgáljuk hosszabb fejlődésen át, ami már saját történeti helyünk jobb megismerése érdekében is ajánlatos. Európa történeti struktúrája a fejlettebb „központi” zóna és a valamivel elmaradottabb peremzónák tartós együtteséből állt, amely azonban hosszabb távlatban maga is változásokon esett át. Így a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet időszakában már az az Anglia lett a polgári fejlődés epicentruma, amely korábban a középkori Európának még csak egyik peremországa volt. Kelet-Közép-Európa, a nagy peremzónák egyike, amelybe Magyarország is tartozott, néha erősebben lemaradt a fejlettebb zóna színvonalától, így a 16–17. században, máskor viszont jobban felzárkózott ahhoz, mint a 14., majd a 18–19. században. Minden csak a hosszú folyamatok történeti elemzése útján válik kitapasztalhatóvá, érthetővé, felzárkózási, modernizációs törekvések különböző feltételeivel, szükséges velejáróival, kilátásaival és eredményeivel együtt.

Sok vita folyt arról, hogy mennyiben, miként kell a magyar szakembereknek az egyetemes történet kutatásában részt venniük, és hogy szükséges-e ehhez valami külön szervezeti keretet (intézeten belüli osztályt vagy éppen önálló apparátust) biztosítani. A vita – nézetem szerint – szakmai-elvi alapon hamar és félreérthetetlenül eldönthető. A magyar történészeknek elsősorban és legrészletesebben Magyarország történetét kell minden oldalról feldolgozniuk, hiszen ehhez ők rendelkeznek a legjobb forrásbázissal, és ezt más helyettük nem végzi el, vagy ha mégis: abban esetleg nem lesz sok köszönet. De Magyarország története sem elszigetelten, egymagában, hanem csak az egyetemes történet folyamatának részeként vizsgálható és értelmezhető. Igaz: külföldi, távoli témákat nem elsősorban a mi feladatunk feldolgozni, hiszen ehhez sem megfelelő forrásbázissal, sem szakmai gárdával nem rendelkezünk – bár egyéni vállalkozókat, főleg egy-két fontosabb témakörben, ettől függetlenül is érdemes támogatnunk. A helyes megoldás nyilvánvalóan az, hogy a magyar történet modelljét az európai modell egészébe illesztve, annak összefüggéseiben, illetve azon belül a kelet-közép-európai regionális változat részeként mutassuk be részletesen. Ennek érdekében rendszeresen, alaposan figyelemmel kell követnünk a külföldi, az egyetemes történeti fontosabb kutatási eredményeket, abból a célból, olyan szinten, hogy azokat a modell megalkotásánál hasznosítani tudjuk. Ehhez nincs szükség külön szervezeti formára, hanem csak olyan megfelelő szakemberekre, akik a kutatási infrastruktúra, a megfelelő információk segítségével e feladatot a maguk helyén, az adott kereteken belül, meg tudják oldani, és akiknek helyébe majd ugyancsak megfelelő, szakmailag jól képzett fiatalok tudnak majd lépni.

S ez jelenleg nem is egészen csak pusztán óhaj, mivel a legújabb időkben éppen ebben az irányban kezdett történetkutatásunk egyik jelentős tendenciája kibontakozni, nagyjából a Történettudományi Intézet keretein belül. Több kísérlet mutatja, hogy kutatóink akkor tudják különösen jó sikerrel a magyar történet egy-egy témakörét teljesebben, magasabb színvonalon, újszerűbben feldolgozni, ha azt az európai modell szerkezetébe, mozgásába kapcsolják bele, és ha a három eltérő nagyságrendű modell (az európai, a kelet-közép-európai és a magyar) egymásba illesztését meg tudják oldani. Ilyen kísérletek irányultak például arra, hogy bemutassák a középkori feudalizmus modelljét, Európa középkori regionális változatait, 16–17. századi kelet-nyugati egyenlőtlen munkamegosztást és a keleti késő feudalizmust, azután a 18. század fokozatos emelkedését, a fejlettebb epicentrum és a viszonylag fejletlenebb peremzónák félkörívét és ezek dialógusát, továbbá a 19. századi gazdasági, ipari fejlődését, a „centrum” és a „perifériák” kölcsönhatását és az elmaradottabb zónák felzárkózási igyekezetét, valamint végül az európai fasizmus változatait.

Ez a modellalkotási tendencia, amely, ha szakmai-személyi utánpótlását megfelelő színvonalon biztosítják, a következő időkben még tovább bontakozhatik, nemcsak saját történelmünk, hanem az egyetemes történet szempontjából is figyelmet érdemlő eredményeket produkálhat. A tanulság, amelyet a francia Annales-iskola neves képviselői vontak le és közöltek velünk, nem kevesebb, mint hogy a magyar történettudomány saját történetének az európai (és a regionális) modell összefüggéseiben való bemutatásával nemzetközileg exportképes. Igaz, hogy e lehetőség jobb kihasználásához, nyelvi okokból, a jelenleginél jóval bővebb, mozgékonyabb és színvonalasabb közvetítői-kiadói tevékenysége volna szükség, mint amilyennel, kevés,

ma rendelkezünk. Itt új sorozatokra, esetleg új periodikára, hatékonyabb kiadói-szervezeti apparátusra volna szükség. A történettudománynak ez az exporttevékenysége azonban még így is a legszerényebb beruházást igényli, és bizonyára nem lesz a leghiábavalóbb.

A történettudománynak ugyanis nemcsak a hazai történeti tudat alakítása, hanem e ponton bizonyos fokig Magyarország külföldi, nemzetközi megítélése körül is szerepe lehet. A hazai témákról írt monográfiák eredményei, ha világnyelven hozzáférhetőek, a külföldi összefoglalók, reference művek segítségével eljuthatnak a műveltebb olvasókig. Amire már csak azért is érdemes figyelni, mivel más kelet-közép-európai országok szakkörei sokkal nagyobb erőfeszítéseket tesznek e lehetőségek kihasználása érdekében. Helyesebb volna, ha a magyar történelemről a külföldi szakköröket inkább a magyar kutatás tájékoztatná – mindössze úgy, hogy a múlt objektív valóságát lehetőleg pontosan és szakmai igényességgel ismerteti.

Kelet-Közép-Európa kutatása, amely e témához kapcsolódik, több vonatkozásban közelebbről, sőt egyes pontokon közvetlenül érinti a magyar történelmet, és így fokozott figyelmet érdemel. Mégsem hiszem, hogy nekünk kellene részletekbe menően feldolgozni egy-egy itteni országot, vagy akár – ami szintén felmerült – az egész zóna történetét. Fő teendőnk a legtöbb esetben itt is az, hogy a helyi kutatásokat mindegyik gondosan figyeljük, elemezzük, ha kell: kiegészítsük, és kidolgozzuk a regionális fejlődés modelljét, az európai modellen belül.

A régió nyelvi és nemzeti sokfélesége miatt e munka folyamatos végzéséhez specialistákra van szükség, akik számára megfelelő szervezeti keretet kell biztosítani. Annak idején a Magyar Történettudományi Intézetben, amely 1941–1949 közt a Teleki, utóbb Kelet-európai Intézet tagintézeteként működött, és amelynek egyik fő feladatát éppen e régió összehasonlító történetének kutatásában láttuk, e feladattal az ún. „keleti” osztály foglalkozott. Ez a szervezeti összekapcsolódás tette lehetővé, hogy az Intézet a *Revue d'histoire comparée* című folyóiratot (1943–1948) kiadja. Ezt a kutatási irányt 1949-ben az intézet akadémiai átszervezések során felszámolták. Legújabbban a MKKE gazdaságtörténeti tanszéke mellett hoztak létre, némileg hasonló jelleggel, egy kelet-közép-európai akadémiai kutatócsoportot, több helyről berendelt munkatársakkal. A kezdeményezés helyesnek, a szervezeti megoldás azonban részint tisztázatlannak, részint pedig vitathatónak tűnik. Célravezetőbb és szakmailag helyesebb volna az eredeti megoldásnak megfelelően ezt a Történettudományi Intézettel összekapcsolni, vagy legalábbis vele a szoros együttműködést intézményesen biztosítani.

8. Rokontudományok, interdiszciplinaritás

A modell teljességének igénye, amelyről fent beszéltünk, természetesen nem azt jelenti, hogy a történészeknek maguknak kell közvetlenül vizsgálniuk a társadalom minden részfunkcióját. Egy sor ilyennel, mint az irodalom, művészet, zene stb. külön, önálló, speciális tudományágak foglalkoznak (irodalomtörténet, művészettörténet, zenetörténet stb.). A történészeknek azonban mindenkor figyelembe kell venniük e más, történeti jellegű, de saját módszerekkel és problematikával is rendelkező, rokon diszciplínák eredményeit. E kötelezettség természetesen kölcsönös. Amiből viszont

máris adódik az a feladat, hogy a történettudomány és más, vele bizonyos pontokon érintkező tudományágak között minél szorosabb együttműködést kell teremteni. Ezt fontosnak, szinte nélkülözhetetlennek tartom. A teljes összkép megalkotásához ezek segítségére is szükség van. Hogy csak egyetlen fontos példát idézzek: a feudális kori társadalomnak több mint nyolcvan százalékát kitevő és nagyrészt még szóbeli kultúrában élő paraszt rétegek életének, munkájának, alkotásainak fejlődését aligha tudnánk megfelelően ábrázolni a történeti néprajz és annak nagy forrásanyaga nélkül. A történész számára például igen fontos lenne, ha a folklór, a népművészet stb. anyagát még „történetibb” megközelítésben és feldolgozásban is vizsgálhatná. De szükséges az együttműködés a gazdaságföldrajz, az agrártudományok, a technikátörténet stb. művelőivel is. A történettudománynak ahhoz, hogy a teljes modellt összerakja, e mai tudományágak idevágó eredményeit is magában kell integrálnia. Ellenkező irányban ugyanis, ha a történelmet próbáljuk szétvágni, a többi diszciplínába integrálni, legfeljebb egy-egy funkció működését tudjuk jobban megvilágítani. A teljes modellt csak a történettudomány tudja összefüggően bemutatni.

A komplex kutatás, az interdiszciplinaritás, vagy akár a multidiszciplinaritás a külön tudományágak együttműködését, és természetesen nem egybeolvadását igényli. E tudományágak ugyanis elsősorban, állandó, folyamatos jelleggel mégis saját szakmai feladataikkal foglalkoznak, hiszen enélkül előbb-utóbb meg is szűnnének. Ez szervezeti szempontból is a külön, szakmai kutatóintézetek jobb, hatékonyabb együttműködését, nem pedig összevonását, egybeolvadását teszi szükségessé. Ahol a „normális” együttműködésen túlmenően egy-egy speciális, adott problémakör komplex, sokoldalú elemzésére van szükség, azt a legjobb úgy megkönnyíteni, hogy a különböző szakmai intézetek bizonyos kutatóiból – eredeti helyük megtartásával – e célra olyan munkacsoportot, *teamet* hoznak létre, amely meghatározott feladat befejezéséig működik. Az ilyen feladatok ugyanis általában véve időlegesek, körülhatároltak. Olyanféle típusúak, amilyeneket a francia Annales-iskola annak idején több szakma képviselőinek bevonásával, külön vizsgálatokkal (*enquêtes*) igyekezett megoldani. A külön vizsgálatok eredményeit azután közzétették, és az adott feladat ezzel lezárult. Országos méretű, állandó intézményeket ilyen célokra értelmetlen volna létrehozni, sem a meglevő, szakmai intézményekkel párhuzamosan – nagy költséggel –, sem pedig az utóbbiak összevonása útján. Ezek ugyanis túl nagyok és szétesőek lennének, illetve, a másik oldalon elkerülhetetlenül az egyes szakmák apparátusának, működésének veszélyes lefokozására, éppen állandó teendőik kikapcsolására vezetnének. Többféle szakmát egyesítő, multidiszciplináris intézmény, vagy meglevő, több intézmény összekapcsolását állandó jelleggel biztosító szervezeti keret létrehozása legfeljebb olyan helyi, táji jellemzők speciális vizsgálata érdekében indokolt, mint amilyenekkel például – elvben, bár történeti vonatkozásban nem eléggé – a Dunántúli Tudományos Intézet foglalkozik. Az ilyenféle megoldás ugyanis nem érinti, nem veszélyezteti a különböző szakmák központi, országos jellegű intézeteinek működését, hanem az eredményeket helyi motívumokkal árnyaltabbá teszi.

9. Konklúziók

Mindebből máris le lehetne vonni a tartalmi és szervezeti konklúziót. Jelezni, hogy a történettudománynak főleg azokat a mai tendenciákat kellene támogatni, amelyek az alábbiakra irányulnak:

- az arányos fejlesztés;
 - a hazai modell teljessége és a kelet-közép-európai, illetve az általános európai modell összefüggéseiben való bemutatása (különös tekintettel az olyan témakörökre, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdése);
 - a társadalomtörténet újszerű, részletes feldolgozása;
 - a gazdaságtörténet színvonalon tartása (különös tekintettel a modernizációra, az iparosítás egyetemes történeti szempontból is fontos kérdésére);
 - a politikai történet hiányosságainak pótlása (mind a hazai struktúra, mind a nemzetközi politika szempontjából, de különös figyelemmel a kelet-közép-európai nemzeti problematikára);
 - a művelődéstörténet időbeli kiterjesztése (figyelemmel a mentalitás vizsgálataira);
 - a vizsgált időszakok arányainak javítása;
 - a szakmai infrastruktúra, az információrendszer fejlesztése.
- Jelezni lehetne továbbá azt is, hogy szervezetenként ebből milyen kívánalmak adódnak

- a meglevő kutatóintézetek munkájának jobb belső súlypontozását;
 - a kelet-közép-európai kutatásnak (referenciáknak) valami formában szorosabban a Történettudományi Intézethez kapcsolását;
 - komplex kutatási feladatokra átmeneti interdiszciplináris munkacsoportok (de nem külön, nagy intézmények) alakítását;
 - és végül a különböző kutatóhelyek (intézetek, egyetemek, közgyűjtemények) lehetőségeinek, kapacitásának hatékonyabb szervezettebb hasznosítását illetően. [...]
- Szászadok, 1984. 832–844.

KISLEXIKON

ANDICS ERZSÉBET

(Budapest, 1902. június 22. – Budapest, 1986. április 2.)

Andics Erzsébet fővárosi katolikus, kispolgári családba született, apja szakács volt. Szülei az I. világháború idején elszegényedtek. Andics ezért irodai munkát kényszerült vállalni, s középiskolai tanulmányait magánúton folytatta. 1917-től látogatta a Galilei Kör rendezvényeit, 1918 végén belépett a KMP-be, s a Tanácsköztársaság alatt „pártagitátorként” tevékenykedett. A kommun bukása után illegális pártmunkát végzett, majd 1920 elején Bécsbe távozott, ahol beiratkozott az egyetem történelem szakára, és bekapcsolódott az ottani

kommunista emigráció munkájába. 1920 végén visszatért Magyarországra, ahol 1921 tavaszán letartóztatták, és 15 évi fegyházbüntetésre ítélték. 1922-ben a fogolycseré-egyezmény keretében Moszkvába került, ahol folytatta történelmi tanulmányait. 1928-tól a moszkvai Nyugati Népek Egyetemén aspiráns, majd több főiskolán oktató. 1937 és 1941 között a moszkvai Lomonoszov Egyetem docense, itt 1940-ben kandidatusi fokozatot is szerez. A II. világháború idején a krasznogorszki antifasiszta iskola oktatója, 1943–1944-ben az intézmény vezetője.

Hazatérése után nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, 1946 és 1956 között az MDP Központi Vezetőségének pót-, majd rendes tagja. 1954-től 1956-ig a KV Tudományos Osztályának vezetője. Emellett a pártfőiskola tanára, 1953 és 1954 között oktatásügyi miniszterhelyettes, 1949-től 1957-ig az Elnöki Tanács tagja, 1950 és 1956 között az Országos Béketanács elnöke és a Békevilág tanács tagja. Politikai tevékenysége mellett döntő szerepet játszott a magyar történetírás szovjetizálásában. 1949-ben az MTA levelező, majd 1950-ben rendes tagjává választották, s ezzel ő lett az MTA első női tagja. 1949-től 1958-ig a Magyar Történelmi Társulat főtítkára, 1949-től 1956-ig a *Századok* és 1951-től 1956-ig az *Acta Historica* főszerkesztője, valamint 1950–1956 között a budapesti tudományegyetem új- és legújabb kori magyar történelem tanszékének tanszékvezető tanára volt.

Az 1956-os forradalom idején férjével, Berei Andorral együtt Moszkvába menekült, ahonnan 1958 áprilisában tért vissza. Mint rákosista vezetőt közben megfosztották parlamenti mandátumától és az Elnöki Tanácsban viselt tagságától, valamint

egyéb politikai tisztségeitől. A továbbiakban csak történészként tevékenykedett. 1958 és 1960 között az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, majd 1960–1974-ben az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára volt. Érdeklődése elsősorban az 1848–49-es magyar szabadságharc történetére és annak előzményeire, valamint a munkásmozgalom történetére irányult. Haláláig a *Párttörténeti Közlemények* szerkesztőbizottságának tagja.

Tevékenységeért 1956 előtt és után egyaránt számos kitüntetésben részesült. 1946-ban ezüst Magyar Szabadság Érdemrendet, 1947-ben Magyar Köztársaság Érdemrendet, 1949-ben Kossuth-díjat, 1959-ben Magyar Tanácsköztársaság Érdemérmét, 1967-ben Szocialista Hazáért Érdemrendet, 1968-ban arany Munka Érdemrendet, 1970-ben Felszabadulási Jubileumi Emlékérmét, 1972-ben a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét, 1975-ben Magyar Népköztársaság Zászlórendjét, 1982-ben Szocialista Magyarorszáért Érdemrendet kapott.

Főbb művei

Munkásosztály és nemzet. (Budapest, 1945); Szocializmus és parasztkérdés. (Budapest, 1945); Fasizmus és reakció Magyarországon. (Budapest, 1945); Ellenforradalom és a bethleni konszolidáció. (Budapest, 1946); Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika. (Budapest, 1946); Demokrácia és szocializmus 1918–1919-ben. (Budapest, 1948); Az egyházi reakció 1848–1849-ben. (Budapest, 1949); A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I–III. (Budapest, 1952–1981); A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcotól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. (Budapest, 1954); Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. (Budapest, 1955); A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. (Budapest, 1961); Lenin történelmi látásmódja. (Budapest, 1967); 1848–1849. Tanulmányok. (Budapest, 1968); Metternich és Magyarország. (Budapest, 1975).

Irodalom

Bogyay Tamás: Történetírás-történetkutatás. (Új Látóhatár, 1979. 3–4.); Diószegi Mária: Andics Erzsébet műveinek bibliográfiája. (Történelmi Szemle, 1982); Erényi Tibor: Andics Erzsébet. (Párttörténeti Közlemények, 1986); Ember Győző: Andics Erzsébet. (Magyar Tudomány, 1986); Kopácsi Sándor: Életfogytiglan. Visszaemlékezések. (Budapest, 1989); Glatz Ferenc – Kosáry Domokos: Tudományunk az ötvenes években. Az átpolitizált történelem. (Interjú, riporter Lukácsi Béla, Élet és Tudomány, 1990. 23.); Andics Erzsébet. (In Nők a magyar tudományban. Szerk. Balogh Margit, Palasik Mária. Budapest, 2010).

DOMANOVSKY SÁNDOR

(Nagyszében, 1877. május 27. – Budapest, 1955. április 30.)

Evangélikus értelmiségi családba született; apja Domanovszky Endre jó nevű filozófus és főiskolai tanár volt. A budapesti tudományegyetemen és az Eötvös Collegiumban végezte tanulmányait 1895 és 1899 között. Bölcsészdoktori fokozatot 1899-ben, történelem–latin szakos tanári oklevelet 1900-ban szerzett. Marczali Henrik, Fejérpataky László, Lánczy Gyula, és Mika Sándor tanítványa. 1899-től a pozsonyi főreáliskola, majd 1904 és 1914 között a Budapesti Kereskedelmi Akadémia történelemtanára. Eközben 1909-ben az Árpád-kori magyar történelem tárgykörből magántanári képesítést szerzett a budapesti tudományegyetemen. 1914-től 1948-ig ugyanott a magyar művelődéstörténet

professzora, az 1926–27-es tanévben a bölcsészkar dékánja, az 1939–40-es tanévben pedig az egyetem rektora. Az egyetem delegáltjaként két ízben (1935–1939-ben és 1942–1944-ben) a Felsőház tagja.

Kutatási területe a középkori magyar történelem, különös tekintettel az Árpád-korra. Jelentősek a középkori krónikákra vonatkozó publikációi. Érdeklődése kiterjedt a középkori és a kora újkori gazdaság- és művelődéstörténetre; a magyar gazdaságtörténet-írás iskolateremtő egyénisége. Ezeken felül említésre méltóak József nádorral kapcsolatos kutatásai. Tudományos munkássága mellett több tankönyvet írt, és jelentős szerkesztői tevékenységet fejtett ki. 1913 és 1943 között folyamatosan a *Századok* szerkesztője, emellett kezdeményezője és sorozatszerkesztője a főleg diákjai által írt *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat 15 kötetének (1932–1943), továbbá főszerkesztője az ötkötetes *Magyar művelődéstörténetnek* (1939–1942).

Oktatói és szerkesztői tevékenysége mellett több fontos tudománypolitikai posztot töltött be. 1907-től a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának tagja, majd másodalelnöke (1923–1933), 1933-tól 1946-ig pedig ügyvezető első alelnöke. 1928-tól a Nemzetközi Történész Bizottság (Comité International des Sciences Historiques) magyar delegáltja, majd 1933 és 1938 között a szervezet Nemzetközi Irodájának állandó tagja. Emellett 1927-től az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatója. Több éven át az Országos Felsőoktatási Tanács, a Darányi Ignác Agrártudományi Társaság, valamint az Országos Természettudományos Tanács tagja, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja, továbbá 1932 és 1940 között az Országos Evangélikus Tanáregyesület elnöke.

Tudományos és tudománypolitikai érdemeinek az elismeréseképpen 1915-ben az MTA levelező, majd 1926-ban rendes tagjává választották. 1933-tól 1946-ig emellett a testület igazgatósági tagja is volt. 1930-ban Corvin-koszorút kapott, ami a korszak második legrangosabb kulturális kitüntetése volt.

1945 után háttérbe szorult. 1949-ben visszaminősítették az MTA tanácskozó tagjává; rendes tagságát 1989-ben állították helyre.

Főbb művei

A Dubnici Krónika. (Századok, 1899); A Budai Krónika. (Századok, 1902); A Pozsonyi Krónika és a kisebb latinnyelvű prózai szerkesztések. (Századok, 1905); Kézai Simon mester krónikája. (1906); Mügelin Henrik németnyelvű krónikája és a Rímes Krónika. (Századok, 1907); A harmincadvám eredete. (Budapest, 1916); Mázsaszekér. (Budapest, 1917); A magyar kérdés történeti szempontból tekintve. (Budapest, 1920); A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért. 1358–1570. (Budapest, 1922); Die Geschichte Ungarns. (München–Leipzig, 1923); József nádor iratai. I–IV. (Budapest, 1925–1935); Anonymus és a II. Géza-korabeli Gesta. (Századok, 1933); Kézai és a hunkrónika. (Károlyi Emlékkönyv. Budapest, 1933); Zur Geschichte der Gutherrschaft in Ungarn. (Leipzig, 1938); József nádor élete. I/1–2. köt. (Budapest, 1944).

Irodalom

Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Műveinek jegyzékével. (Összeállította Juhász Lajos. Budapest, 1937); Hajnal István: Domanovszky Sándor 70 éves. (Századok, 1947); Lederer Emma: Domanovszky Sándor. (Századok, 1955); Gerics József: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutató úttörője. (Századok, 1978); Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. (Századok, 1978); Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor. Történetíró és tudományszervező. (In Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra – kultúrált nemzet, 1867–1987. Budapest, 1988); Glatz Ferenc: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (In Glatz Ferenc: Történetírás korszakváltásban. Budapest, 1990).

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

(Eperjes, 1857. augusztus 17. – Budapest, 1923. március 6.)

Régi magyar nemesi, katolikus család sarja. Apja magas rangú állami tisztviselő volt. Egyetemi tanulmányait 1875 és 1877 között a budapesti tudományegyetemen végezte, majd 1877 és 1879 között a bécsi *Institut für Geschichtsforschung*-ban folytatta. Bölcsészdoktori fokozatot 1878-ban Budapesten, majd ugyanitt 1879-ben történelem–latin szakos tanári oklevelet szerzett. Budapesten Horvát Árpád, Bécsben Theodor von Sickel volt rá nagy hatással. 1881-ben a berlini egyetemen Wattenbachtól, Bresslautól és Waitztól tanult, majd a párizsi *École des Chartres* hallgatója lett. 1879-től a budapesti egyetem magántanára, 1887-től a Történelmi Szeminárium vezető tanára, 1895-től az oklevél- és címertan professzora. Emellett 1882-től 1893-ig a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárosa, majd 1893 és 1901 között a múzeum könyvtárának igazgatóőre, 1901-től 1915-ig a könyvtár igazgatója, 1915-től 1920-ig a múzeum igazgatója, majd 1920 és 1923 között főigazgatója.

Fejérpataky a magyar történeti segédtudományok (címertan, pecséttan, oklevéltan) kutatásának és oktatásának megalapozója és európai szintű művelője. Emellett forráskiadványai és címertani publikációi is jelentősek. 1883 és 1898 között a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság titkára, majd 1898-tól 1910-ig másodelnöke, 1910-től 1923-ig pedig elnöke volt. 1883 és 1889 között szerkesztette a *Turult*, 1911-től az *Értekezések a philosophiai és társadalmi tudományok köréből*, 1914-től pedig az *Értekezések a történeti tudományok köréből* című könyvsorozatot.

Munkásságának elismeréseképpen 1884-ben az MTA levelező, 1893-ban rendes tagjává választották. 1889 és 1914 között az MTA Történettudományi Bizottságának előadója, majd 1914-től 1923-ig az MTA II. Osztályának titkári posztját is betöltötte. Emellett 1910-től a Magyar Történelmi Társulat másodalelnöke és 1916-tól a Szent István Akadémia tagja. 1902-ben a Vaskorona-rend harmadik osztályát, 1905-ben magyar királyi udvari tanácsosi címet, 1917-ben a Polgári Hadi Érdemkereszt második osztályát kapta meg. 1923-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium címzetes helyettes államtitkárává nevezték ki.

Főbb művei

Irodalmunk az Árpádok korában 889–1301. (Budapest, 1878); A pannonhalmi apát-ság alapító oklevele. (Budapest, 1878); A budapesti Magyar Királyi Egyetemi Könyvtár codexének címjegyzéke. (Budapest, 1881); A királyi kancellária az Árpádok korában. (Budapest, 1885); Monumenta Vaticana. I–II. (Budapest, 1885–1887); Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Budapest, 1885); Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok. (Id. Szinnyei Józseffel közösen. Budapest, 1888); Kálmán király oklevelei. (Budapest, 1892); Béla király névtelen jegyzőjének facsimile-kiadása. (Budapest, 1892); Oklevelek II. István király korából. (Budapest, 1895); Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar címeres emlékek. I–II. (Budapest, 1901–1902); Az Árpádok címerei. (Budapest, 1908); Pápai oklevelek. (Áldásy Antallal közösen. Budapest, 1926).

Irodalom

Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik évfordulója ünnepére. (Szerk. Szentpétery Imre. Budapest, 1917); Csánki Dezső: Fejérpataky László. (Századok, 1923); Hóman Bálint – Gulyás Pál: Fejérpataky László. (Budapest, 1923); Szentpétery Imre: Fejérpataky László emlékezete. (Turul, 1924. 25.); Áldásy Antal: Fejérpataky László r. t. osztálytitkár emlékezete. (Budapest, 1924); Hóman Bálint: Fejérpataky László emlékezete. (Budapest, 1928); Virágh Ferenc: Közgyűjteményeink tudós szervezőjére emlékezve. 125 éve született Fejérpataky László. (Levéltári Szemle, 1982); Kis Péter: Fejérpataky László paleográfiai előadásai a pesti egyetemen. (Fons, 1994); Weber Tibor – Zichy Mihály: 150 éve született Fejérpataky László. (Magyar Könyvszemle, 2008).

FRAKNÓI VILMOS

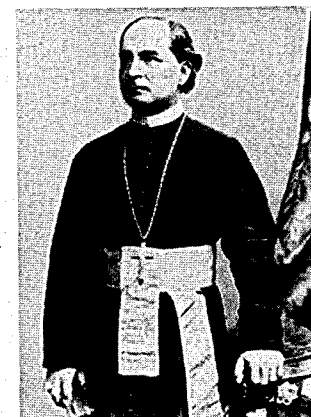
(Ürmény, 1843. február 27. – Budapest, 1924. november 20.)

Fraknói Vilmos Frankl Sándor katolizált zsidó uradalmi orvos fiaként látta meg a napvilágot. Nevét 1874-ben magyarosította Fraknóira. A központi papnevelő intézetben folytatott tanulmányai mellett 1862-től teológiát és bölcsészettudományt is hallgatott a pesti egyetemen. 1865-ben szentelték pappá. 1864–1865-ben a nagyszombati gimnázium, majd 1873-ig az esztergomi központi papnevelő intézet tanára. 1878-tól nagyváradi kanonok, 1879-től szekszárdi címzetes apát, 1889-től árbei választott püspök, 1898-tól krasznai főesperes, 1900-tól szentjobbi apát. Közben a tudományos életben is magasra jutott. 1868 és 1872 között szerkeszti az *Értekezések a társadalomtudományok köréből*, majd 1872 és 1878 között az *Értekezések a történeti tudományok köréből* című sorozatokat, valamint 1878-tól 1889-ig az MTA évkönyveit és értesítőjét, 1876 és 1879 között pedig a *Magyar Könyvszemlét*. 1870-től az MTA levelező, 1873-tól rendes, 1892-től igazgatósági, 1917-től tiszteleti tagja. 1873 és 1879 között az MTA II. Osztályának titkára, majd 1879-től 1889-ig az MTA főtitkára, 1889-től 1892-ig másodelnöke. Eközben az MTA Történettudományi Bizottságának előadója (1875–1880), majd elnöke (1886–1895). 1897 és 1915 között a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, 1903-tól a Kisfaludy Társaság tagja, 1916-tól a Szent István Akadémia tagja. 1917-től a Magyar Történeti Társulat tiszteleti tagja.

Kutatási területe az egyháztörténet és a diplomáciatörténet, különös tekintettel a Hunyadiak és a Jagellók korára. Részletesen foglalkozott a magyar királyi főkegyúri jog történetével. Jelentős forrásfeltárást is végzett. Emellett tanulmányozta a Martinovics-féle mozgalom történetét. A magyar történelem vatikáni forrásainak feltárására 1892-ben saját költségén megalapította a római Magyar Történeti Intézetet, majd ugyanott művészházatot létesített. Történelemszemléletét a katolikus egyház és a Habsburg-politika melletti markáns elkötelezettség, s a plebejus törekvések elutasítása jellemezte.

Főbb művei

A magyar nemzeti műveltség állásának vázlata... (Pest, 1861); Pázmány Péter és kora. I–III. (Pest, 1868–1872); A magyar nemzet története I–III. köt. (Budapest, 1872); II. Lajos király és udvara. (Budapest, 1878); Vitéz János esztergomi érsek élete. (Budapest, 1879); Martinovics és társainak összeesküvése. (Budapest, 1880); Pázmány Péter. (Budapest, 1886); Hunyadi Mátyás király élete. (Budapest, 1890); A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. (Budapest, 1895); A Hunyadiak és Jagellók kora. (A magyar nemzet története. IV. köt. Budapest, 1896); A veszprémi püspökség római oklevéltára. 1103–1526. I–IV. (Budapest, 1896–1907); Verbőczy István élete. (Budapest, 1899); Magyarország egyházi és diplomáciai összeköttetése a római

Szentszékkal. I–III. köt. (Budapest, 1900–1903); A magyar királyválasztások története. (Budapest, 1921); Martinovics élete. (Budapest, 1921).

Irodalom

Áldásy Antal: Fraknói Vilmos. (Századok, 1924); Tóth László: Fraknói Vilmos. (Budapest, 1925); Berzeviczy Albert: Fraknói Vilmos ig. és t. tag emlékezete. (Budapest, 1927); Rottler Ferenc: Fraknói Vilmos történetírói pályakezdése 1861–1871. (Századok, 1969); Rottler Ferenc: Katolikus történetírók a kiegyezés korában. (In Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos: Egyház műveltség, történetírás. Budapest, 1981); Somkuti Gabriella: Fraknói Vilmos a Széchényi Könyvtár élén. (Könyvtáros, 1991); R. Várkonyi Ágnes: Változatok a liberalizmusra. (Liget, 1994); Sebők Ferenc: Fraknói Vilmos jelentősége a Jagelló-kor kutatásában. (In Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995); Adriányi Gábor: Fraknói Vilmos és a Monumenta Vaticana megindítása. (Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1996).

HAJNAL ISTVÁN

(Nagykikinda, 1892. július 3. – Budapest, 1956. június 16.)

Hajnal István német eredetű, katolikus középosztálybeli családból származott. Apja Kaposváron volt orvos. Apai felmenői 1813-ban vándoroltak be Elzász-Lotaringiából, a családnevet Hajnal István nagyapja magyarosította Henleinről. Hajnal István 1910-től 1914-ig a budapesti tudományegyetemen történelem–földrajz szakán tanult, s eközben a Szent Imre Kollégium tagja volt. 1913-ban félévig Lipcsében járt egyetemre. Budapesten Fejérpataky László tanítványa volt, Lipcsében Karl Lamprecht, és a pszichológus Wilhelm Wundt hatottak rá. 1914-től 1919-ig a bécsi *Theresianum* prefektusa. Eközben az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* kurzusainak látogatója. Itt ismerkedett meg a Thallóczy Lajos köré szerveződött baráti

körrel. 1915 júniusától 1918 októberéig a keleti fronton teljesített katonai szolgálatot. 1919–1920-ban a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárosa, majd 1920-tól 1922-ig a Magyar Országos Levéltár munkatársa, 1922-től 1930-ig pedig a herceg Esterházy-család főlevéltárosa. Emellett 1920-tól a budapesti tudományegyetemen magántanár, 1930-tól 1948-ig pedig az újkori egyetemes történelem professzora, valamint 1943 és 1947 között a Bölcsészettudományi Kar dékánja. 1928-ban az MTA levelező, 1939-ben rendes tagjává választották. 1931-től 1943-ig a *Századok* társszerkesztője, 1933-tól 1950-ig a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság másodelnöke. 1946 és 1948 között az MTA II. Osztálya titkára.

Hajnal István munkásságában a történettudomány és a szociológia módszereit ötvözte. Kutatási területe elsősorban az írástörténet, majd az újkori politika- és tár-

sadalomtörténet, s végül az újkori technikátörténet volt. A különböző idealista elméletektől, így a szellemtörténettől is eltérően a történelmet olyan objektív valóságként fogta fel, amelynek mozgását az emberi társulás formái és struktúrái határozzák meg. A történelmi mozgás egy-két általános érvényű törvényszerűséggé való leegyszerűsítésétől ugyanakkor óvakodott.

Számos társához hasonlóan 1949-ben visszaminősítették az MTA tanácskozó tagjává, majd 1950-ben kényszernyugdíjazták. 1955-ben addigi tevékenységéért megkapta a történelemtudományok doktora címet, majd 1989-ben helyreállították akadémiai tagságát.

Főbb művei

IV. Béla király kancelláriájáról. (Budapest, 1914); Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. (Budapest, 1921); A Kossuth-emigráció Törökországban. (Szerk. Budapest, 1927); Esterházy Miklós nádor iratai. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka. (Budapest, 1930); Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. (In Károlyi Árpád-emlékkönyv. Budapest, 1933); Az újkor története. (Budapest, 1936); A technika fejlődése. (In Domanovszky Sándor-emlékkönyv. Budapest, 1937); Történelem és szociológia. (Századok, 1939); A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. (Századok, 1942); Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert. (Budapest, 1943); Az első gépek. (Válasz, 1949); L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. (Budapest, 1954); A Batthyány-kormány külpolitikája. (Budapest, 1957).

Irodalom

Erdei Ferenc: Hajnal István szociológiai történetiszemlélete. (Társadalomtudomány, 1942); Wellmann Imre: Hajnal István. (Századok, 1956); Irinyi Károly: Hajnal István szociológiai történetiszemlélete. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Ser. Historica 1962. Magyar történeti tanulmányok); Nyíri Kristóf: Hajnal István időszerűsége. (Világosság, 1992); Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. (In Hajnal István: Technika, művelődés. Budapest, 1993); Márkus István: Hajnal István igaza. (Valóság, 1993); Huszár Tibor: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. (Valóság, 1993); Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. (Budapest, 1996); Kerékgyártó Béla: Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémái. (Századvég, 1997); Kovács Gábor: Szokásszerű és okszerű társadalom. Történelemtipológia és kultúrkritika Hajnal István történelemfelfogásában. (Világosság, 2000); Hajnal István műveinek könyvészete. (In Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Budapest, 2008).

HANÁK PÉTER

(Kaposvár, 1921. augusztus 9. – Budapest, 1997. október 5.)

Hanák Péter zsidó kispolgári családba született. A zsidótörvények miatt kitűnő érettségije ellenére nem iratkozhatott be az egyetemre, így 1939 és 1942 között előbb Pécssett, majd Csepelen volt tanonc, illetve vas-munkás. 1941-ben vasesztergályos segédlevelet szerzett. 1942-től 1944-ig munkaszolgálatos előbb Magyarországon, majd Galíciában. A nyilas hatalomátvétel után a szovjet hadsereg által elfoglalt területre szökött. (Szülei az 1944-es deportálás áldozatai lettek.) 1945-ben tért vissza Pécsre, ahol az egyetem Állam- és Jogtudományi Karára iratkozott be, s belépett az MKP-be. Még 1945-ben felköltözött a fővárosba, ahol 1947-ig történelem szakos egyetemi tanulmányokat folytatott. 1947–48-ban a római egyetemen volt vendéghallgató.

1948-ban szerzett bölcsészdoktori oklevelet Budapesten. 1949-től az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott, emellett 1948-tól a budapesti tudományegyetemen tanársegéd, majd adjunktus, egyben 1948-tól a *Századok* szerkesztőségi titkára volt. 1952-ben a történettudományok kandidátusa lett, 1953-ban docenssé nevezték ki. 1953-ig jelentős szerepet játszott a magyar történetírás szovjetizálásában. Később a reformerökhöz közeledett. 1956-os szereplése miatt 1957-ben egyetemi oktatói állásából elbocsátották. Ezután az MTA TTI munkatársa, 1964-től osztályvezetője, később főosztályvezetője, majd tudományos tanácsadója volt. Emellett 1964 és 1966 között a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem óraadó tanára. 1971-ben a New York-i Columbia Egyetem, majd 1976-ban a Rutgers Egyetem, valamint a bielefeldi és a bécsi egyetem vendégtanára. 1978-ban a történettudományok doktora lett. 1980-tól ismét az ELTE másodállású tanára, majd 1993-tól haláláig a Közép-európai Egyetem (CEU) tanszékvezető professzora volt.

Kutatási területe kezdetben az 1848-49-es szabadságharc története volt; 1956 után főleg a dualizmus kora iránt érdeklődött. Eleinte politikatörténettel, az 1970-es évektől viszont egyre inkább társadalom- és művelődéstörténettel, ezen belül főleg a polgárosodás jelenségével, a mindennapi élettel és a századforduló szellemi életével foglalkozott. A kutatás és az oktatás mellett az ismeretterjesztés is érdekelte. Éveken át szerkesztette a *Dunánál* című rádiós történelmi sorozatot, és jelentős publicisztikai tevékenységet fejtett ki.

Munkásságáért 1954-ben Szocialista Munkáért Érdemérmét, 1965-ben és 1973-ban Akadémiai Díjat, 1989-ben az Osztrák Becsületrend első fokozatát, 1995-ben Pro Urbe Budapest díjat, 1997-ben Deák Ferenc-díjat és Széchenyi-díjat kapott. Az MTA levelező tagjává 1990-ben, rendes tagjává 1995-ben választották.

Főbb művei

A magyar szabadságharc és a Habsburg-monarchia elnyomott népei. (Budapest, 1948); A magyar pamutipar története 1887–1962. (Hanák Katalinnal. Budapest, 1964);

A dualizmus korának történeti problémái. (Budapest, 1971); Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. (Budapest, 1975); Ady és a századforduló. (Király Istvánnal közösen. Budapest, 1977); Ungarn in der Donaumonarchie. (Wien–München–Budapest, 1984); Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. (Budapest, 1985); Európa régiói a történelemben. (Szűcs Jenővel közösen. Budapest, 1986); A kert és a műhely. (Budapest, 1988); Polgári lakáskultúra és életmód a dualizmus kori Magyarországon. (Budapest, 1992); 1867 – európai térben és időben. (Budapest, 2001).

Irodalom

Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerk. Somogyi Éva. Bibliográfiájával. Budapest, 1991); Szétszakadt nemzedék. Mihancsik Zsófia beszélgetése Hanák Péterrel. (Kritika, 1995); Heller Ágnes: Hanák Péter emlékeztetése. (Múlt és Jövő, 1997); Deák István: Hanák Péterről. (Budapesti Negyed, 1998); Glatz Ferenc: Amíg a szellem él. Hanák Péter. (História, 1998); Niederhauser Emil: Hanák Péter. (Magyar Tudomány, 1998); The Bibliography of Péter Hanák. (In The Garden and the Workshop. Budapest, 1998); Somogyi Éva: Hanák Péter. (Századok, 1998).

HÓMAN BÁLINT

(Budapest, 1885. december 25. – Vác, 1951. június 2.)

Hóman Bálint német eredetű katolikus értelmiségi családba született. Apja egyetemi tanár, klasszika-filológus volt. Hóman Bálint 1907-ben szerzett történelem–latin szakos tanári oklevelet a budapesti tudományegyetemen, 1908-ban pedig bölcsészdoktori fokozatot. Egyetemi tanulmányai mellett már 1903-tól dolgozott az Egyetemi Könyvtárban – 1908-tól könyvtárosi 1915-től igazgatói beosztásban. 1922-től 1923-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának igazgatója, 1923-tól 1932-ig a múzeum főigazgatója. Emellett 1917-től 1922-ig a budapesti egyetemen magántanár, 1922 és 1925 között helyettes tanár, 1925-től 1930-ig pedig professzor.

Az 1930-as évektől jelentős politikai szerepet játszott. 1932-től 1938-ig, majd 1939-től 1942-ig a Gömbös-, a Darányi-, a Teleki-, a Bárdossy- és a Kállay-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1938-ban pedig tárca nélküli miniszter Imrédy kormányában. Ugyancsak 1932-től 1945-ig Székesfehérvár országgyűlési képviselője. Emellett 1938–39-ben a Nemzeti Egység Pártja pártvezérhelyettese.

Kutatási területe a magyar középkor története. Gazdaság-, pénz- és művelődéstörténeti munkássága, valamint forráskutatói tevékenysége egyaránt jelentős. Bár a szellemtörténeti iskola követőjének mondta magát, munkáinak többségét inkább aprólékos empirizmus jellemzi. Legismertebb műve a Szekfű Gyulával közösen írt

többkötetes *Magyar Történet*, amelynek Mátyás uralkodásáig terjedő részeit írta. Emellett egyik főszerkesztője volt a négykötetes *Egyetemes történetnek* (1936–1937) és szerkesztője *A magyar történetírás új útjai* (1931) című kötetnek.

1918-tól az MTA levelező, 1929-től rendes, 1933-tól igazgatósági tagja. 1933-ban megválasztották a Magyar Történelmi Társulat elnöké, amely posztot 1945-ig töltötte be. 1941–1945-ben ellátta az újonnan alakult Teleki Pál Tudományos Intézet elnöki feladatait. Emellett számos más tudományos társaság (Magyar Numizmatikai Társaság, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, a Tudományos Társulatok és Egyesületek Országos Szövetsége, Minerva Társaság, Körösi Csoma Társaság) irányításában játszott szerepet, s több magyar és külföldi egyetem díszdoktora volt. 1930-ban Corvin-koszorút, 1935-ben Corvin-láncot kapott, 1936-ban pedig magyar királyi titkos tanácsossá nevezték ki.

1945-ben a szovjet csapatok elől Németországba menekült. Az amerikai hatóságok azonban letartóztatták, és visszaszállították Budapestre. A népbíróság 1946-ban háborús bűnösnek életfogytiglani fegyházbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélte. 1945-ben az MTA tagjai közül is kizárták. 1946 és 1950 között a budapesti gyűjtőfogházban raboskodott, majd 1950-ben átkerült a váci börtönbe. Itt halt meg 1951-ben.

Főbb művei

A magyar városok az Árpádok korában. (Budapest, 1908); Magyar pénztörténet. 1000–1325. (Budapest, 1916); A magyar királyság pénzügyei és gazdasági politikája Károly Róbert korában. (Budapest, 1921); A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (Budapest, 1923); A Szent László-kori Gesta Hungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. (Budapest, 1925); A forráskutatás és a forráskritika története. (Budapest, 1925); A magyar hun hagyomány és a hun monda. (Budapest, 1925); A magyar történetírás új útjai. (Szerk. Budapest, 1931); Szent István. (Budapest, 1938); Hóman Bálint munkái. I–III. (Budapest, 1938); Magyar sors – magyar hivatás. (Budapest, 1942).

Irodalom

Tóth László: Hóman Bálint, a történetíró. (Pannonia, 1938); Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 1970); Szendrey Tamás: Hóman Bálint helye és szerepe a magyar tudományos életben. (In A XVIII. Magyar Találkozó krónikája. Cleveland, 1978); Glatz Ferenc: Történetíró és politika. (Budapest, 1980); Glatz Ferenc: Hóman Bálint. Németbarátság, történelmi alapokon. (In Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. Budapest, 1988); Horváth László Béla: Hóman Bálint utolsó évei 1945–1951. (Sic itur ad Astra, 1993); Ifj. Hóman Bálint: Emlékeim apám utolsó éveiről. (Sic itur ad Astra, 1993); Nagy Péter Tibor: „Oktatásállamosítás” a harmincas években. (Világosság, 1993); Tőkész László: Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei. (Protestáns Szemle, 1995); Érős Vilmos: A Hóman–Mályusz-ügy. (Aetas, 1996); Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajza. (In Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Szerk. Paksa Rudolf. Budapest, 2007).

HORVÁTH MIHÁLY

(Szentés, 1809. október 20. – Karlsbad [Csehország], 1878. augusztus 19.)

Horváth Mihály sokgyermekes, elszegényedett katolikus nemesi család sarja volt. Apja borbély és sebész volt. Horváth Mihály 1825-től a váci papnevelő intézetben tanult teológiát, majd a pesti egyetemen történelmet. 1828-ban szerzett bölcsészdoktori oklevelet, és 1832-ben szentelték pappá. 1832 és 1844 között káplán Dorozsmán, Kecskeméten, Nagykátán, Nagybonyban, majd pedig a Keglevich, valamint az Erdődy grófnoknál nevelő. Első munkáit a magyar iparosodásról és kereskedelemről írta. 1838-tól az *Athenaeum* közölte írásait. 1844-ben a bécsi *Theresianum* magyar nyelv és irodalom tanára, 1847-től Hatvan prépost plébánosa. Közben folyamatosan végez történeti kutatásokat, és ír tanácsleveleket. 1839-től az MTA levelező, 1841-től rendes tagja. Egyik munkájával 1840-en elnyerte az akadémia nagyjutalmát.

1848-ban V. Ferdinánd csanádi püspökké nevezte ki, pápai megerősítést azonban nem kapott. Püspökként tagja lett a főrendi háznak. A forradalom alatt Kossuth híve; 1849-ben egyike a debreceni függetlenségi nyilatkozat szerkesztőinek. 1849. április 17-én a magyar püspököknek a királyhoz való hűségre buzdító pásztorlevelével szemben ellenpásztorlevelet adott ki. Az 1849 májusában alakult Szemere-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter. Miniszterként elrendelte, hogy minden hitfelekezet ünnepi istentisztelet keretében buzdítsa a népet szabadságharcra, a cári intervenció ellen pedig keresztes háborút hirdetett. Tevékenysége miatt a katolikus egyház kiközösítette. Világos után külföldre menekült; távollétében halálra ítélték, és 1851-ben jelképesen kivégezték. Az emigráció évei alatt Belgiumban, Franciaországban, Itáliában, valamint Svájcban élt, és a magyar történelemre vonatkozó levéltári kutatásokat folytatott. Eredményeit Hatvani Mihály néven publikálta. 1864-ben Genfben feleségül vette egy helyi polgárcsalád leányát, akitől később öt gyermeke született. A kiegyezés kérdésében szembefordult Kossuthtal, s Deák álláspontját tette magáévá. 1866-ban amnesztiát kapott, s 1867-ben hazatért. A Deák-párt parlamenti képviselője lett, Ferenc Józseftől címzetes püspöki kinevezést kapott, s ő tanította Rudolf trónörökösöt magyar történelemre.

Horváth első írásai gazdaság-, illetve művelődéstörténeti érdeklődésről vallottak. A későbbiekben központi kérdéssé vált számára a jobbágyság múltja és jelene, valamint a polgárosodás és a nemzeti függetlenség kérdése. Legjelentősebb műve Magyarország átfogó története a reformkorig, amelynek folytatásaként a reformkor és a szabadságharc történetét is megírta. Szemléletét a liberalizmus és a nemzeti eszme melletti elkötelezettség határozta meg. 1867 és 1877 között első alelnöke, majd 1877-től elnöke a Magyar Történelmi Társulatnak, továbbá 1870 és 1878 között az MTA II. Osztályának is elnöke.

Főbb művei

Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. (Pest, 1840); Az 1514-diki pórlázadás, annak okai s következményei. (Tudománytár, 1841); A magyarok története. I–IV. (Pápa, 1842–1846); Magyarország történelme. I–VI. (Pest, 1860–1863) (újabb kiadása nyolc kötetben uo., 1871–1873); Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig. I–III. (Genf, 1865); Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. I–III. (Genf, 1865); Zrínyi Ilona életrajza. (Pest, 1869); Utyeszenich Frater György élete. (Pest, 1872); A kereszténység első százada Magyarországon. (Budapest, 1878).

Irodalom

Fraknói Vilmos: Emlékbeszéd Horváth Mihály felett. (Budapest, 1879); Békefi Remig: Horváth Mihály és a magyar történetírás. (Budapest, 1909); Marczali Henrik: Horváth Mihály. (Budapesti Szemle, 1910); Márki Sándor: Horváth Mihály. (Budapest, 1917); Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. (Budapest, 1954); Fenyő István: Haza és tudomány. (Budapest, 1969); R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetelmélete a magyar történetírásban. I–II. (Budapest, 1971); Pál Lajos: Horváth Mihály. (In Horváth Mihály: Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc. Budapest, 1986); Baróti Dezső: Horváth Mihály és Hatvan. (Dél-sziget, 1987); Szabó József: A szabadságharc történetírója. (Új Honvédségi Szemle, 1993); Sárközi Zoltán: Horváth Mihály. (Technikatörténeti Szemle, 1993); Bojtos Anita – Novotnik Ádám szerk.: Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére. (Budapest, 2010).

KATONA ISTVÁN

(Bolyk, 1732. december 13. – Kalocsa, 1811. augusztus 17.)

Katona István egyszerű földműves családba született. Középiskolai tanulmányait Egerben és Esztergomban végezte, majd 1750-ben Trencsénben belépett a jezsuita rendbe. Kassán bölcseletet, Nagyszombatban teológiát hallgatott, majd bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1761-ben pappá szentelték, 1769-ben szerzetesi fogadalmat tett. 1753-tól Gyöngyösön, 1754-től Kassán, 1756-tól Nagyváradon, 1758-tól Komáromban, 1759–1762-ben Nagyszombatban, 1763-tól 1769-ig Nagybányán tanított a jezsuita rend gimnáziumaiban. 1769-ben a nagyszombati egyetemen az egyházi szónoklattan tanára lett. A jezsuita rend 1773-as feloszlását követően az esztergomi egyházmegye papja.

1777-ben követte az egyetemet Budára, ahol a világ- és magyar történelem tanára lett. Hiányos német nyelvtudása miatt 1784-ben kényszernyugdíjazták. Ezután 1784-től 1790-ig gróf Batthyány József esztergomi érsek támogatásával folytatta történeti kutatásait, anyaggyűjtése az ország egész területére kiterjedt. 1790-ben Kollonich

László kalocsai érsek meghívására a kalocsai érseki könyvtár igazgatója, s emellett a papi szeminárium tanára, majd 1806-tól rektora is lett. 1794-től a kalocsai káptalan kanonokja, 1799-től bodrogonostori címzetes apát, 1800-tól tiszai, 1802-től bácsai, 1803-tól székesegyházi főesperes.

Katona a magyar történeti forráskutatás egyik megalapozója. 42 kötetes, időrendben haladó és kritikai megjegyzéseket is tartalmazó forrásgyűjteményébe a kezdetektől saját koráig gyűjtötte össze a magyar történelem legfontosabb dokumentumait. E munkája máig alpműnek számít. Jelentős egyháztörténeti munkássága is, különösen a kalocsai érsekség történetét feldolgozó kétkötetes monográfiája, valamint az 1790-es években írt azon írásai, melyekben az egyházat ért támadásokkal polemizált. Több munkája kéziratban maradt.

Főbb művei

Synopsis chronologica Historiarum ad sublevendam memoriam historiophilorum concinnata. I–III. (Nagyszombat, 1771–75); Historia critica priorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. I–IV. (Pest, 1778–80); Historia critica regnum Hungariae. I–XLII. (Pest, Buda, Vác, Kalocsa, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, 1779–1817); Synopsis historiae romanorum imperatorum. (Buda, 1782); Historia pragmatica Hungaria concinnata. I–II. (Buda, 1782–84). Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae notarii, institutum. (Pest–Buda–Kassa, 1786); Szt István magyarok első királya dicsérete... (Bécs, 1788); Vetus Moravia, rursus ad suos limites reducta. (Buda, 1789); Dissertatio critica... in Commentarium Alexii Horáryi... de Sacra Hung. Corona. (Buda, 1790); A magyar szent koronáról Doctor Decsi Sámuelről írt historiának megrostálása. (Buda, 1793); Epitome chronologica rerum hungaricarum, transsilvanicarum et illyricarum concinnata. I–III. (Buda, 1796–1798); Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae. I–II. (Kalocsa, 1800).

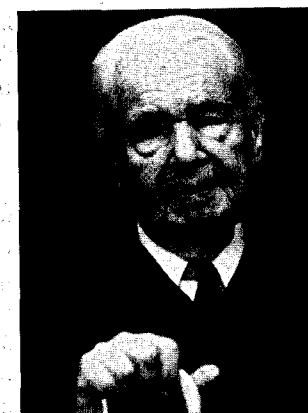
Irodalom

Fejér, Georgius: Memoria Stephani Katona. (Buda, 1835); A magyar történetírás története Flegler Sándortól. (Budapest, 1877); Hauer Ferenc: Katona István emlékezete. (Kalocsa, 1911); Timár Kálmán: Katona István történetíró, a jezsuita dráma művelője. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1937).

KOSÁRY DOMOKOS

(Selmechánya, 1913. július 31. – Budapest, 2007. november 15.)

Kosáry Domokos evangélikus vallású, felvidéki értelmiségi családba született; apja zongoraművész és zenetanár, anyja író volt. A család 1919-ben Budapestre költözött. Kosáry 1931-től a budapesti tudományegyetem történelem–latin szakán tanult, s egyúttal az Eötvös Collegium tagja volt. Az egyetemen Szekfű Gyula

tanítványa, a Collegiumban pedig a nyelvész Gombocz Zoltán volt rá nagy hatással. 1936-ban bölcsészdoktori fokozatot szerzett. 1937-től 1950-ig az Eötvös Collegium történelem szakvezető tanára. Közben 1936–1937-ben Párizsban, majd 1938–1939-ben Londonban folytatott posztgraduális tanulmányokat, 1941-ben pedig Teleki Pál megbízásából az Egyesült Államokba tett tanulmányutat. Egyik alapító tagja a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének, amelynek 1941-től 1945-ig igazgatóhelyettese, majd 1949-ig igazgatója volt. 1943-ban alapítószerkesztője a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratnak. 1945-ben magántanári képesítést szerzett, 1946 és 1949 között Szekfű Gyulát helyettesítve a budapesti tudományegyetemen az újkori magyar történelem tanára. 1949-ben minden állásából eltávolították. Ezt követően állította össze háromkötetes magyar történeti bibliográfiáját. 1952-től az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának munkatársa, majd 1954-től 1957-ig igazgatója. 1957-ben egyike az *Agrártörténeti Szemle* alapító szerkesztőinek.

1956-os szerepvállalása és a forradalom dokumentumainak az összegyűjtése miatt 1957-ben letartóztatták, és 4 évi börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult. 1960 és 1966 között a Pest Megyei Levéltár, 1966 és 1968 között az MTA II. Osztályának, majd 1968-tól az MTA Történettudományi Intézetének a munkatársa. 1977-ben megszerezte a történettudomány doktora címet. 1982-ben az MTA levelező, 1985-ben rendes tagjává választották. 1985-től az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke. 1990-től 1996-ig az MTA elnöke, 1999 és 2007 között a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Az 1990-es években a világ számos akadémiaja választotta tagjává.

Kutatási területe elsősorban a 19. századi magyar polgári és nemzeti átalakulás, különös tekintettel a reformkor és az 1848-49-es szabadságharc történetére. Több jelentős munkát írt a korszak leghíresebb személyeiről: Görgeyről, Kossuthról, Széchenyiről. Munkái a magyar történelmet a nemzetközi események közé ágyazva mutatják be, széles diplomácia- és eszmetörténeti horizontot festenek fel. Jelentősek a 17–18. századi művelődéstörténetre vonatkozó írásai is. Történelemszemléletére magyar mesterei mellett elsősorban a francia *Annales* történetírói voltak hatással.

Fontosabb kitüntetései: Munka Érdemrend arany fokozata (1983), Állami Díj (1988), a Francia Akadémia Pálmarendje (1988), 1956-os Emlékérem (1991), a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztje (1993), Széchenyi-díj (1995), Akadémiai Aranyérem (1997), a Szlovák Tudományos Akadémia Aranyérme (1997), a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Fődíja (1997), a Francia Becsületrendetiszi fokozata (2001), a Német Szövetségi Köztársaság Érdemrendjének nagykeresztje (2003), Prima Primiissima díj (2004), Széchenyi-aranyérem (2006).

Főbb művei

A Görgey-kérdés és története. (Budapest, 1936); History of Hungary. (Cleveland, 1941); Kossuth és a Védegylet. (Budapest, 1942); Kossuth Lajos a reformkorban. (Budapest, 1946); Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–III. (Budapest, 1951–1958); Magyarország története képekben. (Budapest, 1972); Budapest története. III. 1686–1848. (Budapest, 1974); Napóleon és Magyarország. (Budapest, 1977); Magyar külpolitika Mohács előtt. (Budapest, 1978); Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. (Budapest, 1980); Széchenyi Döblingben. (Budapest, 1981);

Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. (Budapest, 1985); The Press during the Hungarian Revolution of 1848–49. (Budapest, 1986); A történelem veszedelmei. (Budapest, 1987); A felvilágosodás Európában és Magyarországon. (Budapest, 1987); Nemzeti fejlődés, művelődés, európai politika. (Budapest, 1989); Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. (Budapest, 1990); Az európai kis államok fejlődési típusai. (Budapest, 1990); Hat év a tudománypolitika szolgálatában. (Budapest, 1996); A chiloni fogoly. Olvasónapló 1958–1960. (Budapest, 1997); Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben. (Budapest, 1999).

Irodalom

Ormos Mária: „90”. Kosáry Domokos. (Magyar Tudomány, 2003); Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária. Budapest, 2003); Glatz Ferenc: Kosáry Domokos temetésére. (História, 2007); Vizi E. Szilveszter: Elhunyt Kosáry Domokos (1913–2007). (Magyar Tudomány, 2007); Romsics Ignác: Búcsú Kosáry Domokostól. (Élet és Irodalom, 2007. nov. 23.); Ormos Mária: Kosáry Domokos. (Történelmi Szemle, 2008); Hommage à Kosáry Domokos. (Szerk. Ferch Magda, Ormos Mária. Budapest, 2009).

MÁLYUSZ ELEMÉR

(Makó, 1898. augusztus 22. – Budapest, 1989. augusztus 25.)

Mályusz Elemér evangélikus tisztviselőcsaládból származott, apja bíró volt Makón. 1916 és 1920 közt az Eötvös Collegium tagjaként történelem–latin szakos tanulmányokat folytatott a budapesti tudományegyetemen. Tanári és bölcsészdoktori oklevelét 1920-ban kapta meg. 1920 és 1922 között a Bécsi Magyar Történeti Intézetben végzett levéltári kutatásokat, 1922-től 1930-ig a Magyar Országos Levéltár munkatársa volt. Emellett 1925-től 1930-ig a budapesti tudományegyetem magántanára, majd 1930 és 1934 között a szegedi tudományegyetem tanára, végül 1934-től 1945-ig a budapesti egyetem professzora. 1930-ban az MTA levelező, 1941-ben rendes tagja lett, s közben 1931 és 1935 közt a *Századok* egyik szerkesztője volt.

Kutatási területe elsősorban a magyar középkor társadalom-, egyház- és művelődéstörténete, valamint a 18. század története. Jelentős eredményeket ért el a hűbéri-ség és a rendiség kutatása terén. Az állam- és politikaközpontú történetírással szemben a német gyökerű népiség- és településtörténeti kutatások szószólója és megindítója. 1930 és 1944 között szerkesztette a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárát*, valamint a *Település és Népiségtörténeti Értekezések* című sorozatot, amelyből 1938 és 1943 között 8 kötet jelent meg. A harmincas években éles vitába bonyolódott Szekfű

Gyulával; s tudománypolitikai törekvéseinek támogatása reményében az imrédysta jobboldalhoz közeledett.

1945-ben politikai nézetei miatt kényszernyugdíjazták, és 1949-ben visszaminősítették az MTA tanácskozó tagjává. 1947-től 1954-ig az Evangélikus Országos Levéltár vezetője, majd 1954-től 1968-ig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. A népiségtörténet programját feladva ezekben az években a Zsigmond-korral, a krónikairódalommal és középkori társadalomtörténettel foglalkozott. 1955-ben megkapta a történelemtudományok doktora címet és 1968-ban a Munka Érdemrend arany fokozatát. 1973-ban Akadémiai Díjban részesült; 1989-ben helyreállították akadémiai tagságát.

Főbb művei

Turóc megye kialakulása. (Budapest, 1922); A reformkor nemzedéke. (Budapest, 1923); Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. (Budapest, 1926); A vörös emigráció. (Napkelet, 1931); A népiség története. (Budapest, 1931); A középkori magyar nemzetiségi politika. (Századok, 1939); A magyar állam a középkor végén. Társadalmi viszonyok. A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. (Magyar Művelődéstörténet. II. Budapest, 1939); A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus. (Budapest, 1939); Iratok a türelmi rendelet történetéhez. (Budapest, 1940); Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters. (Budapest, 1940); A magyar köznemesség kialakulása. (Századok, 1942); A magyar történettudomány. (Budapest, 1942); Zsigmond-kori oklevéltár. I–II. (Budapest, 1951–1958); A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. (Budapest, 1958); A Thuróczy-krónika és forrásai. (Budapest, 1967); Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. (Budapest, 1971) Az V. István-kori gesta. (Budapest, 1971); Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon. (Budapest, 1973); Zsigmond király uralma Magyarországon. (Budapest, 1984); Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. (Budapest, 1988); Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I–II. (Kristó Gyulával. Budapest, 1989); Népiségtörténet. (Szerk. Soós István. Budapest, 1994).

Irodalom

Bogyay Tamás: Elemér Mályusz. 75 Jahre alt. (Ungarn-Jahrbuch, 1973); Album. Elemér Mályusz. (Bruxelles, 1973); Mályusz Elemér-életrajz. (Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984); Engel Pál: Mályusz Elemér. (Történelmi Szemle, 1989); Jakó Zsigmond: Mályusz Elemér. (Magyar Tudomány, 1990); Soós István: Mályusz Elemér. (Levéltári Szemle, 1990); Bélay Vilmos: Mályusz Elemér. (Levéltári Közlemények, 1990); Lackó Miklós: Történetírás és irodalmi élet. (In Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1996); Soós István: Mályusz Elemér publikációi (1985–1998), meg nem jelent kéziratok (1913–1967) és az őt méltató művek. (Történelmi Szemle, 1998); Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989. (Makó, 1999); Erős Vilmos: A Szekfű–Mályusz-vita. (Debrecen, 2000); Papp István: A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben. (Kommentár, 2006); Erős Vilmos: A szellemi történet a népiségtörténetig. (Budapest, 2010).

MARCZALI HENRIK

(Marcali, 1856. április 3. – Budapest, 1940. július 21.)

Marczali Henrik Morgenstern Mihály rabbi fiaként látta meg a napvilágot. Nevét 1875-ben magyarosította Marczalira. A budapesti tudományegyetemre 1870-ben iratkozott be, ahol 1873-ban történelem–földrajz szakos tanári oklevelet, 1875-ben pedig bölcsészdoktori fokozatot szerzett. 1875 és 1877 között állami ösztöndíjjal Európa legnevesebb egyetemein hallgatott történelmet. Berlinben Theodor Mommsen, Georg Waitz, Wilhelm Wattenbach, és a már idős Leopold von Ranke volt rá nagy hatással. Párizsban, ahol az *École des Chartres* kurzusait látogatta, Gabriel Monod hatott rá. Londonban a *British Museum*-ban folytatott kutatásokat, majd Oxfordban hallgatott órákat. Visszatérve Magyarországra a fővárosi gyakorlógimnázium helyettes (1878–1880), majd rendes tanára lett (1880–1886). Emellett 1878 és 1895 között a budapesti tudományegyetem magántanára, 1895-től 1924-ig professzora, egyben 1912 és 1919 között a Történeti Szeminárium igazgatója. 1893-ban az MTA levelező tagjává választották. A millenniumi ünnepségek alkalmából megjelent tízkötetes *A magyar nemzet története* című összefoglalásnak ő írta két és fél kötetét, majd szerkesztette a 12 kötetes *Nagy Képes Világtörténetet*, amelynek utolsó 6 kötetét ugyancsak ő jegyezte. A Tanácsköztársaság idején elvállalta a Levéltári Tanács elnökségét. Részből ezért, részből az egyetemen belüli régi ellentétei miatt 1919-ben szabadságolták, majd 1924-ben kényszernyugdíjazták.

Marczali munkássága a magyar történelem több korszakára kiterjed. A középkor tanulmányozása mellett jelentős eredményeket ért el a 18. század kutatása terén is. Írásaiban a politikatörténeti szempontokat sikeresen egészítette ki gazdaság- és társadalomtörténeti nézőpontokkal. A magyar történelem mellett intenzíven foglalkozott egyetemes történelemmel, s a magyarság történetét igyekezett mindig nemzetközi kontextusba helyezni. Szemléletére leginkább Leopold von Ranke és a német historizmus hatott. Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint és Hajnal István egyaránt tanítványai közé tartozott.

Főbb művei

A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. (Budapest, 1874); A magyar történet kútforrásai az Árpádok korában. (Budapest, 1880); Magyarország története II. József korában. I–III. (Budapest, 1881–1888); Az újkor története. I–III. (Budapest, 1883–1886); Gróf Pálffy Miklós főkancellár emlékiratai Magyarország kormányzásáról. (Budapest, 1884); Mária Terézia. (Budapest, 1891); A legújabb kor története. 1825–1880. (Budapest, 1892); A vezérek kora és a királyság megalapítása. (Budapest, 1895); Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301. (Budapest, 1896); Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig 1711–1825. (Budapest, 1898); Az Árpádok és Dalmácia. (Budapest, 1898); Gróf Leiningen Károly hon-

véd tábornok levelei és naplói 1848–49. (Budapest, 1900); Nagy Képes Világtörténet. VII–XII. köt. (Budapest, 1901–1905); Az 1790/91-diki országgyűlés története. I–II. (Budapest, 1907); Hungary in the Eighteenth Century. (Cambridge, 1910); Ungarische Verfassungsrecht. (Tübingen, 1911); Magyarország története. (Budapest, 1911); Emlékeim. Visszaemlékezések. (Szerk. Gunst Péter. Budapest, 2000).

Irodalom

Hajnal István: Marczali Henrik. (Századok, 1940); Szekfű Gyula – Tóth Zoltán: Marczali Henrik. (Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve, 1943); Tóth Zoltán: Marczali Henrik levelező tag emlékezete. (Budapest, 1947); Lederer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. (Századok, 1962); Marczali Póli: Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről. (München, 1973); Gunst Péter: Marczali Henrik. (Budapest, 1983); Gunst Péter: Marczali Henrik történetírói pályakezdése. (Századok, 1987); Ugrai János: Marczali Henrik történetírása, különös tekintettel a hazai felvilágosult abszolutizmus értékelésére. (Gesta, 1999); Gunst Péter: Marczali Henrik és a „kortörténetírás”. (Századok, 2001).

MOLNÁR ERIK

(Újvidék, 1894. december 16. – Budapest, 1966. augusztus 8.)

Molnár Erik református pedagóguscsaládba született. Apját baloldali politikai nézetei miatt Újvidékről előbb Felsőkubinba, majd Fiumébe helyezték át. Molnár Aladár itt lépett be a Magyar Szociáldemokrata Pártba, amelynek helyi vezetője lett. A háború után a család Kecskemétre költözött.

Molnár Erik 1912-ben érettségizett a fiumei olasz gimnáziumban. Ezután a Ludovika Akadémiára iratkozott be, ám két hét után átjelentkezett joghallgatónak. Bécsben, Budapesten és Rómában folytatott tanulmányokat. 1915-ben besorozták; 1916-ban az orosz fronton fogságba esett. A vlagyivosztoki hadifogolytáborból 1920-ban tért haza. 1920 és 1922 között befejezte jogi tanulmányait, majd 1924-ben ügyvédi irodát nyitott

Kecskeméten. Az ügyvédi munka mellett tanított a kecskeméti jogakadémián; tagja, majd vezetője a szociáldemokrata párt helyi csoportjának; 1928-tól a városi törvényhatósági bizottság tagja. Öccse, Molnár René ösztönzésére az illegális kommunista pártba is belépett. 1929-től álneven (Jeszenszky Erik, Pálfi István, Szentmiklósy Lajos) több baloldali folyóiratban (*Gondolat*, *Korunk*, *100%*, *Társadalmi Szemle*) publikált filozófiai, történeti és politikai kérdésekről. A magyarság múltjából elsősorban az őstörténet és a középkor érdekelt. E témakörben írt tanulmányaiban és könyveiben az ismert tényanyag történelmi materialista szempontú értelmezésére törekedett. A német megszállás idején letartóztatták. Kiszabadulása után bujkált.

1944. november-decemberében Kecskemét alpolgármestere; 1944 decemberétől az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd a Nemzetgyűlés, végül haláláig az Országgyűlés tagja. Együttal 1944 decembere és 1956 októbere között minden kormánynak minisztere, továbbá 1948-tól 1956-ig az MDP Központi Vezetőségének is tagja. Közben 1948–1949-ben moszkvai nagykövet, majd helsinki követ. A Legfelsőbb Bíróság elnökeként (1953–1954), majd 1954-től 1956-ig igazságügy-miniszterként részt vett a koncepciók perек felülvizsgálatában és az áldozatok rehabilitálásában. 1956 után politikai tisztséget nem töltött be.

Politikai tevékenysége mellett 1949-től névleg vezetője az MTA Történettudományi Intézetének, s emellett a budapesti tudományegyetem történelemprofesszora. 1948-tól az MTA levelező, 1949-től rendes tagja, egyben az MTA Elnökségének tagja. 1957-től haláláig az MTA Történettudományi Intézetének, s egyben az ELTE Történelmi Materializmus Tanszékének a vezetője, 1958-tól három cikluson át a Magyar Történelmi Társulat elnöke és az *Acta Historica* szerkesztője, 1956 és 1962 között a *Századok* szerkesztőbizottságának elnöke. A kétkötetes *Magyarország története* (1964) című többszerzős munka főszerkesztője. 1956 után tudományos érdeklődése a nacionalizmus kérdésköre felé fordult. E tárgyban írt 1960–1962-es írásai kapcsán robbant ki az úgynevezett Molnár Erik- vagy nemzetvita, amely az 1970-es évek közepéig tartott.

Főbb művei

Dialektika. (Budapest, 1941); A feudalizmus kialakulása Magyarországon. (Budapest, 1942); Magyar őstörténet. (Budapest, 1943); Az Árpád-kori társadalom. I–II. (Budapest, 1943); A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig. (Budapest, 1945); A zsidókérdés Magyarországon. (Budapest, 1946); A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. (Budapest, 1949); A történelmi materializmus ideológiai előzményei. (Budapest, 1952); A magyar nép őstörténete. (Budapest, 1953); A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. (Budapest, 1955); A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. (Budapest, 1959); Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. (Budapest, 1962); Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól. (Új Írás, 1962); A marxizmus szövetségi politikája 1848–1889. (Budapest, 1967); Molnár Erik válogatott tanulmányai. (Szerk. Ránki György. Bibliográfiafiájával. Budapest, 1969).

Irodalom

Erényi Tibor: Molnár Erik. (Párttörténeti Közlemények, 1963); Sándor Pál: Arcképvázlat Molnár Erikéről. (Valóság, 1964); Pamlényi Ervin: Molnár Erik történetírásáról. (Századok, 1964); Varga István: Molnár Erik munkássága. 1929–1963. (Történelmi Szemle, 1963); Tóth István: Molnár Erik kecskeméti évei. (Kiskunság, 1965); Erdei Ferenc: Molnár Erik. (Magyar Tudomány, 1966); Pach Zsigmond Pál: Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról. (Századok, 1967); Ránki György: Molnár Erik. (Budapest, 1971); N. Pál József: Egy történész-koncepció körülményei és következményei. Pillantás a Molnár Erik-vitára. (Hitel, 1999); Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. (Századok, 2008).

PACH ZSIGMOND PÁL

(Budapest, 1919. október 4. – Budapest, 2001. szeptember 9.)

Pach Zsigmond Pál fővárosi zsidó családba született. Az országos középiskolai latin versenyen elért első helyezésének köszönhetően felvételt nyert a pesti egyetemre, ahol 1943-ban szerzett történelem–latin szakos tanári oklevelet, majd bölcsészdoktori fokozatot. 1943-tól 1948-ig a Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumában tanított. Tanítványai közé tartozott többek között Ránki György és Berend T. Iván. 1944-ben behívták munkaszolgálatra, ahonnan a nyilas hatalomátvétel után szökött meg Kárpátalján. Hazatérése után, 1945-ben belépett a kommunista pártba. 1948-tól 1992-ig a budapesti közgazdaságtudományi egyetem tanszékvezető

tanára, majd 1995-től professzor emeritusa, 1963 és 1967 között az egyetem rektora. Ezzel egyidejűleg 1949-től 1956-ig az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, majd 1967-től 1985-ig igazgatója, ezután kutatóprofesszora. 1952-ben kandidátusi fokozatot, 1958-ban a történettudomány doktora címet kapott. 1962-től az MTA levelező, 1970-től rendes tagja. 1967-től 1975-ig az MTA elnökségi tagja, 1975 és 1985 között alelnöke, majd 1985-től 1990-ig ismét elnökségi tagja. 1965-től 1975-ig a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, 1973-tól 1992-ig az *Acta Historica* főszerkesztője. Számos külföldi akadémia tagja és egyetem díszdoktora.

Pach Zsigmond Pál jelentős szerepet játszott a magyar történetírás 1945 utáni szovjetizálásában, majd a történelmi materialista történelemszemlélet elterjesztésben. Kutatási területe a késő középkori és kora újkor európai és magyar gazdaságtörténet volt. E tárgyban írt munkáival megalapozta az ún. elkanyarodáselméletet, és ezzel összefüggésben a második jobbágyság kialakulásának és a feudalizmus tartós továbbélésének tézisért. Az 1970-es évektől főszerkesztője volt a torzóban maradt *Magyarország története tíz kötetben* című, minden korábbinál terjedelmesebb magyar történeti összefoglalásnak.

Fontosabb kitüntetései: Kossuth-díj (1949), Magyar Népköztársasági Érdemérem (1952), Munka Érdemrend (1958, 1967, 1975), Állami Díj (1978), Szocialista Magyarorszáért Érdemrend (1984), Akadémiai Aranyérem (1986).

Főbb művei

Az Orczy-birtokok gazdálkodása a XVIII. század második felében. (Budapest, 1943); Magyar gazdaságtörténet. I–III. (Budapest, 1949–1952); Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. (Budapest, 1952); Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. (Budapest, 1963) Történetpszichológia és történettudomány. (Budapest, 1977); The Transylvanian Route of Levant Trade at the Turn of the 15th and 16th Centuries. (Budapest, 1980); East Central Europe and World Trade at the Dawn of Modern Times. (Budapest, 1982); Business Mentality and Hungarian National Character. (Budapest, 1985); Történelem és nemzettudat. (Budapest, 1987); Von der Schlacht bei Mohács bis zur Rückerobertung Budas. (Budapest, 1988); A közép-kelet-

európai régió az újkor kezdetén. (Budapest, 1991); A Levante-történetírás fordulata 1879 és 1918 között. (Budapest, 1993); Hungary and the European Economy in Early Modern Times. Collected Studies. (Aldershot, 1994); A harmincadvám eredete. (Budapest, 1999); Szürkeposztó, szürposztó, szűr. (Budapest, 2003).

Irodalom

Tanulmányok Pach Zsigmond Pál 65. születésnapjára. (Történelmi Szemle, 1984); Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. (Budapest, 1989); Berend T. Iván: Pach Zsigmond Pál (1919–2001). Egy nagyszabású tudományos életmű. (Történelmi Szemle, 2001); Berend T. Iván: Pach Zsigmond Pál. (Magyar Tudomány, 2002); Gunst Péter: Pach Zsigmond Pál (1919–2001). (Századok, 2002).

PRAY GYÖRGY

(Érsekújvár, 1723. június 11. – Pest, 1801. szeptember 23.)

Pray György tiroli eredetű osztrák katolikus család gyermekeként látta meg a napvilágot. 1740-ben Bécsben lépett be a jezsuita rendbe. 1742-ben a nagyszombati egyetem hallgatója lett, de folytatott tanulmányokat Bécsben is. 1754-ben szentelték pappá. Ezután Bécsben nevelő, s emellett a *Theresianumban* a poétika tanára. 1758–1759-ben Győrött, 1759–1760-ban Nagyszombatban, végül Budán tanított. 1761-től kizárólag történeti kutatásainak szentelhette idejét. Forrásgyűjtő munkáját 1764-ben kezdte meg a mások számára zárt kamarai levéltárban. A jezsuita rend 1773-as feloszlatása után királyi történetírói címet kapott Mária Teréziától, s 1777-ben az Egyetemi Könyvtár vezetőjévé nevezték ki. Emellett 1777-től 1785-ig a budai egyetemen az oklevéltan tanára, majd 1785 és 1790 között a címer- és pecséttan tanára. 1790-től nagyváradi kanonok. Ugyanebben az évben a váradi káptalan őt küldte országgyűlési követnek. 1797-ben tornovai apát, utóbb békési főesperes.

Mintegy négy évtizedes forráskutató és -gyűjtő munkája során Pray hatvankötetnyi dokumentumot gyűjtött össze. Ő fedezte fel első nyelvemlékünket, a Halotti beszédet a később róla elnevezett kódexben. Kutatásai egyháztörténeti és világi témákra egyaránt kiterjedtek. Foglalkozott többek között a magyar őstörténettel, a magyar királyi szentekkel, a magyar püspökségek történetével, de ő vizsgálta először a Szent Jobb történetét is. Az Egyetemi Könyvtár ritkaságairól írt munkái az első hazai könyvtörténeti tanulmányok. Fő műve a magyar történelmet az államalapítástól saját koráig tárgyaló többkötetes országtörténet. Munkája a forráskritika következetes alkalmazásával lépett túl forrásgyűjtő elődei teljesítményén. Levélgyűjteménye, pecsétára és oklevélgyűjteménye posztumusz jelent meg, számos kézirata azonban máig kiadatlan.

Pray munkássága nyomán az Egyetemi Könyvtár a történeti kutatások egyik központja lett. Széles körű levelezése a korban hiányzó szakmai folyóiratokat is pótolta.

Főbb művei
 Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. (Bécs, 1761); Annales regum Hungariae. I–V. (Bécs, 1763–1770); Dissertatio historico-critica de sacra dextera Divi Stephani. (Bécs, 1771); Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao. (Pozsony, 1774); Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salomone rege et Emerico duce. (Pozsony, 1774); Dissertationes historico-criticae in Annales veterum Hunnorum. (Bécs, 1774); Specimen hierarchiae Hungariae. I–II. (Pozsony–Kassa, 1777–1779); Synodus sub Laurentio Strigoniensi archiepiscopo celebrata, ex codice mss. seculi XII. exeuntis. (Pozsony–Kassa, 1777); Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis regiae Budensis. (Buda, 1780–1781); Historia regum Hungariae stirpis Austriacae. (Buda, 1799); Historia regum Hungariae, cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus. I–III. (Buda, 1801); Epistolae procerum regni Hungariae. I–III. (Bécs, Pozsony, 1805–1806); Gabrielis Bethlenii principatus Transilvaniae coevis documentis illustratus. I–II. (Pest, 1816); Commentarii historici de Bosniae, Serbiae ac Bulariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae, cum regno Hungariae nexu. (Buda, 1837).

Irodalom

Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. (Budapest, 1920); Paintner Mihály: Pray György életrajza. (Győr, 1937); Lischerong Gáspár: Pray György. (In Száz jezsuita arcél. II. Budapest, 1941); Hölvényi György: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. (Magyar Könyvszemle, 1974); Sinkovics István: Pray György diplomatikája. (Levéltári Közlemények, 1974); Vásáry István: Az őstörténész Pray. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1979); Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. (Budapest, 1996).

RÁNKI GYÖRGY

(Budapest, 1930. augusztus 4. – Budapest, 1988. február 19.)

Ránki György zsidó eredetű, fővárosi mérnök-tisztviselő családba született. 1944-ben, gimnazistaként deportálták Auschwitzba. A felszabadított táborból a Nemzetközi Vöröskereszt Svédországba vitte gyógykezelésre. 1946-ban tért haza. 1949-ben érettségizett, majd 1949-től 1951-ig a budapesti közgazdaságtudományi egyetemen tanult. 1951-től 1953-ig a budapesti tudományegyetem történelem szakos hallgatója, s közben gyakornok is a közgazdaságtudományi egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén. 1953-ban az MTA TTI munkatársa lett, ahol 1960-tól osztályvezetőként, 1962-től

igazgatóhelyettesként, 1986-tól igazgatóként dolgozott. 1957-ben a történettudományok kandidátusa, 1963-ban a történettudományok doktora lett. Az MTA levelező tagjává 1976-ban, rendes tagjává 1982-ben választották meg. 1980 és 1987 között az MTA II. Osztálya elnökhelyettese, majd 1987-től elnöke. Intézeti állása és akadémiai elfoglaltságai mellett 1964-től 1987-ig a debreceni egyetem, majd 1987–1988-ban a közgazdaságtudományi egyetem professzora, és több külföldi egyetem (Oxford, Columbia, Rutgers) vendégtanára. 1981 és 1985 között a bloomingtoni Indiana Egyetem Magyar Tanszékének vezetője. 1973-tól 1981-ig felelős szerkesztője, majd 1981-től főszerkesztője a *Történelmi Szemlének*. A nemzetközi tudományos életben ugyancsak jelentős pozíciókat töltött be. A Nemzetközi Történettudományi Bizottságnak 1980 és 1985 között elnökségi tagja, majd 1985-től első alelnöke. A II. Világháború Története Nemzetközi Bizottságnak alelnöke. A mainzi *Institut für Europäische Geschichte* tudományos tanácsának tagja.

Ránki György kutatási területe kezdetben a 19–20. századi magyar gazdaságtörténet volt, különös tekintettel a dualizmus korára, valamint a Horthy-korszakra. Később összehasonlító jellegű kelet-európai, majd európai gazdaságtörténettel is foglalkozott. Ilyen témájú munkáinak nagy részét Berend T. Ivánnal közösen írta. Gazdaságtörténeti monográfiái mellett jelentősek a nemzetközi kapcsolatok két világháború közötti történetével és a II. világháborúval foglalkozó munkái is. Főszerkesztője volt a tízkötetes *Magyarország története* nyolcadik kötetének. Szemléletére kezdetben a marxizmus sematikus változata volt jellemző, amit az 1960-as évektől kezdődően váltott fel a modern gazdaságtörténeti megközelítések, többek között Immanuel Wallerstein centrum-periféria elméletének az adaptálása. Az 1970-es és 1980-as években meghatározó szerepet játszott a magyar történetírás reprofesszionizálódási folyamatában. Munkásságáért 1961-ben Kossuth-díjban, 1965-ben és 1966-ban Akadémiai Díjban, 1974-ben a Munka Érdemrend arany fokozatában részesült.

Főbb művei

I. *Berend T. Ivánnal közösen*: Magyarország gyáripára az imperializmus I. világháború előtti időszakában 1900–1914. (Budapest, 1955); Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944. (Budapest, 1958); Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933–1939. (Budapest, 1960); Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. (Budapest, 1969); A magyar gazdaság száz éve. (Budapest, 1972); Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa 19–20. századi történetéből. (Budapest, 1974); Gazdasági elméradottság. Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. (Budapest, 1979); Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. (Budapest, 1987);

II. *Önállóan*: Magyarország gazdasága a hároméves terv időszakában. (Budapest, 1963); Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Horthyista külpolitika a második világháborúban. (Budapest, 1964); 1944. március 19. Magyarország német megszállása. (Budapest, 1968); A második világháború története. (Budapest, 1973); Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért 1919–1939 (Budapest, 1981); Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. (Budapest, 1983); A Harmadik Birodalom árnyékában. (Budapest, 1988); A második világháború gazdaságtörténete. (Budapest, 1990).

Irodalom

A történelem védelmében. Beszélgetés Ránki Györggyel és Kosáry Domokossal. (Mozgó Világ, 1984); Magyar tanszék Bloomingtonban. (Kritika, 1986); Pach Zsigmond Pál: Ránki György. (Népszabadság, 1988. febr. 22.); Kosáry Domokos: Ránki György. (Magyar Nemzet, 1988. febr. 22.); L. Nagy Zsuzsa: Ránki György, a főszerkesztő. (Történelmi Szemle, 1987/1988); In memoriam Ránki György. (Történelmi Szemle, 1987/88); Niederhauser Emil: Ránki György. (Magyar Tudomány, 1988); Erényi Tibor: Ránki György. (Párttörténeti Közlemények, 1988); Sinor Dénes: Emlékezés Ránki Györgyre. (Kritika, 1988); Szakály Ferenc: A Ránki-misszió. (Élet és Irodalom, 1988); Hanák Péter: Ránki Györgyről. (Magyar Tudomány, 1989); Glatz Ferenc: Ránki György. (História, 1990); Erényi Tibor: Ránki György és a társadalmi progresszió. (História, 1990); Iparosodás és modernizáció. Tanulmányok Ránki György emlékének. (Szerk. Mazsu János. Debrecen, 1991).

SZABÓ ISTVÁN

(Debrecen, 1898. július 2. – Budapest, 1969. február 19.)

Szabó István ősei polgárosuló alföldi parasztagdák voltak. Mivel 1916-tól 1918-ig az olasz fronton teljesített szolgálatot, Szabó csak 1919-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait. 1923-ban a szegedi egyetemen államtudományi, 1927-ben jogtudományi doktori fokozatot, 1928-ban pedig a debreceni egyetemen bölcsészdoktori fokozatot szerzett. Emellett 1921-ben levéltárkezelői, 1925-ben levéltári fogalmazói szakvizsgát tett. A tanulás mellett dolgozott: 1919–1920-ban a debreceni állampénztár, 1920-tól 1924-ig pedig a debreceni levéltár ideiglenes díjnoka, 1924 és 1927 között újságíró. 1928-tól 1943-ig a Magyar Országos Levéltár munkatársa. Eközben 1931–1932-ben fél évig a Bécsi Magyar

Történeti Intézet tagjaként folytat levéltári kutatásokat. A levéltári munka mellett 1940-től 1943-ig a budapesti tudományegyetemen magántanára, valamint 1936 és 1941 között a Levéltári Közlemények szerkesztője. 1941-ben az MTA levelező tagjává választották. 1943-tól 1959-ig a debreceni egyetem professzora, 1949–1950-ben a bölcsészettudományi kar dékánja. 1949-ben visszaminősítették az MTA tanácskozó tagjává. Bár 1956-ban az Egyetem Forradalmi Bizottságának társelnökévé választották, 1957-ben megkapta a történettudományok doktora címet. Tanítványai közül számos kitűnő agrártörténész került ki. 1960-tól szerkesztette az Agrártörténeti Tanulmányokat. Munkásságának elismeréseképpen 1967-ben Akadémiai Díjat, majd 1990-ben posztumusz Széchenyi-díjat kapott. Akadémiai tagságát 1989-ben állították helyre.

Szabó István Mályusz Elemér hatása alatt kezdte történészi pályáját. Első jelentős munkája (A magyarság életrajza, 1941) olyan szintetikus alkotás, amely a szellem-történet spekulatív konstrukcióit és a népiségtörténet metaforikus nyelvhasználatát

elkerülve először adott szakszerű és tárgyilagos képet a magyar és nem magyar népek demográfiai és településtörténeti múltjának ezeréves Kárpát-medencei alakulásáról. 1945 utáni érdeklődési területe a középkori település- és agrártörténettől a történeti demográfián és a jobbágyszabadságon át a kapitalizmus kori parasztság életének vizsgálatáig terjedt.

Főbb művei

Debrecen 1848–49-ben. (Debrecen, 1928); A debreceni tanyarendszer kialakulása. (Debrecen, 1929); A debreceni uradalom a mohácsi vész korában. (Debrecen, 1934); Ugocsa vármegye. (Budapest, 1937); A magyar parasztság története. (Budapest, 1940); A magyarság életrajza. (Budapest, 1941); Levéltári útmutató. (Budapest, 1941); A jobbágyszabadság az örökös jobbágyság korában. (Budapest, 1947); A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–március. (Többekkel. Debrecen, 1948); Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. (Budapest, 1948); Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. (Budapest, 1954); La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449–1526. (Budapest, 1960); Magyarország népessége az 1330. és 1526. évek között. (Budapest, 1963); A falurendszer kialakulása Magyarországon. (Budapest, 1966); A középkori magyar falu. (Budapest, 1969); A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. (Budapest, 1975); Jobbágyszabadság. Értekezések a magyar parasztság történetéből. (Budapest, 1976).

Irodalom

Rácz István: Búcsú Szabó István történetírótól. (Alföld, 1969); Sinkovics István: Szabó István. (Levéltári Közlemények, 1969); Balogh István: Szabó István. (Ethnographia, 1969); Hoffmann Tamás: Szabó István. (Agrártörténeti Szemle, 1970); Szabad György: Szabó István. (Századok, 1970); Für Lajos: Szabó István. (In Jobbágyszabadság. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1976); Orosz István: 80 éve született Szabó István. A történetíró munkássága. (Alföld, 1978); Rácz István: Szabó István tanári munkássága. (Alföld, 1978); Fáy Béla: Szabó István életképe. Születése 80. évfordulójának emlékére. (Déri Múzeum Évkönyve, 1978); Balogh István: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. (Déri Múzeum Évkönyve, 1978); Bitskey Istvánné: Szabó István bibliográfiája. (Debrecen, 1982); Szabó István Emlékkönyv. (Szerk. Rácz István. Debrecen, 1998); Erős Vilmos: Szabó István körül. (Aetas, 2000); A harmadik út felé. Szabó István cikkekben és dokumentumokban. (Szerk. Erős Vilmos. Budapest, 2003); Erős Vilmos: A szellem-történettől a népiségtörténetig. (Budapest, 2010).

SZALAY LÁSZLÓ

(Buda, 1813. április 18. – Salzburg, 1864. július 17.)

Szalay László apai ágról nemesi hivatalnok, anyai ágról német polgári családba született. Édesapját fiatalon elvesztette, ezután édesanyja nevelte. 1826 és 1833 között a pesti egyetemen folytatott bölcsészeti és jogi tudományokat. Professzorai közül különösen Horvát István hatott rá; diáktársai közül Eötvös Józseffel került baráti közelségbe. Jogi gyakorlatot Kölcsey Ferenc mellett, majd a helytartótanácsnál folytatott. 1833-ban ügyvédi oklevelet szerzett, ügyvédi gyakorlatot azonban nem folytatott, hanem jogi szakíró és publicista lett. 1836-tól 1839-ig külföldi tanulmányutat tett: Ausztriába, Németországba, Belgiumba, Franciaországba, Angliába és Svájcba utazott. Közben 1836-tól az MTA levelező, 1838-tól rendes tagja. 1837-ben megalapította az első magyar időszakos jogi kiadványt (*Themis*), majd 1840-ben centralista barátaival a *Budapesti Szemlét*. 1840-ben a büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottság jegyzője. Az 1843–1844-es országgyűlésen Korpona város követe. Eközben a *Pesti Hírlap* tudósítója, majd 1844–1845-ben szerkesztője. 1848-ban a Deák Ferenc vezette Igazságügy-minisztérium kodifikációs osztályának vezetője; majd 1848 nyarától a frankfurti össznémet parlament melletti, később párizsi, londoni és brüsszeli követ. A szabadságharc bukása után Svájcban telepedett le, ahol történeti kutatással foglalkozott. 1855-ben tért vissza Pestre. 1861-ben Pest (Lipótváros) Deák-párti országgyűlési képviselője lett. Emellett 1861-től az MTA főtitkára.

Szalay László kezdetben szépirodalmi, majd az 1830-as évek közepétől jogi és közéleti publicisztikákkal jelentkezett. 1846-ban megjelent első könyvében a polgári liberalizmust népszerűsítette. Történetírással az emigrációban kezdett foglalkozni. Itt írta meg *Magyarország története* című, többkötetes összefoglaló munkáját, amelynek legfőbb jellemzője a tárgyyszerűség és a tárgyilagosságra törekvés. Emellett forráskiadói munkássága is jelentős. Munkáiért háromszor kapta meg az MTA Nagyjutalmát.

Főbb művei

A büntető eljárásról különös tekintettel az eskütszékekre. (Pest, 1841); Státusférfiak és szónokok könyve. (Pest, 1846); Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland. (Zürich, 1849); Magyarország története I–VI. (Lipcse–Pest; 1852–1859); Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. (Pest, 1856); Verancsics Antal összes munkái. I–XII. [Az utolsó köteteket Wenzel Gusztáv rendezte sajtó alá.] (Pest, 1857–1875); Bethlen Miklós önéletírása. (Pest, 1858–1860); Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. (Pest, 1859); A magyar történelemhez, Erdély és a porta 1567–1578. (Pest, 1860); A horvát kérdéshez. (Pest, 1861); Fiume a magyar országgyűlésen. (Pest, 1861); II. Rákóczi Ferenc bujdosása. (Pest, 1862); Galántai gr. Esterházy Miklós, Magyarország nádora 1582–1626. I–III. (Pest, 1863–1870); Károlyi Sándor: Magam életének s az alatt történt állapotoknak emlékeztető folyási. Gr. Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. (Pest, 1866).

Irodalom

Csengery Antal: Szalay László. (In Magyar szónokok és státusférfiak. Pest, 1851); Eötvös József: Emlékbeszéd Szalay László fölött. (MTA Évkönyvei, 1865); Flegler Sándor: Szalay László és munkái. (Budapest, 1878); Beksics Gusztáv: A magyar doctrinairek. (Budapest, 1882); Angyal Dávid: Szalay László emlékezete. (Budapest, 1913); Szalay Gábor: Szalay Lászlóról. (Budapest, 1913); Halász Gábor: Szalay László. (Nyugat, 1939); Pamlényi Ervin: Szalay László: Magyarország története. (Századok, 1964); R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. I–II. (Budapest, 1973); Martinkó András: Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulóján. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1973); Antalfi György: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója. (Budapest, 1983); Fenyő István: Centralista fiatalok a reformkor kezdetén. Eötvös József és Szalay László barátságának kialakulásához. (Jelenkor, 1996); Gergely András: A magyar ügy és a magyar diplomácia Frankfurtban, 1848 nyarán. (Századok, 1997).

SZEKFŰ GYULA

(Székesfehérvár, 1883. május 23. – Budapest, 1955. június 28.)

Szekfű Gyula székesfehérvári katolikus polgárcsaládba született, apja ügyvéd volt, aki 1894-ben részt vett a Katolikus Néppárt megalapításában. Szekfű a fehérvári ciszterci gimnáziumban érettségizett; majd 1900-tól Eötvös kollégistaként a budapesti tudományegyetem történelem–latin szakán tanult, ahol 1904-ben tanári oklevelet, 1905-ben bölcsészdoktori fokozatot szerzett. Egyetemi tanárai közül Marczali Henrik, Angyal Dávid és Fejérfataky László, az Eötvös Collegiumban pedig Mika Sándor voltak rá nagy hatással. A Collegium első, nagy nemzedékéhez tartozott; Kodály Zoltán, Szabó Dezső, és az irodalmár Horváth János volt a barátja. 1905–1906-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattári és Levéltári Osztályának könyvtári gyakornoka, majd 1906-tól a Magyar Országos Levéltár, illetve a bécsi állami levéltár munkatársa lett. A MOL-ban Tagányi Károly, Bécsben Thallóczy Lajos és köre hatottak rá. 1916-tól a budapesti egyetem magántanára, majd 1924-től 1946-ig professzora, 1942–1943-ban a bölcsészettudományi kar dékánja, 1945-ben az egyetem rektorhelyettese. 1925-ben az MTA levelező, 1941-ben rendes tagjává választották. 1930-ban megkapta a Corvinkoszorút, 1942-ben pedig (Hóman Bálint ellenében) az MTA Nagyjutalmát.

Kutatási területe az újkori magyar történelem. Műveinek kezdetektől jellemzője a levéltári kutatásokra támaszkodó adatgazdagság, a forráskritika alkalmazása, a világos vonalvezetés, valamint az irodalmi stílus. Korai írásaival a nemzeti-romantikus történetírás képviselőivel került szembe. 1920-ban megjelent sikerkönyve, a *Három nemzedék* a 19. századi magyar történelem nagy hatású konzervatív interpretációja,

amely jelentős szerepet játszott a Horthy-korszak ideológiai megalapozásában. Legjelentősebb műve a Hóman Bálinttal közösen írt *Magyar történet*, amelynek a 15. század utáni részeit írta. Erre és egyéb munkáira a német gyökerű szellemtörténeti idealizmus nyomta rá bélyegét.

Az 1920-as és 1930-as években Bethlen politikájának a híve. 1927-től 1938-ig ebben a szellemben szerkesztette a *Magyar Szemlét*. A II. világháború idején a rendszer baloldali ellenzékéhez közeledett. Publikált a *Népszava* híres, 1941-es karácsonyi számában, 1942-ben részt vett a Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában, 1943–1944-ben pedig *Valahol utat vesztettünk* címen történeti publicisztikákkal jelentkezett a *Magyar Nemzet* hasábjain. A német megszállás idején visszavonult, a nyilas hatalom alatt a fővárosban bujkált. 1945-ben Budapesten bevásárolták az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 1946-tól 1948-ig Magyarország moszkvai nagykövete. 1953-tól országgyűlési képviselő, 1954-től az Elnöki Tanács tagja. Tudomásul vette és alkalmazkodott hozzá, hogy a térség és vele Magyarország a szovjet érdekszféra része lett. Közéleti szerepvállalásai mellett ezt tükrözték utolsó írásai, mindenekelőtt az 1947-es *Forradalom után* is.

Főbb művei

Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. (Budapest, 1904); Serviensek és familiárisok. (Budapest, 1912); A száműzött Rákóczi. (Budapest, 1913); A budai basák magyar nyelvű levelezése. 1553–1589. (Eckhart Ferencsel és Takács Sándorral közösen. Budapest, 1915); A magyar állam életrajza. (Budapest, 1917); Három nemzedék. (Budapest, 1920); Történetpolitikai tanulmányok. (Budapest, 1924); Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. (Budapest, 1926); Bethlen Gábor. (Budapest, 1929); Magyar Történet. IV–VII. köt. (Budapest, 1929–1933), a későbbi kiadásokban III–V. köt.; A politikai történetírás. (In A magyar történetírás új útjai, Budapest, 1931) A mai Széchenyi. (Budapest, 1935); A magyar jellem történetünkben. (In Mi a magyar? Budapest, 1939); Állam és nemzet. (Budapest, 1942); Forradalom után. (Budapest, 1947); Az öreg Kossuth. (In Kossuth Emlékkönyv. II. Budapest, 1952); Rövid magyar történet. 1606–1939. (Szerk. Soós István – Pótv János. Budapest, 2002).

Irodalom

Pethő Sándor: Szekfű Gyula történetírása. (Budapest, 1933); Zoványi Jenő: Szekfű és társai történetírása. (Budapest, 1938); Németh László: Szekfű Gyula. (Budapest, 1940); Révész Imre: Szekfű Gyula. (Akadémiai Értesítő, 1955); Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. (Valóság, 1959); Mérei Gyula: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. (Budapest, 1960); Pach Zsigmond Pál: Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében. (Történelmi Szemle, 1962); Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatához. (Budapest, 1964); Dénes Iván Zoltán: A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. (Budapest, 1976); Glatz Ferenc: Történetíró és politika. (Budapest, 1980); Glatz Ferenc: Szekfű Gyula. Nemzeti történetíró a forradalmak után. (In Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. Budapest, 1988); Lackó Miklós: Szekfű-problémák. (In Korszem és tudomány. Budapest, 1988); Erős Vilmos: A Szekfű-Mályusz vita. (Debrecen, 2000); Lázár György: Szekfű Gyula követ és a

moszkvai magyar követség jelentései 1946–1948. (Budapest, 1998); Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Tanulmányok. (Szerk. Paksa Rudolf. Budapest, 2007); Erős Vilmos: A szellemtörténettől a népiségtörténetig. (Budapest, 2010).

SZÜCS JENŐ

(Debrecen, 1928. július 13. – Leányfalu, 1988. november 24.)

Szücs Jenő debreceni értelmiségi családba született, apja bíró volt. Anyai ágon a Bánátba települt olasz és német ősektől származott. Középfokú tanulmányait a sárospataki angol gimnáziumban kezdte, majd a debreceni református kollégiumban folytatta, ahol 1946-ban érettségizett. 1946-tól 1948-ig a debreceni egyetem magyar–történelem–angol szakán, majd 1948-tól a budapesti egyetem történelem–levéltár szakán tanult, s itt is diplomázott 1953-ban. Az egyetemen elsősorban Szentpétery Imre és Lederer Emma, az Eötvös Collegiumban szakvezetője, Kosáry Domokos volt rá hatással. 1952-től 1960-ig a Magyar Országos Levéltár, 1960-tól az MTA TTI munkatársa, 1976-tól osztályvezetője, majd főosztályvezetője. 1987-től ELTE-n is tanított. 1972-ben kandidátusi fokozatot, 1987-ben a történettudományok doktora címet szerzett.

Kutatási területe a magyar középkor története. Pályája elején elsősorban város-történettel foglalkozott. 1956-ban a Petőfi Kör vitáiban a szakszerűség nevében kritizálta a forráskritikát mellőző 1949 utáni kommunista történetírást. A TTI-be kerülve, Molnár Erik hatására kezdett a középkori nemzettudat, illetve a nacionalizmus kérdéseivel foglalkozni. Élete utolsó szakaszában főleg a 13. század történetét kutatta. Nemzetközi hírnévre Európa történeti régióival foglalkozó írásával tett szert, amelynek francia kiadásához Fernand Braudel írt előszót. Az 1980-as években közeledett a demokratikus ellenzékhez, íásaival közéleti szerepet is vállalt. 1985-ben munkásságáért Állami Díjban részesült.

Életének önkezével vetett véget.

Főbb művei

Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. (Budapest, 1955); A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. (Budapest, 1970); A gentilizmus. A barbár etnikai tudat kérdése. (Budapest, 1971); Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. (Századok, 1973); Nemzet és történelem. Tanulmányok. (Budapest, 1974); A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. (Történelmi Szemle, 1978); A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. (Századok, 1981); Vázlat Európa három történeti régiójáról. (Történelmi Szemle, 1981); Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. (Történelmi Szemle,

1983); Történeti eredet-kérdések és nemzeti tudat. (Valóság, 1985); Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében 1318–1336. (Századok, 1986); Szent István intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. (In Szent István és kora. Budapest, 1988); A magyar nemzeti tudat kialakulása. (Szeged, 1992); Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993).

Irodalom

Glatz Ferenc: Elhunyt Szűcs Jenő. (Magyar Nemzet, 1988); Szakály Ferenc: Emléksorok Szűcs Jenő fejfájára. (Népszabadság, 1988); Czigány Lóránt: Szűcs Jenő. (Új Látóhatár, 1989); Engel Pál: Szűcs Jenő. (Történelmi Szemle, 1989); Bogyay Tamás: Jenő Szűcs. (Ungarn-Jahrbuch, 1989); Györffy György: Búcsú Szűcs Jenőtől. (Confessio, 1989); Szakály Ferenc: Szűcs Jenő. (Történelmi Szemle, 1989); Hóvári János: Szűcs Jenő. (Levéltári Közlemények, 1990); Zimonyi István: Szűcs Jenő és a magyar őstörténet. (In Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged, 1992); Szűcs Jenő műveinek bibliográfiája. (Történelmi Szemle, 1993); Engel Pál: Vázlat Szűcs Jenőről. (Hitel, 1993); Komoróczy Géza: Szűcs Jenő, egyetem nélküli tanár. (Hitel, 1993); Tiszteletkör. (BUKSz, 1994); Hanák Péter: Az imaginárius régió válsága. Emlékezés Szűcs Jenőre. (Mozgó Világ, 1995); Györffy György: Még egyszer Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok című művéről. (Századok, 1996); Tóth Gábor: Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. Szűcs Jenő középkor-képéről. (Korall, 2002); Hovanyecz László: Egy történész Kelet-Közép-Európából. (Népszabadság, 2003); Gyáni Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. (Forrás, 2008).

THALY KÁLMÁN

(Csep, 1839. január 3. – Zablát, 1909. szeptember 26.)

Thaly Kálmán református magyar nemesi családba született, apja megyei főbíró volt. 1856 és 1860 között a pesti egyetemen végzett jogi és bölcsészeti stúdiumokat. 1860-tól 1864-ig a *Pesti Napló* munkatársa, majd 1864 és 1869 között a Pesti Református Főgimnáziumban a magyar irodalom tanára. 1869-től 1875-ig a Honvédelmi Minisztérium tisztviselője. 1878-tól a Függetlenségi és 48-as Párt országgyűlési képviselője, valamint másodelnöke, utóbb tiszteletbeli elnöke. A millenniumi ünnepségek keretében az ország hét pontján felállított emlékművek ötletét ő indítványozta az országgyűlésben, s ő lett a megvalósításukért felelős kormánybiztos. Emellett a millenniumi országos kiállítás történelmi csoportjának egyik rendezője és alelnöke. A századfordulón a párizsi világkiállításon szereplő magyar kiállítás történeti anyagainak (az ún. huszárteremnek) ötletadója és szakmai felügyelője. Jelentős része volt abban, hogy

Ferenc József végül hozzájárul II. Rákóczi Ferenc és más kuruc bujdosók hamvainak 1906-os hazahozatalához, és ünnepélyes újratemetésükhöz.

Történeti kutatásokkal az 1860-as évektől foglalkozott. Pályáját Szalay László egyengette. Kutatási területe a kuruc kor és a Rákóczi-szabadságharc volt. Végeláthatatlan mennyiségben publikált kisebb-nagyobb forrásközléseket, s kiadta a több-kötetes *Archivum Rákóczianum* című iratgyűjteményt. Emellett több életrajzt is írt. Néhány saját, archaizáló jellegű versét eredeti kuruc költeményként közölte. Szemléletére a magyar történelem romantikus-nacionalista felfogása, stílusára pátosz és archaizálás volt jellemző. A forráskritikát mellőző munkásságát a professzionális történetírás kritikával illette, az olvasók viszont rajongtak könyveikért.

Munkásságáért 1864-ben az MTA levelező, 1880-ban rendes, 1907-ben tiszteleti tagjává választották. A Magyar Történelmi Társulatnak 1867-es megalapításától 1875-ig titkára, 1889 és 1897 közt másodalelnöke, 1898-tól 1909-ig első alelnöke, s mindemellett 1867-től haláláig választmányi tagja volt. 1867-től 1875-ig a *Századok*-at is szerkesztette. 1904-től az MTA II. Osztályának elnökévé választották, és 1908-ban megkapta az MTA Nagyjutalmát.

Főbb művei

Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I–II. (Pest, 1864); Bottyán János. II. Rákóczi Ferenc vezénylő tábornoka. Történelmi életrajz a kurucvilág hadjárataival. (Pest, 1865); Rákóczi-tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok levelezések ... gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához. I–II. (Pest, 1866–1868); Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686–1705. I–II. (Pest, 1868–1873); Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I–II. (Pest, 1872); II. Rákóczi Ferenc leveleskönyvei levéltárának egykorú lajstromával. I–III. (Budapest, 1873–1874); *Archivum Rákóczianum*. I–X. (Budapest, 1873–1889); Ocskay László. II. Rákóczi Ferenc dandárnoka és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. I–II. (Budapest, 1880); Dunántúli hadjárat 1707-ben. (Budapest, 1880); Thaly Kálmán országgyűlési beszédei 1878–1881. (Budapest, 1881); II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága 1676–1701. (Pozsony, 1881); Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. (Budapest, 1885); A székesi gróf Bercsényi-család 1525–1835. I–III. (Budapest, 1885–1892); Rákóczi-emlékek Törökországban. (Budapest, 1893); Kurucvilág. Költemények. (Budapest, 1903).

Irodalom

Márki Sándor: Thaly Kálmán emlékezete. (Századok, 1911); Schöpflin Aladár: Thaly Kálmán revíziója. (Nyugat, 1914); Ortvy Tivadar: Thaly Kálmán. (Turul, 1915); Borbély Margit: Thaly Kálmán költői munkássága. (Pécs, 1927); Veszprémy Dezső: Tali és széchyszigeti Thaly Kálmán életrajza I–II. (Budapest, 1928–1931); Veszprémy Dezső: Thaly Kálmán védelme. A tíz kuruc ballada hitelessége kérdésében. (Eger, 1931); Varga Imre: A kuruc költészet hitelessége. (Budapest, 1936); Féja Géza: A Thaly-kérdés. (In Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégibb időktől 1772-ig. Budapest, 1937); Kertész Dániel: Egy elfelejtett magyar nemzetnevelő. (Budapest, 1943); R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bibliográfiájával. (Budapest, 1961); Zolnai Béla: Thaly, Ballagi, Riedl. (Irodalomtörténet, 1961); Bogoly

József Ágoston: A szövegkritika filológiai fölénye. Tolnai Vilmos perdöntő kutatási eredményei a Thaly-féle kuruc balladák hitelességének kérdéséről. (Magyar Tudomány, 1994); Hausner Gábor: Hamiskodó igazgyöngyök. Thaly Kálmán kuruckodó versei. (In Száz rejtély a magyar irodalomból. Budapest, 1996); Kovács Sándor Iván: Thaly Kálmán a kriptában. (In Eleink tündöklősége. Tanulmányok, Esszék. Budapest, 1996); Bori Imre – Endrődi Sándor: Thaly Kálmán nyomában. (Híd, 2001); Seres István: Thököly Imre naplóí és leveleskönyve. (Hadtörténelmi Közlemények, 2004).

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel, magyar király 272
Acton, lord 69, 168
Acsády (Adler) Ignác 11, 109, 110, 135, 145–149, 156, 158, 160–162, 164, 252, 254, 268, 270–277, 288, 336, 372, 391, 432, 454, 499, 525, 545
Aczél György 419–421
Ádám György 403
Ádám Magda 419
Adler Ignác *lásd* Acsády Ignác
Adorno, Theodor W. 191
Adriányi Gábor 413, 580
Ady Endre 313, 391, 550, 583
Agárdi Ferenc 366–368
Ágh Attila 494
Ágoston Péter 254, 264, 380
Ágoston, Szent 15, 21, 23, 301, 520
Albert, Habsburg, magyar király 92
Áldásy Antal 110, 113, 257, 285, 578, 580
Alexandrosz, III., makedón király *lásd* Sándor, Nagy
Alföldi András 254, 371, 413, 451
Alföldy Géza 453
Álmos, magyar fejedelem 44, 519
Alpári Gyula 391
Altheim, Franz 308
Altstädter Lipót *lásd* Óváry Lipót
Anderle Ádám 409
Andics Erzsébet 255, 357, 365, 366, 369, 370, 372–375, 377, 379, 380, 385, 389, 391–397, 399, 408, 410, 415, 417–420, 441, 445, 454, 458, 469, 471, 482, 501, 544, 574, 575
András, II., Árpád-házi magyar király 273, 523
Andrássy Gyula, gróf 294, 340, 444
Andrássy István, báró 129
Angyal (Engel) Dávid 109, 110, 113, 129, 156, 158, 164, 249, 250, 254, 257, 273, 279, 282, 289, 330, 495, 499, 601
Ankersmit, Frank 233
Anonymus 11, 41, 85, 87, 144, 152, 157, 158, 311, 519, 537, 577, 578, 587
Antalfy György 601
Antall József 484, 485
Antohi, Sorin 504
Apor Péter 13, 504
Applebey, Joyce 491
Arany János 93, 95, 122, 130
Aranyossi Pál 366
Arató (Arnstein) Endre 408, 420, 458, 474
Aretino (Leonardo Bruni) 17
Ariès, Philippe 226
Arnstein Endre *lásd* Arató Endre
Aron, Raymond 185
Arouet, François-Marie *lásd* Voltaire
Árpád, magyar fejedelem 129, 154, 159, 271, 292, 310, 316, 338, 423
Ashley, William James Sir 168
Assmann, Aleida 235
Assmann, Jan 235
Aszmosz, Valentin Ferdinandovics 494
Attila, hun uralkodó 30–32, 44, 88, 154, 158

- Augustus, Caius Octavianus Caesar, római császár 27, 519
 Auner Mihály 260
 Aurelius Augustinus *lásd* Ágoston, Szent
 Aventinus, Johannes 18
 B. Szabó János 428
 Babits Mihály 292
 Bacon, Francis Sir, Verulam bárója 514
 Bácskai Vera 400, 425, 438
 Bagehot, Walter 520
 Bairoch, Paul 475
 Bajcsy-Zsilinszky Endre, vitéz 602
 Bajza József 80, 82, 84, 86, 92
 Bakócz Tamás 86
 Balanyi György 319, 321, 375, 543
 Balázs Béla 388
 Balázs Éva *lásd* H. Balázs Éva
 Bálint Csanád 408
 Ballagi Aladár 109, 110, 114, 254, 268, 269, 281, 282, 288, 605
 Ballagi Géza 156, 162
 Balogh Ádám, béri 128
 Balogh István 599
 Balogh Margit 575
 Balogh Sándor 400, 405, 408, 410, 417, 450, 451
 Bancroft, George 50, 56, 212
 Bangha Béla 295
 Bánkúti Imre 436
 Baráth Ferenc 48
 Baráth Tibor 249, 256, 337, 342–347, 357, 491
 Bárdossy László 583
 Barg, Mihail Alekszandrovics 456
 Barraclough, Geoffrey 211, 497
 Baróti Dezső 586
 Barta Gábor 427
 Barta István 257, 374, 394, 402, 439
 Bartha Antal 472
 Bartoniek Emma 287
 Bartucz Lajos 314
 Basta, Giorgio 37, 460
 Báthori Csaba 57
 Báthory Erzsébet 316
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 91
 Batthyány József, gróf 586
 Batthyány Lajos, gróf 581
 Bauquet, Nicolas 503
 Beard, Charles A. 189, 190, 212
 Beard, Mary R. 172
 Beauvoir, Simone de 172
 Becker, Carl L. 189, 190, 203, 204
 Békefi Remig (Bröckl József) 109, 110, 112, 113, 252–254, 281, 317, 495, 586
 Beksics Gusztáv 156, 162–164, 601
 Bél Mátyás 40, 41, 45, 89, 165
 Béla, III., Árpád-házi magyar király 144, 346, 519, 578, 587
 Béla, IV., Árpád-házi magyar király 144, 329, 338, 380, 581, 603
 Bélay Vilmos 590
 Belényesy Márta 425
 Belitzky János 258
 Below, Georg von 540
 Bem, József 384
 Bencédi Székely István 33, 34, 36
 Benda Gyula 229, 422, 487, 497, 501, 503
 Benda Kálmán 256, 257, 259, 311, 359, 362, 363, 372–375, 394, 397, 399, 402, 435, 436, 439, 458, 463, 474, 499
 Benits Péter 36, 494
 Benkő Samu 412
 Bentley, Michael 491
 Bercsényi Miklós, gróf 122, 128, 129, 137, 280
 Berecz János 450
 Berei Andor 357, 574
 Berend T. Iván 376, 387, 400, 409, 410, 431, 432, 443, 446, 447, 449, 451, 465, 469, 471, 475, 481, 482, 594, 595, 597
 Béri Balogh Ádám *lásd* Balogh Ádám
 Berlász Jenő 318, 333, 359, 362, 363, 373, 386
 Bernheim, Ernst 69, 75, 265, 266
 Berr, Henri 174, 219–221, 259, 267, 346
 Berzeviczy Albert 131, 495, 580

- Berzeviczy Gergely 439
 Berzsenyi Dániel 313
 Bessenyei György 313
 Bethlen Farkas 35
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 37, 85, 100, 144, 273, 274, 280, 297–299, 303, 383, 391, 433, 434, 461, 467, 554, 596, 602
 Bethlen Imre, gróf 42
 Bethlen István, gróf 258, 341, 360, 366, 368, 389, 391, 446, 602
 Bethlen János 35
 Bethlen Miklós, gróf 97, 600
 Bethmann-Hollweg, Theobald von 207
 Bezerédy Imre 129
 Bibó István 333, 359–363, 431
 Bíró Sándor 495
 Bíró Vencel 375
 Bismarck, Otto von, herceg 203, 444
 Bitskey Istvánné 599
 Bligh, William, kapitány 236
 Bloch, Marc 219, 221–224, 226, 243, 403, 411
 Boccaccio, Giovanni 17
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 34, 36, 37, 85, 100, 144, 264, 303, 366, 383, 391, 416, 433, 434, 460, 554
 Bod Péter 40
 Bodin, Jean 18
 Bódy Zsombor 491
 Bogoly József Ágoston 605
 Bogyay Tamás 255, 405, 413, 501, 575, 590, 604
 Böhm Károly 293
 Böhmer, Johann Friedrich 519
 Bohr, Niels 187
 Bojtos Anita 586
 Bolgár Elek 500
 Bolland, Johann 19, 20
 Bolyai János 412
 Bóna István 408
 Bonaparte, Lajos 64
 Bonaparte, Napóleon *lásd* Napóleon, I.
 Bonfini, Antonio 31, 32, 34, 36, 152, 494, 519
 Bónis György 439, 547
 Bonnaud, Robert 497
 Borbándi Gyula 448
 Borbély Margit 605
 Bori Imre 606
 Borosi András 181, 183
 Borovszky Samu 110, 113, 122, 165, 166, 252, 254
 Borsa (Janits) Iván 377
 Borsányi György 446
 Bossuet, Jacques Bénigne 21, 22, 520
 Botka Tivadar 152, 153
 Bottyán János 104, 128, 129, 137, 384, 605
 Brando, Marlon 236
 Braudel, Fernand 224–227, 229, 404, 456, 603
 Breisach, Ernst 12, 21, 491, 497
 Bresslau, Harry 577
 Bröckl József *lásd* Békefi Remig
 Brodarics István 32, 33
 Bruni, Leonardo *lásd* Aretino
 Brunner, Otto 207, 208
 Buckle, Henry Thomas 60, 61, 126, 132, 134, 138, 139, 517, 520
 Budenz József 154
 Bujalos István 231
 Burckhardt, Jacob 56–58, 199, 233, 331
 Burke, Edmund 25, 233
 Burke, Peter 5, 230, 497
 Bury, John Bagnell 68–70, 177
 Búza János 32, 78
 Buzási János 499
 Cabet, Étienne 87
 Caesar, Caius Julius 69, 70, 189, 519, 520
 Cannadine, David 497
 Caraffa, Antonio 139
 Carbonell, Charles-Olivier 212, 491
 Carion, Johannes 18
 Carlyle, Thomas 47, 48, 50, 70, 126
 Carr, Edward Hallett 196, 197, 242, 403
 Cellarius, Christoph 21
 Chabod, Federico 203

Chamberlain, Houston Stewart 62
 Chateaubriand, François René de, vikomt 47
 Chaunu, Pierre 227
 Cholnoky Jenő 342
 Cicero, Marcus Tullius 510, 519
 Cieger András 502
 Claire-Jabinet, Marie-Paule 220, 223
 Clapham, John Harold Sir 168
 Collingwood, Robin George 187, 188
 Comte, Auguste 58–60, 62, 126, 133, 139
 Condorcet márki, Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat de 25
 Constantinus *lásd* Konstantin, I. Nagy
 Conze, Werner 207, 208
 Cooper, James Fenimore 51
 Cornides Dániel 78
 Croce, Benedetto 73, 74, 187–189, 191, 203, 232, 285, 311, 360, 497
 Cromwell, Oliver 48
 Crouzet, Maurice 177
 Czakó Kálmán 491
 Czeplédy Károly 422
 Czigány Lóránt 604
 Czine Mihály 420
 Czoch Gábor 220, 497

 Csabai István 313
 Csák Máté 88, 380, 426
 Csáky Imre, gróf 337
 Csáky István, gróf 129
 Csánki Dezső 109, 110, 113, 125, 250, 252, 257, 258, 499, 578
 Csapodi Csaba 256, 257, 318, 362, 363
 Császtvay Tünde 499
 Csécsy Imre 367
 Csejtei Dezső 180, 491, 492, 494
 Csengery Antal 49, 93, 94, 104–106, 117, 126, 135, 288, 315, 496, 601
 Csermanek János *lásd* Kádár János
 Cserni, Jovan 367
 Csetri Elek 412
 Csíki Tamás 499
 Csiky Gergely 60

Csoma Sándor *lásd* Kőrösi Csoma Sándor
 Csucsujá István 413
 Csuday Jenő 165, 305, 306

 da Vinci, Leonardo 173
 Damjanich János 162
 Danielik János 267
 Dante Alighieri 48, 316
 Danton, Georges Jacques 151
 Dányi Dezső 432
 Dányi Gábor 88
 Darányi Kálmán 327, 583
 Dares Phrygius 519
 Darton, Robert 239
 Darwin, Charles 61, 62, 143
 Dávid, zsidó király 79
 Dávid Antal 308
 Dávid Gyula 493
 Dávid Zoltán 432
 Davis, Natalie Zemon 238, 498
 De Gerando Antonina 50
 Deák Farkas 109
 Deák Ferenc 103, 105, 135, 156, 274, 294, 297, 304, 340, 354, 368, 396, 440, 468, 480, 585, 600
 Deák István 414, 440, 501, 583
 Decsy Sámuel 587
 Deér József 255, 257, 310–312, 321, 335, 343, 371, 373, 413, 497, 500
 Dehio, Ludwig 206
 Dékány András 491, 494
 Dékány István 253, 260–262, 266, 286–288, 375
 Delacroix, Christian 223, 491
 Demény Lajos 412, 413
 Demény Pál 451
 Dénes Iván Zoltán 12, 34, 281, 408, 491, 499, 602
 Dening, Greg 236
 Derrida, Jacques 231, 236, 498
 Descartes, René 24
 Dessewffy József gróf 102
 Dézsy Lajos 156, 158, 287
 Dienes Gedeon 23
 Dienes István 408

Dilthey, Wilhelm 57, 71, 72, 200, 261, 285, 293, 319, 495
 Diószegi István 400, 408, 444
 Diószegi Mária 575
 Dippold Péter 501
 Divéky Adorján 375
 Doergens, Hermann 520, 524
 Domanovszky Endre 576
 Domanovszky Sándor 12, 250, 253–256, 281, 293, 306, 316–320, 322–325, 328, 330, 331, 334, 342, 358, 359, 375, 399, 411, 438, 455, 501, 541, 543, 576, 577, 581, 591
 Dopsch, Alfons 540
 Dosse, François 223, 491
 Dózsa György, székely 36, 86, 88, 91, 150, 151, 263, 339, 352, 353, 367, 382, 391, 427, 460, 466, 478, 496, 546, 550
 Draper, John William 520
 Dreisziger Nándor 414
 Dreyfus, Alfred 282
 Droysen, Johann Gustav 53, 57, 58, 138, 266
 Duby, Georges 226–228, 237, 242, 497
 Dudek János 272–274
 Dugonics András 42, 90
 Dumas, Alexandre 51
 Durkheim, Émile 221, 333
 Duroselle, Jean-Baptiste 174
 Dzsehutimesz 453
 Dzsugasvili, Joszif Visszarionovics *lásd* Sztálin, Joszif Visszarionovics

 Eckhardt Sándor 258, 259, 314
 Eckhart Ferenc 249, 253, 254, 258, 282, 288, 290, 291, 311, 359, 368, 369, 372, 373, 375, 399, 437, 500, 602
 Edgar, Andrew 491
 Egyed Ákos 412, 444, 495
 Egyed Péter 497
 Einstein, Albert 187
 Elek Artúr 57
 Elekes Lajos 362, 363, 370, 372, 375, 376, 382, 384, 392, 395, 399, 410, 431, 455, 456, 458–460, 471, 491

Elton, Geoffrey R. Sir 196, 197, 241
 Ember Győző 255, 321, 369, 370, 372, 375, 407, 410, 434, 458, 471–473, 491, 575
 Emich Gusztáv 155
 Endre, király *lásd* András
 Endrődi Sándor 61, 606
 Engel Dávid *lásd* Angyal Dávid
 Engel János Keresztély 43, 78, 84
 Engel Pál 400, 425, 476–478, 590, 604
 Engels, Friedrich 64, 149, 170, 209, 261, 262, 285, 380, 392, 418, 457, 459, 466, 551
 Eötvös József, báró 80, 86, 87, 91, 96, 103, 105, 106, 113, 117, 135, 150, 297, 313, 315, 366, 439, 480, 600, 601
 Eötvös Loránd, báró 408
 Erdei Ferenc 333, 444, 499, 581, 593
 Erdélyi István 501
 Erdélyi László 110, 113, 117, 252, 254, 268, 276–279, 500
 Érdy (Luczenbacher) János 90, 96, 106
 Erényi Tibor 371, 387, 406, 445, 575, 593, 598
 Erikson, Erik H. 173
 Erős Vilmos 12, 297, 325, 494, 497, 499, 501, 584, 590, 599, 602, 603
 Erzsébet, Wittelsbach, magyar királyné 246
 Esterházy Antal, gróf 128, 129
 Esterházy Miklós, gróf 43, 581, 600
 Esze Tamás 352, 384
 Euszebiosz, Kaiszareiai 16, 520
 Evans, Richard John 242, 497

 F. Majlát Augusztá 351
 Farkas András 33
 Farkas Gyöngyi 491
 Farkas Gyula 314
 Farkas István 262
 Farkas Mihály 357
 Farkas Vladimir 357
 Fáy Béla 599

- Fazekas Erzsébet *lásd* Geróné Fazekas Erzsébet
 Febvre, Lucien 219, 221–227, 259
 Féja Géza 605
 Fejér György 81, 92, 95, 587
 Fejér Pál *lásd* Vasvári Pál
 Fejérpataky László 109, 114–116, 156, 163, 164, 252–254, 268, 279, 282, 316, 323, 329, 330, 576–578, 580, 601
 Fejtő Ferenc 413
 Fekete István 398
 Fekete Sándor 88, 495
 Félegyházy József 547
 Fendler József 61
 Fényes Elek 108–110, 165, 252
 Fényes Samu 262
 Fenyő István 586, 601
 Ferch Magda 502, 589
 Ferdinánd, I. Habsburg, magyar király 39, 100, 138, 143, 273, 339, 353
 Ferdinánd, V. Habsburg-Lotaringiai, magyar király 585
 Ferenc, I., Habsburg-Lotaringiai, magyar király 42, 162
 Ferenc József, I., Habsburg-Lotaringiai, magyar király 106, 163, 246, 585, 605
 Ferenczy 123
 Ferge Zsuzsa 450
 Ferguson, Niall 240
 Fessler Ignác Aurél 78, 84, 126
 Finlay, Robert 238
 Fischer Ferenc 409
 Fischer, Fritz 206, 207, 240
 Fischer, Holger 501
 Flegler, Alexander 11, 492, 587, 601
 Flegler Sándor *lásd* Flegler, Alexander
 Fletcher, Christian 236
 Fleury, Michel 171, 432
 Fodor Ferenc 342
 Fogel, Robert William 170, 230
 Fontanini Krisztina 497
 Fóris Ferenc, otrokocsi 41
 Foucault, Michel 231, 232, 236, 498
 Fouillée, Alfred 205
 Fraknói (Frankl) Vilmos 101, 109–112, 117, 118, 122, 123, 127, 130–132, 145, 146, 150, 153, 155–158, 160, 164, 248, 252, 254, 263, 268, 269, 272, 273, 282, 324, 454, 455, 495, 496, 546, 579, 580, 586
 France, Anatole (François-Anatole Thi-bault) 279
 Frank, Walter 202, 345
 Frankel Leó 387, 391
 Frankl Sándor 579
 Frankl Vilmos *lásd* Fraknói Vilmos
 Fráter György, Utyeszenics–Martinuzzi 43, 273, 303, 460, 586
 Fráter Jánosné 492
 Freeman, Edward Augustus 75, 114, 266
 Freising(en)i Ottó 85, 314, 520
 Freud, Sigmund 173, 231
 Freyer, Hans 333, 544
 Frigyes, II., Hohenzollern, Nagy, porosz király 48, 200
 Froissart, Jean 18
 Fromm, Eric 191
 Fröhlich Róbert 156
 Fukuyama, Francis 186
 Furet, François 227
 Fustel de Coulanges, Numa Denis 67, 68, 174, 222
 Fügedi Erik 327, 386, 425, 432, 590
 Fülöp, II., Habsburg, spanyol király 220, 224, 225
 Für Lajos 337, 409, 499, 599
 G. Fazekas Erzsébet *lásd* Geróné Fazekas Erzsébet
 Gable, Clark 236
 Galántai József 474
 Gallus Sándor 308
 Galtung, Johan 492
 Gandhi, Mahátma (Mohandász Karam-csand Gandhi) 173
 Garai Miklós 301
 Garcia, Patrick 223, 491
 Gárdonyi Albert 287

- Garibaldi, Giuseppe 109
 Gatterer, Johann Christoph 28, 43, 52, 81
 Geertz, Clifford 238
 Genovese, Eugene 218
 Geréb József 165
 Gerevich Tibor 288, 290, 313, 314
 Gergely András 408, 440, 472, 601
 Gergely Jenő 401, 499
 Gerics József 577
 Geringer, Karl von, báró 92
 Gerő András 492
 Gerő Ernő 370
 Geróné Fazekas Erzsébet 357, 370, 374, 377, 397
 Gersei Pethő Gergely *lásd* Pethő Gergely
 Gervinus, Georg Gottfried 524
 Gévay Antal 82
 Géza, Árpád-házi, magyar fejedelem 31, 349, 391, 424
 Géza, II., Árpád-házi, magyar király 577
 Gibbon, Edward 27, 42, 70, 82, 136, 233, 517
 Gibson, Mel 236
 Giesswein Sándor 262
 Ginzburg, Carlo 237
 Gioberti, Vincenzo 139
 Glatz Ferenc 12, 315, 317, 330, 361, 399, 401, 402, 411, 455, 456, 458, 471, 476, 483, 492, 495, 499, 501–503, 575, 577, 581, 583, 584, 589, 598, 602, 604
 Gobineau, Joseph Arthur de, gróf 62
 Goethe, Johann Wolfgang von 48
 Goldziher Ignác 109, 110, 114, 116, 165, 252
 Gombocz Zoltán 588
 Gosztonyi Péter 413, 450, 502
 Gömbös Gyula 295, 366, 475, 583
 Görgey Artúr 102, 162, 268, 304, 311, 368, 372, 382, 385, 480, 548, 588
 Görres, Johann Joseph von 520
 Gradwohl, Paul 503
 Gragger Róbert 248
 Gramsci, Antonio 191, 218, 231
 Granasztói György 400, 425, 487, 492
 Green, John Richard 266
 Grimm, Jacob 93
 Grünwald Béla 545
 Guerre, Martin 238, 498
 Guicciardini, Francesco 17
 Guizot, François 126, 139
 Gulyás Pál 578
 Gunst Péter 11, 12, 115, 141, 146, 402, 454, 492, 495, 499, 592, 595
 Gurevics, Aron J. 214, 456
 Gyalókey Jenő 247
 Gyáni Gábor 229, 409, 492, 497, 502, 604
 Gyárfás István 89, 108, 110, 252
 Gyarmathi Sámuel 41, 42
 Gyarmati György 409
 Gyomlay Gyula 165, 268
 Gyömrei Sándor 499
 Györffy György 256, 386, 394, 399, 423, 424, 473, 604
 Györffy Sándor 370, 371, 380, 389
 György, III., Hannover-házi, angol király 173
 György Aladár 61
 György barát *lásd* Fráter György
 György Endre 61
 Gyulai Pál 91, 104, 122, 129, 135
 Gyurgyák János 169, 492
 H. Balázs Éva 256, 257, 327, 408, 410, 439, 458, 463, 590
 Habermas, Jürgen 191, 207, 209
 Hadrovics László 386
 Hahn István 452
 Hajdu Lajos 439
 Hajdú Péter 381, 422
 Hajdu Tibor 387, 389, 400, 406, 445, 446, 465, 474, 475
 Hajnal István 12, 254, 256, 293, 310, 321–323, 329–333, 337, 346, 359, 372, 373, 375, 394, 399, 411, 431, 438, 455, 484, 499, 500, 543, 548, 577, 580, 581, 591, 592

Hajnóczy József 439
 Halász Ferenc 499
 Halász Gábor 601
 Halay Tibor 450
 Halbwachs, Maurice 172, 222, 223, 234
 Hammond, Barbara 170, 211
 Hammond, John L. 170, 211
 Hampel József 109–111, 114, 115, 252, 254, 495
 Hanák Gábor 502
 Hanák Katalin 582
 Hanák Péter 358, 363, 364, 368–370, 372–374, 392, 395, 399, 400, 402, 403, 410, 421, 432, 441–444, 448, 465, 468, 469, 471, 474, 502, 582, 583, 598, 604
 Harmatta János 381, 452
 Hársfalvi Péter 409
 Hatvani Mihály (álnév) *lásd* Horváth Mihály
 Hatvany Lajos 499
 Hauer Ferenc 494, 587
 Hausner Gábor 606
 Hazai György 495
 Heckenast Gusztáv 370, 384, 390, 391, 399, 435, 436, 458, 461, 462, 467
 Heeren, Arnold Hermann Ludwig 28, 52, 82, 84
 Hegedűs András 419, 451
 Hegedűs B. András 502
 Hegedűs Géza 367
 Hegedűs Pál 75
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 29, 30, 49, 52–55, 59, 63, 70, 72, 78, 87, 139, 142, 183, 186, 212, 231–233, 293, 520
 Hegyi Klára 401
 Heidegger, Martin 180, 207
 Hekler Antal 248, 254
 Heller Ágnes 419, 492, 583
 Heltai (Helth) Gáspár 33–35, 494
 Hempel, Carl Gustav 192, 193
 Henrik, VIII., Tudor, angol király 197
 Henry, Louis 171, 432
 Henszlmann Imre 80, 89, 97, 103, 106, 108–111, 252
 Hentaller Lajos 268
 Herczeg Ferenc 287
 Herczeg Gyula 17
 Herder, Johann Gottfried 29, 46, 47, 49, 52, 53, 59, 78, 233, 293, 520
 Hernádi László Mihály 499
 Heródes, zsidó király 79
 Hérodotosz 452, 520
 Herzog, Franz *lásd* Herczeg Ferenc
 Hevenesi Gábor, kishevesi 32, 37–39, 42, 81
 Hidas Zoltán 57
 Hill, Christopher 216
 Himmler, Heinrich 173
 Hintze, Otto 201, 207
 Hitler, Adolf 173, 180, 191, 201, 202, 206, 224, 382
 Hobsbawm, Eric 216, 217, 241, 242, 497
 Hodinka Antal 110, 113
 Hoffmann Tamás 599
 Hoitsy Pál 140
 Holborn, Hajo 203
 Holub József 305, 375
 Hóman Bálint 11, 12, 32, 78, 126, 164, 253–255, 257, 270, 278, 282, 287–290, 293, 299–302, 305, 307–312, 315, 320–322, 325, 326, 328, 350, 357, 359, 363, 379, 455, 457, 459, 492, 536, 538, 541, 542, 546, 578, 583, 584, 591, 596, 601, 602
 Hóman Bálint, ifj. 584
 Homérosz 23, 79, 507, 519
 Hopkins, Anthony Sir 236
 Hopp Lajos 435
 Hoppál Mihály 495
 Horányi Ferenc Elek 587
 Horea (Vasile Ursu Nicola) 367, 391
 Horkheimer, Max 191
 Horn Gyula 481
 Hornyánszky Gyula 308
 Horthy Miklós 337, 338, 347, 382, 388, 389, 391, 446, 597

Horvát Árpád 108–111, 114, 116, 252, 577
 Horvát István 79–83, 85, 87, 108, 116, 600
 Horváth János 30, 601
 Horváth Jenő 254, 266
 Horváth László Béla 584
 Horváth Mihály 80, 83–89, 91, 92, 96, 98–106, 108–111, 117–119, 121, 122, 126–128, 131, 142, 150, 153, 155, 252, 275, 288, 290, 305, 338, 372, 391, 454, 455, 495, 496, 510, 544, 547, 585, 586
 Horváth Pál 500
 Horváti János 301
 Hovanyecz László 604
 Hóvári János 604
 Hölvényi György 596
 Hughes-Warrington, Marnie 492
 Hugo, Victor 51
 Huizinga, Johan 172, 204
 Humboldt, Alexander von, báró 126
 Humboldt, Wilhelm von, báró 53, 58, 126, 138, 231
 Hume, David 24, 25, 27, 42, 233
 Hunfalvy (Hunsdorfer) János 118
 Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál 98, 118, 154
 Hunsdorfer János *lásd* Hunfalvy János
 Hunsdorfer Paul *lásd* Hunfalvy Pál
 Hunt, Lynn 491, 498
 Huntington, Samuel P. 186
 Hunyadi János 264, 352, 353, 382, 384, 391, 459, 460
 Hunyadi Mátyás *lásd* Mátyás, I., Hunyadi
 Husz János 34
 Huszár István 405
 Huszár Tibor 362, 412, 497, 502, 581
 I. Tóth Zoltán 256, 375, 376, 385, 394, 399, 501
 Iancu, Avram 151
 Iggers, Georg G. 492, 495, 497
 Illa Bálint 328
 Illés József 547
 Imre, Árpád-házi Szent, herceg 596
 Imrédy Béla, vitéz 583
 Imreh István 333, 412, 438, 501
 Inayatullah, Sohail 492
 Incze Miklós 388, 392, 448, 495
 Ipolyi (Stummer) Arnold 89, 93, 94, 97, 103, 104, 106, 108–112, 117, 118, 122, 126–128, 135, 151, 153, 155, 252, 267, 495, 496, 518, 580
 Irving, David 242, 243
 Isidorus, Sevillai 16
 Istóczy Győző 550
 István, I., Árpád-házi Szent, magyar király 34, 39, 99, 100, 129, 155, 159, 163, 272, 278, 282, 283, 294, 301, 303, 307, 312, 315, 316, 328, 338, 340, 342, 344, 349, 360, 364, 367, 391, 424, 426, 459, 523, 546, 579, 584, 587, 596, 604
 István, II., Árpád-házi, magyar király 578
 István, V., Árpád-házi, magyar király 590
 Istvánffy Miklós 35, 36, 494, 519
 Istványi Géza 321, 323, 332, 499
 Iván, IV., Rettegett, orosz cár 213, 386
 Iványi-Grünwald Béla, ifj. 309, 310
 Izabella, Jagelló, magyar királyné 91
 Izidor, Sevillai Szent *lásd* Isidorus, Sevillai
 Izsépy Edit 499
 Jablonkay Gábor 495
 Jablonowsky Piroška 33
 Jacob, Margaret 491
 Jakab, II., Stuart, angol király 49
 Jakab Elek 108–111, 123
 Jakab Sándor 451
 Jakó Zsigmond 256, 327, 337, 412, 484, 502, 590
 Janits Iván *lásd* Borsa Iván
 Jankó Annamária 491
 János, I., Szapolyai, magyar király 34, 43, 100, 138, 143, 271, 273, 283, 303, 339, 428, 429
 János Zsigmond, Szapolyai, erdélyi fejedelem 343

Jánossy Dénes 359, 371, 372
 Janssen, Johannes 519
 Jászay Pál 82, 83, 85, 92
 Jászi Oszkár 254, 261–263, 325, 444, 495, 534, 583
 Jaurès, Jean 65
 Jefferson, Thomas 173
 Jenkins, Keith 233, 497
 Jeszenszky Erik (álnév) *lásd* Molnár Erik
 Jézus 21, 291
 Johnson, Lyndon B. 183
 Jókai Mór 129, 163, 313
 Jónás János 62
 Joó Tibor 255, 293, 311, 312, 497
 Jósika Miklós, báró 90, 91
 József, I., Habsburg, magyar király 161, 479
 József, II., Habsburg-Lotaringiai, magyar király 40, 42, 142, 144, 145, 162, 164, 317, 339, 340, 354, 432, 437, 439, 463, 590, 591
 József nádor, Habsburg-Lotaringiai, főherceg 317, 324, 576, 577
 József Attila 408
 Juhász Anikó 492
 Juhász Gyula 400, 402, 421, 447
 Juhász Lajos 577
 Julius Caesar *lásd* Caesar, Caius Julius
 Juma, Caestous 244
 Justh Gyula 550
 Kádár (Csermanek) János 414, 419, 443, 450
 Kahrstedt, Ulrich 308
 Kákossy László 453
 Káldy-Nagy Gyula 432
 Kállay Miklós 583
 Kálmán, Árpád-házi, Könyves, magyar király 133, 578
 Kálmán Endre 405
 Kalmár György 41
 Kaprinai István 38, 81
 Karácsony Sándor 313
 Karácsonyi Béla 370, 390, 391
 Karády Viktor 413
 Károly, I., Anjou, magyar király *lásd* Károly Róbert
 Károly, I., Karoling, Nagy, frank uralkodó 21, 29, 272, 517
 Károly, III., Habsburg, magyar király 162, 591
 Károly Róbert, I., Anjou, magyar király 100, 272, 299, 301, 302, 391, 477, 584
 Károlyi Árpád 109, 110, 113, 114, 135, 147, 156, 249, 251, 252, 281, 289, 499, 581
 Károlyi Gáspár 33
 Károlyi Mihály, gróf 340, 344, 367, 391, 400, 446, 534, 550
 Károlyi Sándor, gróf 97, 129, 161, 303, 372, 382, 435, 436, 479, 548, 600
 Karsai Elek 388, 446, 447
 Katona István 40, 44, 78, 79, 494, 586, 587
 Katona József 313
 Katus László 107, 400, 430, 431, 443, 456, 465, 473, 474
 Kazinczy Ferenc 81, 313
 Kecskeméti Károly 413
 Kehr, Eckart 201
 Kelemen János 497
 Keleti Károly 108–110, 252
 Kemény G. Gábor (Krausz Gusztáv) 367, 394, 444
 Kemény János, erdélyi fejedelem 97, 600
 Kemény Zsigmond, báró 91, 135, 313
 Kende Péter 413
 Kennedy, John Fitzgerald 183
 Kennedy, Paul 174
 Kepes Ernő 498
 Kerecsényi Dezső 314
 Kerekes Ferenc 513
 Kerékgyártó Árpád 108–111, 114
 Kerékgyártó Béla 581
 Kerényi Károly 255, 256, 307, 308, 371, 375, 413, 451, 452
 Keresztury Dezső 314, 376
 Kertész Dániel 605
 Keyserling, Hermann, gróf 205

Kézai Simon 152, 157, 291, 302, 316, 577, 603
 Király Béla 414
 Király István 419–421, 583
 Kis János 419
 Kis Péter 578
 Kisantal Tamás 169, 233, 492, 498
 Kiss András 412, 502
 Kiss István, rugonfalvi *lásd* Rugonfalvi Kiss István
 Kiss János 81
 Klaniczay Tibor 382, 383, 435, 461
 Klebelsberg Kunó, gróf 247, 248, 250, 251, 258, 317, 377, 475, 501, 533
 Klein, Ernst 126
 Klinger András 411
 Kloska (Ion Oargă) 367, 391
 Knauz Nándor 109–111, 122
 Kniesz István 381
 Kocka, Jürgen 219, 237, 243, 456
 Kodály Zoltán 314, 601
 Kohn Béla *lásd* Kun Béla
 Kolko, Gabriel 218
 Kolosi Tamás 450
 Kollár Ádám Ferenc 42, 43, 82, 84
 Kollonich László, gróf 586, 587
 Kollonich Lipót, gróf 37, 251, 462
 Komjáthy Miklós 484
 Komoróczy Géza 400, 486, 604
 Komoróczy György 318
 Konrad, Nyikolaj 498
 Konstantin, I., Nagy, római császár 18
 Konstantin, VII., Bíborbanszületett, bizánci császár 159, 423
 Kónyi Manó 156
 Kopácsi Sándor 575
 Kornemann, Ernst 308
 Kornfeld Móric, báró 259
 Kornis Gyula 261, 285–287, 289, 290, 292, 359, 495
 Kós (Kosch) Károly 248
 Kósa László 438, 444
 Kosáry Domokos 39, 42, 256, 257, 259, 311, 359, 362–364, 372–375, 385, 394–397, 399, 404, 411, 428, 437, 438, 442, 471–473, 476, 477, 479–482, 484, 492, 494, 502, 503, 562, 575, 587, 589, 596, 598, 603
 Kosch Károly *lásd* Kós Károly
 Koselleck, Reinhart 208, 456
 Kossuth Ferenc 129
 Kossuth Lajos 102, 103, 144, 150, 151, 162, 251, 262, 263, 268, 274, 275, 280, 281, 305, 311, 324, 328, 330, 336, 340, 350–352, 354, 359, 366–369, 378, 382–385, 394, 396, 400, 408, 439–442, 464, 467, 468, 474, 479, 480, 491, 546, 552, 553, 581, 585, 588, 602
 Koszta László 500, 504
 Kovách Géza 151
 Kovachich Márton György 535
 Kovács András 412
 Kovács Endre 455, 456, 471–473, 498
 Kovács Gábor 581
 Kovács János *lásd* Szántó Kovács János
 Kovács Kiss Gyöngy 492
 Kovács Sándor Iván 606
 Kováts Zoltán 432
 Kovrig Bence *lásd* Kovrig, Bennett
 Kovrig, Bennett (Bence) 414
 Kőhalmi Katalin *lásd* U. Kőhalmi Katalin
 Kölcsy Ferenc 80, 440, 600
 Köpeczi Béla 383, 390, 421, 435–437
 Kőrösi Csoma Sándor 98
 Kőrösi József 412
 Kövér György 409
 Krausz Gusztáv *lásd* Kemény G. Gábor
 Krausz Tamás 409, 498
 Krenner Miklós 164
 Kristó Gyula 12, 400, 409, 426, 473, 488, 494, 504, 580, 590
 Kristóffy József 265
 Kriston Pál 492
 Kubinyi Ágoston 89, 90
 Kubinyi András 425
 Kubinyi Ferenc 97, 120
 Kuczynski, Jürgen 214
 Kula, Witold 214, 456
 Kulcsár Margit 494

Kulcsár Péter 31, 32, 494
 Kulin Ferenc 496
 Kumorovitz L. Bernát 375
 Kun (Kohn) Béla 269, 388, 391, 446
 Kurszán, magyar kündü 423
 Kuznets, Simon 169, 443
 Kuzsinszky Béla 156
 L. Nagy Zsuzsa 400, 447, 475, 598
 Labrousse, C. Ernest 211, 222, 225, 227
 Lackó Miklós 390, 402, 403, 406, 420, 431, 448, 465, 469, 470, 500, 590, 593, 602
 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 520
 Laczkó Sándor 491, 494
 Laczkovics János 391
 Lajos, I., Anjou, Nagy, magyar király 31, 34, 86, 88, 100, 120, 270, 301, 302, 320, 459, 477
 Lajos, II., Jagelló, magyar király 579
 Lajos, XIV., Bourbon, francia király 21, 26, 27, 42
 Lajos, XVI., Bourbon, francia király 50
 Lajos Fülöp, Bourbon, francia király 47
 Lajtai L. László 68, 495
 Lakatos László 333, 500, 581
 Lakó György 381, 494
 Lakos János 492
 Lamartine, Alphonse de 126
 Lamprecht, Karl 198, 199, 201, 204, 207, 221, 260, 261, 266, 285, 329, 411, 498, 542, 580
 Láncki András 500
 Láncki (Lazarsfeld) Gyula 109, 110, 116, 135–140, 144, 145, 150, 252, 254, 274, 289, 576
 Landler Jenő 391
 Láng Lajos 61
 Langlois, Charles Victor 75, 76
 Laplace, Pierre-Simon de 514
 Lardreau, Guy 242, 497
 Laslett, Peter 171
 László, I., Árpád-házi, Szent, magyar király 34, 100, 272, 346, 391, 584, 596

László, IV., Árpád-házi, Kun, magyar király 144, 272
 László Gyula 256, 381, 399, 408, 422, 423, 477
 Lázár György 602
 Lázár István 412
 Lázár Vilmos 366
 Lazarsfeld Gyula *lásd* Láncki Gyula
 Le Goff, Jacques 226, 498
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 227, 228, 237
 Lecomte, Hippolyte 520
 Lederer Emma 11, 255, 365, 370, 372, 375, 380, 387, 399, 454–456, 458–460, 471, 492, 496, 577, 592, 603
 Lefebvre, Georges 210, 211, 219
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 20, 21
 Leiningen-Westerburg Károly, gróf 268, 591
 Léka János 42, 494
 Lemon, M. C. 492
 Lenin, Vlagyimir Iljics 65, 213, 378, 387, 392, 417, 443, 466, 551, 575
 Lenski, Gerhart Emmanuel 186
 Lepetit, Bernard 229
 Leroy, Julien David 520
 Levedi, magyar fejedelem 426
 Lévi-Strauss, Claude 195, 231, 456
 Lett Miklós 389, 501
 Ligeti Lajos 502
 Lipót, I., Habsburg, magyar király 137, 139, 149, 161, 548
 Lipót, II., Habsburg-Lotaringiai, magyar király 162
 Lipson, Ephraim 168
 Lipták Pál 381
 Liptai Ervin 406
 Lischerong Gáspár 596
 Litván György 261, 262, 404, 421, 446, 500
 Livius, Titus 54, 519, 531
 Losontzi István 42
 Loyolai Ignác, Szent 55
 Luczenbacher János *lásd* Érdy János
 Ludassy Mária 26

Lukács György 191, 363, 371, 419
 Lukács János *lásd* Lukacs, John
 Lukacs, John (János) 414
 Lukács Lajos 387, 390–392
 Lukácsi Béla 575
 Lukinich Imre 90, 95, 120, 254, 259, 320, 321, 375, 493, 496
 Luther, Márton (Martin) 18, 19, 33, 48, 173, 200, 220
 Lyotard, Jean-François 231
 Mabillon, Jean 20–22, 46, 52
 Macaulay, Thomas Babington 48–50, 55, 70, 94, 126, 136, 167, 182, 266, 517, 518
 Machiavelli, Niccolò 17, 37, 54, 134, 200, 201, 203, 234
 Madarász László 391
 Madariaga, Salvador de 205
 Madzsar Imre 253, 260, 282, 323
 Maecenas 509
 Magyary Zoltán 500
 Majlát Augusztina *lásd* F. Majlát Augusztina
 Majlát Jolán 333
 Makk Ferenc 409, 488
 Makkai László 256, 337, 374, 399, 402, 403, 411, 421, 429–431, 456, 458, 461, 463, 471, 473, 502
 Makkai Sándor 256
 Maksay Ferenc 425, 590
 Málnási (Metzl) Ödön 255, 256, 337–343, 357
 Mályusz Elemér 11, 12, 255, 256, 288, 292, 293, 306, 307, 319–330, 333–335, 343, 344, 357, 375, 379, 385, 394, 399, 404, 408, 410, 425, 426, 438, 455, 471, 484, 499, 500, 538, 543, 584, 589, 590, 598, 602
 Mandrou, Robert 227, 403
 Mann, Golo 177, 203
 Mann Miklós 164, 496
 Mann, Thomas 203
 Marcuse, Herbert 191
 Marczali (Morgenstern) Henrik 11, 87, 109, 110, 113–116, 118, 120, 135,

140–145, 150, 154, 156–159, 162, 164, 165, 252–254, 262, 268, 269, 272, 279, 282, 284, 289, 299, 307, 316, 323, 326, 454, 455, 495, 496, 500, 529, 533, 576, 586, 591, 592, 601
 Marczali Póli 496, 592
 Marczewski, Jan 456
 Marès, Antoine 501
 Mária, Anjou, magyar királynő 120
 Mária, Szűz 461
 Mária Terézia, Habsburg, magyar királynő 42, 43, 120, 142, 144, 150, 162, 276, 339, 354, 437, 462, 548, 579, 591, 595
 Márki Sándor 109, 110, 113, 116, 120, 135, 150, 151, 156, 158, 162–164, 252, 254, 263, 266, 267, 275, 279, 282, 290, 316, 372, 391, 454, 496, 545, 586, 605
 Markó Árpád 253, 375
 Márkus István 581
 Márkus László 475, 500
 Márkus Miklós 61
 Martinkó András 601
 Martinovics Ignác 131, 151, 162, 263, 313, 324, 354, 367, 382, 391, 439, 463, 464, 546, 548, 579, 580
 Martinuzzi Fráter György *lásd* Fráter György
 Marwick, Arthur 242, 493
 Marx, Karl 63, 64, 66, 126, 143, 170, 192, 195, 209, 211, 213, 231, 232, 261, 262, 285, 350, 392, 417, 418, 456, 457, 466, 494, 551
 Massaro, Francesco 160
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 30–34, 37, 86, 92, 100, 146, 147, 155, 160, 271, 300, 301, 316, 317, 338, 340, 353, 367, 379, 382, 391, 460, 478, 522, 579, 584
 Mazsu János 598
 Mednyánszky Alajos báró 89
 Meinecke, Friedrich 172, 180, 199–204, 206, 283, 290

- Melanchton, Philipp 19, 33
 Menocchio (Domenico Scandella) 237
 Mérei Ferenc 363
 Mérei Gyula 256, 362, 368, 370, 372, 375, 399, 409, 454, 456, 458, 463, 464, 471, 472, 602
 Mérey Klára *lásd* T. Mérey Klára
 Metzl Ödön *lásd* Málnási Ödön
 Metternich, Klemens Wenzel von, herceg 548, 575
 Mezei Barna 500
 Mezei Márta 494
 Michelet, Jules 49, 50, 66, 87, 126, 232, 233
 Mihancsik Zsófia 583
 Mika Sándor 114, 116, 165, 253, 279, 316, 576, 601
 Mikes Kelemen 435
 Mikó Imre, gróf 89, 95, 105, 106, 108, 110, 118, 252, 288, 490, 495, 507
 Miksa, II., Wittelsbach, bajor király 56
 Mill, John Stuart 60, 132, 513, 520
 Milton, John 216
 Mindszenty (Péhm) József 386
 Miskolczy Ambrus 408, 472, 502
 Miskolczy Gyula 249, 255, 321, 371, 496, 499
 Mócsy András 421, 453
 Mód (Oszkó) Aladár 256, 347, 348, 352–355, 358, 365, 369, 370, 372, 374, 380–385, 389, 391, 395, 399, 408, 415, 417, 420, 445, 458, 499
 Mohamed próféta 48
 Molnár Aladár 592
 Molnár Erik 255, 256, 347–350, 352, 358, 363–365, 370, 372–375, 379–382, 391, 394, 395, 397, 399, 401, 403, 410, 415–420, 422, 427, 433, 434, 457–460, 465–467, 471, 500, 502, 551, 557, 558, 561, 592, 593, 603
 Molnár János 450
 Molnár Mátyás 436
 Molnár Miklós 450
 Molnár René 592
 Mommsen, Theodor 69, 70, 113, 136, 167, 203, 265, 266, 308, 517, 591
 Mommsen, Wilhelm 203
 Monod, Gabriel 67, 68, 113, 174, 591
 Montesquieu, Charles Louis Secondat de, báró 24, 25, 28, 59, 88, 225
 Moravcsik Gyula 254, 285, 374, 375, 381, 399, 423
 Morazé, Charles 178
 More, Thomas *lásd* Morus Tamás
 Morgenstern Henrik *lásd* Marczali Henrik
 Morgenstern Mihály 591
 Móricz Zsigmond 313
 Morus (Szent) Tamás 18, 200, 201
 Munslow, Alun 493, 498
 Muratori, Ludovico Antonio 20
 Mussolini, Benito 191
 Mügelin Henrik 577
 Müller János 42
 Müller, Karl Alexander von 202
 N. Pál József 502, 593
 Nádasdy Tamás, báró 318
 Nagy Balázs 396, 502
 Nagy Géza 156
 Nagy Gyula 122, 125
 Nagy Imre, miniszterelnök 395–397, 450, 451
 Nagy Imre, történész 108, 110, 117
 Nagy Iván 89, 98, 103, 108, 110, 111, 120, 252
 Nagy József 495
 Nagy László 433, 434, 502
 Nagy Miklós 500
 Nagy Péter Tibor 584
 Nagy Zsuzsa *lásd* L. Nagy Zsuzsa
 Namier, Lewis Bernstein Sir 173
 Napkirály *lásd* Lajos, XIV.
 Napóleon, I., (Bonaparte Napóleon) francia császár 29, 48, 51, 79, 199, 309, 386, 518, 588
 Navarrai Margit 220
 Nemes Dezső 357, 358, 369, 370, 372, 387, 388, 390, 396, 399, 405, 406, 418, 445, 446, 448, 465, 469, 471, 482
 Nemeskürty István 427–429, 447
 Németh Gyula 288, 291, 292
 Németh László 307, 313, 333, 398, 602
 Németh Miklós 476
 Névtelen (jegyző), krónikaíró *lásd* Anonymus
 Newton, Isaac Sir 183
 Nicola, Vasile Ursu *lásd* Horia
 Niebuhr, Barthold Georg 53, 54, 68, 70, 167, 520
 Niederhauser Emil 374, 400, 402, 409, 429–431, 454, 471, 583, 598
 Nietzsche, Friedrich Wilhelm 74, 76, 188, 231, 232, 495
 Nixon, Richard Milhous 173
 Nógrády László 493
 Noiriél, Gérard 498
 Nolte, Ernst 207, 228
 Nora, Pierre 235
 North, Douglass Cecil 170
 Novotnik Ádám 586
 Nyáry Albert, báró 122
 Nyíri Kristóf 581
 Nyulásziné Straub Éva 493
 Oargă, Ion *lásd* Kloska
 Oborni Teréz 494
 Ocskay László 128–130, 137, 605
 Okolicsányi Pál 129
 Oláh Miklós 32
 Orbán Balázs 108–110, 252
 Orbán Sándor 450
 Orbán Viktor 484
 Oros, pannonthalmi apát 277
 Orosius, Paulus 520
 Ormos Mária 400, 447, 448, 481, 493, 502, 589
 Orosz István 400, 409, 599
 Orosz Nándor 405
 Orseoló Péter, magyar király 272
 Ortega y Gasset, José 187, 188, 204, 205, 311
 Ortutay Gyula 259, 367, 370, 372, 376
 Ortway Tivadar 605
 Oszkó Aladár *lásd* Mód Aladár
 Oszkó Gyula 358
 Otrokocsi Főris Ferenc *lásd* Főris Ferenc, otrokocsi
 Otta István 406
 Óváry (Altstädter) Lipót 109, 110
 Ö. Kovács József 491, 495, 498
 Óze Sándor 493
 Pach Zsigmond Pál 358, 364, 368, 370, 372–374, 380, 383, 384, 387, 392, 395, 397, 399, 401, 404, 409, 410, 415, 417, 420, 430–433, 454, 457, 458, 471, 472, 493, 502, 503, 556, 593–595, 598, 602
 Paikert Alajos 147, 148
 Paintner Mihály 596
 Paksa Rudolf 496, 500, 584, 603
 Pál, Szent 79
 Pál József *lásd* N. Pál József
 Pál Lajos 85, 496, 586
 Palasik Mária 575
 Pálfi István (álnév) *lásd* Molnár Erik
 Pálffy János, gróf 137, 337, 372, 479, 548
 Pálffy Miklós, gróf 591
 Pamlényi Ervin 86, 388, 397, 399, 402, 403, 410, 420, 454, 471, 493, 586, 593, 601
 Pankratova, Anna Mihajlovna 214, 386, 389, 390, 498
 Papp István 590
 Parkman, Francis 50
 Pastor (Pásztor), Peter 414
 Pásztor Péter *lásd* Pastor, Peter
 Pauler Gyula 109–111, 122, 124, 125, 132–136, 138–140, 144, 145, 151–153, 252, 254, 268, 269, 278, 289, 302, 454, 484
 Pauler Tivadar 132
 Paulinyi Oszkár 430, 433
 Pázmány Péter 43, 130, 131, 146, 164, 246, 461, 467, 579

Péhm József *lásd* Mindszenty József
 Pelyach István 504
 Periklész 27
 Perjés Géza 428, 435
 Pertz, Georg Heinrich 69, 126, 519
 Pesty Frigyes 89, 95, 103, 104, 108, 110, 111, 117, 118, 121, 123, 151, 165, 252
 Péter, magyar király *lásd* Orseoló Péter
 Péter, I., Romanov, Nagy, orosz cár 27, 213, 380
 Péter Katalin 400, 435
 Péter László 413
 Pethő Gergely, gersei 36, 37, 44
 Pethő Sándor 602
 Pető Andrea 237
 Pető Iván 422, 449, 451
 Petőfi (Petrovics) Sándor 93, 150, 263, 313, 316, 351, 352, 354, 369, 382, 385, 391, 464
 Petrarca, Francesco 17
 Petrovics Frigyes 81, 82
 Petrovics Sándor *lásd* Petőfi Sándor
 Peyer Károly 368, 389
 Pilch Jenő 247
 Pirenne, Henri 168, 169, 219, 221, 222, 225, 259
 Platón 179
 Plehanov, Georgij Valentyinovics 65, 66, 213
 Plutarkhosz 82
 Pocock, John G. A. 234
 Pók Attila 263, 500
 Pokrovskij, Mihail Nyikolajevics 213, 380
 Polgárkirály *lásd* Lajos Fülöp
 Ponori Thewrewk Aurél 112, 154
 Popper, Karl R. 193, 194, 498
 Pór Antal 109, 111, 156–160, 164, 272
 Pótó János 602
 Pozsgay Imre 481
 Pölöskei Ferenc 400, 408, 444, 445
 Pray György 39, 40, 42, 44, 78–80, 84, 85, 93, 108, 595, 596
 Prescott, William H. 50

Pritz Pál 401
 Prohászka Lajos 312, 313
 Pulszky Ferenc 108–111
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 51
 Pusztay János 494
 Quetelet, Lambert Adolphe Jacques 520
 R. Várkonyi Ágnes 11, 104, 374, 383, 386, 400, 402, 403, 419, 435, 436, 454, 465, 467, 471, 473, 495, 496, 580, 586, 601, 605
 Rabelais, François 220
 Rácz György 547
 Rácz István 409, 433, 438, 599
 Ráday Pál 435
 Rainer M. János 502
 Rajk László 352, 358
 Rajnai László 53
 Rákóczi Ferenc, II., fejedelem 43, 85, 100, 104, 128, 129, 136, 137, 144, 146, 151, 161, 263, 267, 274, 279–282, 290, 293, 299, 317, 339, 352–354, 366, 367, 378, 382, 383, 384, 391, 393, 416, 435–437, 462, 465, 467, 479, 552, 554, 600, 602, 605
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 434
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 280, 303, 553
 Rákosi Jenő 166
 Rákosi (Rosenfeld) Mátyás 342, 371, 378, 382, 383, 388, 389, 391, 450, 466, 470, 567
 Ramszesz, II., egyiptomi fáraó 453
 Ranke, Leopold von 53–59, 63, 64, 66–68, 70, 87, 99, 113, 126, 134, 135, 139, 141–143, 169, 173, 189, 196, 198, 199, 201, 202, 213, 222, 232, 233, 260, 266, 279, 284, 289, 295, 301, 520, 591
 Ránki György 387, 400–405, 409, 431, 432, 443, 446–449, 458, 465, 469, 471, 475, 498, 500, 502, 556, 593, 594, 596–598

Raphael, Lutz 493
 Ráth Károly 89, 94, 96, 103, 104, 106, 108–112, 117, 252
 Ratzel, Friedrich 220
 Ravasz László 314, 321
 Regino, prümi apát 85
 Reguly Antal 93, 98
 Renan, Ernest 114
 Renouvin, Pierre 174
 Repiczky János 96
 Réti László 370–372, 375, 389, 396
 Révai József 347, 350–352, 354, 357, 363, 365, 372, 380, 384, 385, 389, 391, 394, 397, 415, 420, 455, 464, 466
 Révay István, gróf 359, 371
 Révay Péter, báró 36, 37
 Revel, Jacques 229, 237, 498
 Révész Imre 287, 288, 375, 602
 Révész Mihály 366
 Révész T. Mihály 500
 Ribáry Ferenc 164
 Richárd, III., York-házi, angol király 18
 Rickert, Heinrich 72, 73
 Ricoeur, Paul 243
 Riedl Frigyes 605
 Ring Éva 342
 Ritter, Gerhard 200, 201, 206
 Robertson, William 27, 42, 82
 Robespierre, Maximilien de 50, 88, 151, 222
 Robinson, James Harvey 175, 346
 Robinson, Dave 495
 Rocher, Wilhelm 64
 Rogers, James E. Thorold 525
 Rombach 524
 Rómer Flóris 89, 92, 95, 103, 106, 108–111, 122, 127, 252, 496, 580
 Romsics Gergely 500
 Romsics Ignác 107, 493, 589
 Rónai András 502
 Rorty, Richard 231
 Rosenberg, Hans 203
 Rosenfeld Mátyás *lásd* Rákosi Mátyás
 Rostow, Walt Whitman 178, 183–185, 403, 443

Rosweyde, Herbert 19
 Rothfels, Hans 203
 Rotteck, Karl Wenzeslaus Rodeckher von 84
 Rottler Ferenc 127, 496, 500, 580
 Rousseau, Jean Jacques 25, 46, 48, 78, 87, 233
 Ruano-Borbalan, Jean-Claude 498
 Rudolf, II., Habsburg, magyar király 149
 Rudolf trónörökös, Habsburg-Lotaringiai, főherceg 585
 Rugonfalvi Kiss István 298, 299, 305
 S. Vincze Edit 445
 Ságvári Ágnes 406, 415
 Saint-Simon, Claude Henry de, gróf 58, 63
 Sajnovics János 41, 494
 Salamon, Árpád-házi, magyar király 596
 Salamon Ferenc 89, 95–97, 108, 110, 111, 114–116, 135, 136, 138, 145, 152, 153, 252, 269, 288, 289, 513
 Sallustius Crispus, Caius 519
 Salvianus 520
 Sándor, Nagy (III. Alexandrosz), makedón király 57
 Sándor Lipót, Habsburg-Lotaringiai, főherceg nádor 324, 590
 Sándor Pál 318, 387, 437, 500, 593
 Sándor Vilmos 387, 441
 Sárközi Zoltán 586
 Sarlós Márton 439
 Saussure, Ferdinand 194, 231
 Savigny, Friedrich Karl von 53–55, 126, 291
 Savoyai Jenő, herceg 38, 280, 281
 Scandella, Domenico *lásd* Menocchio
 Schama, Simon 239
 Schedel Ferenc *lásd* Toldy Ferenc
 Schieder, Theodor 207, 208, 456
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von 48
 Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich von 57, 520

- Schlesinger, Arthur M. id. 170
 Schlosser, Friedrich Christoph 50
 Schlözer, August Ludwig von 28, 41, 43, 45, 52, 84
 Schmoller, Gustav von 65, 221
 Schopenhauer, Arthur 143
 Schönherr Gyula 110, 113, 156–159, 164, 165, 254
 Schöpflin Aladár 605
 Schröck Ferenc *lásd* Somhegyi Ferenc
 Schvarcz Gyula 109–111, 116
 Schwandtner, Johann Georg von 41
 Schwartzner Márton 45, 78, 80, 81, 89, 108
 Scott, Joan Wallach 237, 241
 Scott, Kenneth 308
 Scott, Walter 51, 54
 Sebők Ferenc 580
 Sebők Marcell 498
 Sedgwick, Peter 491
 Seewann, Gerhard 503
 Seignobos, Charles 75, 76, 266
 Seligman, Edwin R. A. 212
 Seres István 606
 Sevillai Szent Izidor *lásd* Isidorus, Sevillai
 Shakespeare, William 49
 Sickel, Theodor von 113, 114, 519, 577
 Siklós András 465, 469
 Sim, Stuart 498
 Simiand, François 169, 211, 222, 224
 Simon Ferenc 491, 494
 Simon Péter 417
 Simonffy Emil 409
 Simonyi Ernő 97, 116
 Simor András 88
 Simor Dénes 598
 Sinkovics István 256, 258, 318, 384, 458, 460, 473, 494, 596, 599
 Sipos Levente 406
 Smith, Adam 28, 63
 Soboul, Albert 211
 Solymosi László 401
 Sombart, Werner 65
 Somhegyi (Schröck) Ferenc 114
 Somkuti Gabriella 580
 Somogyi Éva 399, 583
 Somogyi Ferenc 547
 Sonkoly Gábor 220, 497
 Soós István 323, 325, 326, 590, 602
 Sörös Pongrácz 276
 Spann, Othmar 296
 Spányik Glycér (Mihály) 83, 85
 Spargo, Tamsin 498
 Spencer, Herbert 62, 261
 Spengler, Oswald 178–183, 185, 199, 285
 Spira György 358, 368, 370, 373, 385, 386, 390, 391, 395, 399, 402, 440, 458, 463, 464, 467, 471, 474
 Spranger, Eduard 200, 205, 206, 293
 Srbik, Heinrich von 203
 Stedman Jones, Gareth 234
 Steier Lajos 499
 Stern, Fritz 50, 493
 Stier Miklós 503
 Stone, Lawrence 229, 230
 Straub Éva *lásd* Nyulásziné Straub Éva
 Strommer Lajos *lásd* Thallóczy Lajos
 Stummer Arnold *lásd* Ipolyi Arnold
 Sükösd Mihály 412
 Svéd László 389, 501
 Sybel, Heinrich von 56, 57, 66, 67, 519, 524
 Szabad György 386, 400, 408, 411, 420, 437, 439, 441, 442, 464, 465, 467, 468, 471, 474, 482, 599
 Szabady Egon 411
 Szabó Árpád 256, 452
 Szabó Bálint 406
 Szabó Dezső, író 295, 313, 551, 601
 Szabó Ervin 254, 262–264, 282, 350, 351, 368, 380, 415, 445, 455, 500
 Szabó István 12, 255, 258, 277, 321, 328, 334–337, 344, 368, 369, 375, 395, 399, 409–411, 424, 425, 427, 433, 444, 484, 499, 598, 599
 Szabó János *lásd* B. Szabó János
 Szabó József 586

- Szabó Károly 89, 92, 95, 96, 108, 110, 116, 120, 152, 153
 Szabó Miklós 359, 400, 422, 444, 503
 Szabolcs Ottó 410
 Szakács Kálmán 445
 Szakács Sándor 449, 451
 Szakály Ferenc 401, 403, 410, 428, 429, 432, 476–479, 598, 604
 Szalárdi János 35
 Szálasi Ferenc 337, 338, 360, 382
 Szalay Gábor 601
 Szalay László 11, 80, 82, 87, 89, 92, 96–101, 103–105, 108, 130, 133, 134, 252, 288, 289, 305, 315, 454, 600, 601, 605
 Szamosközy István 34, 35, 38, 494, 602
 Szamuely Tibor 367, 391, 474
 Szántó György Tibor 94, 496
 Szántó Imre 433
 Szántó Kovács János 391
 Szapolyai János *lásd* János, I., Szapolyai
 Száraz György 447
 Szarka László 444
 Szász Zoltán 401, 421, 444, 502
 Szauder Józsefné 79
 Széchenyi István, gróf 87, 92, 102, 162, 251, 274, 281, 294, 297, 304, 310, 312, 315, 324, 328, 336, 340, 350, 351, 354, 366–368, 396, 439, 440, 464, 467, 479, 480, 495, 496, 588, 602
 Széchenyi Pál 136, 137
 Szegedinác Jovánovics Péro 367
 Székely György 374, 384, 385, 399, 400, 408, 410, 417, 427, 431, 458–460, 465, 466, 471, 472, 494
 Székér Joakim 42
 Szekeres András 229, 497, 498
 Szekfű Gyula 12, 34, 126, 249, 253–258, 268, 279–284, 288–290, 293–300, 302–307, 309–316, 320–325, 328–330, 333, 335, 344, 352, 359–362, 372, 375, 385, 390, 399, 434, 438, 439, 454, 455, 457, 464, 479, 499, 500, 536, 538, 542, 546, 583, 584, 587–592, 601–603
 Szemere Bertalan 585
 Szemere Samu 23, 30, 72
 Szende Pál 254, 263, 264
 Szendrey István 433, 437
 Szendrey Tamás 584
 Szentmarjay Ferenc 391
 Szentmiklósy Lajos (álnév) *lásd* Molnár Erik
 Szentpétery Imre 253, 265, 266, 282, 285, 288, 319, 321, 330, 375, 399, 493, 543, 578, 603
 Szerb Antal 91
 Szerémi György 33, 86, 96, 97, 494
 Szerencsés Imre 341
 Szigeti József 454, 500, 602
 Sziij Jolán 491
 Sziklai László 66
 Sziklay János 166
 Szilády Áron 96
 Szilágyi János György 452
 Szilágyi Sándor 35, 89, 95, 96, 106, 108, 110–113, 115, 119, 120, 122, 128, 130, 151, 155–157, 163, 164, 252, 273, 284, 288, 300, 457, 473, 496, 525
 Szilveszter, I., Szent, pápa 18
 Szilveszter, II., pápa 131
 Szinnyei József, ifj. 11
 Szinnyei József, id. 578
 Szókratész 179
 Szolimán *lásd* Szulejmán, I., Nagy
 Szontágh Gusztáv 93
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 191, 192, 213, 214, 389, 392, 395, 457, 466
 Szűcs Jenő 314, 400, 402, 420, 425, 427, 431, 432, 476, 493, 583, 603, 604
 Szűcs László 261, 446, 500
 Szulejmán, I., Nagy, török szultán 32, 100, 283, 303, 428, 429
 T. Mérey Klára 437
 Tacitus, Publius Cornelius 34, 44, 82, 129, 520

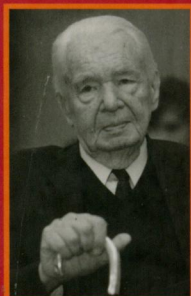
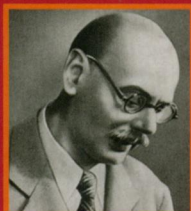
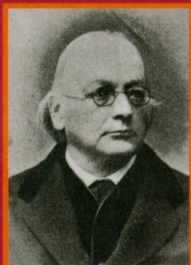
- Tagányi Károly 110, 113, 147–150, 165, 166, 252, 254, 268, 277–279, 281, 289, 323, 391, 411, 484, 499, 501, 601
 Taine, Hippolyte Adolphe 59–62, 114, 126, 132, 134, 495, 520, 524
 Takáč, Ladislav 503
 Takács Ádám 243, 498
 Takács József 497
 Takács Péter 474
 Takáts Sándor 147, 149, 249, 252, 281, 289, 303, 499, 500, 602
 Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de, herceg 386
 Tállyai Pál 36
 Táncsics Mihály 340, 351, 352, 354, 368, 369, 382, 385, 391, 439, 464
 Tarle, Jevgenyij Viktorovics 386
 Tawney, Richard Henry 211
 Taylor, Alan John Percivale 206
 Telegdi Zsigmond 53
 Teleki József, gróf 82, 83, 92, 95, 116, 391
 Teleki László, gróf 439
 Teleki Mihály, gróf 434
 Teleki Pál, gróf 256, 257, 325, 366, 391, 583, 588
 Temesi Alfréd 79
 Thallóczy (Strommer) Lajos 109, 110, 113, 120, 129, 147, 249, 252, 254, 279, 580, 601
 Thaly Kálmán 11, 103, 104, 106, 109, 110, 117–122, 128–131, 137, 138, 144–146, 151, 156, 250, 252, 254, 263, 267, 269, 274, 279, 281, 282, 288, 290, 372, 383, 454, 496, 544, 565, 604–606
 Thibault, François-Anatole *lásd* France, Anatole
 Thienemann Tivadar 288, 290, 293, 501
 Thierry, Amédée 94, 126
 Thierry, Augustin 126
 Thiers, Louis Adolphe 136, 517
 Thim József 499
 Thomka Beáta 243
 Thompson, Edward Palmer 216, 217
 Thompson, Paul 235
 Thököly Imre, késmárki, gróf, erdélyi fejedelem 85, 133, 274, 317, 367, 383, 391, 435, 461, 467, 478, 605, 606
 Thuküdidész 82, 520
 Thurmaier, Johannes 18
 Thuróczy János 30–32, 34, 44, 152, 590
 Tildy Zoltán 370
 Tilkovszky Lóránt 602
 Timár Kálmán 587
 Timon Ákos 109, 110, 113, 114, 279, 290, 291
 Timon Sámuel 39
 Tisza István, gróf 246, 294, 304, 365, 391
 Tisza Kálmán 129, 391
 Tocqueville, Alexis Charles-Henri Clérel de 232
 Toldy (Schedel) Ferenc 44, 45, 80, 84, 86, 87, 89, 92, 95, 96, 101, 103–106, 116, 117, 121, 122, 130, 132
 Toldy László 60
 Tolnai Gábor 367
 Tolnai György 442, 443
 Tolnai Vilmos 606
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics gróf 51
 Tompa Ferenc 288
 Topolsky, Jerzy 214
 Torma Károly 108, 110
 Torma Miklós 151
 Tormay Cecile 295
 Tosh, John 227, 242, 493, 498
 Tóth András 363, 493
 Tóth Gábor 604
 Tóth István 450, 593
 Tóth László 580, 584
 Tóth Róbert 501
 Tóth Tibor 438
 Tóth Zoltán (1888–1958) 143, 375, 592
 Tóth Zoltán (1943) 581
 Tóth Zoltán *lásd* I. Tóth Zoltán (1911–1956)
 Toynbee, Arnold J. 178, 180–183, 185

- Tőkéczi László 584
 Tőkei Ferenc 457, 481
 Tönnies, Ferdinand 333
 Török Aurél *lásd* Ponori Thewrewk Aurél
 Török Bálint 428
 Trefort Ágoston 113, 115, 152, 155, 315
 Treitschke, Heinrich von 70
 Trencsényi Balázs 13, 504
 Trevelyan, George Macaulay 70, 71
 Trócsányi Zsolt 433, 434, 440
 Troeltsch, Ernst 180, 293
 Turner, Frederick Jackson 175, 203
 U. Köhalmi Katalin 422
 Ugrai János 592
 Ujváry Gábor 499, 501, 584
 Ulászló, I., Jagelló, magyar király 302
 Ulászló, II., Jagelló, magyar király 31
 Uljanov, Vlagyimir Iljics *lásd* Lenin
 Unger Mátyás 493
 Utyeszenich Fráter György *lásd* Fráter György
 Váczy Péter 255, 292, 309, 310, 320, 321, 328, 359, 375, 399
 Vak Bottyán *lásd* Bottyán János
 Vajay Szabolcs 413
 Vajda Barnabás 414
 Vajda Gyula 116
 Vajda János 313
 Valla, Lorenzo 18, 52
 Vamberger Ármín *lásd* Vámbéry Ármín
 Vámbéry (Vamberger) Ármín 153–155, 158, 292, 495
 Vámosi Pál 24
 Vandervelde, Emile 65
 Várdy [Steven] Béla 12, 414, 501
 Varga Imre 605
 Varga István 593
 Varga János 386, 400, 407, 430, 433, 437, 440, 465, 467, 468, 471, 474
 Varga Katalin 384
 Varga Zoltán 458, 496
 Varju Elemér 319, 543
 Várkonyi Ágnes *lásd* R. Várkonyi Ágnes
 Vásáry István 494, 596
 Vass Henrik 405, 406, 415, 471, 503
 Vasvári (Fejér) Pál 5, 80, 87–89, 91, 92, 151, 152, 338, 384, 391, 464, 495
 Vaszary Kolos Ferenc 156, 157
 Vay Ádám 435
 Végh Arthur 48
 Verancsics Antal 32, 96, 97, 600
 Verbőczy István *lásd* Werbőczy István
 Vergilius Maro, Publius 519
 Vértessy Miklós 493
 Veszprémy Dezső 605
 Veszprémy László 328
 Vico, Giambattista 22, 23, 139, 179, 285, 520, 521
 Vida István 362, 450
 Vidal de la Blache, Paul 220, 221
 Vierkandt, Alfred 333
 Vigh Károly 257, 370, 372, 373, 399, 503
 Vigny Ferenc, gróf 250
 Vilberforce *lásd* Wilberforce, William
 Vilmos, I., Normann, Hódító, angol király 197
 Vincze Edit *lásd* S. Vincze Edit
 Vincze Zoltán 493
 Virág Benedek 43–45, 79, 494
 Virágh Ferenc 578
 Virgil *lásd* Vergilius Maro, Publius
 Viski Károly 314
 Vitéz János 579
 Vizi E. Szilveszter 589
 Voltaire (François-Marie Arouet) 26–28, 42, 52, 60, 82, 88, 134, 225, 226, 233
 Vörös Antal 386, 465, 466
 Vörös Károly 386, 400, 432, 444, 473, 474
 Vörösmarty Mihály 80, 84, 93, 106
 Vörösváry Ferenc 262
 Wachsmuth, Ernst Wilhelm Gottlieb 53, 84, 85, 524
 Waitz, Georg 56, 69, 75, 113, 577, 591
 Walch, Jean 212, 491
 Wallerstein, Immanuel 186, 243, 433, 597

- Wang, Q. Edward 492
 Wattenbach, Wilhelm 69, 113, 114, 519,
 577, 591
 Webb, Beatrice 211
 Webb, Sidney 211
 Weber, Georg 516
 Weber, Max 73, 74, 167, 201, 207, 209,
 211, 296, 328, 330
 Weeber Tibor 578
 Wehler, Hans-Ulrich 209, 219, 240, 456
 Wellmann Imre 255, 277, 318, 321, 375,
 386, 399, 411, 437, 438, 458, 462,
 484, 496, 501, 581
 Wenzel Gusztáv 80, 82, 89, 90, 93, 96,
 97, 103, 106, 108–111, 118, 124,
 147, 252, 600
 Werbőczy István 43, 82, 86, 132, 263,
 279, 339, 382, 546, 547, 579
 Wesselényi Ferenc, gróf 134, 135, 353,
 461, 467
 Wesselényi Miklós, báró 367, 440, 479
 White, Hayden 231, 232
 Wilberforce, William 517
 Williams, William A. 217, 218
 Wilson, Thomas Woodrow 173
 Windelband, Wilhelm 72
 Wittfogel, Karl August 191
 Wittgenstein, Ludwig Josef Johann 231
 Wittman Tibor 400, 409, 458, 461
 Wolff, Christian 21
 Wrigley, E. Anthony 171
 Wundt, Wilhelm Maximilian 329, 580
 Zachar József 407
 Zay Ferenc, báró 120
 Zeldin, Theodore 229
 Zichy Mihály 578
 Zimonyi István 604
 Zolnai Béla 314, 605
 Zoványi Jenő 305, 602
 Zrínyi Ilona, grófnő 391, 586
 Zrínyi Miklós, gróf, id. 85, 391
 Zrínyi Miklós, gróf, ifj. 37, 88, 89, 264,
 353, 366, 382, 383, 391, 435, 461,
 467
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király
 és német-római császár 34, 44, 92,
 159, 270, 346, 426, 459, 477, 478,
 590
 Zsigmond László 358, 370, 372, 384,
 388, 395–397, 399, 446, 471
 Zsilák András 406
 Zsilinszky Mihály 151
 Zsirai Miklós 314, 381
 Zsukov, Jevgenyij Mihajlovics 215

X 214 12 1

A magyar történetírás közel ezeréves múltra tekinthet vissza. A magyar ősgeszta vagy őskrónika – amely nem maradt fenn – a 11. század második felében, Anonymus *Gesta Hungarorum* című műve pedig a 12. és a 13. század fordulóján keletkezett. A múlt különböző fejleményeiről és aspektusairól azóta egyre többen és egyre szakszerűbben számoltak be könyvek, tanulmányok és nem utolsósorban forráskiadványok formájában.

Romsics Ignác új könyve e gazdag hagyomány utolsó, ún. szaktudományos fázisáról nyújt sokoldalú áttekintést. A különböző 19. és 20. századi irányzatok, iskolák és egyéni teljesítmények bemutatása mellett részletesen foglalkozik a történetírás intézményi háttérével, időről időre megújuló fórumaival és persze vitáival. A magyar történetírás fejlődésének háttereként a nemzetközi, elsősorban az európai történetírás főbb irányzatait, alkotóit és fontos műveit is tárgyalja.

A szerző elemzését hasznosan egészítik ki az 1867-es kiegyezés és az 1989-90-es rendszerváltás közötti időszakban keletkezett legfontosabb történetírói programok, hitvallások, nyilatkozatok és beszámolók, valamint a 18. század vége óta élt legjelesebb és/vagy legbefolyásosabb magyar történészek lexikonszerű életrajzai.

A munka nemcsak a felsőfokú történelemoktatás szakirodalmi feltételeit javítja, hanem a magyar történetírás és történetpolitikai gondolkodás múltja iránt érdeklődő értelmiségiek figyelmére is méltán számíthat.

4480 Ft

ISBN 978 963 276 206 7

9 789632 762067

Romsics Ignác

CLIO BÚVÖLETÉBEN

Magyar történetírás a 19–20. században
– nemzetközi kitekintéssel

OSIRIS

